

Janko Pleterski

PRAVICA IN MOČ ZA SAMOODLOČBO
Med Metternichom in Badinterjem

Študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev

Janko Pleterski

za
PRAVICA IN MOČ
SAMOODLOČBO
Med Metternichom in Badinterjem

Študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev

PRAVICA IN MOČ ZA SAMOODLOČBO
Med Metternichom in Badinterjem
Študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev

Avtor dr. Janko Pleterski

Urednica Renata Vrčkovnik

Oprema Vesna Vidmar

Oblikovanje in prelom Vilma Zupan

Izdala in založila Modrijan založba, d. o. o.

Za založbo Branimir Nešović

Tisk Delo Repro, d. o. o.

Ljubljana 2008

Prva izdaja

© Modrijan založba, d. o. o.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)«1816/1991«

PLETERSKI, Janko

Pravica in moč za samoodločbo : med Metternichom in Badinterjem
: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi
Slovencev / Janko Pleterski. - 1. izd. - Ljubljana : Modrijan, 2008

ISBN 978-961-241-261-6

239381504

www.modrijan.si

Avtorjevo uvodno pojasnilo

Gre za knjigo študij, razgledov in preudarkov, tudi polemičnih, ki sem jih napisal v poldrugem desetletju po osamosvojitvi Slovenije. Niso nastajali načrtno kot sklenjena vrsta poglavij, ki naj rastejo drugo iz drugega, da bi se na koncu strnila v monografsko upodobitev. Gre za zapise iz delavnice zgodovinarja, ki se sproti odziva na v javnosti pereča vprašanja o novejši zgodovini, potrebna pojasnil za sodobno zavest in samozavest Slovenije in potrebna tudi ljudem iz njene soseščine in sploh današnje Evrope za boljše razumevanje njenega značaja in pomena. Izbiro tem je narekoval potekajoči javni in tudi strokovni diskurz in tako je do leta 1993, ko sem izdal njihovo prvo zbirko v knjižni obliki, ostajala v dialoškem vozlišču razpravljanj tematika, ki jo je skušal izraziti naslov knjige »Senca Ajdovskega gradca« (SAG). Gre pač za senco tistega razkola med Slovenci, ki je dosegel skrajno zaostritev v času, ko jih je zajela druga svetovna vojna, in zaradi katerega se jim še danes lahko ponuja primerjava s krutim zgodovinskim dogajanjem pod pesniškim Črtomirjevim Ajdovskim gradcem, kakršno je upodobil Prešeren v svojem Uvodu h krstu pri Savici.

Razume se, da objava Sence Ajdovskega gradca ni pomenila skoraj nič v političnih polemikah in so se stališča glede preteklosti in sedanosti soočala še vedno najraje polarizirano. Tudi v zgodovinopisju ni bilo dosti drugače. In razume se, da sem nadaljeval s sprotnim pisanjem, podobno kot dotlej, o nekaterih aktualno perečih vprašanjih zgodovine. Sem pa obenem poskusil združiti nova raziskovanja z izkušnjami iz svojega starejšega dela in napisal sem posebno knjigo o politični poti laičnega prvaka slovenskega političnega katolicizma dr. Ivana Šušteršiča. Izšla je v letu 1998. Tudi ob tem delu sem se pogosteje vračal k temam 19. stoletja in prve svetovne vojne in tako imam zdaj pred seboj novo vrsto spisov, ki jih ne družijo le časovni okvir njihovega nastanka 1991–2006, temveč jih opredeljuje tudi bolj zaokrožena, skoraj dve stoletji zadevajoča osnovna tema. Prvič se mi je zarisala s prispevkom na posvetu »Slovenci in država«, ki ga je jeseni 1994 pripravila Slovenska akademija znanosti in umetnosti v sodelovanju s Slovensko matico, Filozofsko fakulteto in Inštitutom za novejšo zgodovino. Ta osnovna tema je izražena v naslovu mojega referata »Pravica in moč v porajanju slovenske državnosti«. Postopoma mi je postalo očitno, da so pod takšnim naslovom združljivi malodane vsi moji posamezni prispevki, kar sem jih postoril od državne osamosvojitve Slovenije naprej. V vseh se merita oba neizbežna, šele v času rastočča dejavnika narodne samoodločbe. Prvi je zavest o obstoju temeljne človekove pravice in s

tem pravice ljudstva, ki je zaživelo kot narod, do državne samoodločbe. Drugi pa je realni nastanek kulturne, družbene in politične moči, ki naraste dovolj, da more narod samoodločbo izterjati, saj je to pravica, ki je sicer nihče nikomur ne podeljuje vnaprej. Oba dejavnika sta v zgodovinskem dogajanju sestavljena pojava, vsak se oblikuje v učinkovanju notranjih nasprotij med svojimi spodbujajočimi in zavirajočimi sestavinami, napredka ali zastoja, reforme ali konservativnosti, revolucije ali reakcije. To je ugotovljivo v vsakem času. Še posebno razločno v narodovih skrajno hudih ali znova zahtevnih časih, ko stopi v ospredje nujnost odločitve v danem položaju, ki pa bo trajno odločala tudi o zmožnosti za odločitve, nujne v prihodnosti. Kakor je to bilo pri prvi v letu 1918 za drugo v letu 1945 in tedaj spet za tretjo v letu 1991. Posebno očitno je to v dogajanju po 6. aprilu 1941, ko je za nekatere zazijala dilema: ali se tudi odločiti za odpor naroda zavojevalcem, ali pa raje predvsem izključevati idejnega nasprotnika iz naroda z odporom vred, in se v ta namen pridružiti vojni zavojevalcev kot »manjšemu zlu«. Spomin na dejanja tistih izbir povzroča neskončne kontroverze v novejši javni zavesti, posebno kadar ta pozablja, da je šlo za obstanek in krepitev moči naroda za udejanjenje njegove pravice do samoodločbe, da je šlo za njegovo zmožnost obstajati kot država v svetu po letu 1945, tako po zmagi zaveznikov v vojni proti fašizmu kakor tudi pozneje, v drugi polovici stoletja, ko se je v tej državi s svojim revolucionarnim sistemom preizkušala druga izključujoča politika, pa zatem še obstajati kot država vse do sporazumne uveljavitve njene samostojnosti v letu 1991.

Že v omenjenem prispevku za posvet na SAZU sta kot časovno in tematsko zamejujoči navedeni dve zgodovinski dejanji: pobuda avstrijskega kanclerja Clemensa Metternicha leta 1816 za ustanovitev »Poldanske (južne) slovanske države« in presoja Evrope, izražena leta 1991 po Robertu Badinterju, da si je Slovenija zaslužila državno samostojnost. Tu je poudarjen ne le nastanek in značaj narodnih programov v habsburški dobi od marčne revolucije v letu 1848 naprej, pač pa tudi strnjeni pomen treh državnopravnih prelomov v letih 1918, 1945 in 1991 in njihova strukturna soslednost.

Posamezna besedila (vključno še tri nepresežena iz SAG) se v tako zaznano tematsko in časovno celoto v knjigi ne uvrščajo po kronologiji prve objave, četudi jo po potrebi upoštevam. Za vrstni red se tu odločam glede na tematsko grupiranje, nekaj pa tudi glede na postopnost v uvajanju in razlagi argumentov. Vsekakor pa imata bralka in bralec v knjigi na voljo podatek o prvi objavi vsakega besedila. Kočno naj ju prosim za razumevanje, da iz besedil nisem izčrtal nekaterih ponavljanj, saj bi to terjalo, da posamezna besedila preuredim. Ali bi bila kaj boljša? Celo krajša komaj. Predvsem pa tega zdaj ne bi več zmožel.

Srečno!

Strahomer, 28. avgusta 2007

Kazalo

1. »Še pri Custozzi bal se nisem smrti ...«	9
2. O pravici Slovencev do samoodločbe in o moči zanjo	15
3. Notranja odporna moč in »shizma revolucija : protirevolucija«	31
4. »Slovenska Avstrija« levice v dunajskem državnem zboru 1848	35
5. Sevničan Titus Mareck v Frankfurtu, Anton Auersperg na Kranjskem, »mali Štajar« v Gradcu	47
6. Slovenja država (Ein Windisches Reich) Petra Radicsa	61
7. Slovenija in evropska socialna gibanja 150 let po marčni revoluciji	69
8. Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? – Konceptije katoliške ljudske demokracije 1890–1918	105
9. Narodnosti Avstrije v gibanju konec 19. stoletja	125
10. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, septembrski dogodki leta 1908 in njihov pomen za obdobja slovenske zgodovine	143
11. Zunanjepolitični stiki Slovencev 1903–1918	151
12. Jugoslovansko vprašanje in samoodločba 1918	167
13. Pogledi Ivana Šušteršiča na samoodločbo in jugoslovansko gibanje	173
14. Politika naroda v krizi družbe, države in idej med vojnama	187
15. Evropske katoliške stranke in demokracija pred zmago nad fašizmom	213
16. Pojav dnevnika Jugoslovan v režiji SLS 1930–1931	231
17. Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitev o uporuh	247
18. Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma	265

19.	Vatikan omeji poleti 1941 politično izključnost okrožnice proti komunizmu	301
20.	Vatikanski realni antikomunizem 1941–1945	347
21.	Protiokupatorska rezistenca in obenem protisalojska državljanska vojna v Italiji	357
22.	Odkupiti Italijo tudi na tujih (slovenskih) tleh	371
23.	Slovenci in država Jugoslavija od sovražne zasedbe do izгона napadalcev	379
24.	Zunanja politika Sovjetske zveze v drugi svetovni vojni in revolucija	393
25.	»Rožmanov proces«	405
26.	Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945	421
27.	Posebnosti prostovoljne kolaboracije Slovencev	441
28.	»Ratlines« in Slovenci	459
29.	»Bermanov dosje« Aleksandra Bajta	465
30.	Slovensko domobranstvo v knjigi	491
31.	O soslednosti novejšje zgodovine Slovencev in primerjava z angleško »Glorious revolution«	515
32.	Zgodovina in delo pravnikov	553
33.	Častiti kolaboracijo, podlaga za prihodnost?	569
34.	»Totalitarni duh« na Slovenskem tudi v katoliškem taboru	577
35.	Predlog za ohranitev rapalske meje in državno delitev Slovenije 1946	609
36.	»Spomenica duhovnikov Slovenske Koroške« konferenci zunanjih ministrov v Moskvi 1947	617
37.	Osimo v zgodovinski perspektivi sosesčine Italijanov in Slovencev	627
38.	Zgodovinski pluralizem motivov za osamosvojitve Slovenije	637
39.	Beseda o številu žrtev Slovenije v drugi svetovni vojni	651
40.	O narodnoosvobodilnem boju Osvobodilne fronte in državljanski umiritvi 2006	661

1.

»Še pri Custozzi bal se nisem smrti ...«

Vsi vedo, da je Anton Aškerc veliko pesnil po spodbudnih motivih iz zgodovine. Balade Mejniki ne štejejo med tiste njegove pesmi, v katerih se opira na zgodovino, marveč med druge, v katerih zajema iz ljudskega izročila. Samozavest kmeta Martina, odsluženega cesarskega vojaka, ki se v trenutku groze spomni, da je svojo neustrašenost že dokazal celo »pri Custozzi«, je v pesmi pristen odsev še živega ljudskega zgodovinskega spomina. Custozza, bodisi da gre za zmago starega maršala Radetzkega iz l. 1848, ali za ono nadvojvode Albrechta iz l. 1866, pač ni sodila v zgodovinsko snov, kakršna je navdihovala Aškerca. Obe avstrijski zmagi pri Custozzi sodita v vojskovanje habsburškega cesarstva proti združujoči se Italiji, v dogajanje, ki nosi v zgodovini pečat nazadnjaškega boja stare imperialne Avstrije proti narodnoosvobodilnim prizadevanjem meščanske Italije. Takšne »ideološke« ocene pa našega Martina prav nič ne vznemirjajo. Verdijevega »Nabucca« ni gledal. Pa tudi če bi bil poučen, se ne bi bal spomina, da se je tam pri Custozzi potrdil kot hraber človek, vojak po dolžnosti in pravici. To dejstvo je zanj pomembno in ga nima namena pozabiti. Proti Lahom pa tudi nič nima, saj se je še včeraj poslovno srečal z njimi na živahnem sejmu in jim prodal par volov.

Aškerc spomina na zmago pri Custozzi pravzaprav ne potrebuje. Nobenega pesniškega sporočila ne povezuje z njo. Potrebuje le podatek iz zgodovine, ki bo bliskovito osvetlil duševno dogajanje v človeku, ki doživlja samotno srečanje z grozljivo prikaznijo v temni noči. To

pa je mogoče le, če je zgodovinski podatek v tesni zvezi z osebno izkušnjo tega človeka samega. Custozza sama po sebi torej Aškercu ni pomembna, toda v svoji neminljivi baladi ji je nehote postavil spomenik. Spomenik zmagi, ki v slovenski zgodovini ni »pravilna«, saj je pri Custozzi Martin stal z orožjem v roki na »napačni« strani, na strani »reakcije«, ki je zavirala osamosvajanje tudi slovenskega naroda. Vendar Aškercu to sploh ni problem. Dogodek jemlje kot del resnične, tj. edino prave zgodovine. Niti Martina ne bi nič zmedlo, če bi ga kdo seznanil s širšim zgodovinskim pomenom bitke pri Custozzi. On ve, da za cesarskega vojaka drugače ni moglo biti. Seveda so bili drugačnega mnenja tisti Ljubljčanji, ki so po koncu habsburške monarhije dejali, da cesarska zgodovina Slovencev ni bila prava, in spomenik Radetzkega skrili v muzej. Še dobro, da niso s Custozzo vred vrgli iz šolskih čitank tudi Aškerčevega Mejnika.

Zato pa so se lotili glave cesarja Franca Jožefa na spomeniku, ki so mu ga bili sami postavili. Z glavo so tudi želeli odstraniti nepravde dogodke v svoji zgodovini 19. stoletja: udeležbo slovenskih vojakov pri obeh Custozzah, pa l. 1859 pri Solferinu (kjer je Henri Dunant spočel veličastno zamisel o Rdečem križu) in še posebej udeležbo v bojih ob zasedbi Bosne in Hercegovine l. 1878, kjer so se slovenski fantje pri Jajcu in drugod bojevali tako junaško, da so jim ob četrstoletnici Ljubljčanji v cerkvi postavili kamnito ploščo, prvi slovenski vojaški politični spomenik v naši zgodovini. Toda leta 1918 so se Slovenci znašli v isti državi skupaj z Bosno in Hercegovino ter Srbijo. V tej družbi jih je očitno obšel občutek, da je treba slovensko zgodovino »popraviti«: radovedni obiskovalec, ploščo fantom, padlim v Bosni, iščeš zaman. Spet dobro, da niso poslali v stope tudi zgodovinske knjige Jerneja Andrejke, »Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878«, ki jo je komaj 15 let poprej izdala Mohorjeva družba v Celovcu. Zadnje dni oktobra 1918 so pognali čez novo državno mejo cesarju do zadnjega zvestega deželnega glavarja Ivana Šušteršiča z družino in odprli v slovenski zgodovini dotlej neznano poglavje o političnih beguncih z državno organiziranih domačih tal, ki še danes ni zaključeno. Le smer bega se spreminja.

Od tistega časa naprej smo Slovenci narod, katerega zgodovino spremljata slaba vest in napačna samozavest. Ne trudimo se, da bi svojo zgodovino razumeli, jo dodobra spoznali, raje jo »popravljamo«. Ne toliko v znanosti kolikor na območju zgodovinskih znamenj. Zapravili smo Martinovo naravno pamet, ki mu je pomagala, da se je s spominom na lastno izkušnjo v zgodovini krepil in hrabil v novi težavi.

Z letom 1918 smo stopili na pot političnega naroda, ki nas je postopoma, z velikimi prelomi, pripeljala do položaja državnega naroda. Pri tem nismo kot tradicionalno »pesniški narod« dovolj uvidevali, da državni narod ne more biti »nedolžen«. Državni narod je struktura oblasti. Oblast nikoli ne more biti nedolžna, vedno je seštevek bojev. More in mora biti zakonita, a ne nedolžna. Nedolžnost izgubi (nov) državni narod s prvim strelom za svojo samostojnost. Drugačne samostojnosti v zgodovini ni. Tega si nismo priznali in zato smo postali nekakšni narodni ikonoklasti. Ob vsaki spremembi razbijamo podobe iz svoje zgodovine, nekoč čaščene, zdaj napačne.

Kot narod, ki trpi za kompleksom slabe vesti, ker se mu nekateri dogodki v lastni preteklosti ne zdijo dovolj »pravi«, in ki zato misli, da mora svojo zgodovino nenehno »popravljati«, smo že po prvi svetovni vojni ravnali v svojo škodo. Pri mirovnih razpravah, ko je šlo za mejo z Italijo, smo se izogibali govoriti o bistvenem dejstvu, da nas je Kraljevina Italija dne 25. maja 1915 neizzvano in samovoljno napadla. Napadla nas, ki smo bili tistega dne popolnoma legalno in zgodovini primerno državljani Avstrije. Po zmagi antante smo namreč mislili, da ni primerno povedati, v kolikšnih trumah so na soški fronti padali slovenski fantje v obrambi pred napadalci, ki so si od antantnih vlad izgovorili za nagrado prav našo, slovensko zemljo. Svoje žrtve smo potisnili v kot, ker niso bile »prave«, novim časom primerne. Znali smo in si še znamo ganljivo prepevati o Doberdobu, grobu slovenskih fantov. Toda bali smo se na mirovni konferenci povedati, da smo bili z Avstro-Ogrsko napadeni tudi mi, slovenski narod. Da si ne bi kdo mislil, da smo bili preveč avstrijakanti in ne dovolj »antantofili«.

In kako je bilo pozneje? Kdor bi hotel pojave slovenskega avtoikonomklazma natanko raziskati in opisati, bi skoraj moral napisati novo slovensko politično in ideološko zgodovino.

Le pomislimo na nekaj znanih dejstev iz časa druge svetovne vojne in po osvoboditvi naše države izpod okupatorjev. Ko so italijanski okupatorji v Ljubljani že v prvih dneh po vojaški zasedbi barbarsko razbili dva najvidnejša zgodovinska spomenika iz dobe med vojnama, jugoslovanskih kraljev Petra in Aleksandra Karađorđevića (al' prav se piše Karageorgevitch?), so bili Ljubljančani osupli in otrpli. Le rahlo se jim je svitalo, da so okupatorji s tem nazorno pokazali, kako ničvredna se jim zdi tudi državnost Slovencev, zgodovinsko vzdana v Kraljevino Jugoslavijo. A ker se je mnogim zdelo, da so Karađorđevići tudi nekakšna napaka v naši zgodovini, se niso ogorčeni vprašali, zakaj niso okupatorji podrli takšnih spomenikov tudi npr. v zasedeni Belgiji, na Nizozemskem, v Norveški, Danski. Eno pa je gotovo: barbarsko razbijanje spomenikov z macolo in podiranje s traktorji se je vsem zdelo šokantno, nekulturno, divjaško. Pač fašistično.

V novih razmerah po osvoboditvi države ni nihče pomislil na obnovo obeh spomenikov, celo pobegli vojaki »kraljeve vojske v domovini« ne. Še manj Ljubljančani sami potem, ko je bila monarhija 29. novembra 1945 odpravljena tudi ustavno. Okupator je nekako vsem ustregel. V globini zavesti je takšen spregled okupatorjevega barbarstva pomenil udejanjenje lastnega nagnjenja k popravljanju domače narodne zgodovine, novim časom primerno.

Drugih spomenikov politikom kraljevskih režimov ni bilo. Najvidnejši te vrste, Anton Korošec, je umrl prepozno, da bi ga bil mogel še dobiti. Niti ulice svojega imena v Ljubljani še ni dobil. Takšna ulica bi morda postala vprašanje, saj je nova oblast v tem pogledu segla daleč nazaj. »Popravila« je spomin na Napoleona, Marmonta, ljubljanski kongres, celo na »očeta naroda« Bleiweisa. Pa seveda na škofa Jegliča, četudi je prav on nekoč, menda edini med slovenskimi veljaki,

prejeta odlikovanja protestno vrnil fašistični Italiji. Postal je nekako posredna žrtev dejstva, da se tradicija takega protesta v ljubljanski škofiji ni prijela. Spomenikov, ki bi jih bilo »treba« odstraniti, v Ljubljani ni bilo, če ne pomislimo na soho Tomaža Hrena, ki pa je bila na stavbi stolnice in kot takšna, po vladajočem načelu, zasebna stvar. Kolaboracija si spomenikov še ni utegnila postaviti. Šele nastajajoči domobranski spomenik na Orlovem vrhu je bil odstranjen brez hrupa in brez sledu. Zamujena je bila priložnost dopustiti pokopališče tudi tem pomožnim nemškim vojakom, denimo na Žalah, zraven tistega za prave nemške. To bi morda olajšalo trdoto časa. Toda, trdota je bila pretrda za takšno misel.

Retuširanje neljubih vidnih znamenj preteklosti je imelo tokrat razmeroma skromen obseg. Toda to ne pomeni, da bi bili Slovenci v tem novem času, polnem velikih načrtov in pripravljenosti na žrtev zanje, že dozoreli do zavesti, da zgodovine ni mogoče »popravlјati«. Če ni bilo treba podirati njenih spomenikov, smo kolaboracijo vseh vrst, najbolj pa »protikomunistično«, potem ko je bila obsojena pred sodišči, iz zgodovine izključili. Dovolj je bila ena knjiga o »belogardizmu« za dolgo časa. Podoba vsega tistega, kar je bilo v zgodovini nastali nasprotni pol narodni in socialni revoluciji, med vojno protipartizanski kolaboraciji, je bila, namenoma ali ne, prepuščena zbledevanju. Tako je tudi podoba narodnoosvobodilne in protifašistične vojne izgubljala dimenzijo, nujno za njeno plastičnost in resničnost. Nedvomna korektnost zgodovinopisja v detajlih še ni jamčila celovitosti in s tem avtentičnosti podobe narodne zgodovine. Ponavljalo se je zmotno postopanje, utemeljeno po prvem prevratu. Ne le na novih temah. Ponavljale so se tudi stare.

Ko je na soški fronti v letih 1915–1917 drla kri, se je med Slovenci rodila misel, da bo treba po končani vojni slovenskim vojakom, padlim v obrambi pred napadom Italije, sezidati velik spomenik. Stoji naj na najlepšem, najvidnejšem in najbolj priljubljenem mestu, na Sveti gori nad Gorico. Ko se je vojna končala, je tam zagospodarila

Italija in postavljala svoje spomenike. Po drugi svetovni vojni pa bi bilo mogoče postaviti spomenik na tej gori, zdaj imenovani Skalnica. Pa na prvo svetovno vojno še vedno nismo bili pripravljeni misliti brez zadrege. Še vedno se nam je zdelo, da naša zgodovina takrat ni bila prava, ne dovolj jugoslovanska ne dovolj protinemška. Saj je bil na soški fronti ob Slovencih tudi Rommel, tako znamenit v drugi svetovni vojni kot nevaren nasprotnik Angležev v Afriki. Tako zelo smo se že po prvem prevratu navadili potlačiti svojo resnično zgodovino v podzavest, da smo jo popravljali tudi v trenutku naše in zavezniške zmage nad fašizmom. »Popravili« smo jo tako, da nekega spomenika nismo postavili. Zato se tudi ne čudimo lastni pozabljivosti, ko se ne spomnimo, da ima 6. april 1941 na tej strani že tudi svoj 25. maj 1915 in da je v tem vir današnjih neoiredentističnih zapletov in obtoževanj in ne v hudobiji partizanov in »komunizma«, naj so komu bili všeč ali poguba.

Zgodba o naklepih v ljubljanskem mestnem svetu za odstranitev »napačnih« slovenskih spomenikov na naših ulicah in trgih le potrjuje, da ne pluralna demokracija ne samostojnost Slovenije še nista prinesli tiste zrelosti v razmerju do lastne zgodovine, ki je državnemu narodu potrebna in pravemu lastna. Še vedno iščemo v drugih vzroke za lastna zgrešena dejanja. Ali pa smo vendarle že zreli, da enkrat za vselej, pa četudi ob spomenikih slovenskim komunistom, sporazumno končamo z našim narodnim ikonoklazmom, ki se nam vleče brez konca in kraja? Res je to tudi stvar kulturnega odnosa do teh ali onih soh, ki so bile, lepe ali grde, postavljene v časih, drugačnih od današnjega dne. Toda še veliko bolj kot za kulturnost gre za vprašanje, v kakšnih duhovnih razmerah bodo živeli zanamci. Bodo okrepljeni s samozavestjo? Ali pohabljeni s slabo vestjo, ki je ne more odkupiti nobena »prava« ideologija? Dovolimo Martinom vsakemu njegovo Custozzo, vsakemu dober posel na sejmu! Pa še Lahi bodo tam dobrodošli ...

2.

O pravici Slovencev do samoodločbe in o moči zanjo

Družboslovje narodov, ki so se izoblikovali sočasno z razsvetljen-skimi revolucijami na zahodu Evrope v okvirih že ustaljenih držav, rado omejuje pojem »nacionalizem« na novo osamosvojene (male) narodne države na vzhodnejših meridianih. Praviloma tudi tukaj ne problematizira nacionalizma tistih, ki imajo staro državno zgodovino, kot sta Poljska in Madžarska, ali pa tistih, ki imajo vsaj nekakšen postoktobrski protirevolucijski izvor legitimnosti, kot je to pri Litvi, Latviji in Estoniji. Zato pa je toliko več spraševanja o nacionalizmu v tistih (novih) državah, ki so jih na tej strani Evrope ustanovili s svojo samoodločbo narodi, pretežno utemeljeni na dejstvu in ideji etnične (jezikovne) skupnosti. Po mislecih, ki se v zvezi z njihovim izvorom največkrat omenjajo, bi take narode lahko imenovali kar herderjansko-hegeljanske. Skratka, to so narodi, ki niso imeli povoda za svoj nastanek v boju za suverenost ljudstva v okviru že dane države, ki niso postali narod s tem, da so suverenost iztrgali iz rok avtoritet fevdalnega izvora, jo prevzeli v svoje roke in državi dali obliko parlamentarne demokracije. Torej ne tako, kot se je to dogodilo npr. v Angliji, Franciji ali še kje. Taki »nezahodnjaški«, etnični in po izvoru nepolitični, »filozofski« narodi veljajo za prave nosilce tistega, danes tako virulentnega nacionalizma, ki muči njih same in ki povzroča sive lase etablirani Evropi.

Znanstvena misel prizadetih narodov se takemu sumničanju upira in razvija svojo razlago narodnega nastanka in pojava (novih) držav.

Obe smeri razmišljanj sta se v novih razmerah že tvorno srečali. Tako na posvetu angleških, nemških, čeških, slovaških, skandinavskih in ruskih strokovnjakov pred letom dni.¹ Tukaj je mogoče prizadetim narodom najti dosti splošnih zgodovinskih argumentov. Imamo pa tudi svoje posebne.

Slovenci nedvomno sodijo v kategorijo dokazano državotvornih narodov, četudi izhajajo iz etničnih dejstev, in v kategorijo narodov, katerih odnos do države ob začetkih ni imel neposredne in očitne povezave z bojem za ljudsko suverenost v smislu razsvetljskega izročila. Izkazal pa je to povezavo, vsaj načelno in programsko – že v marčni revoluciji 1848. Pomlad narodov je bila upor ljudstva teh narodov proti absolutizmu fevdalnega izvora. Državo – zelo realno, učinkovito in moderno – so si Slovenci pribojevali z lastnimi močmi stoletje pozneje, in to v vojni proti takrat najhujši svetovni nevarnosti za sleherno tradicijo razsvetljenstva: proti fašizmu, ko so razvili prav neverjetno močan odpor okupatorskim vojskam fašistične Italije in nacistične Nemčije. Kontinuiteta te države je obstala tudi potem, ko je soustvarila jugoslovansko socialistično federacijo. To dejstvo je v temeljih uspešnosti tistega četrtega zaleta, ko so Slovenci kot državljani Slovenije zbrali

¹ Eva Schmidt - Hartmann, ur., *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 31. Oktober bis 3. November 1993.* »R. Oldenbourg«, München, 1994. – Za vprašanje odnosa Slovenci – država je še posebno zanimiv prispevek Jiržija Koralke o H. Kohnovi dihotomiji »zahodni« in »nezahodni« nacionalizem, interpretirani in ocenjeni na primeru nastanka češkega naroda (263–275). – Zanimivo je, da se je med najuglednejšimi angleškimi znanstvenimi imeni v 70. letih pojavilo večje razumevanje za nezogibnost, da se končno tudi malim narodom dopusti priznanje legitimnosti njihovih narodnih držav. Teoretično najpomembnejša je knjiga A. D. Smitha, *Theories of nationalism*, London, 1971. Smith dokazuje aktualno modernost sodobnih novih narodov in držav, ko raziskuje (njihov) nacionalizem. V javnosti je najodmevnejši esej Sira Isaiaha Berlina, predsednika Wolfson Collegea v Oxfordu, znamenitega profesorja humanistike, ki ga je objavil oktobra 1972 z naslovom *Upognjena šiba* (*The bent twig*). Schillerjevo prisposodob o šibi, ki udari nazaj, če jo s silo upogneš, je uporabil za prepričevanje »zahodnjakov«, da so narodna gibanja tudi še v 20. stoletju lahko izraz odpora proti zatiranju in način demokratične emancipacije. Komu je svoj esej namenil, je mogoče sklepati iz dejstva, da ga je objavil v reviji *Foreign Affairs*.

pri obrambi pred nasiljem od zunaj (1991) in odločanju za pluralno demokracijo v političnem življenju znotraj dovolj moči, da svojo pravico do samoodločbe ubranijo in jo spravijo tudi na zeleno mizo mednarodnega prava.

Brez upoštevanja takih dokazov bi slovenska zgodovina zapadla formalistični interpretaciji razmerja naroda do državnega okvira. V novejšo zgodovino – tako bi bilo videti – so Slovenci najprej vstopili kot etnični narod, ki se je izoblikoval v družbi drugih, po jeziku različnih, četudi so bili vsi državljani iste podedovane večje države. Nato so bili narod, ki se je zavestno udeležil razbijanja dveh širših držav in ki se je ob tem loteval ustanavljanja kar štirih novih, manjših. Zadnja, četrta, je že samo njegova. Je izraz drobnjakarskega nacionalizma, pomeni negotovost za varnost Evrope.

Tak podatek etablirani Evropi, ki vedno in vse bolj dvomi o upravičenosti samoodločbe malih narodov, bržčas ne bi mogel pomeniti posebno toplega priporočila. Pomislimo! Kakšen bi bil šele vtis, če bi k tej podobi slovenske državne zgodovine dodali še naše trenutno modne teze, da so Slovenci tako v prvo jugoslovansko državo (1918) kot v svoj narodnoosvobodilni odpor proti agresiji držav osi (1941–1945) stopili po prevari (Srbov oz. komunistov)? Evropa bi morala zdvorniti nad razsodnostjo celega naroda.

Ali tej Evropi ne bomo povedali, da za narode, kot je slovenski, pravica do samoodločbe ni bila zapisana v kaki liberalni ustavi, da pa so Slovenci razsvetlensko tradicijo v dveh svetovnih prelomih uspešno ubranili na svojih tleh prav s tem, da so z lastno močjo vzpostavili in ubranili svojo državo?

Moč je realen, merljiv pojav. Pravica je načelo, ki samo po sebi ni ne dolžnost niti še ni za vse obvezna norma. Pravica naroda do samoodločbe je prav izrazit primer pravnega stanja ali dejanskih razmer, ko ima pravica bolj naravno načela kot pa norme. V slovenskem primeru

zato ni toliko smotrno govoriti o pravici, ki je obstoječe in priznано načelo modernega meddržavnega prava, kolikor o nastajanju in oblikah ter velikosti tiste moči, ki je bila potrebna, da so Slovenci svojo pravico ne le terjali, temveč jo tudi udejanjali.

Vsaj en primer. Tudi Max Hildebert Boehm, eno najvidnejših imen krščanskosocialne pravne znanosti v Avstriji med obema vojnama, je govoril o obstoječem realnem stanju, ko je leta 1934 ob pogledu na državnopravno razmerje Slovencev v Kraljevini Jugoslaviji do nemške manjšine v isti državi zapisal v svetem ogorčenju: »Kot groteska bo nedvomno prišlo v knjigo zgodovine dejstvo /.../, da se danes del Slovencev, ki jih ogroža srbizacija, lahko v razmerju do delov stomilijonskega naroda, kakršen so Nemci, sklicuje na upravičenost, ki (jim) jo daje suverenost ´večinskega naroda´.«²

Boehm torej ugotavlja pomembno dejstvo: Slovenci so v jugoslovanski državi, čeprav jim tam grozi srbizacija, kot državljani v ustavnem položaju naroda, ki je nosilec suverenih pravic te države, in se v razmerju do nemške manjšine lahko obnašajo s položaja večinskega naroda. To dejstvo se mu ne zdi groteskno zato, ker bi o tem pravnem položaju dvomil ali ker bi zanikal neko načelno pravico, ampak zato, ker ve, da so Slovenci skrajno maloštevilni, skrajno šibki v primerjavi z mogočno stotino milijonov Nemcev (h katerim seveda brez omarovanja prišteva tudi Avstrijce). Eno mu je pravica, drugo pa moč subjekta, naroda, ki naj bi pravico uveljavljal, jo užival. Če je moči premalo, pravica ni pravična, njena izpeljava ni upravičena, četudi je pravno nesporna. O tem, da Boehmovo pojmovanje relativne veljave pravice v odvisnosti od moči subjekta, ki jo terja, ni nič kaj izjemnega, hrani zgodovina narodov, ki si prizadevajo za pravico do samoodločbe, obilo dokazov.

² Max Hildebert Boehm, *Krise und Ausklang*. V: Karl Gottfried Hugelmann, ur., *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, »Wilhelm Braumüller«, Wien-Leipzig, 1934, 744.

Pravica Slovencev do samoodločbe in njihova zmožnost, da jo uresničijo, je bila pri zunanjih opazovalcih deležna različnih ocen. Vsem je bilo skupno prepričanje, da so Slovenci narod brez lastnega zgodovinskega državnega prava, da torej niso zgodovinsko nastali subjekt s starimi zapisanimi državnimi pravicami. Avstrijsko-ameriški zgodovinar Kann je za slovenski politični program iz leta 1848 opazil, da je to prvi federalistični program v zgodovini habsburške monarhije, ki so ga utemeljevali izključno na etnični podlagi.³

Ugotovitev drži, vendar ravno takšna je potrebna opozorila, da se je na tej etnični podlagi razvil moderen narod. Maloštevilen, kakor je bil, ni kujavo obsedel na svojem kamnu. Zaživel je s tistim, kar je imel. S svojo dejavnostjo je zdržema ustvarjal svojo novo zgodovinsko strukturo, spočetka še najbolj zato, da bi ohranil svojo staro, etnično. Ustvarjal je novo strukturo v smislu zavesti, kulture, moralnih vrednot, družbenih odnosov, pa tudi materialnih zmožnosti, tako vztrajno in tako dolgo, da je nova struktura postala že sama po sebi posest, posest iz moderne zgodovine, ki je Slovence nepreklicno spremenila v političen narod. Z lastnim življenjem in naporom so postali subjekt, ki je z vsakim dnem bolj utemeljen v zgodovini civilizacije, tudi oni so postali »zgodovinski« narod, upravičen do vseh pravic modernega naroda.

Razmeroma že zelo zgodaj so bili opaženi kot možni nosilci nove države, utemeljene na narodnosti. Državni kancler knez Metternich je 24. maja 1816 med bivanjem v Celovcu predlagal cesarju Francu ustanovitev južne slovanske države (mittägliches Slavisches Reich) s položajem kraljestva in ilirskim imenom. Svoj predlog je Metternich pisal v Celovcu in poudaril, da je večina tukajšnjega naroda slovanskega izvora in da goji posebno ljubezen do svojega porekla.

³ Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*, I, »Arbeitsgemeinschaft Ost«, Graz-Köln, 1960, 304.

A. G. Haas, ki je dokument o tem objavil pred tremi desetletji, opozarja, da je Metternich zelo verjetno vzel v poštev narodnostno prebujanje južnih Slovanov na Koroškem, Kranjskem in Primorskem in delih Hrvaške. Izraz narodnost (Nationalität) je uporabil že v novem, kulturnem smislu, ne več v zvezi z zgodovinsko individualnostjo avstrijskih dežel.⁴

Od tega prvega zaznavanja Slovencev na območju državitvornosti se vrstijo posamezni dejavniki, ki so tako ali drugače pomembni na njihovi poti, katere končni učinek je samostojna država, ne glede na to, ali jim je bil tak učinek na vsej tej poti že tudi zavesten cilj. Vsak dejanski in storjeni korak je bil nova stopnja v nastajanju in zbiranju narodove moči. Precej že vemo o takih pridobitvah Slovencev v času marčne revolucije, ko je celo nemški liberalizem resno vzel njihovo etnično kulturno eksistenco in bil pripravljen zarisati v političnem zemljevidu tudi »slovensko Avstrijo«, pa o pridobitvah v času obnove ustavnega življenja in v dobi taborov. Lahko bi rekli, da so Slovenci v marsičem dozoreli v moderno narodnost že do tistega 1872. leta, ko je John S. Mill v Londonu objavil klasično tezo o narodni državi: »Kjer obstaja zelo močno čustvo narodnosti, tam se *prima facie* odpira primer, ko gre za združitev vseh članov narodnosti pod isto vlado, pod vlado, ki obstaja tukaj posebej zanje.«⁵ In potem vse tisto, kar že poznamo in na kar mislimo, ko omenjamo Slovence v Taaffejevi dobi, v Badenijevi krizi, v letu aneksijske krize, ob prvem političnem združevanju s Hrvati čez dualistično državno mejo leta 1912, pa zatem ob vzponu slovenske samozavesti ob doživetju prve balkanske vojne in zlasti, ko vidimo njihovo voljo ob majniški deklaraciji in prevratu 1918, pa seveda, ko govorimo o vsem, kar označujejo pri nas letnice 1941, 1943, 1945, pa končno 1990 in 1991.

⁴ Arthur G. Haas, Metternich, reorganization and nationality 1813–1818. A story of foresight and frustration in the rebuilding of the Austrian empire, »Franz Steiner«, Wiesbaden, 1963, 97–99 in 175.

⁵ John S. Mill, Consideration on representative government, London, 1872. Cit. pri: Anthony D. Smith, Theories of nationalism, »Duckworth«, London, 1971, 9.

Mill sam svojega tolmačenja pravice do narodne države najbrž ne bi priznal tedanjim Slovincem. Kakor je ni Bretoncem, ko jih je smešil kot kujavce, čepeče na svojem kamnu, če so hoteli ostati sami svoji. »Nihče ne more domnevati, da ni veliko blagodejnejše za Bretonca, če je vzgojen v idejnem svetu visoko kultiviranega ljudstva kot član francoske narodnosti, če je deležen prednosti, da ga varuje Francija, in ugleda francoske moči, kot pa da bi se kujal na svojem lastnem kamnu.«⁶ Tako je menil. Toda danes bi razliko med Bretonci in Slovenci verjetno uvidel tudi on. Tisti, ki vidijo v novih narodnih državah nekaj nezaželenega, radi navajajo oba Millova citata, še raje pa nobenega. Za nas sta oba dokaz o umestnosti opazovanja narodov in narodnih držav v historični relativnosti njihovega razvoja od pravice in do moči.

Če bi skušali kar najkrajše označiti faze, ki so jih izkusili Slovenci na svoji poti, bi lahko postavili takšno vrsto situacij:

- prizadevanje za narodno enakopravnost po poti splošne demokratizacije mnogonarodne habsburške države;
- prizadevanje za skupno samoodločbo Slovencev, Hrvatov in Srbov habsburške monarhije za lastno državo;
- zedinjenje realne federacije s središčem v Zagrebu, imenovane Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, s Kraljevino Srbijo v unitarno kraljestvo SHS;
- prizadevanje za demokratizacijo Kraljevine Jugoslavije z odločitvijo za narodno enakopravnost, in to s strukturiranjem skupne države po narodih;
- samoodločba v času odpora fašističnim okupantom in v okviru vojne Združenih narodov za rešitev pred fašizmom, realizirana s soudeležbo samonikle slovenske države pri ustanovitvi revolucionarne federacije;
- samostojna samoodločba za polno državno neodvisnost kot rešitev pred unitarno srbsko hegemonijo in kot način boja za liberalno demokracijo s poudarkom na zagotovitvi človekovih pravic.

⁶ Cit. po Hans Kohn, *Propheten ihrer Völker*, Mill-Michelet-Mazzini-Treitschke-Dostojevsky. Studien zum Nationalismus des 19. Jahrhunderts, »A. Francke«, Bern, 1948, 46.

Ali človekove pravice res šele na koncu poti?

Geslo narodne enakopravnosti, ki odmeva v našem delu Evrope že vsaj od marčne revolucije 1848, od »pomladi narodov« naprej, pomeni, če ga premislimo do konca, zahtevo po pravici narodov do samoodločbe. Pomeni zahtevo, da bodi narodom priznana pravica, da enako suvereno odločajo o svojem državnopravnem položaju kot drugi. In če to pravico do kraja premislimo na primeru Slovencev, postane očitno, da je gibanje za uveljavitev enakopravnosti naroda bilo tesno povezano tudi z moderno mislijo o človekovih pravicah.

Še več! V zgodovini moderne Evrope narodov je Slovence treba videti kot najbolj tipičen primer naroda, ki se je oblikoval brez opore na podedovane državne strukture in brez t. i. zgodovinskega prava. Edini argument v njihovih rokah je bilo na začetku tisto, kar so njihovi nacionalistični zanikovalci posmehljivo imenovali »Magna Charta neke slovnice«. Dokazovali so se z lastnim ljudskim in knjižnim jezikom in s temeljno kulturo, ustvarjeno v njem. Toda v 19. stoletju so njihova prizadevanja za enakopravnost pridobila jasne poteze in kakovost boja za pravico posameznika kot zavestnega pripadnika tega naroda. Rojstvo naroda, njegova emancipacija med drugimi narodi in končno mednarodno priznanje njegove neodvisne državnosti, četudi šele včeraj, zato pomeni posebno poglavje v zgodovini boja za človekove pravice na evropski celini. Dejstvo, da so Slovenci tej celini svoje vprašanje učinkovito postavili, in dejstvo, da so z družbeno močjo, ustvarjeno v stoletnem narodnem razvoju, končno dosegli njen priznavalni odgovor, pomeni morda njihov najtehtnejši prispevek k napredku in humanizaciji evropske civilizacije.

Geslo o narodni enakopravnosti Slovencev je zaznamovalo bistvo slovenskega narodnega gibanja. To še ne pomeni, da so bili vsi slovenski politični subjekti, ki so terjali narodno enakopravnost, že kar od začetka namerjeni k državnemu cilju ali da so si bili vsaj na jasnem, do kakšnih konsekvenc utegne dosledno vztrajanje na enakopravnosti

pripeljati. To še posebej velja za leto 1918 in za čas ustanovitve jugoslovanske federacije po drugi svetovni vojni.⁷ Poprej so bile potrebne različne stopnje ali faze zgodovinskega razvoja in različne iz njih izhajajoče samostojne izkušnje, preden je moglo priti do zavestno in dejansko uveljavljene suprapozicije vseh vidikov samoodločbe: narodne suverenosti, državljanske polnopravnosti in človekove svobodnosti, vse skupaj na podlagi priznanja kvalitete življenja kot stržena civilizacije.

Predstavnikom nemškega družboslovja, ki so 24. aprila 1991 na simpoziju v Ljubljani izražali številne pomisleke o pravni in ustavni utemeljenosti zahteve Republike Slovenije po neomejeni pravici do samoodločbe, je tedanji predsednik skupščine Republike Slovenije France Bučar brez ovinkov razložil svoj pogled na problem sorazmerja med pravico in močjo. To pojasnilo, dano v času, ko se je dejansko že pripravljala končna preizkušnja moči, je zanimivo tudi za zgodovinarja, ne le za pravnika. »Glavna značilnost sedanje ustavne krize,« po besedah Bučarja, »je to, da je pravno nerazrešljiva in tako je tudi z vsemi poskusi reformirati Jugoslavijo; ostajajo v celoti nerešljivi /.../, (ker) potekajo po dveh tirih, ki drug drugega izključujeta: ali je mogoče krizo rešiti znotraj in zunaj legalnih institucij? Ta formalnopravna nerazrešljivost navaja zato na logičen sklep, da je krizo mogoče rešiti samo zunaj obstoječih institucij, to je zunaj obstoječega pravnega sistema, z drugimi besedami, s silo. Pogovarjanja, kako bi bilo mogoče

⁷ Tako sodita tudi dva najvidnejša predstavnika slovenske zgodovinske in državne misli v politični emigraciji, Fran Erjavec in dr. Alojzij Kuhar. Prvi je v razpravi »Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921« ugotovil: »Po dobi taborov smo celo klic po goli upravni avtonomiji zedinjene Slovenije dvigali le ob raznih slovesnostih, dočim pa kaka 'slovenska država' nikoli in nikomur niti na misel ni prihajala.« (Zgodovinski zbornik, Buenos Aires, 1959, 170.) Drugi pa je v osnutku za nastop dne 26. oktobra 1959, tri dni pred smrtjo, v nasprotju z nekaterimi, ki »pravijo: sami zase, in sanjajo o (srednjeevropski) federaciji, kot da bi vse čakalo, da se ji pridružimo«, zapisal: »Pot 29. oktobra [pot skupne jugoslovanske države] je najboljša: V njej je slovenska samobitnost najbolj zavarovana. V njej pride naša kulturna moč do največje veljave. Naš signal za bodočnost: 29. oktober, skupna država, v njej pa zavarovane naše bitne narodne svetinje: naš jezik, naše ozemlje, naša kultura.« (Tone Sušnik, Zbornik o dr. Alojzu Kuharju, Kotlje, oktober 1993, 156–158).

ustavno krizo v Jugoslaviji rešiti brez sile, so zato smešna, pogajanja v tem okviru potemtakem iracionalna. Pravilno postavljeno vprašanje v tej smeri je, kakšne oblike lahko ta sila zavzame /.../«⁸

Tako je bila tema o pravici in o moči nazorno razgrnjena ob primeru Slovenije in Jugoslavije. In omenimo še, da govornik ni dvomil o tem, da si je Republika Slovenija potrebne pravne osnove in potencialne ustvarjala že dotlej, vsaj že od časa, ko se je v drugi svetovni vojni izoblikovala z lastnimi močmi v državo in soustanovila jugoslovansko federacijo.

Takšni argumenti so v letu 1991 etabrirano Evropo še zadovoljili. Od takrat se je marsikaj spremenilo. Na zahodu vnovič raste nenaklonjenost do priznanja pravice malih narodov do samoodločbe. Znamenje tega so npr. nedavne izjave vrste najuglednejših ameriških profesorjev meddržavnega prava in diplomatske zgodovine. Ko je izšla knjiga njihovega kolega iz Chicaga, Gidona Gottlieba, so jo pohvalili z značilnimi poudarki. Sijajno, pogumno in z moralnim prepričanjem, so dejali, ponuja v premislek vprašanje »o mejah samoodločbe«, o izzivu, ki ga pomenijo »današnji mininacionalizmi«, o nujnosti »trdne vloge«, ki se naj zanjo odloči mednarodna javnost v odnosu do teh vprašanj. Vse to v luči »grozljivih naslovov časopisnih novic iz Bosne«.⁹

Profesor Gottlieb pokaže v knjigi najprej erozijo suverenosti držav v Evropski uniji, da bi nato v tej luči govoril o pojavu nastajanja novih malih držav narodov, ki uveljavljajo pravico do samoodločbe na račun že obstoječih večjih držav. Posebno vznemirjen je zaradi njihove

⁸ France Bučar, *Völkerrechtliche Probleme der Reform Jugoslawiens und Verselbständigung Sloweniens*. V: Klaus - Detlev Grothusen, ur., *Staatliche Einheit und Teilung – Deutschland und Jugoslawien, Ergebnisse des deutsch-slowenischen Symposions der Südosteuropa – Gesellschaft anlässlich der Deutschen Kulturwoche in Ljubljana am 24. april 1991*. »Südosteuropa – Gesellschaft«, München, 1992, 55–56.

⁹ Gidon Gottlieb, *Nation against state. A new aproach to ethnic conflicts and the decline of sovereignty*, »Council of foreign relations press«, New York, 1993.

naraščajoče številnosti. Pojavljajo se kot ruske »babuške«: iz velike pride manjša, iz te spet manjša in tako naprej do zadnje, najnezna-nejše, in pred nami jih je zdaj množica. Gottlieb hoče opozoriti, da zahtevajo odcepitev in neodvisnost vse manjše in manjše etnične sku-pine. Ob tem pravi: »Če je ne omejujejo načela uravnoteženja, pomeni samoodločba grožnjo družbi držav.« In meni: »Preprosto ne gre, da bi vsem stotinam narodov, ki hočejo doseči suvereno neodvisnost, dopustili lastno državo, ne da bi s tem sprožili strahovito anarhijo in nered v planetarnem merilu.« Njegov trdni sklep je, da »mednarodni sistem, ki bi ga sestavljalo nekaj sto neodvisnih teritorialnih držav, ne more biti podlaga globalne varnosti in razcveta«.

S problematizacijo sedanje prakse, da se etnične skupnosti zadovolju-je kar na ozemeljski podlagi, če so le nezadovoljne s svojim položajem v obstoječi večji državi, se Gottlieb dokoplje do zamisli, da je poleg oblike državne osamosvojitve takih skupnosti treba predvideti tudi alternativno možnost. To pa bi bilo, da dobe avtonomijo, ki ne bi bila vezana na teritorij, pač pa na osebno pripadnost s svojim položajem nezadovoljnemu malemu narodu.

Očitno gre za oživitev starih idej o personalni kulturni avtonomiji. O takšni avtonomiji (nenemških) narodov se je nekoč veliko razpravlja-lo v habsburški monarhiji in dobro so znana teoretična dela takratnih socialdemokratov. Med njimi našega Etbina Kristana, ki se je s takšno idejo oglasil še pred svojima znamenitejšima sodrugoma Karlom Ren-nerjem in Ottom Bauerjem. Celo obdobje zgodovine samoodločanja narodov, njihovih narodnih in socialnih revolucij in tudi vojskovanj, vključno do druge svetovne vojne, je odtlej preteklo v Evropi na po-dročju zavračanja prav tega koncepta personalne kulturne avtono-mije narodov. Zdaj, po koncu hladne vojne, je dejstvo, da mali narodi spet terjajo pravico do samoodločbe, vnovič tako vznemirilo varuhe svetovnega reda, da so se lotili iskanja alternativnih rešitev. In kot je videti, bodo vnovič iznašli smodnik, ki že prej ni polnil zloglasnih sodov samo na Balkanu.

Ne gre več samo za razmišljanja posameznih učenjakov. Profesor Gottlieb navaja študijo, ki jo je leta 1992 objavila Carnegiejeva fundacija za mednarodni mir in ki skuša oceniti gibanja za samoodločbo s trojnim merilom. Gre za evalvacijo primerov samoodločb s stališča njihove legitimnosti, s stališča njihove moči in s stališča vprašanja, ali ni zavarovanje že obstoječih držav bolj zaželeno. Zaželeno seveda po presoji zunanje politike ZDA, ki ji je bila študija ponujena kot vodilo. Študija ugotavlja, da bosta vlada in svetovna skupnost morali priti pri ocenjevanju gibanj za samoodločbo do razpota, ko se bosta morali odločiti, ali ostaneta nevtralni ali podpreta ohranitev obstoječe države v danih mejah ali pa podpreta ustanovitev nove države. Da bi se razširila paleta izbir, je treba predvideti še pristop, imenovan »država plus narodi« (»the states-plus-nations approach«). To je ohranitev obstoječe večnarodne države in zadovoljitev manj enakopravnih malih narodov znotraj nje z avtonomijo, ki naj bo, če je le mogoče, neteritorialna, osebnoskupinska.

Na takšnem temelju razpravlja Gottlieb o normah mirne koeksistence in prijateljskih odnosov med državami. Njegov prvi sklep se glasi: »Prepoved prezgodnjega priznanja držav in odsotnost pravice do odcepitve sta nekaj istorodnega, kadar gre za urejanje zadev glede samoodločbe.« In nato drugi: »Vsako zahtevo po samoodločbi je treba oceniti, koliko je vredna.«

Ne gre preprosto za merjenje vrednosti na podlagi demokratičnega in humanega značaja tistih, ki to zahtevo postavljajo. Treba je poleg legitimnosti upoštevati tudi »vitalnost« zahteve naroda za lastno državo. Dokazi za oboje izvirajo iz zgodovine, iz pretrpljenih krivic, iz žrtev, iz simbolnih in mitičnih prvin narodnega nagiba. Postavlja pa se tudi vprašanje, kolikšna je verjetnost, da tak narod ne bo upošteval presoje drugih, marveč se bo lotil orožja, da doseže svoj cilj. To je sporočilo vojne v Bosni.

Bosenska izkušnja prepričuje Gottlieba, da je treba najti drugačne možnosti, mimo ustanavljanja novih, odcepljenih držav. Nima sicer

pomislekov o že priznanih malih državah v vzhodni Evropi, poudarja pa nezadovoljivost pravnih načel, na podlagi katerih je bilo to storjeno v letu 1992! Ko išče pravne podlage za takratna, po njegovem očitno zgrešena priznanja, izrecno navaja izjavo zunanjega ministra ZDA Jamesa Bakerja 12. decembra 1992 in Badinterjeva načela, ki jih je prevzela Evropska unija spomladi 1992.¹⁰ Vemo, da je bila prav na temelju teh načel priznana Republika Slovenija, ko je bilo ugotovljeno, da je izpolnila pogoje, postavljene v navedenih dokumentih.

Januarja 1992 se je zdelo, da so bile postavljene nedvoumne norme meddržavnega prava glede priznavanja legitimno izpeljanih aktov samoodločbe narodov, in to ne glede na njihovo moč. Vse vlade, ki so ugotovile, da Republika Slovenija, nekdanja članica jugoslovanske federacije, izpolnjuje vse izrecno naštete pogoje, so priznale slovensko državo. Zato se je zdelo, da so s tem sprejele naslednje merilo: Vsak narod, ne glede na velikost ali dejstvo, da je dozdaj živel, prostovoljno ali prisiljeno, neposredno ali v federativnem razmerju, v mejah večje države, ki je kot celota uživala priznanje mednarodne skupnosti in meddržavnega prava, ima odslej pravico vstopiti, na temelju lastne demokratične samoodločbe, korektne po mednarodnih merilih, v mednarodno skupnost z lastnostjo samostojne države, in druge države ji ne morejo, če same hočejo veljati za demokratične, odtegniti svojega priznanja.¹¹

Takšno sklepanje danes nikakor ni več nedvomno. Knjiga Gidona Gottlieba ni edino znamenje, da tisto razumevanje pravnih pogojev, s kakršnim je bila leta 1992 priznana državna samoodločba Republike Slovenije, nikakor ni več nesporno in da se krepijo namere, da bi bilo treba vsak primer državnega priznanja spet obravnavati po starem načinu singularnega vrednotenja, in to po kriterijih, ki jih vsakokrat –

¹⁰ Govor na univerzi Princeton, 12. decembra 1991. »U. S. Department of State Dispatch«, vol. 2 (1991), 890. – European Community, »Declaration on the guidelines on the European Community recognition of new states in Eastern Europe and in the Soviet Union«, EPC Press release 128/91, December 16, 1992.

¹¹ Prim. Janko Pleterski, Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana, 1993, 207–218.

ad hoc – postavijo dejavniki zunaj prizadetega naroda. Kar nič neverjetno ni, da bo v svetu obveljalo pravilo, da je za priznanje pravice do samoodločbe poleg legitimnosti dejanja naroda potrebna tudi njegova zadostna moč, da bi dosegel mednarodno priznanje svoje izvršene odločitve.

V letu 1918 Slovenci takega priznanja niso dosegli. Niso se pravno vzpostavili kot subjekt samoodločbe in niso še imeli po meddržavnem pravu priposestvanega ozemlja. A že tisto, kar so dosegli takrat, jim je omogočilo, da so po letu 1941 posredno, prek soustanovitve jugoslovanske federacije, mednarodno uveljavili svojo subjektivnost in dosegli priznane meje svojega ozemlja. V letu 1989 oz. 1991 so oboje postavili na zeleno mizo že neposredno, kot izvršeno in ubranjeno dejstvo. Za seboj so imeli pravico, dokazali so njeno vitalnost, ustvarili so si že dovolj moči. Imeli pa so še nekaj. Prisotnost duha, da izkoristijo naklonjenost zgodovinskega trenutka. Mnoga znamenja opozarjajo, da bi bil danes, po Bosni in drugih dogajanjih, po vseh še vedno nekončanih pretresih, ta zgodovinski uspeh težko ponovljiv.

Zahodni družboslovci se nekam težko znajdejo pred dejstvom, da v Evropi nastaja toliko novih držav in z njimi toliko narodov, dozdej večinoma znanih komaj po imenu. Zanimanje za njihovo identiteto narašča, toda šele zdaj, ko so z ustanovitvijo lastnih držav svet končno le prepričali, da obstajajo. V krogu držav Evropske unije je narodna država seveda že zdavnaj trdno in nič vprašljivo dejstvo. Nekdaj klasično vprašanje o upravičenosti narodne države se zdaj, ob nastanku novih držav, vrača v ospredje zanimanja na nov način. Vprašanje o razmerju med narodom in državo se zdaj bere v nasprotni smeri: od nove države k narodu, ki jo je ustanovil. Ali je s tem narodom vse v redu, se zdaj sprašujejo. Ali ima resno in resnično identiteto? Nobelova ustanova je priredila simpozij, na katerem je bilo to novo zanimanje za države in narode osrednja tema. Najprej so ugotovili, da ima narodna identifikacija določujoč pomen za nove države in za koncepcijo (njihove) narodne zgodovine. Nato so poudarili, da je treba iskati in

definirati (njihovo) narodno identifikacijo. Malce presenetljiva je ob tem trditev, da je takšno iskanje potrebno tudi zato, ker se narodna identifikacija pri teh narodih »večinoma spreminja hkrati s splošnim položajem naroda, o katerem je govor«. ¹²

Takšno prepričanje o prilagodljivosti narodne zavesti narodov, ki so novi na evropskem političnem zemljevidu, ker se pač prilagajajo spreminjajočim se splošnim razmeram, opozarja na to, kako etablirana Evropa slabo razume svoje nove partnerje. In opozarja Slovence, z druge strani, kako dolga pot jih še čaka, da bodo tudi kot narod prispeli tja, kamor so sicer že bili postavili izvršeno dejstvo svoje države. Koliko bo še treba storiti, da bodo kot narod prodrli vsaj na robove zavesti Evrope!

Toda, napačno bi bilo, če bi Slovenci zdaj spet hiteli dokazovati, morda malce užaljeno, kako so že zdavnaj presegli kritično točko svoje »search for identification«, kako jim tudi v hudih preizkušnjah po letu 1918 zavest o njej nikoli ni bila več resno dvomljiva, ne v kraljevski Jugoslaviji in ne v času upora proti okupaciji in proti fašistično-nacističnemu democidu, ki jim je bil namenjen. Tedaj še celo ne. In da jim tudi v dobi jugoslovanske federacije, čeprav je postala socialistična, etnična identiteta niti za trenutek ni bila dvomljiva. Etničnost kot cilj je za etablirano Evropo danes namreč sumljiva. Njen dvom o trdnosti značaja malih narodov je Slovencem bolje vzeti le kot znamenje, da je skrajni čas, da sami še storijo nekaj, česar niso storili doslej. Da se prvič predstavijo svetu ne v podobi etničnega, v kulturi veljavnega naroda, marveč skozi zgodovino države in ljudi v njej in da takšno zgodovino končno tudi napišejo. Še ena zgodovina slovenskega naroda ne bo opravila nič več kot vse tiste, ki so bile napisane, odkar je Janez Trdina napisal prvo.

¹² V izvorniku: »The search for, and definition of, national indentifications – which in most cases change with the general situation of the nation concerned ...« – Erik Lönnroth, Karl Molin, Ragnar Björk, ur., *Conceptions of national history. Proceedings of Nobel symposion 78. »Walter de Gruyter«*, Berlin-New York, 1994, 1–2, str. 52.

Danes nas legitimira država in šele v luči dejstva, da obstaja, je za Evropo postala pomembna tudi naša etničnost. Res pri nas naroda ni ustvarjala država, temveč obratno. Toda zdaj, ko obstaja oboje, je zgodovina države, zgodovina Slovenije, in ne kar Slovencev, tisto, po čemer nas bo svet končno hotel prepoznati.¹³

Geslo o Evropi (etničnih) domovin gotovo še ni izgubilo svoje privlačnosti, je bilo rečeno na Nobelovem simpoziju. Toda treba je preseči »nativistični« (»narodni«) klic po narodni skupnosti (»Volksgemeinschaft«). To pomeni, so rekli, pisati zgodovino političnega naroda, katerega pa ta zgodovina ne bo jemala kot nekaj enovitega, marveč kot nekaj sestavljenega, kot nekaj, kar objema različne predele, razrede, poglede, načine življenja, nekaj, kar je obenem samo po sebi del širšega tkiva (konteksta), ki se širi čez njegove meje.¹⁴ Domovina mora torej imeti nacionalne (državne) meje, da bi bila jasno razpoznavna. Potem šele zmore prepričljivo, v njenem lastnem jeziku, spregovoriti današnji realni Evropi, ki je Evropa držav. Morda bo ta potem zaznala, da so na celini domorodni tudi mali narodi in da njihovih pravic zares ne gre odmerjati le po njihovi moči ali celo zgolj po nadležnosti.

Slovinci in država, Zbornik SAZU, 1995

¹³ Zato je iniciativna skupina v prvem povabilu k posvetu predlagala: »Posvet naj obravnava le realne pojave v zgodovini naše državnosti in ne gre za zgodovino državnopravnih idej in programov.« Namera te omejitve je bila ločiti želje od dejanj. Ločiti se od prerivajoče se množice želja in od tekmovanja političnih gesel, omejiti se na dejanja, ki so resnično ustvarila takšna dejstva, da so mogla postati zidaki v stavbi slovenske države, ne oziraje se na to, kdo je bil tisti, ki je dejanja spočel, in kateri ideologiji ali političnemu taboru je pripadal. Izhodišče namere je bilo prepričanje, da je slovenska država stvaritev nedeljive zgodovine naroda. – Osebno sem hvaležen vsem, ki so omejitev tako razumeli in sprejeli.

¹⁴ Georg G. Iggers, *Changing conceptions of national history since the French revolution*, op. 12, 150.

3.

Notranja odporna moč in »shizma revolucija : protirevolucija«

Tiste notranje odporne moči, ki jo želi v Slovencih zbuditi ga. Spomenka Hribar, ne bo, če bomo še naprej sprejemali njeno sicer ljudomilo tezo, da je »shizma revolucija : protirevolucija naredila slovenskemu narodu nepopisno škodo«.

Takšna teza je razumljiva s čustvenega vidika, z vidika zgodovine je ahistorična. Če jo vzdiamo v temelj sodobne slovenske zavesti, pomeni, da zidamo poševen stolp, da nismo sposobni dojeti lastne zgodovine. Na takem svojem poševno stoječem stolpu potem seveda ne moremo biti sposobni za še veliko bolj subtilno storitev, kakršna je zgodovinska sprava. Velika večina Slovencev bi jo očitno že zdavnaj hotela imeti za seboj, pa se jim kljub temu večno odmika, podobno horizontu. Ne spreminja se le v železno kroglo na nogi, ampak tudi – kar je še hujše – v grotesko, ki demoralizira. Ali ni morda k temu pripomogla tudi teza o največji škodi?

Največjo škodo, če si dovolim v preresni zadevi biti sarkastičen, je ljudstvu, ki živi na naših tleh, povzročila nepreračunljivost zgodovine, ko ga je nekje na začetku nove evropske dobe napotila v smer razvoja v narod. Znani sarkazem, ki pravi, da je med vsemi nevarnostmi in možnimi škodami za človeka največja ta, da živi, je več kot le ironična domislica in (slaba) šala na lasten račun. Pomaga

človeku, da se sprijazni s samim seboj in s svojo eksistenco, v kateri je konec edino zanesljivo dejstvo. V primerjavi Slovencev z Bretonci v Franciji skuša slovenski zgodovinar ponazoriti, da se vsako ljudstvo, tudi če ima lasten jezik in druge posebnosti, ni po neki nujnosti razvilo v narod in da ni pravega odgovora na vprašanje, zakaj se je to dogodilo Slovincem. In ameriški zgodovinar, ki razmišlja o istem vprašanju, prihaja do sklepa, da so nekateri pač imeli srečo, ki je druge obšla. S tem, da smo mi to srečo imeli (ko bi nas prav lahko tudi obšla), smo obsojeni na življenje in na to, da v njem doživljamo dobro in zlo kot njegovi neizogibni sestavini. To da se nam je dogodilo življenje, nam prinaša vse njegove sestavine in vsako moramo priznati kot njegov izraz. Samo neživljenju se ne more zgoditi ne zlo ne dobro.

Nekateri skušajo najti za slovenski narod simbolno prisodobno v zakladnici njegovega ljudskega pripovednega izročila. Priljubljen je motiv Lepe Vide. Njena neizbrisna krivda in njeno nepotešljivo hrepeneje se zares prilegata naši želji, da bi se videli kot astralen, v poeziji uresničujoč se narod. Za svojo osebo si prisodobno raje iščem med bajkami, ki jih je zapisal Janez Trdina. Na Gorjancih je potok, ki teče v breg navzgor. To smo Slovenci. Zakaj smo se nekoč uprli entropiji, ne vemo, četudi si skušamo pojasniti. A da je ves naš obstoj nenehen upor in da je ravno v upor naš življenje, to se mi zdi dokazano izkustvo. In da smo imeli revolucijo in da smo imeli protirevolucijo, je dokaz, da smo tudi tisti čas živeli. In to živeli kot evropski narod.

Bolj »uporabno« bi to lahko povedal takole: imeli smo odpor, ki nas še danes identificira kot enakovredne drugim v Evropi. Imeli smo ga zanesljivo takšnega, ker smo imeli revolucijo. Brez nje bi naš odpor utegnil ostati le simboličen. Kot npr. pri Čehih, ki smo jim po narodnem habitusu tako podobni. In brez nje ne bi imeli protirevolucije. Imeli bi v bilanci vojnih dni samo kolaboracijo. Golo in absurdno, kakršna je bila hvaležnost za aneksijo Ljubljanske pokrajine Italiji v dneh, ko o revoluciji še ni bilo ne duha ne sluha. Tako se danes Slovenci, ki

so pripomogli k revoluciji, ko je bila na dnevnem redu, izvirajoča iz življenjskih razmer naroda, tolažijo, da so prav oni pripomogli k naravnost čudežnemu vzponu slovenskega odpora, katerega storitve še danes nismo do kraja dojeli. Za naše dojemanje je njegova čudežnost pač utionila v lastni hvali režima, ki se je preživel.

In tako se danes, po drugi strani, lahko tudi Slovenci, ki so tvegali kolaboracijo, kakršne sicer Evropa ne more sprejeti, tolažijo, da so to storili kot dejanje protirevolucije. To je bila gotovo odločitev za družbeni ali pa ideološki spopad z onimi prvimi Slovenci, ki so stopili v odpor in z obema nogama stali v njem. A v razmerah okupacije ne za državljanski spopad. Ne Mussolini ne Hitler nista bila naša državljana in udeležba v njuni vojni je tisto, kar še danes ni sprejemljivo za Evropo. Ta se je takrat v skrajni stiski ravnala po pravilu »first things first«. Najprej potolči Hitlerja, potem šele v miru reševati druge probleme, potem šele med seboj stopiti v tekmo kontroverznih sistemov, ki pa so s skupnimi močmi bili sposobni zmagati v svetovni vojni. Pa vendar: funkcionalna kolaboracija je vsaj razumljiva, četudi neopravičljiva.

Narodni upor in revolucija, protirevolucija in kolaboracija, vse to je bilo sestavni del življenja naroda, in vse je danes sestavni del njegove zgodovine. Ta zgodovina je neprizanesljiva. Kolikor je mogoče govoriti o krivdi teh ali onih, oboji so bili že toliko kaznovani, da so svojo krivdo odkupili. Protirevolucija je bila prestrašno, neopravičljivo kaznovana po porazu – kot kolaboracija. Zmagovita revolucija je bila porazno kaznovana kot takšna na koncu, ko jo je narod zavrnil kot družbeno zagato.

Zgodovinske kazni je za vse dovolj. In dovolj je (samo)kaznovanja današnjemu rodu. Ali naj se trpinči zato, ker je zgodovina sama sebi škodljiva? Ali ne sme črpati poguma iz dejstva, da je narod živ in krepak danes, ker je polno živel včeraj, ko mu je bilo umreti? Ali naj se topi v pomilovanju samega sebe, ker življenje včeraj ni bilo takšno,

kakršnega si želi in dokazano zmore danes? Ali naj v strahu pred nevarnim življenjem odjenja in varno poteče nizdol, po šentflorjanski dolini v daljno morje, ki vso grenko sol utopi, pa hkrati hlapi v nespoznavnost?

Nevarnost od znotraj, Delo, Sobotna priloga, 22. oktobra 1994

4.

»Slovenska Avstrija« levice v dunajskem državnem zboru 1848

Peter Kozler je januarja 1849 na Dunaju v nemškem jeziku objavil drobno brošuro z zanimivim naslovom »Program leveice avstrijskega državnega zbora glede Slovenske in Italijanske Avstrije« (Das Programm der Linken des österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch- und Italienisch-Österreich, von Peter Kosler, Wien, Mechitaristen - Buchdruckerei, 1848, str. 1–20.) Napisal jo je decembra 1848, po objavi navedenega programa leveice.¹

Josip Apih prikaže v svoji imenitni knjigi o Slovencih v letu 1848 delovanje »Kluba leveice« v avstrijskem državnem zboru v Kromerižu in poroča o programu narodnostne federalizacije Avstrije, ki ga je za ta klub sestavil dr. Ludwig Löhner. Apih ne označuje leveice v državnem zboru kot izključno nemške, četudi je večinoma takšna bila. Toda v njej so tudi Poljaki in »nekateri Slovenci«. Raznovrstnost leveice je izvirala iz dejstva, da so se vanjo uvrščali poslanci po svojem liberalnem značaju, a tudi po narodnih in družbeno radikalnih interesih. Levice je imela zaslonbo v dunajski avli in »ako treba, tudi v krogih delavcev in proletariata; ti zavezniki so ji bili v pomoč, ako je hotela terorizovati (slovansko) večino zbornice«. Slovensko okolje je bilo v njej zelo vidno zastopano z dr. Antonom Füstnerjem.²

¹ Načert ustave, izdan od leveice na državnim zboru v Kromerižu, Slovenija, 8. grudnia 1848, št. 46.

² Josip Apih, Slovenci in 1848. leto. Matica slovenska, Ljubljana, 1888, 159 in 179.

Robert A. Kann piše, da je bil Löhnerjev program najprej – očitno že poleti 1848 – predložen Društvu Nemcev Avstrije na Dunaju. To ga je odobrilo, zatem pa je z njim soglašal tudi strankarski zbor čeških Nemcev v Teplici. Löhnerjev predlog je po H. Friedjungu vplival na načrte Palackega in Stadionna. Kann posebej opozarja na pomembnost Löhnerjevega priznanja načela, da bodo avstrijski Nemci v pravnem pogledu zgolj enakopravni drugim narodnostim. Poprej je bil Löhner privrženec frankfurtskih zamisli o Veliki Nemčiji, a se je dotlej že spreobrnil k malonemškemu konceptu, ki naj reši nemško državno vprašanje, ne pa tudi avstrijskega. Kann navaja Löhnerjevo prepričanje, da se Nemčija ne bo mogla nikoli združiti z Avstrijo in da je zato treba Avstrijo spraviti s poti, da bi se lahko vsaj drugi Nemci združili. Löhner je program izdelal v okviru takšne svoje presoje. Zahteval je – po Kannovem povzetku – popolno narodno avtonomijo za avstrijske narodnosti približno znotraj njihovih etničnih meja. Tam, kjer se ta avtonomija ni mogla vzpostaviti znotraj obstoječih meja kronovin, je zahteval ustanovitev narodnostno enotnih okrožij. Ta bi se potem združila z obstoječimi, četudi ozemeljsko nekoliko spremenjenimi kronovinami istega narodnostnega značaja v narodnostno enotne države, članice avstrijske federacije. Predlagal je ustanovitev peterice takšnih federalnih držav: Nemška Avstrija (med drugim z nemškimi deli Tirolske, Koroške, Štajerske, Šlezije in Češke), Češka Avstrija (iz čeških delov Češke, Moravske in Šlezije), Poljska Avstrija (Galicija s Krakovom in Bukovino), Slovenska Avstrija (v načrtu imenovana »Slavonska«; Kranjska s slovenskimi deli Štajerske, Koroške in Goriške) in Italijanska Avstrija (Južna Tirolska, Istra, italijanski del Goriške, Trst in Dalmacija). Lombardija in Benečija nista vključeni v načrt. Tudi vprašanje Ogrske ni zajeto. To je onemogočalo – piše Kann – da bi se dalo v celoti rešiti jugoslovansko, romunsko, slovaško in rusinsko vprašanje.³

³ Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, Zweiter Band, *Ideen und Pläne zur Reichsreform*, Böhlau, Graz-Köln, 1964, 21–22. – Za L. Löhnerja gl. tudi: Ernst Karl Sieber, Ludwig von Löhner, *Ein Vorkämpfer des Deutschtums in Böhmen, Mähren und Schlesien im Jahre 1848/49*, *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum* 18, München, 1965.

Toda program, kakor je bil objavljen v »Sloveniji«, dopušča, da bi »potelej tudi drugi, zdaj na državnim zboru ne namestovani [zastopani] deli pristopiti hotli, [in] bi se to lahko učinilo; tako bi p.r. Horvatje in Slavonci državi: Slovenska Avstrija, pristopili!« – Tudi Apih omeni, toda šele v svojem komentarju (ne v povzetku) programa in bolj mimogrede, da bi k Slovenski Avstriji mogli pristopiti tudi Hrvaška in Slavonija. Ne opozori pa, da je ta možnost vključena v program levece. Bolj ga preseneča in veseli, da je »Ultra – Nemeč Löhner onde snoval zjedinjeno – Slovenijo!« Kozlerjevo brošuro omeni Apih pod črto. Na tem manj vidnem mestu tudi prav nakratko povzame njene poteze.⁴

Takole pravi: »Kozler zahteva za osrednjo vlado tudi ministerstvo notranjih zadev, pravosodja in bogočastja; imenoma glede pravosodja bi sicer prišli do tiste mnogovrstnosti, ki je bila pred objavljenjem gradjanskega zakonika. Löhnerju dokazuje nedoslednost, ker v »poljski Avstriji tlači vkupej Poljake, Rusine in Rumune«; kara »Slavonisch-Oesterreich« mesto »Slovenisch-Oesterreich«, odtrganje koroških Slovencev o levem bregu Drave in združenje Dalmacije z »laško Avstrijo«. »Ein hohn auf das princip der nationalität wäre auch die zutheilung des Küstenlandes mit seiner vorwiegend slavischen bevölkerung zu Italien. Oesterreich.« Marveč bi Primorje moralo priti k Sloveniji, a ondodnim Lahom bi se pustil domači jezik v crkci, šoli, srenji in okraji. Sumljivo se mu vidi konečno, da molči Löhner o nemškem pitanji.« Apih je navajal gotovo neposredno iz brošure.

Naslov brošure je leta 1921 navedel Dragotin Lončar med literaturo o politični zgodovini Slovencev, v besedilo knjige pa Kozlerjevega spisa ni vključil, čeprav naj bi ga – po oznaki v seznamu – imel v rokah.⁵

Od avtorjev, ki so o brošuri pisali pozneje, lahko le za Avgusta Pirjevca domnevamo, da jo je povzema neposredno iz vira. Njegov članek

⁴ Josip Apih, n. d., 241–242.

⁵ Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev*. (Od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta.) Slovenska matica, Ljubljana, 1921, 158.

o Petru Kozlerju za Slovenski biografski leksikon (1932) podaja njeno vsebino v izvlečku, ki ni Apihov, torej samostojen. Za novejša pisanja o njej pa je očitno, da je avtorji niso brali sami, marveč so se naslanjali na povzetke, pač na oba prva, Apihovega in Pirjevčevega. Ali celo le na povzetek povzetkov. Žal so pri tem vsi zapadali neki Pirjevčevi navedbi, ki ni upravičena. Namreč tisti, ko je zapisal, da je Kozler v brošuri »zopet nastopil proti levičarjem«.⁶

Če preberemo Pirjevčev podatek o Kozlerjevih prejšnjih nastopih glede levice (»se izrekel proti levičarjem avstrijskega državnega zbora, ker hočejo razrušiti Avstrijo in se združiti z Nemčijo, in apeliral na poslance, naj ne glasujejo z levičarji /.../«), moramo Pirjevca razumeti, da gre v brošuri za novo nasprotovanje levici (»zopet«).

Če zdaj pogledamo k Apihu, vidimo, da on tega ni trdil ne nakazoval. Iz njegovega povzetka se jasno razbere, da Kozler v brošuri ne izraža načelnega nasprotovanja Löhnerjevemu načrtu, marveč da z njim stvarno razpravlja o posameznostih. Izvemo, da ima Kozler drugačen predlog glede pripadnosti Avstrijsko-ilirskega primorja. V celoti se naj vključi v Slovensko Avstrijo, ne le slovenski del Goriške. Vidimo, da zahteva poleg tega natančnejšo izpeljavo načela etnične razmejitve federalne Slovenije na Koroškem in da načelno kara program le v tem, da molči o vprašanju razmerja med (federalizirano) Avstrijo in Nemčijo. Po Apihu samem torej ni mogoče trditi, da bi Kozler nasprotoval Löhnerjevemu načrtu in ga polemično zavračal.

Toda pod vtisom neustreznega Pirjevčevega tolmačenja o polemičnem značaju Kozlerjeve brošure je najbrž nastala oznaka, ki jo preberemo v Zgodovini Slovencev Cankarjeve založbe 1979. Tukaj je najprej dano ustrezno priznanje načrtu »nemške« levice: »/.../ odpravljaj [je] zgodovinske meje [avstrijskih dežel] in postavljal namesto njih narodne, čeprav ne povsem dosledno, ter tako sprejel

⁶ Slovenski biografski leksikon, knj. I, 1932, 543–544.

tudi načelo Zedinjene Slovenije /.../« Nato je – tudi ustrezno – ugotovljeno, da so načrt »nekateri na Slovenskem sprejeli s simpatijo in upanjem na sporazum. Menili so, da so nepravilno začrtane meje le posledica nepoznavanja in da jih bo mogoče popraviti.« In dovolj ustrezno bi bilo, če bi bil med takšnimi ljudmi na Slovenskem imenovan Peter Kozler. Toda ne! On se imenuje celo kot najvidnejši primer drugače mislečih: »Drugi, kakor liberalni Peter Kozler, pa so nemško levico še naprej ogorčeno napadali in odklanjali z njo vsak sporazum.«⁷ Brošura sicer ni omenjena, toda kdor je zanjo vedel (vsaj od A. Pirjevca), si je mogel misliti, da je Kozler načrt »nemške« levice ogorčeno napadal ravno v njej.

In tako se je leta 1991 očitno tudi zgodilo. V članku o Petru Kozlerju v Enciklopediji Slovenije zdaj beremo: »Kljub liberalnemu političnemu prepričanju je zagovarjal naravne pravice slovenskega naroda. To ga je pripeljalo v spore z nemškimi liberalci, proti katerim je nastopil v brošuri »Das Programm der Linken des österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch- und Italienisch-Österreich« /.../ (kjer je) dokazoval nesprejemljivost zamisli liberalcev o razmejitvi federalističnih narodnih držav /.../« In beremo še druge netočnosti, izviraajoče iz dejstva, da pisec nima brošure v rokah, da operira s parafrazo povzetkov, a brez prvega, Apihovega. Človek, ki se hoče v enciklopediji poučiti o Petru Kozlerju, ne more brez poprejšnjih lastnih vednosti opaziti, da je tukaj nekaj narobe. Seveda, če ne vzdigne obrvi že ob podatku, da mu je bila razmejitev narodnih (!) držav nesprejemljiva, ali če ga ne zbode presenetljiva logika pripovedi, da Kozler zagovarja naravne pravice naroda kljub (!) svojemu liberalnemu prepričanju ...⁸

Na brošuro Petra Kozlerja me je opozoril profesor Fran Zwitter, ki je bil moj mentor pri doktorski disertaciji. Pokazalo se je, da mi je

⁷ Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, 457.

⁸ Enciklopedija Slovenije, knj. 5, 1991.

brošura koristila zlasti za preučevanje radikalno demokratične levice na Koroškem v letu 1848. Ugotovil sem lahko, da je bila to politična skupina, ki je brez pridrška sprejemala Löhnerjev program za ustavno preureditev Avstrije v federacijo petih narodnostno razmejenih držav, med njimi tudi Slovenske («Slavonske») Avstrije. Radikalni demokrati na Koroškem niso izrazili nobenega pomisleka glede v programu predvidene narodnostne razdelitve Koroške med nemško in slovensko federalno državno enoto. To je tem bolj pomembno, ker se je sicer na Koroškem vzdignil velik hrup proti tej Löhnerjevi nameri in so zato v deželnem zboru prvič razpravljali o vprašanju delitve dežele. Seveda, v celoti odklonilno.⁹

Medtem ko v disertaciji brošure nisem navedel, sem pozneje v razpravi o Trstu v slovenski politični misli izrecno navajal iz nje.¹⁰ To je bilo najbrž prvič, da kdo po izidu članka Avgusta Pirjevca črpa naravnost iz brošure, saj je Valter Bohinec 1975 v svoji razpravi o Kozlerjevem zemljevidu ni obravnaval in jo je le navedel v seznamu virov.¹¹

Kozlerjeva brošura bi zaslužila reprint. Ne le zato, ker je redkost, ampak zlasti zato, ker je dokument iz leta 1848, ki priča o obstoju nemške zamisli o Združeni Sloveniji in o slovenskem premisleku te zamisli. Pa tudi dokument o tem, da se v obeh primerih govori brez zadržka o »Slovenski Avstriji« kot o pravi državi, enakopravni z drugimi

⁹ Narodna in politična zavest na Koroškem, Slovenska matica, Ljubljana, 1965, 58–73. – Nemška izdaja: Slowenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914), Drava, Klagenfurt/Celovec, 1996, 71–87.

¹⁰ Janko Pleterski, Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne. Referat na posvetu »Italijanski in slovenski socialisti v dobi Henrika Tume (1905–1918)« maja 1977 v Trstu (s prevodom v italijanski jezik). V: 17, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana-Trst, 9–40. (Ponatis 1981 in 1996.)

¹¹ Valter Bohinec, Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja, spremna študija k reproduciranemu ponatisu »Zemljovida slovenske dežele in pokrajin 1853«, Cankarjeva založba z Založništvom tržaškega tiska in Založbo Drava, Ljubljana, Trst, Celovec, 1975, 25.

v narodnostno federalizirani Avstriji. Tu ni tiste negotovosti, ki jo najdemo tudi še v najnovjšem zgodovinospisju.¹² Poleg tega je brošura prva samostojna publikacija, ki natančneje opiše meje Slovenije in je v tem smislu predhodnik Kozlerjevega zemljevida. In končno, reprint bi zaslužila tudi zato, ker vsebuje nekatere zanimive nazore svojega avtorja.

Toda za zdaj naj zadostuje obširnejši povzetek.

Kozler v uvodu pohvali lastnost politike, ki odkrito pokaže svoj nazor in tako omogoča svetu, da presodi vrednost njenih prizadevanj. To sta storila »levi center in skrajna levica našega državnega zbora« in objavljeni program zato vsi berejo in ocenjujejo z največjim zanimanjem. Sam takole oceni njegovo usmeritev: »Izrecni končni cilj levice je svoboden (»freiheitlicher«, tj. liberalen) razvoj vseh narodnosti (»Völkerstämme«) Avstrije v državni obliki demokratične monarhije. Njeno volilno geslo je enakost vseh (državljanov) in enakopravnost vseh narodov. Da bi dosegla ta cilj, hoče krepko centralno oblast; toda pri tem hoče zagotoviti vsakemu narodu (»Nation«) lastno upravo in zakonodajo in ne dovoliti, da bi bili člani nekega naroda (»Volk«) brez absolutne potrebe vključeni v ozemlje drugega.«

Očitno se Kozler s takšno načelno usmeritvijo strinja, saj se v nadaljevanju omeji na to, da ugotovi nedoslednosti programa: najprej delno nedoslednost vodilnih načel levice, nato delno neskladnost z zemljepisnimi in etnografskimi lastnostmi kompleksa dežel, ki se naj na novo organizira, in končno, zadržanost programa v izjavah o najpomembnejših političnih vprašanjih.

¹² »Druga zahteva (programa Zedinjene Slovenije) je bila, naj ima ta enota svoj deželni zbor, naj ne bo samo upravna, ampak samoupravna, da ne rečemo državnopravna enota.« – Vasilij Melik, Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941). V: Dušan Nečak, ur., Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana, 1997, 45.

Kakor je že Apih povzel, se Kozlerjeve pripombe glede nedoslednosti pri izpeljavi načel levice nanašajo na opozorilo, da centralna oblast nima vseh nujnih pristojnosti in da jih je treba razširiti! V mislih ima nekatere pristojnosti s področja ministrstev za notranje zadeve, pravosodje in bogočastje, ki so potrebne za enotno vodenje federativnega državnega sklopa v smislu, da bo na vseh ozemljih zagotovljena enotna podlaga za gospodarske stike in promet med narodi. Vprašanje razloži na primeru stikov državljanov dveh med seboj najbolj oddaljenih dežel, Tirolske in Bukovine. Državljanji morajo biti prepričani, da v obeh deželah veljajo isti predpisi poslovanja. To je neizogibno za izpolnitev »demokratske želje vsestranskega pobratenja«, ki je končni skupni cilj.

Nedoslednost v zvezi z načelom o enakopravnosti narodov razloži ob primeru 242 tisoč Valahov – Romunov v Bukovini. Prepričan je, da že takšno število upravičuje ustanovitev posebne federalne države. Sklicuje se celo na primer švicarskega kantona Uri s komaj 13 tisoč prebivalci.

Glavnino študije nameni omejitvi slovenske federalne države. Na začetku popravi ime Slavonska Avstrija, navedeno v programu, ne da bi v tem videl kaj več kakor pomoto. To je pač Slovenska Avstrija, ker se na tem ozemlju živijo Slovani, ki govorijo svoj jezik (»slovenski jezik«), imenujejo »Slovinci« in jih je treba razlikovati od Slovanov, ki živijo v Kraljevini Slavoniji.

Po tem pojasnilu glede imena države še popravi očitno zmoto v besedah programa, ki določajo, naj se slovenski državni enoti na Koroškem priključi tisti del celovškega okrožja, ki leži »na levem bregu Drave«. To je najprej zemljepisni nesmisel. Določilo pa je tudi netočno, ker živijo na Koroškem Slovenci v soseščini s Kranjsko na obeh bregovih Drave. Nasloni se na podatke krške (celovške) škofije iz leta 1848 o jeziku bogoslužja v posameznih farah in zariše »jezikovno ali nacionalno mejo«. In sicer: »Od meje Italije nasproti zahodu

(meja) far Pontabelj in Brdo – nasproti severu: gorski hrbet med spodnjezilsko in dravsko dolino, Dobrač do njegovega izteka v Zilo (pač: v dolino Zile), odtod po Zili do njenega ustja v Dravo: potem po gorskem hrbtu od gradu Vajškra (Landskron) do Poreč, kjer se meja obrne na Šenturško goro; odtod čez Štalensko goro in Christofberg prek Djekš h Grebinjski gori, po katere hrbtu se mejna črta spusti na jug in se razteza do poštne ceste, ki potem tvori ločnico tja do meje Štajerske; od le-te potem poteka čez Schwanberger Alpe pri Soboti na (prelaz) Radlje, čez faro Gomilica in Arnovž tja do Mure, ki je potem naravna ločnica do mesta Radgona, ki leži ob ogrski meji. Drava ni jezikovna meja, marveč je vse ozemlje južno od opisane črte ločnice slovensko /.../«

Kozler torej zariše celotno severno slovensko jezikovno (državno) mejo na Koroškem in Štajerskem. Pri tem jemlje kot celoto prav vse slovensko ozemlje južno od nje, ne glede na deželne meje. Saj nadaljuje v istem stavku: »/.../ z edino izjemo okraja Kočevje na Kranjskem, ki ga naseljuje 20.000 Nemcev, in fare Apače, ki leži pri Cmureku na desnem bregu Mure in šteje 3759 duš, in katere po 2/3 nemški prebivalci so spričo obstoja slovenskih krajev na levem murskem bregu prav tako malo omembe vredni, kakor so to posamezni nemški prebivalci posameznih mest in trgov.«

Na tem mestu spisa Kozler izrazi svoje nasprotovanje predlogu v programu levice, da se ustanovi Italijanska Avstrija, sestavljena iz Južne Tirolske, Dalmacije in Avstrijsko-ilirskega primorja (z izjemo slovenskega dela Goriške). Najprej ugotovi, da Dalmacija ni italijanska, marveč po velikanski večini prebivalstva slovanska dežela, ki bi jo bilo najbolje priključiti Hrvaški ali pa jo vsaj oblikovati v posebno federalno državo Avstrije. Nato pa se ves obrne k vprašanju Avstrijsko-ilirskega primorja, za katero ugotovi, da je kot celota po veliki večini slovansko. Retorično vpraša, ali je dopustno Slovane obravnavati kot italijansko pleme in mu vladati po italijanskih maksimah. Ali to ne bi bil posmeh načelu enakopravnosti?

Glavnino brošure napolnjuje podrobno dokazovanje večinsko slovanskega etničnega značaja celokupnega Primorja (Istre z otoki, mesta Trst in okrožja Gorica). Glede Istre se opre na statistične podatke, ki jih je objavil uradnik glavnega carinskega urada v Trstu Cerer v »Sloveniji« 1848, št. 14. Za poreško puljsko in za tržaško koprsko škofijo ter za nadškofijo Gorica navaja podatke šematizmov za leto 1848. Podatke za posamezne fare dopolnjuje po potrebi tudi s podatki za posamezne kraje, da bi dokazal, da je italijanski živelj omejen predvsem na obmorska mesta, sicer pa živi pomešan med Slovane. Za fare mesta Trst in Gorica, ki se vodijo kot v celoti italijanske in jih kot takšne v svojih izračunih tudi upošteva, opozarja, da je v njih vsaj tretjina prebivalstva slovanska in deloma nemška. V Trstu in Gorici je Slovanov vsaj 15.000 (v Trstu srbska občina, veliko trgovcev, številni delavci in služabniki) in to število odšteje od števila Italijanov. Tako pride za celotno Primorje do podatka: 161.635 Italijanov in 344.491 Slovanov. Priznava sicer, da je med Slovani veliko takšnih, ki znajo italijanski jezik. »Toda, kakor ni mogoče na slovenskem Štajerskem in Koroškem smatrati za Nemce tistih slovanskih prebivalcev, ki razumejo in govore nemški, tako tudi Primorcev, izvirajočih od slovanskih staršev, ki govore italijanski, ne gre šteti k italijanskemu prebivalstvu.« In zatrdi: »Šteti jih je treba k slovanski narodnosti, enako, kakor Slovence v delegaciji Videm (Udine).« Pod črto še opiše beneško ozemlje ob meji z goriškim okrožjem, kjer bivajo beneški Slovani, ter navede njihovo zahodno jezikovno mejo.

Z nadrobnim naštetjem občin, ki imajo italijansko večino v posameznih okrožjih, a so med seboj razkropljene, zavrne misel o izoblikovanju posebnega italijanskega okrožja in s tem tudi delitev Avstrijskega primorja. Italijanske manjšine naj svoje jezikovne pravice vseh vrst uveljavljajo samostojno na ravni občin ali tudi okrajev. »Kdor se ne strinja s (takšno) strogo izpeljavo načela enakopravnosti, mora dopustiti na svoj račun očitek, da goji zahrbtno misli, ki načelo enakopravnosti izpodkopavajo.« Izrecno zavrne sklicevanje na Danteja in na njegove verze o Kvarnerju kot meji Italije.

Nikjer ne omenja, da obstajata v Istri dve slovanski narodnosti, poleg Slovencev tudi Hrvatje, za obe dosledno rabi oznako Slovani. Seveda se različnosti zaveda, saj na str. 6, kjer govori o narodnostni posebnosti Slovencev, da bi jih ločil od Slavoncev, navede, da prebivajo tudi v »severni in severovzhodni Istri«, in istrskih Hrvatov k njim ne prišteje. Vendar mu v zagovoru nedeljivosti Primorja in pri zahtevi, da se mora v celoti priključiti Slovenski Avstriji, enotno ime Slovani pač bolje služi.

Slovenski Avstriji naj torej pripade vse ozemlje Koroške in Štajerske južno od opisane jezikovne meje (nemški del Koroške bi se glede na željo prebivalcev razdelil na dve okrožji: beljaško bi se priključilo Tirolski, celovško Štajerski). Nadalje sestavljata to federalno državo cela Kranjska ter celo okrožje Gorica in Istra z istrskimi otoki Cres, oba Lošinja in Krk. Tej zahtevi je pod črto dodana pripomba: »Pri popolni izpeljavi načela o narodni združitvi bi lahko v Slovensko Avstrijo vključili tudi 50.000 ogrskih Slovencev, ki bivajo ob štajersko-ogrski meji, in tudi tiste v delegaciji Videm.«

Tako je opisana meja celokupne (ne zgolj avstrijske) Slovenije. A še vedno z izjemo narodnostne meje Slovencev med Muro in Rabo nasproti Madžarom, za katero Kozler nadrobni podatkov očitno še ni imel.

Šele v zadnjem odstavku brošure Kozler opozori na (njemu sumljivo) dejstvo, da Löhnerjev program molči o razmerju Avstrije do Nemčije. Avtorji programa naj se odkrito izrečejo o tem vprašanju. S tem bi pokazali, da levica ni sovražnica integritete avstrijske cesarske države v sedanjem obsegu, da ne namerava razpustiti sedanje avstrijske državne skupnosti in ustvariti zedinjeno Nemčijo, kraljevino Poljsko, samostojno Ogrsko in Italijo. »Gotovost glede teh točk bi pomenila važen preizkusni kamen političnih zmožnosti leveice,« zaključuje Kozler svoj spis.

Če pomislimo, da januarja 1849 niti František Palacky, podobno kot Karl Löhner, ni zavračal delitve čeških zgodovinskih dežel in da se je

strinjal z utemeljitvijo federacije na države narodov,¹³ lahko še bolj razločno vidimo, zakaj Peter Kozler ni imel razloga, da bi napadal načrt leve, četudi nemške. Hotel je le natančneje govoriti za Združeno Slovenijo ob tem skoraj neverjetnem prizoru, ko so se interesi narodov prekrili tudi programsko. Žal je prizor zbledel že skoraj v istem hipu in ostal v zgodovini habsburške Avstrije, kolikor je še preostalo, le neponovljiva epizoda.

O brošuri Petra Kozlerja, Gestrinov zbornik, 1999

¹³ Stanley Z. Pech, *The Czech Revolution of 1848*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1969, 215.

5.

Sevničan Titus Mareck v Frankfurtu, Anton Auersperg na Kranjskem, »mali Štajar« v Gradcu

V beri novih del, ki so izšla v Avstriji ob 150. obletnici marčne revolucije, je posebnost knjiga dunajskega univerzitetnega profesorja zgodovine Lotharja Höbelta, »1848 Avstrija in nemška revolucija«¹. Posebnost je vidna že iz naslova, še bolj pa je dana s tem, da se je avtorju² resnično posrečil namen, »ogniti se Scili revolucionarnega patosa kakor tudi Karibdi sladkobnega kiča, ki 'Austriako' tako rad obdaja« (10). Med citiranimi avtorji smo Slovenci v knjigi zastopani še vedno samo z Josipom Apihom, a ne z njegovo slovensko knjigo iz leta 1888. Höbelt navaja Apiha le po nemško pisanih odlomkih, objavljenih v »Österreichisches Jahrbuch« 1892, 1894 in 1895.³

¹ Lothar Höbelt, 1848 Österreich und die deutsche Revolution, Almathea, Wien-München 1998, 1–334.

² Slovenski zgodovinopisci se izdatno opirajo na njegovo knjigo Kornblume und Kaiseradler. Die deutsch-freiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918, München, 1993. Po Paulu Molischi (1926) novo temeljno delo za zgodovino nemškega liberalnega in nacionalnega gibanja v habsburški Avstriji.

³ Nezmožnost upoštevati slovensko historiografijo je še danes med strokovnimi problemi avstrijskega zgodovinopisja, četudi gre za naše neposredne sosede. Med Avstrijci je dovolj zgodovinarjev, ki poznajo slovenski jezik, da se je mogoče vprašati, ali ne gre včasih tudi za posebno držo do ustvarjanja v tem jeziku. Spomnimo se pravila, ki si ga je 1898 postavil nemški gimnazijski profesor v Ljubljani Oscar Gratzy s svojo bibliografijo »Kranjske historiografije« po 1848. Upošteval je samo dela, objavljena v nemškem jeziku, in mirno izpustil vse, kar je bilo v tej osrednji slovenski deželi objavljenega v slovenskem jeziku. Seveda tudi slovensko knjigo o letu 1848, tedaj staro že 10 let: Slovenci in 1848. leto. Spisal Josip Apih, profesor drž. vel. realke v Nov. Jičinu. V Ljubljani, 1888. Založila Matica slovenska. Tisk. Blasnikov.

Za slovenskega bralca je zanimiv že moto knjige. To so verzi Ernsta Moritza Arndta, »barda obrambnih vojn proti Napoleonu«, ki se je 1813. leta spraševal, kaj je domovina Nemca, in je na pričakovani odgovor z Dunaja – Saj to je Avstrija! – zavzeto odvrnil: »O nein, o nein! Sein Vaterland muß größer sein /.../ Das ganze Deutschland soll es sein!« [Ne in ne! Večja mora njegova domovina biti /.../ To naj cela Nemčija bo!] Höbelt k verzom pojasnjuje, da »velikonemštvo« in »malonemštvo« spomladi 1848 še nista bili »strankarski zastavi« in da niti pojma sama še nista bila znana. In opozarja na razliko med mislijo na celoto Nemčije v obsegu Nemške zveze, ki bi kot združena demokratična država preseгла tako Avstrijo kot Prusijo, njuno dominantnost, in med tistim dejanskim političnim razvojem, ko so zagovorniki takšne Nemčije (»zmerni« kot osrednja njena demokratična moč) svoje upe stavili na Prusijo, ker so nad Avstrijo obupali. Po letu dni so se sicer od pruskega kurza odmaknili in se vrnili k svojemu izvirnemu programu, toda bilo je že prepozno (101). Velikonemštvo je medtem dobilo drugačen značaj in s tem značajem povezano je njegovo ime ostalo v zgodovini.

Seveda tudi v zgodovini Slovencev. To so lahko že 24. maja 1848 občutili iz persiflaže Arndtove pesmi, objavljene v večerniku »Gerad'aus!«, št. 12, katere posnetek vidimo v knjigi (141). Odgovarja namreč na Arndtovo vprašanje s stališča o veliki Nemčiji tako, da ironično zavrača narodnopolitične programe Čehov in Slovencev. Slednjim velja kitica, ki njihovo stališče povzema najprej z vprašanjem, ali sta domovina Nemca tudi Štajerska in Koroška, pa alpski snežniki in vinorodna pokrajina pod njimi? In nato z odgovorom: Ne in ne! Kajti ta »dežela ostaja le Vendom (Slovenecem) samim«. ⁴ Pač ironizacija programa Zedinjene Slovenije, a hkrati zanimivo njegovo zaznanje.

Ideja nemške državne enotnosti se ni povezovala le z različnimi željami in pričakovanji glede prihodnosti, ampak je bil njen obraz zelo,

⁴ »Was ist des Deutschen Vaterland? – Ist's Steierland? ist's Kärnthnerland? – Ist's wo der Alpen Scheitel glänzt? – Wo Rebenlaub das Haus umkränzt? – O nein, o nein, o nein, o nein! – Den Wenden bleibt das Land allein!«

če ne predvsem, odvisen tudi od kraja bivanja njenih nosilcev. Posebna vloga glede pobudništva in demokratičnosti namenov je pripadla jugozahodu Nemčije, opozarja avtor. Na majhnem prostoru, kjer so bili že v predmarčni dobi tesni stiki čez deželne meje nekaj samoumevnega, se je izoblikovalo izrazito politično modernizacijsko središče. Nastalo je v stikih med univerzitetnim mestom Heidelbergom in meščansko-trgovskim Mannheimom, med katoliškim, toda politično radikalnim Mainzom in luteransko treznim Darmstadtom ali Stuttgartom. Na tem območju so se med živelj, željan nove državne ureditve, šteli tudi katoliki, sicer domnevno tako konservativni. Že generacijo poprej, po odpravi cerkvenih deželnih tvorb, se je namreč tukaj izoblikovala nova struktura dežel, v katerih so nekoč cerkveni podložniki prišli pod nezaželeno oblast protestantskih deželnih gospodov in se čutili zapostavljene (106).

Samooklicanim predstavnikom tega pobudniškega nemškega jugozahoda ni šlo za nemško zedinjenje kar tako, marveč za liberalno – niti revolucionarno niti protirevolucionarno – stabilizacijo ustavne monarhije, a to z naslonitvijo na nemški veliki državi Prusijo in Avstrijo, in po poti osmoze vzajemnega približevanja. Na ožjih domačih tleh so se soočali z demokratično republikanskim levim tokom. Proti temu so si želeli najti oporo v nemški zvezi držav, v zvezni državi Nemčiji. Glede na to je bilo nemško zedinjenje po zamislih vladajočega toka v letu 1848 konservativen načrt, piše Höbelt (98–99). Hkrati opozarja na drugo plat te iste zamisli. Kdor je hotel proti revolucionarnim rovarjenjem najti oporo pri obeh velikih državah kot liberalno ustavnih, je moral najprej doživeti, da ti dve veliki državi postaneta ustavni. Takšna integracija Nemčije naj bi na obe veliki sili delovala kot spodbuda, da svoje ustanove prilagodita naprednemu delu Nemčije. Za Avstrijce in Pruse pa je bilo gibanje za ustavo, kar je v Badnu kmalu veljalo že za zadržujoč element, še nekaj izredno naprednega, nekaj, kar je daleč presevalo dotedanje stanovske pobude. Proti levi revoluciji ti jugozahodnjaški liberalno konservativni zedinitelji Nemčije pač niso želeli vojaškega posega Prusije ali Avstrije. Zoprna jim je bila

misel na državljansko vojno, bali so se »rdeče« republike enako kot »belega« terorja. Za svojim nameram ustrezno so najprej upali šteti Prusijo, zatem pa Avstrijo.

Stvar s pobudo za enotni nemški državni zbor in za stvaritev ustavne Nemčije se v Höbeltovi knjigi s prenicljivo analitično zmožnostjo razvije skozi poglavja treh velikih delov, naslovljenih Dunaj, Frankfurt, Varaždin. Nekoliko presenetljivo poimenovanje tretjega dela simbolizira prek Jelačiča element državljanske vojne, ki pripelje najprej do »vprašanja Avstriji«, ali se hoče udeležiti utanovitve Nemčije, nato pa še do sorodnega »vprašanja Prusiji«. V skladu z odgovorom obeh nemških velesil, ko je Avstrija dala prednost Prusiji, da zatre sklepno vstajo ob Zgornjem Renu, in tudi Rusiji, da podre madžarsko republiko (Francija pa rimsko), se je končala »prva in edina nemška nacionalna skupščina«. Potem ko je 20. maja 1849 iz te skupščine na ukaz pruske vlade izstopilo 65 poslancev, je v njej prevladala levica. In ko so takšno skupščino 18. junija 1849 vrgli iz Pavlove cerkve ob grozečem trušču vojaških bobnov, je njen zadnji predsednik Wilhelm Löwe še zaklical: »Telečja koža je preglasila človekov glas!« (280) Höbelt v svojem stvarnem prikazu nikakor ni dolgočasen.

Nemško zedinjenje, »integracija« Nemčije, je bilo že dolgo na programu liberalcev. To je bila usedlina stoletnega razvoja, duhovnega in materialnega, gospodarskega in ideološkega, pravi Höbelt. Toda tega noče presoјati. Zadostuje mu ugotovitev, da je perspektiva vedno tenejšega zблиževanja vseh Nemcev takrat načelno uživala odobravanje velike večine politično zavzete javnosti. Zgolj iz tega temeljnega razpoloženja, pa četudi ga nikakor ni mogoče gladko zanikati – in kakor je tudi drago srcu samega avtorja (!) – pa še ni izhajal kak neposreden politični impulz za udejanjenje tega zedinjenja tukaj in zdaj. Součinkovati so morale še druge prvine. Politiki so stvaritev okoliščin, je tisti čas zapisal eden od njih. Höbeltova knjiga pa govori sijajno razgledano in ostroumno prav o teh okoliščinah in politikih ter njihovi vlogi v dogajanju. Kolikor koli se drži glavnega pravila historiografije, da

o stvareh in pojavih govori s pogledom iz njihovega časa, se ne zboji priložnostne primerjave s pojavi in položaji današnjih dni. Ko govori o nemškem zedinjenju kot o cilju, ki je bil sočasno v nešteti elementih že dan, se zateče k ponazoritvi z današnjim združevanjem (zahodne) Evrope. Šlo je za to, da se nemškemu »Bruslju«, organu vlad, postavi ob stran še predstavništvo ljudstva. Palači predstavnikov vlad Nemške zveze, protiutež parlamenta v Pavlovi cerkvi. S tem povezano je šlo trdnejše zavezovanje dotlej obstoječe Nemške zveze same.

Avtor se kritično ozre na (ne)skladnost izhodiščnega načela frankfurtskega zbora, ki razglša zedinjeno Nemčijo v obsegu nemškega jezika (»Soweit die deutsche Zunge reicht /.../«) z zgodovinskimi mejami Nemške zveze. Le malokdo je ob jezikovnem načelu pomislil na nemško govorečo Alzacijo, ki je Nemška zveza ni obsegala. Nasprotno je bilo glede dansko govorečega Schleswiga in celo glede jezikovno poljskega pasu vzhodno od Poznanja. Slednji bi naj ostal zunaj Nemčije, povezan s kraljevino Prusijo le prek personalne unije. Lužičkih Srbov niso omenjali. Drugače pa se je zastavljalo vprašanje »obeh slovanskih narodov, katerih celotno naselitveno ozemlje je ležalo na tleh Nemške zveze«, ugotavlja Höbelt, to je Slovencev [brez ogrskih in beneških] in Čehov. V kratkem odstavku o Slovencih meni na podlagi izida frankfurtskih volitev, da je njihova »pozicija bila še razcepljena«. Omenja, da se je poslanec Anton Auersperg, izvoljen v Ljubljani, zato »opravičil s pisanjem na svoje slovenske sodeželane«, katerih »odklonilno stališče pa ni bilo tako kategorično kakor pri Čehih«. In tudi v avstrijskem državnem zboru, ugotavlja Höbelt, je »vrsta kranjskih Slovencev pogosto glasovala z nemško levico«. Potem ko vrže pogled še na Spodnjo Štajersko in opozori na poslanca za Frankfurt Titusa Marecka, sklene razpravljanje o Slovencih s splošno trditvijo: »V jugovzhodnem oglu se narodnostno vprašanje še ni prav razplamenelo. Čisto drugače pa je to bilo okrog Češke.« (138–139) Höbelt je tu kratkomalo prezrl program Zedinjene Slovenije in akcije v zvezi z njim. Četudi bi vsaj pri Josipu Apihu to že mogel izvedeti. Da ne omenimo francosko pisanega kapitalnega dela Frana Zwittra, ki je bilo 1960

prav posebej namenjeno avstrijskim historikom, na pobudo in v okviru svetovnega kongresa historičnih ved.⁵

Kot Slovence v Pauluskirche našteje Höbelt po Apihu dva poslanca s Koroškega, Jakoba Scheliessniga in Antona Laschana, s pripombo, da je bil drugi pozneje ljubljanski župan (139). Zdaj pač nemški. Ni nepričakovano, da omenja tudi Antona Auersperga v zvezi s Slovenci. Glavni poudarek pa daje njegov izjavi z dne 5. maja 1848 glede vprašanja, ali se od habsburškega cesarstva more razločiti del, ki pripada Nemški zvezi (Avstrija v ožjem pomenu) in ga samostojno pridružiti Nemčiji, ali ne. Auersperg je zapisal: »Stara mogočnost [cesarske] Avstrije je razpadla in še zmerom razpada. Ne prizadevam si za veličino Avstrije, ne! Rešitev Avstrije iščem znotraj Nemčije in z njo rešitev tistih delov, ki jih je za Avstrijo še mogoče rešiti, in kot edino rešilno sredstvo njihovo strnjeno [kompaktno] priključitev [Anschluss] k veliki, pobrateni Nemčiji.« (111)⁶

Tisti v Höbeltovi knjigi povzdignjeni Arndtovi verzi, ki smo jih omenili, in pravkar navedene Auerspergove besede nam skupaj olajšajo razumevanje znanega epigrama, ki ga je leta 1863 na račun Auersperga kot člana prvega ustavnodobnega kranjskega deželnega zbora skoval poslanec tega zbora Eduard Strahl:

»Europas Herz ist mir zu klein,
Germania muß größer sein!«⁷

Tu očitno ne gre le za posnemanje Arndtovih verzov, ampak tudi za Strahlov namig, da se je Auerspergovo stališče bistveno spremenilo. Od

⁵ Fran Zwitter en collaboration avec Jaroslav Šidak et Vaso Bogdanov, Les problemes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg, Comite national Yougoslave des sciences historiques, Beograd 1960, 1–148. – Za nekoliko razširjeno slovensko izdajo gl. Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, s sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova, Ljubljana 1962.

⁶ Navedek je iz: Reschauer/Smets II 94 f.; Auersperg, Reden 13 f.

⁷ Franjo Šuklje, Iz mojih spominov, I. del, Ljubljana 1929,168.

prvotnega zavzemanja za Nemčijo, pobrateno tudi z onim delom Avstrije znotraj meja Nemške zveze, ki bo rešen z demokratičnim priznanjem Čehov in Slovencev, k pojmovanju Nemčije kot večje »Germanije«, ki naj Avstrijo – »srce Evrope« – kar nadomesti.⁸ Očitna je vsebinska razlika med prvotnim zmernim demokratičnim priporočanjem svojim »slovenskim bratom«, naj se Slovenija drži starejše sestre Avstrije [ki vstopa kot subjekt v pobrateno Nemčijo], dokler [ob njej tamkaj] ne odraste ter se od nje loči,⁹ in pa med mislijo o »večji Germaniji«, ki jo Strahl v nazoru Antona Auersperga zdaj vidi kot značilno.

Še zanimivejše so navedbe o spodnještajerskem poslancu Titusu Marecku, ki sicer tudi ni bil Slovenec, je pa zastopal narodnostno mešan, večinoma slovenski volilni okraj Sevnica »ob hrvaški meji«. Sam se je označil za »človeka z nemškega otoka« (Inseldeutscher) in bil po Höbeltovi oznaki »idealist«, ki je v Frankfurtu veljal za »čistega norca« skrajne levice (der »reine Tor« der äußersten Linken). Ko je levica konec oktobra 1848 terjala, da morajo biti vojaške enote v Avstriji podrejene le ustavnim in po zakonu odgovornim organom, je Mareck celo drzno zahteval, naj bodo podrejene kar nadvojvodi Janezu kot »državnemu upravitelju Nemčije« (Reichsverweser von Deutschland). Sicer pa je Marecka že Apih ošvrknil podobno kot Höbelt s tem, da je navedel predlog, s katerim se je »proslavil« v Frankfurtu: »Da se ustanovi jednota nemška, morajo odstopiti dinastije in zato se pozivajo nemški knezi, da se odreko prestolu za se in za svoje potomce in si s tem zasluže hvaležnost vse Nemčije. Po tem naj voli narodni zbor vladarja in ga postavi na čelo demokratske monarhije.«¹⁰ Predlog je bil res utopičen, toda načelen, in če bi se bil mogel uresničiti,

⁸ Prim. Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, s sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova, Slovenska matica, Ljubljana 1962, razdelka »Postanek velikonemške teze« in »Začetki vsenemštva pri avstrijskih Nemcih«, 102–103 in 141–143.

⁹ An meine slovenische Brüder, Gratzter Zeitung, 1. maj 1848. – Prim. Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/49. V: 28, Zgodovinski časopis, 1974, 45–84.

¹⁰ Josip Apih, n. d., 108.

ne bi bilo ne (Bismarckove) Male Nemčije pod pruskim cesarjem ne državljanske vojne v Avstriji in absolutizma pod habsburškim cesarjem, četudi nekoliko ustavnega, tja do leta 1918. Dejstvo je pač, da je 90 let po marčni revoluciji enotno Veliko Nemčijo ustanavljal Hitler; toda z zadnjega konca demokratičnega in mirnega razvoja, pravzaprav razkroja.

Höbelt pove o Marecku še nekaj za Slovence neposredno pomembnega. Že maja 1848 je Mareck, ki ga je podprla vrsta avstrijskih poslancev z jezikovno mešanih območij, vložil predlog, da se slovanskim narodom zagotovi »ohranitev in spoštovanje njihove narodnosti«. Državni jezik naj bi bil nemški, v šoli, na sodišču in v občini pa naj bi veljal jezik vsakokratne večine. Tak predlog omenja tudi Fran Zwitter, vendar le v zvezi z iniciativami Andriana in Grüna, ne Marecka. Ocenjuje ga kot edino koncesijo, dopuščeno v Frankfurtu nenemškim narodom, ter hkrati opozarja, da je imel namen paralizirati češki in slovenski bojkot frankfurtskih volitev.¹¹ Zdaj vemo, da je bil pobudnik te koncesije revolucionarne Nemčije nenemškim narodom, res edine in nezadostne, celo ne brez posebnega namena, ta »nori« Štajerec, Titus Mareck. Medtem smo že tudi izvedeli, da je prav on v Cillier Wochenblatt tem narodom še kot kandidat obljubljal upoštevanje njihovih interesov.¹² Razločneje se je stališče frankfurtske avstrijske levice in Marecka samega do narodov pokazalo jeseni 1848, v času dunajske revolucije in njene vojaške zadušitve po Windischgraetzu in Jelačiču («državljanske vojne v Avstriji», s Höbeltovim izrazom). Tedaj se je znova odprlo nemško vprašanje, to pot v obliki vprašanja »o Avstriji«, ki se je iz Frankfurta glasilo kot »vprašanje Avstriji«. Höbelt piše, da je skrajna levica v Frankfurtu pri tem izhajala iz pravice (nenemških) narodov do samoodločbe, pri čemer je pričakovala, da jo bodo narodi tudi zahtevali. Mareck je šel celo tako daleč, da je izjavil,

¹¹ Fran Zwitter, n. d., 87.

¹² Stane Granda, Slovenci in propaganda proti frankfurtskim volitvam. V: Vincenc Rajšp in drugi, ur., Melikov zbornik. Ljubljana 2001, 475–510.

da bi v primeru, če bi (po tej poti) bilo mogoče ohraniti Avstrijo kot skupno državo (Gesamtstaat), odstopil od zahteve po njeni zvezi z Nemčijo ali celo po vključitvi Avstrije vanjo. Pripomnil pa je, da spričo svojih stikov z Ilirci v to možnost ne verjame [ni verjel, da bi Hrvatje hoteli ostati v Avstriji]. Bil je prepričan, da bi [gola] priključitev Avstrije Nemčiji, tam [na ozemlju habsburške monarhije] to prav zares pripeljalo do [narodnih] revolucij.

Iz Höbeltovega prikaza te debate med levico in sredino o avstrijskem vprašanju razberemo, da je tu razpotje, ki je levico v avstrijskem državnem zboru pripeljalo do narodno federalističnih načrtov za preureditev Avstrije; v tem sklopu še pred koncem leta 1848 do Löhnerjevega načrta, za Slovence tako edinstvenega.¹³ Ta načrt je sam po sebi dokaz, da so njegovi avtorji, med katere lahko v procesu nastanka štejemo tudi Marecka, videli Slovence kot narod, upravičen do lastne federalne državne enote v ožji Avstriji sami, torej kot svoj narod na ozemlju Nemške zveze – z ožjo Avstrijo kot njenim sestavnim delom. Avtorji Löhnerjevega načrta so, kot je znano, jemali svojo »Slavonsko [seveda »slovensko«] Avstrijo« kot državno enoto, ki se ji bodo nekoč, v drugačnih razmerah, po svoji volji pridružili tudi Hrvatje. Kaj je to pomenilo za Slovence same, bo treba še premisliti.

Höbeltova knjiga opozarja tudi na malo znan ali sploh neznan Löhnerjev nazor in mu (upravičeno) prisoja celo »brezčasno veljavo«. To so njegove besede o razmerju med demokracijo in obstojem narodov v večnarodni Avstriji. »Načelo svobode in enakosti, če ga prevedemo v praktični jezik, pomeni gospostvo večine. To pa velja samo znotraj ograj individualne narodnosti; kar sega čeznje, se sprevrča v nasprotje, v zatiranje in hegemonijo.« V tem smislu je Löhner takole razložil stvar Avstrije v marčni revoluciji: »V trenutku, ko je počil železni

¹³ Prim. Fran Zwitter, n. d., razdelek »Federalistični načrti in Kromeriž«, 103–105. – Prim. tudi Janko Pleterski, O brošuri Petra Kozlerja. V: Darja Mihelič, ur., Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, 379–385; v tej knjigi str. 35–46.

obroč očetovskega despotizma, ki je dotlej vzdrževal celotnost stvari in stanj v nekem določenem redu sobivanja in podrejenosti, je zlahka postalo mogoče, da se vse, kar je obstajalo dotlej, ocenjuje in postavlja pod vprašaj kot nekaj zgolj faktičnega, in s tem je bil ta zlom [očetovskega despotizma] tudi znamenje narodnostim, da si prosto po svoji privlačnosti izberejo svoj položaj v razmerju do skupnega središča, potem ko so se otresli dotedanjih gravitacijskih zakonov. Brž ko je bilo to načelo postavljeno, sta se tu soočili terjatev proti terjatvi, neodvisnost proti neodvisnosti; in to je očitno obveljalo brez razlike ali razločenosti vse tja do vseh meja velike države.« (107)

Takšne besede so bile temeljnega pomena tudi za Slovence in njihovo pravico do samoodločbe, pa sploh za sožitje narodov v večnarodnih državah ali državnih združbah, takrat in do današnjih dni. Žal Höbelt ne navede vira citata, v indeksu oseb pa Löhnerja celo izpusti. Naj zato navedem podatek, da je pod Schwarzenbergovo vlado moral Löhner še kot državnozbornski poslanec pobegniti iz Avstrije. (262)

Höbelt opiše, kako se je v Pavlovi cerkvi debata o Dunaju (o državljanski vojni v Avstriji) razvlekla, dokler ni bilo vprašanje odstranjenosti z vojaško zmago nad uporniki. Poslanec levice Johann N. Berger je v slutnji takega konca vzkliknil: »Medtem ko tukaj polagamo na tehtnico svoje šibke glasove, so tam o stvari morebiti že odglasovali s topovi.« Problem se je gladko prevesil v vprašanje, ali Nemčija z »malo« Avstrijo ali – dejansko – brez celotne velike habsburške monarhije. Ne v frankfurtskem zboru ne v razvoju zgodovine na terenu Avstrije ni prevladalo demokratično stališče levice o pravici narodov do samoodločbe. Vsestransko je v zgodovini obveljal za Avstrijo sklep desnice v smislu klica Štajerca Carla pl. Stremayra, graškega poslanca: »Izustite že vendar! Pod nobenim pogojem ne bomo pustili pasti Nemške Avstrije!« To je, ne privoliti v enakost Nemcev v Avstriji med enakimi, med enakopravnimi narodi te Avstrije. Höbelt ugotavlja, da je ob takem (nacionalističnem) programu desnice mogoč v Avstriji kot alternativa demokraciji obveljati le absolutizem. Vzporedno s tem pa

nastanek Nemčije, ki brez Avstrije, mimo zamisli in pobud svojega demokratičnega žarišča na jugozahodu, utone v Prusijo. – Slovenci bi mogli k temu pripomniti: Tu je tisti kavelj, ki je tedanjo, v zgodovini vsem narodom za demokratično odločitev pripravljeno širšo domovino, pripeljal do leta 1918, in Slovence same do njihove nadaljnje, poslej državno samostojne poti.

Levičarstvo Titusa Marecka je pač bilo utopično, toda alternativa, ki jo je tukaj zgodovina uveljavila s tretjim »rajhom« pičlo stoletje pozneje, je bila katastrofalna. Mareck sam pa je moral emigrirati že tedaj, po zmagi reakcije v Avstriji. Naselil se je v Teksasu. (139, 184, 221–223, 285) Menim, da bi vse, kar smo o njem izvedeli, zadostovalo, da oznake »znameniti«, če jo Titusu Marecku že hočemo prilepiti, ne pišemo več s posmehljivimi ušesci.

Kar zadeva pri nas močno poudarjeno dejstvo, da je habsburškim Slovanom tudi nemška levica krivično očitala demokraciji škodljiv nacionalizem, zaradi katerega da so odklonili Frankfurt in v habsburški monarhiji podprli reakcijo, in tudi kar zadeva nasprotno tezo, da je ta očitek izviral iz tega, da nemška levica ni imela razumevanja za narodno vprašanje drugih, če ne že kar iz njenega lastnega nemškega nacionalizma, je treba reči, da se Höbelt od takih stališč ne odmika. Tako npr. navaja mnenje Johanna N. Bergerja, skrajnega levičarja v Frankfurtu, izraženo 23. oktobra 1848 v debati o Dunaju, namreč, da je stvar Nemcev v Avstriji pač demokratična. Navaja pa tudi njegov prostodušni izrek: »V tem ne vidim nobene sramote in če bi imel gotovost, da mi Slava vsebinsko nudi demokracijo, bi se izjavil za slovansko državno skupnost, če mi Nemčija ne da nobene demokratične vsebine.« (220) Höbelt nato podobno prostodušno pokaže, da je Berger to govoril v nasprotju z razpoloženjem levega centra, ki je ugovarjal istovetenju demokracije z (dunajsko) revolucijo, češ da je dunajsko zadevo treba presojati z (nemškega) nacionalnega stališča. (221) Höbelt se ogiba idejnemu presojanju narodnopolitičnih stališč Slovanov. Pomembneje se mu zdi poudariti tisto reševalno in v tej

zgodovini tako edinstveno skladnost nemškega in češkega stališča v odporu proti absolutizmu, ki se je zgodila v času Kromeriza. A zdi se mu tudi umestno, da citira domnevno izjavo češkega voditelja Riegerja v trenutku razpusta avstrijskega državnega zbora: »Zdaj nam preostaja le še ena sama samcata rešitev: zdaj mi v Frankfurt!« (259) Kdo bi se spotikal nad tem, da zgodovinar Höbelt tukaj malo razuzda domišljijo in se sprašuje, ali ne bi bili Čehi svojih državnih zahtev lažje uveljavili v Zedinjeni Nemčiji, kakor pa [jih niso uspeli uresničiti] v Avstriji. (260) Vendar se glede Slovanov ne pogloblja v družbeni značaj njihovih političnih stališč in jim ne kuje običajnih očitanj o reakcionarnem nacionalizmu.

V sklopu prikaza dogajanj v habsburški monarhiji po razpustu državnega zbora oziroma po oktroiranju kratkotrajne cesarske ustave Höbelt najprej razpravlja splošneje o Čehih, nato o Madžarih in o Hrvatih. Zatem oriše tisto, kar vemo že od Apiha,¹⁴ namreč, kako so Hrvatje dobili isto za nagrado kot Madžari za kazen, to je, zaukazano cesarsko ustavo »od Pada do Pruta« kot uvod v vseobči absolutizem monarha brez ustave.

Ničesar o Slovencih po letu 1849. Saj je res le njim samim preostalo, da poberejo drobce, ki so obležali od njihove (in slovanskega kongresa) Zedinjene Slovenije, pa tudi od »Slovenske Avstrije« državnozbornske levice. Da torej na Dunaju za vse skupaj pobero politično priznanje jezika, znamenje priznanja slovenske narodne individualnosti, preostalo pa po posameznih deželah, kjer še naprej razdeljeni bivajo. Za možnost, da se Slovenija nekoč uresniči, je bilo poleg zdaj že strnjene vseslovenske kulture morda najpomembnejše, da so si Slovenci na Štajerskem pridobili še pred ustavno razpravo v Kromerizu, že v domačem provizoričnem štajerskem deželnem zboru, ki

¹⁴ Apih, n. d., 298. – V spomenici spodnještajerskih Slovencev ministru Bachu iz začetka decembra 1849 so navedene besede Madžara Hrvatju: »Mi smo jako zadovoljni, da smo dobili ravno to za kazen, kar so Vam dali za plačilo.«

je stal v taboru Frankfurta, priznanje obstoja »malega Štajarja«. Da so si namreč sami pridobili priznanje obstoja poleg obeh štajerskih nemških okrožij Bruck in Gradec tudi tretjega, slovenskega politično-upravnega okrožja Maribor, opredeljenega na severu načeloma po jezikovni meji. To je obveljalo v upravni (in cerkveni) strukturi dežele tudi pozneje, ne glede na usodo Kromeriža.¹⁵ In prav tako pomembna je bila samostojna narodna zavednost slovenskih Primorcev, utrjena nasproti italijanstvu, in pomemben je bil njihov posebni ilirsko-deželni položaj, spomin ne le na slovensko utemeljenost Metternichovega Kraljestva Ilirije, ampak tudi na izkušnjo Napoleonove, kulturnopolitično zahodnjaške Ilirije. Ali ne bi brez prvega in drugega, brez posebnega dosežka Štajercev in samostojne emancipacijske podkovanosti in izkušenosti Primorcev, utegnili Kranjska ostati prepuščena le sebi sami, in njena misel ostati deželnega dosega?

In končno, za Slovence kot sosede Avstrijcev, pa tudi za tiste, ki žive danes v Avstriji, je vredno opaziti Höbeltovo ugotovitev, da je bilo že v ustavni razpravi v Frankfurtu izrečeno, da so »Avstrijci na drugačen način Nemci« kot Nemci sploh, in njegovo mnenje, da oboje drži še danes, tako tisto »na drugačen način«, kot ono, da so še vedno [pač le] »Nemci«. (292) Stara ali nova misel?

Ob knjigi Lotharja Höbelta, Časopis za zgodovino in narodopisje, 2002

¹⁵ Apih, n. d., 171–176, 296

6.

Slovenja država (Ein Windisches Reich) Petra Radicsa

Kdor je konec leta 1870 – ko že ni bilo več dvoma, da je s prusko zmago nad Francozi tekma za prvenstvo v Nemčiji za Habsburžane dokončno izgubljena, ne pa tudi državna ideja velike Avstrije – kje na cesarskem Dunaju bral list z vznemirljivo pomirjujočim naslovom »Die Reform«, je bil morda rahlo presenečen ob omembi imena neke docela neznane države. Kakšna 'windisch' država vendar?¹ Toda člankar mu je stvar nemudoma pojasnil.

»Misel o združitvi vseh južnoslovanskih dežel habsburške monarhije v eno celoto, v posebno državo, ki se je pred kratkim jedrnato izrazila na zboru južnoslovanskih patriotov v Ljubljani, ni nova misel. Enaka ideja je vzniknila že v 16. stoletju, in bili so preprosti kmečki ljudje, ki so jo zasnovali glede na takratni položaj znotraj 'slovenje-hrvaških' dežel (»der 'windisch-kroatischen' Länder«) in ne manj tudi z ozirom na nevarnosti od zunaj. Bil je namreč v letu 1573, ko se je na poziv 'bratov' na Hrvaškem vzdignilo kmečko ljudstvo v vseh 'slovenjih deželah' (»in allen 'windischen Landen'«) kot en mož in se

¹ Peter Radics, Ein »windisches« Reich, 9, Die Reform, Wien 1870, 1630–1633. – Vprašanje, kako prevajati Radicsev izraz »windisch«, zapisan v času, ko je ta izraz, kolikor zadeva Slovence kot narodnost in njihov jezik, že uradno nadomeščen z imenom »slov/w/enisch«, ni preprosto rešljivo. Namesto da bi rabil kar izraz »slovenski« in da bi ga z namenom ohraniti specifičnost Radicseve rabe puščal v navednicah, skušam vprašanje rešiti tako, da »windisch« prevajam na stari način Korošcev in Štajercev s »slovenji« (pridevniška raba po zgledih Slovenji Plajberk ali Slovenj Gradec).

zavezalo za mogočno maščevalno vojsko proti cesarskim uradnikom in oskrbnikom.«

Pod člankom podpisani Peter pl. Radics je nadaljeval z opisom vzrokov punta in z naštetjem prvotnih zahtev kmetov. »Zahtevali so obnovitev 'stare pravde' (der alten Gerechtigkeit), obnovitev županskih sodišč (ljudskih sodišč – prastare slovanske ustanove), ki sta jih ukinila cesar Maks I. in cesar Ferdinand I., in starih prostosti carin in davkov.«

Zatem je prikazal poprejšnje brezuspešne, celo leto trajajoče prošnje in prizadevanja »ubogega kmečkega človeka« za izboljšanje položaja, spletanje puntarske zveze od hrvaško-štajerske meje do skrajnega gorenjskega kotička Kranjske in do obrežij sinjega Jadrana, tako da – po sporočilu nekega plemiča kranjskim stanovom – v slovenjih deželah skoraj ni bilo videti klobuka brez zimzelena (»und bald sah man fast keinen Hut in den windischen Landen ohne Wintergrün«). V glavnini članka je opisal politično in vojaško organizacijo kmetov, opisal njihov bojni načrt vdora treh bojnih zborov na Štajersko, Kranjsko in do morja, posebej pa govoril o nasprotni vojaški organizaciji plemiških organov ob kmečki vojni, ki je izbruhnila 29. januarja 1573. Pri tem je poudaril, da so oporo za boj proti puntarjem iskali posebej v »nemških deželnih delih Štajerske in Koroške«. Ko je popisal boje in govoril o maščevanju nad poraženimi kmečkimi uporniki, je končno spregovoril o vodilni misli mogočnega gibanja, kakor se je izkazala pri sodnem zaslišanju.

»Ujeti kmetje so tukaj namreč soglasno izjavili, da bi v primeru vojne sreče 'osvobodili' in združili vse slovenje dežele tja do morja (»alle windischen Lande bis ans Meer hin« – podčrtanje Radicsevo) – k čemur so takrat šteli tudi Hrvaško in dalmatinske morske meje; za te tako združene dežele bi postavili cesarsko namestništvo v Zagrebu, v cesarjevem imenu bi sami odpravili činž in davke in sami bi oskrbovali mejo proti Turkom.« Tu Radics še dodatno poudari: »S svojim uporom leta 1573 so torej 'slovenji kmetje' (die 'windischen Bauern') hoteli doseči svobodno in od 'stanov' posameznih dežel neodvisno

‘slovenjo’ (južnoslovansko) državo.« V izvorniku: »... ein freies in voller Unabhängigkeit von den ‘Ständen’ der einzelnen Länder dastehendes selbständiges ‘windisches’ (südslavisches) Reich.« Oklicati so hoteli enega izmed članov svojega vodilnega triumvirata, ‘Gubesa’ [Gubca], v lastnosti nekakšnega cesarjevega sizerena, za slovenjega kmečkega kralja (»zum ‘windischen Bauernkönig’«).

Tako Radicsev članek. Ni dvoma, da ga je avtor naslonil na kongres, ki je bil v dneh 1.–3. decembra 1870 v Ljubljani. Imenovali so ga jugoslovanski, čeprav so ga sklicali ob obletnici Prešernovega rojstva. Kongres sam je v slovenskem in širšem zgodovinopisju velikokrat načeta tema in predmet številnih polemičnih soočanj različnih avtorjev. Ne toliko zato, ker bi bilo njegovo delo premalo znano, temveč bolj zaradi različnih narodnopolitičnih in državnopolitičnih izhodišč vsakega od teh avtorjev. Tema še čaka na svojo monografsko obdelavo, ki bi gotovo bila upravičena, saj zadeva osnove enega temeljnih vprašanj v slovenski zgodovini moderne dobe, jugoslovanskega vprašanja.² Kar zadeva Radicsev članek, pa je mogoče reči, da je sklepe in pomen zborovanja v Ljubljani tudi on razumel oziroma tolmačil nekoliko po svoje. Predvsem mu je pripisal čisto določen državnopravni program (združitev vseh južnoslovanskih dežel habsburške monarhije v posebno državo), kakršnega v resoluciji kongresa pravzaprav ne najdemo izrecno. Gre torej do neke mere za Radicsevo lastno razumevanje razprav in za lastno tolmačenje sklepov kongresa, za njegovo osebno izbiro med variantami, ki so stale v ozadju razpravljanih kot možne rešitve.

Toda še bolj kot njegova vizija reševanja ‘slovenjega’ državnega vprašanja je zanimivo to, da je zanj poiskal zgodovinsko oporo v dogajanjih in okoliščinah hrvaško-slovenskega kmečkega upora v letu 1573. Da je imel ta kmečki upor dejansko tudi cilje državnopravnega značaja, in to take, na kakršne je Radics opozoril v članku, je danes

² Svoj pogled na kongres in na njegov pomen za slovenski narod in za jugoslovansko gibanje sem podal v svoji knjigi *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, slov. izdaja, Ljubljana 1986, 50–55.

pač nedvomno. Tudi Sergij Vilfan govori devetdeset let pozneje brez omahovanja o tem, da je imel upor iz leta 1573 tudi državnopravni koncept, in našteje njegove značilne zahteve: odstranitev fevdalcev, ustanovitev kmečkega cesarskega namestništva v Zagrebu, kmečke vlade, ki bi odločala tudi o finančnih bremenih, in končno, »ustanovitev novega državnopravnega telesa ne glede na deželne meje«. ³

Tu se pokaže, da je Radics že dobro ugotovil zahteve državnopravnega značaja in tudi bistro ocenil njihovo naravo. Najbrž jih ni sam odkril, saj je imel na voljo v letu 1870 že nekaj zgodovinskih del in objav dokumentov o obravnavanem uporu. Gotovo pa je bil prvi zgodovinar, ki je z njimi politično podkrepil takrat aktualno jugoslovansko (hrvaško-slovensko in le deloma srbsko) državnopravno misel. Njegov argument je bil novost, ker ni bil le etnični (kar je bilo sicer glavno pri slovenskih programih), marveč tudi zgodovinski. A vendar načelno drugače zgodovinski, kakor so bili takrat tako cenjeni argumenti historičnega državnega prava, tudi takega prava Hrvatov. Radics za svoj dokaz o državotvornosti 'slovenjega' naroda ni segel v fevdalno dobo, marveč se je sklical na veliko dejanje iz zgodnjemoderne dobe, na dejanje iz zgodovine protifevdalnih socialnih bojev, na hrvaško-slovenski kmečki upor iz 16. stoletja.

Sploh ima Radicsev članek še druge značilnosti, ki so vredne posebne omembe. Najprej seveda mesto objave.

»Die Reform« je bil političen tednik, ki ga je od l. 1862 na Dunaju izdajal politik in publicist Franz Schuselka, po oznaki B. Sutterja »najplodovitejši avtor brošur o avstrijskem vprašanju«, že iz časa marčne revolucije. ⁴ Schuselka (1811–1886), Nemeč s Češkega, je bil sprva radikalen, po začetku avstrijske ustavne dobe pa zmeren liberalec, sprva usmerjen velikonemško (zelo dejaven poslanec v frankfurtskem

³ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Slovenska matica, Ljubljana 1961, 331–332.

⁴ Berthold Sutter, *Die Deutschen. V: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, ur., Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III/1*, Wien 1980.

parlamentu), nato pa privrženec avstrijske državne ideje (še kot poslanec v avstrijskem državnem zboru v Kromerizu), ves čas pa izrecen zagovornik enakopravnosti narodov habsburške monarhije, izjemen človek, ki je v ustavni dobi kot Nmec zagovarjal stališče, da se morajo avstrijski Nemci naučiti slovanskih jezikov, saj bivajo v državi, v kateri živi toliko Slovanov. Zavzemal se je za habsburško monarhijo kot federacijo zgodovinskih individualnosti – dežel (kot takšno deželo in zato le za enakopraven del federacije je med njimi štel Ogrsko), a z osrednjo vlado, oprto na skupno demokratično ljudsko predstavništvo. Nasprotnoval je zamisli, da bi se federacija sestavila iz etnično utemeljenih enot, in se uvrstil med liberalne nasprotnike avstro-ogrskega ustavnega dualizma.⁵ S podobnim nagnjenjem k historičnim podlagam je tudi Radics odobral mariborski program Slovencev 1865, utemeljen na zgodovinski podlagi nekdanje Notranje Avstrije, in ga ponovno zagovarjal v odprtem pismu v Slovenskem narodu celo še v marcu 1870.⁶

Radicsev članek potemtakem ni bil docela skladen z urednikovim konceptom, saj je »slovenjo« državo utemeljeval v izhodišču vendarle etnično. Upoštevanju zgodovinske podlage pa je ostajal zvest s tem, da je kot njeno osnovo postavil zgodovinsko dejstvo, četudi iz začetkov moderne dobe. Morda je bila med razlogi za urednika, da ga objavi, prav nenavadnost te črte v Radicsevem dokazovanju.

Snov kmečkih uporov Radicsu ni bila nova. O slovenskem kmečkem uporu 1573 je dovolj tehtno pisal že leta 1862, saj Bogo Grafenauer omenja njegovo delo »Herbard VIII v. Auersperg« med starejšimi razpravami o tem uporu.⁷ Najbrž se je že takrat seznanil z obstojem

⁵ Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, I–II*, Graz-Köln 1964.

⁶ Silvo Kranjec, Radics Peter (Pavel), *Slovenski biografski leksikon*, 9. zv., Ljubljana 1960.

⁷ Bogo Grafenauer, *Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu 1573*. V: 9, *Zgodovinski časopis*, 1955, 170. – Silvo Kranjec navaja to delo kot samostojno publikacijo: *Herbard VIII., Freiherr zu Auersperg, ein krainischer Held u. Staatsmann 1528–1575*, (Dunaj), posvečeno A. Grünu. – SBL.

landsknehtovske pesmi o »slovenskem« uporou v l. 1515, »Ain neues lied von den kraynerischen bauren«, katere izvod (letak) je potem antikvarno pridobil l. 1876 in ga odstopil Slovenski matici.⁸ Vsekakor je značilno, da je programsko geslo punta leta 1515, »za staro pravdo«, ki je znano iz te pesmi, a se sicer drugod ne ponavlja, Radics vpletel tudi v svoj spis o puntu leta 1573 in o njegovem državnem pomenu.

Posebno zanimiva in za njegov pogled na slovensko in jugoslovansko vprašanje pomembna je izbira genetičnega imena »windisch«. Očitno je, da ga uporablja tako posebej za Slovence kot tudi skupno za vse južne Slovane, na katere naj bi v letu 1573 mislili kmečki uporniki. Zakaj ni za Slovence uporabil njihovega v njegovem času že uradno priznanega slovenskega imena? Gotovo je z imenovanjem »windische Lande«, hkrati z omembo »Hrvaške« kot nečesa drugega, mislil posebej na slovenske dežele v njihovi etnični celoti, če ne kar na Slovenijo s taborskih zahtev. Morda se je hotel približati tradicionalnemu razumevanju in vednosti nemških ljudi o slovenskih sosedih in je zato pojem »windische Lande« uporabil kot izraz, ki je v nemškem jezikovnem prostoru od nekdanj znan. Če je tako, potem je v tej Radicsevi rabi dokumentiran izraz, s katerim so nemško govoreči sosedje v prednacionalnem času označevali jezikovno-etnično celoto ravno svojih južnih sosedov Slovencev (ne kar Slovanov), in to ne glede na zgodovinske dežele in njihove meje.⁹

Pri opisovanju upora je Radics močno poudaril njegovo slovensko razsežnost. V tem se razlikuje od poznejših del tja do druge svetovne vojne, ki so dajala »podobo, ki je z izjemo Gregoričevega pohoda na

⁸ Janez Bleiweis, Ain neues lied von den kraynerischen bauren. (Z odtisom pesmi.) Letopis Matice slovenske za leto 1877, 200–201.

⁹ Prepričanje, da tak tradicionalni ljudski izraz za celoto Slovencev in njihovega narodnostnega prostora v nemškem jeziku obstaja, četudi še ni odkrit, je nedavno izražal dr. Stane Granda na posvetu o slovenskih narodnih programih v priredbi revije »2000«. Morda je Radicsev spis odgovoril na to zanimivo vprašanje. – Na nemškem Koroškem so za slovensko stran dežele, verjetno tudi za slovenski svet naprej, rekali »das Windische« (tako v Beljaku).

Spodnje Štajersko omejena le na hrvatsko stran in ne upošteva mnogih širših odmevov uporniškega gibanja na slovenskih tleh.¹⁰ Zdi se, da je Radics s poudarjanjem slovenske strani upora, tako z njegovim slovenjim ('windisch') poimenovanjem, ki za Hrvate vendarle ni bilo v splošni rabi (če sploh), kakor tudi z navajanjem razširjenosti upora na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in naprej do morja, želel najti oz. pokazati osnovo za rešitev ravno slovenskega vprašanja, četudi v zvezi z drugimi južnimi Slovani monarhije. Pač v duhu razpravljanj na kongresu v Ljubljani, ki ga je vzel kot povod za svoje pisanje.

Silvo Kranjec navaja podrobno bibliografijo Radicsevih spisov, vendar našega članka v njej ni in omembe Radicsevega sodelovanja v »Die Reform« tudi ne. Bogo Grafenauer članka ne omenja v navedenem pregledu starejše literature o uporah 1573. Sam sem ga zaradi zanimivega naslova opazil po naključju v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, med delom o drugih vprašanjih. Kopijo članka mi je pozneje preskrbel Tone Zorn v Nacionalni biblioteki na Dunaju in podatek o njem sem leta 1980 vključil v uvod svojega članka »Die Slowenen« v zgodovini habsburške monarhije 1848–1918, ki jo je pripravila Avstrijska akademija znanosti.¹¹ Kolikor vem, druge omembe do zdaj ni bilo. Dejstvo pa je, da je Radics z njim začetnik teze, ki je pomembna za priznanje slovenske državnosti. Če stvar premislimo, namreč uvidimo, da je v njem pravzaprav dokazoval, da lahko (majhen) narod, ki so ga v habsburški monarhiji šteli za nezgodovinskega in zato po historičnem načelu za neupravičenega do samostojne državnopravne individualnosti, doseže ali vsaj legitimno zahteva priznanje značaja zgodovinskega naroda, sklicujoč se na družbeno in državnopravno pomembna dejanja, storjena tudi v moderni zgodovini, ne le v starejši, vladarski.

¹⁰ Bogo Grafenauer, Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporah 1573. V: 9, Zgodovinski časopis, 1955, 171.

¹¹ Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, ur., Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III/1, Wien 1980, 801. – Prevod v knjigi Janko Pleterški, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor 1981, 239.

Očitno drži, da je takšna teza pomembna za zgodovino državne emancipacije Slovencev. Priznanje, da so zgodovinski (državni) narod, so dosegli s svojimi dejanji v moderni, celo v najnovejši zgodovini. Dosegli so ga z nešteti posameznimi in skupinskimi, a družbeno pomembnimi dejanji, s postopoma vedno bolj in vedno pogosteje tudi smotrno zavestnimi in v svoji celoti za narodno rast odločilnimi dejanji. Na kulturnem, na gospodarskem, na občecivilizacijskem področju človekove dejavnosti so nepretrgano in kot narodna individualnost na tak način ustvarjali v teku 19. in 20. stoletja. V tem zadnjem so končno nastopili tudi z dejanji, ki so bila za svet edino zares prepričljiva in odločilna, z narodno, družbeno in državno revolucionarnimi. Tako so tudi oni postali, zase in za druge, sodoben zgodovinski narod, to je narod, ki ima že kaj izgubiti. Pridelali so si vse, kar narod mora imeti. Celokupno, da si jih more snemati ali tudi nadevati sam.

‘Slovenja’ država (Ein ‘Windisches’ Reich) Petra Radicsa, Vilfanov zbornik, 1999

7.

Slovenija in evropska socialna gibanja 150 let po marčni revoluciji

Pred natanko stodesetimi leti (1888) sta dva najuglednejša slovenska zgodovinarja jedrnato postavila Slovence in Slovenijo v okvir evropskih družbenih gibanj moderne dobe. Mohorjanski pisec Josip Stare z ugotovitvijo: »Kar je francoska revolucija dobrega rodila, bilo je na korist vsemu človeštvu, a ne Francozom samim. Po francoskem vzgledu preustrojile so se po malem tudi druge države, in akoprem se je tu ali tam včasih pokazala kaka sovražna sila, da bi ustavila novi razvoj državnega in narodnega življenja, za dolgo se jej to ni posrečilo. Velika francoska revolucija, dasi krvava in grozovita, obudila je čisto novo življenje tudi v drugih državah ter celo predramila narode, ki si dotlej skoraj niso bili v svesti narodne svoje posebnosti.«¹ In avtor Slovenske matice Josip Apih: »Trudil sem se, naslikati gibanje slovensko [v letu 1848] po obzoru svetsko-zgodovinskih dogodjajev /.../ Silne ideje revolucije so raztegnile svoje kroge tudi v naše doline, vznemirile so tudi dotlej tiho životarjenje našega naroda in primorale narod, oziroma najsposobnejše plasti njegove, da je jel delati načrte za bodočo osnovo svojo na podlagi onih gospodujočih idej. Tega 'malega življenja' nam ne slika zgodovinar, opisujoč velike stvore revolucije; saj Slovenec ni nastopil tako hrupno, kakor sosedje njegovi, niti sila,

¹ Josip Stare, Občna zgodovina za slovensko ljudstvo, Družba sv. Mohora v Celovcu, V. zvezek, 1888, 8–9.

ni energija ni bila dovolj krepka, da bi mu bila na pr. meč vsilila v desnico in mirnega ratarja spremenila v bojnika; nasprotovali so temu razlogi zgodovinski. Tem pomenljivejše je pa politično in kulturno življenje, ki se je rodilo iz marčevega prevrata tudi pri Slovencih.«²

Odzivanje na evropske revolucije in evropska družbena gibanja, ki so se ali nagibala k revolucionarnim nastopom ali pa so se jim upirala, je sestavljalo matični tok tudi zgodovine Slovencev, odkar so zavestno zakoračili na evropsko prizorišče in nanj zarisovali kulturni in politični obris Slovenije. To lahko zaznamo tudi le s tem, da iz dogajanja marčne revolucije, iz dela takratnega državnega zbora, povzamemo vsaj dva problema, ki sta v življenju Slovenije pereča še danes.

V avstrijskem državnem zboru, izvoljenem v letu 1848, so tudi slovenski poslanci obravnavali vprašanje zemljiške odveze in ne bi mogli trditi, da niso imeli pravega socialnega čuta za potrebe kmeta in da niso videli tudi njihovega pomena za slovenski narod. Prav zaradi takega čuta in videnja je Matija Kavčič 24. avgusta nastopil proti stališčem, naj kmet prispeva k odškodnini za odvezo, s predlogom, ki je načelno odpiral eno velikih vprašanj, odprtih za nas do današnjega dne. Odškodnina naj se povrne s sekularizacijo cerkvenega imetja, je menil. Njegov argument pa se je glasil: »Zdaj je prišel menda čas, da se doseže najpobožnejši, najsvetejši smoter, da se zacele globoke rane narodu. Ne poznam dostojnejšega, pobožnejšega, svetjšega smotra, ki bi ga mogla doseči cerkvena, iz naroda izvirajoča posestva, nego da povrne [cerkvena] hierarhija narodu zdaj, ko je še čas, radovoljno in položi na žrtvenik domovine, kar je prejela od naroda z različnimi pogoji in nameni /.../ Nikar se naj duhovščina ne izgovarja s svetostjo oporoških naredeb, ker bi s tem izzvala razgovor o mnogih pitanjih, na pr. ali se sme priznati večnost dedne pravice, ali je kdo opravičen za večne čase izročiti svoje imetje 'mrtvi roki'?« Slovenski cerkveni časopis je nemudoma odvrnil, da je Kavčič

² Josip Apih, Slovenci in 1848. leto, Matica slovenska, Ljubljana 1888, III-IV.

»z nezapopadljivim zatajevanjem čutila pravičnosti in s prečudno svestjo govoril o rečeh, o katerih nič ne umeje«. ³

Drugo za Katoliško cerkev kočljivo vprašanje so bili predlogi za 13.–19. člen ustave o cerkvenih zadevah. ⁴ Zoper vse te člene so avstrijski škofje odločno protestirali, v posameznostih so bili različnih mnenj tudi slovenski poslanci, četudi jim je bilo stališče, da država ne priznava nobeni cerkvi nikakršnih predprav, v splošnem nesporno. Cerkev pa je med njimi vendar imela že takrat svojega posebnega zagovornika. V Logatcu izvoljeni ljubljanski odvetnik dr. Blaž Ovijač [Ovjižah] je bil »v vsakem oziru konservativen duh z od drugih poslancev različnim stališčem v cerkvenih zadevah«, piše France Kidrič. ⁵ Apih beleži, da je predlagal, naj se za Žide sklene poseben zakon o 'enakopravnosti'. ⁶ Vendar v tem poslancu ne moremo najti osebe, od katere naprej bi bilo mogoče govoriti o kontinuiteti političnega katolicizma pri nas. V dobi reakcije je miroval in umrl je 4. oktobra 1859, tik preden je napočila ustavna doba Avstrije. Toda to ni edini razlog, zakaj te kontinuitete ne vidimo. Gre za takratna stališča Katoliške cerkve same. Danes se nam zdi nekam čudno, ko beremo, da »vladike [škofje] žele v imeni vere absolutno ločitev cerkve od države«. Pozneje in do danes smo vajeni ravnoprotnih stališč. Moramo se spomniti, da je v avstrijskem cesarstvu v tem odnosu še vladal jožefinizem. Cerkev se ga je hotela znebiti, državni zbor pa ji ni kar ustregel. Dne 6. marca 1849, le nekaj ur pred tem, ko ga je cesarjeva vlada odstavila, je državni zbor glede

³ Josip Apih, n. d., 187–188.

⁴ Apih takole povzema vsebino teh členov: »/.../ da se vsem državljanom jamči svoboda veroizpovedovanja in bogočastja (§ 13), da država ne priznava nobeni crkvi nobenih predprav in da se nikdor ne sme siliti k bogočastju njemu tujega veroizpovedovanja (§ 14), da se naj po posebni postavi uredi odnošaji med crkvijo in državo, imenoma glede crkvenega imetja in volitve crkvenih predstojnikov; pogoji za obstoj ali za odpravo samostanov in duhovnih redov (§ 15). /.../ da je § 16. določeval ravnopravnost državljanov brez ozira na veroizpovedovanje, § 17. zahteval civilni zakon, § 18. svobodo vede in uka, § 19. javni pouk na državne stroške, a ne da bi imele nanj vpliv verske družbe.« (249).

⁵ Slovenski biografski leksikon, Ovijač Blaž.

⁶ Josip Apih, n. d., 249.

odnosov med Cerkvijo in državo še načelno sklenil: »/.../ država varuje in nadzoruje cerkev; cerkev je neodvisna v vseh svojih notranjih zadevah; predstojnike cerkve vole [volijo] občine in sinodi; cerkveno imetje oskrbujejo cerkvene srenje pod državnim nadzorstvom.«⁷

Niti večina državnega zbora torej še ni bila pripravljena dokončno pretrgati zveze med krono in oltarjem in dopustiti Cerkvi značaj »zgolj prosto zasebnega društva«, kakor je pomen stališča »vladik« takrat razumel Anton Gorjup, goriški poslanec v dunajskem državnem zboru, ki so mu tisti čas očitali, menda prvemu med Slovenci, da je komunist.⁸ Očitno drži tudi v našem primeru mnenje, da je za nastanek moderne političnega katolicizma najprej potrebna določena stopnja v modernizaciji družbe, predvsem tista, ki se očituje v doseženi znatni stopnji njene sekularizacije. V Avstriji po odpovedi konkordata (1870).

Ko govorimo o stopnji sekularizacije pri Slovencih, moramo še vsaj do prve svetovne vojne upoštevati vplive stanja, ki ga imenujemo etnična socialna stratifikacija prebivalstva. Socialno vodilne plasti in sploh neagrarno, urbano prebivalstvo pripadajo na slovenskem območju marsikje nemški, italijanski ali madžarski narodnosti. Praviloma so ti ljudje najmanj pod vplivom Katoliške cerkve, volijo pa neslovenske stranke (z izjemo posebnosti v socialni demokraciji). Med prebivalstvom s slovenskim (občevalnim) jezikom je zato odstotek glasov za katoliško stranko znatno višji, kakor pa ta odstotek znaša med celotnim prebivalstvom slovenskega območja. V letu 1920, ko dobi SLS na volitvah v jugoslovansko ustavodajno skupščino tako nenavadno nizek odstotek glasov, je to do določene mere posledica izginjanja nekdanje etnične socialne stratifikacije.⁹ Nesorazmerna razporeditev

⁷ Josip Apih, n. d., 253.

⁸ Josip Apih, n. d., 251. – Očitek je objavil Journal des Österreichischen Lloyds, Trst, 26. avgusta 1848. Gl. Stane Granda, Prepis o nacionalni in državnopravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49. V: 37, Kronika, 1989, št. 1–2, 66–75.

⁹ Prim. Janko Pleterski, Politika naroda v krizi družbe, države in idej. V: Peter Vodopivec in dr., ur., Slovenska trideseta leta, Ljubljana 1997, 43–57.

»sekulariziranih« in »katoliških« glasov glede na slovenske in neslovenske volivce na naših tleh, ki se je zaradi omenjene stratifikacije močno izražala pri volitvah s splošno volilno pravico v zadnjih desetletjih habsburške Avstrije, je v veliki meri povzročila vtis o Slovencih kot eminentno »katoliškem« ljudstvu. Izjemno visoka, več kot dvotretjinska prevlada strank katoliške smeri pri Slovencih je med drugim povzročila v državnem zboru nenavaden pojav, da so se v njem slovenski poslanci te smeri, celo poljski, zbirali v klubu, ki je bil večinsko slovenski in ki ga je vodil Slovenec dr. Ivan Šušteršič, četudi so bili npr. že Poljaki sami neprimerno številnejši narod in so sicer veljali po verski pripadnosti in vnemi za najbolj katoliške med vsemi.¹⁰

O političnem katolicizmu pri Slovencih nastajajo v zadnjih letih nove zgodovinske razprave, ki omogočajo, da se tega pojava tukaj dotaknemo le z najkrajšimi opozorili na nekaj njegovih posebnosti.¹¹ S pozicije svoje velike nadmoči nad slovenskim prebivalstvom je to politično in hkrati družbeno gibanje razvilo pri nas dve nasprotujoči si tendenci. Po eni strani je z veliko vnemo in udarnostjo delovalo za širjenje moške volilne pravice na vseh ravneh življenja države, dežele in občine, četudi je načelno ostajalo zvesto idealu stanovsko urejene države, v kateri se ohranja avtoriteta, izražena v zvezi med krono in oltarjem, med monarhično državo in Katoliško cerkvijo. Po drugi

¹⁰ Prim. Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Ljubljana 1998, 111–112.

¹¹ Poleg treh tematskih zbornikov Slovenske matice (France M. Dolinar in dr., ur., Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja, Ljubljana 1989. – France M. Dolinar in dr., ur., Cerkev, kultura in politika 1890–1941, Ljubljana 1993. – Peter Vodopivec in dr., ur., Slovenska trideseta leta, Ljubljana 1997) je treba omeniti vsaj še nove knjige avtorjev Anke Vidovič Miklavčič (Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije, Ljubljana 1994.), Egona Pelikana (Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem, Maribor 1997) in Sreča Dragoša (Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne, Ljubljana 1998). Seveda se za starejšo dobo sklicujem tudi na svojo knjigo: Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Ljubljana 1998.

strani pa je razvijalo nedemokratično težnjo k izključevanju iz družbenega življenja liberalno in socialno-demokratično organiziranih ljudi, in to z lastnim organiziranjem ljudstva ne le v verskem, marveč tudi v gospodarskem in socialnem smislu.

V zaverovanosti v svoje velike uspehe, ki jim ni videl meja, je slovenski politični katolicizem že zelo zgodaj spočel taktično-strateško zamisel, kako osvojiti ne le volivce, ampak (v krizni situaciji) kar ves narod in si ga dokončno prilastiti. »Ne smemo mirovati,« je bilo rečeno, »dokler ne priženemo naših liberalcev do te alternative: ali naj se brezpogojno podvržejo katoliški ideji ali pa naj javno prestopijo v tabor liberalnih Nemcev in Židov. Slovenijo pa naj pustijo nam: naša je!« (1889)¹² Le nekaj let zatem je bila ista izključitvena misel izrečena glede slovenskih socialistov, tudi krščanskih: ubijejo se naj s prestopom v tabor nemških (1896).¹³

Že konec prejšnjega stoletja je torej politično življenje Slovencev rodilo zamisel, kako z izrabo idejnopoličnega monopola doseči v kriznem času popoln razkol v narodu, tako da se bo moral idejni konkurent v svoji nemoči zateči k narodnemu sovražniku in se tako v narodu politično onemogočiti. Takšne zamisli ni bilo najti ne tedaj ne pozneje pri nobenem drugem narodu v Avstro-Ogrski, niti v njeni soseščini. Ta ali njej podobna zamisel pa je bila v narodu latentna, kakor se je izkazalo večkrat pozneje, posebno v krizi druge svetovne vojne. Z njo je bila Slovenska ljudska stranka kar precej uspešna najprej na Kranjskem, pred prvo svetovno vojno, nato znova sredi 20-ih let v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, ko je radikalizirala svojo

¹² Rimski katolik, 1889, 488. – Prim. Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Ljubljana 1997, 11. poglavje, 82–90.

¹³ Krščanskosocialistične delavce, ki so l. 1896 postavili svojo samostojno državnozbornsko kandidaturo proti uradnemu kandidatu Katoliško-narodne stranke, je strankino vodstvo razglasilo kar za Efijalte in jih pošiljalo k »nemškutarskim socialdemokratom« (Slovenec, 3. oktober 1896, št. 227). – Gl. Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Ljubljana 1997, 9. poglavje, 50–64.

privrženost stališču slovenske narodne avtonomije proti državnemu centralizmu in nacionalnemu jugoslavizmu in se ji je posrečilo iz slovenskega naroda skoraj iztisniti liberalce in socialdemokrate, ki so se pod vtisom starega strahu pred klerikalizmom povezali z jugoslovanstvom in njegovim državnim centralizmom. SLS je s to taktiko triumfirala na skupščinskih volitvah od leta 1923 do 1927. Ni slutila, da je s tem pravzaprav sama pokazala ključ k nepričakovanemu uspehu, seveda v drugi zgodovinski dobi, svojemu, sami sebi izbranemu glavnemu »sovražniku« – otroku liberalizma, slovenskemu socializmu.

Tudi o delavskem, socialističnem gibanju na Slovenskem pod vplivi evropskega lahko govorimo le z opozorili. Njegovi začetki in razvojne faze so dovolj vzporedni z razvojem tega gibanja v Avstriji nasploh, naslanja se tudi na zglede nemškega, na zahodu, v Trstu, nekoliko celo italijanskega, nastopa pa tudi z lastnimi pobudami. Tako je Fran Celestin l. 1881 ob socialistom skrajno sovražnih izjavah Ivana Tavčarja štel za potrebno ugotoviti, da je socializem v svoji glavni tendenci osvobodilen in da bi bilo izključevanje tega gibanja usoden korak v življenju naroda.¹⁴

Po letu 1889 slovenski socialisti delijo stranko in enoten program (hainfeldski) z vsemi drugimi socialisti v Avstriji; in vsi se imenujejo socialni demokrati. Odrekajo se radikalnim, zarotniškim oblikam delovanja, usmerjajo se k boju za splošno moško in žensko volilno pravico, četudi še niso rešeni dvomov o končni odrešilnosti parlamentarizma. Niso pobudniki narodnostne delitve vseavstrijske stranke, a že dalj časa razvijajo misel o nujnosti, da socialistično gibanje upošteva posebne narodnostne razmere na jugu monarhije. Po izvršeni narodnostni delitvi stranke ustanovijo na slovenskem ozemlju z Istro in Dalmacijo Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko (JSDS) z mislijo o »skupnem boju jugoslovanskih siromakov« habsburške monarhije. Po zgledu kongresa socialistične internacionale

¹⁴ Marja Boršnik, Fran Celestin, DZS, Ljubljana 1951, 178–179.

v Londonu izrečejo l. 1896 prvi med slovenskimi strankami načelo pravice narodov do samoodločbe, naslednje leto pa za svojo stranko izrečno ugotovijo, da je enako življenjsko in zgodovinsko upravičena kot druge delavske stranke, saj tudi ona predstavlja osvobodilni potencial nekega naroda: »A tudi slovenski proletariat igra v boju za osvoboditev človeštva veliko vlogo, ker dasi je številčno majhen, predstavlja vendar narod, ki ima jednake pravice z vsemi drugimi narodi.«¹⁵ V državni krizi, zaostreni ob nemško-čeških odnosih na Češkem in Moravskem, si Etbin Kristan zamišlja rešitev s kulturno avtonomijo vsakega naroda na podlagi osebne pripadnosti vsakogar svojemu narodu, ne glede na ozemeljsko-politične delitve v Avstriji. Res je pri tem izhajal iz razmer v narodnostno mešanem Trstu, a tudi od širše misli o svobodni družbi (*societas libera*) in o koncu države v njej. Za stoletje je s tem prehiteval današnje ideje o Evropi narodov, različni od Evrope držav. Radikalni sindikalni aktivist Karl Linhart, pozneje tako razočaran nad Slovenci, pa je na začetku novega stoletja prehiteval s pozivom Slovincem, naj se postavijo na 'ekstremno jugoslovansko stališče' in naj pomislijo, kako brez koristi je zanje, da prodajajo kri in življenje za nemško, habsburško dinastijo.¹⁶

Evropsko delavsko gibanje II. internacionale je v nadaljnjem vplivalo na slovensko delavsko gibanje v smislu reformizma, najbolj pa s tem, da ni zmoglo izpolniti obljube, da bo preprečilo evropsko vojno. Pietro Nenni, italijanski demokratični socialist, ki je konec 20-ih let pojasnjeval nastanek fašizma, je sicer pokazal na povezavo z razredno revolucijo, vendar je opozoril na prvobitnost »mističnega zaupanja v revolucijo kot pravičnega odgovora proletariata na zločin vojne«. Le tam, kjer so liberalni režimi že pred vojno dali delavstvu vse politične pravice, »magična moč formule, čar, ki je izšel iz ruske revolucije«, ni

¹⁵ Delavec, 1. oktober 1897.

¹⁶ Za ideje in predloge Etbina Kristana in za izjave Karla Linharta gl. Janko Pleterški, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904. V: 31, Zgodovinski časopis, 1977, 263–274. Ponatis v: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, 39–54.

dosegel, da bi se to kaznovanje meščanstva za zločin vojne izpeljalo do skrajnih posledic.¹⁷

Slovensko meščanstvo in še zlasti slovenski liberalizem v njem vojne seveda ni spočelo. Ni pa je bilo zmožno omiliti in še posebno ne ublažiti njenih posledic za delavstvo in za narod sploh. Nova socialistična stranka, komunistična, ki je tudi na Slovenskem nastopila kot sekcija III. internacionale, je docela pretrgala s socialno demokracijo. Za prihodnji zgodovinski razvoj Slovenije in za vlogo komunistov v njej je imelo največji pomen dejstvo, da je Kominterneta posredovala jugoslovanskim, s tem tudi slovenskim komunistom načelo o pravih narodov do samoodločbe kot osrednjo misel njihovega revolucionarnega načrta v Jugoslaviji, kmalu spoznani kot večnarodni državi z nerešenimi narodnimi vprašanji. S tem je slovenska revolucionarna delavska stranka poprijela slovenski razvoj pri tistem vprašanju, ki ga ni rešila marčna revolucija, četudi ga je zastavila kot za narod prvo in najpomembnejše. Jugoslovanska samoodločba ob razpadu Avstro-Ogrske se ga je sicer lotila, a ga je dejansko predstavila v nove državne okvire in celo v mednarodne, grozeče narodu s pogubo.

Slovenski liberalizem se do vojne 1914 sicer ni zatekel v nemškutarstvo, kakor so si najprej glasno, nato pa bolj po tihem želeli organizatorji slovenskega političnega katolicizma, je pa v resnici dobival bolj obrobno vlogo na slovenskem političnem prizorišču. Ne sicer enako na kulturnem. Vendar česa večjega v narodovem življenju na območju politike, utrjevanja demokratične tradicije ali razvoja gospodarstva s svojimi močmi ni zmožel. Ostajal je predvsem glasen memento pred nevarnostjo, da se klerikalizem do kraja polasti naroda, in imel je v slovenskem položaju potrebno vlogo dokaza, da Dežmanov odpadniški

¹⁷ Smrtni boj svobode. Prikaz knjige Pietra Nennija, *Todeskampf der Freiheit*, Berlin. V: Svoboda, (Maribor) 1930, št. 10–12, 241, 273. – Zanimivo primerjavo ponujajo besede Ivana Šušteršiča: »Čudni so sedanji časi. Revolucija duhov gre kakor električna iskra skozi narode sveta. Čudež bi bil, če bi šla docela mimo našega rodu.« (Resnica, 1. junij 1918.)

sindrom ni nekaj neogibnega. Kako pa se je vendar dal v kriznih časih ugnati v kot in kako se narod na njegovo pobudo ni mogel zanašati, se je pokazalo ravno med prvo svetovno vojno.

Takrat se je liberalna stranka na Kranjskem do te mere umaknila iz političnega življenja, da so se njeni »mladi« člani na pomlad leta 1917, ko se je obnavljalo parlamentarno življenje v Avstriji, spraševali, ali ne bi bilo bolje ustanoviti novo liberalno stranko, namesto da oživljajo staro, skoraj odmrlo.¹⁸ Pobuda za narodno samoodločbo je tako postala stvar smeri Kreka in Korošca v vrstah Vseslovenske ljudske stranke, namesto da bi jo vodili – primerno svojemu idejnemu značaju – slovenski liberalni demokratje.

Z novimi raziskavami je danes osvetljeno dogajanje v prvi jugoslovanski državi, ko je slovenski liberalizem, ki je vztrajal pri načelu: ena država, en narod in pripomogel k utrjevanju državnega centralizma, zlahka sprejel likvidacijo parlamentarne demokracije in uvedbo kraljeve diktature, načelno pa vztrajal pri stališču, da je slovenski narod svojo pravico do samoodločbe »konsumiral« z vstopom v Kraljevino SHS. S svojimi nazori o podrejenem značaju slovenskega jezika je celo ogrozil svojo dotlej še nesporno vlogo kulturnega dejavnika v narodovem življenju.¹⁹

Kar je slovenski liberalizem načel sredi 19. stoletja, je večidel neopravljeno obležalo na cesti, ki naj bi narod pripeljala v modernizirano

¹⁸ Izjava Gregorja Žerjava Ivanu Lahu, Jutro, 7. julij 1929. – Albert Kramer je moral 25. aprila 1917 zavračati predlog Vekoslava Spindlerja: »/.../ ni pravilno, če se z oziranjem na nedelovanje stranke tekom vojne izjavimo, da smatramo stranko za neobstoječo, ker se s tem apriori odrečemo pravici, v bodočnosti glede razvoja naših narodnih razmer še imeti kako besedo.« (Pismo Vekoslava Spindlerja Vekoslavu Kukovcu, 28. aprila 1917). Gl. Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana, 1971, 111–112.

¹⁹ Jurij Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929, Ljubljana, 1996. – Ervin Dolenc, Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev 1919–1929, Ljubljana 1996.

prihodnost. Po svoje so se te stvari sredi 20. stoletja lotili in jih opravili slovenski plebejci moderne dobe. To so storili v skrajno zaostrenih razmerah novega konflikta svetovnih imperialnih interesov, v razmerah sebičnosti metropolskih demokracij zahoda, do zadnjega pripravljenih za svoj mir »krmiti krokodila« (izraz Winstona Churchilla²⁰), tj. nacistično Nemčijo z mesom malih narodnih eksistenc. To so storili kot udeleženci v totalnem spopadanju izključujočih se ideologij, v razmerah spopada radikalnih družbenih gibanj – na Slovenskem med njimi tudi katoliškega integralizma – in obenem so to počeli kot neomajni branilci preživetja svojega in pri mnogih drugih gojenega upanja – branilci prve države »novega sveta« na njeni šestini zemeljske oble – ZSSR. V namenu, da to upanje branijo, so bili pač pripravljeni tudi na svoj »sveti egoizem«, če bi šlo za izbiro, katera vrednota mora imeti prednost. Kar je po liberalizmu ostalo neopravljeno, so opravili zdaj oni, kljub vsem težavam in nevarnostim, ko je ogroženost slovenskega naroda v takšnih evropskih razmerah dosegla svojo najvišjo, zadnjo, kar apokaliptično stopnjo. Storila je to najbolj preganjana, najbolj zaničevana in najbolj diabolizirana slovenska stranka, zdecimirana na neznatno gručico zanesenjakov, katerih število bi, kakor so nekoč zaničljivo zapisali 'mladi borci' Katoliške akcije, komaj zadostovalo, da napolni manjšo umobolnico.²¹

Toda že skoraj desetletje prej, preden se je to zgodilo, se je politično razcepila dotlej mogočna slovenska katoliška stranka. Njena desnica,

²⁰ Richard Collier, 1940: *The World in Flames*, Penguin, Harmondsworth, 1980, 25. – W. Churchill dne 20. januarja 1940 tega izraza sicer ni uporabil za predvojno politiko Velike Britanije in Francije, ko sta popuščali Nemčiji ob priključitvi Avstrije, v češkoslovaški krizi in celo po agresiji na ČSR, ki bi takšno oznako zaslužila prva, marveč za tedaj aktualno politiko malih evropskih držav, ko so v vojni po napadu Nemčije na Poljsko razglasile svojo nevtralnost v upanju, da jih Hitlerjeva Nemčija ne bo napadla. Ena takih je bila tudi Kraljevina Jugoslavija. (»Vsaka med njimi upa, da jo bo krokodil, če ga bo krmila dovolj, požrl zadnjo.«)

²¹ Komunistov »je v Sloveniji tako malo, da bi lahko spravili vse v eno majhno umobolnico«. – *Mi mladi borci*, 1939/40, str. 46. Navaja Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Obzorja, Maribor 1997, 109.

ki je zavrgla drugače misleče v stranki, si je prigrabila krmilo in se odločila za oblast tudi za ceno skrajne polarizacije v narodu, za ceno razkola naroda. V tridesetih letih so to doživeli Slovenci v Dravski banovini. Postopoma je v strankinem in celo v cerkvenem vodstvu prevladal vpliv integralistov. Tako so se označevali tisti, ki so se ogrevali za totalitarno družbeno reformo v smislu stanovske države po zgledu Portugalske, Avstrije in v državljanski vojni zmagovite »bele Španije«. ²² V njihovi izpeljavi je bil družbeni nauk Katoliške cerkve sam po sebi način, kako se tesneje povezati z državo, z njeno oblastjo, v smislu novega integriranja posvetne oblasti v cerkveno. Integraliste je spodbujal zgled ugodnega razmerja med Mussolinijevo Italijo in Vatikanom. To razmerje se je med njima krepilo na podlagi antikomunizma obeh strani, a tudi na podlagi obema skupnega antiliberalizma, antisemitizma ter skupnega zavračanja parlamentarne demokracije in politične svobode.

Odločitev desnice v taboru političnega katolicizma, da si politično prilasti Dravsko banovino s tem, da izpolni pogoj kraljeve vsiljene ustave, ki je dopuščala le vsejugoslovanske stranke, in se podredi srbskim radikalom v takšni državni stranki, je imela med Slovenci nepredvidene posledice. Povzročila je najprej nepopravljiv razcep v slovenskem katoliškem taboru samem. Takšni usmeritvi so se odločno uprli krščanski socialisti in osebno verni demokratični nasprotniki klerikalizma, posebno, ko so jih hoteli ustrahovati s papeško okrožnico *Quadragesimo anno*. Razcep je še danes predmet sporov v katoliškem zgodovinopisju in tudi v današnjem razlaganju cerkvenega družbenega nauka. Eden nemških avtorjev navedene okrožnice je štirideset let po njenem izidu izrazil prepričanje, da so sodobniki

²² »Nobenega dvoma ni, da so vsi svetovni nazori totalitarni. ... Tudi katoliška vera, ki jo je Bog sam razodel, je totalitarna ... ne moremo doumeti, kako /da/ so ... /nekateri katoličani/ iskali posamezna polja človekovega udejstvovanja in jih skušali iztrgati, ... jih osamosvojiti in napraviti neodvisne ... od katoliške Cerkve.« – Straža v viharju, VI. 25. – Navaja Bogo Grafenauer, O verskem integralizmu, Dejanje 1/1938, 251.

strahovito zmotno razumeli njene postavke in da so iz tega izšle katastrofalne posledice za politični katolicizem.²³

Povsem nova je analiza Sreča Dragoša, ki se enciklike loteva s sociološko metodo, pri čemer ugotavlja nekatere neustreznosti današnjih slovenskih teoloških interpretacij, ki skušajo upravičiti zgodovinsko problematična politična stališča tedanjih katoliških avtoritet v Ljubljani. Ugotavlja, da sta Andrej Gosar in Edvard Kocbek prišla, vsak po svoji poti razmišljanja, prvi na ekonomski, drugi na personalni ravni, do razmejevanja človekove osebe in njene socialne vloge (kar je po Dragošu temeljno za možnost demokratičnega razreševanja socialnih konfliktov), in to celo tako, da sta človekovo osebo definirala v katoliškem smislu. Tega slovenski politični katolicizem nikoli ni znal ali zmogel uporabiti. Tako je izgubljal možnost, da »ponudi« alternativo izhoda iz obče družbene in moralne krize predvojne dobe, četudi je imel med vojnama z dognanji Gosarja in Kocbeka boljše možnosti od vseh preostalih akterjev, »da se izogne pogubni konfrontaciji s komunisti, katerih koncept družbene prenove je bil insuficienten v primerjavi s potenciali v katoliškem taboru. Ker tega katolicizem ni znal izkoristiti v razmerah, ko je imel ključne oblastvene mehanizme na svoji strani, je za nastali konflikt tudi najbolj kriv.«²⁴

Radikalna, integralistična desnica je ostala sicer vodilna v stranki in z njo na oblasti, pripravljajoč se, da oblast ubrani tudi z državljansko vojno, toda krščanski socialisti in katoliški nasprotniki klerikalizma (kaj šele klerofašizma!) so se v opoziciji zbližali z drugimi Slovenci, ki so občutili, kako ogrožen je slovenski narod od sosednjih fašističnih držav na severu in zahodu. Zgodovinsko raziskovanje načina, kako so integralisti v Ljubljani sprejemali in po svoje instrumentalizirali dve za Slovence izjemno usodni okrožnici papeža Pija XI., protisocialistično

²³ Oswald von Nell-Breuning, 15. 5. 1931 Erinnerungen zur Entstehungsgeschichte von »Quadragesimo anno«. V: Die Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte, 1971, 304–310.

²⁴ Srečo Dragoš, Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne, Ljubljana 1998, 155, 158.

Quadragesimo anno (1931) in protikomunistično Divini redemptoris (1937), pripelje do sklepa, da so s prvo v rokah razcepili slovensko katoliško stranko, z drugo pa do vojne in v njej sami razklali še narod.²⁵

Dravska banovina, stvaritev absolutizma kralja Aleksandra Karađorđevića, potrjena l. 1931 v oktroyirani ustavi Kraljevine Jugoslavije, je od trenutka, ko se je na videz neobstoječa Slovenska ljudska stranka vključila v novosestavljeno JRZ (Jugoslovenska radikalna zajednica) kot privilegirano vladajočo stranko v državi, začela služiti slovenski integralistični desnici in cerkvenemu vrhu v Ljubljani kot upravni okvir za njuno izključno vladavino nad Slovenci v Jugoslaviji. Upravna avtonomija banovine seveda ni bistveno omejevala oktroyiranega centralizma države, toda po poti te strankarske združitve je bilo zdaj mogoče iz Beograda vladati tudi po namerah oblastnikov v Ljubljani. Dr. Anton Korošec je kot minister za notranje zadeve celotne Jugoslavije neformalni SLS pomenil jamstvo vsemočnosti v Dravski banovini. Oblast je bila v vseh neposrednih podrobnostih v njenih rokah. Saj vrag je, kakor znano, ravno v podrobnostih. Nič se ni nikjer zgodilo brez 'slovenskega dela' JRZ. In zato tudi nikjer nič brez škofovske Katoliške cerkve in vseh njenih novorazpredenih družbeno-političnih organizacij, le še na videz verskih. Predvsem ne brez Katoliške akcije, zdaj delujoče po novih, Rožmanovih pravilih.²⁶ Nad vsem pa je plaval sijaj legitimnosti te oblasti nad Slovenci, ki jo je zagotavljal avtoritarno uzakonjeni nedemokratični volilni sistem: izključitev kandidiranja narodnih ali pokrajinskih strank, izključitev

²⁵ Za vprašanje politične instrumentalizacije Divini redemptoris prim. Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*, München-Zürich 1975 (nova izdaja 1990). – Janko Pleterski, *Senca Ajdovskega gradca*, Ljubljana, 1993 (zlasti 7. pogl.; v tej knjigi str. 301–345) – Prim. opozorilo Franceta M. Dolinarja, V: France M. Dolinar, Tamara G. Pečar, *Rožmanov proces*, Ljubljana 1996, v op. 475, str. 309. – Za širši sklop vprašanj o političnih stališčih Vatikana in katoliških hierarhij v evropskih državah do komunizma oz. komunističnih strank v času druge svetovne vojne glej zdaj tudi Robert A. Graham, S. J., *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?* San Francisco 1996.

²⁶ Dragoš, n. d., zlasti 175–185. – Franček Saje, *Nova, resničnejša podoba belogardizma*, Delo, 13 zaporednih sobotnih prilog od 24. junija do 16. septembra 1978. – Nobenih, niti po g. Sajetu objavljenih dokumentov ni dopustno ignorirati, naj so komu še tako nevšečni.

žensk od volilne pravice, javnost glasovanja, omejevalni predpisi za nastop opozicije, način delitve skupščinskih mandatov. V pogojih tega sistema je bilo vseh 18 mandatov, ki so šli Dravski banovini, neovrgljivo v rokah JRZ (fantomske SLS).²⁷ Hrvatje so avgusta 1939 s svojo dosledno opozicijsko taktiko dosegli od centralističnega režima ustanovitev svoje avtonomne Banovine Hrvaške. Na vrsti bi bila zdaj Dravska banovina, da postane po istem vzorcu avtonomna banovina Slovenija. Toda zgodilo se ni nič, ker SLS, še vedno sestavina vladne JRZ, v Beogradu tega ni bila pripravljena zahtevati. Njen novi voditelj Miha Krek se je izgovarjal na vojno v Evropi: zaradi nje je Slovencem treba čuvati dobre odnose z Beogradom kot največjo dragocenost. V resnici pa je stranki kar zadoščala že obstoječa klerikalna avtonomija Dravske banovine. Preureditev Dravske banovine v banovino Slovenijo bi bila celo zvezana z vprašanjem novih skupščinskih volitev, in to po bistveno bolj demokratičnem volilnem sistemu; takšne volitve pa bi monopol SLS do oblasti neogibno okrnile. Zato je razumljivo, zakaj je SLS v nasprotju s Hrvati, a v soglasju s Srbi, zastopala stališče, da nove, demokratične skupščinske volitve še niso potrebne.²⁸

Z odlaganjem demokratičnih volitev sta svojo vladavino takrat branila tako velikosrbski hegemonizem kakor tudi totalitarni katoliciistični desni radikalizem ('klerofašizem') v Dravski banovini. Vendar je omejujoči vpliv obstoječega jugoslovanskega državnega okvira zaviral možnost, da bi se v Dravski banovini ta nastavek klerofašizma razvil v ustavni sistem, ki bi bil podoben totalitarni stanovski državi v sosednji Avstriji, kakršna je bila do priključitve k Nemčiji (1938). Državni center v Beogradu je pač razvijal avtoritarni režim po svoji meri in kopitu za vso državo, tudi za Dravsko banovino. Zato se je

²⁷ Zgodovinski paradoks je dejstvo, da je bila SLS – pod sovražno okupacijo glavna nosilka profašistične kolaboracije na Slovenskem – po zaslugi tega sistema posredno navzoča še po osvoboditvi v razširjenem Avnoju, s tremi nekoč njenimi poslanci.

²⁸ Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana, 1963, 512–513. – Za analitičen prikaz gl. Janko Pleterski, *Politika naroda v krizi družbe, države in idej*, V: *Slovenska trideseta leta*, Ljubljana 1997, 43–57.

tendenca k povezovanju katoliške radikalne desnice s fašizmom mogla sproščeno razviti šele po razbitju Jugoslavije.

Razvoj pod sovražno zasedbo je danes, po več kot pol stoletja, čedalje bolj predmet političnih tolmačenj, ki želijo opravičiti in celo upravičiti takratno usmeritev in takratna dejanja katoliške radikalne desnice oz. Slovenske ljudske stranke pod njenim vplivom. Toda taka tolmačenja so uspešna le, če so na škodo dejstva. Po postopku »tant pire pour les faits«.

Politično in idejno vrhunsko pooblaščen predstavnik stranke, laik dr. Miha Krek in klerik dr. Franc Kulovec, oba člana beogradske vlade, sta 5. aprila 1941 ponudila Nemčiji kapitulacijo Slovencev in ji predlagala, naj po uničenju Jugoslavije nakloni Dravski banovini skupaj s Hrvaško ali pa njej sami svoje državno varstvo.²⁹ Na to, kaj bi o tem lahko menili drugi Slovenci, se nista ozirala. In ban Dravske banovine, predstavnik te iste stranke, je v tem smislu takoj po vdoru poiskal stik z napadalci na svojo državo. Končno je ta stranka, podkrepljena tudi z izjavo ljubljanskega škofa, priznala aneksijo Ljubljane z delom Dravske banovine državi napadalki, h Kraljevini Italiji. S temi dejanji si ni le zapravila pravice, da bi se še kdaj mogla sama v svoj prid sklicevati na ugodnosti iz veljavnega meddržavnega prava, saj to pravo ne dovoljuje aneksije v času vojne. In s tem ni padla odločitev le glede odnosa stranke do okupacije in okupatorjev, ampak je postala nemogoča tudi obnova enotnosti med okupiranimi Slovenci, ki bi utegnila nastati ob skupnem odporu. S svojimi odločitvami je vodstvo slovenske katoliške stranke vpeljalo okupatorje kar neposredno v obstoječo slovensko razklanost samo, kot njej sprejemljiv in celo dobrodošel tretji faktor.

²⁹ Akten zur deutschen Auswärtigen Politik. Die Kriegsjahre, V/1, Göttingen 1969, dok. št. 273, 383–384. – Prvi navedel Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970, 137–138. – Prim. Bogdan Osolnik, O koreninah slovenske državnosti, Novo mesto 1998, 58.

Četudi je že aneksionizem sam po sebi pomenil črtanje možnosti, da bi se stranka opredelila za odpor, so aktivisti njene radikalne desnice pri priči zavzeli odkrito sovražno stališče tudi do organizatorjev odpora, ki se je pojavil, do Osvobodilne fronte. Tiste čase, ko jim še ni šlo za danes tako pereče beljenje svoje zgodovine, ampak le za samohvalo, so se tega svojega ravnanja spominjali odkrito in brez olepševanja in ga celo z letakom sporočali javnosti: o prvem pojavu Osvobodilne fronte so zapisali, da so »zreli Slovenci /.../ takoj zavzeli do OF za iskrenega Slovenca in načelnega protikomunista edino možno stališče: neizprosni boj proti njej«. ³⁰ Boj proti OF, ob prvem njenem pojavu, takoj in neizprosno, po načelu protikomunistov, kot edino možno stališče.

»Interno« pastirsko pismo škofa Rožmana z dne 24. oktobra 1941 tega takoj zavzetega stališča svojih najsrdečjših škofljanov niti najmanj ni problematiziralo. Nasprotno! Z nedvoumnim in neomahljivim zavračanjem odporniškega gibanja Osvobodilne fronte [izrecno je omenjalo 'partizane' in jih označilo kot 'osvobojujoč' naroda škodljiv pojav – obe besedi postavil v ušesca škof sam] in s prepovedovanjem vsakega sodelovanja s 'komunizmom' je pismo že zagotavljalo temu napadalnemu stališču trdno politično in ideološko oporo, tedaj in v prihodnje. ³¹

Praksa katoliške radikalne desnice v »Ljubljanski pokrajini« takrat in v prihodnje je znana. Sproščena jugoslovanskega avtoritarnega kopita in obenem srečno zavarovana v Kraljevini Italiji, se je najprej prilagajala kar danemu fašističnemu državnemu sistemu. Ljubljanski klerofašistični kolaborantje so takoj po aneksiji »pokrajine« prihajali v Gorico k podtalno narodno in katoliško-politično organiziranim Slovincem z zahtevo, naj se podredijo njihovem ljubljanskemu vodstvu in skupaj z njimi sodelujejo s fašističnim režimom.

³⁰ Letak Slovenske narodne akademske in dijaške mladine [Stražarjev, privržencev prof. dr. Lamberta Ehrlicha] »Kerenskijade«, datiran 14. april 1942. – Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani (že desetletje pripravljana, a še neobjavljena zbirka dokumentov o nasprotnikih OF in kolaboraciji).

³¹ Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana 1996, 224–227.

In prvi njihov argument je bil: »Zdaj smo skupaj v eni državi!« Zdaj boste poslušali nas! – Primorski Čedermaci so zaprepaščeni. Ogorčeni obsodijo paktiranje ljubljanskega vodstva s fašizmom, zavračajo strankarstvo in se izrečejo za narodno ljudsko gibanje po zgledu tistega v imenu majniške deklaracije 1917–1918.³² – Na strahotno narodno in celo cerkveno mrcvarjeno Štajersko in Koroško si ti agitatorji seveda niso upali. Tam so bili Nemci in nacisti. A bilo je tudi jasno, da niti tam ne bi naleteli na soglasje za kolaboracijo proti slovenskemu odporu. Saj so pravkar morali še sami v strahu zbežati z Gorenjske.

Na tej točki se zastavlja vprašanje, dozdej tabuizirano na cerkveni strani, kdo je pravzaprav odgovoren za nepričakovano radikalnost stališč škofa, ki je sicer veljal, po pričevanjih z različnih strani, za človeka blage narave. Ne more biti dvoma, da je radikalna desnica potrebovala podobo nespravljivo integralističnega cerkvenega poglavarja, da bi mogla v krogu stranke uveljaviti svoj totalitarni antikomunizem, tudi za ceno policijske in oborožene kolaboracije z narodnim in državnim sovražnikom. Kako osrednjega pomena je bila zanje takšna podoba škofa, je njihov predstavnik 20. marca 1943 nazorno pojasnil primorskim katoliškim aktivistom, ko jih je še neštetič zaman skušal pridobiti za protipartizansko kolaboracijo z italijanskimi oblastmi. Vprašali so ga namreč Primorci, kako se bodo vendar ljubljanski politiki po vojni zagovarjali za svojo kolaboracijo. Slišali so pojasnilo: »Zagovarjali se bodo tako, kakor se bo škof R. [Rožman], ki postopa v sporazumu z Vat. [Vatikanom], tako kakor doktor [Draža Mihailović], ki deluje z odobrenjem l. vl. [londonske vlade]. Če je [bo] treba, jih bodo obranili mrtveci in njihovi svojci.«³³

³² Ivo Juvančič (Primorski dnevnik, 12. avgusta 1970.) – Nova dejstva o kritičnem odnosu primorskih krščanskih socialistov – socialcev do politike katoliške radikalne desnice v Ljubljani široko odkriva doktorska disertacija Egona Pelikana, *Politični katolicizem na eni in drugi strani rapalske meje*, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1997.

³³ Egon Pelikan, n. d., 689. (Arhiv Engelberta Besednjaka, dok. št. 15. Stenografski zapis pogajanj z »ljubljskimi klerikalci«)

Londonski vladi so se ti zagovorniki kolaboracije v letu 1944 sami odpovedali, seveda zopet družno z »doktorjem«. Na voljo in za potrebo jim je poleg mrtvecev ostal le še škof. Ni zato težko razumeti, zakaj je ta srenja tako srdito padla po dr. Antonu Trstenjaku in skušala oblatiti njegovo dobro ime, ko je objavil pričevanje o Rožmanovih izjavah v zadnjih letih življenja: »Zdaj čedalje bolj vidim, da bi bilo manjše zlo, če se ne bi z orožjem upirali komunistom.«³⁴ – Nesrečnemu škofu niso dopuščali pravice do dvoma, ne v času vojne, ne do njegove smrti in ne po njej, nikoli. Brez njega bi pač ostali sami odgovorni za svoja dejanja. »Apostoli sramote«, tako je že 27. decembra 1941 kolaborante v Franciji imenoval Charles de Gaulle.³⁵

Po nemški okupaciji »Ljubljanske pokrajine«, septembra 1943, se je slovenski integralizem tukaj razvijal bolj samostojno, ker Nemčija tisti hip tam še ni vsiljevala svojega sistema. Slovenski integralisti so to vrzel v okupacijskem sistemu občutili kot priložnost za svoj košček oblasti v tistih delih 'Ljubljanske pokrajine', kjer se je okupator lahko še vojaško držal, predvsem v Ljubljani sami. Totalitarni značaj in dejavnost te oblasti, ki so jo navzven označevali 'prezident' Leon Rupnik, 'štab' organizatorjev Landeswehr – domobranstva, sicer neposredno podložnega okupatorjem, in 'pokrajinska' politična (totalitarna) policija, še ni raziskan. Bo pa treba opraviti tudi to, če hočemo verodostojno govoriti o totalitarnih sistemih na slovenskih tleh.

V kakšne grozovite in nečastne skrajnosti in do kakšnega konca se je v času vojne in okupacije pripehala politična linija slovenskih katoliških integralistov, naj jih imenujemo že kakorkoli, je žal dobro znano.

³⁴ Slovenci smo za politiko nezreli. Pogovor z dr. Antonom Trstenjakom, psihologom raziskovalcem in teologom, avtorjem številnih znanstvenih in poljudnih knjig, ki so vsa desetletja po drugi svetovni vojni odločilno sooblikovala raven kulturne zavesti Slovencev. V: Slovenec, 7. maj 1994. – Dr. Trstenjak je k navedenim Rožmanovim besedam pripomnil: »Škoda, da ni do tega spoznanja prišel že med vojno! Zlo bi sicer bilo, ampak manjše. Kakšnih 12.000 ljudi bi lahko še živelo.«

³⁵ Elisabeth Barker, Churchill in Eden v vojni, Zagreb 1980, 58.

Še preveč. Začudenje zbuja dejstvo, da se še danes, morda bolj kot včeraj ali celo med vojno, kot zagovornica, opravičevalka in že kar upravičevalka njene prakse najbolj vneto pojavlja najvišja katoliška cerkvena hierarhija v Sloveniji. Evolucija stališč te vrste po osamosvojitvi Slovenije bo pač še predmet bodočih raziskav. Podoba gotovo ne bo enosmiselna, kakor ne more biti enosmiselna tista za čas vojne. Vendar se že zdaj zdi, da bo treba upoštevati še marsikaj, kar je ostajalo doslej manj opaženo. Denimo, vpliv širšega jugoslovanskega okolja, tako državnega kot tudi cerkvenega.

Primer takšnega vpliva, žal za Slovenijo negativnega, in to na obeh ravneh, državni in cerkveni, je usoda korakov, napeljanih v Ljubljani neposredno po osvoboditvi, ki bi lahko lajšali slovenski razkol, dokler so bili vtisi še sveži. Govorimo o korakih ob spomenici duhovščine ljubljanske škofije z dne 11. julija 1945. Obtičali so ob dejstvu, da zvezno državno politično vodstvo ni bilo naklonjeno možnosti, da bi se odnosi s Katoliško cerkvijo v Sloveniji uredili avtonomno. In obtičali so tudi ob različnih stališčih Cerkve na Hrvaškem (metropolita Alojzija Stepinca), ki so bila zaradi drugačnih stvarnih in zgodovinskih razlogov takrat ostrejša in manj spravljiva od stališč duhovščine ljubljanske škofije.³⁶

Zdaj teh vplivov ni več, odgovornost vsakogar je nedeljena.

Zgodovinar, ki se mora držati dejstev in ki mu ugibanje, kako bi bilo, če teh dejstev ne bi bilo, ne more služiti kot dokaz, seveda lahko o tem, kar se je dogodilo, tudi razmišlja. A vendar le v mejah z dejstvi danega. Tako tudi v zvezi z obnašanjem »druge strani«. In dejstvo je, da so se tudi Slovenci, ki so bili dejavni kot komunisti na naših tleh,

³⁶ Zastopniki ljubljanske škofije pri predsedniku narodne vlade Slovenije, Slovenski poročevalec, 14. julij 1945, 73. – M. R. [Miloš Rybar], Obisk zastopnikov duhovščine ljubljanske škofije pri Borisu Kidriču pred 40 leti. V: Mohorjev koledar 1985, Celje, 134–137. – Zdenko Roter, Katoliška cerkev in država v Sloveniji 1945–1994. Poskus sociološke presoje. V: Naš koledar 1995, Ljubljana 1994, 189. – Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar, n. d., 250–253.

vnaprej opremili s posebno, sicer celemu svetu namenjeno internacionalistično ideologijo proletarske osvoboditve z razrednim bojem. In seveda so se prav lepo skladno s to ideologijo oprijeli Cankarjeve besede o narodu proletarcu. In seveda je imela njihova filozofija, namenjena ne zgolj razlaganju, marveč tudi spreminjanju sveta, tudi na Slovenskem svojo samostojno, in to ne majhno, privlačnost. Pa vendar je dejstvo tudi, da so šele potem, ko so začeli med Slovenci organizirati odpor proti okupatorjem, začutili, da pridobivajo iz naroda presenetljivo moč. Seveda iz tistega naroda, ki je hotel živeti, ki je bil pripravljen za življenje tudi umirati. Toda, umirati stoje, v boju! Kdor mu je tedaj dokazoval, da se je bojevati tudi v najtežjih razmerah mogoče, ter kazal, kako, tistemu je dal svoj glas, tistemu svojo roko, ne glede na barvo. Edvard Kocbek je v komunistih, ki so deblokirali moč naroda, zagledal v tistem položaju narodu prepotrebno družbeno in politično silo, ki bo zmožna storiti, da se v slovenski noči slovenski Pegaz spremeni v »bojnega konja« (»Slovenska noč«).³⁷

Eden od prvih pobudnikov za bojno preobrazbo Slovencev, Boris Kidrič, je verjel v bojno zmožnost naroda, in ko se je ta znašel pred izgonom ali pred bojem, mu je 9. avgusta 1941 priporočil, kar se je nato v štirih letih izkazalo kot najpomembnejše: »Nikamor iz Slovenije! Borimo se za slovensko zemljo na slovenskih tleh!«³⁸ In mnogi so se kmalu ali le malo pozneje začeli čuditi bojni sposobnosti Slovencev!³⁹

³⁷ Prim. Taras Kermauner, *Dijalog o razlikovanju*. V: *Književnost*, Beograd 1988, 542–543.

³⁸ *Dokumenti I. r. v Sloveniji*, 1. knj., 66.

³⁹ Dr. Miha Krek, zdaj v begunstvu podpredsednik jugoslovanske vlade in še vedno prvi človek SLS, je bil navdušen. Tako, da je 23. decembra 1941 britanskemu veleposlaniku navajal bojna dejanja Slovencev, govoreč, da so Slovenci v domovini zdaj prav tako v vojni proti Nemcem in Italijanom, kakor so to domoljubni odredi v Srbiji, in upajoč, da se bo to Slovencem štel v dobro pri povojni mirovni ureditvi. (PRO-FO/30226, zbirka dr. Dušana Bibra.) – Čudil se je tudi Edvard Kardelj, ko se je konec zime 1941–42 tajno vrnil v Slovenijo. »Iskreno povedano, nikoli v svojem življenju nisem mislil, da so Slovenci sposobni tako se boriti,« je 29. marca 1942 sporočal Josipu Brozu - Titu. (*Dokumenti I. r. v Sloveniji*, 1. knj., 323.)

Če pogledamo, kako je bilo med drugo svetovno vojno v Sloveniji, bi lahko rekli, da so komunisti v njej postali močni in vplivni, ker so se v trenutkih in v letih najhujše narodove eksistencialne stiske lotili opravljanja del, potrebnih narodu za življenje, del, ki so ostala neopravljena za slovenskim, v širšem pomenu pa za evropskim in posebno še za nemškim liberalizmom. Predvsem boja za njegov suveren obstoj. Niso bežali z domačih tal, boj za narodno samoodločbo so razumeli kot načrt za narodno revolucijo, kakršne narod še ni bil izpeljal, in takoj po prvih bojnih in političnih uspehih v razvijanju rezistence, že 16. septembra 1941, so začeli uveljavljati suverenost naroda s tem, da so z ustanovitvijo Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora (SNOO) začeli graditi slovensko narodno državo. Od tega trenutka naprej so lahko svoj boj, Osvobodilno fronto samo, kot zidarko slovenske države, izenačevali ne le z odporom okupatorjem, temveč neposredno tudi z obrambo slovenske države in njene suverenosti pred vsemi, ki je niso priznavali.⁴⁰ Suverenost je lahko le ena sama, in ta se je kot slovenska z ustanovitvijo SNOO že prijavila na bojišču druge svetovne vojne, medtem ko so drugi čakali ali celo načelno zavračali takšno aspiracijo naroda.⁴¹

Posebej je treba ugotoviti, da boj za načela parlamentarne demokracije ni bil argument nobene od strani med okupiranimi Slovenci. Levi so zidali na upanju na »moč ljudskih množic«, kakor je to izrazil Boris Kidrič. Desni so gradili svojo trdnjavo manjšega zla na ideološkem antikomunizmu. Toda zunaj, v mednarodnih razmerjih, se je izkazalo,

⁴⁰ Makso Šnuderl, *Zgodovina Ljudske oblasti*, DZS, Ljubljana 1950, 134–135. – Prim. Janko Pleterski, *Zgodovina in delo pravnikov*, 37, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1997, 273–281; Tamara Griesser Pečar, *Odgovor na prispevek Janka Pleterskega Zgodovina in delo pravnikov*, 38, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1998, 171–173; in Janko Pleterski, *Ugovor na odgovor*, v isti publikaciji, 174–177.

⁴¹ Diskusije o vprašanju dopustnosti zahteve po slovenski avtonomiji v krogih Slovenske zaveze danes dokumentirano spoznavamo v gradivu, objavljenem v *Viri št. 7*, Jerca Vodušek Starič, »Dosje Mačkovšek«, Ljubljana, 1994. Vse do zadnjega hipa (3. maja 1945) so se držali zapovedi Draže Mihailovića, celo še potem, ko se ga je vlada dr. Ivana Šubašića odrekla, da v času vojne ni dopustno ustanavljati ničesar, kar bi bilo podobno slovenskemu državnemu organu.

da bojne črte ne določa ne prvo ne drugo, ampak sama vojna proti agresiji Nemčije in njenih zaveznikov kot takšna in neizprosna. Le z združenimi močmi ideološko sicer nasprotujočih si zaveznikov je bilo namreč mogoče zmagati. Antikomunizem ni bil vojna prioriteta, četudi je bilo že v času skupnega vojskovanja jasno, da je antifašizem komunistov sicer orožje zmage, ne pa tudi njihovo glasovanje za parlamentarno demokracijo. Atlantska listina in za njo vse izjave Združenih narodov so do konca vztrajale na stališču, da si bodo narodi po vojni sami izbirali način vladanja. Kakor je bilo tudi jasno na sovražni strani, da bi križarska vojna proti boljševizmu mogla biti orožje za njeno zmago, ali na koncu, vsaj za rešitev pred porazom.

V mesecih po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo je dajal Vatikan, kakor je bilo že nakazano, z molkom o protikomunistični okrožnici Divini redemptoris razumeti svetu, da križarska vojna katolikov skupaj s Hitlerjem in Mussolinijem proti boljševizmu ne prihaja v poštev. S soglasjem Svetega sedeža so škofje v ZDA pojasnjevali, da pomoč napadeni Sovjetski zvezi ni v nasprotju z okrožnico Divini redemptoris, da je treba okrožnico razlagati v okviru časa, ko je bila izdana, in da se njenega spornega odstavka »ne sme uporabljati v sedanjem trenutku oboroženega spopada«. (Pojasnilo ameriških škofov je bilo takrat znano tudi v Ljubljani.) Prav izrecno pa je vatikanski zunanji minister Tardini 5. septembra 1941 pojasnil veleposlaniku Italije, da kljukasti križ ne more biti znamenje takšne vojne.⁴²

Spričo dobrega nasveta, ki ga je desetletja pozneje dal papež Pavel VI. slovenskim katoličanom (o tem še v nadaljevanju), ni odveč vedeti, da je bil prav on tisti človek v vatikanskem zunanjem ministrstvu, ki je takšne izjave tujim diplomatom beležil za arhiv. Pa ne le to. Giovanni B. Montini, pozneje Pavel VI., je tedaj o okrožnici Divini redemptoris v istem smislu tudi sam »molčal in druge pripravljaj k molku«. Življenjepisec Pavla VI. pove celo, da je 21. maja 1942 tudi osebno pomagal

⁴² Glej op. 25.

zavrnuti poskus Franza von Papena, nemškega veleposlanika v Turčiji, da bi dosegel mirovno posredovanje Vatikana za Nemčijo pri zahodnih zaveznikih. Papenov poskus je »v Vatikanu padel na kamnita tla«, ker je ta ocenil, da je njegov dejanski namen to, da bi »separatni mir med Nemčijo in zahodnimi zavezniki Nemčiji sprostil roke za dopolnitev njenega zavojevanja Sovjetske zveze«. ⁴³ – Tako zadržano je bilo ravnanje torej že od kraja, v letih 1941 in 1942. Bliže koncu pa se je hitro končanje vojne z zmago zaveznikov nad nacizmom, četudi vseh tako različnih skupaj, končno tudi kuriji zazdela ugodnejša rešitev kot karkoli drugega. ⁴⁴

Čigava je bila torej slepota tistih Slovencev, ki so kljub takim »znamenjem časa« vztrajali do bridkega konca v vlogi dobavitelja slovenskih življenj Hitlerju za njegovo vojskovanje? V prostovoljni kolaboraciji so iskali manjše zlo za sebe, storili pa največje zlo narodu. Vsekakor se jim je posrečilo onemogočiti nekaj, kar je katoliškim Slovencem priporočil Boris Kidrič 20. septembra 1941, namreč, »uravnoteženje narodovih sil« v delu za skupni cilj, »z upanjem na resnično narodno revolucijo, kakršne Slovenci še nismo izvedli«. ⁴⁵ Na koncu je bila tehnica resnično neuravnotežena, toda drugače, kakor so bili prizadeti Slovenci sami naklepali. Zahodnim zaveznikom so s svojim ravnanjem podali očiten dokaz, da velja tudi za njihov antikomunizem isto, kar velja za antifašizem komunistov, namreč, da ne ta ne oni ne more kar nadomestiti patenta demokracije. ⁴⁶

Slovensko zgodovino vojnih let 1941–1945 bremenita dve neizbrisni, a vzročno drugo z drugim povezani dejstvi. Na eni strani hudodelstvo prostovoljnega sodelovanja v vojskovanju držav, ki so napadle narod in državo Slovencev, na drugi strani hudodelstvo nečloveškega

⁴³ Peter Hebblethwaite, Paul VI: The first modern pope, London 1993, 162–164.

⁴⁴ Glej op. 25.

⁴⁵ Slovenski poročevalec, 20. september 1941, št. 18. – Reprint, Ljubljana 1951, 133–134. – Dokumenti l. r. v Sloveniji, 1. knj., 125–126.

⁴⁶ Tako se je izrazil ob nekoliko drugačnem, a vendar sorodnem problemu rezistence in kolaboracije v Italiji Norberto Bobbio v polemiki z Renzom De Felicejem v l. 1995.

pomora premagancev. Prvo je zagrešila nikoli poprej slutena množica storilcev, drugo so skrivaj zagrešili sicer maloštevilni, a je zapustilo nikoli poprej sluteno množico žrtev in njihovih svojcev. Za vsako od teh dveh dejstev more zgodovina ugotoviti odgovorne strukture, na obeh straneh. Toda o »resnici« danes ne odloča zgodovina, marveč politično prizorišče boja za oblast. Od obeh takrat odgovornih struktur je danes na tem prizorišču navzoča le še ena. Druga je svoj družbeni načrt morala končno opustiti in prenehala je obstajati. Kako je potem narodu mogoče priti do razbremenjene zgodovine po poti političnega odločanja? Ali pa je prva medtem že dosegla tolikšno stopnjo kritične distance do vojnega dogajanja, da ne bo več blokirala zgodovine, njene razčlembe, da jo bo iztrgala iz današnje politične igre?

Kje torej smo, je sklenil konec l. 1998 pokazati predsednik Komisije Pravičnost in mir pri Slovenski škofovski konferenci. V ključnem odstavku svojega sporočila je zapisal: »Druga svetovna vojna je našla Slovence nazorsko, politično in družbeno razcepljene in razklane. V tem položaju sta se ponujali dve možnosti: ali pred skupnim sovražnikom ves narod strne svoje vrste ali pa ena stran položaj izkoristi za dokončen obračun s svojim domačim nasprotnikom. Dejstvo je, da se je zgodila druga, se pravi najslabša in tragična možnost. Zgodovina bo morala nedvoumno in prepričljivo pokazati na vse vzročne zveze, ki so pripeljale do tega, in na odgovorne povzročitelje dokončnega razkola. Vsekakor pa poboji, ki jih je Komunistična partija organizirala v začetku okupacije nad nazorsko in politično nasprotnimi sonarodnjaki, in monopol, ki ga je razglasila nad odporniškim gibanjem, katerega vodstvo je avtoritarno zahtevala zase, govorijo o njeni veliki odgovornosti. To pa seveda ne izničuje odgovornosti drugih za vsa njihova dejanja, četudi jih osvetljuje.«⁴⁷

Odstavek je spisan za rabo vernikov na vseslovenski sinodi, ki bo govorila tudi o vprašanju narodne sprave. Stvar vernikov je, kako ga

⁴⁷ Prof. dr. Anton Stres, *Odrešujoča moč priznanja in obžalovanja*. V: France M. Dolinar, ur., *Resnici na ljubo*. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih, Ljubljana 1998, 6–10.

bodo obravnavali. Z vidika civilnega zgodovinarja pa ima odstavek nekaj značilnosti, ki jih sme ugotoviti tudi samostojno.

Kot zgodovinsko analitičen izrek izhaja odstavek iz predpostavke, da en pol »razcepljenih« Slovencev ni bil konstituiran politično ali socialno, temveč je bil izvorno zločinskega značaja (sama ideja, vdor sovražnika izkoristiti za dokončen obračun z domačim nasprotnikom, za nekakšno »Endlösung«, je zločinska in označuje zločinskost subjekta). Odpor okupatorju kot storitev je iz presoje izključen. V smislu metode si odstavek prizadeva razpravljanje voditi tako, da bi avtorjeva »stran« lastna zla dejanja (da obstajajo, ne izključuje, a jih ne imenuje) »osvetljevala« (belila) z zločinskostjo druge strani, ki ji milosti ni in je v celoti zavržena. Kolaboracija s sovražnikom se tako ogne izrecnemu tematiziranju. Ni predmet obravnave ne kot problem za okupirani narod v celoti ne kot problem za žrtve kolaborativnega in protikolaborativnega spopadanja med okupiranimi državljani, posamičnega in skupinskega. Po dispoziciji odstavka nima zgodovinske osnove vprašanje, ali lahko današnje cerkveno vodstvo nastopa kot moralna avtoriteta, nesporno koristna za življenje državljanov Republike Slovenije, ne da bi se poprej kritično opredelilo do tistih cerkvenih hierarhov v Ljubljani, ki so v času okupacije svojim vernikom svetovali kolaboracijo, ki je imela katastrofalne osebne posledice za vse posredno in neposredno udeležene. Iz dispozicije odstavka izhaja, da je nedopustna celo predstava o spravi obojestranskih krivcev. Odstavek oktroira zgodovinsko podobo Katoliške cerkve, ki je danes tukaj med nami moralna avtoriteta zato, ker je svojčas, med vojno, pomagala pobijati tisto stran med »razcepljenimi« Slovenci, ki se je ob vdoru sovražnika odločila položaj izkoristiti za dokončen obračun s svojim domačim nasprotnikom. Ta stran pa je tista, ki jo dr. Drago Ocvirk, poklicni tovariš dr. Stresa, prostodušno in za vse čase apriorno označi: slovenska »partija – največja zločinska združba 20. stoletja«.⁴⁸ Causa finita. – Kako sveto preprosta stvar je zgodovina!

⁴⁸ Drago Ocvirk, »Avtogol sodstvu«, Dnevnik, Ljubljana, 29. januar 1999.

Dne 13. junija 1973 je Edvard Kardelj na seji sveta osrednjega »marksističnega centra« v Ljubljani grajal dejstvo, da v predloženem programu svojega dela center ni zapisal nobene besede o leninizmu. Jugoslovanska zavrnitev stalinističnega pojmovanja in razlaganja leninizma je bila pač upravičena, je potrdil Kardelj, toda »zlasti v zadnjih letih in v zvezi z vsemi drugimi dogodki«, je nadaljeval, so bili napadi na leninizem »v bistvu samo napadi na našo lastno revolucijo«. To pa je še vedno treba braniti, tudi z obrambo leninizma kot največjega prispevka v stoletnem razvoju marksizma, je dejal. Mislil je, razume se, na narodnoosvobodilno gibanje, na slovensko rezistenco, na revolucijo v njej in po njej. A v kontekstu trenutka in kritičnosti do avtorjev centrovega programa je meril najbrž tudi na zaščito danega socialističnega sistema pred napačnimi pomislimi o možnosti njegove reforme brez »leninizma«. ⁴⁹

Seveda je treba ob takšni izjavi ponoviti, da je politična doktrina komunistične internacionale namenjala veliko pozornost narodnemu vprašanju in vlogi tega vprašanja v razrednem boju, ne le v kolonijah, temveč tudi v Evropi. Toda bistvo te doktrine ni bil marksizem kot filozofija, temveč teza o možnostih, ki jih komunističnemu gibanju daje dejstvo, da meščanska demokratična, liberalna revolucija ni šla do konca in da je pustila nerešena vprašanja, ki bi jih zgodovinsko prav ona že bila morala rešiti, med njimi tudi narodno vprašanje, in da je to zdaj velika priložnost in naloga delavstva. Na podlagi te teze se je izoblikoval nauk o dveh etapah proletarske revolucije, ki je v svojem bistvu izraz prepričanja, da je uveljavljanje postulatov zapoznele meščanske demokratične revolucije pot k razmahu socialistične in da je v tem velika priložnost za komuniste. Prvi pogoj za to, da bodo zmogli to priložnost izrabiti, pa je, da vztrajajo na stališču pravice slehernega (tudi svojega!) naroda do samoodločbe. ⁵⁰

⁴⁹ Zapisnik seje sveta MC CK ZKS 13. junija 1973 (izvod v lasti avtorja).

⁵⁰ V knjigi *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, Beograd oz. Ljubljana, 1985 ali 1986 skušam ugotoviti nastajanje te doktrine in njeno izpeljavo v zgodovini Slovencev in sploh vseh posameznih narodov Jugoslavije, od začetkov njihovih narodnih gibanj do l. 1945. Trudil sem se jo napisati tako s stališča vsakega posameznega naroda kot tudi revolucije v njem.

Glede na potek zgodovine bi lahko rekli, da Kardelj ob tej priložnosti ni povedal, da je komunistom kot gibanju na Slovenskem v vojni pravzaprav bolj pomagalo pravo spoznanje liberalizma in njegovih zgodovinskih 'nalog', in ne toliko sama filozofija marksizma-leninizma. Do socialno-revolucionarnih opravil, lastnih marksizmu-leninizmu kot takšnemu, so prispeli šele pozneje. In tukaj se je potem izkazalo, da s pometanjem za liberalizmom pač oni sami niso postali ne liberalci ne demokrati. Kosti jim je prežemal marksizem-leninizem, a kot internacionalna dediščina.

Upoštevati je treba namreč še nekaj. Tudi za komuniste veljajo preudarki antropologije. Slovenski so bili tudi Slovenci. Celotakšni Slovenci, ki so znali realistično presojsati položaj naroda. Vedeli so, ko se je bližala vojna, da bodo Slovenci na koncu ostali na preizkušnji sami, da bo največ, če ne že vse, odvisno od njih samih. Iluzij niso imeli niti o Sovjetski zvezi. Bili so najbrž prvi med tistimi, ki so si vzeli k srcu Cankarjev nasvet, izrečen l. 1913 v njegovem slovitnem predavanju o »Slovincih in Jugoslovanih«, in so se v jeziku južnih (in vseh drugih) bratov najprej naučili prekornostnega stavka: »Uzdaj se u se i u svoje kljuse.« Boris Kidrič je previdno izpraševal sovjetskega veleposlanika, ali je kupčija s Hitlerjem sklenjena tudi glede Slovencev. Seveda ni izvedel ničesar gotovega, vedel pa je, da morajo Slovenci skrbeti zase, in v tem smislu je na slovensko pest pripravil tisti sestanek dne 26. aprila 1941,⁵¹ ki bi ga nekateri tako radi izbrisali iz naše zgodovine. Celotakšni komunističnih naklepov tistega časa skrajno skeptičen in kritičen preiskovalec je prišel letos do izhodiščne ugotovitve, da je bila tistega dne ustanovljena organizacija, ki je sprožila množični slovenski odpor okupatorjem. Preveč je v njem znanstvenika, da bi to prezrl.⁵² In ne more biti dvoma tudi o tem, da je bil Boris Kidrič tudi brez marksizma in leninizma politično dovolj izkušen Slovenec, da je vedel, da se

⁵¹ Branko Gradišnik, *Of? Uf!*, Delo, 23. avgust 1997. – Josip Vidmar, *Obrazi*, DZS, Borec, Ljubljana 1985, 535, 538.

⁵² »Ni namreč mogoče zanikati, da je partija s pomočjo fronte ne glede na njeno ime sprožila množični odpor proti okupatorju.« Aleksander Bajt, *Od kod protiimperializem in osvobodilnost OF?*, Delo, 30. maj 1998.

bodo predstavniki starega režima uprli vsaki pobudi, zlasti oboroženi, četudi usmerjeni proti okupatorju, če ne bo prišla iz njihovega kroga. Tako kot je to npr. dobro vedel in videl Lojze Ude, ki ni bil marksist ali komunist, ampak le umen Slovenec, pa je takole zapisal na račun slovenskih nasprotnikov Osvobodilne fronte, ki so postali kolaborantje okupatorja: »Predolgo so bili na oblasti, da bi mogli mirno stvarno gledati na osvobodilno gibanje, ki ga vodijo napredne sile.«⁵³

Resnica je seveda, da se je radikalnim katoliškim desničarjem dogodilo tisto, kar so sami pripravljali drugim: politično izobčenje iz vrst naroda. Ob koncu vojne je »odklenkalo« njim. S svojim obnašanjem so ustregli pričakovanjem komunistov in morali so nato slišati iz njihovih ust besede, kakor prepisane iz Rimskega katolika: »Slovenijo pa naj pustijo nam: naša je!« In resnica je tudi, da so zmagovalci zapadli triumfalizmu. Niso se zavedali, da je brezpogojna zmaga mogoča le v vojni, ne tudi v miru. Še več. Dopustili so (si) dejanje, ki je narod neizbrisno zaznamovalo.

Očitno na državnem vrhu odločeni (oblastni center v Ljubljani tega sam za celoto države pač ne bi mogel skleniti), v Sloveniji dejansko izvršeni vsejugoslovanski povojni pomor vojaških kolaborantov vseh vrst, vključno slovenskih, pomeni za slovensko komunistično stranko prvi in najusodnejši polom njene lastne osvobodilne misli in prelom besede, dane v Osvobodilni fronti in še dopolnilno v dolomitski zavezi, o mirnem prehodu k socialistični revoluciji po osvoboditvi slovenskega naroda. Pomeni prvo hudo kršenje dejanske veljavnosti avnojske federacije, temelječe na samoodločevanju vsakega naroda posebej o vseh zanj usodnih vprašanjih. Znanje in spoznanje o tem je politično udarilo šele naslednji rod in njegova prizadevanja.⁵⁴

Slovenska zgodovina zadnjega stoletja ima neko očitno posebnost. V njej obstaja izrazita in nevarna nagnjenost, da se politična pluralizacija

⁵³ Lojze Ude, *Nov slovenski človeški lik*. V: Slovenski zbornik MCMXLV, Ljubljana 1945, 270.

⁵⁴ Ta poudarek ponavljam iz svoje razprave »Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma«, glej 18. poglavje. Navedene besede so s strani 287–288.

sprevrže v totalno polarizacijo, katere izid lahko narodu neizmerljivo škoduje. Te posebnosti kot narodove lastnosti, ki se je že nekajkrat izkazala, bi se morali Slovenci in državljani Slovenije zavedati ob današnjem ponovnem pojavljanju teženj po totalni polarizaciji, ki naj služi političnemu monopolu, ali vsaj privilegiju.

Ali nista torej vdor evropskih družbenih gibanj in njihova recepcija v Sloveniji povzročila sredi 20. stoletja tisto, česar ni bila sredi 19. stoletja – vsaj ne na slovenskih tleh – prinesla marčna revolucija? Ali nista tokrat, z besedami J. Apiha, navedenimi na začetku tega razpravljanja, končno vendarle »meč vsilila v desnico in mirnega ratarja spremenila v bojnika«? Na jeziku leži, da bi rekli: »Da!« Pa ni tako! Gotovo tega ni storil vdor sam po sebi ne slovenska recepcija. Nikoli ne smemo pozabiti, da je meč Slovincem vsilil napad držav fašistične osi! Gotovo pa je, da so se na napad odzvali različno, da so to različnost pogojevala tudi aktualna splošnoevropska družbena gibanja in da se je ta različnost v nadaljnjem teku vojskovanja ali nevojskovanja Slovencev z napadalci sprevrgla v bratomorno spopadanje, spet tudi pod vplivom evropskih gibanj. In gotovo je, da je dobršen del motivov za to obžalovanja vredno spopadanje izviral iz dejstva, da so mnoga vprašanja, bistvena za življenje modernega naroda, ostajala odprta še od marčne revolucije sem.

Kljub temu se je treba še enkrat vprašati, ali je bilo po marčni revoluciji v razvoju Slovencev in Slovenije sploh še kaj prostora in potrebe za novo revolucijo. To vprašanje velja še posebej za čas sovražne okupacije v drugi svetovni vojni.

Že omenjeno, pluralno usmerjeno in cilj odpora omejujoče Kidričevo geslo iz septembra 1941 o »resnični narodni revoluciji«, ki naj bo tudi pot k političnemu in idejnemu »uravnoteženju narodovih sil«, je do 8. novembra 1941 dobilo v temeljnih točkah Osvobodilne fronte nekoliko bolj izdelan, a tudi vsebinsko nekoliko drugačen izraz.⁵⁵

⁵⁵ Slovenski poročevalec, 8. november 1941, št. 24. – Reprint, Ljubljana 1951, 179.

V 7. točki so npr. vprašanja, ki sodijo v okvir narodne osvoboditve, jasno ločena od vprašanj, ki ta okvir presegajo in ki se bodo reševala po doseženi osvoboditvi. Nedvomno je bilo tukaj mišljeno ločevanje vprašanj narodne revolucije od vprašanj razredne revolucije. Geslo o uravnoveženju narodnih sil, ki je bilo še septembra izrečeno kot apel na druge politične sile, zlasti tiste iz tabora katolicizma, k sodelovanju v odporu, pa je zdaj dobilo manj določno obliko z geslom o dosledni ljudski demokraciji, ki jo bo uvedla po narodni osvoboditvi Osvobodilna fronta, v kateri bodo sodelujoče skupine lojalne v medsebojnih odnosih. Takšno izražanje je bilo mogoče razumeti v več smislih. Prvi smisel bi bil, da je sklep že izpeljanka iz dejstva, da so vsa vodstva strank v Ljubljani in tisti njihovi deli, ki so sodelovali v pobegli jugoslovanski kraljevi vladi, vse dotlej ne le že odklonili sodelovanje v Osvobodilni fronti, temveč tudi zavrnilo zahtevo po razvijanju odpora okupantom. Zato je zdaj govor le še o skupinah, ne več o strankah. Drugi smisel bi bil, da gre za sklep iz dejstva, da je izrecno zavračanje odpora in Osvobodilne fronte s strani cerkvenega vodstva v Ljubljani medtem dejansko že odplavilo možnost, da bi bilo uravnoveženje narodnih sil še uresničljivo s tihim soglasjem ali vsaj brez nasprotovanja bivših strank, kar je Kidričev septembrski apel še vseboval. Pojem dosledne ljudske demokracije je upravičenost do sodelovanja v odločanju zdaj očitno omejil le na sodelujoče v Osvobodilni fronti. Že takšno izrazje v programu Osvobodilne fronte je nakazovalo, da nameravana narodna revolucija ne bo pripeljala do uvedbe liberalne parlamentarne demokracije, marveč le do neke revolucionarne oblasti aktivnih udeležencev odpora, najverjetneje po načelu nestrankarske neposredne demokracije. Že Kidričev izraz »resnična narodna revolucija«, iz septembra 1941, je nakazoval, da ima v mislih posebno vrsto revolucije, ne kar »meščanskodemokratske«, kakršna naj bi narodna po svojem zgodovinskem izvoru in po definiciji pravzaprav bila. Še v času vojne je Dolomitska izjava nakazala, da bo izhodišče neposredne demokracije po osvoboditvi dejansko še ožje odmerjeno. Po vojni se je za izvršeno revolucijo, zdaj že v vsejugoslovanskem okviru, za dalj časa uvedel izraz »ljudska revolucija«. Da je to zares bila revolucija, ni dvomil nihče.

A kakšna pravzaprav? Terminološke tančine so se začele razčiščevati pod vplivom pritiska Informbiroja, ki je jugoslovanski komunistični stranki očital, da je kmečka in da je poniknila v ljudski fronti.

Tega vprašanja se bežno dotikam, da bi nakazal vprašanje o zgodovinskem pomenu revolucije, ki je bila pri nas nedvomno izvršena v protiokupatorskem narodnoosvobodilnem vojskovanju. Geslo o ljudski revoluciji je bilo skupaj z geslom o ljudski demokraciji z osvoboditvijo nedvomno sprevrženo v specifično obliko diktature proletariata, dejansko partije. Toda to ne more izničiti dejstva, da je na Slovenskem z odporom proti okupatorjem, naj je to že bilo natanko tako nameravano ali ne, prodrlo v življenje nekaj, kar ni bilo simplicistična boljše-
viška revolucija, ampak nekaj, kar lahko v pomanjkanju boljšega izraza imenujemo leva revolucija. Pač v nasprotju z desno protirevolucijo, ki je bila s svoje strani skrajno namerna, dolgo pripravljana in v vojni dejansko poskušana, in to z vsemi, prav vsemi sredstvi. Ni se ustrašila niti veleizdaje, niti narodne izdaje, le da bi uspela. Leva je nekako postorila to, kar je v dotedanji zgodovini zamudila storiti meščanskodemokratska, predvsem glede suverenosti naroda, a tudi še marsikaj drugega, po demokratičnih načelih neizogibnega (enakopravnost žensk, tajna volilna pravica, agrarna reforma, ločitev Cerkve in države, odprava monarhije in vseh oblik fevdalizma idr.). In dosegla je še marsikaj takega, kar je bilo narodu življenjsko potrebno in je izhajalo iz njegove težavne zgodovine, zlasti v kulturnem, gospodarskem, delovnem in socialnem razvoju. Sam papež Pavel VI. je napredek opazil in spričo njega je 2. aprila 1977 opozoril slovenske (jugoslovanske) katoličane, da »najdejo v notranji moči svoje vere nov in še močnejši (!) nagib, da brez pridržka sodelujejo pri socialnem in človeškem napredku svoje domovine«. Ljubljanski nadškof Jožef Pogačnik je to papeževu opozorilo strnil z objavo stališč Katoliške cerkve na Slovenskem k dogajanjem »med narodnoosvobodilno borbo in socialno revolucijo«. ⁵⁶

⁵⁶ 39, Družina, 9. oktober 1977. – V objavi Pogačnikove izjave v publikaciji pod op. 27 je ta odstavek izpuščen.

Vprašanje o zgodovinskem pomenu slovenske revolucije nam stopa še jasneje pred oči danes, ko se z izničevanjem leve revolucije časti desna protirevolucija, celo brez pomislekov do najbolj zavrženih sredstev, ki jih je ta uporabila med vojno. Letos sem prejel pismo slovenskega misleca in vernega človeka: »Izkušnja reklerikalizacije KC,« je zapisal, »osvetljuje danes levo revolucijo in njen bistveni pomen: opravila je zgodovinsko nalogo, da razbije fevdalno družbo na Slovenskem, da osvobodi ljudi iz hlapčevstva. Naredila je, kar bi morala že liberalska stran, a ni, ker je bila neustrezna svoji zgodovinski nalogi. Žal je kot totalitaristična Partija potem sama padla v past, ponovila, kar je podirala. Najprej bolj nasilno, potem pa je dejansko popuščala.«

Ko navajam to zasebno izraženo mnenje, s katerim se pač lahko strinjам, hočem le znova poudariti, da vprašanje o zgodovinskem pomenu revolucije, ki je bila pri nas izvršena v protiokupatorskem narodnoosvobodilnem vojskovanju, resnično obstaja. In zagotovo obstaja tudi vprašanje, kaj pomeni za prihodnost naroda, če tega pomena ne spozna in se svoji revoluciji nerazsodno odreče. Ali ne bo zanikal največje stvari in storitve v svoji zgodovini, brez katere danes ne bi dobil priložnosti niti imel moči za novo svojo samoodločbo? Ali se ne bo prikrajšal za takšno zmožnost v prihodnje?⁵⁷

In seveda obstaja tudi vprašanje o zgodovinskem pomenu za Slovence in za Slovenijo one desne, kolaborativne protirevolucije, kot

⁵⁷ Bruce A. Ackerman, 'Sterling profesor' prava in političnih ved na univerzi Yale, upa danes zaznati priložnost novega začetka kar za Evropo v celoti, namreč v današnjem položaju, ko je najprej »fašistična revolta« podlegla v krvavi vojni, zatem pa se komunistična ideja zlomila v imploziji. Kajti v zatonu komunistične ideje ne vidi toliko konca zgodovine kolikor »končanje bratovske vojne med dvema potomcema evropskega razsvetljenstva«. Ta potek zgodovine postavlja zdaj zmagovalca v nov položaj in pred nove naloge: »Ne more se več le bojevati proti očitnemu zlu totalitarnega birokratizma, marveč se mora zavzeti za svoje ideale svobode in enakosti, da bi jih uresničil in zgradil takšen politični red, da ga bo vneto podpirala pisana družčina kritičnih državljanov.« Tako je »zdaj napočil čas prave revolucije liberalizma!« – *The Future of Liberal Revolution*, New Haven-London, 1993. – Nemški prevod knjige, iz katerega so vzete navedene besede, ima naslov *Ein neuer Anfang für Europa. Nach dem utopischen Zeitalter*, Berlin 1993, 141.

storitve radikalne integristične desnice in izbranih cerkvenih avtoritet v Ljubljani in njihovih po sili sopotnikov z »jugoslovenskega« nacionalno hegemonističnega brega v monarhistični Jugoslaviji. Ob njej pač tudi za narod in državo pomembno vprašanje, kaj je tem njenim pobudnikom in njihovim predhodnikom iz tabora slovenskega političnega katolicizma pravzaprav pomenilo slovenstvo? Ali ga niso, kadar so ga poudarjali, samoumevno vzeli kot možnost za oblast nad Slovenci?

V mnogonarodnem in iz avtonomnih zgodovinskih dežel sestavljenem avstrijskem cesarstvu je takim predhodnikom slovenstvo pomenilo oblast vsaj nad kranjskimi Slovenci. V kraljevski Jugoslaviji jim je slovenska avtonomija pomenila zavarovanje njihove oblasti doma pred prevlado pravoslavja in z njim zvezane državne politike. V času sovražne zasedbe 1941–1945 se jim je vprašanje o pomenu slovenstva postavilo drugače. Ker je iznenada šlo na roko komunizmu, ga je bilo primerno odložiti za boljše čase, trenutno pa podrediti pogojem, potrebnim za funkcionalno kolaboracijo z osvajalčevo oblastjo. Ob mirovni konferenci z Italijo v letu 1946, ko se je meddržavno odločalo o reviziji rapalske meje med Italijo in jugoslovansko federacijo, so bili nekateri celo proti spremembi te meje v jugoslovansko korist, ker bi raje videli Slovenijo razdeljeno, kakor pa zedinjeno pod režimom, ki so ga sovražili nad vse.⁵⁸ Še raje bi seveda videli celo Slovenijo ločeno od »Titove Jugoslavije«. Toda v tem jim ni sledilo niti staro vodstvo politične emigracije niti slovenski duhovniki v Julijski krajini in tudi ne slovenski duhovniki na avstrijskem Koroškem. Celo begunski škof Gregorij Rožman ne. Gotovo pa so predstavniki integristične desnice v slovenskem katolicizmu zagledali v osamosvajanju Slovenije v letih 1989–1991 možnost za izpolnitev svojih starih pričakovanj. Toda po osamosvojitvi je nadaljnja funkcionalizacija (instrumentalizacija)

⁵⁸ Ciril Žebot in dr., Memorandum on the problem of Trieste and Northern Adriatic (10. junij 1946). – Prim. Janko Pleterski, Predlog za ohranitev rapalske meje in delitev Slovenije. V: *Acta Histriae*, VI, 1998, 325–330.

slovenstva za vsakogar izgubila nekdanje možnosti, tudi zanje. In poleg tega Slovenci danes niso več tisto, kar so bili nekoč.

V Republiki Sloveniji se je Katoliška cerkev prvič znašla v položaju, da politično ne stoji več pred vprašanjem, kakšna naj bo njena vloga in v čem so njeni interesi pri obrambi slovenstva, ampak v položaju, da stoji neposredno pred vprašanjem, kako se znajti v družbi, ki je že daleč sekularizirana. Sklicevanje na stare zasluge, celo obnavljanje enačaja med Cerkvijo in narodom, se zdaj zanjo neugodno povezuje z zahtevami po obnavljanju starih, a medtem izgubljenih pravic, tudi materialnih, z zahtevami, ki so v sekularizirani družbi kaj malo popularne. In sploh se je pomen naroda spremenil za vse slovenske politične tabore.

Politično gibanje za slovenski narod, nacionalizem, se je danes z obstojem Republike Slovenije očitno dopolnilo in smo Slovenci po poldrugem stoletju upov in prizadevanj končno v položaju, ki je primerljiv položaju starejših, že uveljavljenih narodov s svojimi narodnimi državami. Seveda ostaja še naprej pereče vprašanje delov naroda onkraj državnih meja. Toda sekularni boj za nacionalno suverenost, ki se nam je na naših tleh vsilil, ne morda kot naš samovoljen protizgodovinski naklep, marveč čisto pragmatično, kot pogoj za uveljavljanje svobodne človekove eksistence na slovenskem koščku planeta, se je danes – če ne pride nova mednarodna katastrofa – najbrž dopolnil. Zdaj ne gre več za nekdanj tako potrebno samosvoje razločevanje slovenskih ljudi kot etnično utemeljene in kulturno žive skupine od drugih in drugačnih skupin, in ne gre več za to, da Slovenci svoj boj za obstanek naroda uveljavijo kot pomembno sestavino občega boja civiliziranega sveta za človekove pravice. S tem najširšim smislom v ozadju se je namreč stvar za nas začela, če smo hoteli biti samostojno udeleženi pri človekovem napredovanju od položaja fevdalnih in vladarjevih podložnikov, če smo se hoteli izmakniti nekulturnemu, navidez kozmopolitskemu, realno pa germanskemu, romanskemu ali končno kar velikosrbskemu duhovnemu niveliziranju, če smo se

hoteli približati položaju svobodnih državljanov v svobodni državi. Zdaj smo tak položaj v svoji glavnini dosegli. S tem pa smo dospeli v razmere, ko nam te ustavne in državne vrednote, dosežene skupno, četudi kdaj v skrajno težkih medsebojnih trenjih, ne morejo več pomagati k morebitnemu novemu pozitivnemu diferenciranju od drugih v Evropi. Ne le zato, ker bi bili premajhni za uspešnost v zaprti posebnosti, ampak predvsem zato, ker doživljamo bolečo izkušnjo, da nas je naša najnovejša konfliktna zgodovina preveč prizadela. Ali naj bo naša posebnost zdaj v tem, da nismo sposobni za iskanje rešitev za danes in jutri, za odločanje, ki bi bilo v temeljnih interesih konsenzualno, ne posilno? Politično dogajanje v Republiki Sloveniji po letu 1991 vse bolj odpira takšno spraševanje.

Kaj torej? Narod smo v teh 150 letih postali, tako nedvoumno, da smo si pridobili priznanje tudi drugih narodov, da smo do tega vrednostnega položaja med njimi upravičeni. In narod ostati želimo. Narod, ki se bo s svojo izkušnjo uveljavljal v problemih Evrope. A sama želja, četudi je pravična, kulturna in do vseh naših žrtev spoštljiva in priznavalna, ne zadostuje. Preveč nas je zgodovina, tudi stara evropska, razdvojila. Vsaj nova evropsko priznana človečanska norma je zato nujna narodna potreba. Pa četudi jo Evropska zveza od nas terja iz čisto sebičnih in nikakor ne mesijanskih razlogov. Začetki in nastavki te norme pa so tudi v naši zgodovini. Če bomo historiografiji dopustili pomen kulturnega prizadevanja, kar naj bi vedno bila, jih ne bo težko spoznavati.

Slovenija in evropska družbena gibanja, Revija 2000, 2000

8.

Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? – Konceptcije katoliške ljudske demokracije 1890–1918

»Politični katolicizem je pojav sveta, ki se modernizira.« Tako začne K. E. Lönne svojo knjigo o političnem katolicizmu 19. in 20. stoletja.¹ Takšni ugotovitvi nihče resno ne oporeka. Beseda torej ni o nekakšnem neizogibnem istovetenju verske resnice s politiko. Gre za politiko, s katero se Katoliška cerkev prilagaja moderni družbi v državah, v katerih je meščanska revolucija razmajala, če že ne razdrla, podedovano razmerje med Katoliško cerkvijo in državo.

Razpad organske stanovske družbe, povodenj vsesplošne sekularizacije, vzgon idej francoske revolucije 1789, ki se izražajo in uveljavljajo z ideologijo liberalizma, posebno občutno s političnim sistemom parlamentarnega vladanja in strank, vse to sili Katoliško cerkev, da na nov političen način išče novo razmerje z državo, če le mogoče pogodbeno. Da pa bi bilo to mogoče, ji je potrebna opora, ki je ne more več zanesljivo dobiti v avtoriteti legitimne monarhije, tudi tam ne, kjer je še obstala v ustavni ureditvi.²

¹ Karl Egon Lönne, *Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986, 9. – Prim. Jean Marie Mayeur, *Des Parties catholiques a la Democratie chretienne XIX–XX siecles*, Armand Collin, Paris, 1980.

² Hans Maier, *Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der Christlichen Demokratie*, 5. izdaja, Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1988. – Avtor opozarja, da okrožnica Leona XIII. *Immortale Dei* (1885) že vsebuje »previdno približanje demokraciji«, ko govori, da ni graje vredno, če se ljudstvo v večjem ali manjšem obsegu udeležuje državne oblasti; takšna udeležba ne prinaša, v določenih časih in pod določenimi zakoni, le koristi državljanom, marveč lahko sodi že kar med njihove dolžnosti (»potest non solum ad utilitatem, sed etiam ad officium pertinere civium«). (32–33.)

Zveza oltarja in krone je sicer še tja v 20. stoletje dejstvo, na katerega Katoliška cerkev računa v preostalih ustavnih monarhijah. Računa pa tudi že na to, da je prihodnost Evrope republikanska. Takšno prihodnost je s pooblastilom papeža Leona XIII. leta 1890 napovedal kardinal Lavigerie poudarjajoč, da je tudi papež Leon XIII. takega mnenja. Izjava je pretresla katoliško Evropo.

»Po pravici!« vzklika naš dr. Mahnič tri leta za tem. »Kajti novejša zgodovina Evrope prejasno kaže, da se Evropa z velikanskimi koraki bliža republiki! /.../ Mi smo pripravljeni za slavno habsburško dinastijo preliti kri, mi si ne moremo misliti, da bi se kdaj zmajal njen prestol, a vendar pišemo to s krvavečim srcem. /.../ Cerkev se nima od katerekoli državne oblike ničesar bati, torej tudi ne od republikanske. Vse državne oblike so na sebi dobre, torej morejo i narode osrečiti, da se le v njih spoštuje Božje in človeško pravo. /.../ Republika kot taka se ni nikdar pregrešila proti cerkvi, a pač pregrešili so se oni, ki so njene svoboščine zlorabljali /.../« Je pa še čas tudi za monarhije, tolaži Mahnič. Saj mi si ne želimo republikanske prihodnosti Evrope! Pač pa »želimo, naj bi se monarhična Evropa nemudoma vrnila k načelom krščanskim, naj bi se spravila s katoliško cerkvijo ter z žaljenim papeštvom!« Vabilu sledi svarilo: »Ako ne, pade nad njo Damoklejev meč krvave socialno-politične revolucije!«³

To njegovo in ne samo njegovo svarilo ima v političnem katoliškem gibanju vrednostno mesto nenehnega caeterum censeo, da se je treba vprašati, kaj je pravzaprav glavno. Razmerje Cerkve in države ali preprečenje revolucije? Lönne pravi: gre za oboje.⁴ Tudi v tem je Mahnič sredi evropskega toka. Ne gre mu samo za novo politično zagotovitev položaja Cerkve v ustavni državi, gre mu tudi za novo zagotovitev neposrednega vpliva Cerkve na modernizirajočo se družbo.

³ Rimski katolik, 1894, Najnovejša revolucija ..., 288, 291.

⁴ Lönne, n. d., 10.

Za novo pogodbo z državo, ki je zdaj liberalizirana avstrijska ustavna monarhija, ne zadostuje več apel na avtoriteto legitimnega vladarja. Tolikšne avtoritete on nima več. Potreben je nov način, da bi se vsaj zavrl vpliv liberalne ideje, ko že ideje same ni več mogoče odstraniti. Proti liberalizmu nastopiti z njegovim lastnim orožjem. Vključiti se v njegov politični sistem odločanja, odlepiti se od avtoritete, opreti se na politični vpliv Cerkve na volivce, ki v tem sistemu odločajo o vseh zakonih, tudi tistih, ki prizadevajo posebne interese Katoliške cerkve. S to mislijo se začenja zgodovina modernega političnega katolicizma. Tudi pri Slovencih. Tej misli pa se kmalu pridružijo tudi druge.

Znane so predpostavke gibanja, kakor jih je zlasti dala že dejavnost papeža Pija IX., vključno s prvim vatikanskim koncilom 1869–1878, za njim pa predvsem dejavnost Leona XIII. Zgodovina ugotavlja z današnjega vidika: »Politični katolicizem se je razvijal v najtesnejši povezavi s cerkveno hierarhijo, toda v posameznostih in na daljši rok je bil podvržen težnji po prehajanju težišča na laike, k postopnemu osamosvajanju tudi nasproti cerkveni hierarhiji in h krepitvi individualne politične odgovornosti za politično ravnanje, izvirajoče iz katoliške vere.«⁵ Tako tudi pri Slovencih. V konkretnostih pa so razlike seveda velike.

Podoben razvoj opazimo tudi pri Slovencih. Knjiga Frana Erjavca je še danes najboljša informacija. Vredna reprinta, četudi ne seže globlje v idejne in politične tokove znotraj gibanja.⁶ Danes ne more biti več dvoma, da so v katoliškem gibanju, tako v slovenskem kot svetovnem, takšni tokovi bili, da gre za razvoj v stališčih, celo načelnih. Samo za ponazoritev. Katera današnja stranka krščanske demokracije bi trdila, da je deklaracija človekovih pravic iz leta 1789 satanovo delo? Takšno trditev najdemo npr. v Ušeničnikovem Katoliškem obzorniku leta 1897. Gre za zgodovinsko slikanico Jožefa Debevca z naslovom »Liberalizem ali večni

⁵ Lönne, n. d., 11.

⁶ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Prosvetna zveza, Ljubljana, 1928.

Žid«, v kateri je Ahasver poistoveten s satanom.⁷ Debevčev igrokaz je dokument svojega časa in zgodovinar ne sme zapasti nevarnosti anahronističnega branja. Mora pa ugotoviti, da imamo pred seboj nazoren primer, kako se stališča katoliškega gibanja lahko protislovno razvijajo.

Kako je cerkvi v Avstriji mogoče uspešno politično delovati, je Mahnič leta 1890 na Dunaju vprašal prelata Josefa Scheicherja, aktivista dunajskih »Združenih kristjanov«, začetnikov nove katoliške stranke. Scheicher je maturiral v Novem mestu in bil Slovencem dobro znan. Mahniču je brez ovinkov razložil svoj politični nazor in izkušnjo. »Treba nam biti previdnim in zvitim. Najpred si treba pridobiti zaslonbe v ljudstvu, v veliki množici. To pa treba prijeti, ji svetovati in pomagati na tisti strani, na kateri jo najbolj boli: na socialni. Povzdignimo tedaj *za zdaj* zastavo social-politične reforme, pišimo časnike, snujmo društva, govorimo v tem smislu – tedaj bo kmet, obrtnik, delavec vže jutre z nami. Nobena reč ne dela dandanes ljudskih tribunov bolj popularnih kakor zanimanje za materialne interese trpečega ljudstva, za zboljšanje propadajočega kmetijstva in malega obrtnijstva. Ko si bomo s tem ljudstvo zavezali, ko mu bomo v socialnem oziru olajšali breme, potem nam bo sledilo, kamerkoli ga bomo vedli; potem stopimo pred nje s katoliškim vprašanjem, s katoliško šolo, s katoliškim vseučiliščem itd. – in imeli ga bomo vedno in povsod zase. Sicer res, da nas duhovne hočejo oplašiti in odvrniti od social-politiškega delovanja z

⁷ Rimski katolik, 1897, 78, 167, 276, 373. V Parizu doživi večni Žid, da ga hoče prvi konzul francoski, Napoleon Bonaparte, v znamenje priznanja njegovih zaslug krstiti s primernim imenom in mu za botra določi Benjamina Constanta in gospo de Stael. Oba zahtevata, naj poprej izmoli svojo »vero«. Večni Žid to stori tako, da dobesedno ponovi »človeška prava« iz leta 1789 in se pohvali, da je to njegovo delo. V zadnjem, že futurističnem prizoru, se na trgu pred borzo bije bitka dveh armad. V prvi so sami »krivonošci«: gospodje v frakih in klakih, kapitalisti, tovarnarji, vseučiliški profesorji, odvetniki, generali, pred vsemi pa »rdeča množica«, pojoča »das Lied der Arbeit«. Druga armada »se šele zbira«. V prvo vrsto stopa mladina, ki visoko vzdiguje bandero s podobo križa, za njo je preprosto ljudstvo z duhovniki. »Inteligencije« ni videti mnogo. Nad glavami vseh nebroj praporov in bander z gesli, ki skupaj sestavljajo program političnega katolicizma. Iztekajo se v poudarek: »Židu – Liberalizmu smrt!« Zmaga je še neodločena, je pa gotova ...

očitanjem, da smo – demokrati /.../ Mi bomo delovali, dokler ne priborimo zatiranemu plebejcu onih pravic, katere mu tičejo po naravnem in evangelijskem pravu. Demokrati smo!»

Z očitnim odobravanjem je Mahnič te besede ponudil v premislek vsem Slovincem, ki so »vneti za sveto stvar, a glede načina navadno gredo daleč vsaksebi«. ⁸ Scheicherjevo programsko zamisel, ki je bila le enosmerno, zgolj socialnopolitično izražena, pa je že hkrati dodelal v trosmerno: »/.../ troje je, za kar se moramo po vrsti poganjati z vsemi močmi: prvič socialno-gospodarstvena reforma, drugič verska vzgoja od ljudske šole skoz in skoz do vseučilišča, tretjič narodne pravice na podlagi enakopravnosti. Kdor izmed treh točk le eno izpušča – ž njim ne moremo hoditi.«

Znano je, da so politično taktični nazori dunajskih Združenih kristjanov naslednje leto kljub vsem oviram preniknili prav do papeža Leona XIII. in po svoji temeljni zamisli v njegovo znamenito okrožnico *De rerum novarum*. ⁹

Koncepcija socialnopolitičnega delovanja se je uveljavila tudi v slovenski katoliški stranki. Krščanskosocialnega imena, ki ga je nemško-avstrijska stranka vzela kot svojo oznako, pa ni prevzela. Po začetnih različnih imenovanjih se je sredi devetdesetih let ustalilo njeno ime Katoliška narodna stranka. ¹⁰

Slovensko katoliško gibanje Mahničevega koncepta ni uresničevalo v vseh podrobnostih. Očitno pa je obdržalo njegovo jedro, ki ga je Mahnič

⁸ Rimski katolik, 1890, 445.

⁹ Walter Lukan, Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovincih v drugi polovici 19. stoletja. V: Missijev simpozij v Rimu, Celje, 1988, 110–122. – Ernst Josef Görlich, Geschichte Österreichs, Tyrolia, Innsbruck-Wien-München, 1970, 434–436.

¹⁰ Erjavec, n. d., 101. – Naziv »klerikalna« za katoliško stranko je »Slovenec« odklonil že 19. julija 1879, piše Erjavec, 35. – Zanimiva je Mahničeva argumentacija, ko zavrača liberalce, ki trde, da branijo in spoštujejo katolicizem, a da zavračajo le klerikalizem. Mahnič takšno ločevanje zavrne: »Kaker da bi katoliška cerkev kje drugje bivala nego v klerikalizmu tj. v papeži, škofih in duhovnih!« – Rimski katolik, 1894, 30.

nakratko ponovil še leta 1894: »Treba nam je pred vsem dvoje reči: prvič – organizujmo se, drugič – bodimo radikalci /.../ Vogelni kamen enotni organizaciji katoličanov je rimski papež sam, nositelj centralne oblasti, vogelni kamen verske edinosti. /.../ A organizovati se moramo tudi med seboj. Pokorni navodilom svojih škofov naj duhovni in razumni lajiki snujejo med kmeti, med delavci politično-katoliška društva, v katerih naj nižje stanove podučujejo, kako imajo vestno posluževati se svojih pravic v korist cerkve in vere, v preosnovo javnih razmer v smislu evangeljskih nauk. /.../ Bodimo radikalci! /.../ Zgodovina uči, da v javnem življenji vedno zmaguje ona stranka, ki je dosledniša v teoriji pa v vporabi teorije na življenje. /.../ Radikalci hočejo liberalne nauke izvesti do skrajne meje ter priboriti jim vresničenje, naj se podre celi svet. In mi? Posnemajmo jih!«¹¹

Prvotna Mahničeva zamisel je bila enotna katoliška stranka za vso avstrijsko državno polovico, po zgledu enotnega katoliškega »Zentruma« v Nemčiji. »Osnovati moramo javno katoliško stranko«, kot jo imajo Nemčija, Francija, Italija. »Avstrija je /.../ po ogromni večini skoz in skoz katoliška, tako da nekatoliški elementi niso opravičeni, največ, kar se more zahtevati, je, da se jih trpi.« V državnem zboru mora ta stranka vplivati na zakonodajo in na prepoved katoliške Avstrije. Vsi avstrijski narodi brez izjeme naj pristopijo k bratovski zvezi, ki ima na prvem mestu v programu katoliško idejo, na drugem pa idejo federalizma in jezikovne enakopravnosti.¹²

Gre seveda za federalizem zgodovinskih enot in ne narodov, tudi slovenskega ne. Saj narodnost kot najvišjo postavbo, kot izvor vsega prava je oklicalo masonstvo, ki v Avstrijo vstopa pod imenom liberalizma. »Vrhunec narodnostnega kulta je pa politiško zedinjenje [posameznih] narodov« kot npr. italijanskega.¹³ Mahnič je še leta 1894, ko

¹¹ Rimski katolik, 1894, 440.

¹² Rimski katolik, 1889, 337.

¹³ Prav tam.

je bila slovenska katoliška stranka že samostojna, pozival katoličane vseh narodov v Avstriji, naj se v korist politične, strankarske enotnosti odrečejo lovljenju za senco narodnostne slave, naj jim srce bolj gori za cerkev kot za narodnost. »Bodimo internacionalni! /.../ Pospnemajmo socialiste!«¹⁴

Tudi nemškoavstrijski katoliški aktivisti so si želeli ustvariti vsedržavno stranko, še posebno potem, ko so z Luegerjem postali na Dunaju množična stranka. Vendar so bili tam močni tudi socialdemokrati in krščanski socialci (Christlich Soziale – CS), kakor so se poimenovali, so dolgo ostajali nekakšna »komunalna stranka dunajskega malomeščanstva«. Vpliv krščanskih socialcev je le počasi rasel čez meje Dunaja, kljub ambiciji, da bi dobili podporo v vseh kronovinah in pri vseh narodih in bi postali resnična državna stranka. Izključujoč le Madžare!¹⁵ V podobnem pričakovanju so živeli tudi nekateri pisci iz vrst Krekove »Lige« ob koncu l. 1893 in v začetku l. 1894. Pozneje (1910) je Krek o tej iluziji ironično govoril kot o »politični erotiki s krščanskosocialno stranko«, da so od nje »naivno pričakovali, da bo /.../ naše pravične narodnopolitične zahteve kar lepo uresničene postavila na mizo«. ¹⁶ Nemškoavstrijske krščanske socialce je prehitel nemški nacionalizem v lastnih vrstah. Postali so nemška stranka.

Slovinci so to morali ugotoviti že l. 1895, ob prosluli vladni krizi zaradi slovenskih gimnazijskih razredov v Celju. Ne gre le za to, da je konservativni Karol Klun tedaj mogel z zadoščenjem ugotoviti, kako utemeljen je njegov lastni odpor krščanskosocialnemu konceptu.¹⁷

¹⁴ Rimski katolik, 1894, 443.

¹⁵ Berthold Sutter, Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918. V: A. Wandruszka, P. Urbanitsch, ur., Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III/1, Wien, 1980, 216–217.

¹⁶ Liga +77, Svobodna Cerkev, Slovenec, 1893, št. 271, 274, 272. – Prim. Ivo Piry, Publicistika »Lige«, rkp. sem. naloge, Filozofska fakulteta, 1975. – Slovenec, 14. marec 1910, št. 59.

¹⁷ Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich, V, Wien-Leipzig, 1909, 532. – Prim. Janko Pleterski, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904. V: Zgodovinski časopis, 31, Ljubljana, 1977, 7–23.

S tem je izginila možnost, da bi slovenska katoliška stranka v svoje ime sprejela oznako »socialna«. Stranka se je odločila, da se uveljavi kot vodilna ne le v verskem, temveč tudi v narodnem gibanju Slovencev, zato je morala tudi z imenom izpričati, da ni kakšna podružnica nemške krščanskosocialne, ampak da je katoliško narodna.

Zdi se, da je šele uspešni samostojni nastop KNS na volitvah l. 1895 v kranjski deželni zbor tudi Mahniča prepričal, da se je bolje opreti na tisto, kar je že tukaj, na samostojno slovensko političnokatoliško organizacijo in stranko. »Deželnozborske volitve na Kranjskem so pokazale, da je ljudstvo na deželi skoz in skoz katoliško, na strani svojega škofa in duhovnov. /.../ Katoliško ljudstvo na Kranjskem je organizovano /.../, v tem ljudstvu je naše oporišče. Po vzgledu, ki nam ga daje Kranjska, moramo po vseh slovenskih pokrajinah osnovati katoliško ljudsko stranko. S pomočjo zdravega, katoliško mislečega in živečega ljudstva si moramo prisvojiti mesta, kjer ima sedež takozvana svetna inteligenca /.../, ki je liberalna.«¹⁸

Odmikanje stranke od vseavstrijskega katoliškega »internacionalizma« ter njena programska in organizacijska »nacionalizacija« sta se zdržema nadaljevali. Razume se, da so bili slovenski politični katoličani k temu nagnjeni zaradi preprostega dejstva, da so svoj narod ljubili kot drugi Slovenci. A tudi njihova politična ideja sama jih je k temu spodbujala. Tudi to spodbudo je Mahnič izrazil že pred ustanovitvijo stranke: »Ostali smo katoliki, katoliški do današnjega dne, da ga ni morda pod soncem naroda, ki bi bil tako čisto katoliški kakor mi.«¹⁹ Zavest o izjemni verski kompaktnosti Slovencev je opravičevala politično osamosvajanje od strankarske zveze z verskopolično manj kompaktnimi narodi, čeprav želja po katoliškem »centru« ni izginila. Korenite udarce je dobivala tista leta predvsem od nemških katolikov. Že leta 1899 je zato Krek odklonil vsako zvezo z nemškoavstrijsko

¹⁸ Rimski katolik, 1896, 1.

¹⁹ Rimski katolik, 1889, 337.

krščanskosocialno stranko in ugotovil, da bi ta zveza pomenila narodno izdajstvo.²⁰

Demokratizacija avstrijskega državnega zbora je upe na zavezništvo z nemškoavstrijsko stranko oživila. Posebno zato, ker se je nanjo politično oprl prestolonaslednik, od katerega so tudi slovenski katoliški politiki pričakovali, da bo Slovence upošteval pri ustavni reformi monarhije, v smislu njihove državnopravne posebnosti skupaj s Hrvati. A že 16. junija 1909 je govornik krščanskih socialcev Miklas razbil v državnem zboru vse take upe s prav drastičnimi izjavami v duhu nemškega nacionalizma. Le nemške alpske in sudetske dežele je priznal kot resnične nosilce državne misli, ki na njih sloni moč cesarstva, in izključil državnopravno osamosvojitvev slovenskih dežel, posebno še skupaj s hrvaškimi.²¹

Tisto leto so se združile vse deželne slovenske katoliške stranke v enotno Vseslovensko ljudsko stranko (kranjska, štajerska, goriška in koroška; v Trstu in Istri ni obstajala). Ideja narodno samosvoje katoliške stranke za Slovence je bila s tem še bolj utrjena. Kot takšna celota se je kmalu usmerila k združevanju s hrvaškimi pravaši. To je bil eden od razlogov, zakaj po letu 1910 tudi vseavstrijski katoliški shod ni bil več možen.²² Pa vendar so l. 1912 nemškoavstrijski krščanski socialci še zadnjič poskusili najti vsaj nadomestno rešitev. Predlagali so vseavstrijsko združitvev t. i. nepolitičnih katoliških organizacij (prosvetnih, gospodarskih in socialnih društev). Ideja sicer ni bila zavrnjena, a tudi udejanjena ne. Slovenski organizaciji so tedaj na Dunaju sicer dali veliko priznanje, kar je laskalo slovenskim delegatom, tako da je dr. Korošec prav samozavestno še kar sam pohvalil slovensko

²⁰ Slovenec, 7. december 1899. Prvi navedel L. Ude, 1967.

²¹ Fritz Csoklich, *Das Nationalitätenproblem in Österreich – Ungarn und die Christlichsoziale Partei*, rkp. disertacije, Wien, 1953, 162.

²² Berthold Sutter, *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918*. V: A. Wandruszka, P. Urbanitsch, ur., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, III/1, Wien, 1980, 66.

stranko: Mi smo sicer majhen narod, je dejal, a po svoji katoliški organizaciji smo najmočnejši. Ob takih pohvalah je zato kot mrzla prha učinkovala razlaga dr. Kreka, zakaj enotna katoliška stranka v Avstriji ni mogoča: »Dejstvo je, da tičimo v Avstriji še globoko v ustavnih bojih /.../ Živimo v dobi, ko si stojijo nasproti najrazličnejše politične smeri, centralizem, federalizem, dualizem, trializem itn., in teh vprašanj ni mogoče rešiti iz kakih splošnih moralnih principov. V teh vprašanjih si katoličani sami nasprotujejo in nanje ni mogoče odgovoriti: to je katoliško, to je manj katoliško ali to sploh ni katoliško /.../ Kjer katoličani na ta politična vprašanja tako različno odgovarjajo, ni mogoča enotna katoliška politična stranka.«²³

Popolnoma enotni pa duhovi na Slovenskem vendarle niso bili. Na Koroškem se je Valentin Podgorc slejkoprej nagibal k tesnejši politični zvezi z nemškoavstrijskimi krščanskimi socialci. K temu so ga silile narodnostne in tudi siceršnje politične razmere v deželi, v kateri so imele nemške nacionalne stranke prvo besedo in v kateri so bili močni tudi socialdemokrati. Vpliv razhajanj s centrom v Ljubljani se je čutil še v času koroškega plebiscita.

Po drugi strani tudi na Primorskem ni prišlo do kake nadnarodne politične zveze katoličanov. Še Mahnič je z žalostjo ugotavljal, da zaradi narodnih nasprotij na Primorskem ni mogoč niti skupen deželni katoliški shod, četudi le kot zgolj verska prireditvev.

Katoliška narodna stranka se je odločno in demonstrativno uveljavljala kot narodna stranka Slovencev na Kranjskem. To ji je omogočala šibkost slovenske napredne stranke, a še posebej njena zveza z nemško stranko v deželnem zboru.²⁴ Vse to skupaj je omogočilo, da se je katoliška stranka v letu 1905 brez problema odrekla oznaki

²³ Slovenec, 31. maj 1912, 123.

²⁴ Podrobneje o »nacionalizaciji« KNS ob koncu 19. stol. gl. Janko Pleterški, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904. V: Zgodovinski časopis, 31, Ljubljana, 1977, 7–23.

»narodna« v svojem imenu in se preprosto poimenovala po slovenski narodni pripadnosti kot Slovenska ljudska stranka. O mestu naroda v njenem programu nihče ni mogel več dvomiti.

Oznaka »narodna« izvorno nedvomno pomeni, da stranka hoče biti slovenska, torej namenjena slovenskemu narodu, da hoče delovati v njem kot na svoji občji socialni in politični podlagi. Problem strankinega koncepta glede slovenske oznake je bil na drugi ravni. KNS (SLS) je namreč prav razločno in zdržema izražala namero, da bi se s slovensko pripadnostjo ne le označila, temveč da bi slovenski narod kar poistovetila s seboj.

Strankino pojmovanje individualnosti slovenskega naroda sicer ni odstopalo od splošnega standarda v slovenski politiki, niti od stare, slogaške politike niti od strankarsko razdeljene. Podobno kot liberalni in socialistični tabor je tudi katoliška stranka kazala tisto za takratno slovensko zavest značilno nihanje med potrditvijo narodne posebnosti in med nagnjenostjo k hkratnemu pripadanju tudi k širši južnoslovanski skupnosti.²⁵ Druga nagnjenost ni čisto določena. Ni niti internacionalnega niti transnacionalnega, unitarnega značaja.

V tem nihanju lahko opazimo štiri značilne momente. Prvega v času celjske in Badenijeve krize, ko je pristajanje nemškoavstrijskih krščanskih socialcev na politično držo nemškega nacionalizma onemogočilo, da bi KNS ostala v načelnem političnem zavezništvu z njimi. Tako se je KNS odločila poiskati nadomestno politično zavezništvo pri Hrvatih. Še več. Narodnoprogramsko se je kar priključila programu hrvaškega državnega prava (izjava predstavnikov KNS l. 1898 na kongresu domovinaške frakcije Hrvatske stranke prava na Trsatu).²⁶ Dejansko je s tem KNS opustila stališče o avstrijski usmeritvi, ki jo

²⁵ Prim. Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914. V: Slovenci in jugoslovanska skupnost, Obzorja, Maribor, 1972, 22–85.

²⁶ Prim. Janko Pleterski, Badenijeva kriza in Slovenci. V: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor, 1981, 61–68.

je bil sprejel slovenski katoliški shod I. 1892, celo v polemiki proti konceptu prvenstvenega povezovanja s slovanskimi, posebno s hrvaškimi katoliki. Zagovornik tedaj zmagovitega koncepta je bil Šušteršič, zavrženega pa Krek.²⁷ Po tem pa je KNS vstopila neposredno v območje jugoslovanskega vprašanja in seveda v območje vseh njegovih zapletenih vidikov. Vendar je bila stranka sama v tej odločitvi očitno enotna. Tudi Šušteršič je odločno zagovarjal hrvaško državno-pravno stališče Slovencev in Hrvatov, potem ko sta nanesti priložnost in potreba, da v trenutku največjih zaostritev krize dualizma formulira v delegacijah, pred vso javnostjo dvojne monarhije, platformo svoje stranke za njeno preoblikovanje in zagotovljeno prihodnost.²⁸ Pomembna je utemeljitev, da je Slovincem potrebna, poleg njihove narodne, še širša narodnopolitična ideja, ki jih lahko navdihne za odločnejši boj, ki je takrat sicer zastajal.²⁹ S politiko zблиževanja s Hrvati iz banovine ni bil zadovoljen škof Jeglič.³⁰ Gre za njegovo skepso do strank v banski Hrvaški, kjer se ni še nobena postavila na stališče političnega katolicizma. Zato lahko rečemo, da se je KNS takrat prvič obnašala avtonomno, brez škofovega navodila, v določeni meri celo proti njegovim nazorom.

Drugi trenutek je bila aneksijska kriza, ko je SLS ponudila skupni nastop slovenski liberalni stranki in ko je bila 16. januarja 1909 v kranjskem deželnem zboru izrečena znana izjava »za svobodno in zedinjeno jugoslovansko domovino«, za »združenje vseh južnih Slovanov naše monarhije v državno-pravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije«.³¹ Tudi tokrat vprašanje primerne

²⁷ Janko Pleterski, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade. V: Zgodovinski časopis, 29, Ljubljana, 1975, 263–274.

²⁸ Govor dr. Ivana Šušteršiča v državnem zboru 17. marca 1905, Slovenec, 22. marec 1905, 67.

²⁹ Slovenec, 17. oktober 1898, 238. Vodilna ideja.

³⁰ Janko Prunk, Škof Jeglič – politik. V: Kronika, 19, Ljubljana, 1971.

³¹ Janez E. Krek, Dejanja govore, Ljubljana, 1913, 23. – Prim. Janko Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje. V: Zgodovinski časopis, 22, Ljubljana, 1968, 169–184.

strankarskega partnerja za SLS v banski Hrvaški še ni bilo rešeno. Nekako zasilno se je SLS povezala s tedaj dokaj obrobno stranko Stjepana Radića.

Tretjič je šlo že za povsem stvarno akcijo za ustanovitev skupne, dualistično državno mejo prebijajoče hrvaško-slovenske stranke, ki jo je v letih 1911–1913 vodila Vseslovenska ljudska strabja (VLS) skupaj z vsehrvaško Hrvatsko stranko prava.³² Višek akcije je bil hrvaško-slovenski shod 20. oktobra 1912 v Ljubljani in njegova izjava, da so Hrvatje in Slovenci ena narodna celota in da hočeta obe stranki »skupno delovati v duhu in pravcu programa Stranke prava za jedinstvo, pravice in svobodni razvoj hrvatsko-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije«. To je bil protidualističen, dualistično zamišljen državni program, ki se je opiral po eni strani na hrvaško zgodovinsko državno pravo, po drugi strani pa na narodno pravo. A narod, njegov nosilec, je bil predstavljen kot le en sam, hrvaško-slovenski, in ne kot dva. Ne posebej kot narod Slovencev in posebej kot narod Hrvatov, z lastno pravico vsakega zase. Ta program spremlja tudi pristajanje SLS na v tistem času pri Slovencih virulentni jezikovni neoilirizem, to je pripravljenost opustiti slovensko jezikovno samostojnost in sprejeti hrvaški jezik kot skupni. »Če torej Slovenci in Hrvati še niso en narod, zakaj ne bi mogli postati en narod?« je pisal takrat A. Ušeničnik. »Politična formacija, ki bi na to vplivala /.../ ni nemogoča, asimilacija pa ni da bi morala biti enostranska, temveč je lahko vzajemna. Izmed kulturnih dobrin bi morali žrtvovati Slovenci pač le jezik, pa 'individualnost'. Narodna 'individualnost' pa je le tedaj nekaj pomembnega, ako je narod sam zase dovolj močan, da se lahko kulturno vsestransko razvija. A tak naš narod ni.«³³ Na sestanku hrvaško-slovenske stranke 28.–30. marca 1913 v Opatiji (»pravaška konferenca») je dr. Ivan Šušteršič, ki je govoril hrvaško, obžaloval,

³² Janko Pleterski, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913*. V: *Zgodovinski časopis*, 34, Ljubljana, 1980, 5–75.

³³ *Čas*, 6, Ljubljana, 1912, 487–488. Prvič navedel Lojze Ude, delo v op. 25.

da so se Slovenci svojčas odločili za lasten književni jezik.³⁴ Dlje od takšnih izjav in hrvatarjenja na sestankih s hrvaškimi politikami v SLS seveda niso šli.³⁵

Četrty, prelomni trenutek, je bil sprejetje majniške deklaracije in gibanje za samoodločbo s Hrvati in Srbi habsburške monarhije na podlagi enotnega narodnega in povrh tudi hrvaškega državnega prava, v letih 1917–1918.³⁶

Ljudskost v delovanju stranke je nedvomna prav od začetka. Albin Prepeluh je že 1909 priznal Mahničju: »On je bil, ki si je napravil do ljudstva prvo gaz /.../«³⁷ Razume se, tu gre za ljudstvo v socialnem smislu, za plebejsko plast prebivalstva, ne za že od nekdaj obstoječo pastoralno dejavnost med množicami. »Organizirano ljudstvo« je v besednjaku aktivistov KNS soznačnica za strankino programsko postavko. Prvi pojem za liberalni tabor je narod, za socialistični tabor – razred, za katoliški pa ljudstvo in prva naloga, njegova organizacija. Na tem področju je katoliška stranka imela položaj in prednost pionirja. »SLS ima dve veliki prednosti pred nasprotniki. Prvič, nje demokratični program /.../. Drugič, izbrala si je za svoje torišče ledino, katere naravna bogastva leže še neodkrita in neizrabljena, organizirati je začela veliko večino

³⁴ Janko Pleterski, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913*. V: *Zgodovinski časopis*, 34, Ljubljana, 1980, 65.

³⁵ Na seji hrvaškega sabora 12. julija 1917 je starčevićanski poslanec Dragutin Hrvoj dopovedoval protisrbsko razpoloženim frankovskim poslancem, naj vendar sedejo skupaj s Srbi in poslušajo njihov jezik. Navajal je kot zgled, kako slovenski politiki (naštel je Korošca, Kreka in Hribarja) na sestankih s Hrvati govore hrvaški, kar iz vljudnosti. »Nama Hrvatima, naročito starčevićancima,« je pripomnil, »bilo bi milije, da govore s nama slovenski za to, da im se revanširamo za onu ljubav i kurtoaziju koju oni nama iskazuju.« – Bogdan H. Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1989, 141–142.

³⁶ Lojze Ude, več razprav v knjigi *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Obzorja, Maribor, 1972. – Tudi: Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Slovenska matica, Ljubljana, 1971.

³⁷ Albin Prepeluh, *Slovenski socialni prerod*. V: *Socialni problemi*, Ljubljana, 1912, 22. Cit. pri: Dušan Kermavner, Albin Prepeluh - *Abditus*, 379.

slovenskega naroda – pozabljeno in zanemarjeno ljudstvo.« Tako je leta 1911 posrečeno ugotovil sodelavec »Slovenca«.³⁸

Res, SLS je svojo prednost učinkovito izrabila. Ljudstvo je sicer organizirala ločeno po stanovih, pač v okviru namere, da obnovi organsko, stanovsko družbo. Trudila pa se je za vse stanove. Tudi za delavskega, in to dosti bolj kot npr. nemškoavstrijska CS. Daleč najbolj uspešna je bila kajpada pri kmečkem stanu. Toda tudi pri vseh drugih si je pridobila pomemben vpliv. To je izkazal izid prvih državnozbornskih volitev v okviru nove volilne kurije, v kateri je veljala splošna volilna pravica.³⁹ Ta uspeh je odločilno utrdil usmerjenost stranke k čim širši demokraciji. Poleg socialdemokratske je slovenska katoliška stranka postala odslej najbolj vnet, po vplivu pa daleč najmočnejši bojevnik za demokratizacijo volilnega sistema za vsa predstavniška telesa. Dobro je seveda presodila, da splošna in enaka volilna pravica podira stare meje med mestnimi občinami in podeželjem, da to jemlje liberalnim političnim nasprotnikom skoraj vsako možnost. Rahlo je sprva sicer še upala, da je demokracija le prehodna faza na poti k obnovi stanovske družbe.⁴⁰ Toda politizacija daleč pretežnega dela slovenskega ljudstva, zbranega v njenem taboru, je podrla vse pomisleke do demokracije. KNS se je uveljavila kot izrazito ljudska in tako je bilo njeno preimenovanje v letu 1905 v SLS kar nekako samoumevno.

To navidez preprosto preimenovanje je skrivalo v sebi vendarle različne koncepte. Ti so v stranki ostali v protislovnem odnosu in naznanjali

³⁸ Slovenec, 30. september 1911, 224.

³⁹ V nemških alpskih deželah so volivci v splošnem razredu med 21 poslanci izvolili kar 19 politično katoliških in le enega nemško nacionalnega liberalca (Koroška) in enega socialdemokrata. Slovenci so v tem razredu izvolili tri poslance in vsi trije so bili duhovniki! – Prim. Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana, 1965.

⁴⁰ Npr. Slovenec, 3. januar 1901, 2. – Še v letu 1905 (23. marec, 68) je Slovenec na uvodnem mestu objavil članek iz *Civiltà Cattolica*, ki v pomirjenje zaskrbljenih (italijanskih) konservativcev zagotavlja, da je ljudskodemokratska usmeritev političnega katolicizma le sredstvo proti sovražnikom, ki velja, dokler se ne izvrši združitev cerkvene in politične oblasti, ki je krščanski ideal.

razhajanja v prihodnosti. Konec 1904 je bila prirejena anketa o preimenovanju stranke.⁴¹ Pogled na prispevke v njej najprej pokaže, da je manjšina predlagateljev spremembe upala, da se bo v stranki, ki opušča versko oznako, sprejema pa slovensko in ljudsko, obnovilo nekdanje narodno slogaštvo, da bodo politično že na rob izrinjeni naprednjaki ob takšni stranki vrgli puško v koruzo in se utopili vanjo. Dominacija katoliške strani bo v tej slovenski stranki neizogibna, nekako po koroškem slogaškem modelu. O tržaškem in istrskem modelu še živega slogaštva niso govorili. Večina predlagateljev je tako možnost poslogašenja imela za nemogočo, tako s stvarnega kot tudi z načelnega stališča. Glasno in pritajeno je ta večina vendar upala, da se bo strankarska enotnost naroda uveljavila po čisto nasprotni poti. Marginalizirani liberalni življi naj se iz naroda izključijo, narod naj se čim bolj poistoveti s katoliškim načelom. Vendar sta tudi v tej protislogaški večini opazna dva med seboj nasprotna koncepta, pomembna za prihodnost.⁴²

Eden pojmuje demokracijo kot najboljšo možnost, da moč ljudstva, večinsko zajetega v katoliškem taboru, uporabi tako za uveljavitev ljudskih socialnih in narodnih interesov kot tudi za krepitev faktorjev avtoritete, cerkve in vladarja. Tako misel je s cerkvene strani zastopal škof Jeglič, v stranki pa prav izrazito Ivan Šušteršič. V tistem času jo je imenoval »katoliška ljudska demokracija«, na koncu pa »lojalna demokracija«.⁴³

⁴¹ Prim. Drago Kladnik, Preimenovanje Katoliške narodne stranke v Slovensko Ljudsko stranko 1905, rkp. sem. naloge, Filozofska fakulteta 1977. – Nasproti večkrat izrečenemu Šušteršičevemu mnenju, da so odločilna v narodni politiki »merodajna mesta« (vladar), poudarja Krek tedaj, da je vse dosegljivo le z ljudstvom. Slovenec, 17. december 1904, 288.

⁴² Pastirsko pismo škofa Jegliča o dolžnostih splošne in enake volilne pravice. Slovenec, 3. februar 1906, 27.

⁴³ Slovanska zveza in njen program. Slovenec, 14. marec 1903, 60. – Ob tem se Šušteršič ne odreka svojemu vodilnemu političnemu spoznanju, ki ga je izrekel ob desetletnici Katoliškega političnega društva v Ljubljani, ko je govoril o nujnosti demokratizacije volilne pravice: V ljudstvu se lahko vzdigne tudi »živalski instinkt«. – Slovenec, 27. januar 1900, 22.

Drugi koncept je vedno bolj sprejemal demokracijo kot prvotno načelo in trajno politično in družbeno vrednoto. V najtesnejšem ustvarjalnem stiku z ljudstvom je postajal vse bolj razočaran nad avtoritetami, s stališča avtonomnosti interesa ljudstva in naroda. V navedeni anketi leta 1905 je Krek ugotovil: »Od zgoraj je tema!« Luč torej prihaja od ljudstva, opremljenega z demokratično pravico.⁴⁴ Le dobro desetletje pozneje, ob njegovi smrti, si je škof Jeglič kar od-dahnil, kajti Krek je bil po njegovem mnenju že v »veliki nevarnosti nekorektnega mišljenja o izvoru državne oblasti in samoodločbi narodov«.⁴⁵

Oznaka »ljudska« v imenu stranke je tako že od začetka naznanjala dvojnost pojmovanj in dve možni smeri razvoja. Do javnega razhoda med njima je do konca habsburške monarhije prišlo le delno, na področju vprašanja o samoodločbi in državi. Bila pa so opazna zna-menja tudi na družbenem področju.

Tako znamenje je Krekova izjava leta 1911, da katoliška stranka svojega socialnega programa in dejavnosti ne razvija zaradi nasprotovanja socializmu. Krščanskosocialno gibanje se ne sme smatrati za nekako obrambo nasproti socializmu, je dejal. Ono je potrebno samo po sebi v času, ko človeška družba krvavi, ko milijoni hirajo v revščini in siromaštvu, ko v gospodarskem življenju nemoralnost svoje orgije praznuje. Koristi javnosti pa tudi cerkve zahtevajo, da se ne govori toliko o svetosti zasebne lastnine, kakor o njenih dolžnostih in o mejah, ki se ji smejo staviti.⁴⁶ Zanimivi so poudarki, da hoče SLS ostati zvesta demokraciji, tudi v primeru da ostane v manjšini nasproti liberalcem in socialnim demokratom. Nekatere od teh izjav so pač bile dane v občutju varnosti, porojenem iz »zmage katoliškega gibanja« na Kranjskem leta 1908, ki se je, tako kot vsaka zmaga, štela

⁴⁴ Glej op. 41.

⁴⁵ Jegličev dnevnik, 16. oktober 1917. – Prim. Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Slovenska matica, Ljubljana, 1971, 149.

⁴⁶ Slovenec, 11. september 1911, 207.

za trajno.⁴⁷ Druge pa so bile nedvomno mišljene resno, s stališča, ki se je že močno približalo načelu ljudske suverenosti. Z razvojem takšnih stališč se je v stranki občutno krepila distanca enega njenega toka do tistega izhodiščnega prepričanja modernega političnega katolicizma, da neogibno prihaja zadnji odločilni spopad med katoliškim načelom in združenim taborom vseh njegovih sovražnikov, da se oba med seboj izključujeta.⁴⁸

Vpogled v nastop modernega katoliškega gibanja na Slovenskem do konca habsburške monarhije daje temelje za natančnejše razpoznavanje silnic tudi v poznejšem razvoju, ko se v zgodovini naroda dejansko približa tisti generalni idejni in politični prelom, ki ga je to gibanje že od svojega začetka napovedovalo in se v pričakovanju njega politično utemeljevalo. Osiromašili bi si možnost pravega razumevanja širšega historičnega toka, če ne bi za sklep zazrli edinstvene misli, ki jo je dr. Anton Mahnič vključil v svoja predvidevanja prihodnosti.

V veliki razpravi »Najnovejša socialno-politična revolucija pa cerkev in država« (1894) najdemo nenavadno misel, izpeljano iz prepričanja o moči idej v zgodovini, idej, ki zgodovino delajo. Mahnič ne dvomi o končnem uspehu »vseobče katoliške reakcije proti naturalizmu in njega detetu – socialno-politični revoluciji«. Toda on ob tem opozarja na vrstni red v zgodovinskem toku. Ugotavlja, da se pred to pričakovano zmago mora prej še nekaj zgoditi. Njegova misel je, da »mora prej priti do političnih in socialnih prevratov, kajti, kar so duhovi spočeli, se mora v dejanje poroditi«. Šele potem, »za viharjem prisije sonce«, šele »za katastrofo se spet prikaže evropskim

⁴⁷ Erjavec, n. d., 159.

⁴⁸ Značilna za izhodišče je npr. izjava dr. Janeza Kreka 19. avgusta na Pristavi pri Trziču: »Socialna demokracija in katoliška cerkev sta tisti sili, med katerima se bo bil zadnji boj. Vsi vmesni kričači, naj se imenujejo liberalci ali kakorkoli, so brez pomena ...« – Slovenec, 23. in 24. avgust 1894, 192–193. – Izjav, ki napovedujejo končno polarizacijo družbe in nujni poslednji odločilni boj, je nešteto. Neogibno spominjajo na znane sklepne verze v himni Internacionale.

narodom katoliška cerkev /.../ Šele tedaj se bo sprevidelo, kaj je cerkev človeštvu /.../«⁴⁹

Z mislijo, da ima tudi zgodovina svoje prioritete, prerašča Mahnič vsa politična gibanja svojega časa, vključno katoliško. Z njo sega celo v razumevanje našega časa, stoletje pozneje, časa, ki je izkusil marsikaj, o čemer Mahnič še ni mogel razmišljati, četudi je ob koncu svojega življenja že tudi sam pod italijansko okupacijo Krka usodno izkusil kot upornik nasilje tistih, ki so narodom prinašali fašizem, to nastopajočo smrtno grožnjo za demokracijo celo v najbolj »evropski« Evropi.⁵⁰

Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? – koncepcije katoliške ljudske demokracije 1890–1918, Cerkev, kultura in politika 1890–1941, Slovenska matica, 1993

⁴⁹ Rimski katolik, 1894, 24–446.

⁵⁰ Škof Mahnič se je na Krku uprl ukazu italijanskih okupantov, naj iz cerkve odpravi slovanski obredni jezik. Dne 4. aprila so ga pod pretvezo, da ga peljejo na zdravljenje v Kraljevico ali Senj, spravili na italijansko vojno ladjo. Na odprtem morju so ladjo obrnili proti Italiji in ga izkrcali v Anconi, potem pa ga spravili do Rima. Več mesecev je bil konfiniran v samostanu Camaldoli v Albanskem gorovju in v zavodu Macherone v Rimu. Šele 11. februarja 1920 se je vrnil na Krk, a so ga izgnali čez demarkacijsko črto v Jugoslavijo. Izmučen je umrl v Zagrebu 14. decembra 1920. – Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnoma, Slovenska matica, Ljubljana, 1965, 190–191.

9.

Narodnosti Avstrije v gibanju konec 19. stoletja

Pred koncem 19. stoletja je habsburška Avstrija v območju narodnostnih razmerij že doživela pretresljiva dogajanja, ki jih zgodovinarji vseh tedaj prizadetih narodnosti danes precej soglasno presoajo kot začetek konca habsburške monarhije, ki se je dogodil dve desetletji pozneje. Tu gre še posebno za krizo državnega zbora pod Badenijevo vlado. Moramo pa pri tem pomisliti, da je tista leta v Evropi vladal še globok mir in da se tudi v notranjosti države niso vsiljevali še niti socialni nemiri. In pomembno se je tudi zavedati, da so bili nasledki že tistih zgodnjih dogajanj pomembni tudi dosti pozneje, po svetovni vojni, za ne prav srečen razvoj političnih razmer v prvi avstrijski republiki. K temu navajam mnenje profesorja Adama Wandruszke, ki ga je izrekel leta 1976 v diskusiji z jugoslovanskimi zgodovinarji: »Prepričan sem, da je bila Badenijeva kriza najpomembnejši dogodek za notranjo in zunanjo politiko monarhije, in to tudi v bolj dolgoročnem pomenu /.../ vse do izključitve avstrijskega parlamenta v letu 1933.«¹

Habsburška država je nastala pač veliko prej kot njeni moderni narodi proti koncu 18. stoletja. Vsi ti so bili bistveno različni od nekdanjih fevdalnih nacij, četudi so nekateri med njimi, tako kot Nemci, Madžari, Čehi, nosili še enaka imena kot oni stari. Znašli so se zdaj v državi, v katero niso vstopili, marveč so se v njej rodili. To velja tudi za Nemce, čeprav se je njihova moderna narodna geneza izvršila na

¹ Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918, Anna M. Drabek in dr., ur., Wien 1978, 92.

veliko obsežnejšem zgodovinskem ozemlju Svetega rimskega cesarstva. Vsi ti narodi pa so si prizadevali, da bi habsburški državi, ki še ni bila dokončno izoblikovana, pripisali zdaj neko smotrnost po svoji lastni meri, da bi ji iznašli neko smiselno poslanstvo zase.

To je bilo možno, ker nastanek teh narodov nikakor ni izrastle iz kakršnih koli nasprotij do države, v kateri so se znašli. Dosti manj znan od tolikokrat navajanega izreka Františka Palackega, da bi Avstrijo morali iznajti, če ne bi že bila tukaj (iznajti kot branik pred absolutistično Rusijo in v interesu humanosti), je njegova uvajajoča trditev v isti izjavi, namreč, da avstrijska država pred več kot tremi stoletji ni nastala z vojnimi osvajanji, temveč po poti prostovoljnih dogovorov.² To je pripeljalo sedanje narode v eno državno celoto, je menil, in to jih danes (1865) postavlja pred nalogo, da v tej državi kot celoti zgradijo demokratične odnose med seboj. Iz podobnega premisleka, toda z zaostavitvijo drugačnega argumenta, je Slovenec Janez Trdina, pisatelj in narodoslovec, prenesel narod kot politični subjekt že tja v čas Marije Terezije. V svoji Zgodovini slovenskega naroda (1868) je zagotavljal svojim bralcem: »Ta boj [za habsburško dediščino] je storil med avstrijskimi narodi in pa vladarji trdno in nerazdrljivo zvezo, ker so oboji spoznali, da so drug brez drugega slabi, pa močni in nepremagljivi v zvestobi in edinosti. Avstrijski narodi so pokazali, da niso le zato skupaj, ker so enkrat po pogodbah, kupih in ženitvah, ktere so enkrat njih odmrli vladarji z vladarji habsburške rodovine storili, združeni bili, temuč veliko bolj zato, ker je lastni blagor in lastno nagnenje na Avstrijo veže.«³

Drugačno pot k racionalizaciji svojega razmerja do starodavne države so ubrali Nemci: to državo so raje šteli kar neposredno k svoji lastni narodni dediščini.

Tako tudi Madžari glede kraljestva sv. Štefana. In oboji so zato bili v nekem smislu presenečeni, ko so se srečali s politično perečim dejstvom,

² Idea statu Rakouskeho, Myšlenky, 48.

³ Janez Trdina, Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana 1866, 123.

da so v isti državi navzoči tudi drugi narodi in da se tudi oni oglašajo za svoje pravice.

Ideja modernega naroda – ne več fevdalne strukture, marveč temeljčega na dejstvu posebne skupnosti ljudi – je v habsburški monarhiji doživela določene oblike uradnega zaznavanja že dosti pred marčno revolucijo. Znan je primer ustanovitve leta 1791 »ilirske« dvorne pisarne na Dunaju za Srbe, ki so se bili na habsburško ozemlje na novo naselili kot takšna skupnost, narod. Manj znan je dogodek ob ponovni vključitvi napoleonskih Ilirskih provinc (Kranjske, Primorske, zahodne Koroške in delov Hrvaške) v staro habsburško državo. Državni kancler Clemens Metternich je 24. maja 1816 v Celovcu, kjer se je mudil s cesarjem Francem, temu predlagal, naj iz teh ozemelj in še skupaj s celotno Koroško ustanovi »poldansko (južno) slovansko državo« z imenom Kraljestvo Ilirija.

V svojem predlogu cesarju, napisanem kar tam v Celovcu, je navedel razloge: »Večina tukajšnjega naroda je slovanskega izvora in goji zato posebno ljubezen do tega porekla, in to posebno na točki, kjer se ta narodnost združuje z rimskokatoliško vero.« Arthur G. Haas, ki je dokument odkril, meni, da je Metternich ob tem upošteval narodno prebujanje in da je izraz narodnost očitno uporabil že v novem, kulturnem smislu, ne več v povezavi s historično individualnostjo avstrijskih dežel.⁴ [K svojemu besedilu moram tukaj dodati opozorilo iz najnovejših dni: mag. Luka Vidmar je 9. januarja 2007 v Historičnem seminarju ZRC SAZU imel predavanje z naslovom: »Metternich, Zois, Kopitar in vprašanje velikega ilirskega kraljestva«, v katerem je razkrival vpletenost obeh slovenskih kulturnih velikanov v idejo, ki je v temelju Metternichovega predloga!]

Iz zgodovine je znano, da je prava »pomlad narodov« napočila v Avstriji šele z marčno revolucijo 1848. V tem prelomnem trenutku se je

⁴ Arthur G. Haas, Metternich, reorganization and nationality 1813–1818, Wiesbaden 1963, 97–99, 175.

pokazala vsa specifika avstrijskega cesarstva v primerjavi z nacionalno državo, podobno Franciji, iz katere je revolucionarna iskra v tej pomladi pravzaprav preskočila. Tam vprašanje obnove državljske demokracije in rešitve socialnih nasprotij, tukaj vprašanje zapoznele odprave fevdalizma in absolutizma v državi, ki sploh ni imela več nobenih možnosti, da bi z revolucijo postala enotna narodna država. Narodi, narodnosti so bili že tukaj. Vprašanja novodobnih demokratičnih postulatov so bila rešljiva samo še ne ločeno od njihovih eksistenc, niso se mogla več preprosto skrčiti na pravice vseh in vsakega posameznega državljana. Različni so pač bili ti narodi med seboj, toda v eni lastnosti vsi enaki: noben od njih ni bil voljan, tudi najmanjši med njimi ne, da bi se kateremu koli drugemu na ljubo odrekel samostojnemu življenju.⁵

Veliko je bilo napisanega o različnosti narodov Avstrije. Največ o tistih s samostojnimi državnimi zgodovinami in o njihovem samostojnem zgodovinskem državnem pravu, pri čemer je v celotni monarhiji treba omeniti Nemce, Madžare, Poljake in Čehe. Drugi so v tem pogledu ostajali brez zapisane pravice. Takoj je treba opomniti, da je zgodovinsko državno pravo (habsburško, ne državno pravo Nemške zveze) tedaj obdržalo veljavo pravzaprav samo v primeru Avstrije kot državne celote. Kot celota pa je Avstrija ostajala razdeljena v že poprej obstoječe kronovine – dežele. Vse so bile opremljene z lastno zgodovinsko subjektiviteto in avtonomijo, toda ta ni bila državnega značaja. Enako je bilo tudi s češkimi deželami, saj tam ni bilo uporabljeno državno pravo češke krone, ki se sicer na začetku ustavne dobe omenja v cesarski oktobrski diplomii, in to je povzročilo, da so češki poslanci mnogo let bojkotirali državni zbor. V vzhodni državni polovici se je z letom 1867 seveda uveljavilo zgodovinsko državno pravo Štefanove krone.

⁵ »Nobenemu narodu ni mogoče odrekati, da sme varovati svoje temeljne pravice, pa naj so komu drugemu še tako nevšečne, kajti če je moja hiša sosedu previsoka, je ta še vedno nima pravice podreti, da bi si pridobil boljši razgled,« je zapisal v začetku junija 1848 mlad Slovenec, pozneje široko cenjeni profesor prava Jožef Kranjc [Krainz], potem ko je že zagotovil, da se Slovenci pač ne bodo sami ubili iz golega strahu pred smrtjo; Gratzter Zeitung, 10. junij 1848 (Priloga društva Slovenija v Gradcu).

Po čisto drugačnih, socioloških merilih je pozneje tudi Otto Bauer delil narode habsburške monarhije v dve skupini. V prvi so bili tisti, ki so bili še iz starejših dob opremljeni s popolnoma razvito strukturo družbe, v drugi pa tisti, ki so bili v tem pogledu nepopolni. Pri slednjih je višja družbena plast pripadala drugemu, pač zgodovinskemu narodu, ki je uporabljal drugačen jezik. Tudi Bauer je tako kakor zagovorniki zgodovinskega državnega prava poimenoval svoji dve skupini narodov kot zgodovinske in nezgodovinske. Toda v nasprotju z zagovorniki zgodovinskega državnega prava je socialist Bauer poudarjal, da oznaka »nezgodovinski« ne sme pomeniti, da ti narodi ne bi imeli prihodnosti, kajti kapitalizem ima ravno to lastnost, da povzroča prebujanje in popoln razvoj takšnih narodov. K temu je Fran Zwitter leta 1960 na svetovnem kongresu zgodovinarjev v Stockholmu pripomnil: »/.../ da so v zelo obsežnih pokrajinah monarhije višji socialni razredi družbe pripadali drugi narodnosti kakor pa nižji razredi /.../, je osnovnega pomena za vsakogar, kdor hoče razumeti nacionalne probleme monarhije.«⁶

V času revolucije 1848–1849 sta se na nov način – po izvoljenih poslancih – hkrati obravnavali dve vprašanji, ki sta neposredno zadevali vse narode. Poleg vprašanja zedinjenja nemškega naroda v Nemčiji, zedinjeni na temelju že obstoječe Nemške zveze, tudi vprašanje ustavne ureditve habsburške Avstrije, ki pa je končno ostala samostojna, ločena od Nemčije, načrtovane kot narodne države. Seveda, Avstrija v popolnem obsegu z vsemi njenimi deželami vred.

Med različnimi, v mnogih pogledih protislovnimi predlogi k avstrijski ustavi naj tukaj podrobneje navedemo samo program leve avstrijskega državnega zbora, predložen decembra 1848 in poimenovan po Ludwigu Löhnerju.⁷ To skupino leve so običajno imenovali »nemško«

⁶ Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana, 1962, 32. – Fran Zwitter, Nationale Probleme und gesellschaftliche Struktur in der Habsburgermonarchie. V: 19, Österreichische Osthefte, Wien, 1977, 3.H., 147–160.

⁷ Načert ustave, izdan od leve na državnim zboru v Kromerizu, Slovenija, 8. grudnia 1848, št. 46.

in takšna je povečini tudi bila. Vendar so bili njeni člani tudi Poljaki in Slovenci. Pisanost levice je izvirala iz dejstva, da so se v njej zbirali poslanci tako po svojem liberalnem značaju kakor tudi po svojih narodnih in socialnoradikalnih interesih. Levica je uživala podporo dunajske Aule (na univerzi) in po potrebi tudi krogov tukajšnjih delavcev in proletarcev; ti zavezniki so ji priskočili na pomoč, kadar jo je namerala ustrahovati (slovanska) večina v skupščini. Tako pravi slovenski zgodovinar Josip Apih v letu 1888.⁸ Slovensko jezikovno okolje je bilo v levici zelo vidno navzoče z Antonom Füsterjem.

Löhnerjev program je bil predstavljen na Dunaju že poprej, verjetno poleti 1848, Društvu Nemcev, in to ga je odobrilo; in prav tako nekaj pozneje zbor čeških Nemcev v Teplici. Isti program naj bi bil po Heinrichu Friedjungu vplival tudi na načrte notranjega ministra grofa Stadiona, ki je v decembru 1848 mislil monarhijo zgraditi na temelju narodnoozemeljskih enot. Robert A. Kann pa posebej opozarja na pomembnost načelnega stališča Löhnerja, da naj bi bili Nemci v pravnem pogledu nasproti drugim narodnostim samo enakopravni.

Löhner je zahteval popolno avtonomijo avstrijskih narodnosti približno znotraj njihovih etničnih meja. Tam, kjer se ta avtonomija ne bi mogla konstituirati že znotraj obstoječih kronovin (zgodovinskih dežel), je zahteval ustanovitev posebnih, narodnostno enotnih okrožij, ki bi se združila z obstoječimi, četudi ozemeljsko nekoliko spremenjenimi kronovinami v narodnostno enotne države, članice avstrijske federacije. Predlagal je ustanovitev petih takšnih federalnih držav: torej ustanovitev Nemške Avstrije, ki bi poleg čisto nemških kronovin združevala še nemške dele Tirolske, Koroške, Štajerske, Šlezije, Češke in Moravske, ustanovitev Češke Avstrije, sestavljene iz čeških delov Češke, Moravske in Šlezije, ustanovitev Poljske Avstrije, to je Galicije s Krakovom in Bukovino, ustanovitev Slovenske («slavonske») Avstrije, to je Kranjske s slovenskimi deli Štajerske, Koroške in Goriške, in

⁸ Josip Apih, Slovenci in 1848. leto. Matica slovenska, Ljubljana 1888, 159, 179.

končno ustanovitev še pete, Italijanske Avstrije, z italijansko južno Tirolsko, Istro, italijanskim delom Goriške, Trstom in Dalmacijo. Pri tem je treba upoštevati, da je tudi František Palacky v tistem času odobral zamisel federacije, utemeljene na narodih in njihovih državah, in da se je pri tem strinjal z delitvijo zgodovinskih čeških dežel.⁹

Tako se je očem prvič in tudi zadnjič ponujala skoraj neverjetna podoba, v kateri so se zarisovali programsko usklajeni poglobitni interesi vseh posameznih narodov Avstrije.

Načrt ustave, ki je bil potem dejansko dogovorjen v Kromerizu, pa ni temeljil na narodih kot pravnih osebkih, temveč na zgodovinski osebnosti dežel, četudi z dopolnilom, da naj bodo večje večjezične dežele znotraj razstavljene v okrožja, in to po merilu jezikovnega značaja. Konkretno, v nemška okrožja na Češkem in v eno slovensko, mari-borsko okrožje na Štajerskem. V ustavnem načrtu je bil tudi trodelen člen o enakopravnosti narodnosti, ki je bil pozneje vključen v cesarsko oktroirano ustavo, dokler ni bila konec leta 1851 razveljavljena, in navsezadnje še v dualistično, zadnjo ustavo leta 1867.

Tistega, 1867. leta pa je bil ta člen že bistveno spremenjen, in sicer glede vprašanja o učenju obeh v deželi običajnih jezikov. Učenje obeh ni bilo več obvezno. To varstvo pred t. i. jezikovno prisilo je bilo mišljeno kot zaščita nemškim manjšinam na Češkem in Moravskem, kot *conditio sine qua non* za privolitev Nemcev v ustavo. Naslednje leto so Nemci v češkem deželnem zboru dosegli revizijo zadevnega deželnega zakona v tem smislu, toda ob odsotnosti Čehov. Poslej je bilo geslo o posestnem stanju v deželi vedno glasnejši postulat Nemcev. V tem vztrajnem distanciranju od jezika soseda v deželi se je izražalo marsikaj; poleg volje za ohranitev in, če le mogoče, krepitev pozicij svoje moči, tudi prepričanje, da je nemški jezik višji kulturni jezik, slovanski pa manjvreden in da mora obvladovanje takih jezikov

⁹ Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, 2, 21–22.

zato Nemcem prinesli poslabšanje njihove lastne kulturne ravni. Tak argument se je vedno bolj oddaljeval od duha nemških liberalcev iz marčnega časa, kakor ga opisuje R. A. Kann: »Bili so trdno prepričani o nadmoči civilizacije in kulture Nemcev, toda ti pristni, četudi malce naivni liberalci so izkazovali tudi pošteno spoštovanje narodne kulture drugih. Spoznali so, da je strogo spoštljivo upoštevanje pravic teh drugih najzanesljivejše sredstvo za krepitev domnevno nadmočnega položaja svoje kulture.«¹⁰ Prototip takšnih liberalcev Adolf Fischhof je umrl l. 1893.

Vso ustavno dobo se je z vseh strani nenehno oglašala zahteva po enakopravnosti, ne le kot najpomembnejša, ampak tudi kot najbolj samoumevna, ki jo je bilo mogoče kar postavljati, ne da bi jo bilo treba vsakokrat tudi podrobneje opredeliti. Nenehno, odkar so v marčnem času ta postulat Nemci v čeških deželah prvi izrekli kot »državno načelo«, je geslo enakopravnosti, kakor to poudarja Gerald Stourzh, vsebovalo potencialno radikalnost prav spričo svoje abstraktne formuliranosti. K mnenju Josefa Helferta, da enakopravnost ni resnično-stni, temveč le možnostni pojem, Stourzh pripominja: »Pa ravno v priročnosti za postuliranje vedno novih možnosti narodne in jezikovne enakopravnosti tiči skrivnost izredne prodornosti, ki jo je vsebovalo geslo o enakopravnosti narodnih plemen tja do leta 1918.« Tudi Kann meni, da je bila enakopravnost zato vedno le enostranski pojem, ki ga je vsak narod opredeljeval le sam iz sebe in ki so ga drugi morda občutili kot utesnjevanje in šteli za krivico, ter pride do sklepa, da bi kot nosilec enakopravnosti lahko prišla v poštev samo nadnacionalna država, oziroma v Avstriji državni suveren, cesar sam.¹¹

Ob tem je pač treba ugotoviti, da narodi, oz. »narodna plemena«, v Avstriji nikoli niso bili formalno priznani ali de facto obravnavani kot pravni osebki, ki nosijo državo in ki morejo med seboj odgovorno

¹⁰ Prav tam, 150.

¹¹ Stourzh, 975–977. – Kann, 1307–1309.

razpravljati o svojem položaju v skupnem državnem okviru, in da tudi dejansko nikoli niso tako razpravljali. Manifest cesarja Karla z dne 16. oktobra 1918 je bil, če se ne oziramo na njegove trenutne cilje, najvišje priznanje obstoja prav te pomanjkljivosti.

Dominantni položaj Nemcev v Avstriji je bil tako nadmočen, da ga ne bi moglo ogroziti niti sprejetje izvršilnih zakonov k določilo o enakopravnosti iz 19. člena ustave. Stourzh upravičeno opozarja, da namen, da bi se napisali izvršilni zakoni k 19. členu, pravzaprav ni propadel zaradi nasprotovanja Nemcev kot takšnih, ampak zaradi odpora kronovin. To se je izkazalo tudi v času Taaffejeve vlade, ki jo je cesar postavil z motom »Ustvarite mir med mojimi narodi!« in je vztrajala kar 14 let. Vladala je oprta na protiliberalno koalicijo nemških konservativcev in slovanskih poslancev, prav tako nagnjenih h konservativizmu, in ni poskušala zasnovati nikakršne reforme ustave ali jo celo izpeljati. V bistvu se je omejila na to, da je zaustavila ponemčevalni pritisk državne birokracije v dvojezičnih deželah, ki ga je dotlej tako silovito udejanjala prejšnja, nemškoliberalna vlada. Že to je zadostovalo za pomembno okrepitev položaja Čehov v njihovih deželah, pa tudi Slovencev. Krepitev teh pa predvsem le na Kranjskem, kjer je bil prvič in tudi zadnjič za deželnega predsednika imenovan Slovenec in kjer sta mogla deželni zbor in deželno glavno mesto Ljubljana dokončno izvoliti slovensko večino. Vladi se je l. 1890 sicer posrečilo doseči spravni dogovor za Češko s staročehi, toda zmagoviti mladočehi so ga preklicali. Na strani opozicijskih Nemcev je nastal občutek, da je nemško posestno stanje ogroženo. Pod dvojnim učinkom takšnega občutka, povezanega s spoznanjem, da je potrebno doseči demokratizacijo političnega delovanja, je prišlo v taboru nemškega liberalizma v vsej Avstriji do temeljite spremembe strankarske strukture. Stare, veliko-meščansko usmerjene liberalce je vse bolj odplavljala nova, nacionalno poudarjena Nemška ljudska stranka, ki se je usmerila k zajemanju množic bodočih novih volilnih upravičencev. Ali, kakor to vidi avtor iz kroga ustanove Friedricha Naumanna za liberalizem: »Še bolj prav bi bilo govoriti o političnem in intelektualnem upadu liberalizma. Kajti

le premnogi tistih, ki so svoje politično delovanje med Bodenskim in Nežiderskim jezerom v naslednjih desetletjih opremljali s prilastki 'liberalni', 'napredni', 'svobodoumni' ali 'svobodnjaški', so imeli z liberalizmom, zavezanim idealom humanizma in razsvetljenstva, toliko skupnega kakor konvencionalni tip 'ljudske demokracije' z ideali svobodnjaške 'ljudovlade'. Velikonemško nacionalistično in antisemitsko preoblikovanje liberalnega strankarskega izročila je v Avstriji – prav tako pa v tedaj jezikovno nemških delih Češke – z redkimi izjemami /.../ pripeljalo k temu, da je liberalizmu trajno ostala pripravljena skromno osončena 'soba za tujce' na območju nekonservativno-klerikalnih ali socialdemokratskih strankarskih formacij.« Tako piše Hans Georg Fleck.¹²

Taaffejeva vlada ni padla zaradi narodnega vprašanja, marveč zaradi poskusa, da bi nekoliko razširila volilno pravico za državni zbor. Sledilo ji je nekaj cesarskih vlad v koaliciji s starimi liberalci, pod njimi pa je leta 1895 narodno vprašanje vzplamenelo znova, in to pot očitno neugasno. To je bil senzacionalni spor glede vprašanja celjske gimnazije. Zaradi vpeljave slovenskih vzporednih razredov na nižji stopnji te gimnazije je padla vlada na Dunaju. Toda velika kriza je šele prihajala.

Zakaj govori 19. člen ustave o 'narodnih plemenih' ('Volksstämme') in njihovi enakopravnosti, ne pa že izhodiščno o narodih, ali name-noma ali zaradi terminološke zmede, ki je tedaj vladala v tematiki o ljudstvih, narodnostih, narodih ali nacijah in ki vlada še vse do današnjega dne, o tem bi se dalo posebej razpravljati. Toda, če se ozremo na narodnostno strukturo Avstrije, je bil takšen 'tehnični' izraz še kar ustrezen. Kajti narodi prihajajo v poštev le kot celote, če iščemo subjekte identifikacije in prava, medtem ko lahko narodna plemena, narodnosti obravnavamo tudi kot dele enega naroda, ki živi razdeljen v dveh ali več državah. Dejstvo je, da sta v Avstriji samo dva naroda

¹² Jahrbuch zur Liberalismus-Forschung, 1, 1989, Baden-Baden 1989, 70–71.

živela v svoji celoti, Čehi in Slovenci, četudi Slovenci le v veliki večini (brez ogrskih in beneških). Temeljito meddržavno razkosani in le v enem svojem delu v Avstriji navzoči so bili Poljaki, Rusini, Hrvatje, Romuni, Italijani. Kaj pa avstrijski Nemci, ki so se imeli v Avstriji za državotvorne in za dejansko državno ljudstvo? Ali lahko tukaj načelno veljajo za en (cel) narod, glede na to, da so tudi oni dejansko le del celote nemškega naroda, torej po ustavnem izrazu le narodnost (Volksstamm) in ne narodna celota? To je bilo in je še vedno stoletno vprašanje. Člen 19 se je temu vprašanju ognil s svojo terminologijo. Vsi narodi in deli narodov so se mogli zadovoljiti z uravnilovsko terminologijo, rabljeno v 19. členu, če je šlo za njihovo enakopravnost na 'licu mesta'.

Dobro je znano, kako so se vsa ta 'narodna plemena' med seboj razlikovala, ne le po številu, jeziku, temveč tudi po izročilu, kulturi, gospodarski in družbeni razvitosti in celo po v njih prevladujočih političnih usmeritvah. Na primer: tako izrazito katoliška narodnost, kakor so to Poljaki, je po svoji politični ideologiji ostajala daleč proč od prav tako poudarjeno katoliške narodnosti Slovencev, pri katerih je izredno prevladovala smer modernega političnega katolicizma. V zadnjem kurialnem državnem zboru iz leta 1901, kjer se je izvršil poskus – potem ko je bila v vrtincu Badenijeve krize propadla zamisel vseavstrijskega katoliškega centra – oblikovati vsaj slovanski katoliški centrum, so pobudniki te akcije političnega katolicizma kmalu ugotovili, da je bilo za to zamisel mogoče pridobiti kar dobro polovico slovenskih poslancev (9 od 15), a le drobec poljskih (6 od 73).¹³

Sicer res imenitna prijateljica vseh zgodovinarjev, avstrijska statistika, je šele v letu 1900 razkrila gospodarsko in socialno strukturo

¹³ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Ljubljana 1998, 111. – Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1918, Ljubljana 1965, 304. – Lothar Höbelt, Die Vertretung der Nationalitäten im Reichsrat. V: Herbert Schambeck, ur., Österreichs Parlamentarismus, Berlin 1986, 183–222 (204).

posameznih avstrijskih narodnosti, kolikor jo je bilo mogoče spoznati ob poizvedovanju po občevalnem jeziku.¹⁴

Po drugi plati pa lahko zgodovinar povzame iz avstrijske statistike že dolgo navzoče podatke, pomembne za ugotavljanje različnosti med narodi, ki pa tisti čas niso zbudili posebne pozornosti. To so podatki o položaju posameznih narodnosti, merjenem po njihovi razkovanosti med zgodovinske dežele, kronovine. Številke pokažejo, v kolikšnem obsegu je mogla vsaka izmed njih teoretično »brezskrbno« živeti pod zaščito avtonomije dežele, v kateri je ona vladala. V takšnem ugodnem položaju je bilo v Avstriji 62,58 % vseh Nemcev, 95 % Čehov, 93,65 % Poljakov, a komaj 39,85 % Slovencev. Da bi dobili stvarno podobo, moramo seveda pri Nemcih upoštevati ne le število, temveč tudi njihovo vsepovsod vodilno gospodarsko in socialno razvitost. Tako bi lahko rekli, da so skrbi Nemcev v glavnem zadevale samo pravice njihovih manjšin na Češkem in Moravskem in pa varovanje mogočnega posestnega položaja njihovih večin na Štajerskem in Koroškem. Tudi skrbi Čehov bi se po drugi strani lahko osredotočale na varovanje njihovega posestnega položaja na Češkem in Moravskem. Stvar pa ni bila tako preprosta. To prikazuje izjava Heinricha Rauchberga iz leta 1905: »Kolikor so interesi Nemcev na Češkem tehtni že sami po sebi, bi jih vendar podcenili, če ne bi upoštevali tudi njihovega državnega pomena za Avstrijo in njihovega narodnega pomena za celotno nemštvo. Nemci Češke niso združeni samo z Nemci vseh drugih dežel Avstrije spričo njihovih važnih nalog za državno celoto, temveč sestavljajo skupaj z njimi tudi člen velike kulturne skupnosti nemškega naroda. /.../ Svoj položaj v deželi ne branijo samo za sebe, temveč obenem tudi v korist Avstrije /.../ in v interesu vseh Nemcev.«¹⁵ Takšen način razmišljanja pa je bil seveda navzoč tudi

¹⁴ Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick, von Peter Urbanitsch. V: Die Geschichte der Habsburger Monarchie 1848–1918, Band III/1, Wien 1980, 110–138. – Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno, Maribor 1981, 193–214.

¹⁵ Heinrich Rauchberg, Der nationale Besitzstand in Böhmen. Leipzig 1905, 662–663.

v južnih avstrijskih deželah, kjer je nasproti vladajočemu nemškemu narodnemu posestnemu stanju šlo za enakopravnost in marsikje tudi za ogrožen obstoj slovenskih manjšin.

Pri Slovencih je bilo – spričo silovite deželne razkosanosti – vprašanje enakopravnosti njihovih manjšin v historičnih avtonomnih enotah nekdanje Notranje Avstrije, z izjemo Kranjske, pravzaprav osrednje vprašanje njihovega obstoja. Na Štajerskem Gradec kot »urbs germanissima«, na Primorskem Trst kot »citta italianissima«, pa še koroški Celovec kor opornik velikonemškega mostu do Jadrana, vse to so čutili v svojih kosteh vsi. In k temu še velika različnost interesov s Čehi, hudimi nasprotniki notranjega členjenja dvojezičnih dežel. Ob pogledu na celokupnost Slovencev tja doli do Trsta je dnevnik mariborskih Nemcev 6. oktobra 1903 kratkomalo razglasil: »Absolutno nedopustno je, da bi [nemško] narodno posest ogrozili in utesnili v prid gručice Slovencev, ki jim do naroda manjka še tisto najpomembnejše, namreč [kulturni] jezik.«¹⁶ Ko človek to danes spet prebere, ga lahko še po sto letih navda zaskrbljenost za usodo vseh prizadetih.

Veliki tektonski pretres Avstrije ob koncu 19. stoletja se je dogodil, kakor že nakazano, v obliki tako imenovane Badenijeve krize. Dogajanje je leta 1965 nadrobno obdelal Berthold Sutter in ga leta 1980 še enkrat povzel.¹⁷

Vlada Kazimirja Badenija je leta 1897 izdala dve jezikovni uredbi za Češko in Moravsko, v smislu, da naj bosta oba jezika v enakem položaju ne le v zunanjem uradnem prometu, temveč tudi v notranjem občevanju civilnih oblasti. Vsi uradniki bi morali dokazati znanje obeh deželnih jezikov, ustno in pisno. Nemci v Avstriji, ne le v obeh prizadetih

¹⁶ Cit. Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem 1861–1914, Maribor 1997, 270.

¹⁷ Berthold Sutter, Die Badensichen Sprachverordnungen von 1897, I–II, Graz-Köln, 1965. – Berthold Sutter, Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III/1, Wien 1980, 222–239.

deželah, »so občutili jezikovni uredbi kot udarce z bičem«, je zapisal sodobnik Richard Charmatz.¹⁸ Zgodovinar Fran Zwitter pa pravi: »To je bilo, če upoštevamo tedanji položaj in tedanjo miselnost, eksistenčno vprašanje za nemške uradnike obeh dežel, istočasno pa udarec za prevlado nemščine; posledica vsega tega je bila najprej obstrukcija večine nemških strank v državnem zboru, nato pa so ukrepi proti tej obstrukciji izzvali še obstrukcijo krščanskih socialcev in socialnih demokratov v parlamentu; na Dunaju je nastala skoraj revolucionarna situacija in končno je moral odstopiti Badeni.« Boj proti Badenijevim uredbam so na nemških območjih Češke spremljala odpuščanja in izganjanja Čehov, Badenijev padeč pa napol revolucionaren položaj in izjemno stanje v Pragi. – »Za koalicijo Slovanov z nemškimi krščanskimi socialci je bilo bistveno, da je ta stranka v zadnji fazi krize leta 1897 v zelo ostri opoziciji proti Badeniju skupaj z nemškimi nacionalci in z vsenemci in da je ustvarila /.../ skupno fronto z nemškimi nacionalci in liberalci /.../ S tem je propadla slovansko-klerikalna koalicija; ker pa so v istem času nemški liberalci izgubili svoj pomen, se je državni zbor, v katerem sta se prej v glavnem borila med seboj bloka slovansko-klerikalne koalicije in nemških liberalcev, razkrojil v množico strank raznih narodov, od katerih ima vsaka svoje lastne cilje, in parlamentarna večina ter parlamentarna vlada odslej v glavnem nista več mogoči.«¹⁹

Po mnenju Bertholda Sutterja je to dogajanje pomenilo »konec istovetenja Nemcev z državo«. Sutter ugotavlja, da nobena vlada ni mogla več »izhajati iz neizrečene premise, da se Nemci končno, vzlic njihovim posameznim razlikam, vendarle štejejo za državotvorne predstavnike te mnogonarodne države.«²⁰

K temu je treba pripomniti, da bi bilo zmotno, če bi to distanciranje od odgovornosti enačili z odpovedjo od izključne lastniške pravice.

¹⁸ Österreichs innere Geschichte II, Leipzig 1912, 107.

¹⁹ Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana, 1962, 168–169, 171, 173–174.

²⁰ Berthold Sutter, Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III/1, Wien 1980, 238.

Popolna ohromitev parlamenta in kompromitacija parlamentarizma sta bili edino, v čemer so se srečale vse usmeritve. Badenijeva kriza se je razvnela sicer ob trčenju med dvema narodoma iz vrste priznane »zgodovinskih« narodov avstrijske državne polovice, toda njena pojavitev je bila v temelju vendar izraz dejstva, da so se tudi narodi, ki so dotlej v monarhiji veljali le bolj za etnične enote, družbeno in politično že bili razvili v, lahko bi rekli, nove zgodovinske, to je polnopravne narode.

Delavska stranka, ki je bila med vsemi političnimi subjekti najbolj oddaljena od zgodovinsko podedovanih struktur javnega življenja, je prva občutila novo stvarnost, družbeno odraslost vseh narodov brez razlike. Posledica je bila načelno nepredvidena in nezaželena delitev stranke v več samoraslih socialnodemokratskih strank posameznih narodov, ki so bile primernejše za politični boj na lastnem območju. Narodne socialnodemokratske stranke so ostale med seboj še rahlo povezane v celokupni avstrijski stranki, za neposredni razredni boj na gospodarskem področju pa je še naprej obstala centralizirana, vsedržavna sindikalna organizacija. V interesu prav te poglavitne naloge vseh socialnih demokratov Avstrije so storili še inovativen in tehten korak naprej. Sklep, da sestavijo program za rešitev narodnega vprašanja v vsej avstrijski državni polovici, je bil izredna zamisel in dejanje. Zgodnji poskus prvih socialistov iz leta 1874, da na kongresu v Neudörflu postavijo samoodločbo kot rešitev narodnega vprašanja, tukaj le omenjamo. Bil pa je že izraz dejstva, da so v razmerju do raznolikosti narodov v Avstriji že oni skušali uveljaviti razgledišče univerzalnega značaja. Brnski narodnostni program, sprejet v letu 1899, pomeni najvišji in najpomembnejši dosežek tega prizadevanja.

Drugo središče s poudarjeno univerzalističnim izhodiščem, ki se je v letu 1878 tudi že oglasilo k politični besedi, da bi delovalo proti liberalizmu in socializmu, in ki ga dandanes najpogosteje označujemo kot politični katolicizem, ni zmoglo uresničiti svoje ambicije, da bi ustvarilo nadsacionalni katoliški centrum, ki naj bi pripomogel k

narodom pravični reformi habsburške države. Prav v času in vrtincu Badenijeve krize ni zmoglo uveljaviti od narodnih delitev neodvisne pozicije in predložiti lastnega narodnostnega programa. Z vstopom stranke nemških krščanskih socialcev v Nemško vzajemno jamstvo (Deutsche Gemeinbürgschaft) je zamisel avstrijskega katoliškega centra padla, saj ni mogla več živeti niti na ravni krščanskih sindikatov. Izjava Janeza E. Kreka, ideologa in popularnega organizatorja slovenskih krščanskih socialistov, konec leta 1899, da je vsaka povezava z nemško krščanskosocialno stranko enaka narodni veleizdaji, je bila nedvoumno znamenje za vse, ki so se nekoč z velikimi pričakovanji obračali k zamisli avstrijskega katoliškega centra.²¹ Velikoavstrijska misel prestolonaslednikovega kroga je tako pozneje morala pogrešati svoj pristni, ideološko in politično primerni temelj, da niti ne omenimo pomanjkanja gotovosti, kako naj bi se oblikovala prihodnost posameznih narodov.

Gotovo ni koristno, če avstrijske narode s konca 19. stoletja opazujemo preveč z očmi postmoderne s konca 20. stoletja. Razlika je velika, v marsičem bistvena. Vse so v letu 1899 sestavljali ljudje, ki 20. stoletja niso doživeli, ki so živeli, revni ali premožni, na deželi ali v mestu, v razmerah, ki bi bile danes za vsakogar nesprejemljive. Najbrž lahko pritegnemo opažanju Roberta A. Kanna, da so bili vsi v položaju narodnega nastajanja (»in Nationswerdung«).²² Bili so narodi v gibanju, vsak sam po sebi in vsi med seboj, bi lahko dodali.

O socialnodemokratskem brnskem programu je na koncu pač treba povedati, da njegova osrednja zamisel, rešiti vprašanje razmerij med narodi habsburške Avstrije na temelju ozemeljske avtonomije njihovih jezikovno zaokroženih enot, ni prodrla. Bila je še vedno zelo blizu demokratičnemu izročilu iz leta 1848, ko so bili sestavljeni načrti v smeri ustvarjanja federacije etnično opredeljenih narodov. Ali

²¹ Slovenec, 7. 12. 1899.

²² »Der Zug der Zeit lag /.../ noch immer in Nationswerdung /.../« Kann, 1323.

je brnska ideja po krizi, kakršna je bila Badenijeva, sploh še imela kaj možnosti, da se uveljavi, je vprašanje, ki ga ni mogoče razrešiti. Socialna demokracija se programu ni odrekla, dejansko pa je v njeni politiki, zlasti v nemški varianti, kmalu prevladal drugačen koncept: namesto teritorialne, raje avtonomija na podlagi osebne narodnostne pripadnosti, pač v okviru obstoječih zgodovinskih dežel. Konkretnih akcij za kaj takega ni bilo, stvari so ostale nerazrešene vse do končne krize v prvi svetovni vojni. Takrat je v prostoru habsburške Avstrije in širše prodrlo načelo samoodločbe narodov vse do državne odcepitve, uveljavila se je temeljna zamisel nacionalne države.

Referat na posvetu Bolzmannovega inštituta v Št. Janžu v Rožu ob stoletnici brnskega narodnostnega programa celotne Avstrijske socialnodemokratske stranke, 1999

10.

Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, septembrski dogodki leta 1908 in njihov pomen za obdobja slovenske zgodovine

Izvršni odbor Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS) je 26. septembra 1908 sprejel o »dogodkih na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem« svoje samostojno, od drugih slovenskih strank neodvisno stališče. Najprej je ponovil splošni nazor socialne demokracije o »narodnostnem boju«. Podpihujejo ga meščanske stranke, ne zaradi narodnih potreb in ciljev, temveč zaradi svojih egoističnih strankarskih namenov. Predvsem zato, »da bi razvnele strasti in preslepile delavne sloje, ki naj bi v brezumnem nacionalnem boju pozabili na svojo gospodarsko sužnost in na razredna nasprotja«. Da je tak tudi namen slovenskih meščanskih strank, »dokazuje najbolje zблиževanje liberalne in klerikalne stranke, iz katerega naj bi se razvila popolna sloga dosedanjih nasprotnikov. Ost tega združevanja meri proti razredno zavednemu delavstvu /.../ proti njegovi bojni moči.« Glede »izgredov«, ki so se dogodili na Ptujju, meni vodstvo stranke, da so jih »odgovorni nacionalistični krogi« (ali nemški ali slovenski, ali oboji, tega ne izreče) »namenoma uprizorili«, medtem ko so tiste v Ljubljani »zagrešili z brezbriznostjo«. Tukaj gre seveda za slovenske. Ob tem obrne izjava glavno politično ost proti avstrijskemu vladnemu sistemu, ki da je »glavni sokrivec vseh podobnih izgredov«. Tak pomožni krivec je zato, ker »se deloma pasivno, deloma aktivno upira temeljiti rešitvi narodnega vprašanja in ovira demokratiziranje javnih zastopov v

škodo ljudstva in v korist fevdalnih in kapitalističnih krogov«. Na koncu odbor ugotavlja, da v Ljubljani ni bilo resnega povoda za nasilne vojaške represalije, ki so povzročile smrtne žrtve in številne hude poškodbe, krivdo pripisuje tako deželni vladi kot tudi udeležnim vojaškim osebam in terja strogo preiskavo rabe orožja, hkrati pa odškodnino žrtvam.¹

To je bilo rečeno še pred aneksijo Bosne in Hercegovine, ki jo je Avstro-Ogrska enostransko razglasila 7. oktobra 1908 in s tem povzročila v mednarodnih odnosih ostro krizo, v domačih pa odprla vprašanje, kakšen ustavni položaj naj dobi novo priključena dežela, ena sama kljub dvojnemu imenu. Septembrski dogodki na Ptujju in v Ljubljani so tako tik pred tem pokazali, pod kako nadmočnim pritiskom nemškega nacionalizma, z vlado in vojaštvom kot njegovo zanesljivo oporo, so Slovenci. Prav v dneh, ko so to tako grobo občutili, je aneksija slovenski politiki nepričakovano pokazala možnost korenitega izhoda: vlada je z odpiranjem problema notranje ustavne ureditve zaradi Bosne in Hercegovine tako rekoč sama načela jugoslovansko vprašanje. Kot speče oko na debelcu je bujno ozelenelo skupno prizadevanje Slovenske ljudske stranke in Narodno napredne stranke za vključitev Slovencev v ustavno reševanje jugoslovanskega vprašanja, tj. za velikoavstrijsko ali vsaj za trialistično preseganje državnega dualizma Avstro-Ogrske, ki je izročal Slovence, osamljene v avstrijski državni polovici, nadmoči nemštva.

Tri mesece pozneje, na VII. zboru JSDS (31. januar–2. februar 1909), je Etbin Kristan septembrske dogodke ocenjeval predvsem z vidika vprašanja, kakšne spremembe so prinesli v razmerja med slovenskimi strankami. S tega vidika je o izgredih v Ljubljani menil, da so bili pripravljeni, in to po liberalni stranki, četudi vsega, kar se je zgodilo

¹ Rdeči prapor, 30. september 1908, št. 78. Ponatis v zborniku Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920, (ur. Rudolf Golouh in Dušan Kermavner), Zgodovinski arhiv KPJ, knj. V, Beograd 1951, 158–159 – V nadaljevanju: ZaKPJ/5.

v Ljubljani, »ni moči spraviti pod eno kapo. Med prvimi izgredi in dogodkom na Pogačarjevem trgu je debela črta.« Ptujski dogodki so bili res »razdražljivi«, je menil E. Kristan. »Toda zaradi njih ni bilo treba izgredov /.../ Šovinistično razvnetje pa je bilo potrebno liberalni stranki, ki je morala ustvariti take razmere, da prisilijo klerikalno stranko na kompromis. Položaj liberalne stranke je bil obupen.«²

Kompromis, o katerem je govoril E. Kristan, je bilo zблиžanje Narodno napredne stranke in Slovenske ljudske stranke, ki je v kranjskem deželnem zboru omogočilo 16. januarja 1909 sprejetje njune jugoslovanske programske izjave, v državnem zboru pa kooperacijo vseh južnoslovanskih poslanskih skupin v enotni klubski zvezi. JSDS je s tem izgubila tisto možnost, ki se je dotlej zdela nekako samoumevna, namreč da nastopa skupno s slovenskimi liberalci v vprašanih sekularizacije javnega življenja proti SLS.³ Občutek te politične izgube je povzročil, da E. Kristan ni posebej poudaril aneksije kot dejavnika za nastanek kompromisa, o katerem je govoril.

Reagiranje JSDS ob septembrskih dogodkih je izražalo tipično pozicijo socialnodemokratskih strank tistega časa v Avstriji. Štele so se za razredne stranke, ki hočejo v vseh vprašanih družbenega življenja, tudi v narodnem, ohranjati samostojna stališča in se praviloma niso odločale za zvezo z »meščanskimi« strankami. Zavzemale so se za načelo narodne enakopravnosti, vendar formalno niso podpirale misli, da bi bil za dosego te enakopravnosti potreben poseben narodni boj, saj naj bi zadostovalo doseči splošno demokratično preobrazbo države. V tem sklopu bi rešili socialno in tudi narodno vprašanje. Zato formalno niso podpirale »svojih« narodnih meščanstev v njihovih bojih za narodno enakopravnost, a se tudi niso politično spopadale z njimi, kadar so vodila (nemško) nacionalistično politiko zatiranja proti

² Razprave VII. rednega zbora JSDS. Po ZaKPJ/5, 167.

³ Prim. Dušan Kermavner, Albin Prepeluh - Abditus, njegov idejni razvoj in delo. V: Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, 418. – Prim. tudi Janko Pleterški, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Ljubljana 1998.

manj uveljavljenim narodom. V glavnem so se omejevale na kritičnost do vladne politike, pa še to skoraj le tiste na Dunaju in dosti manj one v posameznih deželah (npr. na Štajerskem in Koroškem).

JSDS je imela v narodnem vprašanju izdelana lastna programska stališča. Že ob ustanovitvi l. 1896 je s svojim imenom izrazila svojevrstno jugoslovansko politično usmeritev, v smislu ideje o »skupnem boju jugoslovanskih siromakov«. Pri tem je v prvem desetletju obstoja ni zanašalo v smer prepričanja o narodni enotnosti Jugoslovancev. »Delavec« je 1. oktobra 1897 samozavestno zapisal: »A tudi slovenski proletariat igra v boju za osvoboditev človeštva veliko vlogo, ker dasi je številčno majhen, predstavlja vendar narod, ki ima jednake pravice z vsemi drugimi narodi.« Zato je lahko kot svoj narodni program sprejela brnski program avstrijske socialne demokracije iz l. 1899, ki je veljal samo za avstrijsko državno polovico, torej ne za celoto habsburških Jugoslovancev. Znano je, kako se je Ivan Cankar kot socialdemokratski kandidat na državnozbornih volitvah l. 1907 skliceval na ta program kot na edinega, ki obuja program Zedinjene Slovenije. To pa ni pomenilo, da se v JSDS ne bi zavedali velikega političnega pomena jugoslovanskih povezav za položaj in razvoj slovenskega naroda. Odsev tega je mogoče ugotoviti celo pri Karlu Linhartu, na Ptujju bivajočem uredniku »Štajerca«.

Prav Linhart je namreč v času, ki je sledil septembrskim dogodkom, podal oceno jugoslovanskega programa pri Slovencih, ki je med vsemi tedanjimi nemškimi ocenami morda najboljše zadela v politično jedro tega njim tako nezaželenega pojava. V knjižici *Der Abwehrkrieg des unterländischen Deutschtums*, izdani na Ptujju l. 1910, ugotavlja, da so Slovenci, ki so sami preneznatni, da bi bili upoštevni za nemštvo, postali z radikalnim jugoslovanskim programom pravcata »mala sila«, tolikšna, da postajajo za nemštvo že resen problem.⁴

⁴ Odlomek iz Linhartove brošure navaja Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik, Maribor 1997, 316.

To jedrnato in ustrezno sodbo je Linhart pač naslonil na svoja spoznanja in prepričanja, ki si jih je ustvaril v vrstah JSDS, ko je bil še njen aktivist. Že takrat je bil popolnoma nedvoumen. Na shodu za slovensko univerzo 1. decembra 1901 v Ljubljani je pozival slovenske poslance, naj opustijo svoje polovičarstvo, in jim svetoval: »Postavijo se naj na ekstremno jugoslovansko stališče.« Podobno tudi na shodu 1. junija 1903 v Celju, ko je šlo za izražanje solidarnosti z bojem Hrvatov.⁵ Linhart, kot nekdanji slovenski socialist, je že dolgo vedel, kako pomembno je jugoslovansko vprašanje za Slovence, še posebno za tiste na Spodnjem Štajerskem.

Kakšno mesto zavzemajo septembrski dogodki v slovenski zgodovini 20. stoletja se lepo kaže v stališčih zgodovinarjev, glede na vprašanje, ali jih lahko štejemo za zarezo, ki je pomembna za periodizacijo te zgodovine. Gre v glavnem za dve gledanji. Prvo je l. 1938 opredelil Ivan Prijatelj, ko je v uvodu k svoji Kulturni in politični zgodovini Slovencev zapisal, da se je s septembrskimi dogodki 1908 in aneksijo Bosne in Hercegovine začejala »osvoboditeljna doba« v slovenski zgodovini. Prelomni pomen tega leta je v Zgodovinskem časopisu l. 1950 poudarjal tudi Dragotin Lončar: začenja namreč obdobje »boja za narodno svobodo«. Oboje je navedel Dušan Kermavner, ko je l. 1952 opredelil drugačno gledanje. Po njegovem je treba pravo cezuro v moderni slovenski zgodovini predstaviti iz leta 1908 za desetletje nazaj. Sredi devetdesetih let 19. stoletja se je namreč začela doba »demokratske in socialne prebuje slovenskega ljudstva«, vrhu dotlej zgolj narodne. Datacijo preloma je naslonil kar na leto ustanovitve Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, 1896.⁶

Šlo je predvsem za razliko v ocenjevanju odločilnosti narodnopolitičnega ali pa socialnopolitičnega momenta v življenju naroda oz.

⁵ Glej Janko Pleterski, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904. V: 31, Zgodovinski časopis 1977, 7–23. – O Linhartu v JSDS in o okoliščinah njegovega obupa nad stranko je pisal Dušan Kermavner v svojih razpravah v Novem svetu 1950 in 1952.

⁶ D. K. [Dušan Kermavner], Obdobja novejšje slovenske politične in kulturne zgodovine. V: Sodobnost 1952, 72–77.

družbe. Tako se je zdaj na nov način pokazala obstojnost posebnega gledanja slovenskih socialdemokratov na narodno vprašanje, izkazane v času septembrskih dogodkov. Spričo najpresunljivejše nove izkušnje iz časa druge svetovne vojne, ko sta bili pri Slovencih narodno in socialno vprašanje neločljivo povezani in je zato vprašanje, katero od njiju ima v presojah prednost, prešlo daleč v ozadje, je bila periodizacija D. Kermavnerja splošno sprejeta.⁷

Ob tem je ostalo v senci vprašanje demokracije, ki je bilo v slovenski zgodovini dejansko nepretrgano odprto kar od istega leta 1896 naprej, še posebno pereče je bilo po letu 1945. Ob novem odpiranju vprašanja o enakopravnosti narodov v jugoslovanski socialistični federaciji pa so kmalu nastale razlike, tudi polemične, v ocenjevanju pravega pomena širše jugoslovanske državne skupnosti za Slovence. Različnost stališč ni bila bistveno nova. Novo je bilo to, da je vsako od nasprotujočih si ocenjevanj zdaj lahko hkrati navajalo argumente v sklopu obeh nazorov o prednosti narodnega oz. socialnega momenta. Nazorno so to npr. pokazale polemike o »zajedništvu« in o »skupnih jedrih«. Zgodovina je na svoj način odplavila tudi »razredno« dvojnost pogleda na septembrske dogodke. Lahko domnevamo, da je takšno »odplavno« delo zgodovine odločilno olajšalo strnjenost nove slovenske samoodločbe (tretje po tistih iz let 1918 in 1943 oz. 1945) in njeno mednarodno uveljavitev.

Če se je z demokratičnim prevratom in osamosvojitvijo Slovenije l. 1991 izkazalo, da v času druge svetovne vojne in štirih povojnih desetletij očitno ni šlo za sklenjeno dobo, v kateri bi se bil, po D. Kermavnerju, z »zmago slovenskega ljudstva« in z »bistveno revolucionarno preobrazbo slovenskega življenja« dovršil proces, ki se je začel /.../ 1896–1918 in nadaljeval tudi skozi vse številne ovire obdobja 1918–1941«, potem se je treba pač znova vprašati, ali septembrski dogodki vendarle nimajo posebnega mesta v slovenski zgodovini, in to v nekem drugače ugotovljenem zgodovinskem procesu, ki še ni dovršen.

⁷ Prim. Ferdo Gestrin in Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966.

Temu vprašanju se je nedavno približal Vasilij Melik v razpravi o problemih v razvoju slovenske narodne identitete do l. 1941.⁸ Za čas od 1768 do 1941 je navedel štiri obdobja tega razvoja. Z vidika našega zanimanja je pomembno, da se zadnje obdobje začne z letom 1909 in nadaljuje do l. 1941. Imenuje ga »obdobje jugoslovanstva«. Zanimivo je tudi, da tretje obdobje, ki se začne z letom 1861, zaznava kot celoto do »našega« leta 1909, brez te ali one vmesne cezure. Tisto, kar naj bi po njegovem določalo celovitost tega obdobja, je »polstoletno ustavno življenje« /Avstrije/ kot »največji in najpomembnejši dogodek v slovenski zgodovini«. Superlativno oznako je mogoče razumeti kot sklep iz primerjalnega vrednotenja štirih obdobj, o katerih govori, torej slovenske zgodovine do l. 1941.

Seveda vprašanje o moderni politični narodni identiteti (prej pretežno imenovani narodna zavest) ni izenačeno z vprašanjem o slovenski zgodovini sploh. Za nas je vendarle pomembno ugotoviti, da se leto 1909 (dejansko septembrski dogodki in tisto, kar so neposredno sprožili) vrača v razpravljanja o periodizaciji moderne slovenske zgodovine. Šlo bi za letnico začetka zajemanja moči za samoodločbo, kakršna se je zgodila v letu 1918 in ki je potem postala prva v vrsti treh do leta 1991 rastočih druga iz druge.

Jugoslovanska socialnodemokratska stranka in septembrski dogodki. Septembrski dogodki, Ptuj, 1998

⁸ Vasilij Melik, Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941). V: Dušan Nećak, ur., Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas, Ljubljana 1997, 41–52.

11.

Zunanjepolitični stiki Slovencev 1903–1918

V habsburški monarhiji je bila zunanja politika v načelu vedno prerogativa vladarja. V duhu tega izročila ni noben program za federalizacijo države predvidel delitve tega področja oblasti med posamezne države, ki bi sestavljale to morebitno federacijo. Docela v tem smislu so ostale pri Slovencih vse predstave o morebitni slovenski federalni enoti brez pomisli na zunanjepolitična oblastna pooblastila. V tej smeri je učinkovalo tudi dejstvo, da nastajanje slovenskega naroda in njegove državnosti ni koreninilo v vprašanih meddržavnega značaja. Tako je slovenska narodna politika razvila le malo zanimanja za zunanjepolitične probleme. Z eno pomembno izjemo. Italija, pravzaprav njen jadranski iredentizem, je postajala od l. 1859 naprej vse bolj vir zaskrbljenosti. Skrb je prihajala od zunaj, čez edino državno mejo, ob kateri so Slovenci bivali, in ta zaskrbljenost je pri njih zavirala misel na zunanjepolitična prizadevanja v zvezi s sosedo.

To pa ne pomeni, da mednarodni odnosi habsburške monarhije niso imeli nikakršnega neposrednega vpliva na slovensko narodno politiko. Dobro je znan vpliv vojne v letu 1866, posebno tiste na območju Italije. Avstrijska dopustitev, da se Benetke združijo z Italijo, je s priključitvijo Slovenske Benečije Italiji povzročila prvo meddržavno ozemeljsko delitev slovenske etnije.¹ S tem se je pri Slovencih zbudila zavest, da utegne v prihodnosti priti še do novih delitev slovenskega

¹ Jaromir Beran, Plebiscit in razmejitve v Benečiji 1866–1867. V: 33, Zgodovinski časopis, 1979, 284–297.

naroda med različne suverenosti, in spodbudila v njih sklep, da znova zahtevajo v ustavnem ustroju Avstrije ustanovitev teritorialno-politično Zedinjene Slovenije in da to podkrepijo s plebiscitarnimi manifestacijami. Tako nastalo »taborsko gibanje« v letih 1868–1871 je dobro znano.² Tukaj naj samo poudarimo, da ta pomembna pobuda ni bila usmerjena k zunanjepolitičnim stikom, ampak je iskala oporo samo znotraj habsburške monarhije. Našla naj bi jo predvsem pri vrhovih te države z zagotavljanjem, da bi tako Zedinjena Slovenija bila zanesljivo varstvo novih meja z Italijo. Vrhovi države niso imeli posluha za takšna rotenja in pri tem je ostalo tja do leta 1915. Domnevna izjema, vsekakor pa skoraj pozabljena epizoda, je bilo srečanje notranjega ministra dr. Giskre februarja 1868 v Ljubljani z vodilnim slovenskim politikom dr. Janezom Bleiweisom, ob katerem je dunajski tisk domneval, da je vsebovalo izjavo Giskre v prid administrativnega zedinjenja Slovencev zaradi razmer na novi meji.³ Zaskrbljenost spričo grozečega italijanskega jadranskega iredentizma je imela v slovenski politiki vedno zelo veliko težo.

Prvo spodbudo, naj išče mednarodne stike, je slovenska politika dobila na podlagi dogodkov na Hrvaškem v začetku l. 1903. Potem ko je Badenijeva kriza razbila velike upe katoliške narodne, najpomembnejše slovenske stranke na solidarnost dunajskih krščanskih socialcev z narodnimi prizadevanji Slovencev, je v slovenskih strankah obeh starih taborov zopet oživela misel, da bo rešitev prinesla politična zveza s Hrvati. Zato so dobila med Slovenci živahen odmev krizna razmerja med Budimpešto in Zagrebom. Tega leta, 1903, se je na Hrvaškem vzdignilo viharno »narodno gibanje« proti avstro-ogrskim represivnim vladnim ukrepom.⁴

² Vasilij Melik, Slovensko narodno gibanje za časa taborov. V: 23, Zgodovinski časopis, 1969, 75–88.

³ Jerca Vodušek, Koncepti zedinjene Slovenije od 1848 do 1873. V: 25, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1985, št. 1–2, 3–30.

⁴ Janko Pleterski, Die Slowenen und die Badenikrise. V: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918, Wien 1978, 65–74.

V slovenskih deželah so vse slovenske stranke, tudi socialnodemokratska, razvile živahno solidarnostno gibanje, ki so ga še posebno poudarili veliki skupni shodi od Trsta prek Ljubljane do Celja. Hrvaški politiki, ki so bežali pred madžarskim nasiljem, so našli pravcati azil v avstrijski, toda s Hrvati povezani Ljubljani. Tukaj so ustanovili sklad za pomoč banovinski Hrvaški. In ko so se 31. maja 1903 Hrvatje odločili, da poiščejo pomoč tudi v »pravi« tujini, je postala Ljubljana, središče Slovencev, hkrati tudi središče te zunanjepolitične akcije. Oči Hrvatov so bile obrnjene k Franciji in ZDA, po možnosti tudi k Rusiji. Dejansko sta dva ugledna Hrvata, Ante Tresić - Pavičić in Henrik Sirovatka, odpotovala v Francijo oz. v ZDA, z denarjem iz navedenega sklada v Ljubljani.⁵ Šlo je sicer za Hrvaško, toda Slovenci so se čutili soudeležene, ravno v smislu svoje znova zaželenene narodne enotnosti z zgodovinsko kraljevino Hrvaško. Izid te akcije so pozneje sicer občutili tudi sami, vendar le posredno in v povsem drugačni obliki, kakor so pričakovali.⁶

Poleg hrvaškega impulza k zunanjepolitični dejavnosti so Slovenci v podobnem smislu doživeli tisti čas še nekatere iz dveh drugih smeri. Nekaj iz Rusije, druge, pač drugačnega značaja, iz same Avstrije, od socialne demokracije.

Demokratizacija in krepitev mednarodnega položaja Srbije po »majskem prevratu 1903« sta gotovo tudi povzročili novo zanimanje in nove pobude pri nekaterih Slovencih. Tokrat v smeri Beograda, a ne da bi to izpodrinilo pričakovanja v zvezi s Črno goro, pa tudi Bolgarijo. Liberalno usmerjena slovenska »narodnoradikalna« mladina, ki je nastala pod vplivom Masaryka, se je že l. 1904 udeležila kongresa južnoslovanske mladine v Beogradu. Njen predstavnik Gregor Žerjav je na kongresu celo prevzel vlogo predsedujočega. Podobni stiki te

⁵ Rene Lovrenčić, *Geneza politike novog kursa*, Zagreb 1972, 195.

⁶ Janko Pleterski, *Politika »novega kurza«, jadranski kompromis in Slovenci. V: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor 1981, 69–100.

generacije so sledili tudi v naslednjih letih, vendar še ni bilo mogoče govoriti o sistematični zunanjepolitični dejavnosti. Iz teh vrst sta nekaj pozneje izšla dva človeka, ki sta izdajala v Ljubljani dva dnevnikarja s poudarjeno jugoslovansko-srbofilno tendenco: Jutro (1910–1912) in Dan (1912–1914).⁷

Septembra 1903 se je predsednik moskovskega Slovanskega društva, Artur Ivanovič Čerep Spiridovič, mudil v Avstriji, menda z (neuresničnim) namenom, pridobiti predstavnike slovanskih narodov v Avstriji (ki niso imeli interesa za Makedonijo) za sestavo delegacije, ki bi pod njegovim vodstvom potovala v Sofijo, Beograd in na Cetinje, da bi spodbudila tamkajšnje vlade k sklenitvi zveze proti Turčiji. Zatem naj bi delegacija v Rimu predlagala italijanski vladi, naj sklene zvezo z balkanskimi Slovani z namenom skupaj zasesti Valono in del Albanije. Ante Tresić - Pavičić je 8. septembra istega leta iz Trsta poročal Anteju Trumbiću v Split, da so Čehi že privolili in da je s slovenske strani tudi Ivan Hribar sprejel udeležbo v delegaciji.⁸ Toda, brž ko se je zanimanje oz. območje zблиževanja z Italijo premestilo z albanskega juga Jadrana na njegov sever (Avstrijsko primorje), se je Spiridovič prenehal zanimati za aktiviranje Slovencev na mednarodnem polju. Tržaški slovenski list »Edinost« je sicer leta 1906 poročal o ponovni navzočnosti Spiridoviča v Pragi, toda z opozorilom, da ponuja Italijanom Trst in zahodno Istro.⁹

Znameniti »novi kurz« hrvaške politike (1905) je kmalu sam segel po ideji zveze z Italijo, a dejansko le z neuradnim iredentističnim gibanjem v Italiji, ki je bilo, drugače kot vladna politika, poudarjeno protiaustrijsko. Z obema svojima »postulatoma«, zveze z madžarsko protidunajsko opozicijo in z italijanskim iredentističnim protiaustrijskim, je »novi kurz« zašel v položaj, ko ni šlo brez popuščanja v

⁷ Gregor Žerjav, Jugoslovanski dijaški kongres v Beogradu. V: Omladina, I, 1904/05, 100–102. – Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1971, 28–29.

⁸ Zapuščina Ante Trumbić, Naučna biblioteka, Split.

⁹ Edinost, 18.–19. september 1906, 257–258.

narodnih zadevah. Medtem ko je to šlo nasproti Budimpešti praktično na račun Hrvatov samih (priznanje obstoječe severne zgodovinske meje banske Hrvaške, torej izključitev Medžimurja, a seveda tudi brez ozira na tedanje ogrske Slovence med Muro in Rabo), so v Avstrijskem primorju bili Hrvatje pripravljene Italijanom prepustiti avstrijska ozemlja, življenjsko pomembna za Slovence. Z iredentisti v Italiji, v glavnem s tistimi pod vodstvom Ricciottija Garibaldija, ki so veljali za izvirno radikalno demokratično strujo, so tudi javno obravnavali razmejitve Italije z Avstrijo, ne da bi obvestili Slovence, kaj šele, da bi jih vprašali za mnenje. Slovenci so reagirali na različne načine, saj so čutili, da jih »novi kurz« ne upošteva niti glede notranjepolitičnih vprašanj Avstro-Ogrske. Najbolj je znana daljnosežna polemika primorskega levoliberalnega (pozneje socialdemokratskega) politika Henrika Tume z dalmatinskim časnikom »Sloboda«, v kateri je Tuma zavrnil misel na ozemeljski kompromis z Italijo na Jadranu na račun Slovencev, in sploh glede celotnega jugoslovanskega vprašanja za Slovence zahteval enako pravico do samoodločbe, kakor naj bi to veljalo tudi za vse druge južnoslovanske narode.¹⁰

Vztrajno delovanje Tresića - Pavičića v Italiji ob podpori drugih dalmatinskih zagovornikov »novega kurza«, da bi dosegli zvezo s predstavniki iredente na temelju razdelitve Avstrijskega primorja, je napeljalo prizadete slovenske in istrsko-hrvaške politike k tudi vztrajni kritičnosti. Ko pa je Tresić - Pavičić takšno delovanje zatajil, a hkrati v dalmatinskem deželnem zboru soglašal z ustanovitvijo italijanske univerze v Trstu, je tržaško slovensko glasilo »Edinost« reagiralo z objavo poročila o »nedavnem« pogovoru primorskih politikov, Hrvata Matka Mandića in Slovencev Gustava Gregorina, Otokarja Rybarža in Edvarda Slavika, v Trstu z univerzitetnim profesorjem Racco iz Italije, v katerem je Racco trdil, da govori ob popolnem soglasju s Tresićem - Pavičićem.¹¹

¹⁰ Henrik Tuma, Jugoslovanska ideja in Slovenci, Gorica 1907.

¹¹ Edinost, 14. februar 1906, 45.

O vsebini pogovora časnik seveda ni povedal nič, zato pa je postala pozorna policijska direkcija v Trstu in o tem 23. februarja 1906 poročala cesarskemu namestniku: »Pred nekaj dnevi je bival v Trstu neki Racca, baje profesor v Rimu, in pravijo, da je prišel kot odposlanec Ricciottija Garibaldija, z namenom, da bi tukajšnje Slované pridobil za politično sodelovanje z iredento, ki jo vodi Garibaldi. Napotili so ga na znanega dalmatinskega deželnozborskega poslanca dr. Tresića, ki že tri leta z Ricciottijem Garibaldijem prijateljsko občuje. Na večkratno nagovarjanje Tresića so tukajšnji voditelji Slovanov dr. Gregorin, dr. Rybarž in prof. Matko Mandić privolili, da se sestanejo z Racco. Ta je ob tej priložnosti dokazoval nujnost skupnega političnega nastopanja Slovanov in primorskih Italijanov in bil je na stališču, o katerem je Tresić govoril že ob drugi priložnosti, da morajo Slovani prepustiti Trst in zahodno Istro italijanskemu vplivnemu področju. Voditelji Slovanov so takoj odgovorili, da je njihov narodni položaj v Trstu in Istri že toliko omejen, da niso v stanju dajati v tem pogledu še kakih novih koncesij. Racca je izrazil nezadovoljstvo zaradi takšnega stališča tržaških Slovanov, toliko bolj, ker Slovani Dalmacije v celoti delijo njegovo stališče. Zadnja trditev Racce pa vendar ni napravila nobenega vtisa na dr. Gregorina in tovariše, ker so se iz njegovih besed prepričali, da se pri tem naslanja samo na zagotavljanje Tresića in dr. Smodlake v Splitu. Ves pogovor je potekel popolnoma brez rezultata in Racca je že naslednji dan odpotoval v Italijo. – Zdi se, da je Racca tisti zaupnik Ricciottija Garibaldija, ki razpravlja z urednikom »Novega lista« na Reki kot Kossuthov predstavnik.«¹²

Mesec pozneje je bilo mogoče o tej »misiji Racca« nekaj prebrati tudi v katoliškem »Slovcu« v Ljubljani: »Ricciotti Garibaldi je poslal na Tresićevo iniciativo v Trst nekega profesorja Racca, ki se je pogajal z dvema odličnima slovenskima advokatom. Tema pa romansko-slovanski načrti Garibaldijevega agenta niso nič kaj ugajali in gospod profesor se

¹² Amtserinnerung betreff einen Confidentenbericht über eine von irredentistischer Seite betriebene Agitation unter der Slovenen, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, 4348/MI ex 1906; in tudi Relation des Landespräsidenten von Krain, AVA, 3293/MI ex 1906.

je vrnil v Rim spremljan od vzdihov Tresića - Pavičića.«¹³ Takšno poročilo dokazuje, da je za zadevo vedela tudi glavna slovenska stranka in da je soglašala z zavrnitvijo, ki je doletela italijanskega emisarja.

Medtem je v »Eдинosti« vrsta uvodnikov zelo jasno in pomenljivo izrazila stališče in logiko slovenskih pogajalcev. Med drugim preberemo: »Primorski Hrvatje in Slovenci v resnici ne moremo doprinesei takšne žrtve na oltar sprave z Italijani, kakor zahteva od nas dr. Tresić.« Očitajo nam avstrijanstvo! »To očitanje zveni pač čudno! Naši čitatelji nam gotovo pritrde, da nismo zaljubljeni ne v avstrijski sistem, ne v avstrijske vlade, ne v avstrijsko birokracijo – najmanje pa v avstrijsko postopanje z nami primorskimi Slovani. Res pa je, da smo avstrijski državljani.« In vrh tega »način, kakor postopa Italija s svojimi Slovenci, ni nič kaj vablјiv za nas, da bi avstrijsko državljanstvo zamenjali z italijanskim«. – »Res je: avstrijsko državljanstvo je za nas Jugoslovane kaj trda postelja. To občuti organizem našega naroda v vseh svojih kosteh. Avstrijsko državljanstvo pa nam daje le prepogosto kamen namesto kruha. Ali, dokler smo tu in kakor smo, nam živi vsaj nada, da bode kedaj bolje tudi za nas. In to brez vsake posebne diplomacije, ker ne treba drugega, nego da zmaga – narava. Dokler smo tu, ostajamo vsaj v stikih s tistim faktorjem, ki nam je v največjo moralno oporo in ki nam more donesti kedaj materialne in fizične pomoči, v stikih z ostalim Slovanstvom. Če bi danes dogodki tako nanесли, a bi mi izgubili to državljanstvo, izgubljen bi bil glavni pogoj za našo bodočnost.« Ali smo slepi za velike dogodke, ki bodo razbili Avstrijo?, se sprašuje »Eдинost« in odgovori: Ničesar nočemo apodiktično prerokovati. »Mi vsaj ne izključujemo, da pride v naši državi do takih evolucij, da se nam Jugoslovanom predloži bel listek, na kateri bomo zapisali svoje zahteve, oziroma nam bo dana možnost, da bomo tudi mi imeli besede na določanju bodoče naše usode. Na ta veliki historični moment moramo mi pripravljati svoj narod ...«¹⁴

¹³ Slovenec, 16. marec 1906, 62.

¹⁴ Eдинost, 20. januar in 1. februar 1906, 20 in 32.

Slovenski socialdemokrati do leta 1914 niso navezovali stikov v tujini. Denarno prešibki se niso udeleževali niti kongresov internacionalne. Pa vendar je treba omeniti dve izjemi. Najprej sodelovanje Etbina Kristana l. 1905 na mednarodni konferenci socialistov iz Italije in Avstro-Ogrske v Trstu, kjer je bil član delegacije celotne avstrijske in hkrati predstavnik Jugoslovanske socialnodemokratske stranke. Konferenca je imela namen nastopiti proti nevarnosti vojne in ob tem izdelati skupno platformo socialistov obeh držav proti nacionalnim prizadevanjem Italijanov v Avstriji in še posebej potrditi svoje obojestransko zavračanje iredentizma. Etbin Kristan se je znašel v nelahkem položaju, in sicer v dvojnem smislu. Z ene strani kot zagovornik ideje o »skupnem boju vseh jugoslovanskih siromakov« podonavske države, pač v nasprotju s tisti čas tako poudarjenim stališčem Viktorja Adlerja o ločitvi Avstrije od Ogrske in Hrvaške. To stališče je izpostavljalo Slovence v Primorju, saj bi bili ločeni od širšega jugoslovanskega zaledja in brez zaščite pred silovitostjo italijanskega nacionalizma, ki je v deželi vladal v vseh forumih in ki ga je dunajska vlada obravnavala tako varuško. In z druge strani, v razmerju do občutljivosti svoje italijanske »sestrske« stranke glede narodnih odnosov v Trstu. Ta je bila v razmerju do jadranskega iredentizma sicer zelo previdna in odmaknjena, se pa nikakor ni odmikala od italijanskega stališča o Trstu kot »citta italianissima«, kar se je neomajno izkazovalo zlasti v nepriznavanju zasebnih slovenskih osnovnih šol v mestu (javnih ni bilo). Tako vse do vojne, posebno zadržto še v letu 1911. Kristanove izjave je treba presojudati na podlagi ozadja teh dveh čeri. Previdno, poln kritične razdalje nasproti slovenski narodni politiki (primorski italijanski socialdemokrati so jo neupravičeno in polni predsodkov šteli za kulturno manjvredno, klerikalno in reakcionarno), je skušal potrjevati slovensko navzočnost v Trstu in pokazati, kako revolucionarna je kri, ki se pretaka po žilah Slovencev.

O iredentizmu ni izgubljal besed, Italijanom je priznal pravico do italijanske univerze v Trstu, ob zelo previdno izraženi misli, da bi mogla biti dvojezična, italijansko-slovenska. Zelo nedvoumno se je opredelil

proti narodnostni delitvi Primorske, še posebno v Istri, in zagovarjal avtonomijo na osebni podlagi. Niti besede ni znil o Adlerjevi perspektivi nove, toda majhne Avstrije, prav tako o slovenskem in o jugoslovanskem vprašanju v celoti. Omejil se je na to, da je zelo glasno poudarjal, kako nujna je razredna solidarnost slovenskega proletariata z italijanskim. Na ta način se je dovolj ozrl na neposredne zahteve položaja, vsa druga vprašanja pa je pustil odprta bodočnosti.¹⁵

Naslednji stik s socialisti drugih držav, tokrat samostojen, je bil udeležba Henrika Tume na balkanski socialistični konferenci 7. in 8. junija 1910 v Beogradu. Na njej so razpravljali o možnosti skupne politike socialističnih strank Balkana v razmerju do starejše ideje skupne politike južnoslovanskih socialistov v Avstro-Ogrski in v Srbiji.¹⁶ Razprave so potekale v znamenju pravkar doživljene vojne nevarnosti v zvezi z bosensko aneksijsko krizo. Tuma je kot predstavnik slovenske socialnodemokratske stranke menil, da bi se vojna nevarnost lahko zmanjšala, če bi vztrajali pri statusu quo (priznanju aneksije), v bolj oddaljeni perspektivi pa s pospeševanjem narodne avtonomije vseh balkanskih narodov, še posebno narodov znotraj habsburške monarhije. »Uresničiti to avtonomijo je zgodovinska naloga Avstrije. Če bo Avstrija svojim narodom avtonomijo dala, potem bo obstala in živela, sicer pa je obsojena na razpad,« je rotil Tuma. Specifična naloga vseh prizadetih socialnodemokratskih strank pa je pospeševanje dobrih odnosov med vsemi temi narodi do dne, ko bo evropsko delavstvo zmožno mir zagotoviti samostojno. Takšno

¹⁵ I Convegni socialisti di Trieste 21–22 Maggio 1905 /Trieste 1905/. – Il Lavoratore, 18–23 Mai 1905. – Arbeiter Zeitung, 19–28 Mai 1905. – Rdeči prapor, 26. maj 1905. – Leo Valiani, La dissoluzione dell’Austria-Ungheria (Milano 1966), 71–71. – Janko Pleterski, O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno, 33, Zgodovinski časopis 1979, 5–75.

¹⁶ V znamenju te misli je bila navzočnost vodilnega socialnega demokrata Srbije Dimitrija Tucovića in smisel njegove skeptičnosti na kongresu slovenske socialnodemokratske stranke v Trstu 1907 in na Tivolski konferenci v Ljubljani 1909. Glej: Rudolf Goluh, Dušan Kermavner, ur., Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920, Beograd 1951, 141–2, 193.

stališče bi pomenilo razločitev državopolitične dejavnosti znotraj celotnega južnoslovanskega območja, in to po novi meji habsburške monarhije. Zahodno od te meje v skupno jugoslovansko politiko slovenske, hrvaške in bosenske stranke v smislu posameznih narodnih avtonomij, vzhodno od nje pa v skupno politiko vseh socialnodemokratskih strank balkanskih držav v smislu obrambe pred posegom vseh velikih držav, še posebno obeh glavnih tekmič, Avstrije in Italije. Ne torej državopolitično, marveč le kulturno zблиževanje celotnega južnega slovanstva na obeh straneh te meje, in to v okviru mednarodne povezanosti proletariata sploh.¹⁷

Spodbuda za prvi zunanjepolitični stik kake slovenske politične osebnosti je prišla sicer z območja lastnih slovenskih razmer, ni pa imela narodnopolitičnega vzroka, marveč verskopolitični. Vodja kranjske Katoliške narodne stranke Ivan Šušteršič je odrekel 22. januarja 1904 v dualistični parlamentarni delegaciji Avstrije na prav senzacionalen način avstrijskemu cesarju »ius exclusivae«, tj. pravico do odločilne besede pri volitvi novega papeža. Šušteršič je poudarjal, da hoče zadevo obravnavati samo s svojega osebnega stališča, s stališča katoliško vernega človeka, a tudi v zvezi z dejstvom, da je pač »delegat katoliške dežele«. Verjetno je ta nastop pozneje, v letu 1910, Šušteršiču olajšal avdienco pri papežu Piju X. Takrat naj bi od papeža dosegel imenovanje Slovenca Andreja Karlina za tržaškega škofa. Ob tej priložnosti naj bi bil papež Šušteršiča posvaril pred pravoslavjem. To je bil pač prvi, docela iz lastne pobude storjeni stik slovenske politike v zunanji politiki.¹⁸

Po drugačni poti je krenila narodnorevolucionarna mladina (Preporod), ki je nastala po aneksiji Bosne in Hercegovine in v položaju balkanske vojne proti Turčiji. Težila je sicer k ustanovitvi zedinjene, docela neodvisne države vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev, toda

¹⁷ Henrik Tuma, n. d., 208–212. – Arbeiter-Zeitung, 28. januar 1910, št. 27.

¹⁸ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. – Igor Grdina kritično h knjigi. V: 52, Zgodovinski časopis 1998, 134–138.

politične in tudi organizacijske odnose je gojila samo znotraj habsburške monarhije. Neuspešen je ostal poskus Vladislava Fabjančiča in V. Zorca v Beogradu leta 1912, da bi začela politični pogovor s predsednikom srbske vlade Nikolom Pašićem. Neuspešni so bili tudi poskusi Lovra Klemenčiča, da bi navezal stike z ruskimi socialnimi revolucionarji, ko se je s tem namenom mudil leta 1913 v Petrogradu, Moskvi in Kijevu.

Do svetovne vojne je treba omeniti še nekaj zunanjepolitičnih korakov Ivana Hribarja. Priljubljeni dolgoletni župan in državnozborski poslanec Ljubljane, eden voditeljev slovenske Narodno napredne stranke, se je od leta 1907 dejavno udeleževal znanega »neoslovenskega« gibanja (pripravljalni posveti za Slovanski kongres in sam kongres v Petrogradu 1908 in 1909 ter kongres 1910 v Pragi, dejavnost za ustanovitev Slovanske banke itn.). Četudi gibanje, kakor znano, ni bilo usmerjeno proti habsburški monarhiji, je bilo to njegovo neoslovensko delovanje eden glavnih razlogov (poleg »septembrskih dogodkov« 1908 v Ljubljani), zaradi katerih je cesar 6. avgusta 1910 dramatično zavrnil potrditev njegove ponovne, šeste, izvolitve za župana Ljubljane.¹⁹ Spričo svojega ob tem naraslega ugleda v neoslovenskih krogih se je Hribar aprila 1913 med vračanjem z obiska v Petrogradu oglasil v Sofiji in v Beogradu pri predsednikih vlade I. Geševu in N. Pašiću, da bi pomagal odvrniti grozeči spopad med Bolgarijo in Srbijo. Njegovo prizadevanje je dozdevno pripomoglo k temu, da sta se oba premierja še enkrat sestala 2. junija 1913, tik pred odstopom Geševa. – Omeniti je treba še eno epizodo. Medtem ko je Hribar februarja 1914 bival v Petrogradu v zadevi ustanovitve »Slovenske banke«, ga je sprejel zunanji minister S. D. Sazonov. Hribar je skušal zbuditi zanimanje Sazonova za slovenski narod, posebno z opozorilom na strateški pomen Trsta, češ da bo kot jugoslovansko pristanišče postal močno oporišče ruske mornarice v Jadranskem morju. Hribar je upal, da je s tem

¹⁹ Ivan Hribar, Moji spomini, I, Ljubljana 1928, 232–237, 375, 488. – AVA Wien, Präsidialakten des Innenministeriums, P. Nr. 8474/M.I. ex 1910.

pogovorom pridobil močnega zaščitnika Slovenskega primorja pred aspiracijami Italije. Udeležba Rusije pri skrivnem londonskem paktu antantnih sil z Italijo 26. aprila 1915 je pač dokazala neutemeljenost takšnih upov. Isti Sazonov je 6. maja 1915, ko sta ga predstavnika srbske akademije znanosti in umetnosti povprašala o Slovencih, stvar pojasnil čisto nedvoumno: »Če bi se Rusija morala zaradi Kranjske vojskovati tudi le en dan dlje, bi se odrekla njeni osvoboditvi.«²⁰

Enako brezupni za Slovence, toda bolj zanimivo spleteni, so bili stiki ob tako imenovani »misiji Carlo Galli« v prvih mesecih l. 1915. Carla Gallija, pred vojno vicekonzula Italije v Trstu, so konec l. 1914 poslali najvišji italijanski vladni dejavniki (zunanji minister Sonnino, predsednik vlade Salandra, minister vojske Zupelli, šef generalnega štaba Cadorna, admiral Revel) v Trst, da bi zaupno povprašal slovenske in hrvaške politike v Avstrijskem primorju, kakšno bi bilo njihovo stališče v primeru, da bi Italija napovedala vojno Avstriji. Galli se je s temi politiki dejansko srečal sredi januarja 1915 na treh zaupnih nočnih sestankih. Verjetno je Galli dobil samo »evazivne« odgovore, čeprav je pozneje pisal o privolitvi. Zanimivejši je potek poznejših zaupnih posvetov Slovencev in Hrvatov marca 1915 v Trstu, za katere so si pred tem pridobili nasvete vodje hrvaške politične emigracije Anteja Trumbića in pri katerih je bil posredno udeležen tudi ruski agent Vsevolod Svatkovskij, nekdanj na Dunaju dejavni ruski časnikar. Zbrani Slovenci in Hrvatje so najprej sklenili, da se je treba italijanskemu vdoru upreti z orožjem, govorili so celo o ustanovitvi lastne prostovoljske legije v takem primeru, če ne drugače, v okviru avstrijske armade, ter spisali v tem smislu letak za primer vdora italijanskih čet. To pa je izzvalo hudo kritiko Svatkovskega in navsezadnje

²⁰ Ivan Hribar, o.c., II, 26, 47–58. – Lazar Marković, Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje, Zagreb 1935. – Dragoslav Janković, O niškoj deklaraciji 1914. V: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, Zagreb 1969, 132–133. – Dragovan Šepić, O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine. V: Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, Vol. 3, Zagreb 1961, 462.

so se posveti končali s preklicem takšnih sklepov, pač z dejansko resignacijo. Svatkovskij je 19. aprila 1915 poročal Sazonovu o svojem uspešnem posegu in Rusija je lahko pristopila k strogo skrivanemu londonskemu paktu, prosta takšnih malenkostnih zoprnosti.²¹

Ta prispevek ne obravnava zunanjepolitičnih stikov politične emigracije. Le na splošno je treba omeniti, da je po vstopu Italije v vojno slovenska politika na domačih tleh izgubila praktično vse stike s krogi v Jugoslovanskem odboru. Edina izjema je primer tako imenovanega slovenskega tajnega odbora.²² Slovenska politika je dobila določene informacije o razvoju mednarodnega položaja z neke druge strani: od češkega Narodnega odbora v Pragi. Posebno zanimiva je zgodba, kako je predsednik državnozborskega Jugoslovanskega kluba Anton Korošec pod vplivom informacij iz Prage konec oktobra 1917 zavrnil vabilo iz cesarjevega kabineta, naj bi zaupno predlagal minimalni program Slovencev in Hrvatov.²³

Slovenska politika ni izrabila možnosti, ki bi jih za stike s tujino morda lahko črpala iz mednarodnih odnosov avstrijske socialne demokracije. Četudi sta mirovna akcija holandsko-skandinavskega komiteja v letu 1917 in zadevna izjava nemškoavstrijske socialnodemokratske stranke celo zbudili ugodna pričakovanja Korošca ter spodbodli prve vzgibe obnavljajočih se slovenskih liberalcev, so slovenski socialni demokrati končno ostali pasivni in svoje že pripravljene spomenice niso poslali v Stockholm.²⁴

²¹ O tej epizodi je nastala zlasti po objavi Gallijevih spominov cela literatura. Prim. dela Dragovana Šepića in dodatke v Janko Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971.

²² Janko Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, 47–48.

²³ Milada Paulova, Tajny vybor [MAFFIE] a spoluprace s Jihoslovny v letech 1916–1918, Praha 1968, 340, 565. – Janko Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, 21, 146–148, 294–295.

²⁴ Henrik Tuma, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937; Dušan Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, Ljubljana 1968; Janko Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, 21, 191–198, 304.

Državnozborni Jugoslovanski klub ni bil tako zadržan (ali neodločen). Dne 31. januarja 1918 je poslal obsežno spomenico mirovni konferenci centralnih sil z Rusijo v Brest Litovsku, in to lahko celo štejemo za prvo dejanje nastajajoče države južnih Slovanov habsburške monarhije. Spomenica je zahtevala, naj na konferenci sodelujejo tudi izvoljeni predstavniki vseh avstro-ogrskih narodov, izrecno tudi južnih Slovanov, da bi se tam sklenil sporazum o neomejeni samoodločbi. Spomenica je ostala edini poskus, da bi postavili jugoslovansko vprašanje v habsburški monarhiji neposredno na raven mednarodnih odnosov, in je sploh bila edina te vrste, spočeta v vsej Avstro-Ogrski.²⁵

Čisto drugačne vrste je bila dejavnost v tujini deželnega glavarja Kranjske in skoraj do konca 1917 načelnika Vseslovenske ljudske stranke, državno- in deželnozbornskega poslanca Ivana Šušteršiča. V vojnih letih 1916–1918 je šestkrat potoval v Švico, prvič februarja 1916 s soprogo, da bi se »umiril«, zadnjič pa v dneh pred 17. oktobrom 1918 po naročilu deželnega odbora z nalogami gospodarskega značaja. Štiri vmesna bivanja v Švici pa so se dogodila na željo avstro-ogrškega zunanjega ministrstva. Šušteršič se je namreč udeležil dveh kongresov in nekaterih dejavnosti Internacionalne katoliške unije (IKU) v Švici kot delegat iz habsburških dežel. V letu 1993 je bil objavljen zaupen dokument vatikanske diplomacije iz časa prve svetovne vojne, ki pove, da je šlo za pobudo Nemčije. Po svoji zmagi je nameravala delovati za obnovo papeške države in je že med vojno hotela z ustanovitvijo mednarodne katoliške zveze ustvarjati razpoloženje za takšno namero, ob tem pa krepiti lastno mednarodno tehtnost. Toda papeška diplomacija je bila zelo zadržana do te iniciative in vsa akcija je bila malo uspešna, četudi je tisti čas zbudila veliko pozornosti in mnoga vprašanja. V slovenski javnosti so pogosta Šušteršičeva potovanja v Švico povezovali z govoricami, da gre tudi za njegova prizadevanja, da bi našel podporo za srečno rešitev

²⁵ Publicirana zunaj avstrijske državne polovice, tukaj šele po imunizaciji z interpelacijo v državnem zboru.

slovenskega oz. jugoslovanskega vprašanja v mednarodnih katoliških krogih. Dejansko pa se njegovi stiki niso gibali v tej smeri. Zavrnil je tedaj poskus slovenskih političnih emigrantov v Švici, da bi z njegovo pomočjo uskladili svojo akcijo v tujini z domačo slovensko politiko. V splošnem je mogoče reči, da IKU ni bila niti uradno niti neuradno prostor, v katerem bi se pripravljali kakršni koli načrti za mirovno ureditev, ali bi o njih vsaj govorili. Težko je tudi trditi, da bi Šušteršič v svojem občevanju s temi vsekakor mednarodnimi krogi dosegel za slovensko politiko kakšen otipljiv rezultat. Morda si je pridobil izhodišča za svojo dejavnost po vojni, ko se je sam moral podati v politično emigracijo.²⁶

Pred koncem oktobra 1918 je avstrijska vlada dovolila, podobno kakor tudi v primeru češkega Narodnega odbora, predsedniku Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu Antonu Korošču odpotovati z delegacijo v tedaj še sovražno tujino, da bi se sešel z Jugoslovanskim odborom in s srbsko vlado. To Koroščevo potovanje in njegovo s tem povezano mednarodno dejavnost tukaj le omenjamo, saj gre za snov, ki že presega tematski okvir tega prispevka.²⁷

Außenpolitische Kontakte der Slowenen 1903–1918. V: Ulfried Burz in dr., ur., Brennpunkt Mitteleuropa, Carinthia, Klagenfurt 2000

²⁶ Janko Pleterski, Dejavnost dr. Ivana Šušteršiča v Švici v letih 1917–1918. V: 46, Zgodovinski časopis, 1992, 211–223.

²⁷ Momčilo Zečević, Slovenci u politici između dve jugoslovenske države (29. 10.–1. 12. 1918). V: 35, Zgodovinski časopis, 1981, 83–92. – Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, 221, 307.

12.

Jugoslovansko vprašanje in samoodločba 1918

Ideja o politični skupnosti Slovenije s Hrvaško, ki ji je tla pripravljalo na hrvaškem rojeno ilirsko gibanje (1835–48), je pri Slovencih pognala globoke korenine. Že nekateri avtorji programa Zedinjene Slovenije (okrog Matije Majarja) so si Slovenijo predstavljali v državnopravni zvezi s Hrvaško.

Glede na globoko povezanost hrvaškega problema z Vojvodino, Bosno in Hercegovino ter sploh z vprašanjem zedinjenja vseh Srbov v državno celoto je za Slovence vsako programsko in politično povezovanje s Hrvaško vedno pomenilo tudi vstopanje v območje širšega jugoslovanskega vprašanja. Prav očitno je to prišlo do izraza v l. 1870, ko so se v pričakovanju notranje reforme habsburške monarhije v Ljubljani sestali slovenski in hrvaški politiki, da bi našli skupno državnopravno rešitev, ki naj bi zajela tudi Vojvodino. Toda vojvodinski Srbi so z vidika srbskega vprašanja, rešljivega brez škode za dualistično razdelitev habsburške monarhije na Avstrijo in Ogrsko, pokazali, da na Slovence ne računajo. Slovenci so tedaj vendarle vztrajali na pripadnosti k južnemu slovanstvu kot svoji prvi opori za prihodnost. »Če katastrofa [polom Avstrije v evropski vojni] pride,« je tedaj zapisal Josip Jurčič, »mora nas najti pripravljene in naš narod in svet in naši protivniki Nemci morajo vedeti, kam hočemo, kaj terjamo.«

Vse do sprememb v mednarodnem položaju, ki jih je prinesla prva svetovna vojna, ni razen Slovencev pravzaprav nihče v Evropi verjel

(celo njihovi redki poznavalci in še redkejši prijatelji ne), da bi tudi njihovo narodno vprašanje lahko bilo rešeno v jugoslovanskih okvirih. Politični, gospodarski in z njim povezan skrajno neugoden demografski razvoj (velikansko izseljevanje) so Slovence silili, da najdejo državno rešitev svojega vprašanja. Politična samovlada je edina lahko zagotovila obstoj maloštevilnega naroda, stisnjenega med mogočne nemške in italijanske sosedo, ki so oboji neprikrito težili k temu, da slovenski kamenček čim prej brcnejo s svoje poti. In ker v Avstriji niso našli zaveznikov za takšno rešitev, so se vsi trije slovenski politični tabori na prelomu 19. in 20. stoletja ponovno obrnili k iskanju zaveznikov med svojimi južnoslovanskimi sosedo, onstran dualistične meje med Avstrijo in Ogrsko.

Slovenska Katoliška narodna stranka je v l. 1898 kot svoj program sprejela zgodovinsko hrvaško državno pravo, ki je posredno vključevalo tudi slovenske dežele. V tej smeri je ustanovila skupen slovensko-hrvaški klub poslancev v dunajskem parlamentu. Pozneje, v l. 1917, je to bila podlaga za pridruženje tudi vseh drugih slovenskih, hrvaških in obeh srbskih poslancev v enoten Jugoslovanski klub.

Liberalna Narodno napredna stranka ni sestavila kakega natančnejšega jugoslovanskega programa, toda l. 1909 je podprla predlog Slovenske ljudske stranke za državnopravno zedinjenje vseh Jugoslovancev habsburške monarhije.

Slovenski socialni demokrati so konec l. 1909 sprejeli lasten jugoslovanski program v okviru zamišljene konfederacije narodov Podonavja. Ideja o jezikovnem poenotenju Jugoslovancev, vsebovana v vseh teh zamislih, je l. 1913 spodbudila Ivana Cankarja, da se je ostro izrekel za narodno in kulturno samostojnost Slovencev in možno rešitev pokazal v federaciji južnoslovanskih narodov.

Svoja pota je hodila slovenska dijaška mladina, zlasti liberalna. Preobrazba Srbije l. 1903 v ustavno parlamentarno monarhijo z novimi

zunanjepolitičnimi usmeritvami mimo Avstro-Ogrske je spodbudila misel, da bo mogoče rešitev slovenskega vprašanja doseči proti habsburški monarhiji z naslonitvijo na kraljevino Srbijo. Takšnim ciljem ustrezajoče politike pa v teh prvih letih vendarle ni vodil nihče, tudi »narodnoradikalna mladina« ne. Oprijela se je predvsem konkretnega dela za narodno vzgojo in napredek. V tem času je nastajal tudi tako imenovani neolirizem, poskus, da bi slovenski problem rešili po poti jezikovnega približevanja Slovencev k hrvaškemu oz. srbskemu jeziku. Načelno je ta nenavadna misel odmevala v vseh političnih taborih, dejansko pa je nihče ni resno poskušal udejaniti. Njen praktični rezultat je bil nekaj dvojezičnih knjižnih izdaj Slovenske matice v Ljubljani in Hrvatske matice v Zagrebu. Odločno narodnorevolucionarno (protiavstrijsko) je bilo šele preporodovsko gibanje, imenovano po časopisu Preporod, ki je v slovenskem političnem življenju nastajalo v letih od 1911 do začetka svetovne vojne. Pod vplivi iz Dalmacije in Bosne so ti mladi ljudje prišli do sklepa, da v habsburški monarhiji brez boja ne bo nikoli prišlo do ustavne reforme v smislu ustanovitve kakšne južnoslovanske državne enote. Preporodovsko gibanje so vse stranke odklanjale, njegove ideje pa med mladino niso bile omejene na določen politični tabor.

Na začetku svetovne vojne sta – kajpak poleg samega vojaškega spopada – položaj Slovencev opredeljevali dve posebni okoliščini: politična preganjanja avstrijskih oblasti pod vplivom nemških nacionalistov in ozemeljska poželenja Italije. Slednji je od vseh treh držav antante, Velike Britanije, Francije in Rusije, v skrivnem londonskem paktu uspelo dobiti za vstop v vojno na njihovi strani velike obljube na račun slovenskega in hrvaškega narodnostnega ozemlja. Državna razdelitev slovenskega ozemlja je tako postala eden od vojnih ciljev antante. Kljub prizadevanjem slovenske politike doma in v svetu (Jugoslovanski odbor) londonskega pakta ni bilo mogoče več preprečiti. Nemške stranke v Avstriji pa so vojno hotele izkoristiti za dokončno ustavno ureditev vladajočega položaja Nemcev v državi, kar naj bi opravil kar cesar s svojim ukazom. Novi cesar Karel I. se od teh

zahtev ni jasno ograbil. V l. 1917 se je prizadevanje za posebni mir Avstro-Ogrske z antanto v cesarski politiki povezalo z idejo, da bo treba obenem s tem tudi izpeljati notranjo preosnovo Avstrije. V okviru takšnih pričakovanj je v državnem zboru Jugoslovanski klub razglasil majniško deklaracijo (30. maja 1917), v kateri je od vladarja in vlade zahteval, da se »na temelju narodnostnega načela in hrvaškega državnega prava zedinijo vsa ozemlja monarhije, na katerih žive Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državno telo, prosto vsakega tujega gospostva, zgrajeno na demokratičnem principu, pod habsburškim žezlom«. Deklaracija, ki je sicer pomenila politični kompromis, je bila jasno naperjena proti obstoječemu dualizmu Avstrije in Ogrske. Ta je Slovence ločeval od Hrvaške in Slavonije, pa tudi od Bosne in Hercegovine. Ravno ta lastnost je majniški deklaraciji omogočila, da je v naslednjih mesecih, ko je cesar opustil mirovno politiko in idejo hkratne notranje preosnove monarhije, postala praktična in legalna podlaga za široko gibanje, ki je terjalo neomejeno slovensko samoodločbo (»deklaracijsko gibanje«). Maja 1918 je avstrijska vlada zoper češko in slovensko deklaracijsko gibanje svojo nemško usmerjeno politiko še okrepila s prepovedmi shodov in preganjanjem. Tudi cesar je izjavil, kako ne bo dopustil, da bi se slovenske dežele ustavno odtrgale od Avstrije. Slovenske stranke so 27. maja 1918 ob tej cesarjevi izjavi ostro ponovile zahtevo po lastni državi.

Del slovenske politike se ni strinjal s protidualistično in zdaj še protidinastično zaostritvijo. Še pred koncem 1917 je to izrazil Ivan Šušteršič, ki se je ob tolmačenju majniške deklaracije odločil celo za razcep v Slovenski ljudski stranki. Poleti 1918 je tudi Aleš Ušeničnik v nasprotju z zaostritvijo narodne politike opozarjal, da »težnje slovenskega naroda niso šle nikdar za državnostjo izven habsburške monarhije«, in izražal zaupanje v cesarja Karla. Del kranjske duhovščine, ki je bil podobnega mnenja, se je ves čas oprijemal idej Ivana Šušteršiča. Tej smeri je bila že prvotna, lojalna vsebina majniške deklaracije preostra in je v nasprotju z njo potiskala v ospredje željo po Zedinjeni Sloveniji, pač v pričakovanju, da jo Slovenci dobe od Dunaja kot nagrado

za zvestobo. Vendar je za uspeh slovenskega gibanja za samoodločbo odločilni vzvod ostala antidualistična ost majniške deklaracije. »Izdajalec je, kdor nas skuša odtrgati od slovanskega juga /.../, kdor trdi, da bomo sami kos nemškemu navalu,« je zapisal 4. julija 1918 Slovenec, ki je bil tedaj pod uredništvom dr. Izidorja Cankarja. Pomisleke glede jugoslovanske državne osamosvojitve je imel tudi del slovenskih socialistov (Henrik Tuma), ki je računal na ugodnosti življenja v podonavski državi, reformirani s pomočjo mednarodnega delovanja delavskih strank.

Gibanje Slovencev za samoodločbo so dejansko spremljali tudi upori slovenskega vojaštva v garnizijah ob Muri. To so bili največji upori v avstrijskem zaledju. Slovenske stranke so na zboru 27. maja 1918 v odgovor cesarjevi grožnji enotno izjavile, da slovenski narod vztraja pri pravici do samoodločbe. Tako je bil 16. avgusta 1918 ustanovljen prvi element lastne državnosti, Narodni svet v Ljubljani. Ustanovljeni so bili tudi njegovi pokrajinski odbori v Mariboru, Celovcu, Gorici in Trstu ter številni krajevni narodni sveti po vsej Sloveniji, v Zagrebu pa skupni Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Tik pred razsulom Avstro-Ogrske je cesar Karel izdal manifest (16. oktobra 1918), v katerem je ponudil ustavno preosnovo Avstrije (ne tudi Ogrske) na temelju avtonomije narodov, tudi Slovencev. Manifest je pri izvedbi preosnove odpiral Nemški Avstriji možnost boja za ugodno razmejitev s Čehi na Češkem in Moravskem. Še ugodnejše so bile po tem načrtu nemške možnosti pri razmejitvi s Slovenci na Koroškem in Štajerskem. Določitev severne meje Slovenije je cesarski manifest prepuščal dvostranskemu dogovarjanju med nemškim in slovenskim narodnim svetom. Ni bilo dvoma, da bi bila ta meja za Slovenijo zelo neugodna. Karlov manifest ni govoril o Slovenskem primorju in Istri, ki ju je bila antanta že obljubila Italiji v londonskem paktu, izrecno pa je vnaprej določal, da bo Trst posebna enota, gotovo ne brez širšega slovenskega zaledja. Narodni svet SHS je cesarjev manifest zavrnil in zahteval združitev vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov na temelju načela

o narodni samoodločbi, ne glede na vsakršne zgodovinske deželne ali državne meje, torej z vključitvijo celotnega narodnega ozemlja teh treh narodov v Avstro-Ogrski v enotno, popolnoma suvereno državo.

Na tej podlagi je 29. oktobra 1918 hrvaški sabor razglasil državno odcepitev Hrvaške od Ogrske in Avstrije ter priznal vrhovno oblast Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov s predsednikom Antonom Koroščem. Isti dan je podobno storil veliki ljudski zbor v Ljubljani, katerega vodstvo je prevzel Narodni svet za Slovenijo in Istro. Predsedujoči Ivan Hribar je udeležence nagovoril kot »državljanke in državljanke svobodne Jugoslavije«. Pravi državni prelom je na tem zboru na lastno pobudo udejanilo navzoče slovensko vojaštvo. V njegovem imenu je nadporočnik Mihajlo Rostohar, priznan slovenski učenjak, odrekel pokorščino Avstriji in prisegel »zvestobo svoji narodni državi Jugoslaviji«.

Tako izvršeno ustanovitev nove suverene Države Slovencev, Hrvatov in Srbov je Narodni svet SHS v Zagrebu še istega dne razglasil celotni vojski, dne 31. oktobra 1918 pa je nastanek novega meddržavno-pravnega subjekta sporočil vladam Anglije, Francije, Italije, Združenih držav Amerike in Srbije.

S tem so bili storjeni odločilni koraki na politični poti k 1. decembru 1918, ko so v Beogradu, v stiski razmer, časa ter nakazujoče se hegemonistične politike srbske vlade in dinastije, ob v marsičem izsiljenem soglasju delegacije Narodnega sveta SHS, razglasili zedinjenje Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (slovensko-hrvaško-bosenske) s Kraljevino Srbijo v novo državo z imenom Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev. To naj bi ugodneje rešilo vprašanje slovenskih meja nasproti Italiji in Avstriji kakor Država SHS, ki je imela velike težave z mednarodnim priznanjem.

13.

Pogledi Ivana Šušteršiča na samoodločbo in jugoslovansko gibanje

Prispevek sloni na knjigi o Šušteršičevi politični osebnosti,¹ skušam pa opozoriti tudi na nekatere širše okoliščine in vidike. Tema je zlasti glede na čas, v katerem živimo, namreč še vedno ali celo na novo sporna. Najkrajše bi povoda stare in nove spornosti izrazili takole: Če so se nekoč zgodovinarji lotevali teme o vlogi Slovencev in o vprašanju njihove narodne samoodločbe pri nastanku Jugoslavije pretežno pod vtisom polemik o konkurenčnem pomenu majniške in krfske deklaracije (oba pojma navajam kot šifro za oba protislovna koncepta v zgodovinopisju o Jugoslaviji), je zdaj stopil v ospredje vtis dejstva, da se je sedemdeset let Jugoslavije v zgodovini Slovencev, odkar so se ločili od Avstrije, izteklo v konflikten razhod jugoslovanske socialistične federacije in s tem dozdevno tudi v polom ideje, na kateri je ob razpadu habsburške monarhije ta državna skupnost nastala. Zanimanje se je zdaj obrnilo k iskanju zamujenih priložnosti za Slovence, takšnih, ki bi jim morda že takrat omogočile, da bi ostali v okviru neke idealne Srednje Evrope. In usmerilo se je v tem smislu k prizadevanju, da bi se na novo ovrednotile tiste politične smeri in osebnosti, za katere se lahko domneva, da takšnih priložnosti morda ne bi bile napravile. Ivan Šušteršič stoji med takšnimi osebnostmi seveda čisto v ospredju.

¹ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Založba ZRC, Ljubljana 1998.

Nejevolji s preteklostjo v Jugoslaviji se neogibno pridružuje še posebna nejevolja zaradi slabih izkušenj s socialističnim družbenim projektom, ki je bil razlog za nastanek nedemokratičnega političnega sistema še tudi v drugi jugoslovanski državi, kljub njeni demokratični državni obliki republikanske federacije, ki bi jo bila morala ugodno razločiti od avtoritarne in centralistične kraljevine. Celotna zgodovinska doba med zlomoma obeh zaporednih širših državnih sklopov, v katerih so Slovenci živeli med letoma 1918 in 1991, je tako v določeni perspektivi dobila problematičen značaj.

Celo v razmeroma spravljivem videnju se tej dobi pripisuje značaj tehničnega transferja, ki naj bi bil Slovence – v sebi nedotaknjene, navzven pa le malo poškodovane – prenesel čez nevšečno zgodovino, kot nekakšne potnike na časovnem stroju, naravnost v obljubljeni deželni samostojni državnosti. Šlo bi za nekakšno edinstveno srečo v nesreči. Domislica pušča zasuto dejstvo, da med narodovim transferom občja zgodovina ni mirovala in da je neustavljivo ustvarjala nove razmere za vse v njej. Sploh pa, ali je mogoče prezreti, da Slovenci ne bi mogli biti deležni nikakršnega transferja v samostojnost – če bi že kaj takšnega bilo mogoče – brez 29. oktobra 1918, brez njihove lastne odločitve, s katero so postali samostojen subjekt v zgodovini.

V slovenski zgodovini je dejanje, storjeno na dan 29. oktobra 1918, samostojen dogodek prelomnega pomena, globoka cezura med dvema dobama v življenju naroda. S tem dejanjem se je narod opredelil za lastno suverenost. Vse tisto, kar je sledilo, pa naj je bilo za narod še tako neugodno in boleče, je nova zgodba, nova zgodovina. Seveda jo je treba spoznavati, jo primerjati s položajem prej in pozneje, seštevati dobiček in izgubo. Vendar to nima moči, da bi udejanjeno samoodločbo odpravilo. Skratka, ne strinjam se z mnenjem, da je dogajanje v novembru 1918 in pozneje relevantno za oceno 29. oktobra 1918.² Dejanje tega dne je kvaliteto naroda samo po sebi premaknilo

² »Veliko možnost novih analiz in ocen [odcepitve od Avstro-Ogrske, 29. oktobra] pa zlasti ponuja dogajanje novembra 1918.« – Janko Prunk, Noč, pijana od jugoslovanskega navdušenja. 80 let od ustanovitve jugoslovanske države. V: Delo, 30. oktobra 1998.

v novo, višjo kategorijo in tako bi bilo tudi, če bi se bili Slovenci tistega dne odločili, da ostanejo Avstrijci. Zgolj usmerjenost njihove volje ne bi mogla spremeniti načelne kvalitete njihovega dejanja. Edinole v primeru, če bi tistega dne ne storili ničesar, bi bilo to drugače.

Pomembno je, da so se Slovenci tistega dne sami odločili, da sami odločajo o sebi, kakorkoli že. V smislu Wilsonovega mirovnega pogoja, da je lahko podlaga miru z Avstro-Ogrsko le to, da prizna svojim narodom, da imajo pravico sami odločiti, kaj jih bo zadovoljilo, so Slovenci, ker so tisti dan to pravico uporabili, postali političen narod. Ni moder tisti, ki hoče relativizirati pravico do samoodločbe kot takšno, ker se mu zdi, da ni bila modro uporabljena.

Ivan Šušteršič je prav na začetku svoje politične poti pokazal, da daje v okviru političnega katolicizma prednost vseavstrijskim strankarskim povezavam pred samoslovanskimi ali celo zgolj južnoslovanskimi, hrvaškimi povezavami. Na prvem katoliškem shodu l. 1892 se je uprl predlogu, da bi v resolucijo »vnesli slovensko-hrvaško vzajemnost«, in ostalo je pri uradno predloženem besedilu, da je potrebna »tesna zveza katoličanov raznih avstrijskih narodov«. Tudi 12. oktobra 1898 ga ni bilo na Trsatu med pobudniki za sprejem hrvaškega državnega prava kot programa slovenske Katoliške narodne stranke, torej prava, ki je pozneje postalo pravni temelj tudi njegovih trialističnih prizadevanj. – Ali bi se Trsat lahko zgodil brez njegovega soglasja? Soglasje morda niti ni bilo formalno potrebno, saj takrat še ni bil ne dejanski ne statutarni načelnik Katoliške narodne stranke.³

V svojem pogledu na vprašanje državne ustavne reforme je Šušteršič konec l. 1901 še raje ostajal v mejah dualizma in še ni mislil na

³ Državnozborni mandat je Šušteršič z namenom, »da se posveti organizaciji katoliške strani v domovini« odložil sicer pred Trsatom, v aprilu 1898, dejanski načelnik KNS pa je postal šele pozneje, 16. marca 1899. – Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1918, SM, Ljubljana 1965, 360; Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, 68.

ustavno reformo v tistem velikoavstrijskem smislu, ki se ga je z vso vnemo oprijel nekaj let pozneje, ko je Velika Avstrija, tj. obsegajoča tudi Ogrsko, postala program prestolonaslednika Franca Ferdinanda.⁴ Takrat se je trializem, bodisi etnično južnoslovanski ali zgodovinsko velikohrvaški, dejansko umestil v prestolonaslednikovo vizijo o postopnem ustavnem spreminjanju Avstro-Ogrske v Veliko Avstrijo, ki bi na vsem ozemlju monarhije uresničila centralizem, kombiniran s federacijo narodno utemeljenih držav, med katerimi bi bila ena jugoslovanska. Trializem, s Slovenci ali brez njih, bi bil nekakšen prvi korak k Veliki Avstriji.⁵

Prestolonaslednikov velikoavstrijski načrt je tako uvedel na vladni in dvorni parket tudi politiko južnoslovanskega trializma in Šušteršič je to možnost izkoristil nemudoma po aneksiji Bosne in Hercegovine, ki je zbudila velike upe vsem zagovornikom hrvaškega državnega prava. Za trialistično formulo se je zavzel z odmevnim nastopom že v delegacijah, odločilno vlogo pa je imel pri sestavi in sprejemu izjave kranjskega deželnega zbora dne 16. januarja 1909 za združenje »vseh južnih Slovanov monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije«.

Izjava kranjskega deželnega zbora ni zanimiva le kot predhodnica majniške deklaracije, ampak tudi zato, ker opušča sklicevanje na hrvaško državno pravo in se utemeljuje na etničnem načelu, in to ne da bi imenovala posamezne južnoslovanske narode monarhije. To pomeni, da je obsegala vse, tudi Slovence in tudi Srbe. Najbrž gredo te njene značilnosti v veliki meri na račun dejstva, da je bila izjava usklajena ne le med voditeljema SLS, Krekom in Šušteršičem, marveč tudi z liberalno Narodno napredno stranko. To pa ne pomeni, da ni

⁴ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Založba ZRC, Ljubljana 1998, 123.

⁵ O tem zdaj temeljiteje Andrej Rahten, Federalistični koncepti v politiki habsburške monarhije na Balkanu 1908–1918. Rkp. magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1998.

bila Šušteršiču sprejemljiva tudi v načelu, tako glede etničnega prava kot nadomestka zgodovinskemu, hrvaškemu, kakor tudi glede priznanja Srbov kot neproblemske sestavine južnega slovanstva monarhije, analogno slovenski.

Še komaj tri mesece pred izjavo kranjskega deželnega zbora je Šušteršič zaupno razlagal Hrvatom svojo presojo, da je sicer treba govoriti o trializmu, a ne še javno zahtevati, da se morajo tudi slovenske dežele in Istra vključiti v hrvaško državo. Za to naj bi se delalo le za kulisami. V tem pogovoru je torej izhajal še iz zgodovinskega prava, hkrati pa molčal o Slovencih kot njegovih uživalcih. Te za Slovence najbolj kočljive plati trialistične ideje se je dotaknil šele 15. januarja 1909, dan pred sprejetjem izjave.

Treba je ločiti ožji in širši trializem, je dejal, pri čemer je širši tisti, ki zahteva združitev jugoslovanskih dežel »do Trsta, do Drine, ali pa še naprej«. Trializem, za katerega se izrekajo nemški krščanski socialci in nekateri voditelji nemške liberalne stranke, je ugotovil, pa se omejuje na Hrvaško, Slavonijo, Dalmacijo, Bosno in Hercegovino. Takšen ožji trializem bi bil, če bi se uresničil, celo v škodo Slovincem, saj bi izgubili (v državnem zboru na Dunaju) del južnih Slovanov (poslance iz Dalmacije), na katere se zdaj Slovenci v Avstriji lahko opirajo. Želel je torej »širši trializem«, Jugoslavijo v vsem obsegu južnoslovanskih dežel znotraj meja habsburške monarhije, s Slovenci vred. In seveda, tudi s Srbi vred, saj je omenil trializem »do Drine, ali pa še naprej«. Zadnje štiri besede so v uradni objavi v zapisnikih deželnega zbora izbrisane.⁶

⁶ Možnost, da bi avstrijska južnoslovanska državna enota segla tudi čez Drino, je Šušteršič pravzaprav tisti čas že nakazal 27. oktobra 1908 v avstrijski delegaciji, ko je omenil, da bi bila prihodnost slovanskih narodov na Balkanu najbolj zagotovljena, če bi se ustanovila balkanska federacija pod vodstvom habsburške monarhije. To je najbrž tudi vidik, s katerim je mogoče bolje razumeti bratovski ton njegove izjave o Srbih 19. marca 1909 v državnem zboru. – Janko Pleterški, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Založba ZRC, Ljubljana 1998, 215–216 in 225–226.

V našem zgodovinopisju se prisoja velik pomen izjavam Slovenske oz. Vseslovenske ljudske stranke, danim ob različnih priložnostih, da zastopajo program združitve Hrvatov in Slovencev, ne da bi bili pri tem omenjeni tudi Srbi. Te omejitve v imenovanju narodnega imena Srbov nikakor ne smemo razumeti kot izraz ozemeljskega izključevanja Srbov. Vedno so mišljena vsa južnoslovanska ozemlja v habsburški monarhiji, vse do njenih vzhodnih meja s Srbijo in Črno goro, torej tudi z vsemi na njih živečimi Srbi! Stvar je bila le v tem, da politične izjave, ki so slonele na priznavanju hrvaškega državnega prava, niso smele izreči srbskega imena, ker je hrvaško državno pravo to ime zanikovalo v mejah zgodovinske Hrvaške kot ime naroda. Na ozemlju zgodovinske Hrvaške so po tej politični doktrini priznavali samo en »diplomatski« (v zgodovinskih listinah zapisan) narod, to je hrvaški. Na temelju izpuščanja imena Srbov iz slovenskih političnih izjav, oz. iz programa SLS, nikakor ni mogoče delati daljnosežnih političnih sklepov, ne v smislu diferenciacije med posameznimi slovenskimi politiki in še veliko manj v smislu izključevanja srbskega življa iz načrtovane trialistične države. Sklicevanje na takšne programske imenske omejitve dobi vlogo kriterija za politično diferenciacijo v krogu SLS šele v letu 1917, po sprejetju majniške deklaracije in ob začetku političnih razlik v njenem tolmačenju. Naj to opozorilo zato zadostuje tudi kot razlaga zadevnih Šušteršičevih argumentov v letih 1917–1918.

V nadaljnjem pregledovanju Šušteršičevih stališč se omejujem samo na omembo velikega podviga za združitev Vseslovenske ljudske stranke z vsehrvaško Hrvatsko stranko prava v letih 1911–1913 in v tem sklopu tudi znane izjave hrvaško-slovenskega naroda dne 20. oktobra 1912 v Ljubljani. Tukaj želim samo opozoriti, da ima tudi ta politična akcija, z omenjeno izjavo vred, svoje mesto v jugoslovanskem gibanju, in sicer pozitivno. Spomnimo se le, da je bila ta širokopotezna akcija tisto zgodovinsko dejanje, ki je služilo kot argument Robertu Seton-Watsonu, ko je 1. oktobra 1914 začel v nasprotju s svojo knjigo iz leta 1911 dokazovati britanski vladi, da ne bo nobena ureditev jugoslovanskega vprašanja popolna, če bo prezrla Slovence. In opozoriti še želim, da

je Šušteršič na drugem sestanku hrvaško-slovenske pravaške stranke, 27. do 28. marca 1913 v Opatiji, zelo jasno opredelil svoj odnos tako do Srbov v habsburški monarhiji kot do Srbije, ki ga nikakor ne bi mogli označiti kot zanikanje naroda, podobno pravaškemu.

Vprašanje se je na tem sestanku odprlo pod vtisom simpatij za Srbijo, ki so se takrat razširile med slovensko in hrvaško mladino. »Do tega je treba opredeliti stališče,« je Šušteršičeve besede zapisal Vjekoslav Spinčić, »in to mora biti jasno, četudi posamezniki z njim ne bi bili zadovoljni. Predvsem: vsi mi smo narodna in državnopravna stranka. Versko prepričanje ne pomeni ovire. Vsakršen vernik nam je dobrodošel, če je naroden in za hrvaško državno pravo. Pozdravlja[m] prvega Muslimana tu v našem krogu. Svobodni smo v pravem pomenu besede. Najpomembnejše je vprašanje srbstva in hrvaštva. Srb kot Srb narodno ni naš nasprotnik, lahko je pravaš, tudi pravoslavni Srb. Srbska državnopravna ideja je ta, ki izključuje hrvaško državno idejo. Lahko bi rekli: hrvaška državna ideja je propadla, državnopravno smo Srbi. Ali pa, hrvaška državna ideja ni propadla, hočemo hrvaško državo. To ni proti Srbiji niti proti Črni gori. V hrvaških deželah naj velja hrvaško pravo, hrvaška država. Prijateljstvo s Srbi da, toda zato ne bomo Srbi. Dr. Šušteršič ni izgubil upanja na hrvaško državo, ker zaupa v hrvaški in slovenski narod.«⁷ – Iz tega izvajanja je pač očitno, da neimenovanje Srbov v programskih izjavah SLS (VLS) pomeni le programsko pristajanje na pravaštvo, ne pa zanikanja ali celo fizičnega izključevanja Srbov in njihovega ozemlja iz trialistične južnoslovenske države. Seveda pa je vnos narodnega imena Srbov v majniško deklaracijo pomenil nekaj novega za hrvaške pravaše, vsaj za večino, zbrano v milinovski stranki, ki jo je Šušteršič skušal obiti. Njemu bližji »čisti« pravaši v Zagrebu tega niso sprejemali.

Kakorkoli bi že kdo gledal na imenovanje Srbov v njej, je pri majniški deklaraciji bilo in ostalo za narodno politiko Slovencev bistveno

⁷ Prav tam, 302.

njeno zanikanje dualizma. Torej vprašanje, ali bo treba računati na posebno, ločeno reševanje slovenskega problema v avstrijski državni polovici sami ali ne. Upoštevanje takšne možnosti za Slovence je v slovenskem krogu ostajalo dejansko odprto do sklepa v znameniti alternativni o deklaraciji kot minimumu in maksimumu. Odločitev pa ni bila odvisna od volje slovenskih predstavnikov in strank, marveč od vlade, od vprašanja, ali jim bo ponudila otipljive izgleda, da bodo v okviru ustavne reforme v avstrijski državni polovici deležni vsaj avtonomije na celotnem etničnem ozemlju. Cesar in vlada sta poskrbela, da njunih stališč ni bilo mogoče razumeti v takšnem smislu.

In ob tem očitnem dejstvu je Jugoslovanski klub odklonil ponudbe za sodelovanje v vladi in 7. avgusta 1917 izjavil, da lahko podpre samo takšno parlamentarno vlado, ki bi sprejela majniško deklaracijo kot svoj program. Poudaril je, da narodna avtonomija Slovencev v okviru obstoječih deželnih meja (tj. avtonomija slovenskih manjšin v posameznih deželah zunaj Kranjske) ne ustreza stališčem Jugoslovanov. S tem se je končal čas, ko je Jugoslovanski klub, in slovenske stranke v njem, še bil resno pripravljen na postopno uveljavljanje majniške deklaracije, torej tudi na zadovoljitev Slovencev posebej. Šušteršič očitno ni bil zadovoljen s to radikalizacijo narodne politike, toda šele leto pozneje (3. julija 1918) je objavil trditev, da bi se bila tedaj lahko dosegla Zedinjena Slovenija, če bi bila politika (njegovih nasprotnikov) modra, majniška deklaracija pa bi ostala program za prihodnost.⁸ V dokazovanje svoje trditve se ni podal. Toda skoraj ne more biti dvoma, da bi avstrijski državni vrhovi še sredi poletja 1917 lahko dosegli oddvajanje slovenskega vprašanja od jugoslovanskega. Zadoستovalo bi, da bi ponudili Slovincem ozemeljsko narodno avtonomijo. Podprle bi jih vse slovenske stranke in njihovi poslanci v državnem zboru, podprl bi jih škof Jeglič.

Vprašanje je celo, ali je bila julija 1917 res zadnja priložnost za takšno rešitev. Kljub vsej radikalizaciji jugoslovanske opozicijske politike po

⁸ Prav tam, 386.

novembru 1917, bi cesar in vlada morda lahko še kaj storila januarja 1918, ko sta britanski premier in ameriški predsednik ponudila možnost ohranitve celotnosti habsburške monarhije s separatnim mirom, slednji še posebno s svojim programom v 14 točkah, ki je celo razveljavljajal problematični londonski pakt glede nove razmejitve z Italijo. Revolucionarni nemir delavstva v Avstriji bi bil takšni odločitvi za mir celo v prid. Toda cesar je s Sixtovo afero razbil vse takšne upe in zapravljal zadnjo priložnost. Zaostritev »nemškega kurza« v državnem vrhu v maju 1918, ko sta tako vlada kot cesar Slovincem izrecno odrekla možnost, da bi bili udeleženi pri rešitvi jugoslovanskega vprašanja, njim samim pa ničesar ponudila, marveč zagrozila s sankcijami proti deklaracijskemu gibanju, je časovno sovpadla z odločitvijo ameriške in zavezniške politike, da vojno končajo z razbitjem Avstro-Ogrske. Odtlej je Šušteršiču ostalo le še to, kakor je 1. julija 1918 sporočal v Resnici svojim prijateljem, da samuje in gleda na razburkano valovje ter se čudi marsičemu in marsikomu ...

Ali je potemtakem ustrezno trditi, da se je Šušteršič v nasprotju s tistim, kar sta oktobra 1918 govorila in počela Anton Korošec in Ivan Hribar, »zavzemal samo za povezavo Slovencev s Hrvati v obliki katoliške Velike Hrvatske, zadovoljil pa bi se tudi z vzpostavitvijo avtonomne Slovenije /.../«⁹ Taka trditev je slejkoprej le domneva. Nihče namreč ni »avtonomne Slovenije« ne Šušteršiču ne komu drugemu do tistega časa ponudil in tako ni imel Šušteršič vse dotlej sploh priložnosti, da bi se opredelil. Šele 16. oktobra 1918 je cesar Karel s svojim manifestom vsem »svojim« avstrijskim narodom (ne tudi »ogrskim« in tistim v Bosni in Hercegovini) ponudil, da vzpostavijo vsak na svojem naselitvenem ozemlju lastno državno skupnost, vse te narodne države pa naj sestavijo skupno zvezno državo. Lahko bi se reklo, da je Slovincem ponudil Zedinjeno Slovenijo, sicer izrecno brez »mesta Trsta z njegovim ozemljem«, a vendar nekaj neverjetno ugodnega.

⁹ Janko Prunk, Noč, pijana od jugoslovanskega navdušenja. 80 let od ustanovitve jugoslovanske države. V: Delo, 30. oktobra 1998.

Pustimo ob strani danes že dobro znana dejstva, ki so Karlovemu manifestu jemala značaj resne ponudbe, za nenemške narode, a posebno še za Slovence. Le spomnimo se na mirovne pogoje zavezniških držav, na skriti, a poglobitni namen cesarja in njegovih avstrijskih nemških svetovalcev, da manifest ustvari pravno podlago za konstituiranje Nemške Avstrije, na veljavnost londonskega pakta tako glede Trsta kakor sploh glede nove državne meje Italije na razvodnici med Sočo in Savo, na nedvomno veljavnost dualistične meje z Ogrsko, tj. Slovenija brez Slovencev med Muro in Rabo. Pravzaprav bi lahko bila za Slovence res pomembna nova priložnost le, če bi jim cesar mogel zagotoviti ugodno severno mejo z Nemško Avstrijo. Prav v tej točki pa ni bilo nobene ponudbe. Obstaja sicer spomin, da je cesar Šušteršiču, menda dan po razglasitvi manifesta, nakazal možnost meje na Dravi.¹⁰

Zelo verjetno se je Šušteršič tistega dne, ob vračanju iz Švice, res mudil na Dunaju. Toda on sam pogovora s cesarjem ne takrat ne kdaj pozneje ni omenil. Hkrati pa je dejstvo, da je le dan po domnevni cesarjevi ponudbi napisal svoj komentar k manifestu. »Manifest je dokaj plehek dokument in odkrito moramo izraziti, da ne more zadovoljiti nobenega Jugoslovana, že zato ne, ker slovesno potrjuje razkosanje našega naroda,« se glasi ključna ugotovitev.

Šušteršič je torej manifest presodil s stališča naroda Jugoslovanov, pri čemer je tudi sebe očitno štel za Jugoslovana, »razkosanje našega naroda« pa ugotovil glede na dualistično mejo, ki jo je manifest izrecno poudaril kot veljavno. Na noben način ni omejil svoje »jugoslovan-skosti« samo na Hrvate in Slovence in z ničimer ni izrazil želje, da bi dosegel kako rešitev za Slovence same in posebej. Celu tiste ožje narodne države, ki bi jo mogel imeti cesar v mislih na jugu Avstrije,

¹⁰ »/.../ tik pred prevratom je poslal Šušteršič z Dunaja /.../ od samega cesarja silno dolg nemški telegram, s katerim so ponujali Slovencem združeno samostojno Slovenijo, ki bi jo na severu mejila Drava /.../ Kje je tisti zanimivi dokument, in kdo ga je vzel, ne vem.« – Vinko Gaberc, Brez slave. Spomini na svetovno vojno, Samozaložba, Celje 1935, 247.

sploh ni razumel kot države samo za Slovence, ampak mu je bila to samoumevno država »avstrijskih Jugoslovanov«, tj. tudi Hrvatov v Istri in Hrvatov in Srbov v Dalmaciji! To je Šušteršič napisal 18. in objavil 20. oktobra. Dan vmes pa je razglasil celo že lastno uradno »Izjavo deželnega glavarja«. V njej je ponovil zvestobo majniški deklaraciji in sporočil: »Sem za to, da se takoj konstituira jugoslovanska država in da se takoj upostavi ljudski volji odgovarjajoča narodna vlada, kateri bom rad izročil vse svoje dosedanje posle.«

Zato lahko rečemo, da Šušteršič ni samo storil, kar je znano, namreč, da je pripravil deželni odbor Kranjske k soglasnemu sklepu 22. oktobra 1918, da se pridruži stališču Narodnega vijeća SHS v Zagrebu, ki zavrača Karlov manifest, in k soglasnemu sklepu, da se deželni odbor Kranjske ne šteje več pristojnega izvrševati politično oblast. K temu namreč lahko še dodamo ugotovitev, da je Šušteršič vse to uveljavil tudi kot svoj osebni odgovor cesarju, če sta se takrat res kaj pogovarjala. Začutil je pač, da mu od cesarja ni upati pomoči in da je skrajni čas, da se odloči za reševanje svoje osebe, da »prekomata«, kakor mu je nekoč svetoval pisatelj Finžgar.¹¹

V begunstvu in že po koncu »majske Jugoslavije«¹² je Šušteršič res poskusil najti alternativo med tem izvršeni prvodecembrski združitvi s Kraljevino Srbijo. O tem govori razprava Paola Blasine.¹³ Prek Kazimirja Skirmunta, cenjenega člana poljskega »lobija« v Vatikanu, je kuriji 30. decembra 1918 ponudil predlog v smislu, kakor ga je nuncij v Bernu Luigi Maglione sporočil vaticanskemu državnemu tajniku Gasparriju, da bi namreč Italija na mirovni konferenci mogla vplivati na razvoj na Balkanu, če bi skrčila svoje ozemeljske zahteve.

¹¹ Franc S. Finžgar, *Leta mojega popotovanja*, Mohorjeva družba, Celje 1957, 256.

¹² Tako so ljudje takrat na kratko imenovali Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, predno se je združila s Kraljevino Srbijo. Izraz je ohranjen v spominih Vinka Gaberca.

¹³ Paolo Blasina, *Santa Sede e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni dalla missione di Dom Pierre Bastien al riconoscimento formale (1918–1919)*. V: *Studi Storici, Rivista trimestrale dell' Istituto Gramsci*, Dedalo 1994, 773–809.

S tem bi dosegla modus vivendi z Jugoslavijo (očitno je tu mišljena »majska«, hrvaško-slovenska) in preprečila Veliko Srbijo (združeno veliko Jugoslavijo). Toda Maglione je v svojem »lucidnem realizmu«, piše Blasina, »tak predlog komentiral zelo zadržano: Razglasitev krajevine [Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918] je ovira za ustanovitev kake druge države; in če bi hrvaški in slovenski škofje tak načrt po Šušteršičevi želji podprli, bi tvegali neogibno preganjanje; samo podpora kake velike države bi mogla stvari spremeniti.« Sploh pa je bil Vatikan neprijetno presenečen nad navdušenjem hrvaških škofov za združenje s Srbijo. Vse kaže, da se je Vatikan držal Maglionejeve ocene.

Šušteršič je nato v marcu 1919, ko je bila pariška mirovna konferenca že v polnem teku, sam skušal nagovoriti italijansko vlado k sprejemu svoje zamisli. Gotovo mu je šlo za ublažitev ozemeljskih zahtevkov Italije, ki je pač vnovčevala obljube antantnih vlad iz londonskega pakta. Tudi zdaj je videl edino možnost, da se Slovenci mednarodno-pravno uveljavijo le v širši državni skupnosti s Hrvati, ne sami in samostojno. Naklonjenost Italije in njeno pripravljenost, da ublaži svoje ozemeljske zahteve, je skušal doseči z obljubo, da ji bo hrvaško-slovenska država docela podrejena na Jadranu in ji bo služila kot tamponska zaščita njenih interesov na Balkanu. Kot notranjepolitično oporo je obljubljal Italiji soglasje Muslimanov, Francove stranke in velikega dela Radićeve. Od slovenskih strank ni omenil nobene. Kot nekak nadomestek vseh neomenjenih strank je zagotavljal podporo vsaj treh četrtin katoliških duhovnikov. Razume se, da Italija za ta predlog ni imela posluha.¹⁴

Danes se nekateri očitno nagibajo k sodbi, da je Šušteršič imel v roka-vu nekakšno nejugoslovansko alternativo za Slovence ob koncu prve

¹⁴ Danes lahko vidimo, da bi sprejetje in uzakonjenje Šušteršičevega predloga na mirovni konferenci že samo po sebi postavilo vprašanje revizije zahodne slovenske meje z Italijo po drugi svetovni vojni v čisto drugače neugodne pogoje, kakor so bili tisti v l. 1945, in s tem tudi vprašanje končne osamosvojitve Slovenije.

svetovne vojne, in to še pred 29. oktobrom 1918. In videli bi ga radi kot nekakšnega preprečenega predhodnika samostojne Slovenije, takšne, ki bi celo bila ves čas »v Evropi« in bi ji bila zato prihranjena revolucija z vsemi nasledki. Šušteršič se jim zato kaže kot opozorilo na zmoto Janeza E. Kreka in Antona Korošca, ki da se je menda začela celo že z majniško deklaracijo. Ob tem se mi zdi nujno, da zgodovino-pisje še enkrat preveri, koga lahko po učinku njegovih dejanj v resnici štejemo za predhodnika današnje samostojne Slovenije.

Po mojem videnju tista za potek zgodovine relevantna razlika med Krekom s Korošcem na eni in Šušteršičem na drugi strani ni bila toliko v tem, kdo je bil bolj za rešitev Jugoslovanov s Slovenci, koga pa je bolj skrbela rešitev Slovencev samih. Zares pomembno razliko vidim v kvaliteti njihovega pojmovanja narodnega subjekta. Krek je po sodbi škofa Jegliča umrl še »o pravem času«, ker je zaradi razvoja dogodkov že »bil v veliki nevarnosti nekorektnega mišljenja o izvoru državne oblasti in samoodločbe narodov«. Šušteršičeva glavna lastnost pa je bila ravno dejstvo, da nevarnosti, da bi v narodu videl izvor državne oblasti in subjekt narodne samoodločbe, nikoli ni podlegel. Ironija zgodovine je, da je najtesnejši Šušteršičev somišljenik, Evgen Lampe, komaj deset mesecev po Krekovi smrti zatožil Vatikanu istega škofa Jegliča za isti greh, kakršnega je ta slutil v Krekovi politiki. Lampe je tožil škofa, da pozablja, da oblast izvira od Boga in da »v svojih listih« razglaša pravico narodov do samoodločbe.

Danes je pač očitno, da so pravi predniki Republike Slovenije tisti, ki so že 29. oktobra 1918 stopili na pot narodove samoodločbe, četudi si morda še niso bili docela na jasnem o singularnosti slovenskega narodnopolitičnega subjekta. »Samoslovinci« tistega časa 'na Šušteršičev način' so odločilni korak v usodi naroda zgrešili in zamudili. Na srečo naroda takrat niso več vodili. Drugi so potem dognali njegovo subjektiviteto in nanjo navezali idejo suverenosti, četudi se niso ogibali pojmu skupnosti enakopravnih narodov, ki je danes pač rezultat vseevropske zgodovinske izkušnje.

Med prvimi, ki se na temelju tako razumljenega slovenstva in spoznanja njegove pravice do suverenosti niso ustrašili celo tveganja popolne samostojnosti slovenske države, imenujmo Lojzeta Udetu. Ob prvi desetletnici 29. oktobra je poudaril, »da se moramo Slovenci v sebi okrepiti toliko, da ne bomo več trepetali, če nam bo kdo grozil z 'amputacijo', in da bomo znali iti svojo pot, če se izkaže, da imamo od te [jugoslovanske] politične zveze trajno več hudega kakor dobrega«. ¹⁵ In že v tistih letih ni bil edini podobnih misli.

Ivan Šušteršič se politično ni odločil za suverenost naroda. Toda z vso težo svojega pojava v slovenski zgodovini je nedvomno veliko, zelo veliko pripomogel h kopičenju moči, ki so bile narodu potrebne, da je zmožni v odločilnem trenutku prvič poseči po svoji pravici. Politična in načelna stališča, ki jih je Šušteršič izražal in uveljavljal v slovenskem narodnem vprašanju po tem dejanju, ki ga je sprejel kot diktat zgodovine, so ostajala načelno enaka tistim pred njim, le da jih je l. 1922 prenesel v okvir nove države, priznavajoč zdaj legitimnost tudi njenega poglavarja kot suverena po božji milosti in volji naroda. Obstala pa je vendar vidna načelna in politična razlika med prej in potem. S programom svoje Narodne ljudske stranke je Šušteršič l. 1923 uveljavljal naziranje, da je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev zdaj tista, ki tvori narod, en narod v svojih državnih mejah. Česa takega Šušteršič (ne SLS) poprej nikoli ni trdil o večnarodni Avstro-Ogrski, tudi če jo je pojmoval kot eno samo državo, Veliko Avstrijo pod žezlom Habsburžanov. Le jugoslovanska, južnoslovanska država je torej zanj imela pomen narodne in obenem narodotvorne države po francoskem vzorcu, za Slovence in za vse druge Jugoslovane hkrati. Ali ni bilo to nekakšno ex post priznanje narodnega, celo narodotvornega pomena jugoslovanskega gibanja za Slovence iz Šušteršičevih ust?

Pogledi Ivana Šušteršiča na jugoslovansko gibanje, samoodločbo in Jugoslavijo. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Slovenska matica, 2000

¹⁵ Lojze Ude, Desetletnica in dve osemletnici, Svobodna mladina, 1928, št. 6–7, 124–131. Ponatis v knjigi Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Obzorja, Maribor, 1972, 257.

14.

Politika naroda v krizi družbe, države in idej med vojnama

Ni dvoma, da je imel slovenski narod v času med obema vojnama že tako razvito družbeno in kulturno strukturo, da bi mogel sam oblikovati sebi prikrojen politični režim, če bi bil samostojen. In kakšen bi ta režim utegnil biti?

Zanimivo možnost za poskus ugibanja o tem vprašanju ponuja zgodovinsko delo politologa G. M. Luebberta o izvoru režimov, obstoječih med obema svetovnjima vojnama v Zahodni in v Srednji Evropi.¹ Samo tukaj so nastali režimi iz vrste treh opcij, liberalnodemokratske, socialnodemokratske in fašistične, ugotavlja Luebbert. Za vse države Vzhodne Evrope (brez Sovjetske zveze) pa meni, da se je v njih mogel razviti le režim tradicionalne diktature. Ta se od fašizma razlikuje po tem, da ji manjkajo njegove značilnosti: popolno zatrtje predstavniških institucij in avtonomnih delavskih strank in sindikatov, totalitarizem v odklanjanju drugih mnenj in opozicije, popoln nadzor nad tiskom, monopolistična ideologija in vseobsežna vizija družbenega reda, povezanost z ljudsko mobilizacijo v službi državi, hkrati z zavračanjem negativne legitimnosti množične apatije, popolno iztrebljenje socializma, reorganizacija in podređitev delavskega razreda. Med državami vzhodne Evrope Luebbert le za Češkoslovaško ugotavlja, da je svojo opcijo režima razvijala po družbenem načinu zahodne Evrope.

¹ Gregory M. Luebbert, *Liberalism, Fascism or Social Democracy. Social Classes and the political origins of regimes in interwar Europe*. Oxford University Press, New York-Oxford, 1991. – Avtor Gregory M. Luebbert je bil profesor političnih ved na Kalifornijski univerzi v Berkeleyu. Umril je mlad, še predno je knjiga izšla.

Toda tukaj je bil samostojen razvoj zaustavljen z zunanjim posegom Hitlerjeve Nemčije.

Ali bi se dalo kaj podobnega domnevati tudi za jugoslovansko glavni-
no Slovenije, če bi bila med obema vojnama samostojna država? Ali
ni tudi njena izhodiščna politična struktura, ki je bila v letu 1920 po-
dobna avstrijsko-nemški in češki, doživela zaustavitev s posegom od
zunaj, seveda na drugačen način kakor ČSR? Ali ni vlogo intervencije
v njen strukturni razvoj opravil vpliv širšega državnega prostora s
centrom v Beogradu, ki je trideseta leta na Slovenskem determiniral
kot leta režima tradicionalne diktature? Takšno spraševanje obrača
pozornost k vprašanju, ki je specifičen problem Slovencev že od časa
pred prvo svetovno vojno. To je vprašanje o za modernizacijo zado-
stni sekulariziranosti slovenske družbe.

Franjo Šuklje je 27. septembra 1892 v kranjskem deželnem zboru po-
spremil pravkar končani 1. slovenski katoliški shod z besedami: »Kot
pošten mož vam zagotavljam, brez izjeme priznavamo vsi velike za-
sluge, katere ima slovenska duhovščina za prepород naroda našega,
mi vsi brez izjeme odobravamo odlično pozicijo, katero zavzema naša
duhovščina, brez izjeme spoštujemo in se klanjamo verskemu čutu
naroda slovenskega, in če treba smo pripravljeni z vami vred braniti
ga proti napadom, naj pridejo s katerekoli strani; ali s takimi nazori,
se nikakor ne moremo sprijazniti. Gospoda moja, za kaj pa gre? Kar
se od nas zahteva, to se je »sans phrase« nam povedalo na zname-
nitem shodu na ljubljanskem strelišču. Kar se od nas zahteva, to je
nadvlada, diktatura cerkvene oblasti nad vsemi pojavi javnega, slo-
vstvenega, umetelnega in socialnega našega življenja. Gospoda moja,
to je stvar, proti kateri moramo odločno oporekati, ker bi ugonobila
in zamorila narodno prihodnost našo in vsak duševni napredek!«²

Po dveh svetovnih vojnah in dveh revolucijah, narodni in socialistični,
je l. 1976 zgodovinski problem sekularizacije družbe na Slovenskem

² Franjo Šuklje, Iz mojih spominov, II. del, Ljubljana, 1929, 35.

opisal Stanko Cajnkár: »Slovenija je bila le s posebno skrbjo ograjena greda avstrijskega duhovnega vrta. Ta del zemlje je bil nekašna božja rezervacija. Tako so mislili mnogi. Slovenski duhovniki so ji dali skoraj vse, s čimer se more ponašati. Ohranili so ji jezik, narodno zavest, primeren, dokaj skromen ponos, duhovno zdravje, čisto etiko in predvsem živo vero. Zato imajo za vse čase pravico, da ji dajejo duhovno hrano in skrbijo za red v njenih mejah. Če se v velikem, Bogu odtujenem svetu, igračkajo z nevarnimi idejami pozitivizma, naturalizma, evolucionizma, modernizma in reformnega katolicizma, je to zlo, ki ga stražarji slovenske pravovernosti ne morejo preprečiti. K nam pa viharji duhovnih revolucij tega plevela ne smejo prenesti. To je temeljna misel Mahničevega in vsakega drugega slovenskega integralizma. Zaradi te svete dolžnosti so bili varuhi slovenske pravovernosti strogi, nepopustljivi in nestrpni. Oblastiželjnost ne more razložiti posebnosti avstrijsko-slovenskega integralizma.«³

Podobno kot dvig meščanstva, s katerim se običajno povezuje, služi sekularizacija že dolgo časa kot obrazec za opis družbenega procesa, brez katerega ni mogoče razumeti nastanka modernega sveta. Pojem se dandanes praviloma uporablja (pogosto v izmenjavi s pojmi laicizacija, posvetnost in nevernost) za imenovanje procesa ločevanja (družbe) od nadzora, ki ga izvaja duhovščina kot družbena skupina, od nadzora, ki ga izvaja Cerkev kot institucija ali moralna sila, ali sploh od vsakršnega vpliva religije. Tako 1970 W. J. Bouwsma na XII. svetovnem kongresu zgodovinskih ved.⁴

Politični vpliv Katoliške cerkve je bil med Slovenci na začetku 20. stoletja izjemno velik, če ga primerjamo s takšnim njenim vplivom pri sosednjih narodih, ki so sicer tudi vsi po vrsti katoliški, če že ne

³ Stanko Cajnkár, Franc Saleški Finžgar in njegova doba, Celje, 1976, 10–11.

⁴ William J. Bouwsma, USA, The secularization of society in the seventeenth century. Publikacija kongresa. – Prim. Hermann Lübbe, Säkularisierung. Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs, Freiburg/Breisgau, 1965.

homogeno, pa gotovo po velikanski večini. Delež »katoliških« glasov pri državnozborskih volitvah l. 1911 je bil med oddanimi glasovi volivcev slovenskega jezika namreč kar 66,3 %!⁵

Nekaj podobnega kot pri Slovencih lahko opazimo le še pri avstrijskih Furlanih, ki jim je vladala stranka pod vodstvom duhovnika Luigija Faiduttija.⁶ V banski Hrvaški sploh ni bilo primerljive stranke političnega katolicizma, prav tako ne pri Madžarih na ožjem Ogrskem. Z Italijo je primerjava otežena, ker je tam Vatikan politično bojkotiral liberalno Italijo zaradi spora o papeški državi. Z geslom »ne elettori ne eletti« je Cerkev vernikom prepovedovala udeležbo na državnih volitvah. Pozneje, ko je med Italijani vendarle nastopila tudi katoliška Ljudska stranka znamenitega tribuna, duhovnika Luigija Sturza, ni ta niti zdaleč dosegla tako prevladujočega položaja kot slovenska med Slovenci. Edino med nemškimi Avstrijci je v dobi splošne volilne pravice nastala stranka političnega katolicizma, primerljiva po vplivnosti s slovensko, tj. Krščanskosocialna stranka. A tudi njen vpliv je bil dosti bolj omejen. Pri državnozborskih volitvah l. 1911 je od vseh veljavno oddanih glasov volivcev nemškega jezika dobila 35,5 % (socialdemokrati 31,1 % in vsi drugi 33,3 %).⁷

⁵ Izračun je približen: med volivce slovenskega jezika niso prišteti »Štajerčijanci«; od socialdemokratskih so k slovenskemu jeziku prišteti glasovi, oddani na Kranjskem in ena tretjina vseh oddanih na južnem Štajerskem, v Trstu, v Gorici in v slovenskem volilnem okraju na Koroškem skupaj; glasovi za slovenske slogaške kandidate na Koroškem, v Istri, Gorici in Trstu so razdeljeni po razmerju med glasovi za VLS in za liberalne narodnjake na Kranjskem, južnem Štajerskem in Goriškem skupaj, tj. 72,5 : 27,5 %. Osnova za izračun je tabela, objavljena v Janko Pleterski, *Die Slowenen. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. III/2, Die Völker des Reiches*, 825. – Slovenski prevod v knjigi Janko Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor, 1981, 255.

⁶ V obeh furlanskih volilnih okrajih je leta 1911 klerikalna stranka dobila 62,2 % glasov. – »Na furlanski strani je bil vitez položaja – prošt Luigi Faidutti, beneški Slovenec po rodu. Postal je organizator Furlanije po slovenskem vzorcu z zadrugami vseh vrst. Kmečke občine so bile v Furlaniji itak vedno klerikalna domena ...« – Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci*, 2. knj., Ljubljana, 1934, 376, 424.

⁷ Podatek za strukturo oddanih glasov volivcev nemškega jezika po Heinrich Rauchberg, *Österreichische Bürgerkunde*, 2. izd., Wien, 1912, 245.

Z vidika modernizacije je bilo po volilnem izidu l. 1911 očitno, da je glavno pereče vprašanje slovenske družbe, ali se bo tudi ona sekularizirala vsaj toliko, da bo podobna drugim v Srednji Evropi. Toda, ali bo sploh mogoč kak napredek v tej smeri, če se obenem ne reši tudi vprašanje, kako zavarovati obstoj naroda? Tukaj je določene odgovore prinesel razvoj v času prve svetovne vojne, bolj nočeš kot hočeš.

Treba je vedeti, da se je vprašanje sekularizacije slovenske družbe že takrat zastavljalo tudi z vidika, ki se danes, po stoletni izkušnji z modernim klerikalizmom na Slovenskem, definira kot vidik »evangeljsko vernega kristjana, ki ni zapadel ideologiji političnega katolicizma«. ⁸ To stališče je že takrat imelo do neke mere izdelano misel in si je že pridobilo svoj politični prostor v narodu in svoj delež v njegovi socialni strukturi. Običajno tukaj mislimo na idejni in politični značaj gibanja okrog Janeza Evangelista Kreka.

Izjemnost političnega vpliva Cerkve med Slovenci je bila v Avstriji opažena in poudarjena. Na vseavstrijskem zborovanju Avstrijske katoliške unije, delujoče z gesli, »Cor unum, anima una« ter »Instaurare omnia in Christo«, je bilo 30. maja 1912 na Dunaju ugotovljeno, da je »slovenska organizacija najboljša v Avstriji«, obenem je bila poudarjena njena izredna politična uspešnost. Namreč, pri volitvah l. 1911 so »razen Slovencev vse katoliške stranke v Avstriji hudo trpele /.../«. ⁹

Kako si pojasniti ta pojav? V tistem času je bilo težišče pojasnjevanja v poudarjanju, da so Slovenci pač katoliško ljudstvo, in v (samo) hvali, da so slovenski aktivisti političnega katolicizma v zadnjih dveh desetletjih to ljudstvo nenavadno marljivo organizirali, v političnem, prosvetnem, gospodarskem in stanovskem smislu, in da zdaj žanjejo sadove svojega dela. Vse to so bile dovolj očitne resnice. Moralo pa je biti vmes še kaj drugega, saj so bili tudi sosednji narodi katoliški in

⁸ Peter Kovačič Peršin, Odrpta rana slovenstva. Premišljevanje o političnem katolicizmu. V: 2000, Ljubljana, 1995, št. 82–83, 13–28.

⁹ Slovenec, 31. maj 1912, št. 123.

tudi njim ni manjkalo domiselnih in marljivih aktivistov političnega katolicizma, uspehi pa so bili vendarle precej skromnejši.

In odkod slovenski podobna uspešnost političnega katolicizma med Furlani? Ali samo zato, ker so se od avstrijskih Italijanov tako očitno razločevali po svojem avstrijskem patriotizmu, po svoji privrženosti habsburškemu cesarju?¹⁰ Ali je bilo torej »vsezaverodomcesarjevstvo« tista globlja, politični vpliv Cerkve tako povečujoča lastnost Slovencev in Furlanov, ki je bila pri drugih manj navzoča? Res so bili številni avstrijski Nemci, da ne govorimo o Italijanih, bolj usmerjeni k veličini naroda, ki je imel središče, celo glavnino onkraj meja habsburške države, usmerjeni k Italiji, k Veliki Nemčiji. In res je bila ta velikonarodna, čezdržavna usmerjenost avstrijskih Italijanov in Nemcev lastnost predvsem tistih državljanov, ki so se z liberalnih in socialnodemokratskih izhodišč nagibali k sekularizirani družbi, ne glede na njihovo pripadnost katoliški veroizpovedi. Toda res je tudi, da je bila večina liberalnih in socialnodemokratskih Italijanov, da ne govorimo o avstrijskih Nemcih, solidno avstrijsko patriotična.

Z druge strani, če pogledamo volilno usmeritev celotnega (tudi neslovenskega) prebivalstva na Slovenskem l. 1911, vidimo, da prevlada političnega katolicizma močno upade. Zniža se od 66,3 % na 51,2 %! In če pogledamo isto prebivalstvo v l. 1910 tudi z vidika poklicne pripadnosti, a ne glede na jezik, vidimo, da tukaj močno upade tudi prevlada agrarnega deleža, tako da so odstotki podobni odstotku klerikalnih glasov. Zniža se od 67,6 % na 56,6 %!¹¹

Nedvomno imamo opravka s pojavom etnične stratifikacije. In to lahko v veliki meri tudi pojasni, odkod med Slovenci tako velik vpliv

¹⁰ Še 25. oktobra 1918 je furlanska katoliška stranka zavrnila priključitev k Italiji. Raje bi se bili pridružili Jugoslovanom, če ne bi bila mogoča samostojna državnost s Trstom. – Umberto Corsini, *Die Italiener*. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, III/2, Wien, 1980, 878.

¹¹ Janko Pleterski, *Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno*. V: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor, 1981, 193–214.

katolicizma. Pač zato, ker so bolj agrarni in ker je med kmečkimi volivci vpliv duhovščine večji kot pri drugih, neagrarnih poklicnih skupinah. To je dobro znan pojav zlasti na slovenskih območjih Koroške in Štajerske in o njem je bilo že veliko napisanega.

Na Kranjskem je do svetovne vojne družbeni in politični razvoj etnično stratifikacijo večidel že presegel. Položaj v kočevskem nemškem jezikovnem otoku je bil drugačnega značaja. A tudi pri Slovencih je nemška stran v deželi še tik pred vojno skušala gojiti nemško liberalno usmeritev z listom »Domačin«.¹² Po l. 1918 je nacionalizem Italije poteptal za Slovence veliko ugodnejši položaj v Trstu in v Slovenskem primorju, posebno potem ko je zavladal fašizem. Etnična stratifikacija se je znatno ublažila na Slovenskem Štajerskem, v Mežiški dolini in v Prekmurju. Koroška je v Avstriji do današnjega dne ostala epruveta, v kateri opazujemo, kako porazno za Slovence se etnična stratifikacija ukinja, če etnično plastovita družba ostane pod državno dominacijo nemškoavstrijske nacije.

Na jugoslovanske državne meje omejeni vpliv »poslovenjenja« celotne družbe, od tal do vrha, je deloval v smislu pospešitve njene sekularizacije. Najbrž je tudi to eden izmed faktorjev, ki so oblikovali rezultate skupščinskih volitev 28. novembra 1920.

Izidi teh volitev zbujajo pozornost zaradi dejstva, da je »katoliška« Slovenska ljudska stranka (SLS) takrat dobila le dobro tretjino glasov (36,1 %), drugi dve tretjini pa sta bili približno enako razporejeni med stranke liberalnega (32,8 %) in socialističnega tabora (29,6 %). (Narodnosocialistična stranka – 3,9 % – je prišteta k liberalcem.) S takšnim izidom se je zdaj podoba Slovenije po sekulariziranosti politične zavesti skoraj izenačila s podobo, ki so jo dale prve parlamentarne volitve v republiki Avstriji, 16. februarja 1919. Krščanskosocijalna stranka je tam dobila 35,93 % glasov.

¹² Adrijana Segalla, Analiza pisanja tednika »Domačin« (1913–1915), rkp. diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1980.

Odkod zdrs deleža katoliških glasov v Sloveniji na mero, za katero bi lahko rekli, da je tipična za pretežno sekularizirano srednjeevropsko prizorišče? Med letoma 1914 in 1920 leži razvoj celega stoletja, je takrat zapisal Janko Kralj v obnovljeni katoliški dijaški Zori.¹³ Metod Mikuž hoče vzrok kar otipati: »Nekaj je šlo gotovo na račun takratnih nemirnih povojnih razmer, ki le niso bile ugodne za slovenski klerikalizem, glavni vzrok pa je bil vsekakor ta, da se SLS doslej še ni posrečilo razpresti svoje združne mreže po deželi tako, kot je bila pred vojno.«¹⁴ Že ta razlaga je obrnjena tudi k razlagi drugega Mikužu dobro znanega dejstva, namreč, da je SLS potem že pri naslednjih skupščinskih volitvah (1923) svoj dominantni položaj izpred vojne malo-dane obnovila in ga nato vzdrževala do zadnjih volitev jugoslovanske parlamentarne dobe v letu 1927. Podobno Bogo Grafenauer prisoja zdrs deleža glasov za SLS predvsem vplivom svetovne vojne, opozarja pa tudi na »vplive nastanka novega političnega prostora«.¹⁵

Oba zgodovinarja se v razlagi, zakaj se je l. 1923 obnovil dominantni položaj SLS, v bistvu ne razhajata. Mikuž: Ni zmagala ideja klerikalizma, bolj je zmago prinesla znova razpletena mreža strankinega združništva na podeželju; drži pa tudi Koroščeva ugotovitev, da so volivci podprli politiko slovenske samostojnosti in neodvisnosti v mejah Jugoslavije. Grafenauer: Gre za vrnitev k SLS zlasti podeželskih volivcev, prizadetih z gospodarsko in davčno politiko centralističnega režima, ker ona, kot edina velika stranka načelno postavlja slovensko narodno vprašanje v Jugoslaviji.¹⁶ Oba avtorja tudi menita, da je šlo v bistvu za obstojnost ali vztrajanje stare (predvojne) politične strukture. Rezultat iz leta 1920, menita, je nekaj naključnega, iz

¹³ Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*, Ljubljana, 1977, 54.

¹⁴ Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana, 1965, 195.

¹⁵ Bogo Grafenauer, *Diferenciacija in grupiranje političnih tokov v slovenskem političnem življenju od 1935 do konca 1940*. V: *Slovenski upor 1941*, SAZU, Ljubljana, 1991, 8.

¹⁶ Metod Mikuž, n. d., 251–252. – Bogo Grafenauer, prav tam.

kratkoročnih razmer izvirajočega (po Grafenauerju le »kratek nihljaj v drugo smer«), tako da imamo opravka s kontinuiteto moči političnega katolicizma v narodu.

Morda pa bi se le morali vprašati, kaj se je zgodilo s tistim »stoletjem«, ki se je po vtisu pričevalca J. Kralja dogodilo med letoma 1914 in 1920! Stoletja, četudi gre le za prisposodbo, ki ponazarja intenzivnost realnih premikov v stvareh, praviloma ne morejo izpuhteti. Premiki se v zgodovinskem procesu kumulirajo, ne odštevajo. Ali ni šlo le za navidezno obnovo moči nesekulariziranega pola v zavesti ljudi, ker se je merjenje moči pač na zunaj navezalo na spreminjanje števila glasov za njegovo stranko? Ali ni tista situacija v razmerju moči obeh polov, izkazana l. 1920, vendarle nekaj, kar je bilo trajnejšega pomena? Ali res ni l. 1920 šlo za novo stopnjo na poti modernizacije naroda, novo stopnjo sekularizacije njegove zavesti, ki je bila trajnejšega pomena in ki se je v naslednjih letih le prekrila z izrednimi okoliščinami, v katerih je narod živel, z okoliščinami, kakršne z vprašanjem sekularizacije družbe nimajo prave zveze? Z drugimi besedami, ali je sploh mogoč takšen »nihljaj v drugo smer«, da bi ga lahko razumeli, kot da se je narod po njem vrnil iz novega stanja modernosti v stanje predmodernosti?

Za katere okoliščine bi mogli reči, da naroda niso vrnile v staro stanje, marveč, da so le prekrile trajnost novega v njem? Omejiti se moramo na naštetje verjetnih.

- Prehod slovenskega naroda v novi prostor, ki odslej od zunaj posega v samostojno nadaljevanje njegovega notranjega razvoja.
- Intervencija zunanjega faktorja se formalizira z vidovdansko ustavo, z ukrepi centra države na temelju ustavnih pooblastil.
- Rezultati volitev na Slovenskem se v tem sistemu ne oblikujejo le v razmerju do avtonomnih, notranjih procesov v narodu, marveč tudi, če ne predvsem, v razmerju do režima države, če ne kar v odvisnosti od njega.

Zagotovo to velja za stranko radikalne levice v slovenskem delavskem gibanju, ki je zapadla prepovedi in kazenskemu preganjanju. A to lahko le deloma razloži nenavadni upad deleža glasov socialističnega tabora na volitvah od 1923 do 1927, ko je bil šele na zadnjih spet izvoljen en (en sam!) socialistični poslanec, po dolgoletnem presledku, ko ni bilo sploh nobenega. Gre za krizo v slovenski socialni demokraciji sami, a morda še bolj za dejstvo, da izgublja vpliv zaradi svojega jugoslovanskega unitarizma.

Še bolj velja to isto za tabor slovenskega liberalizma. Sam Fran Govekar je 7. septembra 1926 potožil Zofki Kvedrovi: »Demokrati so se pač dali predaleč zavesti po svojem fantastičnem jugoslovenstvu. Srb je Srb, Hrvat ostaja Hrvat, le Slovenci naj bi bili Jugosloveni. Tega večina noče in klerikalci to zlorablajo.«¹⁷

Sekularizirani del slovenske družbe je tako ostajal brez prave narodnopolitične notranje strukturne opore. Prav malo pomeni pri tem dejstvo, da so slovenski komunisti l. 1923 vendarle opustili stališče jugoslovanskega narodnega unitarizma in da so v naslednjih letih povzeli program suverene Zedinjene Slovenije. Zato je malo pomenilo dejstvo, da je bil prvi Slovenec, ki je moral pred sodišče, ker je razglašal pravico Slovencev do samoodločbe, komunist Dušan Kermavner v letu 1928.

Seveda je treba videti še marsikaj drugega. Jugoslovanski državni okvir ima velik pomen za Slovence, ne glede na njihove nacionalnopolitične usmeritve, in »intervencija« širše države v slovenski notranji razvoj je zato tukaj vendarle dovolj široko sprejeta. S pomočjo jugoslovanske države so Slovenci že do štetja 1931 zdesetkali nemško manjšino na Štajerskem in v Mežiški dolini in so tako bistveno ublažili učinke etnične stratifikacije. Edina realna priložnost za Primorsko se zdi močna Jugoslavija. Celo Henrik Tuma vidi rešitev v

¹⁷ Dušan Moravec, Pisma Frana Govekarja, 3. knj., SAZU, Ljubljana, 1983, 133–134.

vojni z Italijo.¹⁸ Po drugi strani pa fašistični režim na Primorskem dopušča edinole Katoliško cerkev kot slovenski kulturni faktor, in to zavira misel o zaželenosti sekularizacije pri vseh.

Vsa ta in še marsikatera druga ugodna dejstva življenja v Jugoslaviji vendarle ne odpravljajo posledic priključenosti Slovenije kot dežele srednjeevropskega tipa k državi, ki po večini pripada tistemu tipu dežel na vzhodu Evrope, ki v 30. letih ne sledijo trem zahodnoevropskim opcijam režima, ampak se gibljejo k četrti, k ustvarjanju diktature tradicionalne zvrsti. Katera od treh opcij pa bi se utegnila razviti v Sloveniji, ki bi bila po letu 1918 že državno samostojna? Na to spekulativno vprašanje ne more biti odgovora. Le domnevamo lahko, da bi se razvijala kot dežela, v kateri bi razmerje med sekulariziranim in nesekulariziranim delom družbe imelo izhodišče v strukturi, podobni tisti, ki so jo izkazale prve povojne parlamentarne volitve 1920. Torej kot dežela, ki po svoji že razviti moderni strukturi – ne le po kulturni tradiciji – pripada Srednji in Zahodni Evropi. Argument za takšno presojo so nekatera ugotovljiva znamenja, ki kažejo, da obstaja, kljub zunanjemu videzu, med letoma 1920 in 1941 kontinuiteta v stopnji sekulariziranosti družbe. Podpovršinsko trajnost »nihljaja v nasprotno smer«, izkazanega leta 1920, zaznamujejo nekatera dejstva v prvi polovici 30. let.

Predvsem je vidno, kako močno je ugled SLS oz. njenega (neformalnega) vodstva padel, ko je podpirala beograjski režim centralizma v letih njegove najhujše preizkušnje. SLS je bila v vladi od »blejskega pakta« z V. Vukičevićem l. 1927, s Korošcem celo na njenem čelu po skupščinskem atentatu l. 1928, nato s Korošcem v vladi diktature, od leta 1929 do 28. septembra 1930, potem pa še eno leto brez njega, prav do razglasitve oktroirane ustave, do 3. septembra 1931. Dobra štiri leta prevzemanja soodgovornosti za jugoslovanski centralizem

¹⁸ Branko Marušič, ur., Henrik Tuma, Pisma. Osebnosti in dogodki (1893–1935), Ljubljana-Trst, 1994, 427, 480.

in za razbitje parlamentarne demokracije so slovenskemu političnemu katolicizmu onemogočila, da bi pravo mero svoje oslabelosti v družbi še naprej zastiral in jo povečeval z ugledom stranke, ki velja za edino pomembno zaščito naroda in njegove avtonomije.

Javne volitve v državi, kjer vlada diktatura, so gotovo parodija demokracije. Opozicija lahko na njih, če ima dovolj zaupanja v lastne moči, kvečjemu prisili vladno stran k demonstraciji nasilja. Toda l. 1931, na prvih takšnih skupščinskih volitvah, še ni bilo vsedržavno združene opozicije, in le takšni bi volilni zakon sploh dopuščal nastop. Korošec se je udeležil v Beogradu sestanka skupin, ki bi utegnile sestaviti opozicijsko listo, tj. združbe dela radikalov, samostojnih demokratov in zemljičarjev in SLS. A sestanek je le potrdil njihovo skupno stališče, da se volitev ne udeležijo. SLS tako ni bila primorana javno potipati, koliko vpliva na Slovenskem ji je še ostalo. Toda vodstvo SLS se je že brez tega zavedalo negotovosti položaja in lotilo se je popravljanja politične škode iz zadnjih štirih let. Vnovič je poprijelo zahtevo po slovenski avtonomiji.

Za svojo 60-letnico, 8. maja 1932, se je Korošec pustil v ljubljanskem Unionu zaviti v slovensko zastavo in nositi na ramah navdušenih slaviteljev. Potrebni efekt ni izostal. Vlada je nameravano serijo takšnih proslav po širni Dravski banovini prepovedala. Navdušenje nad obnovljenim slavljenjem slovenske zastave na telesu jubilaranta se je sprevrglo v ogorčene proteste proti režimu. Protestirajoči privrženci SLS so množično vdirali na prireditve vladne stranke in jih sprevažali v demonstracije proti režimu. Dogodil se je sloviti Šenčur, dogodilo se je kazensko preganjanje najvidnejših njegovih udeležencev pred sodiščem za zaščito države v Beogradu. Vrste so se zopet strnile.

Toda, kdo je nosil na svojih ramah v slovensko zastavo ovitega Korošca? Nihče drug kakor krščanskosocialistični študent Marjan Breclj, bodoči član partizanskega Glavnega štaba Slovenije, organizacijski sekretar izvršilnega odbora OF, član Avnoja in predsedstva SNOS, pa

tako naprej!¹⁹ Slovenska zastava je bila koncesija vodstva stranke njemu in njemu podobnim, ki se s tem svojim izrazom navdušenja zagotovo niso kar vrnili v tabor intransigentnega političnega katolicizma. Nasprotno. Zahtevali in dobili so še nekaj bolj zavezujočega. Konec leta 1932 so jih navdušile »Koroščeve punktacije«, režimu dovolj sumljive, da se je odločil za svarilno konfinacijo Korošca in vrste vrhunskih članov SLS.

Marsikomu v SLS so se punktacije zdele nekaj preveč radikalnega. Odsev tega občutka najdemo že tisti čas v knjigi Matije Škerbca, ki je menil, da so Koroščeve punktacije veliko bolj radikalne kakor zagrebške.²⁰ Tudi slavljenje Koroščevega jubileja je zbudilo pomisleke, češ da bi se dalo razumeti, da se slavi vloga Korošca ob 6. januarju. Škerbec je seveda dobro razumel, podobo katerega Korošca hoče stranka obnoviti, in bil je prepričan, da je to mogoče doseči le v spopadu z Beogradom, ne v sodelovanju z njim. Pri tem se je kot nekdanji Šušteršičev »starin« vprašal, zakaj naj bi se pravzaprav izpostavljala on in ne kar Korošec sam, ki je pomagal Jugoslavijo ustvariti in s tem utemeljiti tudi to težavo. »Priznam,« je zapisal, »da me je večkrat obšla misel: 'Kaj pa te vse to briga, saj nisi pri tem nič sodeloval, drugi so za to poklicani. Kdor je bil v časih zmagoslavja voditelj, naj gre pa še sedaj v strelski jarek.'« Potegnil je seveda kratko: zaradi Šenčurja je moral v Sremsko Mitrovico, odsedeti leto dni ječe, medtem ko je šel Korošec v konfinacijo v udobno Vrnjačko Banjo, potem pa na Hvar.

Že dejstvo, da so bili potrebni takšni vratolomni podvigi na polju narodnosti, da bi stranka obnovila svojo pozicijo, kaže na to, da je bila pozicija »golega« političnega katolicizma dokaj šibka in da so bili tisti imenitni procenti absolutne večine med letoma 1923 in 1927 le pogojni.

¹⁹ Ciril A. Žebot, *Slovenija včeraj, danes in jutri*, Celovec, 1967, 109–110.

²⁰ Matija Škerbec, *Šenčurski dogodki*, Kranj, 1937, 19.

Dejstvo je, da vse do konca mirnega življenja Jugoslavije ni bilo nikoli več regularnih volitev, na katerih bi se lahko razločno izmeril vpliv strank, ugotovilo razmerje moči političnega katolicizma v primerjavi z močjo sekulariziranega dela slovenske družbe v tridesetih letih. S potrebnimi pridrčki lahko nekaj o moči SLS vendarle ugotovimo s primerjanjem skupščinskih volitev 1935 in 1938.

Rezultate treh skupščinskih volitev v času oktroirane ustave, 1931, 1935 in 1938, je do neke mere zanimivo primerjati, če uporabimo metodo, ki jo je uvedla vlada leta 1931, tj. da se podpora režimu meri na podlagi odstotka glasov za vladno listo, izračunanega v razmerju od celotnega števila volilnih upravičencev, po banovinah in za celo državo.²¹

V letu 1931 je vladna lista nastopila sama in ni bilo opozicijske. V letu 1935 je bila opozicijska lista postavljena, a SLS je razglasila abstinenco. To je storila z namenom, da po volitvah stopi v vlado. Ni si hotela z opozicijskim nastopom kvariti odnosov z Beogradom, zlasti ne s knezom Pavlom, z »najvišjimi faktorji«, kot se je izražal Korošec.

Dravska banovina je dala za vlado Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) odstotek (40,79), ki je bil znatno pod državnim povprečjem. Nižji odstotek sta dali le obe pretežno hrvaški banovini, Savska in Primorska. SLS se je po volitvah pridružila vladnim silam. Vstopila je v novo vsedržavno stranko vladnih sil, Jugoslovansko radikalno skupnost (JRZ). Poslej je dobra tri leta vladala v državi in v Dravski banovini, na temelju centralističnega, unitarističnega program JRZ in brez spremembe zakonodaje diktature.

Na volitvah 1938 je bilo drugače. Opozicija je bila širša, ker je vključila tudi večje dele JNS, vključno s Kramerjevim slovenskim delom.

²¹ Janko Pleterski, *Istorija Jugoslavije do 1941. V: Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 6, Zagreb, 1990, 251–278, tabela na str. 274.

A tokrat je v Dravski banovini nastopila na volitvah tudi SLS, kot slovenski del vladne JRZ. Ob splošni tendenci upadanja uspešnosti vladne liste v državi (manjši izjemi sta bili le še Donavska banovina in sam Beograd) je v Dravski banovini vladna lista (JRZ) tokrat pridobila znatno večji odstotek glasov vseh volilnih upravičencev: 53,14. SLS je torej vladni listi na novo pridobila 12,38 točkovna odstotka. Za toliko je bila uspešnejša od JNS. To povečanje ni ravno impozantno.

Svoj prispevek je SLS dosegla seveda s pozicije stranke na oblasti in z neskrupulozno izrabo prednosti, ki jih je takšni stranki prinašal volilni sistem. Korošec je kar drastično povedal na volilnem shodu v Ljubljani: »Mislim, da danes ni človeka, ki bi sploh mogel dvomiti, da bomo zmagali mi. Dobili bomo namreč [»Če namreč dobimo« – tako je treba logično brati časnikarjev prevod] en (sam samcat) glas večine, dobimo po volilnem zakonu 300 (306) mandatov. Povejte torej svojim ljudem tole: Če imajo najvišji faktorji v državi zaupanje v nas, bomo vladali cela štiri leta, hočem reči, najmanj štiri leta.«²²

Stranka je poleg sistemskih uporabila tudi lastna nova, časom primerna sredstva za vplivanje na volivce. Ob volitvah 1938 je namreč JRZ v Dravski banovini že uporabila posebno formacijo, ilegalne, pač strahovalne, »rediteljske čete«, zbrane znotraj sicer legalne organizacije, imenovane Mladina JRZ.²³ To je bila značilna novost v slovenski družbi, pravo »znamenje časa«.

Če vidimo v pridobljenih 12,38 točkovna odstotka moči za režim pravo merilo za moč SLS v tistem času, lahko rečemo, da je bila ta moč bistveno bolj omejena, kakor, postavimo, leta 1927. V tem smislu

²² Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd, 1965, 53.

²³ Anka Vidovič Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, Ljubljana, 1994, 127–130. – V knjigi so na istih straneh navedene povojne pisne izjave predsednika Mladine JRZ Rudolfa Smersuja o zaslugah te organizacije pri izvedbi volitev 1938 in o tem, da je bil pretežni del tega članstva pozneje pod okupacijo jedro »vaških straž« – MVAC.

bi bilo treba preformulirati mnenje Boga Grafenauerja, da rezultati volitev 1938 »na videz« potrjujejo obstojnost struktur, izkazanih na volitvah 1927. Že takrat so primerjalne številke neposredno kazale na šibkost pozicije SLS (JRZ). Po zaslugi volilnega zakona je SLS (JRZ) seveda dobila vseh 27 mandatov, dopuščenih Dravski banovini, in v tem smislu dosegla total(itar)no zmago.

Opozicionalna Jugoslovanska nacionalna stranka se je zdaj prilagajala. Načelno ji to ni bilo težko, saj je bila z vladajočo SLS (JRZ) na enakih stališčih glede državne ureditve in (ne)demokracije. Svoj modus vivendi z manifestacijami klerikalne oblasti v osnovni in srednji šoli in s podobnim je oblikovala po občutku svoje družbene ogroženosti in v zavesti lastne politične nemoči. »Vera je potrebna, da mase skupaj drži,« so si med seboj šepetali mali slovenski liberalci. Niso vedeli, da ponavljajo staro priznanje meščanske Francije iz časa restavracije. Tam so glasnike tega priznanja imenovali »les chrétiens de la peur« (kristjane iz strahu).²⁴ Za njihov strah je prav dobro vedel Korošec. V spremni besedi k razstavi slovenskega novinarstva l. 1937 v Ljubljani je namreč zapisal: »Masa je postala vladar, pa naj gre za katerokoli obliko vladavine, in kakor se sliši absurdno: v diktaturah še bolj kakor v demokracijah. /.../ Kajti masa je često kakor otrok.« Voditi in vzgajati se jo da »k dobremu ali slabemu, k brezmejni požrtvovalnosti za vzvišene ideale, pa tudi k nizkotnemu zločinskemu početu«.

Kako daleč so bile te besede od misli na suverenost ljudstva! Načelo o svobodnih volitvah je bilo sicer v ustih vseh. A ko se je možnost za takšne volitve dejansko pokazala, jo je slovenski del JRZ po ovinku zavrnil, pravzaprav odložil »ad calendas graecas«.

Malo opaženo je v slovenskem zgodovinopisju ostalo dejstvo, ki ga je tudi M. Mikuž zabeležil le mimogrede: Ob vprašanju, kako naprej z notranjo preureditvijo države, potem ko je bila ustanovljena hrvaška

²⁴ J. Salwyn Schapiro, *Liberalism and the Challenge of the Fascism*, New York-Toronto-London, 1949, 314.

banovina, sta se oblikovala dva tabora. »Eni [Maček] so zahtevali najprej volitve in nato preureditev države po vzoru Banovine Hrvaške, drugi [Slovenci in Srbi] pa so zahtevali najprej ureditev države in šele nato volitve.«²⁵ Nove skupščinske volitve bi morale biti izpeljane po novem, demokratičnem volilnem zakonu, na temelju tajne, splošne, enake in neposredne volilne pravice moških. Osnutek zakona je bil že pripravljen. Hrvatje (HSS) so volitve odločno terjali. Če bi se jim pridružili še Slovenci, bi se bilo Srbom težko upirati, saj so se sicer prav oni najraje sklicevali na svoje demokratične tradicije. Toda ne. Slovenski del JRZ je bil trdno na strani tistih, ki so volitve odlagali za čas po preureditvi cele države.

Glavni motiv za stališče srbske politike se je izkazal pozneje, v luči kontroverz, ki so se razmahnile v begunski kraljevski vladi. Srbski člani so v ustanovitvi Banovine Hrvaške videli le provizorij, ki so ga vsilile minljive razmere in ki ga bo treba po vojni odpraviti. Očitno so bili že leta 1939 in 1940 podobnega mnenja in niso hoteli z volitvami utrditi zakonitosti provizorija. Vse motive bi bilo treba šele raziskati. Za Hrvate je to že l. 1965 opravil Ljubo Boban.²⁶ Za Slovence natančne raziskave še ni. A gotovo je ključni moment treba iskati v že tisti čas presenetljivem dejstvu, da so se slovenski voditelji JRZ aprila 1940 odrekli zahtevi po takojšnji ustanovitvi slovenske banovine.²⁷

Miha Krek je vzroke, zakaj »narodno vodstvo« ne mobilizira slovenskega javnega mnenja za udejanjenje slovenske banovine, razgrnil na zborovanju JRZ v Mariboru in nato objavil v Slovencu (8. maj 1940, št. 103). Slovenski del JRZ odklanja metodo spopadanja z Beogradom, kakor jo je uporabljala Mačkova HSS. Z Beogradom želi utrjevati politiko sporazumevanja, zato ni zahteval ustanovitve banovine Slovenije

²⁵ Metod Mikuž, n. d., 512–513.

²⁶ Ljubo Boban, n. d.

²⁷ Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941, Ljubljana, 1978, 130–137. – Janko Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. V: 22, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1982, 1–2, 133.

obenem s Hrvaško. Tega pa tudi ne more zahtevati zdaj, ko je izbruhnila vojna in ko je Slovenija postala pokrajina Jugoslavije, meječa na vojskujočo se Nemčijo in morda tudi Italijo. V tem položaju »narodno vodstvo« sicer vztraja na načelu slovenske narodne avtonomije, a ne bo zahtevalo takojšnje uresničitve, ker ima obramba meja prednost. To pa zahteva obzirnost do Beograda: »V takih razmerah, mislim, da je več kot naravno, da je slovensko narodno vodstvo moralo paziti, da niti za senco, niti za slutnjo ne zapravi priljubljenosti slovenske zemlje, da nič ne stori, kar bi se moglo kjerkoli razumeti kot partizanska (ozko strankarska), destruktivna poteza, pa četudi zaradi tega trpi naša trenutno strankarska popularnost.« Slovenska banovina bo nekoč zanesljivo ustanovljena, za zdaj pa ima slovenski del JRZ namen zanjo stopiti v »najodločnejši odpor« samo v primeru, če bi v Beogradu kdo preureditev države odlagal ne zgolj zaradi vojne, marveč tudi »namerno«.

Lahko domnevamo, da je k tej oprezni taktiki do Beograda pripomogla tudi opreznost voditeljev SLS do demokratičnih volitev na domačih tleh, ki bi jih prinesla ustanovitev banovine Slovenije. Ena od prvih posledic ustanovitve bi namreč morala biti izpeljava volitev za avtonomni banovinski zbor, in to na podlagi tajne, splošne, enake in neposredne volilne pravice. Privilegij oblasti, zagotovljen v okviru avtoritarnega sistema oktroirane ustave, bi utegnil postati dvomljiv. V takšnih okvirih odločanja je bila tik pred izidom zadržana brošura Andreja Gosarja, »Banovina Slovenija. Politična, finančna in gospodarska vprašanja«, ki jo je l. 1940 založilo in že natisnilo »Dejanje« v Ljubljani. Javnosti je ostala skrita.²⁸

Tako gre za vrsto znamenj in deloma merljivih dejstev, ki navajajo na sklep, da je bila nekdanja politična moč slovenskega političnega katolicizma omajano že mnogo pred okupacijo. Tisti obrat v razmerju

²⁸ Prim. Gašper Šmid, Osnutek uredbe o banovini Sloveniji. V: Arhivi, Ljubljana, 1994, 118-119.

moči med obema poloma v slovenski družbi, ki naj bi ga po dosedaj prevladujočem prepričanju prinesli šele vojna in okupacija ter nastop Osvobodilne fronte, in še to le zaradi nerodnosti voditeljev SLS v Ljubljani, se je, sodeč po vseh teh znamenjih, dogodil pravzaprav že v zvezi s prvo svetovno vojno. Kakor so to pokazale volitve leta 1920. V poznejšem razvoju je ta dejanski obrat ostajal le prikrit zaradi okoliščin, ki jih je ustvarjal nedržavni položaj slovenskega naroda, prav posebej pa njegova eksistencialna ogroženost od zunaj, onstran jugoslovanskih meja. Razlika med letom 1920 in 1923 pa tja do 1927, glede moči SLS na skupščinskih volitvah, ni pomenila nekakšne vrnitve spokorjenih grešnikov iz skušnjav sekulariziranega sveta, vrnitve nazaj v okrilje stranke političnega katolicizma. Tako motivi kot vzroki za to razliko so bili v bistvu laičnega izvora. Le ideologija SLS jih je zmotno štela kot ideološko pooblastilo volivcev zanjo.

Obstajajo različni pogledi na vzroke razkola v taboru slovenskega političnega katolicizma v 30. letih. Iz vrst tistih, ki so posledice predrago plačali, prihaja mnenje, da je vzrok že v sporu glede narodnega gibanja ob koncu prve svetovne vojne. Ta naj bi povzročil padec avtoritete v procesu needinosti, ki ga je sprožil. Ta padec avtoritete naj bi katoliško gibanje še toliko izvotlil in oslabil, da je v križnem ognju v letih 1941–1945 ostalo brez rezerv.²⁹

Čisto drugače, ne z vidika poraza, marveč išoč v strašnem protislovju njegove polstoletnice poti naprej, sodi Peter Kovačič Peršin. Piše s stališča kristjana, ki je bilo že omenjeno: »Militantni politični katolicizem ni razdelil le slovenske družbe, pač pa v 30. letih, ko je dosegel svojo ideološko kulminacijo, tudi slovensko katoliško skupnost. Razdelil jo je glede reševanja narodnega vprašanja, enako tudi glede pojmovanja človeka, njegove svobode in morale, z vso ostrino pa prav

²⁹ Tako piše Boštjan Kocmur, *Vestnik slovenskih domobrancev*, 1985. Širše je takšne teze utemeljil Matija Škerbec že 1956–1957 v svojih dveh zvezkih *Pregleda novodobnega slovenskega katoliškega gibanja*, izdanih v Clevelandu.

glede reševanja družbenih vprašanj, posebej še socialnega. Različnost pogledov ni vodila k dialogu, pač pa k izključujoči politiki, ki je dokončno razklala slovenski katoliški tabor. V ta družbeni razkol se je zajedel slovenski boljševizem /.../«³⁰

Gre za opažanje, ki zadeva v živčni vozeli krize v slovenskem katoliškem taboru, tiste dolgotrajne krize, ki je pozneje posebno neusmiljeno soblikovala narodov krč v letih preizkušnje pod nemškimi, italijanskimi in madžarskimi fašističnimi uničevalci. Vendar gre predstava, ki poistoveti krizo tabora kar s krizo naroda in njegove družbe, predaleč. In vsaj toliko, kolikor gre to poistovetenje predaleč, dejansko tudi ni ustrezen govor o uspešnosti slovenskega revolucionarnega socializma (boljševizem, če ga ne jemljemo le kot »titulus disornans«, je le ena njegovih sestavin) kakor o samogibnem zajedanju v nek prostor, ki ga notranje razklani katoliški tabor ne more več izpolnjevati. Ne le v fiziki, tudi v družbenem dogajanju »horror vacui« namreč ni pravo pojasnilo.

Razkol v slovenski družbi je takrat svojevrsten. Ne gre le za to, da se kot novost pojavlja razkol v dotlej večinskem taboru. Gre predvsem za to, da se je ta novi razkol pridružil že obstoječi, a dotlej skoraj dve desetletji zastrti stopnji razdeljenosti slovenske družbe na sekularizirani in nesekularizirani del. To je gotovo posebnost stranke slovenskega političnega katolicizma v primerjavi z drugimi takratnimi katoliškimi strankami v Evropi. Pri drugih, ki so stopnjo takšne razdeljenosti zaznale že prej, namreč papeževe okrožnice *Quadragesimo anno* niso uporabili kar za obračun s krščanskimi socialisti in sploh s kristjani znotraj stranke, kritičnimi do klerikalizma in integralizma, in zato pri njih ni prišlo do razkola strank.³¹

In še za drugačno svojevrstnost slovenskega položaja v 30. letih gre. Medtem ko je nesekularizirani del družbe duhovno in politično jasno

³⁰ Peter Kovačič Peršin, n. d., 20.

³¹ Prim. Jean Marie Mayeur, *Des Parties catholiques à la Démocratie chrétienne*, Armand Collin, Paris, 1980.

konstituiran, nima sekularizirani del družbe svoje politične osi, kakršno drugod običajno pomenijo liberalne stranke, z oporo na socialno demokracijo. Glavna stranka liberalnega tabora, Jugoslovanska nacionalna stranka, je že zaradi svojega unitarističnega narodnega »creda«, da ne prištejemo še njene kompromitiranosti z nedemokratskim režimom, nesposobna opraviti to sicer nujno potrebno vlogo v politiki naroda. Sekularizirani del slovenske družbe ostaja tudi po razkolu v SLS politično in idejno razpršen, nekonstituiran. Šele ta odsotnost politične pobude, ki bi bila sposobna povezati fragmente slovenske sekularizirane družbe v drugi politični blok znotraj naroda, primerljiv s prvim, nesekulariziranim, a konstituiranim, ustvarja položaj, v katerem se pobudi komunistov odpirajo nove možnosti. Zdaj postajajo oni tista politična os, h kateri se prislanjajo demokratični odlomki, ločeni od integralno katoliškega in od unitarno liberalnega in socialističnega tabora, os, h kateri se prislanjajo mnoga različna, a k obrambi naroda stremeča demokratska sekularna gibanja. Zlasti v drugi polovici 30. let se osrednje vprašanje politike naroda že artikulira kot vprašanje, ali sodelovati s komunisti ali ne. Sovjetsko-nemška pogodba o nenapadanju to vprašanje sicer kompromitira, a politika naroda mu ne ustvari enako tehtnega nadomestka.

Za pravo, ali vsaj za popolnejše pojasnilo se bo treba še truditi. Najbrž pa je mogoče z dovolj utemeljenosti reči vsaj to, da raste politična vplivnost revolucionarne stranke v 30. letih iz nevarne ostritve družbenih vprašanj, ki pritiskajo na življenje človeka, iz zares hudih skrbi, ki tarejo narod, iz občutka njegovih množic, da imajo v rokah vse manj prave možnosti za obvladovanje vse večjih nevarnosti, da nimajo niti pravega nasveta, kako do takšne možnosti priti.

Revolucionarna propaganda prepovedane in skoraj uničene komunistične stranke (recimo ji »propaganda boljše vizma«) ponuja »prave nasvete« že dobro desetletje. Učinkuje pa le na omejen, dosti ustaljen, a dejansko nemočen krog ljudi. Pri Slovencih radikalizem nima prave cene. Malo celo pri nestranskih levih intelektualcih. Henrik Tuma

razlaga 1. oktobra 1924 Ivanu Regentu, zakaj socialistom v zahodnih in osrednjih evropskih državah, niti v »Germaniji«, ne kaže »pretiravati revolucionarnega gibanja«. Meni, da to še posebno velja za Slovenijo, navezano na Beograd in Zagreb. Josipu Petejanu piše 7. oktobra 1927, da je tam socializem tako nepomemben, da Slovence sklepi od onod le ovirajo. In za nameček: »Poznam Srbe še izpred vojne ter smatram sigurno pot z njimi za izključeno, so kapriciozni in ošabni.«³²

V 30. letih se prizorišče spreminja. Radikalizmu cena raste. Na vseh straneh. Tržišče je »obdelal« že monarh z obnovo absolutizma. Velika voljnost voditeljev strank obeh slovenskih tradicionalnih meščanskih taborov za sodelovanje pri monarhovem početu izkazuje, da imajo veliko več razumevanja za načelo avtoritete kot pa za svobodo. Ni slišati, da bi se komu izmed njih zaradi slovesa od parlamentarne demokracije trgali srce in duša. Mnogi Slovenci, ki so protiklerikalni in obenem jugoslovanski nacionalisti, natihem občudujejo Mussolinijev radikalizem v Italiji. Vsepoprek zbuja že kar zavist Hitlerjev radikalizem v Nemčiji, ki zmore vse, od odprave brezposelnosti do gradnje velikanskih avtomobilskih cest. Radikalizem komunistov ni več edini. Veliko bolj oglušujoč je bobneči ogenj katoliških integralistov proti njemu. Do skrajnosti prignani antikomunizem, ki je ponavljal tudi protisemitska in protiliberalna gesla, ne da bi se ograbil od evropske radikalne desnice (fašizma), je v politiki naroda jemal ugled najmočnejši stranki. Radikalna desnica v stranki je štela integralni antikomunizem kar za edino pravo preizkušnjo ne le verske, temveč še dosti bolj tudi politične zvestobe Cerkvi. Preklinjala je vsakogar, kdor je na ponujeno roko komunistov tudi le pomislil. Takšno stališče je stranki še pred sovražnim zavojevanjem otežilo, da bi nujnost odpora naroda in njegove enotnosti postavila v svoji politiki na prvo mesto.

Pobuda komunistov dobi – v teh letih nove ogroženosti vsega minulega in vsega bodočega – novo priložnost. Za zgodovino zanimivo

³² Branko Marušič, n. d., 424 in 332.

vprašanje je, kako in ob čem je tista preganjana in toliko preklinjana peščica slovenskih komunistov zaznala, da takšna priložnost obstaja, kaj jo sestavlja, in kako se ji je posrečilo, da jo uporabi. Gre torej za raziskovanje danega, doumljivega in storjenega. Neizogibno pa je kot prvo (bilo) na dlani vprašanje, kakšno mesto v svojem načrtu prisoja KPS slovenskemu narodu, in drugo, kaj predlaga. Najbolj brano besedilo slovenskih komunistov tistega časa, »Sperans«, je odgovorilo na obe vprašanji. Na prvo: »V imperialistični dobi prihaja v narodnem gibanju do popolnega izraza delavstvo, ki je že po svojem družbenem položaju internacionalistično. To se pravi, da je delavstvo dosleden zagovornik pravice slehernega naroda do samoodločbe. Delavstvo smatra osvobodilna gibanja zatiranih narodov kot svoje naravne zaveznike, s katerimi ima skupnega sovražnika: sistem imperializma. S tem prihaja do najvažnejšega preloma v razvoju narodnega vprašanja: do boja med meščanstvom in proletariatom za vodstvo v narodnem gibanju /.../« Na drugo pa: »Danes je slovenski narod nedvomno v izredno hudi stiski. Toda samo kapitulanti in ljudje, ki padajo ob vsakem udarcu v brezglavo paniko, lahko sklepajo iz tega, da se mora slovenski narod vdati pritisku reakcije. /.../ Tudi težavni položaj, v katerem smo danes v veliki meri po svoji lastni krivdi, ne sme oslabiti naše obrambne aktivnosti. Nasprotno, potrebno je, da to aktivnost okrepimo in da nam pri tem nikoli ne izginejo izpred oči veliki nauki naše zgodovine.«³³

Dva odgovora na najnujnejši izziv tistega časa. Šele čas »postmoderne«, ki ga je omogočila svetovna zmaga nad fašizmom, je pol stoletja pozneje vsilil nov neogibni izziv, nujnost sekularizacije drugačne vrste. Ločitev naroda in posameznika iz objema »diktature proletariata«.

³³ Sperans [Edvard Kardelj], Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, 1939, 36 in 254. – Zaradi cenzure se je Kardelj v knjigi izogibal neposredni rabi pojma fašizem, nacizem. Je pa jasno opisal, koga misli, ko govori o reakciji: ta je tista, ki »danes s pozami rimskih cesarjev in praznim misticizmom pokriva svojo pravo protiljudsko in človeški kulturi sovražno podobo«. (255)

Trideseta leta pa ostajajo strukturno križišče v razvoju obeh temeljnih polov slovenske modernizacijske zgodovine. Dogodi se v tistih letih dvoje. Oba pola sta doživela notranjo strukturno spremembo in iztekel se je čas njunega mirnega tekmovanja.

Stranka slovenskega političnega katolicizma se razcepi tako, da glavnina povzame stara ekskluzivistična stališča, ki se zdaj približujejo modernemu katoliškemu integralizmu. Opozicijske skupine v SLS pa se na temelju zavesti o demokratskem izročilu slovenskega krščansko-socialnega gibanja in v duhu modernih tokov v religijskem čustvovanju demokratične Evrope postavijo na stran sekularizacijskih sil. To se dogodi v razmerah, ko jugoslovanski politični sistem tradicionalne diktature preprečuje demokratično tekmovanje strank in ko se pojavlja neposredna ogroženost slovenskega naroda po italijanskem in nemškem fašističnem imperializmu.

Prestrukturira se tudi sekularizacijski pol, ki se sicer krepi, a nima zaradi poloma slovenskega liberalizma in obnemoglosti slovenske socialne demokracije potrebne osrednje politične osi. V vse bolj zaostrenih domačih, zlasti pa mednarodnih razmerah, ki napovedujejo novo vojno, prevzema vlogo takšne osi obrobna in prepovedana stranka revolucionarnega socializma. In to predvsem z narodnoobrambnim programom, utemeljenim na načelu suverenosti slovenskega naroda.

Oba na novo sestavljena temeljna politična bloka, ki si zdaj stojita nasproti, nista več stari in oguljeni klerikalno-liberalni strankarski duet. Zdaj je to slovenski integralistični katolicizem, ki hoče na temelju antikomunizma zbrati ob sebi in pod seboj vso slovensko desnico. In zdaj je to na novo sestavljeni slovenski sekularizacijski blok, okrepljen s slovensko čutečimi liberalnimi demokrati, s protifašističnimi socialdemokrati, še posebno pa s krščanskimi socialisti in sploh s kristjani, ki ne pristajajo na integralizem in vztrajajo na stališču slovenske samostojnosti. V duhu narodne obrambe se ta del slovenske družbe zbira ob pobudi stranke slovenskega revolucionarnega

socializma in to stranko sprejema kot politično ali vsaj kot tehnično os. Oboje se dogaja na eni strani brez načelnega, na drugi pa brez realnega pričakovanja rešitev, ki bi jih prineslo mirno tekmovanje strank v demokraciji. Radikalizem obeh vodilnih političnih sil, vsake v svojem bloku, vodi k zaostrovanju političnih odnosov med njima v smeri skrajnosti.

Politični režim v Sloveniji je bil v 30. letih določen z režimom širše jugoslovanske države. Slovenija ni bila dovolj samostojna, da bi razvila lasten režim po načinu srednje- in zahodnoevropskih držav, med katere je sicer sodila. Kakšen bi utegnil biti tak samostojno razviti režim v Sloveniji, je seveda mogoče samo domnevati. A če upoštevamo tri v Zahodni in Srednji Evropi udejanjene opcije režimov, je bilo glede na obstoječe slovenske razmere kaj malo možnosti za režim liberalne ali socialne demokracije. Dejstvo, da je bila moč stranke političnega katolicizma že od prve svetovne vojne skrčena primerno srednjeevropskim sorazmerjem, in dejstvo, da se je v 30. letih organiziran del njenih pripadnikov pridružil sekularizacijski plati slovenske družbe, sta v njenem vodstvu, bolj kot pripravljenost na vrnitev k staremu konceptu katoliške ljudske demokracije, krepili nagnjenost k avtoritarnemu katoliškemu integralizmu. Navezanost na jugoslovanski državni prostor je preprečevala nastanek takemu integralizmu primernega režima in je Slovenijo zadržala v blažjih mejah režima tradicionalne diktature. Šele ko je napad držav osi Rim–Berlin ta državni prostor razbil, je nastopil trenutek, ko so se Slovenci, soočeni z grozečim uničenjem, mogli in morali odločati za svojo lastno politiko naroda kar sami ter takšni, kakršni so bili.

Politika naroda v krizi družbe države in idej, Slovenska trideseta leta, Simpozij 1995, Slovenska matica, 1997

15.

Evropske katoliške stranke in demokracija pred zmago nad fašizmom

Sodobne evropske stranke krščanske demokracije se od starih katoliških strank s konca 19. in prve tretjine 20. stoletja konceptualno ne ločijo po tem, da z vsem poudarkom zavračajo od sebe očitek nasprotnikov, da so klerikalne. Res v tem smislu dokazujejo, da niso več neposredno pod vodstvom Cerkve, niti njenega klera. Katoliška cerkev jim s svoje strani to zavračanje olajšuje s tem, da duhovnikom že desetletja ne dopušča več neposrednega nastopanja v političnih strankah. Spomniti pa se je vendar treba, da oznake o klerikalnosti nikakor ni začela odklanjati šele današnja krščanska demokracija, četudi drži, da zdaj močnejše poudarja načelen in praktičen razmik med Cerkvijo in politiko, kot je bilo to nekoč.

Dejstvo je namreč, da že od nekdaj nobena katoliška stranka, odkar so se pred dobrim stoletjem pojavile na političnih prizoriščih držav, ki so uvajale parlamentarni sistem, ni pristajala na to, da bi ji rekli, da je klerikalna. Le posamezni najbolj zgodnji ideologi modernega političnega katolicizma niso pojma klerikalizem zavračali kar vnaprej. V zgodovini krščanske demokracije pomemben nemški škof W. E. Ketteler je npr. klerikalizem pojmoval kot oznako za legitimni politični boj državljanov katolikov za priznanje pravičnega mesta in položaja Cerkve v meščanski državi. Torej ne kot politično dejavnost klera, ampak obratno, kot dejavnost, ki označuje prizadevanja katoliških množic za Cerkev, ki je njihova, za priznanje njenega položaja v meščanski

državi. Vprašanje, ali kleriki v tem gibanju sodelujejo, ga celo vodijo, ali ne, zanj sploh ni bilo kriterij za razpoznavanje klerikalizma, ki ga je razširjal.¹ Šele politični boji v Franciji po padcu Napoleona III. in sočasni trušč »kulturnega boja« v Bismarckovi Nemčiji so dali izrazu klerikalizem proti koncu 19. stoletja tisti slabšalni zven, ki je povzročil, da so se ga aktivisti političnega katolicizma začeli tako užaljeno otepati, vse do današnjega dne.

Poglavitno ločnico med nekdanjimi katoliškimi strankami in današnjimi strankami krščanske demokracije je treba videti drugje. Ločijo se po svojem novem odnosu do demokracije same. Tudi pri tem ne gre za kako novost v imenih strank ali v poimenovanju njihove politike. Tudi nekdanje katoliške stranke so poznale izraz krščanska demokracija za svojo usmeritev in dejavnost. Uporabljala ga je tudi naša, slovenska Katoliška narodna stranka, ustanovljena l. 1892 (l. 1905 preimenovana v Slovensko ljudsko stranko). Gre za bistveno različen odnos do demokracije kot obveznega temelja sodobnih držav in položaja državljanov v njih.

Gre pravzaprav za dvojno razliko. Prvič, za novo obnašanje današnjih krščanskih (ne več izključujoče katoliških) strank do demokracije kot izraza suverenosti ljudstva. In drugič, za nov, načelen odpor Cerkve proti političnim gibanjem, ki temelje na zanikanju demokracije, v kateri katoliška politika (krščanska demokracija) ne vidi več zgolj koristnega človeškega naključja.

Stare katoliške stranke so priznavale parlamentarizem kot dejstvo, ki se mu ni več mogoče izogniti. Demokracijo so celo vključile v svoje politično načrtovanje kot učinkovito novodobno sredstvo, da se uveljavi cerkveni nauk pri reševanju družbenih in političnih problemov v državah, ki so že parlamentarne. To sicer ni šlo brez pomislekov in odporov v njihovih lastnih vrstah, saj so mnogi ljudje starega kova v tem videli pritrjevanje doktrini revolucije.

¹ To je pri nas omenjal Rimski katolik, 1896, 244.

Ta pojav najdemo tudi v slovenski katoliški stranki. Značilne so besede Aleša Ušeničnika iz leta 1906, ko je branil zavzemanje Slovenske ljudske stranke za splošno in enako volilno pravico (seveda le za moške) proti očitku, da gre za revolucionarno zahtevo, nasprotno krščanski etiki: »Splošna volilna pravica je postulat naše dobe. Ali jo je vrgla na površje revolucija ali ne, to je vseeno. Ni vse, kar je izšlo iz revolucije, slabo. Revolucija je v politično-socialnem svetu to, kar je orkan v prirodi. Orkan napravi mnogo zla, a deluje tudi osvobodilno /.../, vse očisti in poživi. Tako se tudi v družbi nabere mnogo nezdravih, dušecih snovi. Upravičene težnje iščejo duška, a na vsej družbi leži konservatizem kot mora. Tedaj nakopičena energija z elementarno silo predere na dan – revolucija pretrese družbo do osrčja. A marsikaj, kar je po nasilnem prevratu dobilo svobodo, je dobro in upravičeno. Z etiko splošna volilna pravica gotovo ni v nasprotju. In to je, če ne odločilno, vsaj za nas katoličane vodilno načelo.«²

Vendar s takšnimi pragmatičnimi političnimi stališči ne Cerkev ne katoliške stranke še niso zavzele trdnega stališča do demokracije kot vrednote same po sebi, ki bi se zanjo morale opredeljevati proti drugim, nedemokracijskim oblikam vladavin. Vse oblike vladavin, tudi demokracija, ostajajo relativne, podrejene načelu o božjem izvoru oblasti. To pa je nad pravico ljudstva do suverenosti, seveda tudi nad pravico narodov do samoodločbe, zato tudi demokracija kot politični sistem ni za katoliško stranko niti nujna niti obvezna. Sam tvorec modernega političnega in družbenega nauka Cerkve, papež Leon XIII., je še leta 1901 dodatno (ali pa vnovič) razložil, da pojem demokracija za katolike nima političnega, torej programskega pomena, da demokracija kot sistem sodi v kategorijo »človeških slučajnosti« (ki so ali pa niso): »Nepravično bi bilo, ko bi ime krščanska demokracija zavijali v političnem pomenu. Dasi ime demokracija po svojem izvoru in kakor je v navadi pri modroslovcih, pomenja ljudovlado, se vendar v

² Problem splošne volilne pravice, 10, Katoliški obzornik, 1906, 32.

sedanjih razmerah rabi tako, da se mu odvzame vsak političen pomen ter da označuje le blagodejno, krščansko vplivanje na ljudstvo. Zakaj predpisi, naravni in evangeljski, so po svoji veljavnosti izvzeti od človeških slučajnosti; zato treba, da so neodvisni od katerekoli oblike svetne vlade, da pa so združljivi z vsaktero državno obliko, ako le ni nasprotna poštenju in pravičnosti.«³

V letu razprav in odločanja o demokratični reformi volilne pravice v avstrijski državni zbor (parlament) je ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič v pastirskem listu natančno pojasnjeval, da »nas nič ne ovira, da si ne bi prizadevali za pravno in politično enakost vseh državljanov«, vendar s pogojem, da »se varujemo zmot«, med njimi zmote, »da je ljudska volja izvor vsega prava, ki ne pozna nobenih meja, nobenih naravnih zakonov«. Toda prav zdaj, med bojem za volilno reformo, je bolje kar stopiti »v sredo gibanja« zanj, kajti »z nasprotovanjem bi delavce odbili«. Tako pa, »po tej poti premagamo socialno demokracijo«. Morebitni pomislek, da vendar prav ta končni sovražnik, socialna demokracija, tačas tudi sam terja demokratično volilno reformo, odbije Jeglič že vnaprej s svojo vizijo prihodnosti: »Ko prodre zahteva po splošni in enaki volilni pravici, se bodo razcepila ljudstva še bolj odločno kakor do sedaj samo v dva tabora.« V enem bodo »vsi, ki verujejo v Boga Stvarnika«, ki v Katoliški cerkvi ponuja sredstva pravega življenja, v drugem pa se znajdejo »vsi, ki se upirajo cerkvi in njenemu delovanju«, celo verujoči, tisti, ki sicer priznavajo božanstvo Jezusovo, Boga, večnost in neumrljivost duše, a ne priznavajo avtoritete Cerkve v političnih vprašanjih.⁴

O tem, kateri tabor bo v slovenskem katoliškem ljudstvu zmagal, že dotedanji volilni rezultati niso dopuščali dvoma. Bili so tako ugodni za katoliško stranko, da so se slovenski liberalci zbal sploh za obstanek in so se zatekli k – nasprotovanju demokratizaciji!

³ Okrožnica Leona XIII. o krščanski demokraciji, 29, Slovenec, 2. april 1901, 75.

⁴ Dolžnosti splošne in enake volilne pravice, 24, Slovenec, 3. februar 1906, 27.

Škof Jeglič v svoji zahtevi, da se morajo pravi katoliki tudi v demokraciji pri političnih odločitvah pokoriti avtoriteti in navodilom Cerkve, seveda ni bil izviren, niti to ni bila kaka novost. Papeška doktrina je v tistih časih slejkoprej izrecno obsojala ne le brezverski liberalizem, in socializem kot »njegovega otroka«, temveč je ostro zavračala tudi verni katoliški liberalizem in krščanski socializem. Znan je Jegličev intimni pogled na ljudsko suverenost ter njegov načelen odpor do ljudske volje, ki bi se izmikala avtoriteti. V začetku 1909 so se slovenski kmetje na strankinem shodu z veliko nejevoljo uprli Krekovemu predlogu, da se uvede kmečko zavarovanje. Šušteršič je razburjene kmete pomiril s tem, da jim je dal prav. »Srečni konec« grozečega konflikta katoliške stranke s svojimi volivci je Jeglič takole komentiral: »Mene le to boli, da se je [na shodu] tako naglaševala 'ljudska volja' in da se je pred njo kapituliralo. To je nevarno! Kaj pa je ljudska volja? Kak rogovilež lahko vzbudi strasti in to je ljudska volja in ta naj bo za poslanca merodajna! Pa tudi kot načelo se mora to zavreči: 'Volkssouverenitet'. Da, ljudske pravice in ljudske potrebe, o tem naj se govori in za te naj se dela! 'Ljudska volja' naj bi se nikdar več ne ponavljala.«⁵

Na račun takšnega pragmatičnega zavzemanja Slovenske ljudske stranke za demokracijo je treba razumeti takratne kritične besede Ivana Cankarja: »Še bolj po domače povedano: dokler demokratizem ni nevaren in dokler kaj nese stranki in prijateljem – slava demokratizmu!« Ko tu navede znana Chamissova ironična verza o demosu, katerega volja naj seveda velja, a le dokler hoče isto kot mi (»Und der Demos absolut, wenn er unsern Willen tut!«), Cankar še pikro pripomni: »Dotlej namreč, dokler se kaže 'demos' v podobi petstoternih farovžev /.../«⁶

Zgodovinar mora seveda ugotoviti, da je politična uporaba ljudske demokratičnosti v dejavnosti Slovenske ljudske stranke poglajala takšne

⁵ Jegličev dnevnik, 6. februar 1909.

⁶ Dunajsko pismo, 11. oktober 1907.

in tako globoke korenine med ljudmi, da jih ni bilo mogoče več izpuliti. Celo pragmatična demokracija je v tej politični praksi porodila med državljani pravi demokratični čut. Utrjevala je prepričanje, da je demokracija sama po sebi nekaj nujnega in nepreklicnega. Tega so se že zgodaj zavedli tudi prosvetljeni katoliški politiki in organizatorji ljudstva. Najvidnejši primer je gotovo sam Janez E. Krek. To dejstvo je dobilo poseben pomen v tridesetih letih, ko je šlo za zbiranje sil za odpor fašizmu in njegovi nameri uničiti slovenski narod.

V načelu se stališče Cerkve in katoliških strank do demokracije vendar še dolgo ni spremenilo. To je postalo posebno očitno, ko je fašistični režim v Italiji priznal papeško državo. Cerkev je slejkoprej zaostrovala svoj odnos do socializma, četudi krščanskega, neomajno je zavračala liberalizem (najraje pod videzom framasonstva), absolutno je obsodila komunizem, ni pa razločno zavrnila fašizma. Po letu 1945 je to drugače. In tu smo pri drugi, že omenjeni razliki med starimi katoliškimi strankami in današnjo krščansko demokracijo.

Znani poznavalec odnosov med Vatikanom in Avstrijo in sploh vatikanske politike, zdaj že umrli avstrijski poslanik v Vatikanu in vrhunski katoliški zgodovinar F. Engel-Janosi, opisuje odnos Pija XI. do takrat rastočih avtoritarnih režimov takole: »Avtoritarna prvina v stališčih Pija XI. mu omogoča, da priznava in ceni avtoritarne poteze tudi pri drugih; to ni bil zadnji med vzroki za to, da je Pij XI. v političnem delovanju Mussolinija videl pozitivne vrednote in da je zaradi tega izrazil naklonjenost njegovi osebi.« Iz podobnih vzrokov je papež pohvalil tudi avstrijskega kanclerja Seipla. Po oboroženem obračunu njegovega naslednika Dollfuša s socialdemokrati v Avstriji, februarja 1934, je kardinal Pacelli, pozneje papež Pij XII., ugotovil, da bo »zdaj, po padcu parlamentarne opozicije«, mogoče ustvariti »zares vzoren konkordat, o kakršnem Sveti sedež sam že dolgo sanja«. Ko je potem, maja 1934, Dollfušov režim oklical monistično stanovsko ustavo (ta se je sama izrecno razglašala kot izpeljava papeževe protisocialistične in korporativistične enciklike *Quadragesimo anno*, 1931) in ko je

enostrankarska Avstrija ratificirala konkordat, je bil Vatikan pomirjen, piše Engel-Janosi. Naraščajoči vpliv nacistov v Avstriji je Vatikan ocenjeval kot odpor »liberalnih« elementov proti novemu kurzu avstrijske politike, ki da je »absolutno in ne le formalno katoliški«. ⁷

Brez izraženih načelnih pomislekov je Vatikan nemudoma sklenil konkordat s Hitlerjevo vlado, neposredno potem, ko je nemška katoliška stranka s svojimi glasovi v parlamentu omogočila nacistični stranki, da dobi po ustavni poti diktatorska pooblastila (24. marca 1933). Prav takšna pot k odpravi demokratične weimarske nemške ustave je v tridesetih letih močno omajala zaupanje evropske javnosti, tudi med liberalci, v zmožnost demokratičnih parlamentarnih sistemov, da se z ustavnimi sredstvi uprejo pohodu fašizma.

Tukaj je treba omeniti, da je bila doba med obema vojnama, zlasti čas svetovne gospodarske krize še nekaj let po 1929, čas omajanege zaupanja v parlamentarno demokracijo tudi med tradicionalnimi (liberalnimi in socialdemokratskimi) privrženci demokracije in čas izrazitega naraščanja ugleda vsakovrstne avtoritarne politike. To velja celo za demokratično Francijo. Jacques Droz imenuje to poglavje njene zgodovine kar »upadanje liberalizma«. ⁸

Stališče Vatikana v teh usodnih vprašanjih je bilo neodločno, polno protislovij, ki še danes povzročajo zgodovinarjem dosti težav. Dejstvo, da je Vatikan ostal nem ob agresiji Mussolinijeve Italije na Etiopijo (1935), da jih je med 300 italijanskimi škofi takrat kar 70 dalo patriotične izjave, je v evropski javnosti, tudi med katoliki, puščalo preveč dvomov glede stališča Vatikana v skrajno pereči alternativni, ali demokratična ali avtoritarna država. Engel-Janosi (226) meni, da je preveč dušnih pastirjev pogrešalo moralno trdnost papeža v teh vprašanjih. Tako ni bilo potem nič presenetljivega, da je Vatikan ob španski državljanski

⁷ F. Engel-Janosi, *Il Vaticano fra Fascismo e Nazismo*, Firenze, 1973, 65, 202.

⁸ *Histoire des doctrines politiques en France*, Paris, 1956.

vojni, spet z besedami istega avtorja (221), pokazal do profašističnega voditelja generala Franca »iskreno simpatijo in ga moralno podpiral na vse možne načine«. Vatikan je tako nedvoumno izpričal, da fašizma nima za »primum malum« (prvo zlo), pravi Engel-Janosi.

Od mnogih zaskrbljenih (katoliških) demokratov in nasprotnikov fašizma dolgo pogrešana papeževa kritika nacizma je končno prišla šele z encikliko »Mit brennender Sorge« (1937). Bila pa je to predvsem pragmatična kritika režima v Nemčiji, ki ni spoštoval obveznosti iz konkordata. Z verskega stališča je pač poudarila, da rase, naroda, države ali stranke ne gre častiti po božje, da se je treba upirati novemu poganstvu, da ne gre razglašati napačnih prerokov, ki bi rastle na tleh mitov o krvi in rasi. To je bilo za katolike v Nemčiji sicer ohrabrujoče, a za evropsko demokratično javnost vendar le nekaj samoumevnega. Ni bilo mogoče reči, da gre za podobno kategorialno zavrnitev fašizma (nacizma), veljavno za vse dežele, ne le za režim v Nemčiji, kakršno je Pij XI. le nekaj dni zatem izrekel o komunizmu v encikliki *Divini redemptoris*. Istočasnost dveh takšnih enciklik je seveda imela določen pomen. Vatikan je bil očitno pripravljen tehtati, katera nevarnost se mu zdi večja ali bolj neposredna. Toda to se je, spet brez neposrednega njegovega izreka, pokazalo šele v drugi svetovni vojni, po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo.

Ob pozivih Mussolinija in Hitlerja, naj s svojega protikomunističnega stališča podpre njuno vojskovanje proti Stalinu, se je Vatikan zaval v molk. Po zaupni poti pa je pooblastil škofo v še nevtralnih Združenih državah Amerike, da pojasnijo vernikom, da je nacistična Nemčija poglobitna nevarnost in da pomoč katolikov Sovjetski zvezi ni v nasprotju z njihovo vestjo, da enciklika *Divini redemptoris* ni veljavno politično napotilo za razmere sedanje vojne.⁹

⁹ O tem je na temelju dokumentov, ki jih je objavil pred desetletjem sam Vatikan, prvi natanko pisal Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*, München-Zürich, 1975.

Takšno »zgovorno molčanje« s stališča presoje zgolj o vprašanju, kdo je bolj nevaren za interese Cerkve, še vedno ni pomenilo, da je vprašanje načelne opredelitve za demokracijo odločeno. To se dogodi šele proti koncu druge svetovne vojne. Šele božični nagovor Pija XII. leta 1944 razvije pozitivni koncept demokracije iz verskih predpostavk. Tako piše nemški katoliški zgodovinar Hans Maier.¹⁰ Po mnenju tega avtorja je bilo Cerkvi to prepričano zблиžanje z demokracijo mogoče opraviti šele potem, ko je dejansko že prišlo do daljnosežne dezideologizacije in popredmetenja samega pojma demokracije. To se je dogodilo na zahodu povsod tam, kjer razvoja ni več blokiral kak preživel laicizem. Zdaj je šele bilo Cerkvi omogočeno »realno in trezno razumevanje demokracije«. Zadržki cerkvenega nauka do demokracije ostajajo v veljavi samo še tam, kjer demokracija stopa čez mejo določene oblike političnega reda – kot na vzhodu – in se sprevrča v prakso neomejene ljudske suverenosti, ki ni več vezana na pozitivne ustavne norme in na naravno pravo. Maier meni, da so zadržki Cerkve že tako ali tako vedno veljali samo demokratizmu kot revolucionarnemu svetovnemu nazoru, ne pa demokraciji sami po sebi. Sklicuje se na zgodovinske analize o »Cerkvi in totalitarni demokraciji« (zanimiv pojem!), ki jih je izdelal John Courtney Murray.¹¹

Tudi če sprejmemo takšna pojasnila, ostaja za zgodovinarja vendarle dejstvo, da je v tridesetih letih – ko je nastopila za demokratični svet tolikanj akutna nevarnost, da fašizem potepta vso tradicijo evropske civilizacije – izostala v vatikanski politiki razločna zavrnitev fašizma kot družbene in politične, a tudi moralne kategorije. Demokratični nasprotniki fašizma, še posebno katoliki med njimi, so takšno besedo Cerkve boleče pogrešali. In ostaja dejstvo, ki ga ugotavljajo tudi krščanskodemokratsko usmerjeni zgodovinarji sami, namreč, da je bilo

¹⁰ Revolution und Kirche. Zur Frugeschichte der Christlichen Demokratie. Freiburg i.B., peta izdaja, 1988.

¹¹ Theological Studies, 1952.

v tedanjih evropskih katoliških strankah veliko in preveč nagnjenosti, celo poistovetenja s fašističnimi režimi. Predvsem s tistimi, ki so zmagovali v katoliških deželah.

In končno ostaja dejstvo, ki je posebna izkušnja Slovencev in Slovenije. Nagnjenost odločilnega dela Slovenske ljudske stranke k desnemu radikalizmu, vključno k fašizmu, ki je proti domačim političnim nasprotnikom tvegala celo sodelovanje z napadalskimi vojskami fašistične osi, je bila eden od dveh poglobitnih idejnopolitičnih vzrokov za tisto razdvojenost velikega dela slovenskega naroda, ki je tako vseuničujoče udarila na dan v letih slovenskega narodnoosvobodilnega odpora proti fašistični agresiji 1941–1945. Drugi vzrok je pač bil slovenski marksizem-leninizem.

Zgodovinski nastanek obeh tako usodnih povzročiteljev slovenskega razkola, in potem tudi njun zaporedni padec – kajti padla sta oba, četudi eden 45 let pred drugim – je zlasti v tridesetih letih v bistveni povezavi s specifičnim odnosom tako prvega kot tudi drugega do demokracije. V obeh primerih je bil odnos do demokracije sicer različen, a v obeh zgrešen. Zgodovina je to že dokazala. Le človeška pozabljivost ali nevednost omogoča prvopadlemu, da se danes, po padcu drugega, skuša za nazaj postavljati ob stran sodobne demokratične Evrope, celo kot njen prvoborec. To je seveda protislovje v pojmu, saj sodobne demokratične Evrope sploh ne bi moglo biti, če ne bi bila v letu 1945 z združenimi močmi vzhoda in zahoda zmagala nad fašizmom in vsemi tistimi, ki so mu vojaško pomagali vztrajati do bridkega konca.

Vprašanje torej, ali je obstajal v zgodovini Evrope tudi omahljiv odnos katoliških strank do demokracije in kakšna je bila njihova nagnjenost k fašističnim alternativam v tridesetih letih in v času druge svetovne vojne, ostaja zaradi prej naštetih dejstev pomembna tema zgodovinskih raziskav. Tema je vznemirljiva in spodbuja nemajhno število raziskovalcev, da jo preučujejo z različnih izhodišč, z različnimi nagibi.

Niti med zgodovinarji katoliške pripadnosti to ni kakšna tabu tema. Pač dozdej le na zahodu. Želeti bi bilo, da se tudi med Slovenci uveljavi kak takšen.

Skupina zgodovinarjev, katoliških in drugačnih, se je pred leti zbrala na posvetu ob takole opredeljenem vprašanju: »Obdobje med obema vojnama je v Evropi razbrzdalo politične sile radikalne desnice, ki so pripeljale do opustošenja velikega dela te celine in do skoraj popolnega uničenja evropskega židovstva. /.../ Veliko nasprotnih mnenj med učenjaki in osuplosti širše javnosti je nastalo ob vprašanju, kako da se je tak 'holokavst' mogel dogoditi v civiliziranih in kulturnih državah z močno tradicijo krščanstva in kako da so mogle v mnogih primerih cerkve in duhovščina spremljati grozovito preganjanje Judov z javnim molkom, ki je pogostoma dopuščal vtis, da so do tega brezbrizni. Deloma lahko pridemo do razumevanja teh vprašanj z razpravljanjem o razmerju med klerom, laičnimi organizacijami, povezanimi s cerkvami, med državo in pa radikalno desnico.«

V pojmu radikalna desnica so združili tako tipično fašistične stranke kot tudi protofašistične in se s tem izognili polemiki o klerofašizmu. Obravnavali so samo tiste države, v katerih so stranke radikalne desnice zavzele oblast, četudi le za kratek čas, bodisi že pred začetkom druge svetovne vojne ali šele po njem. Med prvimi so Italija, Nemčija, Avstrija, Španija in Slovaška, med drugimi pa vichyjska Francija in Hrvaška (NDH), krajši čas tudi Madžarska. Referenti se niso omejili na uradna reagiranja cerkva na fašizem, marveč so raziskovali tudi vloge, razmerja in stališča nižje duhovščine, cerkveno spočetih socialnih gibanj in strank, pa še vidnih laičnih osebnosti do radikalne desnice. Pozornost se je v skladu s stvarnimi razmerami osredotočila na katoliško stran in so zato vključili tudi referat o vatikanski diplomaciji. Referati s tega posveta so bili objavljeni v letu 1987.¹²

¹² Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945, ur. R. J. Wolff in J. K. Hoensch, New York, 1987.

Avstrijo je obravnavala Erika Weinzierl, profesorica sodobne zgodovine na dunajski univerzi, Paveličevo Hrvaško Stella Alexander, londonska specialistka za odnose med cerkvami in državo v nekdanji Jugoslaviji, vichyjsko Francijo Robert O. Paxton, profesor zgodovine na kolumbijski univerzi, Nemčijo John Zeender, profesor zgodovine na Katoliški univerzi Amerike v Washingtonu D. C., Madžarsko Leslie Laszlo, izredni profesor političnih ved na univerzi Concordia v Montrealu, Italijo Richard J. Wolff, samostojen znanstvenik in svetovalec za javne zadeve pri tvrdki Kekst and Co, New York City, Slovaško Jörg K. Hoensch, profesor vzhodnoevropskih študij na saarlandski univerzi v Nemčiji, Španijo Stanley G. Payne, profesor zgodovine na wisconsinski univerzi v Madisonu, Vatikan pa Frank J. Coppa, profesor zgodovine na univerzi St. John v New York Cityju.

O Sloveniji žal ni bilo nobenega referata, četudi bi izpolnjevala potrebna merila, saj je v njej po l. 1929 vladal nekaj let desničarski režim kraljeve diktature ob udeležbi domače frakcije nacionalistične liberalne stranke, potem pa do vojne in okupacije spet kombinirani jugoslovanski desničarski režim, ki ga je v Sloveniji nosila Slovenska ljudska stranka. Domači vrh te stranke je med okupacijo stopil v sodelovanje s fašistično Italijo in Nemčijo kar neposredno in brezpogojno, ne da bi bila Slovenija priznana vsaj kot kvislinška tvorba. Slovenija pod temi režimi pač ni bila državni subjekt niti na papirju. Gotovo pa bo zdaj, ko je Slovenija priznana samostojna država, njena zgodovina postala predmet znanstvenega preučevanja na univerzah v svetu. Takrat se bo slovenska zgodovina »za domačo politično rabo« neizogibno kritično prevetrila za rabo svetovne javnosti.

Knjiga pomeni torej izredno panoramo zadevne problematike v naštetih državah, pregled, kakršnega dozdej še ni bilo. Želeti si moremo, da se pojavi v prevodu tudi pred slovensko javnostjo, da bi lažje zazrli lastne probleme v njihovih pravih razsežnostih in njihovem stvarnem pomenu. Tukaj naj zadostuje povzetek nekaterih spremnih ugotovitev obeh urednikov k tej publikaciji.

Obstaja vrsta dejavnikov, ki so v tridesetih letih pripomogli k vtisu, kot da imata fašizem in »katolicizem« marsikaj skupnega. Na diplomatski ravni je bila takšen dejavnik politika Vatikana, da sklepa konkordate z vsakršnim političnim režimom in oblastjo, kar je v očeh vernikov krepilo ugled in legitimnost teh režimov. V nekaterih državah, zlasti v Italiji, vichyjski Franciji, Španiji, Avstriji, Slovaški in ND Hrvaški je radikalna desnica sprejela teorijo korporativistične države in se pri tem pogosto sklicevala na papeške socialne okrožnice. – »Rerum novarum Leona XIII. in Quadragesimo anno Pija XI.« tako je rečeno, »sta v svoji kritičnosti do kapitalizma in socializma kar najbolj pomanjševali razredne razlike in predlagali moderno prilagoditev srednjeveških korporativnih struktur sodobni družbi. Parlamenti teh držav so bili pogosto organizirani po stanovskem (korporativnem) načelu in marsikje so odnose med delom in kapitalom urejali v skladu s papeškim naukom. Radikalna desnica je bila videti, kot da uživa pomembno naklonjenost v cerkvenih krogih, saj jo je priznaval Vatikan, krajevna duhovščina pa jo je visoko povzdigovala.« Konkretna analiza posameznih primerov, je nadalje rečeno, pokaže, da Katoliška cerkev, če jo opazujemo v vseh delih, ki sestavljajo njeno celoto (metodološko je napačno vse presojati samo po ravnanju institucionalne Cerkve), ni bila enoumna v razmerju do radikalne desnice. Gre za pomembne razlike, tudi za odpore takšni desnici. V fundamentalnem pogledu se katoliška ideologija ni ujemala s temeljnimi 'načeli' fašizma, zlasti ne na območju vloge Cerkve, države in posameznika v družbi. Bila je tudi v nasprotju z njegovo rasistično teorijo. Vendar je veliko primerov, ko so katoliški duhovniki, prelati in sam Vatikan podpirali posamezne fašiste, fašistične vlade in fašistično politiko. To sicer še ne dokazuje, da bi obstajalo koherentno, kompatibilno (skladno povezano in združljivo) razmerje med Cerkvijo in fašizmom, vendar je v praksi tistih njenih delov, ki so podpirali radikalno desnico, mogoče ugotoviti področja takšne skladnosti in soglasja. Gre za zanikanje boja razredov, za kritiko kapitalizma in socializma, za zanašanje na korporativistične strukture, za poudarjanje, da je Cerkev poglobitna opora narodne kulture in identitete in, kajpak, za nasprotovanje komunizmu.

Nadalje beremo: Dejstvo, da je Pij XII. šele ob koncu druge svetovne vojne leta 1945 izrecno in kategorično obsodil nacizem (italijanski fašizem tega ni več doživel, saj se je sesul že leta 1943), ko ga je označil kot »satansko prikazen« in »arogantno apostazijo (naduto odpadništvo) od Jezusa Kristusa«, dejstvo torej, da se je odločil oznaniti to obsodbo šele po koncu sovražnosti v Evropi in po umoru milijonov nedolžnih ljudi, ni moglo ostati neopaženo pri sodobnikih. Tudi zgodovinarji danes ne morejo mimo njega. »Ne Vatikan ne Cerkev v posameznih evropskih državah nista preživela medvojnega časa brez resnih peg na njuni moralni integriteti in ne da bi sprožila velika vprašanja o njuni preudarnosti v odnosih s fašističnimi in 'protofašističnimi' režimi,« se glasi sklepno izvajanje. Nekateri zgodovinarji so se zato nagnili k posplošenim negativnim sodbam o obnašanju Cerkve v celem in tudi v posameznih deželah do fašizma. Posameznike je to pripeljalo celo do sklepa, da je bila tukaj na delu »skupna ideološka podlaga«, ki da je Cerkev in fašizem neogibno privlačila med seboj. Reinhard Kuhl npr. pri tem navaja iracionalizem kot skupno podlago ideologije, konvergentnost reakcionarnih pojmovanj morale, spolnosti in družinskega življenja, a tudi konvergentnost pogledov na avtoritarna in hierarhična načela organizacije. Avtorja spremne besede se glede na rezultate posveta s takšno sodbo ne strinjata. Menita, da preučevanje izkušenj evropskega katoliškega klera in laikov z gibanji radikalne desnice ne omogoča togih posplošitev. Drži pa, da so cerkve naklonjeno gledale na antipatijo fašizma do boljševizma, a ne le do tega. Naklonjeno so gledale tudi na antipatijo fašizma do racionalizma in ateizma. Četudi teoretično ni še vse jasno, kar zadeva sam fašizem, je ta gotovo bil »strašna zabloda (aberacija) v evropskem duhu«. Interakcija radikalne desnice s posameznimi pripadniki in sestavinami Katoliške cerkve pa je dozdej le površno raziskana in zato jo je tudi le deloma mogoče razumeti, menita urednika.

Na temelju dotlej opravljenega uvida prihaja spremna beseda vendarle do nekega sklepa glede najtežjega vprašanja, ki je stalo v ozadju vsega dela posveta, tj. glede vprašanja o razmerju Cerkve do holokavsta Judov. »Resnica je, da Vatikan in (cerkvene) hierarhije mnogih

držav niso odločno spregovorile proti ekscesom nacistov. Zeender npr. pokaže, da nemški škofje niso objavili nobenega 'izrecnega javnega protesta' v zvezi z Judi, četudi so krepko grajali vlado zaradi njene evtanazijske politike, ki je vzela življenje nedolžnim katolikom. Zaradi različnih razlogov se je hierarhija v Nemčiji obotavljala sprožiti vprašanje o postopanju z židovskim prebivalstvom. Ista obotavljivost je obstajala v Vatikanu, glede na to, da je Sveti sedež, kot trdi Coppa, žrtvoval moralne pomisleke diplomatskim skrbem. Sicer se je Vatikan ob deportacijah Judov zavzemal na obstranske in posredne načine, v nekaj primerih je tudi interveniral, da bi Judom pomagal, posebno v državah z desnoradikalnimi režimi, ki so bili dovzetni za vpliv klerikov. Toda ostaja dejstvo, da je katoliška hierarhija vseprek po Evropi omahovala zaradi političnih in diplomatskih nujnosti in ni javno protestirala proti Hitlerjevim hudodelstvom nad judovskim ljudstvom.«

To vprašanje je najbolj kočljivo za preučevalce katoliške politike v Nemčiji sami in največji izziv ravno za katolike med njimi. Zaradi nje in še zaradi neposredne odgovornosti nemške katoliške stranke za odpravo weimarske demokracije v letu 1933 se nemški katoliški zgodovinarji (in teologi) že desetletja med vsemi morda najbolj poglobljeno pečajo s konkretnim zgodovinskim dogajanjem v Nemčiji in obenem s problemi načelnega razmerja političnega katolicizma do demokracije. Posebno izstopajo imena Hans Maier, Heinrich Lutz, Ernst-Wolfgang Böckenförde, Karl Egon Lönne. Tudi Slovencem bi koristil študij njihovih del, saj se je katoliško politično gibanje pri nas že od začetkov pred sto leti in pozneje, tudi še v dvajsetih letih tega stoletja, razvijalo pod močnimi vplivi in po vzgledih nemškega.

Na Böckenfördeja opozarjajo poznavalci med drugim zato, ker je poskusil teoretično razložiti pojav šibke demokratične vztrajnosti ne le pri nemški katoliški stranki, ampak takšne lastnosti katoliškega gibanja v preteklosti na sploh. V svoji knjigi¹³ pojasnjuje med drugim,

¹³ Der deutsche Katholizismus im Jahre 1933 – Kirche und demokratisches Ethos, Freiburg-Basel-Wien, 1988.

da stoji katolik do modernega, sekulariziranega sveta že od njegovega začetka v nenehni napetosti. Moderna država in moderna družba mu od njunega nastanka ostajata notranje tuji. To ni več njegov svet in nikoli se v njem ne počuti zares domačega. Doživetje »kulturnega boja« ta občutek pri nemških katolikih še poglobi. S tem bojem so bili v duhovnem in eksistencialnem smislu izrinjeni tako iz države kot tudi iz družbe, ožigosani kot zaostali in ultramontanci (tj. kot ljudje z vodilnim središčem zunaj države). Iz države in iz družbe, ki jo je opredelil liberalizem, se umaknejo v notranjo emigracijo. Svoje življenje vidijo v Cerkvi, iz nje določajo svoje ravnanje v državi. V političnem pogledu se nemški katolik v prvi vrsti odloča kot član Cerkve, ne kot državljan. Območja religije, Cerkve in šole mu pomenijo jedro obče blaginje, dobrega političnega reda. Druga območja stopijo v ozadje njegovega zanimanja. K temu se pridruži še prepričanje, da so »njegova« območja neposredno zvezana z naravnim pravom, in to ga navaja glede njih na nekompromisnost. Tako nastopi specifična zožitev njegove politične zavesti, zaradi katere je v resnem trenutku nezmožen misliti zares politično, tj. iz celote za celoto. Kleriki, ki so bili v stranki vodilni, vidijo v le-tej avantgardo Cerkve. Hitler je katoliški stranki obljubljal konkordat, ki bo zagotovil zadovoljitev njihovega ožjega območja interesov, glede političnega reda pa jim je zagotavljal, da bodo vsi državljani enakopravni pred zakonom, razen komunistov. V primerjavi s temi obljubami se je zdela weimarska ustava katoliški stranki manjšega pomena. Ravnala se je po stališču, da so »katoliki lahko državljani države, ne pa (nujno tudi) državljani demokracije«.

K takšnim stališčem, meni Böckenförde, lahko nasploh pripomore že samo izhodišče sodobnega katoliškega političnega gibanja, tj. naravnopravni nauk o državi, ki ga je vzpostavil Leon XIII. z neosholastiko. Ta nauk razlikuje nadzgodovinska naravnopravna načela državnega reda od državnih in ustavnih oblik, ki so od naravnega prava neodvisne in zato v zgodovini spremenljive in do katerih je stališče Cerkve nevtralnno. To razlikovanje vodi k temu, da veljata normativna vsebina in obveznost le za naravnopravna načela, ki so ločena od konkretnih

zgodovinskih oblik države in ustave. Medtem ko konkretne oblike so-
dijo v območje zgodovinsko naključnega ali zgolj dejanskega. In to je
samo po sebi nepomembno in ne zasluži zavzemanja, kadar gre zares.
Proti individualizmu razsvetljenstva, kakor se izraža v teoriji družbe-
ne in državne pogodbe in osvoboditve individua od tradicionalnega
reda in moralnih vezanosti, se je postavila teorija »organskega« reda,
navezanega na »naravno dane resničnosti«, reda, ki sloni na avtoriteti
in (poklicno) stanovski razčlenjenosti. Ravno organska družba pa se
je l. 1789 dokončno razdelila v družbo in državo in spričo tega so se
katoličani znašli v velikem razkoraku z zgodovinsko realnostjo. »Raz-
dvojenosti« med družbo in državo ni več mogoče odpraviti. Na dolgi
rok je možno le dvoje. Ali, prvič, državo utopiti v družbi (porabniška
in potrebniška družba se neomejeno razmahne, posameznik se po-
dredi funkcionalnim zakonitostim). To je pot liberalizma in marksiz-
ma (seveda na načelno različne načine). Ali, drugič, z državo odpraviti
družbo, kar pomeni obenem odpravo človekovih pravic in individual-
nih svoboščin. To je pot fašizma. To dilemo je zaznal že Hegel in 150
let zgodovine mu je pritrnilo. Zentrum (tako se je imenovala nemška
katoliška stranka) pa se je zavzemal za svojo tretjo pot. (In ne le on!
Tudi njegov dvojnik na Slovenskem. Op. J. P.). Zavzemal se je za or-
ganski red, ki bi presešel liberalno družbo. Ne da bi to opazil, je s tem
utiral pot fašističnemu uporju proti družbi. Začetna zveza nemškega
kolicizma z nacističnim sistemom je torej skladna z nasledki lastne
zmote – »folgerichtig« – meni Böckenförde.

V letu 1945, nadaljuje isti avtor, po zmagi (zaveznikov in tudi slo-
venskih antifašistov, op. J. P.) nad hitlerizmom je bila v Nemčiji pod
zahodno zasedbo možna le liberalna varianta izhoda. Vse elemente
organske družbe, ki so jih nekoč hoteli uveljaviti katoliki, je nacistični
režim medtem do kraja kompromitiral (državnost, avtoriteta, nado-
sebnostni red). Države v letu 1945 ni bilo mogoče utemeljiti drugače,
kot da postane služabnica osvobodjene gospodarske in pridobitniške
družbe (ravno nasprotje tistega, k čemur so katoliki nekoč težili). To
je demokratična samovlada liberalne družbe. Nemški škofje, meni

Böckenförde, so leta 1933 katolikom napačno svetovali. Treba je postaviti vprašanje, ali velja teza o tem, da Cerkev ne more biti odgovorna, ker je njena oblast le posredna (»potestas indirecta«). Učinek te teze je, da so v letu 1945 posledice napačnih odločitev nosili posamezni verniki. Tudi današnji dan ni brez problemov. Danes se nemški katolicizem, piše Böckenförde, zopet skrajnostno prilagaja. Leta 1933 se je prilagodil državi, zdaj se z nasprotne strani asimilira družbi. Ali je že presegel pozicije in politična načela, ki so pripeljala k političnim zmotam leta 1933?

Že na prvi pogled je mogoče videti, da vprašanja o razvoju odnosa nemškega katoliškega gibanja do demokracije niso povsem enaka z razmerami na Slovenskem nekoč in danes. Veliko pa je gotovo primerljivega in spodbuja vprašanja, ki še nimajo odgovora.

Katoliške stranke in demokracija pred zmago nad fašizmom, Delo, 12. in 19. december 1992, in Senca Ajdovskega gradca, 1993

16.

Pojav dnevnika Jugoslovan v režiji SLS 1930–1931

V usodepolnih, a nam še vedno premalo znanih tridesetih letih je na Slovenskem poleg dobro znanih štirih dnevnikov (Slovenec, Jutro, Slovenski narod in Večernik – slepa pega ostaja nemški Marburger oz. Mariborer Zeitung) krajši čas izhajal tudi še peti, skoraj pozabljen dnevnik, Jugoslovan (3. junij 1930–29. november 1931).¹ Očitno je to tisti dnevnik, ki se ga je spominjal Josip Vidmar, vendar nenatančno, z imenom Jugoslavija. V knjigi spominov pripoveduje o njem, da je izhajal »v času banovanja ing. Serneca, ki je med spogledovanjem Slovenske ljudske stranke z jugoslovenstvom trajalo pičlo leto«. In pripominja: »Okrog jugoslovskega dnevnika Jugoslavija je v tem letu skušal [Serneč] zbrati čim več slovenskih kulturnih delavcev, med katerimi je bil urednik lista Saša Železnikar dovolj dobro znan. Toda poizkus se ni obnesel. In katoliško jugoslovenstvo je odšlo v pozabo.« Nato pa še zapiše: »To je bil čas Aleksandrove diktature in barantanja ter tekmovanja obeh naših dovoljenih političnih strank, katera si bo za ceno slovenstva pridobila oblast v Dravski banovini.«²

Vidmarjevo spominjanje je v bistvu ustrezno, v nekaterih podatkih pa ne prav natančno: nobena slovenska stranka v času diktature do oktroyirane ustave ni bila dovoljena, četudi so vodilne strukture obstajale neformalno naprej, Jugoslovan je izhajal tudi še potem, ko je 4. decembra 1930 liberalni dr. Drago Marušič nasledil Serneca na

¹ Janko Šlebinger, Bibliografija slovenskega tiska, 866.

² Josip Vidmar, Obrazi, Ljubljana 1985, 336 in 360.

položaju bana Dravske banovine, in pod istim uredništvom je izhajal še dva meseca potem, ko je 2. septembra 1931 končno še Sernek izstopil iz vlade in se je s tem končalo sodelovanje osebnosti iz nekdanje SLS v vladi diktature.

Medtem ko je ing. Dušan Sernek kaj znana politična osebnost iz slovenske zgodovine – končno je bil v letu 1945, do razglasitve republike 29. novembra, v trojici namestnikov kralja Petra II. Karađorđevića – je Aleksander (Saša) Železnikar, ki ga Vidmar pravilno omenja kot urednika Jugoslovana (čtetudi v impresumu ni zapisan), nekoliko manj znan, čeprav ima tudi on svoj članek v Slovenskem biografskem leksikonu.³ Tu razberemo, da je bil Saša Železnikar sin enega prvih slovenskih poklicnih časnikarjev, Ivana Železnikarja, urednika Slovenskega naroda. Ta je imel tudi svojevrstno politično vlogo v letu 1884 kot glavna obremenilna priča na celovškem političnem procesu proti slovenskim »krvavcem« – domnevnim anarhistom, česar pa članek o njem v Slovenskem biografskem leksikonu ne omenja.⁴

Saša Železnikar je pred prvo svetovno vojno pripadal narodnorevolucionarno usmerjenemu preporodovskemu gibanju in se je tudi v času vojne temu primerno uvrstil med jugoslovanske »dobrovoljce« v Rusiji. Med obema vojnama je bil večidel na časnikarskih opravilih; neposredno pred svojim imenovanjem za urednika Jugoslovana je v letih 1928–1929 delal v uredništvu Slovenca. Imenovanje za urednika Jugoslovana je zato lahko veljalo kot izbira človeka blizu nekdanji SLS. Kot že omenjeno, je ostajal v impresumu lista neimenovan, pa tudi sicer se pod svoje prispevke v njem ni podpisoval. Pisal pa je veliko, saj Vatovec navaja, da so bili nepodpisani uvodniki izpod njegovega peresa. Takih pa je bilo zelo veliko, skoraj od številke do številke. Iz njih in tudi iz njegovega nadaljnjega življenjepisa ne bi mogli sklepati,

³ Lojze Ude, Sernek Dušan, SBL, 10. zv. 1967, 292–293. – Fran Vatovec, Železnikar Aleksander, SBL, 15. zv., 1991, 946.

⁴ Fran Vatovec, Železnikar Ivan, SBL, 15. zv., 1991, 943. – Prim. Jasna Fischer, Čas vesolniga punta se bliža, Ljubljana 1984, 147.

da bi bil kak profiliran predstavnik idej slovenskega političnega katolicizma in da naj bi v letih izhajanja Jugoslovana kot takšen izražal in manifestiral jugoslovansko nacionalno usmeritev tega slovenskega političnega tabora.

Potem ko je 3. oktobra 1929 kralj Aleksander kot samodržec objavil zakon o nazivu Kraljevine Jugoslavije in o njeni razdelitvi na upravna območja – banovine, je bil za bana Dravske banovine postavljen, kot že omenjeno, univerzitetni profesor ing. Dušan Ser nec, za njegovega pomočnika pa dr. Otmar Pirkmajer. Glede na to, da je bil Ser nec l. 1925 izvoljen v skupščino Kraljevine SHS na listi Slovenske ljudske stranke in da je bil kot član SLS od februarja do aprila 1927 minister za zgradbe v beograjski vladi, je upravičeno veljal kot aktivist tabora slovenskega političnega katolicizma, četudi je bila njegova stranka, kot vse druge, 22. januarja 1929 formalno razpuščena. Osebo politično pripadnost posameznikov je kralj seveda pozorno upošteval pri sestavljanju vlade diktature pod vodstvom generala Petra Živkovića. Tako je bilo tudi pri izbiri osebnosti, ki jih je postavlj al za bane posameznih banovin, in gotovo tudi pri imenovanju Dušana Ser neca za bana Dravske banovine. Imenovanje je bilo zato razumljeno kot obojestranska pripravljenost na politično sodelovanje slovenskega političnega katolicizma s kraljem oz. kralja z njim. Koliko je bil torej Jugoslovan izraz te obojestranske pripravljenosti, ki je seveda bila mogoča le na temelju priznanja načela o jugoslovanski nacionalni enotnosti?

Okoliščine izida novega dnevnika so nedvoumno kazale, da je list »banovo dete«, organ Dušana Ser neca. Celo formalno: Službeni list Dravske banovine je namreč že dan pred izidom Jugoslovana naznanil, da bo banska uprava v njem objavljala uradne razglase, kolikor ne bodo objavljeni že v Službenem listu, in da bo Jugoslovan zato imel tudi svoj »službeni del«. Tako je res bilo ves čas njegovega izhajanja in je pomenilo kar neprijetno konkurenco drugim dnevnikom, saj je vsak urad in javni delavec moral imeti Jugoslovana v rokah, če mu je bil povšeči ali ne.

Kakor pripoveduje Ivan Ahčin, je slovenske »katoliške kulturne in politične kroge«, dejansko pač neformalno vodstvo SLS, konec leta 1929 posebno vznemirila prepoved katoliške mladinske telovadne organizacije Orel in pridržanje vzgojnega monopola vsedržavni organizaciji Sokol kraljevine Jugoslavije. Neformalno vodstvo SLS se je skrivoma sestajalo v advokatski pisarni dr. Marka Natlačena. Sklenilo je poslati urednika Slovenca Ivana Ahčina v Beograd k Antonu Korošču, ki je bil minister za gozdove in rudnike v vladi diktature, da bi ga opozoril na to vznemirjenje. Korošec je Ahčinu ob tej priložnosti razložil svoj položaj in stališče kot zasebnika in kot strankarskega človeka: »/.../ nisem šel v šestojanuarsko vlado kot eksponent stranke ali po njenem nalogu in tudi ne njenem pristanku, ampak čisto osebno kot dr. Anton Korošec. Le kot takšnega so me tudi vabili, ker novi režim ni več poznal političnih strank. Za svoje ravnanje odgovarjam torej osebno, ne kot stranka. Stranka si zaradi mene lahko roke umije.« Koroščeva razlaga je bila seveda formalistična in tudi Ahčina ni zadovoljila: »Zato sem mu odgovoril, da sam najbolje ve, da stvar ni tako enostavna. Kajti dr. Anton Korošec ni nek zasebnik, temveč priznani politični voditelj katoliških Slovencev brez ozira na to, ali je stranka od režima priznana ali ne.«⁵

Podobno bi bilo mogoče reči tudi za dnevnik Jugoslovan, saj je bil otrok banovanja strankarsko jasno opredeljene osebnosti Dušana Serneca in vrh tega tudi izdelek strankarsko pogojenega urednika Aleksandra Železnikarja, četudi ta svoje pripadnosti katoliškemu krogu ni v listu naznačil tako rekoč z nobeno besedo.

Jugoslovan je ves čas svojega izhajanja, tudi potem, ko je banski položaj dobil za Sernecem v roke Drago Marušič, izražal stališča, kakršna je opredelil njegov prvi (nepodpisani, torej Železnikarjev) uvodnik »Nova doba«.⁶ Tu je bilo zapisano: »Heroični dobi prve svetovne vojne,

⁵ Ahčin, 70–71.

⁶ 1. 6. 30/1.

ki se je za nas končala z oživotvorjenjem velike Jugoslavije, je sledila žalostna in sramotna doba desetletne partizanske ere.« – Tu moramo takoj ugotoviti, da v tistem času izraz »partizan«, »partizanski« in vse druge njegove izpeljanke nimajo nobene zveze s slovenskim partizanstvom, tj. s poznejšim vojaškim bojem Osvobodilne fronte slovenskega naroda v času druge svetovne vojne, ki je izraz partizan, partizanski prevzela po rabi v Sovjetski zvezi. Jugoslovanu so izrazi partizan, partizanski in izpeljanke pomenili slabšalno oznako strankarstva, kot političnega sistema, ki prezira obči interes naroda ali države in se izživlja izključno v strankarskem boju za oblast in za obvladovanje »duš«. ⁷ – V tej partizanski eri se je, po besedah uvodničarja, zdelo, »da se pošteni ljudje zaman trudijo ustvariti močno edinstveno državo, ki bi kazala zunanjemu svetu jasno in krepko voljo jugoslovanskega nacionalizma«. Razglasitev kraljeve diktature je bila edina logična posledica tega stanja in 6. januar je bil »delo velikega človeka in velikega patriota«, kralja Aleksandra. Po mnenju uvodničarja je to bil sijajen izhod iz desetletnega kaosa in zato bo ta dan »poleg dneva rojstva naše države zapisan v zgodovini naše zemlje z zlatimi črkami«. Izrazil je namreč enotno krepko voljo do ustvarjanja velike države, »v kateri bodo vsi trije narodi enakopravni in zadovoljni«. Nova doba ne pomeni negacije parlamentarizma, ne pomeni negacije demokratičnih fundamentov države. Nova doba pomeni prehodno dobo. Toda pred novim uveljavljenjem parlamentarizma je treba izpolniti pogoj, namreč, »iz prejšnjega kaosa ustvariti veliko grupacijo najpoštenejših in najboljših sil naroda, grupacijo, ki bo enotne volje, ki bo prežeta nacionalnega duha in ki bo imela pred očmi samo en cilj – srečo, izvirajočo iz zadovoljstva naroda in veličine države«.

⁷ Drastična je manipulacija z besedami Mihe Kreka, ki jih je izrekel v Londonu na slovesnosti ob obletnici smrti dr. Antona Korošca, 17. decembra 1941: »Varujte se vsake needinosti in zatrite zlasti vsako partizanstvo!« Čeprav je iz konteksta očitno, da je Krek uporabil besedo partizanstvo v prvotnem smislu strankarstva, so kolaborantski politiki doma z iztrganim navajanjem vzbujali vtis, kot da gre za nekakšno pooblastilo za zatrtje partizanov. Na tem nič ne spremeni dejstvo, da je potem tudi Osvobodilna fronta to besedo razumela enako in z njo mahala v svoji propagandi.

Uvodnik je izraz tiste k protofašističnemu totalitarizmu nagibajoče se verzije tradicionalne avtoritarne diktature, kakršna se je razvijala v tridesetih letih, prilagojena družbenim razmeram evropskega vzhoda in jugovzhoda, v pasu dežel med Sovjetsko zvezo na vzhodu in blokom dežel srednje in zahodne Evrope. V osrednji in zahodni Evropi sta namreč večja razvitost družbenih razmer in tradicija odpirali možnosti predvsem trem drugačnim aktualnim variantam modernih sistemov: liberalnodemokratskemu (četudi je šlo z izjemo Švice za države, ki so bile obenem metropole kolonialnih imperijev), socialnodemokratskemu (s težiščem v Skandinaviji) in nacionalnofašističnemu, vključno s cerkveno integralistično podvarianto avstrijskega kova.⁸ Če sprejmemo tezo, da bi tedaj v Sloveniji – vzeti sami zase – družbena razvitost in politična tradicija pravzaprav navajali k nastanku samostojno razvitega cerkveno integralističnega sistema in da so to preprečevala daleč pretežna dejstva enovitega vsejugoslovanskega, tradicionalno avtoritarne sistema,⁹ potem lahko vidimo že v prvem uvodniku Jugoslovana značilno dejanje v okviru taktičnega koncepta slovenskega političnega katolicizma, ki je izražal njegov sklep, da se pač prilagodi vsejugoslovanskim razmeram, ko drugače ne gre.¹⁰ Torej usmeritev, da se hoče na terenu Slovenije kot dejanska oblast uveljaviti s sodelovanjem v sistemu jugoslovanstva, brez formalnega uveljavljanja narodne avtonomije in tudi ne s spreminjanjem vladajočega sistema v smislu svoje specifične ideologije. Tudi prehod v opozicijo leta 1932 je bil usmerjen le k pripravi za vrnitev v vlado zgolj z izboljšavo političnih pozicij stranke, brez spreminjanja jugoslovanskega sistema.

⁸ Tako meni Gregory M. Luebbert v svoji knjigi *Liberalism, Fascism or Social Democracy. Social Classes and the political origins of regimes in interwar Europe*. Oxford University Press, New York-Oxford 1991.

⁹ Prim. Janko Pleterski, *Politika naroda v krizi družbe, države in idej*. V: Slovenska trideseta leta, Simpozij 1995, Slovenska matica, Ljubljana 1997, 43–57.

¹⁰ Prim. besede Antona Korošca Ivanu Ahčinu, ko je ta pri njem interveniral v imenu ljubljanskega vodstva zaradi prepovedi Orla: »V opozicijo hočete? Ali veste, kaj v današnjih razmerah to pomeni? Izgubili ne bomo samo Orla, ampak tudi druge organizacije. Pregarjali vas bodo in zapisali, politično pa boste brezpravni! V demokraciji se lahko še kam pritožiš – a mi živimo pod diktaturo! In sicer pod diktaturo, ki prehaja vedno bolj v roke masonov in naših nasprotnikov.« – Ahčin, 71.

Zato je razumljivo, da v Jugoslovani ni najti tipičnih postulatov političnega katolicizma, ampak le argumente jugoslovanstva, morda nekoliko slovensko ublažene. Uvodnik »Slovenstvo in jugoslovanstvo« meni, da je jugoslovanstvo slovenstvo celo izpopolnilo, ker vodi v višji cilj, v ustvaritev jugoslovanskega državnega naroda. Slovenstvo je temelj in pomeni s hrvatsvom in srbstvom »oni sok, ki daje življenje in moč jugoslovanskemu državnemu narodu. Brez slovenstva ni jugoslovanstva, brez jugoslovanstva pa ni poleta navzgor, niti varnosti za obstoj slovenstva. Slovenstvo, razširjeno v jugoslovanski horizont, je širina in velikost na vse strani, slovenstvo, omejeno le na sebe, je ozkost in tesnost v začetku in nato propadanje. Pestrost, lepota in barvitost izvira iz slovenstva, srbstva, hrvatsva, iz jugoslovanstva pa ustvarjajoča harmonija.« Slovenci so bistven del jugoslovanskega državnega naroda.¹¹

Celo v tako izpostavljenem postulatu političnega katolicizma, kot je versko utemeljevani antikomunizem, je to zaznavno. Jugoslovan je nedvoumno nasproten komunizmu, označuje ga celo kot največjega sovražnika jugoslovanstva, ne da bi omenil njegovo nevarnost za vero.¹² Te razsežnosti v Jugoslovanovem antikomunizmu ni, zadoščajo mu preudarki, lastni jugoslovanskemu nacionalizmu. Značilno je, kako spremlja 16. kongres sovjetske komunistične stranke. V uvodniku »Stalin stopnjuje razvoj radikalizma« izraža prepričanje, da bo ta radikalizem izzval odpor kmeta, »ki bo v boju za svojo zemljo rešil tudi Rusijo od komunističnega nasilja«.¹³ In iz francoskega tiska je ta čas povzel pričevanje ruskega eksulanta Besedovskega »Stalin od blizu«, ki je trdil, da je Stalin osebno silno pošten!¹⁴

Strankarski dnevni tisk (dejansko še vedno takšen, kljub prepovedi strank) Jugoslovana ni sprejel brez godrnjanja. Vendar je to prihajalo

¹¹ 8. 6. 30/7.

¹² 6. 7. 30/28.

¹³ 3. 7. 30/25.

¹⁴ 9. 7. 30/30.

menda le »iz Knafljeve ulice«, od liberalnega Jutra. Njegovo uredništvo je menilo, da je Jugoslovan čisto nepotreben, ker že drugi listi v zadostni meri skrbe za razvoj in napredek jugoslovanske misli. Jutro se je torej čutilo nekako opeharjeno za svoje glavno politično orožje, za »jugoslovenstvo«. To orožje zdaj vihti nov dnevnik, ki mu okoliščine izhajanja vtiskujejo znamenje konkurenčne SLS. Temu ugovoru je Jugoslovan postavil nasproti dejstvo, ki je bilo sicer kritično do liberalcev, a ne »klerikalno« strankarsko: »Kontra bi lahko navedli celo vrsto člankov 'Jutra', ki so povzročili, da je prišel slovenski narod ob celo vrsto nacionaliziranih podjetij.« To je bil patriotičen očitok zaradi škode, storjene narodu v letih po prvi svetovni vojni s tem, da je bila zapravljena možnost za nacionalizacijo nemških podjetij v Sloveniji.¹⁵ Nato je sledila glavna misel: »Javnost je že sita one komande, ki ni nikomur pustila svobodnega mnenja. Da zlomimo to strahovanje javnega mnenja, pa je ravno eden glavnih namenov našega lista.« Ta nastopa proti strahovladi stranke, zaradi katere se je »najboljši del naše inteligence umaknil v ozadje«. Tudi po šestem januarju je ostala »ona nesrečna delitev Slovencev na dva tabora /.../ Treba je, da je tu nekdo, ki dela čisto v duhu šestega januarja in ki zbira narodne sile, da se v resnici prične s složnim gradilnim delom.«¹⁶

Zanimiv odziv na Jugoslovanovo izhajanje najdemo v dopisu Ivana Štampiharja: »Pred 'Jugoslovanom' jedna slovenska inteligenca ni imela glasila, ki bi se ga smela posluževati, ne da zapade lastnemu strankarstvu. Zato je pač 'Jugoslovan' primeren forum za objektivno jugoslovansko izpoved.« ... V drugih dnevnikih »še danes sikajo plamenčki prikritega boja /.../ 'Jugoslovan' je v zavidni poziciji garantirano čiste interpretacije jugoslovanstva.«¹⁷

¹⁵ V zvezi s tem očitkom je zanimivo omeniti, da je s katoliške sredinske strani Andrej Gosar še v letu 1942 opozarjal, da se je znova ponudila priložnost za takšno nacionalizacijo, in sicer z izpeljavo narodne revolucije v borbi za svobodo z lastnimi močmi. Gl. Božo Repe, Mimo odprtih vrat, Ljubljana 1988, 46–48, letak Združenih Slovencev.

¹⁶ 3. 6. 30/2.

¹⁷ 26. 10. 30/126.

Jugoslovan je vsekakor izražal razpoloženja slovenske katoliške politike, gotovo vsaj tistega njenega vrha, ki se je navezal na kralja in je z lojalnim sodelovanjem v njegovem režimu iskal možnost, da tudi v novih, neparlamentarnih razmerah uveljavi svojo oblastno pozicijo. Treba pa je ob tem vendarle opaziti, da je obstajala v pojavu Jugoslovana ves čas, tudi pred odstopom slovenskih klerikalnih politikov iz vlade in po njem in kmalu nato prehoda celotnega tabora v neformalno opozicijo, v njegovi uredniški politiki neka njegova lastna, enovita smer. Ves čas je bilo – poleg direktne podpore režimu – v listu prostora tudi za izjave tistega dela jugoslovanskih (slovenskih) liberalcev, ali ljudi, ki so jim bili blizu, ki vsaj za svojo osebo potrjujejo ustreznost razlage Vasilija Melika o idealnem jugoslovanskem čustvu nekaterih slovenskih liberalcev, izvirajočem »iz poštene težnje, da se izbrišejo vse napake in zablode preteklosti, da se vrže med staro šaro ves balast zgodovine, da se podre vse, kar bi nas moglo razdvajati, da se začne takorekoč iz nič novo, drugačno in boljše skupno življenje«. ¹⁸ Seveda je kot razlago njihovega unitarizma in centralizma treba k takšnim željam prišteti – vsaj v času kraljeve diktature – tudi premajhno razvitost ali trdnost zavesti o temeljnem pomenu parlamentarne demokracije, ki se sicer v Evropi veže na takratni pojem liberalizma.

Zdi se, da je kritičnost do strankarskega razdora v času veljavnosti vidovdanske ustave, ki je bil v bistvu seveda predvsem narodnostnega, kulturnega in socialnega izvora, skušala pri nekaterih posameznikih, kakršen je bil Štempihar, najti izhod v tisti »objektivni jugoslovanski izpovedi«, v tisti »čisti interpretaciji jugoslovanstva«, brez zapadanja strankarstvu, o kateri je sam govoril. Tudi več drugih avtorjev je v listu nastopalo v podobnem duhu in mednje najbrž lahko – vsaj po osnovnem nagibu – uvrstimo celo urednika Aleksandra Železnikarja. Dejstvo, da mnoge, in tudi njega samega, pozneje

¹⁸ Vasilij Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. V: 22, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1982, 1-2, 22.

srečamo kot udeležence slovenskega odpora, ki ga je organizirala Osvobodilna fronta, upravičuje to domnevo.

Navedeno Štempiharjevo izvajanje kaže, da on Jugoslovana nikakor ni presojal za glasilo neformalne SLS. Novi ban Drago Marušič pa je nakazal, da je njegov predhodnik list ustanovil kot enega v vrsti podobnih režimskih listov, ustanovljenih tudi v drugih banovinah.¹⁹

Jutrov napad je dal uredništvu povod, da v naslednjih uvodnikih zagovarja politiko »sinteze, organiziranega udejstvovanja vseh narodnih sil, da se na temelju napredka Slovencev, Srbov in Hrvatov razvija vsa Jugoslavija in da dobimo tako močno državo«. In da ponovno obžaluje zapravljenost priložnost za nacionalizacijo. Kajti delnice Trboveljske premogokopne družbe so že bile v naših rokah, je klical v spomin, postali smo že posestniki tudi večine drugih velikih podjetij na naši zemlji, imeli smo največjo banko v državi, »na čelu katere so bili možje, ki niso samo mogli, ampak tudi hoteli izvesti nacionalizacijo do konca. Pa vse to je bilo zaigrano zaradi par upravnih mest in zaradi partizanskih ozirov /.../ In tako nimamo danes nobenih velikih podjetij /.../ nobenega barona Zoisa.«²⁰

Poleg praske z liberalnim listom je prišel Jugoslovan tudi v nekatere s »svojim« Slovincem. To se je zgodilo trikrat, celo še pred izstopom Korošca iz vlade. Prvič, ko se je Slovenec 21. junija 1930 spotaknil ob Jugoslovanov podlistek Janeza Samotarja »Delo za narodni blagor«. Uredništvo se je polemiki s Slovincem ognilo, toda na nič kaj pohleven način: napovedalo je »namesto vsake polemike« tožbo Slovincu!²¹ Drugič je Jugoslovan grajal pisanje Slovenca z dne 12. julija 1930 o Celjskem domu v Bakarcu.²² Načelno najpomembnejši se zdi tretji

¹⁹ 1. 1. 31/1.

²⁰ 4. in 5. 6. 30/3 in 4.

²¹ 22. 6. 30/17.

²² 30. 7. 30/48.

pripetljaj, ko je Jugoslovan ugovarjal Slovenčevemu strankarstvu. V uvodniku »Zgrešeno in napačno stališče« je zavrnil Slovenčev komentar ob zmagi ekstremističnih sil v Nemčiji, ki da je napačno zidal na podobnosti SLS z nemškimi Centrumom. Slednji se ozira na interese Nemčije kot celote, Slovenec pa zastopa parcialen, ozek interes, v nasprotju z načelom, da se mora vsakdo smatrati za del državnega naroda, čutiti odgovornost do cele države, tako kot Centrum, je menil Jugoslovan. Ob tem je spomnil na razkol v SLS ob Šušteršičevem stališču in klical v spomin J. E. Kreka in njegovo »jugoslovansko oporoko«.²³ Slovenec je reagiral s člankom »Centrum docet«, Jugoslovan pa ga je opomnil, da se je njegovemu vprašanju ognil in ga vnovič vprašal, ali mu je Krek še vzor, ali podpisuje njegovo oporoko. Nobenih meglenih teorij namreč ni mogoče sprejeti!²⁴

Čeprav je imel pomisleke tudi do drugih stališč Slovence (v zvezi z rudarskim zakonom mu je npr. očital, da stoji na strani podjetnikov), je Jugoslovan seveda populariziral nastope ljudi iz kroga neformalne SLS, če se je ponudila priložnost. Tako je objavil Korošček govor na II. kongresu slovanske katoliške akademske mladine,²⁵ slavil narodnoobrambno delo Franja Žebota v Št. Ilju,²⁶ ugodno poročal o predavanjih Stanka Gogale »Človek in religioznost«²⁷ in Janeza Fabijana »Katoliško vrednotenje kulture«.²⁸ Brez opombe je objavil vrsto člankov Rada Kušeja »Cerkvena politika Jugoslavije«,²⁹ obeležil Jegličovo slovo iz ljubljanske škofije, pri čemer je opozarjal na njegov nastop za majniško deklaracijo,³⁰ slavil obletnico njegovih »škofovih zavodov« v Št. Vidu.³¹ Verske tematike kot takšne se je dotaknil samo v okviru

²³ 24. 9. 30/97.

²⁴ 26. 9. 30/99.

²⁵ 25. 7. 30/44.

²⁶ 7. 9. 30/83.

²⁷ 11. 2. 31/34.

²⁸ 6. 3. 31/54.

²⁹ 1. 8. 30/50 in še nekaj nadaljevanj.

³⁰ 2. 8. 30/51.

³¹ 21. 9. 30/95.

vladne politike (komentar h geslu »Z vero v Boga za kralja in očetnjava« na novih vojaških praporih).³²

Jugoslovan je izražal pristajanje vodstva uradno zastrte SLS na režim kraljeve diktature z besedami, ki so bile prevzete kar iz ideologije tega režima samega. Ni razvijal ideologiji političnega katolicizma prilagojenega načelnega koncepta o značaju države in političnega sistema. Ves čas je preprosto vztrajal na strani vlade diktature in njene politike. Predstavljal jo je kot koncentracijsko in jo upravičeval kot nasprotje trajne vladne krize iz dvajsetih let. V njej so predstavniki vseh krajev, vseh plemen, vseh ver, vseh nekdanjih strank, vendar ne kot strankarji, marveč kot izkušeni javni delavci. Takšna vlada pomeni koncentracijo vseh narodnih sil.³³ Uvodnik »Čez krov s partizanskimi odpadki« je izrazil tezo, ki se vztrajno ponavlja: »Stranke so likvidirane, doba pomirjenja se je pričela, še vedno pa strašijo ostanki partizanstva, ki hočejo pretrgati proces pomirjenja,« kakor ga je uvedel vladar s svojim posegom v ustavno ureditev.³⁴ Politična publicistika Jugoslovana ni bila zahtevna. Dosledno je objavljala govore šefa vlade generala Živkovića in populariziral njegove teze: en narod, eno narodno čustvovanje, stranke so izgubile pravico do obstoja in se ne vrnejo več, razdelitev države na devet banovin je definitivna, Sokol je integralen del državne politike.³⁵ Bil je seveda tudi na voljo izvajanjem bana Serneca. Posebnost le-tega je bila uveljavljanje načrta za elektrifikacijo Dravske banovine, pri čemer je dajal priznanje tudi nekdanjim zamislil in dejanjem dr. Evgena Lampeta.

Odstopno pismo ministra za gozdove in rudnike Antona Korošca kralju je Jugoslovan objavil v celoti. Pospremil ga je s komentarjem, da je to pismo izraz njegove trajne opredelitve za jugoslovansko akcijo in da ni čudno, da je s tem pismom prav on opozoril na dolžnosti do

³² 20. 9. 30/94.

³³ 11. 6. 30/8.

³⁴ 2. 7. 30/24.

³⁵ 5. 7. 30/27.

jugoslovanske misli: »Kajti od nekdanj je bil dr. Korošec eden najzvestejših njenih pristašev, kateremu se ima zahvaliti Jugoslavija, za več ko eno zaslugo. Ko so bili še močni avstrijski bajoneti, je dr. Korošec z majniško deklaracijo že oznanil prihod jugoslovanske zarje. In ko je prišel jugoslovanski dan, je bil dr. Korošec med prvimi, ki so polagali nove temelje. A tudi v vsej razburkani strankarski dobi je bil dr. Korošec zlasti v enem oziru vzgled, kako treba delati, da mora namreč biti tudi politika čista stvar in da mora tudi politik paziti, da ostane vedno čist in neomadeževan. S tem, da je dr. Korošec vnesel v našo politiko ta moralen princip, je storil zlasti veliko uslugo Jugoslaviji /sic!/. Ni pa tudi še pozabljeno, kako je s svojim odločnim stališčem skoraj rešil Jugoslavijo, ko so padli oni usodni streli v skupščini. – Kot eden prvih Jugoslovanov se je vedno izkazal dr. Korošec in tako tudi v svojem sporočilu. Želimo le eno, da bi se vsi ravnali po tem sporočilu in sreča Jugoslavije bo ustvarjena.«³⁶

Ivan Ahčin piše, da mu je Korošec pripovedal o kraljevi nameri, da formira novo vlado tudi brez Živkovića, in kako se je odvrnil od Korošca, ko mu ta baje ni jamčil svoje brezpogojne zvestobe, in da je to povzročilo Koroščev odstop. Po odstopu ga je kralj čez nekaj dni sprejel v Niški Banji, piše Ahčin, kjer sta imela dolg razgovor. »Korošec je [morda] nekoliko upal, da bo Aleksander izbiral med Živkovićem in njim in se morda odločil za Korošca – to je za drug političen kurz. Vendar se to ni zgodilo. Kralj se je odločil za Živkovića, Korošca pa je odpustil, čeprav milostno in z visokim odlikovanjem.«³⁷ Jugoslovanov komentar k poudarkom v Koroščevem pismu nakazuje, da tudi Korošec sam s kraljem ni pretrgal in da je dopuščal, da ga kralj pokliče k vodstvu vlade kdaj pozneje.

Korošca je na ministrskem položaju v vladi nadomestil Dušan Serbec in s tem pokazal, da SLS načeloma vztraja v svojem odnosu do

³⁶ 29. in 30. 9. 1931/102 in 103.

³⁷ Ahčin, 74.

diktature. Zato pač Jugoslovan ni imel težav z nastopom novega bana Draga Marušiča v Ljubljani in je izhajal naprej brez vidnih sprememb v stališčih. Tako je ostalo do razglasitve oktroirane ustave, ko se je z odstopom tudi Dušana Serneca končalo sodelovanje SLS v kraljevi vladi. V tem položaju se je Jugoslovan ves posvetil vladnim pripravam na skupščinske volitve 8. novembra 1931 v okviru predpisov kraljeve ustave, ki jo je populariziral na vse kriplje.

Osnovni ton Jugoslovanove volilne agitacije pa je zdaj določil uvodnik šefa liberalcev, Alberta Kramerja, »Slovenci in volitve«. Dotaknil se je največje vladne skrbi pri volitvah v Dravski banovini, pričakovane abstinence SLS: »V zadnjih dneh so mnogi duhovniki, pripadniki nekdanje SLS, odkrito izjavili, da smatrajo za zločin odvrniti Slovence od pozitivnega in aktivnega sodelovanja v državni politiki. Ostati 8. novembra doma, bi pomenilo dezinteresirati se na državi. A kje je oni Slovenec, pa naj bo še tako zagrizen, ki bi si upal reči, da noče močne in urejene Jugoslavije?«³⁸ Na to vprašanje ne bo nobenemu poštenemu državljanu težko odgovoriti, četudi z uzakonjenim javnim glasovanjem, je pristavil Jugoslovan.³⁹ In v varčnem uredniškem slogu je bralcem naznanil dejstvo, da je »skupna fronta opozicije« propadla zaradi osebnih nesoglasij in neenotnosti programa in da bo na volitvah nastopila ena sama državna kandidatna lista. Kar je z drugimi besedami seveda za Slovence in Jugoslovanove bralce iz časa Koroščeve in Sernečeve navzočnosti v režimu pomenilo, da se SLS volitev ne udeležuje niti kot opozicija in da so se časi spremenili.⁴⁰

Korošec se je tedaj v Beogradu udeležil sestanka skupin, ki bi utegnile sestaviti opozicijsko listo, tj. združbe dela radikalov, samostojnih demokratov in zemljičarjev z SLS. Toda sestanek je le potrnil njihovo

³⁸ 13. 10. 31/237.

³⁹ 16. 10. 31/237.

⁴⁰ 17. 10. 31/241.

skupno stališče, da se volitev ne udeležé.⁴¹ Po Ahčinovem spominjanju, naj bi Korošec svojim ljudem v Ljubljani tožil, da je srbska opozicija senilna in nesložna.⁴² Zelo verjetno Koroščeve tožbe niso bile iskrene. Saj mu ni moglo biti zares neljubo, da SLS, ki bi na volitve prišla naravnost iz vlade diktature, tako rekoč še gorka od objemov kralja, ni bila primorana javno potipati, koliko vpliva na Slovenskem ji je še ostalo.⁴³

Z volitvami se je izhajanje Jugoslovana končalo. Ban Marušič je namreč ugotovil: Z volitvami je »ustvarjena ona grupacija, ki more uveljaviti parlamentarizem v vseh panogah državnega življenja, s čimer se tudi zaključuje ona prehodna doba, ki se je začela s 6. januarjem in zaključila z 8. novembrom. S tem pa je tudi dan razlog, da preneha 'Jugoslovan', ker njegov mandat je bil dosežen.«⁴⁴

Pripomnimo naj na koncu le še to, da je poleg političnih peripetij Jugoslovana res vredno pogledati tudi njegov prispevek k slovenskemu kulturnemu življenju, kakor je omenil Josip Vidmar. Tu se bo pač našlo drugo pero. Prav v najnovejšem času je na ta pomen Jugoslovana opozoril Dušan Moravec z vidika svojega posebnega zanimanja.⁴⁵

Pojav dnevnika Jugoslovan 1930–1931. V: Mikužev zbornik, 1999

⁴¹ Todor Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935, Beograd 1969, 118–121.

⁴² Ahčin, 80.

⁴³ Prim. Janko Pleterski, Politika naroda v krizi družbe, države in idej. V: Slovenska trideseta leta, Simpozij 1995, Slovenska matica, Ljubljana 1997.

⁴⁴ 29. 11. 31/281.

⁴⁵ Ludvik Mrzel, Gledališke kritike 1933–1939, Ljubljana 1998, 5–6.

17.

Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitve o uporuh

»Zgodovinsko gledano je bil ob obstoječi nacistični politiki nastanek partizanskih gibanj neogiben povsod, če so le bili na voljo neustrašni ljudje, primerni voditelji in možnost podtalnega delovanja.«

(Louis de Jong, predavanje 24. maja 1956 na Inštitutu za sodobno zgodovino, München)

»Slovenski Gandhi bi bil ustreljen v Begunjah, obešen v Murski Soboti ali pa bi gnih na Liparskih otokih, preden bi mogel razviti svojo dejavnost.«

(Lojze Ude, Slovenski zbornik 1945)

Ob nastopu vlade Winstona Churchilla, 10. maja 1940, je ostala imperialna Velika Britanija le še sama sebi edina zaveznica v vojni proti državam trojnega pakta. Možen izhod zanjo iz tega položaja bi bil tudi sporazumen mir (poskus Rudolfa Hessa). Churchill je že prvi dan naložil britanskemu generalnemu štabu, naj oceni splošni vojaški položaj in izdela predloge. Na podlagi te vojaške ekspertize je britanska vlada dva tedna pozneje sprejela mnenje, da je na evropski celini še mogoče zmagati, in sicer v kombinaciji treh načinov vojaškega delovanja: 1. neprodušna blokada, 2. zračna ofenziva z bombniki, 3. podtalno delovanje. Tretjo pot je opisala z besedami: »Podtalno delovanje in propaganda obenem z dobro organizirano sabotažo, da bi prizadeli celotni proizvodni in razdelitveni aparat, predvsem na zasedenih ozemljih, in da bi z vsemi propagandnimi sredstvi krepili

voljo do odpora v zasedenih deželah in da bi izpodkopavali bojno moralno sovražnega prebivalstva in sovražnih armad, da bi tako nastala možnost za neposredni vojaški napad.« Tak napad bi v zasedenih zavezniških deželah podprle tamkajšnje odporiške skupine. »Te se naj tajno oborožijo in opremijo in se v pravem trenutku dvignejo v upor.« Odpor v zasedenih evropskih deželah je bil torej bistvena sestavina vojaških možnosti Britanije.

V okviru takšnega načrta o odporu se je po napadu fašističnih držav znašla tudi razbita in okupirana Jugoslavija oz. Slovenija. In skladno s prav takim načrtom nista kralj in vlada čakala zmagovalca na domačih tleh, temveč sta se zatekla čez morje na britansko stran, četudi brez skupščine in praktično brez vojske. In enako ustrezno britanskemu načrtu o vzbujanju odpora v zasedenih deželah je Simovičeva vlada 4. maja 1941 izjavila, da »odločno nadaljuje boj do obnove celovitosti in neodvisnosti Jugoslavije in polne svobode vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev«.

Izjavila pa je še nekaj pomembnega: »Toda v tem velikem svetovnem boju, ki se vse bolj širi in se vanj vključujejo tudi najbolj miroljubne države, smo ponosno zopet na strani starih zaveznikov in prijateljev naše države, naše svobode in naše neodvisnosti. Velika Britanija, Združene države severne Amerike in Zveza sovjetskih socialističnih republik priznavajo tudi malim narodom in državam pravico do življenja in jih ne štejejo za življenjski prostor velikih sil /.../«

Gre za zanimiv izraz pričakovanja bodočega zavezništva – v vojni ali v miru – tudi z obema velikima državama, ki sta še stali ob strani, tako z ZDA kakor s Sovjetsko zvezo, brez ideološkega razlikovanja. Ta izjava ni naznanjala poznejšega diferenciranega stališča v nasvetih, ki so jih dobivali državljani v okupirani Sloveniji od begunske vlade, da ne govorimo o stališčih strankarskih vodstev v Ljubljani, ki so antisovjetizem uporabljala za izgovor, da so se izognila odločitvi za napovedovani odpor.

Istega dne, ko je bila dana ta izjava, je postal položaj begunske vlade pri Britancih dvomljiv. V Ljubljani so namreč voditelji slovenskih strank priznali aneksijo Ljubljanske pokrajine Italiji. Jugoslovanski vladi je celo grozila internacija. Iz zadrege se je rešila s tem, da je 31. maja 1941 s posebno izjavo zavrnila aneksijo okupiranih delov Slovenije k Italiji in Nemčiji. V protestu izraženo pravno stališče, da vojaška okupacija »ne spreminja v času trajanja vojne javnopravnega statusa okupiranega ozemlja«, ni bilo samo utemeljitev protesta, temveč tudi opomin slovenskim aneksionistom v Ljubljani. Aneksionizem kot legalizacija kolaboracije ali celo sklepanja nekakšnega stanja miru z državami osi, vse to je bilo v stališču jugoslovanske kraljevske vlade, »v sestavi katere so tudi legitimni predstavniki slovenskega naroda«, torej izključeno.¹ V podobnem smislu je jugoslovansko poslaništvo celo že pred tem, 26. aprila 1941, protestiralo pri Vatikanu, ker je goriški nadškof Margotti, nemudoma po italijanski okupaciji Ljubljane, obiskal ljubljanskega škofa kot podanika goriške metropolije. Pri tem naj bi v škofovi navzočnosti izjavil, da bo veljavnost italijanskega konkordata v kratkem razširjena tudi na Slovenijo, z drugimi besedami, da Cerkev priznava aneksijo. To sicer ni bilo stališče Vatikana, res pa je bil nadškof Margotti takrat v Ljubljani in se v svojem poročilu kardinalu Maglioneju 16. aprila 1941 navduševal: »Zdaj so padle barriere, ki so prej stale na italijansko-jugoslovanski meji in svobodno je mogoče prehajati z Goriškega v Ljubljano. In ker je ljubljanska škofija v celoti zasedena po naših silah, lahko zdaj ljubljanski škof svobodno občuje z vsemi župnijami /.../« Očitno so mišljene župnije na Primorskem v Italiji, ki so nekdam pripadale ljubljanski škofiji. Škof Rožman menda ni nič nasprotoval, saj je prek Margottija sporočal Vatikanu le ugodne, pomirljive informacije – »informazioni tranquillizzanti« – namreč: cerkve so polne vernikov, mednje so pomešani italijanski vojaki. Verjetno so za incident in za tedaj v odgovoru jugoslovanskim diplomatom vsebovano odklonilno stališče Vatikana do

¹ B. H. Krizman, Jugoslavenske vlade u izbeglištvu, Zagreb 1981; Branko Petranović, Momčilo Zečević, Jugoslavija 1918–1984, Beograd 1988.

aneksionizma kmalu izvedeli tudi na škofiji v Ljubljani; četudi morda še ne do dne, ko je škof Rožman »jemal na znanje« aneksijo Ljubljanske pokrajine.

Prostovoljna kolaboracija z okupatorji je za Veliko Britanijo in zaveznike ostala tabu, ne le zaradi načela o vojnem stanju, marveč tudi kot izključujoče nasprotje vsakršnemu protiokupatorskemu odporu, ki je ostajal del načrta za zmago. Ta načrt ni izgubil veljave niti po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, ki je seveda korenito izboljšal vojaški položaj Velike Britanije. Zato se je ta odzvala tako, da je sklenila s Sovjetsko zvezo pogodbo o zavezništvu (12. julij 1941).

Spremenil se je splošni politični položaj in motivacija za odporiška gibanja je dobila še novo razsežnost. Vojna v Evropi je z napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo (dokončno) dobila ideološki (antifašistični) značaj. Tako sodi nemški zgodovinar, prva avtoriteta za vprašanja (anti)fašizma, Ernst Nolte.² Tudi protiokupatorski odpor je zdaj v vseh deželah dobil tak ideološki značaj, poleg čisto državljansko domoljubnega. To pa je mogel biti dodaten argument v politiki spodbujanja odporiških gibanj, argument tako na zahodu kot na vzhodu Evrope.

Evropska vojna za uničenje nacizma (v zavezniških izjavah nastopa tudi z imenom »hitlerizem«) in fašizma je 14. avgusta 1941 dobila svetovno podlago z britansko-ameriško Atlantsko listino, zatem s pristopom Sovjetske zveze k njej (24. septembra 1941) in končno z vključitvijo ZDA v vojskovanje, 7. decembra 1941. Vse države, ki so bile v vojni proti silam osi, so 1. januarja 1942 s svojim pristankom na načela Atlantske listine izrecno potrdile zavezništvo v protifašistični vojni, se obvezale, da bodo proti državam osi uporabile vsa svoja sredstva, pri čemer se je sleherna hkrati obvezala, da ne bo s sovražniki sklepala ločenega (separatnega) premirja ali miru. Ob tej izjavi so te države prvič nastopile s skupnim imenom Združeni

² Der Faschismus in seiner Epoche, München 1963.

narodi. Posredno je njihova izjava pomenila prepoved prostovoljne vojaške in politične kolaboracije državljanov v zasedenih državah. Zahteva po brezkompromisnem protifašističnem boju je po 22. juniju 1941 postala imperativ zaveznikov. Londonski radio je ponavljal, da »se najboljša trava stalno kosi«, da je torej odpor trajna oblika vojskovanja, ne le podvig določenega trenutka.

Pod vtisom takega stališča je jugoslovanska vlada povzdigovala odporniška dejanja četnikov Draže Mihailovića v Srbiji, njega povišala v generala in imenovala za obrambnega ministra. Pod istim vtisom in zaradi srbskega hvaljenja Mihailovića se je tudi dr. Miha Krek pred Britanci ponašal z bojnimi dejanji okupiranih Slovencev. Toda vsa, ki jih je navajal, so bila dejansko dejanja, storjena v okviru OF. Britanskemu poslaniku je 23. decembra 1941 izročil štiri tipkane strani dolg seznam slovenskih protiokupatorskih odporniških akcij, izvršenih do vključno 17. oktobra. Med dokazi o slovenskem odporu so na seznamu navedene tudi justifikacije izdajalcev v Ljubljani. Britanski poslanik je poročal, kako mu je Krek dokazoval, da so okupirani Slovenci dejavni v vojnem odporu prav tako kot domoljubni odredi v Srbiji in da »upa, da se bo to Slovincem štelo v dobro, kadar bo napočila končna ureditev«.

Nihče med emigrantskimi politikami ni smel niti pomisliti na možnost, da bi jugoslovanska vlada, ali kak njen slovenski član, branila z vednostjo zaveznikov svojim ljudem doma začetni odpor. Nasprotno! Saj je znano, da so Britanci že septembra 1941 spodbujali vstajo, ne le podtalni odpor, v Jugoslaviji, da bi ustregli želji sovjetske vlade, ki je terjala, naj kaj storijo za olajšanje njenega vojaškega položaja. Pozneje se je britanska vlada sklicevala na to svojo »uslugo«, ko je sovjetski vladi priporočala, naj zdaj ona vpliva na partizansko vodstvo v Jugoslaviji, da bi se podredilo poveljstvu Draže Mihailovića. Ta diplomatska dejavnost priča predvsem o pomenu, ki so ga zavezniki prisojali takojšnji odporniški akciji v svojem vojskovanju. Poleg tega priča, da je britanska vlada tedaj živela v dveh zmotah, tj. da vodi

odpor Mihailović in da ima sovjetska vlada odločilen vpliv na partizansko gibanje v Jugoslaviji. Po drugi strani pa priča tudi, da je bilo Britancem dobrodošlo vsako gibanje odpora, da je le bilo z vojaškega stališča učinkovito, četudi partizansko.

Jugoslovansko vlado in slovenske ministre v njej pa je zanimala le politična barva odpornikov. Toda pred zavezniki niso mogli odstopiti od načela, da je odpor legitimen in potreben in da sodi med zavezniške obveznosti. Zato so molčali o vojaški kolaboraciji, ki so jo v resnici njihovi politični ljudje doma že udejanjali. V tem paradoksalnem položaju so se odločili za izkazovanje zvestobe zaveznikom, ki ni od njih terjala ničesar. Jugoslovanska vlada je degradirala generala Leona Rupnika, ko so ga Italijani 2. junija 1942 postavili za ljubljanskega župana. Degradacijo kot kazen za kolaboracijo je objavila v Službenem listu in jo razglasila po radiu.

Vojaški sklep zavezniške konference v Teheranu, 1. decembra 1943, da je treba v Jugoslaviji »do največje možne mere« podpreti partizane, je le potrdil nepretrgano veljavnost stališča, da je resničen odpor potreben. Od srede 1943 so podpirali Titovo partizansko gibanje v Jugoslaviji in tudi partizansko Narodno fronto (EAM) v Grčiji. Podpirali so ju, četudi so menili, da s tem lajšajo Rusom, da »hodijo po naših stopinjah«, kakor se je 22. decembra 1944 izrazil britanski zunanji minister Anthony Eden. Obenem pa je bil čisto nedvoumen: »V obeh primerih smo jih podpirali zaradi neposrednih operacijskih razlogov, četudi so to bila komunistična gibanja. Nesrečno dejstvo je, da so komunisti očitno najboljši voditelji gverile.«³

Skratka. Odporniška gibanja, vključno z odporom na tleh zasedene Slovenije oz. Jugoslavije, so imela trdno mesto v politiki in v vojaški dejavnosti zaveznikov v vojni proti Hitlerjevi Nemčiji in njenim zave-

³ Lloyd C. Gardner, *Spheres of Influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta*, London 1993.

znicam. Edino, kar je veljalo kot merilo za priznanje, je bila aktivnost v boju. Antikomunizem ni nikogar izključeval. Ponekod je bil celo pobuda za razvijanje odporniške dejavnosti ljudem s konservativno politično usmeritvijo. Tako je bilo zlasti v Franciji in Italiji. Celo na Češkem je bil motiv Beneševe vlade za atentat na nemškega »protektorja« Heydricha tekmovanje s češko komunistično stranko.⁴

Pri nas se konservativni politiki niso odločili za razvijanje konkurenčnega, lastnega odporniškega gibanja. Za omejevanje vpliva OF in komunistov se niso domislili ničesar boljšega od svoje odločitve, da se v okviru oboroženih sil napadalcev ter okupatorjev brezpogojno podajo v vojaško kolaboracijo z njimi. Nič ni pomagalo svarilo iz Londona.

Slovenska zaveza je 24. avgusta 1942 hotela od begunske vlade vendarle dobiti odobrenje za (njeno sicer že zdavnaj udejanjeno) »oportunistično politiko izvestnega (!) sodelovanja z okupatorjem«, češ da »v sedanjih okoliščinah ni mogoča nobena širša in solidnejša organizacija naše vojske v ljubljanski provinci« (MVAC je tiste tedne že sodelovala v roški ofenzivi italijanske okupatorske armade! Op. J. P.). In 8. novembra 1942 je prejela odgovor: »V Londonu vedo, da je položaj doma strašen, toda ne morejo pomagati. Govorili so z vsemi prizadeti. Miha(ilović) informira vse naše in zaveznike. Najbolj važno je, da ostanemo Slovenci brez madeža v očeh zaveznikov /.../«⁵

Šlo je za bodočnost Slovencev in Slovenije po zavezniški zmagi. Zato je bilo odločanje o uporuh 1941, odločanje o vprašanju, protiokupatorski in protifašistični odpor, da ali ne, temeljno merilo za vrednotenje vsega političnega ravnanja. Odločitev za kolaboracijo je bila neogibna posledica prve in temeljne odločitve nekaterih, da odpora ne bo. In te odločitve ni bilo mogoče odložiti ali preložiti na tuja pleča. Odpor seveda ni pomenil predvsem vprašanja, ali vojaško pomagati zaveznikom. To

⁴ Callum MacDonald, Heydrich. Anatomie eines Attentates, München 1990.

⁵ Jerca Vodušek Starič, »Dosje Mačkovšek«, Ljubljana 1994.

je bilo vprašanje Slovincem, kaj so pripravljeni sami storiti, iz lastne volje do življenja, iz lastnih moči, za svojo narodno rešitev. Vprašanje, odpor da ali ne, je bilo za Slovence prelomna moralna preizkušnja. Pokaže naj se, ali res hočejo in zmorejo biti narod.

Zgodovina danes ve, da sta se v tej preizkušnji s svojo pobudniško vlogo izpostavili dve politični sili: SLS in KPS.

SLS, strankarsko uveljavljena, utrjena na oblasti, z množicami kapilarno povezana po neštetihih strukturnih vezeh, organizacijsko naslonjena na hierarhično slovensko Cerkev in edina med strankami deležna podpore, ki jo je ta Cerkev mogla dati s svojim verskim argumentom, je bila postavljena na preizkušnjo predvsem z vprašanjem, kaj bo slovenskemu ljudstvu ali narodu svetovala.

KPS, že dve desetletji prepovedana, potisnjena v globoko ilegalo, številčno neznatna, v javnosti kriminalizirana, ni bila postavljena na preizkušnjo z vprašanjem, kaj bo svetovala. Pred sodbo zgodovine se je znašla z vprašanjem, ali bo za svoj predlog sploh dobila širšo podporo, predvsem med ljudmi, ki je poprej niso upoštevali in ki bi se ji v drugačnih razmerah najbrž raje ognili, ki pa so zdaj čutili potrebo, da pomagajo narodu, ko se mora bojevati za življenje.

O političnih silah, ki so se zbrale v Osvobodilni fronti, posebno o KPS in njenih dejanjih, je bilo v zadnjih letih izrečenega toliko kritičnega in obtožujočega, da je pogled javnosti dodobra skaljen. Ustvarjeno je ozračje, ki je v njem vsak poskus, da bi govorili o problemih OF in KPS v drugi svetovni vojni na znanstven način, izenačen s političnim brambovstvom. V imenu demokracije! Zgodovinska dejstva pa so vendarle široko znana in vse več ljudi se zaveda, da zgodovine za nazaj ni mogoče spreminjati. Gotovo bo prihodnost pokazala, da ne narod, ne država ne moreta shajati brez preverjenega poznavanja svoje zgodovine v letih, ko se je odločalo o obeh. Očitno pa že današnji čas terja, da se preverijo zgodovinska dejstva o tisti strani, ki je

okupacijo dočakala na oblasti in ki je tudi pod okupacijo še naprej mirovala v toplem kotičku, v prepričanju, da ji polstoletna premoč v narodu ne skopni, če bo le znala najti v trenutku, ko se bo vendarle hotela zganiti, zaveznika, ki je ta čas odgovoren za »red in mir« na slovenskih tleh. O tem nekaj ugotovitev.

Slovenski klerikalizem je v tridesetih letih opuščal politično zamisel katoliške ljudske demokracije, s katero je bil nekoč, na začetku stoletja, strankarsko tako uspešno obvladal Slovenijo. V letu 1935 je ponovno (kot že ob razglasitvi kraljeve diktature 1929) podprl avtoritarni centralistični režim, ki se je uveljavljal s prepovedjo nezahelenih političnih strank. Že zdavnaj s prepovedjo KPJ, leta 1929 pa vseh, ki niso bile enotno organizirane na ozemlju celotne države. To je pomenilo prepoved strank, organiziranih na ozemlju samo enega naroda. Po tem merilu je bila prepovedana tudi mogočna SLS z vso veliko stavbo pomožnih organizacij. Umik njenih voditeljev iz vlade konec 1931 in prehod v opozicijo sta spet oživila mnoge upe. Posebno je bil v strankinih vrstah z velikim pritrditvijo sprejet novi narodni program, objavljen konec 1932. Program, poljudno imenovan »Koroščeve punktacije«, je povzel misel o Zedinjeni Sloveniji kot enakopravnem delu demokratične (federativne) Jugoslavije. Toda leta 1935 se je neformalno vodstvo SLS odločilo stopiti zopet na vladno stran, četudi demokratični parlamentarizem še ni bil vzpostavljen.

Z vstopom brez lastnega slovenskega imena v vsedrjavno vladno stranko, imenovano Jugoslovanska radikalna skupnost (JRZ), si je neformalno vodstvo SLS pridobilo dejansko avtonomnost pri izvajanju oblasti v Dravski banovini. Pred Beogradom si je takšno pravico prislužilo ne le s tem, da je priznalo načelo jugoslovanske narodne enotnosti, ki je zanikalo obstoj posameznih narodov, vključno slovenskega, marveč tudi z dejanji. Omejilo je svoje staro spopadanje s slovenskim strankarskim liberalizmom. To je storilo tem lažje, ker je konkurenčna liberalna smer medtem zašla v globoko krizo svoje demokratične in narodne identitete. Na mesto nekdanj razvpitega boja

proti »liberalcem« je zdaj slovenski politični katolicizem potisnil v ospredje svojo različico totalitarizma, ki v imenu cerkvenega družbenega nauka sicer lahko shaja brez demokracije, ne pa tudi brez sovražnika, brez antikrista po lastni izbiri in lastni upodobitvi. Ta čas pač ne brez komunizma, upodobljenega za svojo rabo.

Fašizma, ki se je tista leta ponekod v Evropi strmo vzpenjal, slovenski klerikalizem ni štel za pravo grožnjo veri, pač pa je v njem videl možnega zaveznika v boju proti socializmu sploh, proti komunizmu še posebej. Bližnja dogajanja onstran meja so ga potrjevala v tej usmeritvi. In sicer v Italiji 1929 sporazum Cerkev s fašistično državo o vatikanskem vprašanju. Nato razvoj v Nemčiji. Tam je leta 1933 klerikalno usmerjenim Slovencem vzorni katoliški Centrum podprl Hitlerja, potem ko mu je ta obljubil, da bo zagotovo preganjal le komuniste, drugih pa ne. Skoraj hkrati – 1934 – so se mogli zgledovati po sosednji Avstriji, kjer je režim klerikalnega totalitarizma kar z državljansko vojno razbil socialnodemokratsko opozicijo, ko je branila parlamentarno demokracijo. Nakar se je v Avstriji, neposredno pred očmi slovenskih klerikalnih politikov, razvil boj dveh konkurenčnih antikomunističnih totalitarizmov, stanovsko katoliškega in nacističnega. Pripeljal je do uničenja klerikalne avstrijske države, nesposobne za obrambo pred Hitlerjem, ker je socialiste vseh smeri izključila iz političnega življenja kot »preklete množico« (massa damnata).

Ob podpori svojih desnoradikalnih mladinskih gibanj si je slovensko klerikalno vodstvo, kljub nazorni avstrijski izkušnji, da narod ni istoveten s stranko, še naprej postavljalo za vrhovno politično vodilo bojno razglašanje komunistov za glavno nevarnost za Cerkev, za Slovence, za »krščansko« Evropo, ogroženo že od humanizma in renesanse naprej. Od svoje absolutne ideje prevzeta radikalna desnica v stranki je ostrila totalitarni antikomunizem še v vojaško smer. Navdihovala jo je španska državljanska vojna 1936–1939. Povzdigovala je upor proti zakoniti španski vladi in razširjala miselnost, da je državljanska vojna upravičena proti vladi, ki ne izključuje komunistov. Vse to v imenu

prave razlage vere. Demokracija s svobodo duha sta ji že kar enajsto kolo, ne le peto, vsaj še rezervno.

Tak politični in duhovni razvoj je zbudil odpor v stranki in povzročil najprej odcepitev krščanskih socialistov, nato pa tudi demokratičnega jedra katoliške inteligence. Ti kristjani niso pristajali na nikakršen totalitarizem med Slovenci, niti na klerikalnega ne. In opozarjali so, da je v danem položaju za Slovence glavni problem obstoj naroda samega, saj osvajalska politika sosednjih fašističnih držav ogroža izrecno prav njega, ki živi na prostoru njihovih ozemeljskih poželenj.

V taboru SLS preostali so raje poglobljali razpoloženje za državljanski obračun. Seveda v pričakovanju, da bodo v odločilnem trenutku oni vselej tisti, ki bodo imeli ob boku oblastnike v državi.

Zato so podpirali jugoslovanski režim v njegovi avtoritarni notranji politiki. Celo tedaj, ko je ta izdelovala antisemitsko zakonodajo. Dr. Anton Korošec je bil notranji minister v vladi, ki je že 1938 izgnala židovske azilante iz Jugoslavije. Tiste, ki se jim ni posrečilo dobiti vizuma za drugo državo, so izročali nacistom. Kot minister za prosveto v naslednji vladi je dr. Korošec uvedel »*numerus clausus*« za vpis v šole domačih Židov, jugoslovanskih državljanov. Nemški poslanik je imel informacijo »najožje Koroščeve okolice«, da hoče Korošec svoj nadaljnji obstanek v vladi sploh povezati s pogojem, da bo vlada v celoti sprejela njegove ukrepe proti Židom.⁶ Smrt je Korošču prepredila, da bi udejanil še uredbo o izključitvi Židov iz tiska, gledališča, filma in radia, ki jo je že pripravil.

In zato so režim podpirali v njegovi zunanji politiki. Celo tedaj, ko se je ta povezovala z državami osi in trojnega pakta, četudi so prav te države ogrožale obstoj slovenskega naroda. Vse v blodni misli, da bodo omehčali naciste, ki so se pripravljali, da postanejo rablji slovenskega

⁶ Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965.

naroda. Nemški poslanik v Jugoslaviji je 16. septembra 1940 ocenil, da bi bil za Nemčijo Korošec sprejemljiv kot morebitni novi predsednik vlade. »Korošec je edini jugoslovanski državnik formata, ki z resničnim prepričanjem vodi boj proti Židom, framasonom in komunistom /.../ Po drugi strani vidi danes Korošec /.../ nedvomno edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na Os in zlasti na Nemčijo.«⁷

Svojega strateškega načrta voditelji SLS torej niso naslonili na misel o odporu naroda proti tistim, ki mu strežejo po življenju, marveč na misel o državljanskem obračunu s komunizmom doma. V pojem boja proti komunizmu so vključevali antisemitizem in antiliberalizem, demokracija se jim je zdela pogrešljiva. Dodobra je bilo pozabljeno svarilo dr. Janeza E. Kreka iz že davnega leta 1910, da »ima samo demokracija prihodnost«. Celó če ne bi imela krščanskega temelja, samo demokracija! S Krekovimi besedami: »Demokratsko načelo na krščanskem in protikrščanskem temelju se bosta borili za zmago.«⁸ Tudi »protikrščanski temelj« se po Kreku umešča v demokracijo in je v njenem življenju torej upravičen!

Že takrat so voditelji SLS za svojo misel o državljanskem obračunu izrabljali protikomunistično okrožnico Pija XI. Divini redemptoris, izdana leta 1937. Papež je namreč še tisto leto dal francoskim katoličanom dokaj spravljiva navodila glede vprašanja »ponujene roke« komunistov za odpor proti fašizmu. V Ljubljanskem škofijskem listu je 8. februarja 1938 škof dr. Gregorij Rožman »popravljaj« za slovensko klerikalno politiko pohujšljivi vtis papeževih navodil. V svojem navodilu duhovnikom škofije je odločno poudaril, da veljajo še vedno samo smernice okrožnice kot takšne, kar pomeni prepoved prav vsakega sodelovanja s komunisti. To usodno stališče o izjemnosti ljubljanske škofije je

⁷ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966.

⁸ *Slovenec*, 14. 3. 1910, št. 59. – Podrobneje o tem v knjigi Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Ljubljana 1998, poglavje »Med novimi tokovi«.

dr. Rožman ponovil še leta 1941. Zdaj že v skrajno kritičnih razmerah za slovenski narod, ko je že šlo za odpor fašističnim okupatorjem in za vprašanje združitve njegovih moči zanj. Kot je znano, je tudi tisti čas papež Pij XII., podobno kot njegov predhodnik, »rahljal« politično izključnost protikomunistične okrožnice, že kar v svetovnem merilu.⁹ S stališča prilaščanja slovenskega naroda je vodstvo SLS zlorabilo papeško okrožnico *Divini redemptoris* kot kategoričen argument proti združevanju narodovih sil za odpor, pač pa za njegov razcep.

Slovenski klerikalni integralisti (danes bi za njihova stališča uporabili še kak drugačen izraz) so že tik pred vojno upravičevali celo politično ovaduštvo: »Osvetljevanje komunističnih pojavov ni nobeno denunciantstvo, molk v tem pogledu pa je izdajstvo.«¹⁰ Njihovi ministri so sodelovali v vladi, ki si je 15. decembra 1939 s preprosto uredbo vzela pravico, da brez sodnega postopka internira osebe, ki »motijo red in mir«. V koncentracijsko taborišče v Bileči, ustanovljeno na tej podlagi, je policija 7. februarja 1940 iz Slovenije odgnala 24 oseb.

V aprilski vojni 1941 se je pričakovanje voditeljev SLS uresničilo. Jugoslovanska država je bila razbita. Toda brez njenega kritja so se morali ti voditelji zdaj kar sami soočiti z idejnim in političnim sovražnikom, ki so si ga izbrali za glavnega. Ta pa je zdaj nastopil kot organizator narodovega odpora na celotnem slovenskem ozemlju in hitro postajal njegov vodja. Voditeji SLS pa so imeli za izključeno, da bi proti uspehu odpora OF iskali moči in politične potrditve v lastnem odporu, ki bi ga oni sami organizirali in samostojno vodili. Vedeli so, da je ideja odpora v okviru druge svetovne vojne tudi za Slovence uresničljiva le kot antifašistično zavezništvo, ki iz boja nikogar ne izključuje. Predvsem pa bi jim to onemogočilo poiskati novo kritje za svoje obračune pri državi, ki je nadomestila zakonito, pri državi

⁹ Prim. Janko Pleterski, Vatikan o svojem »molku« v 1941. letu. Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, 95–139; v tej knjigi str. 301–345.

¹⁰ Straža v viharju, 8. 2. 1939. Cit. po A. Vidovič Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, Ljubljana 1994.

osvajalcev. Vrh tega jim Italija po svojem fašističnem značaju niti ni bila odvratna.

Dejstvo je, da so se doma preostali voditelji tabora SLS na omejenem koščku slovenske zemlje, kjer še niso bili strukturno izbrisani, naslonili na državo italijanskih agresorjev in okupatorjev, da bi v njenem okviru vsaj tukaj izpeljali svoj občji projekt idejnega in družbenega obračuna z »otrokom liberalizma, socializmom«. Ta nezaželeni plod slovenske zgodovine so zdaj predstavljali partizani. Njim in vsemu, kar je bilo njihovega, s protiokupatorskim odporom vred (saj to je vendar zgolj »krvava boljševiška revolucija«), so namenili uničenje. Ali, v današnji interpretaciji, sklenili so »udariti nazaj«, z oboroženo pomočjo okupatorske in fašistične države. Posamezna zla dejanja partizanov, storjena in izmišljena, so jim služila kot dobrodošel dokaz, da je operacija potrebna, da je potrebno odpraviti nezaželeni plod slovenske zgodovine.

Tudi nezgodovinar in mlad človek, ki v tistih časih ni bil niti še rojen, se lahko prepriča, kako je bilo v resnici s tistim »vračanjem udarca nazaj«, če se le potrudi prelistati stare številke »Slovenca«, glasila SLS.

Takole piše psiholog, znan današnji slovenski publicist: »Kdor si vzame uro ali dve časa, se lahko čutno nazorno prepriča, kako je (tista) politična in nazorska opcija /.../ začela partizanom 'vračati' za poveljne poboje že med in pred drugo svetovno vojno. Tako ne le, da so pričakali izkrcanje zaveznikov s komentarjem, da prihajajo 'kurji tatovi' /.../, ampak so, še preden se je vojna pri nas sploh začela in še preden je OF začela z brezbožnim bojem proti armadi, ki je vrnila 'romansko kulturo in omiko' v našo deželo, hiteli ugotavljati, da je 'osnova zla, ki ga človeštvo vedno huje čuti, brezdušni komunizem in liberalizem' (Slovenec, 5. 1. 1941). O nacizmu in fašizmu pa nič. In navduševala jih je 'duhovna in npravstvena prenova' Francije maršala Petaina, ki da se je znal upreti 'parlamentarizmu, kakor so ga ustvarile stranke, da bi jim bil slepo orožje njihovih sebičnih ciljev /.../'

(Slovenec, 10. 1. 1941).« – Tako beremo v knjigi Vlada Miheljaka: Slovenci padajo v nebo, 99 razlag tisočletnih sanj, Ljubljana 1995.

Kako pa so si voditelji SLS v času, ko jih je očaral Petain, predstavljali rešitev ogroženega slovenskega naroda? To je bil namreč specifično slovenski problem. Petainu za obstoj Francozov ni bilo treba skrbeti.

Kot se je spominjal koroški slovenski politik dr. Joško Tišler v pismu, ki ga je napisal 1968 Rudiju Jurčecu, je Korošec avgusta 1939 pričakoval, da bo Jugoslavija v bližajoči se vojni razbita. Za ta primer je menil, da morajo Slovenci poiskati zasilno rešitev. Korošec ni mislil na upor, pač pa je računal na konkurenčnost med poželenji Nemčije in Italije glede jugoslovanske Slovenije. Svetoval je, naj se tudi jugoslovanski Slovenci zatečejo k Italiji. Strah pred nemštvom je v njem očitno prevladoval. Toliko razberemo iz pisma, ki je na voljo. Ni pa dokumenta, ki bi potrdil govorice, da je malo pozneje Korošec nameraval raje doseči kar nemški protektorat nad Slovenijo (Dravsko banovino) po slovaškem zgledu.

Toda, obstaja dokument nemškega ministrstva za zunanje zadeve, ki dokazuje, da so takšno prilagoditev Slovenije Hitlerjevi novi Evropi resnično skušali doseči politiki, ki so pri vodenju SLS nasledili Korošca. Prav na predvečer nemškega napada na Jugoslavijo, 5. aprila 1941, sta dr. Kulovec in dr. Miha Krek naprosila vršilca dolžnosti slovaškega poslanika v Beogradu, da je ta še istega dne sporočil nemškemu poslaništvu, da Slovenci nočejo umreti skupaj s Srbi, da bolj cenijo lastno deželo kakor pa Jugoslavijo in da vidijo izhod le v sodelovanju z Nemčijo, ali v obliki samostojne Slovenije ali pa slovensko-hrvaške države. Nujno prosijo, da jim nemška vlada sporoči svoje stališče, kajti boje se, da Nemčija načrtuje razdelitev Slovenije.¹¹ Očitno je šlo za poskus, da bi v zadnjem trenutku dosegli za Dravsko banovino status, kakor ga je dobila Slovaška.

¹¹ Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970.

Vse podrobnosti o zamislih voditeljev SLS, kako naj bi rešili Slovence potem, ko bo Jugoslavija po fašističnem napadu razbita, (še) niso znane. A kar je znanega, dokazuje, da so ti voditelji, od Korošca do Mihe Kreka, računali le s kapitulacijo kot izhodiščem za reševanje. Niso razmišljali o odporu. Kar pod Hitlerja, če se že ni mogoče zateči pod Mussolinija! Če bi se jim namera obnesla, bi si zavestno onemogočili celo politični odpor iz zavezniške tujine, ki ga je 4. maja 1941 razglasila Simovičeva vlada.

Za beg na britansko stran se je ob vojaškem porazu Jugoslavije odločil državni vrh v Beogradu. Slovenska ministra pa v tistem trenutku nista odstopila. M. Krek je poskus pri slovaškem poslaništvu skrbno zamolčal, ker se je odločil slediti vladi na begu.

Poskus, da bi spravili vse jugoslovanske Slovence pod nemško okupacijo, pač v upanju, da se bo še mogoče dogovarjati o kakem posebnem statusu zanje, je M. Krek prepustil v Ljubljani preostalemu vodstvu. Dr. Marko Natlačen je to res poskusil, brez uspeha. Na svojo pest je potem poskusil uresničiti še prvo varianto, po kateri bi prišli v celoti pod Italijo. Prav tako brez uspeha. Oklenil se je končno tistega, česar je bil zmožen Mussolini sam in kar se je vsaj delno ujemalo z zamislijo SLS o kapitulantskem »reševanju« Slovencev. Brez pomisleka in z zahvalo je sprejel ustanovitev Ljubljanske pokrajine in priznal njeno aneksijo k državi Italiji.

Ali so se vodilni politiki SLS zavedali, kaj bi njihove »rešitve«, ki so vse temeljile na priznanju zakonitosti agresije na Jugoslavijo, pomenile za obravnavanje slovenskega vprašanja po vojni, v kateri bi zmagali zahodni zavezniki? Ali si o vprašanjih vojnega prava morda niso bili na jasnem? S priznanjem aneksije je z njihovega stališča namreč okupant prenehal biti okupant in je bil odvezan tistih dolžnosti in omejitev, ki jih mednarodno pravo nalaga okupantom. Tudi sebi samim so s tem odvzeli vsako pravico, ki bi izvirala iz določil mednarodnega vojnega prava o vojaški okupaciji. Npr. tudi tisto, ki

dopušča sodelovanje z okupantom v zadevah javnega reda. Seveda so s prostovoljno priključitvijo sovražni državi izgubili vsako legitimnost, izvirajočo iz Jugoslavije, kajti priznali so pravno veljavnost njenega nasilnega pokončanja v vojni (debelacijo).

Če ne pristanemo na podmeno o nevednosti (ki seveda nikogar ne opravičuje), je možna samo druga podmena, namreč da so voditelji SLS v kritičnem letu 1941 pričakovali zmago držav fašistične osi. Da niso upali na zmago zahodnih demokracij, s čimer so pozneje pred zavezniki skušali pojasnjevati svoja kolaborantska dejanja, češ da so bila do okupatorjev neiskrena in zgolj taktična.

Kaj bi ugibali! Neizogibno je ugotoviti, da obe podmeni o motivih za izvršeno dejanje izključujeta možnost, da bi voditelji SLS v letu 1941 sploh bili voljni organizirati in zmožni voditi odpor slovenskega naroda proti uničevalskemu nasilju okupatorjev in fašizma. Tega so bili zmožni in to so storili drugi. Narod je v teh, drugih našel možnost za odpor, ker mu stari voditelji niso pomagali.

Izničili so tudi svoja rotenja narodu, da ga zato nočejo spodbuditi k odporniškim dejanjem, ker ga hočejo obvarovati ognja in žrtev. Ko so nekaj mesecev pozneje oni sami pognali slovenske ljudi ob strani italijanskih okupatorjev v ogenj proti odporu lastnega naroda, jim narodovih žrtev ni bilo več škoda. Zvestobo narodu so podredili domnevni zvestobi vesoljni ustanovi, katere vodstvo, tam daleč od Slovenije, kakor že omenjeno, tega od njih sploh ni zahtevalo.

Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitev o uporu. V: Naš zbornik 1996

18.

Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma

Ali ne bi bilo izmed trojice pojmov, ki nastopajo v naslovu referata, primerneje začeti s pojmom »antikomunizem« (AK)? To se vprašamo glede na dejstvo, da v zgodovini Osvobodilne fronte (OF) prvega srečamo AK v svojstvu nosilca ideološkega ekskluzivizma. Srečamo ga, ko apriorno in bojevito zavrne roko, ki jo ideološko drugačen del Slovencev ponuja za sodelovanje v obrambi naroda pred napadalcem in genocidom. Tak vrstni red obravnave pojmov bi bil primeren, če bi hoteli z njim že razsojati v vprašanju o vzrokih in posledicah. Tega pa ne poskušamo in vrstni red zato ne pomeni kakršnega koli vrednotenja v tem smislu.

Revolucija se je na naših tleh sprožila kot del evropskega dogajanja, med napadalno vojno držav fašistične osi proti Kraljevini Jugoslaviji. V tem okviru se je razvijala zraščeno z oboroženim odporom Slovencev in drugih narodov Jugoslavije proti okupantom, torej z gibanjem, ki je del širšega pojava odpora v takratni vojskujoči se Evropi, ki pa so mu pri nas dali pobudo, organizacijsko ogrodje in politični predznak komunisti. To zgodovinsko dejstvo ostaja, če to hočemo ali ne. Današnji postrevolucijski čas daje historikom le več spodbude in morda

tudi možnosti za bolj vsestranski in poglobljen pogled na celoto takratnega dogajanja.¹

Ko govorim o pojmu revolucije, se smotrno omejujem na teze iz dveh reprezentativnih nemških teoloških leksikonov, katoliškega in reformiranega.² Zanimiv je poudarek, da je vprašanje legitimnosti revolucije treba razločevati od vprašanja njene problematičnosti. Problematičnost je v nasilnosti, legitimnost pa je odvisna od uspešnosti! Že s tem, da je nastopila, opozarja revolucija na napetostni značaj prizadete družbe. Ni torej nasledek nekega hudobnega naklepa. Vsaka revolucija ima socialno funkcijo, ker pospeši družbene strukturne spremembe in prilagajanje novim življenjskim razmeram. Ob francoski revoluciji se je konstituiral pojem legitimizma, kot nasprotja revoluciji. Poskusa, da bi revolucijo ilegitimizirali, se sprva oprime

¹ Znani nizozemski poznavalec odporništva v Evropi Louis de Jong meni, da je povsod obstajalo sorazmerje med odporom in kolaboracijo. Brez odpora bi bilo znatno več prostovoljne ali izsiljene kolaboracije. Tragika okupiranega naroda je izsiljena kolaboracija, ne prostovoljna. Kje je meja med njima? Z vidika zgodovine je bila najpomembnejša storitev organiziranega odpora v tem, da je to črto ločitve omogočal in vzdrževal. Za tem pride šele njegova storitev v obliki vojaškega prispevka k zmagi nad fašizmom. Na ta prispevek so resno računali tudi Britanci in drugi zahodni zavezniki, ne samo Sovjeti. Zakaj so se ljudje odločali za odpor? De Jong citira Toynbeeja, ki piše, da je bil nacionalsocializem tako hud izziv vsem evropskim skupnostim, da ga ni mogoče primerjati z ničimer drugim. Pri dani nacistični politiki, dostavlja De Jong, je bil nastanek partizanskih gibanj zgodovinsko gledano neizogiben, če je le bilo kaj neustrašnih ljudi, primernih voditeljev in možnosti za prikritje. Ali drži teza, da so se odporu pridruževali pustolovci in nevrotiki? Takšno mnenje ni samo nestrokovno, tudi nasprotuje izkušnji. »Moja izkušnja mi je pokazala,« pravi de Jong, »da ne moremo biti dovolj previdni, če gre za to, da presojamo nagibe ljudi. Moramo se pa tudi varovati pred tem, da bi stvari po nepotrebnem komplicirali. Menim, da je bil elementarni občutek za človeško dostojanstvo tisto, kar je pomenilo glavno gibalno volje za odpor proti diabolčnemu hitlerjevskemu sistemu.« – Zwischen Kollaboration und Resistance. V: Andreas Hillgruber (izd.), Probleme des Zweiten Weltkrieges, »Kiepenheuer et Witsch«, Köln-Berlin, 1967, 245–265.

² Lexicon für Theologie und Kirche. Begründet von dr. Michael Buchberger, 2. izdaja, knj. 7, »Herder«, Freiburg. Gesli »Revolution« (O. Köhler) in »Widerstandsrecht« (H. Wulf). – Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. 3. izdaja, Kurt Galling, ur., knjiga 4, »J.C.B. Mohr (Paul Siebeck)«, Tübingen, 1960, gesli »Revolution« (F. G. Dreyfuss) in »Widerstandsrecht« (Ernst Wolf).

tudi Katoliška cerkev, toda že z Leonom XIII. se njeno stališče začne spreminjati in sprijazni se z dejstvom, da se je meščanska družba izoblikovala po svoje. Cerkveno nasprotovanje in anatemiziranje se zdaj obrača proti marksistični revoluciji. A ne samo zaradi odnosa marksizma do religije, ampak tudi načelno, zaradi njegovega eshatološkega namena (v končnih stvareh odrešenja), kar po mnenju Cerkve presega človekove razpolagalne moči, ki so končno le božje. Vse to je rečeno ob revoluciji, ki se dogaja znotraj države, pogostoma kot državljanska vojna, ki je njena notranja zadeva. Tu leksikona seveda ne govorita o vprašanju legitimnosti revolucije, ki se razvije v boju proti nelegitimni in nelegalni oblasti okupantov, ker to vprašanje v pozitivnem smislu rešujeta v okviru vprašanja o pravici do odpora (*Widerstandsrecht*). Zlasti nacionalsocializem je to vprašanje aktualiziral v 20. stoletju, ko se je izkazalo, da formalno korektno delujoča pravna država ni zmogla preprečiti njegove zmage. V tem zgodovinskem položaju se pravica do odpora in revolucija pojmovno močno zblížujeta. Katoliška cerkev je pravico do revolucije in odpora celo proti legalni oblasti zagovarjala v primeru španske državljanske vojne.³

V luči takšnih pogledov bi lahko manj obremenjeno razpravljali o revoluciji, ki se je dogodila na Slovenskem, četudi gre v posledicah nedvomno za socialno, in to marksistično revolucijo. Kaj pa narodna revolucija, ki jo je OF nedvomno nosila in tudi uresničila?⁴

Pojem narodne (nacionalne) revolucije je do neke mere identičen s pojmom demokratične (meščanske) revolucije 18. in 19. stoletja. Vendar je njen bistveni element to, da pomeni radikalno (nasilno) samouveljavljanje suverenosti nekega naroda, ki dotlej tega še ni dosegel. Zgodovinska izkušnja kaže, da so narodne revolucije v splošnem

³ Prim. Hans Maier, *Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der Christlichen Demokratie* (5. izd.), Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1988.

⁴ France Škerl, *Revolucionarno bistvo v razvoju slovenskega narodnoosvobodilnega boja. V: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem*, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1973.

»zmernejše« v svojih ciljih od socialnih revolucij, kar pa ne pomeni, da bi morale biti brez socialnih ciljev ali manj silovite, manj krvave.⁵

Odločitev okupiranih Slovencev za nadaljevanje oborožene obrambe pred agresorji, ki svojo napadalno vojno stopnjujejo z brezobzirnim kršenjem norm mednarodnega vojnega prava, še posebno glede norm legalne okupacije, in ki prehajajo vrh tega kar k uničevanju slovenskega naroda samega, je bila že sama po sebi nedvomno revolucionarnega pomena v zgodovini naroda. Prišla pa je najprej v dejansko in potem tudi v pravno nasprotje z emigrantsko jugoslovansko vlado. Ta je namreč v protislovni logiki svojega stališča do razvijanja odporniškega gibanja v okupirani in razbiti Jugoslaviji odobrila stališče četnikov Draže Mihailovića v Srbiji, ki so prve dni novembra 1941 napadli partizanske protiokupatorske upornike v Srbiji. V tem duhu je 7. decembra 1941 Mihailovića celo demonstrativno povišala v generala.⁶ Razglasila je, da so vsa gibanja odpora, ki se mu ne podrejšajo, izdajalska.

Poglavitna načelna utemeljitev odpora in obenem njegov v Osvobodilni fronti soglasno določeni programski cilj, namreč pravica slovenskega naroda do samoodločbe, konkretizirana tudi z zahtevo po uresničenju programa Zedinjene Slovenije, je imela v danih razmerah vsestransko revolucionaren značaj. To je bil program narodne revolucije. Ali pa je ta program, če je hotelo realno odporniško gibanje ohraniti svoj narodnoosvobodilni, svoj narodnorevolucionarni značaj, moral izključiti morebitne socialnorevolucionarne cilje, bodisi Osvobodilne fronte v celoti, bodisi posameznih v njej sodelujočih političnih skupin, bodisi v njej dejavnih posameznih državljanov?

To vprašanje je treba presojati z vidika še enega vprašanja, namreč, ali gre za eno samo narodnoosvobodilno organizacijo ali pa za soobstoj

⁵ Das Fischer Lexicon, Staat und Politik, izdala E. Fraenkel in K. D. Bracher, Frankfurt/M, 1957, 298.

⁶ Janko Pleterski, Nacije, Jugoslavija, revolucija, 2. izdaja, Komunist, Beograd, 1988; Pogovor ob drugi izdaji, 533–578. (Prva izdaja, 1985; izšla tudi v slovenskem in v makedonskem jeziku, Ljubljana, 1986, Skopje, 1986.)

dveh ali celo več takšnih organizacij, kot je to bilo npr. v Grčiji, na Poljskem, v Franciji, Italiji in še drugod. Razume se, da pridejo v poštev za presojo le takšne odporiške organizacije, ki to niso le programsko, temveč tudi realno, da torej resnično stopajo v aktiven odpor proti okupantom. Če jih je v enem narodu več, če vsaka zase svoj osvobodilni namen povezuje še s posebnimi lastnimi političnimi programskimi cilji, potem problem razločevanja med njihovim državnoosvobodilnim, narodnoosvobodilnim in socialnoosvobodilnim značajem metodološko ni tako težaven, niti nima tolikšnega učinka na dejanski zgodovinski proces. Za primer Poljske, kjer so nastopale različne odporiške organizacije z različno socialno strukturo in z medseboj popolnoma nasprotnimi političnimi cilji, vključno tudi socialnorevolucionarni cilj, se ocenjuje, da gre vendarle za neko odporiško celoto, za poljsko rezistenco kot takšno, ker vse v njej udeležene organizacije izhajajo »iz splošne nuje, da se povrne neodvisnost (države), in od čuta, da je treba udejaniti materialno in duhovno obrambo samega jedra, same substance naroda«. ⁷ Z drugimi besedami, vse odporiške organizacije so del poljske rezistence kot takšne, tudi če eno vodi npr. delegacija emigrantske vlade, drugo Narodna stranka, tretjo Ljudska stranka, četrto Socialistična stranka in četudi se jim v boju pridružuje organizacija, ki jo vodijo komunisti, in če vse te organizacije že v teku boja pripravljajo vse, kar morejo, da bi zagotovile svoj družbenopolitični cilj in svojo oblast v osvobojeni Poljski. Problemi sodelovanja, nesodelovanja ali celo medsebojnega oviranja so del zgodovine poljskega odpora kot celote, ker so bile vse organizacije v odporu dejansko aktivne. Iz te rezistence so izključeni le prostovoljni in v okupantovem vojskovanju aktivno sodelujoči kolaboracionisti.

Pri nas je položaj bistveno drugačen.

Na Slovenskem je obstajala le ena edina aktivna organizacija odpora – OF. Po okoliščinah svojega nastanka, po svojem programu in po

⁷ Eugeniusz Duraczynski, Polish Resistance: Premises, Conditions and Mechanisms of Development.

svojem delovanju je bila narodnorevolucionarna, v političnem smislu pa pluralistična, četudi ni obsegala celotnega slovenskega političnega spektra. V njej je bil tisti del tega spektra, ki se je odločil za odpor. In vsi sestavni deli tega v odporu dejavnega dela slovenskega političnega spektra imajo značaj nosilcev slovenskega odpora kot splošno-narodnega in celotnega. Politične razlike med njimi in iz teh razlik izvirajoči različni načini njihove dejavnosti in intenzivnost njihovih ambicij jim tega legitimnega deleža v odporu ne morejo odvzeti. Kakor tudi ne more tisti del slovenskega političnega spektra, ki v odporu ni sodeloval, ali pa mu je celo nasprotoval, odvzeti aktivnemu odporniškemu delu značaj legitimnega in generalnega subjekta odpora slovenskega naroda kot celote. Z drugimi besedami, Osvobodilna fronta je pomenila v času sovražne fašistične zasedbe slovensko rezistenco, kot zgodovinski pojem in kot realnost.

Ali bi ravno zaradi te posebne pomembnosti OF (edine nosilke slovenske rezistence) morala biti izključena v njenem delovanju, bodisi kot celote, bodisi njenih posameznih sestavnih delov, izrecno tudi KPS, vsakršna prizadevanja za revolucionarne spremembe v povojni slovenski družbi? Ker drugega nismo imeli, bi se torej ta edino obstoječi odpor ne smel pečati z revolucionarnimi namerami? Kajti – tako je slišati – pravi narodnoosvobodilni boj ne dela revolucije in vrh tega je sovražna okupacija takšna narodna nesreča, da je nihče ne sme zlorabiti za pospeševanje lastnih revolucionarnih ambicij!? Tu se ljudje v mnenjih lahko razhajajo. Za historika pa je vprašanje drugačno. Kakšno naj bo historično obravnavanje dogodenega? Neodvisno od mnenjskega razhajanja tedaj in danes.

Stranke, ki so Osvobodilno fronto odklonile, so sicer imele svoje programe, a jih niso uveljavljale v okviru lastnega odpora proti okupantom, ker so obenem z Osvobodilno fronto dejansko zavrnilo odpor sam. Ves pluralizem programov, povezanih z odporom okupantom, je torej pluralizem znotraj OF. Vsi drugi programi so bili zvezani s stališčem pasivnosti, če ne že kar kolaboracije. Pri nas torej ni položaja,

kakršnega poznamo v drugih deželah, kjer je bil pluralizem programov povezan s pluralizmom nosilcev in organizacij odpora in se je dejansko ves sodobni politični spekter, od revolucionarnega do konservativnega, vključil v odpor in so vsi ohranili legitimnost, ker so zavrnilo prostovoljno kolaboracijo. OF je bila edini okvir slovenskega odpora. Stranke s konservativnimi programi se vanj niso vključile, niti se niso odločile za samostojen odpor, marveč so celo prostovoljno stopile v ekstremno kolaboracijo z okupanti proti OF. To je zgodovinsko dejstvo. In to dejstvo ne more odvzeti legitimnosti programu OF. Kolikor je bil revolucionaren, je bila tudi revolucija OF legitimna, četudi je bila problematična. Kot bi bila legitimna protirevolucionarnost, če bi bila zvezana z odporom okupantom in ne s kolaboracijo. Problematična pa je bila sama po sebi, v vsakem primeru.

V vprašanju, za OF ali proti njej, se seveda tudi zgodovinar kot oseba lahko odloča po osebni opredelitvi. Historično obravnavanje obojega, revolucije OF in protirevolucionarne kolaboracije nasprotnikov OF, pa terja od njega v vsakem primeru spoštovanje vsestranske znanstvene legitimnosti historične teme.

Detabuizacija revolucije, ki so jo v Sloveniji v zadnjih letih komunisti vendarle izvršili, premešča revolucijo in Osvobodilno fronto za vsakega historika med legitimne teme naše preteklosti, ki se jih lotevamo »sine ira et studio«. ⁸ Enako velja tudi za protirevolucionarno funkcionalno kolaboracijo, pač s podobnim pogojem, da bi tudi njo sodobni nosilci njenih idejnih in političnih tradicij detabuizirali. Kako? To bi storili, če bi sami sebi priznali kakovostno razliko med antikomunizmom, kot njihovim razlogom za kolaboracijo v času vojne zaveznikov proti fašizmu, in demokratično in socialno zavrnitvijo komunizma, ki jo je prinesel povojni mednarodni mirni razvoj v Evropi, omogočen ravno s skupno zmago nad fašizmom, v kateri si je svoje zgodovinsko mesto zagotovil tudi slovenski narod.

⁸ Prim. Peter Kovačič Peršin, Revolucija kot tabu. Neodvisni Dnevnik, 6. november 1990, št. 303.

Kot »funkcionalno« lahko poimenujemo prostovoljno kolaboracijo, ki naj bi opravila funkcijo vojne proti domačemu komunizmu in s tem tudi proti Osvobodilni fronti. Teza o državljanski in ne narodnoosvobodilni vojni je eminentno politična teza. Podobno kot je njena nedomišljena protiteza, da v narodnoosvobodilnem bojevanju Osvobodilne fronte ni bilo revolucionarne vsebine. Ustaljeno pravno pojmovanje izključuje za to dogajanje oznako »državljska vojna«.⁹ Toda historična analiza motivov, ki so vplivali na odločitve nasprotnikov Osvobodilne fronte, pa bi za njihovo pozicijo dopuščala že omenjeno oznako »funkcionalna kolaboracija«: kolaboracija ne zaradi kolaboracije, temveč z namenom, da opravi protikomunistično funkcijo. Slovenska funkcionalna kolaboracija je po takšnih svojih motivih posebnost med pojavi prostovoljne oborožene kolaboracije v drugih evropskih deželah. Medtem ko je bila na zahodu Evrope

⁹ Konsultirana literatura o državljanski vojni:

- Hans Wehberg, *La Guerre Civile et le Droit International*. Academie de Droit international. Recueil des Cours, 1938, Tome 63, Paris, 1938.
- Ivan Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*. Nova založba, Ljubljana, 1942.
- Erik Castren, *The present law of war and neutrality*. Annales Academiae Scientiarum fennicae, Ser. B – Tom. 85, Helsinki 1954.
- Erik Castren, *Civil War*, »Suomalainen Tiedeakatemia«, Helsinki 1966.
- George A. Kelly, Clifford W. Brown Jr., ur., *Struggles in the State: Sources and Patterns of World Revolution*, »John Wiley & Sons«, New York-London-Sydney-Toronto, 1970.
- In vrsta enciklopedičnih publikacij. – Prim. Janko Pleterski, *Kaj je državljanska vojna?* Dnevnik, 13. april 1990. – Janko Pleterski, *Revizija zgodovine?*, 38, Sodobnost 1990, 8–9, 750–755. – Za znanstveno opredelitev konflikta med delom Slovencev v času okupacije, kot državljanske vojne, manjka poglobljena razpoznavna značilnost takšne vojne, namreč, da gre za notranje dogajanje v neki državi, ne za vojno med državami. Pri nas ni obstajalo okvirno državno samostojno vojskovanje dela Slovencev proti Osvobodilni fronti, temveč so se njeni nasprotniki vključevali, v okviru obstoječe meddržavne vojne med državami napadalkami in Jugoslavijo, brezpogojno v oborožene sile napadajoče države. Zelo izostreno je ta moment označil Lojze Ude na prvem zboru slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju (10.–12. oktober 1943): »Niso zavedni Slovenci krivi, da jih morejo v tej preusodni zgodovinski uri vezati s Hitlerjevo Nemčijo le strelji in da ti strelji z vso neizogibnostjo podirajo tudi tiste Slovence, ki stoje na strani te Nemčije.« – Spomenica o prvem zboru slovenskih pravnikov. Izdal Resolucijski odbor prvega zbora slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju, 1944, 30.

bazična motivacija usmerjenost k fašizmu, so bili na vzhodu bazični etnični motivi.¹⁰ Edinole v okupirani Sloveniji, kjer bi etnični motivi prostovoljno kolaboracijo morali najbolj izključevati, domačega fašizmodilstva pa je bilo razmeroma malo, je kolaboracijo (v »Ljubljanski pokrajini«) bazično motiviral antikomunizem, večidel versko pogojen, deloma pa tudi antikomunizem iz razlogov obnove starega jugoslovanskega nacionalnohegemonističnega državnega sistema. – O kakovostni razliki med kolaborativnim antikomunizmom in zavračanjem komunizma v zgodovinskem razvoju Evrope po zmagi Združenih narodov nad fašizmom nekaj več v nadaljevanju.

Tako smo se približali jedru za ta posvet zastavljene teme.

Historično obravnavanje revolucije, ki so jo nosili slovenski komunisti, terja razbor njihovih programskih zamisli.¹¹ Naslanjajo se na pogosto navajano, a malo spoznano teorijo o dveh etapah revolucije. Že v Rusiji, odkoder so za to teorijo jemali zgodovinski vzorec, v resnici ni šlo za dve etapi ene revolucije, temveč za dve samostojni revoluciji. Če bi se dogodila le februarska revolucija sama, brez oktobrske, bi to že samo po sebi pomenilo epohalen prelom v življenju carske Rusije. Te dejanske vsebinske samostojnosti obeh kategorij revolucije, prevedene v govor o prvi in drugi »etapi«, ni ta vzorec izgubil niti v tisti šablonizirani verziji, ki je bila vključena v železni politološki repertoar strank Tretje internacionale. Pri jugoslovanskih komunistih

¹⁰ John A. Armstrong, Collaborationism in World War II. The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe. V: *The Journal of Modern History*, 40/3, 1968, 396–410.

¹¹ Janko Pleterski, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS, 7, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1967, 1–2, 277–316. – Ponatis v Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor, 1981. Prevod v srbski jezik, Jugoslovanski istorijski časopis, Beograd, 1969. – Dušan Lukač, Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1972. – Desanka Pešić, Jugoslovanski komunisti i nacionalno pitanje 1919–1935, Rad, Beograd, 1983. – Latinka Perović, Od centralizma do federalizma, Globus, Zagreb, 1984. – Janko Pleterski, Nacije, Jugoslavija, revolucija, 2. izdaja, Komunist, Beograd, 1988. – Jurij Perovšek idr., Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1990.

med obema vojnama se koncepcija o prvi etapi popolnoma določno poveže s spoznanjem, da v jugoslovanskem primeru ne gre samo za dopolnitev meščanskodemokratske revolucije. Golo, zgolj državljansko demokratizacijo kraljevske Jugoslavije so na besedah terjale pravzaprav vse stranke po vsej državi, saj izrazito fašističnih tukaj niti ni bilo. Če bi jo opozicijske demokratične politične sile zares dosegle že v času pred okupacijo, bi v zgodovini težko pomenila kako samostojno revolucijo, in še celo ne etapo kake socialistične revolucije. Pomenila bi v bistvu obnovo stanja, kakršno je normirala ustava iz leta 1921. Jugoslovanski komunisti pa so pojem »prve etape« popolnoma določno in dosledno povezovali tudi z zahtevo po dejanskem priznanju pravice vseh narodov v Jugoslaviji do neomejene samoodločbe. S takšnim vsebinskim dopolnilom pa je bilo tisto, kar naj bi po sovjetski šabloni veljalo le kot nekakšna etapa, za jugoslovanski primer dejansko zaokroženo v samostojno zgodovinsko kategorijo, v program narodne (nacionalne) revolucije. Zahteva po (radikalni) demokratizaciji družbe, kakršno so načrtovali demokrati vseh vrst v vsej Jugoslaviji, se je v konceptu o »prvi etapi« povezala z radikalnim programom narodne revolucije za vsak in za vse narode Jugoslavije. In pomembno je vedeti, da tudi jugoslovanski komunisti vsa leta med vojnoma in tja do okupacije sprejemajo v okviru tega programa tudi načelo političnega pluralizma. Šele »drugo etapo«, to je šele dobo socialistične revolucije, pojmujejo kot čas, ko se naj delavski razred poistoveti z državo, pa zato opusti pluralno demokracijo kot lastno meščanski družbi. Šele ob upoštevanju teh programskih distinkcij lahko razumemo, zakaj označuje famozni teoretik Moša Pijade nastope KPJ v predokupacijskih letih kot reformistične.¹² Praktično namreč vsi ostajajo v okviru »prve etape«. Od kod to omejevanje ambicij KPJ, njenih realnih pričakovanj, le na dosego meščanskodemokratske narodne revolucije (»prve etape«)? Ne gre pozabljati, da je KPJ v letih do aprilske vojne ilegalna, po številu članov neznatna, da je njen vpliv omejen, še

¹² Dušan Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941-1942, ISI, Beograd, 1969, 158. – Moša Pijade, ZD, IV, Beograd, 1966, 502.

posebno problematičen po nemško-sovjetskem paktu o nenapadanju. Njene realne ambicije ne morejo seči dlje kot do tega, da sodeluje, kolikor mogoče pobudniško, skupaj z drugimi opozicijskimi silami v uresničevanju programa federalizacije in demokratizacije države.

V smislu tako omejenega cilja, na »prvo etapo« – na narodno in demokratično revolucijo, je treba razumeti Speransovo misel, da »prihaja (v svetu in na Slovenskem) do najvažnejšega preloma v razvoju narodnega vprašanja: do boja med meščanstvom in proletariatom za vodstvo v narodnem gibanju, do boja (med njima) za kmečke množice in takozvane srednje sloje sploh«. V smislu tisti čas na tak način omejenega, a samostojnega cilja, torej narodne in demokratične revolucije, je logično, da Sperans na koncu svojega razpravljanja posebej ugotovi: »Jasno je potemtakem, da se narodnega vprašanja in njegove rešitve ne da postaviti drugače kakor v zvezi z demokracijo. Nič zato, če je ta beseda danes na tako slabem glasu.«¹³

Demokracija je bila v Evropi tedaj na »slabem glasu« predvsem v nastopanju fašističnih strank in tudi drugih desničarskih strank, ki so se nagibale k avtoritarnosti in prezirale pluralistično demokracijo. Katoliške stranke pri tem niso bile izjema, zlasti če so že imele v rokah monopol oblasti. Slovencem najbližji primer, avtoritarna »krščanska stanovska država« Avstrija, se je v svoji totalitaristični ustavi (1. maj 1934) celo neposredno sklicala na okrožnico papeža Pija XI. Quadragesimo anno. Tedaj kurantnega izraza »klerofašisti« se niso prvi domislili komunisti. Njegov avtor je znameniti vodja katoliške Italijanske ljudske stranke (PPI) don Luigi Sturzo, ki je že v dvajsetih letih polemiziral proti italijanskim »kleriko-fašistom«.¹⁴ Razume

¹³ Sperans [Edvard Kardelj], Razvoj slovenskga narodnega vprašanja, Naša založba, Ljubljana, 1939, 36 in 253.

¹⁴ Richard J. Wolff, Italy. Catholics, the Clergy, and the Church – complex reactions to Fascism. V: R. J. Wolff, J. K. Hoensch ur., Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945, Columbia University Press, New York, 1987, 144–145. – Tudi: Renato Moro, Il »modernismo buono«. La »modernizzazione« cattolica tra fascismo e postfascismo come problema storiografico. V: Storia contemporanea 19, 4, 1988, 625–716.

se, da ima Sperans, ko govori o neogibnosti demokracije za rešitev narodnega vprašanja (torej za narodno revolucijo), v mislih prav te protidemokratske pojave na evropskem prizorišču, vključno na Slovenskem. S tem gotovo noče reči, da je tudi socialistična revolucija rešljiva edinole v zvezi z (meščanskoliberalno) demokracijo. A to je zanj teoretično vprašanje neke prihodnosti, ki presega realna pričakovanja KPS v letu 1938, ko on to piše.

Pogled slovenskih, jugoslovanskih komunistov na značaj vojne je bil določen z oceno Kominterne, da gre za imperialistično vojno. Že tedaj je bilo samostojno presojujočemu opazovalcu jasno, da takšna ocena tudi za čas pred 22. junijem 1941 ni ustrezna. Zaradi te neustreznosti in iz nje izvirajoče politične taktike se je KPS v očeh slovenske demokratske in pritisku fašističnih držav upirajoče se javnosti močno kompromitirala. Vendar je glede vojne nevarnosti njena taktika kmalu ubrala ustrežnejšo pot. Poživila je svoje, sicer že ves čas nesporno, priznanje pravice vsakega naroda do obrambne vojne. To je bilo spričo neposredne ogroženosti Jugoslavije in Slovencev čisto operativnega značaja. Kdo je tisti, ki grozi, je bilo na dlani. Imperialist, ki ga je treba odklanjati, pa je le tisti, ki (Slovenecem) ne priznava pravice do samoodločbe. Gre torej za posebno pojmovanje »antiimperializma« in vojne. Na takšnem odnosu do vojne je KPJ potem nastopila za obrambo Kraljevine Jugoslavije v aprilski vojni 1941. Tu gre za prvinsko konstanto v razmerju do politične, državne svobodnosti naroda. Ob tem temelju so se že dosti pred napadom fašističnih držav na Jugoslavijo začeli politični dogovori, ki so se po okupaciji lahko neposredno iztekli v ustanovitev politično pluralne frontne organizacije. Takšna organizacija pa je očitno morala sloneti na realno obstoječem medsebojnem zaupanju. Saj je bila njena glavna značilnost, da se je odločila za odpor kot poglavitno obliko dejavnega obnašanja Slovencev med vojno. Podtalnega odpora v razmerah okupatorske strahovlade ne more biti brez medsebojnega zaupanja sodelujočih. Ob tej naši posebnosti niti ni potrebno posebej opozarjati na tisto dejstvo, ki ga je o nemških komunistih ugotovil Ernst Nolte, ko je pregledoval voljnost posameznih

političnih skupin za odpor proti Hitlerju, dejstvo, ki gotovo ni bilo tuje tedanjim komunistom tudi drugod. Namreč: »Odpor komunistov sicer ni bil brez zveze z (vsakokratnim) položajem, a vendar se skoroda ni spreminjal. Prav njih je Hitler najbolj silovito napadal, prav oni so ga bili prvi obtožili, in oni so ostajali prav isti, kot so bili (če ne upoštevamo kratkega časa pakta Hitler-Stalin, katerega podrobnosti in splošnega pomena pozneje pač niso radi videli).«¹⁵ Ljudje so ostajali isti ...

Niti v času ustanavljanja frontne odporniške organizacije, aprila 1941, niti po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, slovenska komunistična stranka dejansko in konceptualno ne računa, da bi s svojo akcijo mogla doseči kaj več kot okrepitev svoje pozicije – v prvi vrsti seveda izničenje prepovedi KPS – na sicer obstoječem slovenskem pluralnem političnem prizorišču, in to po poti uresničevanja slovenske narodnorevolucionarne, levodemokratske osvoboditve izpod sovražne okupacije. Za svojo interno teoretsko rabo vidi takšno osvoboditev kot uresničevanje teze o »prvi etapi«. V tej zamisli in kmalu tudi že akciji, česar seveda ne kaže prezreti, v odločnem bojavnem nastopu s tako omejenimi pričakovanji in ambicijami, jo utrjujejo tudi navodila in opozorila, ki jih jugoslovanskim komunistom v tistem času sporoča Kominternina (»da gre v sedanji etapi za osvoboditev izpod fašističnega jarma in ne za socialistično revolucijo«).¹⁶

Potrebno je opomniti, da vprašanje, kakšni so bili tisti čas realni načrti in kakšni upi v glavah voditeljev KPS, ni ločljivo od razvoja vojne v

¹⁵ Ernst Nolte, *Ebenen des Krieges und Stufen des Widerstandes. Der Faschismus in seiner Epoche*, »R. Piper«, München, 1963, 432–440. Ponatis v zborniku A. Hillgruber, *Probleme des Zweiten Weltkrieges*, »Kiepenheuer et Witsch«, Köln-Berlin, 1967.

¹⁶ Ta brzojavka Kominterne je bila prvič objavljena v Titovi biografiji Vladimirja Dedijerja 1953 (slovenska izdaja str. 389). Sestavljena je bila 22. junija, v Zagrebu je bila sprejeta šele 24. ali 25. junija, Titu v Beograd pa poslana šele konec meseca. – Ivan Jelić, *Tragedija u Kerestincu, Zagrebačko ljeto 1941*, Globus, Zagreb 1986, 159–160. – M. Wheeler vidi v tem opozorilu znamenje, da je »Moskva imela resne pridržke do jugoslovanskega levičarskega kurza od aprila« 1941. Prispevek M. Wheelerja v knjigi T. Judta, *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939–1948*, Rutledge, London and New York, 1989.

Evropi, niti od politike Kominterne, niti od širših razmer na Balkanu in seveda še najmanj od stališč in ocen v vrhu KPJ. Tej temi bi lahko rekli ugibanje o neposrednih in pravih namerah KPJ oz. KPS v zvezi z (nameravano) vojno proti okupantom v poraženi in razbiti jugoslovanski kraljevini. Zanimanje za to dokaj nenavadno koncentracijo pozornosti na vprašanje, za katero je vnaprej očitno, da preprostega odgovora nanj ne more biti, raste najbrž iz dejstva, da je akcija jugoslovanskih (slovenskih) komunistov dala nepričakovane zgodovinske rezultate. Iz golorokega ljudstva so ustvarili upoštevanja vredno vojaško moč, ki se je štiri leta srdito bojevala z nadmočnimi sovražniki in končno v največji meri sama osvobodila državo; hkrati so dosegli novo konstituiranje države na podlagi priznanja pravice vseh narodov do samoodločbe, ustvarili kompletno strukturo nove oblasti in utrli v vseh narodnih državnih enotah in v njihovi skupni federaciji pot k prvi avtentični socialistični revoluciji v Evropi po oktobrski. Vztrajanje pri vprašanju, ali je vse to bilo vnaprej zamišljeno, predvideno, zagotovljeno, je historično upravičeno le do neke mere. Kar gre čeznjo, je prej znamenje nehistoričnega pojmovanja zgodovinskega dogajanja, kot da imamo opravka z nasledkom voluntarističnega početja izbranih subjektov.

Vsega upoštevanja vreden je kot primer historičnega pristopa nedavno objavljeni zbornik šestih avtorjev, ki izhajajo iz ugotovitve, da se je v deželah sredozemske Evrope v letih 1939–1948 posebno močno izrazila povezanost odpora proti fašizmu in okupaciji z globokimi družbenimi in političnimi spremembami, vključno čas prvih povojnih let. Gre za Francijo, Italijo, Jugoslavijo in Grčijo.¹⁷ Jugoslovanski primer obravnava Mark Wheeler. Ponovno se dokaže kot poznavalec. Vendar se v protislovju med zapletenostjo in kompleksnostjo razmer v Jugoslaviji in med pičlostjo dokumentov, ki govore o zamislih KPJ aprila–julija 1941, tudi on ne more docela izogniti zamenjavi dokazov

¹⁷ Tony Judt, ur., *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939–1948*, Rutledge, London and New York, 1989.

z domnevami, tudi takih, ki so bolj »literarnega« izvora.¹⁸ Trudi se, da bi ugotovil »nekomunistično protiosno alternativo« v okupirani Jugoslaviji, toda ne najde dokazov zanjo. Alternative so sicer bile v vseh delih Jugoslavije, toda ne »protiosne«, pač pa take, ki sprejemajo kolaboracijo. Eno je tudi zanj gotovo. Če je KPJ kdaj tudi upala na svetovno ali vsaj evropsko proletarsko revolucijo kot nasledek vojne in vloge komunistov v njej, tega nikoli ni storila s predpostavko, da bi v vojni zmagala fašistična os.

Če upoštevamo dozdej povedano, postane razumljivo, zakaj KPS avgusta 1941, ko se po odprtju nemške fronte na vzhodu odpira realna priložnost za vse, ki mislijo na odpor, tudi za vodstva tradicionalnih strank zunaj Osvobodilne fronte, zakaj torej svoje vabilo vsem, naj se fronti pridružijo, tedaj poveže z zahtevo, da si vse skupine v odporu obljubijo lojalnost.¹⁹ Ta zahteva ne pomeni, da KPS obljublja jamstvo drugim. Ona to jamstvo v tistih dneh odločanja za upor ali za pasivnost zahteva zase! Iz njenega poziva je videti, da kot rezultat osvobodilnega protifašističnega vojskovanja vidi združeno in demokratizirano Slovenijo v federalizirani Jugoslaviji, seveda takšni, ki ne bo prepovedovala in pregnajala komunistov in ne izključevala politične zveze s Sovjetsko zvezo, rešeno pred uničenjem. Za to omejenost v pričakovanem dosežku je značilno, da poziv ne govori o vprašanju priznanja emigrantske vlade, niti o vprašanju monarhije ali republike. Le stvar njene lastne presoje ostaja, da bi KPS tak rezultat osvobodilne vojne štela za »prvo etapo« na poti k njenemu končnemu revolucionarnemu cilju.

Da razlikovanje med obema »etapama« kot med dvema revolucijama, narodno in socialistično, ni iz trte zvito in da so tedaj tudi nekomunisti

¹⁸ Npr. domneva, da je Tito že na majskem posvetu vodstva KPJ 1941 v Zagrebu opustil misel na »prvo etapo«, da je že jasno videl bodočo NOB kot »brežšivno« pot k socializmu. V nasprotju s tem je dokumentirano dejstvo, da Tito še na ustanovnem kongresu KP Srbije v zadnjih dneh vojne ni mogel zadovoljivo pojasniti razmerja med NOB in »drugo etapo«.

¹⁹ Za Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Nepodpisani avtor je Edvard Kardelj, Delo, konec avgusta 1941, št. 2.

znali oboje prav dobro razločevati, dokazuje letak Združenih Slovencev (»katoliške sredine«) s konca 1941 z naslovom »Slovenci! Združimo se!«. Domnevna avtorja sta Andrej Gosar in Jakob Šolar. Letak očita »levici« (komunistom), da »preveč poudarja socialno revolucijo in jo stavi nad narodno«. Nato poučuje: »Pri nas bo večji del socialne revolucije opravila dobro izvršena narodna revolucija, toliko bolj, ker je večina veleposestev in večjih podjetij v tujih rokah.« Niti socialna revolucija, ki naj počaka osvoboditve, ni anatemizirana, le da Združeni Slovenci hočejo, da naj Slovenci novi socialni red gradijo po svoje, v okviru splošnega evropskega razvoja, medtem ko se »skrajna levica pri teh rečeh preveč veže na tuje ideologije«. Le mimogrede še omenimo, da letak očita tudi »desnici«, ki je doživela »strašen poraz«, da »nastopa s prepleskanimi načrti, ki se jim pa pozna stari les«, da je preveč obremenjena s preteklostjo, ko se je preveč naslanjala na kapitalistični red in ljubimkala s totalitarnimi in diktatorskimi režimi in metodami.²⁰

Današnji bralec tega letaka lahko tudi občuduje dobri nasvet, ki ga je ponudil. Vendar, zgodovinar se mora vrniti v čas vojne proti osvajalcem in uničevalcem slovenskega naroda in države, ki je bila njegova zakonita. Prvotno in daleč najpomembnejše vprašanje tistega časa je odločitev, ali boj ali kapitulacija. Odločitev za dejaven odpor legitimira njegovega nosilca tisti čas za predstavnika temeljnega interesa naroda. Vsi drugi politični in idejni momenti so ob tej odločitvi in v primerjavi z njo podrejenega pomena. Tudi najboljši nasvet dobi legitimnost edinole v zvezi s privolitvijo na neodložljiv boj. Tukaj se stvari prelamljajo na to ali ono stran zgodovinske tehtnice. Vsi dobri nameni se merijo takrat v tej prelomni točki. Vsak argument dobi ali izgubi veljavo najprej ob njej. Tako je bilo tudi s sicer gotovo častivrednimi argumenti »katoliške sredine«. Socialni revoluciji je odpiral vrata tisti, ki je bežal od odločitve za odpor tudi še potem, ko to ni bilo več le teoretično vprašanje, marveč ko je Osvobodilna fronta, takšna, kakršna je bila, boj proti osvajalcem in uničevalcem naroda že nepreklicno in

²⁰ Posnetek letaka objavlja Božo Repe, *Mimo odprtih vrat*, Ljubljana 1988, 46–48.

uspešno udejanjala. Že vnaprej je jasno, da je mogoče natanko tukaj otipati rešilno Ariadnino nit, ko iščemo odgovor na vprašanja, ki si jih moramo postaviti v naslednjem odstavku.

Ker smo že ugotovili dejstvo, da je KPS na začetku realno pričakovala zgolj narodno revolucijo, se moramo vprašati, kdaj in zakaj se njena pričakovanja in ambicije toliko povečajo, da začne misliti tudi na »drugo etapo« kot na možen neposreden rezultat osvobodilnega vojskovanja. Kdaj in zakaj začne temu novo odmerjenemu pričakovanju prilagajati metode svoje akcije in kdaj oceni, da je prehod v »drugo etapo« ne samo možen, temveč tudi že skoraj dosežen, pa zato sklene, da je ta novi prebitek v rezultatu bojevanja treba že nemudoma primerno zavarovati? Sklepe iz opazovanja teh vprašanj je na kratko mogoče takole orisati.

- Odsotnost tradicionalnih strank iz odpora je že v prvih mesecih omogočila nepričakovano veliko političnega prostora narodnorevolucionarni in levodemokratsko pogojeni Osvobodilni fronti kot celoti. Ob tem je treba opozoriti, da je begunsko slovensko »vodstvo« že 23. novembra 1941, v znanih »londonskih točkah«, javno potrdilo stališče vodstva starih strank v Ljubljani. Obojestransko je bilo tudi ugotovljeno, da je ta program sestavljen »brez komunistov«. V nadaljnjem razvoju tega programa je bila v izjavi Slovenskega narodnega odbora iz Londona z dne 26. aprila 1942 vanj vključena točka, ki leti na OF, ko pravi: »Vsa osvobodilna gibanja, ki se ne podredijo vojnemu ministrstvu, so izdajalska.«²¹ Razmerje vzajemnega nasprotovanja se je sprevrglo v razmerje medsebojnega prepovedovanja, pri čemer je vsaka stran zase brezpogojno terjala ekskluzivnost v predstavljanju naroda in določanju ciljev njegovega vojskovanja. Pri tem, seveda, protikomunistična stran v domovini dejansko ni imela v rokah tistega argumenta, ki je pred zavezniki edini res kaj zalegel, tj. ni pokazala lastnega prispevka v vojskovanju proti fašističnim napadalcem, proti okupantom. Tega se je ljubljansko strankarsko vodstvo moralo dobro

²¹ Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 1. knj., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1960, 305–306.

zavedati. Sicer ne bi pošiljalo varljivih poročil v London, ki so zapeljala dr. Miho Kreka, da se je pred Britanci ponašal z bojnimi dejanji okupiranih Slovencev, ki pa so bila dejansko vsa storjena v okviru OF.²²

- Dejanska omejitev organiziranega odpora zgolj na OF je oslabila položaj nekomunistov v njej. Tudi oni sami so izpostavljeni antikomunističnemu pritisku svojih sicer njim idejno sorodnih političnih struktur zunaj fronte. Jamstvo lojalnosti med skupinami v OF postane zdaj potrebno njim, ne več komunistom.
- Nepričakovano velika odzivnost Slovencev na bojno pobudo OF, prav posebno v strateško ključni Ljubljani, je na strani zdaj že javno opredeljenih nasprotnikov OF izzvala reakcije, ki so lahko samo povečale možnosti za uspeh Fronte. V zadnji analizi je odločilno to, da so že ob koncu jeseni 1941 javno nakazali, da bodo svojo akcijo proti OF nalonili na italijanskega okupanta, pač na podlagi antikomunizma. Tu najusodnejše dejanje ni bil antikomunistični nastop ljubljanskega škofa. Najusodnejše dejanje je bil znani »Ultimat« z dne 21. decembra 1941, s katerim je skrajna desnica v SLS zagrozila OF z denunciacijo pred okupanti.²³ KPS je odtlej lahko računala na to, da se bodo

²² Pismo britanskega poslanika pri jugoslovanski vladi G. Rendela dne 23. decembra 1941 D. F. Howardu v britanskem zunanjem ministrstvu (PRO - FO/30226) o obisku M. Kreka pri njem istega dne (evidencialni dr. Dušan Biber). Rendel sporoča v pismu med drugim: »He [M. Krek] also described at length the various measures that had been taken against the Germans and Italians by the Slovenes of Slovenia [prej je Krek omenjal »italijanske« Slovence], and the reprisals and punishments inflicted on the Slovenes by the Axis authorities. All this, combined with the action taken in Italy, made it clear that the Slovenes were, in fact, »in the war« just as much as the patriotic bands in Serbia. He trusted that this would be counted to the credit of the Slovenes when the final settlement came.« Krek je izročil poslaniku štiri tipkane strani dolg seznam slovenskih protiokupatorskih odporiških akcij do vključno 17. oktobra, dan, ko so »the Germans shot as hostages 15 men and 1 women«. Nevezano na datum je v seznamu rečeno med drugim: »Since the occupation of Slovenia, every day fighting is going on between Germans, Italians and Slovenes who are hiding in the woods. In German occupied Slovenia, the fightings are taking place in particular in the Julian Alps, and in Italian occupied Slovenia around Mount Krim.« Seznam navaja kot dokaze slovenskega odpora tudi justifikacije izdajalcev v Ljubljani. – Iz zbirke mag. Borisa Mlakarja.

²³ Božo Repe, Škofova beseda. V: Mimo odprtih vrat, Ljubljana 1988, 58–59 – »Ultimat« citiran iz zbirke mag. Borisa Mlakarja.

njeni najostrejši nasprotniki zanesljivo kompromitirali z ekstremno kolaboracijo in da se bodo tako sami politično izključili iz odločanja v osvobojeni Sloveniji ob koncu vojne.

- Skoraj sočasno z »Ultimatom« prispe v Slovenijo navodilo z vrha KPJ. Ta je po dejstvu, da so četniki napadli partizansko vojsko v Srbiji, sodil, da so se odnosi med velikimi zavezniki spremenili v protisovjetskem in sploh protikomunističnem smislu. Temu političnemu obratu se je treba upreti s poudarkom na socialnorevolucionarne momente v osvobodilnem gibanju. Vodstvo jugoslovanske KP svetuje slovenskim komunistom dvoje. Prvo, zaostrijo naj program narodne revolucije, najprej naj zahtevajo neodvisnost in samostojnost Slovenije, potem šele odločanje o bodočnosti Jugoslavije. In drugo, še naprej naj vztrajajo na politični širini Osvobodilne fronte, a hkrati bolj poudarjajo svojo vlogo v gibanju, se bolj naslanjajo na delavske kadre, na male in srednje kmete, skrbijo za svoj politični vpliv v partizanskih enotah, bolj naj poudarjajo, da je Sovjetska zveza edino resnično jamstvo svobode slovenskega naroda. Skratka, premik v levo, v dejansko »levičarstvo«. ²⁴

²⁴ Vprašanje »levih odklonov« v politiki vodstva KPJ je bilo v jugoslovanskem zgodovino-pisju širše obravnavano januarja 1972 v Ljubljani na znanstvenem posvetu z naslovom »Narodnoosvobodilna borba kot splošno ljudska vojna in socialistična revolucija«. O tem vprašanju je aprila 1973 razpravljal posvet v priredbi III. programa Radia Beograd. Podrobna razprava, zlasti ob raziskavi dr. Rasima Hurema, je bila septembra 1973 v Sarajevu. Poleg R. Hurema so razpravljali ali objavljali dela o tem vprašanju zlasti Miša Leković, Pero Morača, Djuro Vujović, Zdravko Antonić, Venceslav Glišić, Fabijan Trgo. Sintetično je vprašanje obravnaval Branko Petranović v svoji knjigi *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, 1–2, Rad, Beograd, 1983. Kritičen pogled na nekatere vidike Petranovićeve interpretacije v knjigi Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija, Komunist*, Beograd, 1. izdaja 1985 (Ljubljana, Skopje 1986), 2. izdaja 1988 (glej obe izdaji). – Glej tudi pregledno *Zgodovino Zveze komunistov Jugoslavije, Komunist in Državna založba Slovenije*, Ljubljana, 1986, zlasti 189–195. – Za tovrstne smernice CK KPJ Slovincem glej: *Zbornik dokumentov narodnoosvobodilnega boja*, VI/1, dok. 70, Kardeljevo pismo v začetku decembra 1941 Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet (»poudarjajte /.../ da hoče slovenski narod najprej doseči svojo neodvisnost in šele nato razpravljati o bodoči Jugoslaviji«). – Dalje: *Dokumenti ljudske revolucije* 1, dok. 109, Pismo CK KPJ z dne 1. januarja 1942 CK KPS o rezultatih druge sovražnikove ofenzive in o pogojih hitrejšega razvoja osvobodilne vojne v Sloveniji. – Prav tam še dok. 121, Pismo CK KPJ z dne 10. januarja 1942 CK KPS.

- Pomladanski vojaški uspeh OF v Ljubljanski pokrajini je leva razpoloženja še izdatno pomnožil. Na razdiralen način se je pojavilo za uspešne trenutke revolucij tako značilno množično in nekontrolirano levičarstvo »od spodaj«, posebno občutno na osvobojenem ozemlju in sploh na terenu, kjer so bile dejavne partizanske enote.²⁵ Nastopile so napetosti med skupinami v OF. Krščanski socialisti in liberalnodemokratski intelektualci v njej so zdaj pod dvojnimi pritiski: z desne pod pritiskom antikomunistične politike starih strankarskih struktur zunaj OF, ki jih mečejo v isti koš s KPS, z leve pa pod naraščajočim pritiskom »polevičenih« komunistov znotraj OF. To je čas, ko začne glasilo CK KPS pisati o dveh etapah.²⁶ Edvard Kocbek poskuša napetosti umirjati s tem, da poudarja, da je kristjane (krščanske socialiste) k sodelovanju s komunisti nagnilo predvsem zaupanje v njihovo novo človečnost. Glasilo CK KPS »Delo« mu to tudi objavi, brez pripombe. Vendar v isti številki objavi tudi izvajanja Kidriča o nepravilnem odnosu »marsikaterega komunista« do krščanskih socialistov in Sokolov in njegova svarila pred »zavestno predčasno (!) zaostritvijo razrednih nasprotij«. Vendar je to že posledica »samokritičnih« korektur, do katerih je CK KPS medtem moral sam priti.
- »Predčasna zaostritev razrednih nasprotij« je namreč imela porazne učinke za partizansko narodnoosvobodilno gibanje v Srbiji, Črni gori in vzhodni Bosni in Hercegovini. Pod težkim vtisom teh polomov in potem, ko je prve dni marca 1942 dobil informacijo Kominterne, da se odnosi med velikimi zavezniki v vojni proti osi prav nič ne spreminjajo, je CK KPJ v začetku aprila 1942 preklical usmeritev k pripravam na »drugo etapo« in ponovno povzdignil na prvo in določilno

²⁵ Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*, 1. knj., Država v državi, Borec, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1987, 578–605.

²⁶ Delo, junij 1942, št. 3. Članek »Gradimo demokracijo!« nakazuje opiranje na revne in manj premožne kmete pri volitvah v narodnoosvobodilne odbore, poudarja nujnost, da se slovenski narod otrese zajedavcev. – V št. 4, julij 1942, Boris Kidrič (»Položaj osvobodilne borbe in naloga Partije«) ugotavlja škodo, ki bi nastala za bojno moč naroda, zaradi zavestno storjene »predčasne« (!) zaostritve razrednih nasprotij, ker bi to pomenilo »preskočiti etapo«.

mesto sam narodnoosvobodilni boj.²⁷ V Slovenijo pa je informacija o tem »popravku« politične taktike jugoslovanskih komunistov prišla šele z večmesečno zamudo. Neodvisno od tega je v maju 1942 KPS sama nastopila proti svojemu »sektaštvu«, ki je povzročalo očitno škodo tako njej sami kot celotni OF. Takrat je Edvard Kardelj razčlenil ugodno izkušnjo z OF in jo posplošil v nov teoretičen, hkrati pa političen sklep. Ugotovil je, da je spricho uspeha OF, ki dejansko predstavlja slovenski narod in njegovo osvobodilno gibanje, zdaj KPS v OF odgovorna tudi narodu in ne več le delavskemu razredu.²⁸ Toda že razvneto levičarstvo KPS, ki se je izrazilo tudi v številu ubojev vidnih pobudnikov kolaboracije kot sredstva nasprotovanja Osvobodilni fronti, je medtem že prineslo hudo politično škodo organizaciji odpora. Takšen razvoj je zato močno vznemiril nekomunistične rodoljube v OF, ki so v uspešnosti njenega osvobodilnega bojevanja videli pač daleč najpomembnejšo potrebo in nalogo.

- Že aprila 1942 so se oglasili Izvršilnemu odboru OF kritični posamezniki z opozorili na politično škodljivost takojšnjih usmrtitev, ne oziraje se na to, da je dejavnost usmrčenih tudi bila zares izdajalska. Kot vzorec takšnih ugovorov je svarilo Lojzeta Udet, poslano IO OF pred usmrtitvijo Lamberta Ehrlicha. Četudi pisec sam ugotavlja, da so Ehrlichovi »rimokatoliški fašisti« stopili »na pot najožjega sodelovanja z italijanskimi anektanti, na pot odkritega izdajstva« in da je to »gnusnejše od vsake napake, kar jih je zagrešila OF«, pa Ude vendar nadaljuje takole: »Odločno svarim proti nadaljnemu streljanju. Kaznovanje je treba prihraniti za druge čase /.../ Po poti, ki ste jo nastopili prav v vprašanju izdajalcev /.../ morate ob situaciji, kakršna še je, izginiti v krvi in ognju /.../ Še boljše bi seveda bilo, da bi imeli moč priznanja, da ste delali napake. To ni nobena sramota. Čudež bi bil, če bi jih ne delali. A v takem priznanju je edina resnična moč.«²⁹

²⁷ Seja CK KPJ 8. aprila 1942 v Foči.

²⁸ Več o tem Janko Pleterski, Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih in narodnem vprašanju. V: Anthropos 1982, 1–2, 11–18.

²⁹ Lojze Ude, pismo Izvršilnemu odboru OF, »Moje mnenje k situaciji«, konec aprila 1942. Arhiv Slovenije, fond Ude.

- Nasprotniki OF so to levičarsko kaznovalno politiko dočakali z olajšanjem.³⁰ Javnosti v Ljubljani in v »pokrajini« so jo z vsemi sredstvi predstavljali kot dokaz, kako upravičeno je njihovo antikomunistično stališče. Tako nastala politična razpoloženja v tem delu okupirane Slovenije so jim olajšala organizacijsko združitev v Slovensko zavezo in odločitev za funkcionalno kolaboracijo tudi na vojaškem, kritičnim očem slovenskega ljudstva najbolj izpostavljenem območju njihovega delovanja. Vse to skupaj je potem v času roške ofenzive močno omajalo samozavest in optimistično zanesenost KPS. Še 14. avgusta 1942 je Edvard Kardelj v pismu Vladimirju Popoviću (delegatu CK KPJ na Hrvaškem) takole pisal: »Zelo napačno bi bilo, če bi se uspavali, da smo poglavitno že dosegli. Še vedno obstaja možnost, da se nam položaj iztrga iz rok, če z vso močjo ne udarimo proti sektaštvu.«³¹ – To je bil z razmerami izsiljen umik KPS iz »levičarstva« (sektaštva), tj. iz usmeritve k pripravam za »drugo etapo«. Ta umik pa je imel trajen učinek. Do konca vojne se je v politiki KPS ustalilo vztrajanje na (zgolj) narodnorevolucionarnem cilju rezistence, ki jo razvija OF. Vzporedno s tem se je izoblikovalo v vodstvu KPS prepričanje, da bo zmaga OF, v kateri je zdaj vodilna vloga v odločilni meri prešla na »progresivne sile z delavstvom na čelu« (beri: KPS), po osvoboditvi omogočila miren prehod k socialnorevolucionarnim ukrepom, če bo oblast, ki jo je OF že ves čas razvijala, ostala enotna in močna.³²

³⁰ Letak »Slovenske narodne akademske in dijaške mladine« (Stražarjev) »KERENSKIJA-DE ...«, datiran 14. april 1942, se z zadoščenjem spominja, da so že ob prvem pojavu Osvobodilne fronte »zreli Slovenci /.../ takoj zavzeli do OF za iskrenega Slovenca in načelnega protikomunista edino možno stališče: neizprosni boj proti njej«. Temu pa žal drugi niso sledili, temveč so »na začetku gojili do komunistične OF prikrite ali odkrite simpatije«. »Sedaj jih vprašamo, kje bi bili mi vsi z njimi vred, če bi bil 22. junija 1941 vse Slovence zapustil zdrav politični čut /.../« Zdaj pa, »ko že po ulicah padajo mlada slovenska življenja«, je vsakomur očitno napočil čas, da se »komunistični predrevoluciji« napove boj na življenje in smrt. – Iz zbirke mag. Borisa Mlakarja.

³¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut, Beograd, tom II, knj. 5, 303.

³² Besede v narekovajih so iz Kardeljevega referata na prvem zasedanju SNOS 19. februarja 1944 v Črnomlju.

- Da je takšen razvoj treba dejansko pričakovati, je bilo ocenjeno do februarja 1943. Elementi za takšno oceno so bili med drugim: nemški poraz pred Stalingradom, uspešnost jugoslovanskega NOG, ki je medtem ustanovilo Avnoj, stabilizacija in nov politični in vojaški vzpon OF po roški ofenzivi, dokončna kompromitacija nasprotnikov z vojaško kolaboracijo. Zunanji izraz vsebine in trenutka te ocene je Dolomitska izjava. Ta naj OF v njenih notranjih odnosih prilagodi potrebam dokončanja vojne in nato povojnega mirnega prehoda k socializmu. Prvenstveno naj odpravi možnost in potrebo državljanskega konflikta. To je bil sporazum o zadrževanju prehoda k socialistični revoluciji na čas po vojni, obenem z vztrajanjem pri vojskovanju in pri enotnem političnem delu za končno zmago protiokupantske in antifašistične narodne revolucije. In kar ni nepomembno, to je bila z vidika slovenskih komunistov konceptualna inovacija: poenotena OF ostane osrednja opora političnega sistema povojnega novega družbenega reda. Česa podobnega v Rusiji ni bilo. Seveda pa je šlo, po Kidričevi označitvi oktobra 1944, le za »demokratiziranje razredne dinamike«. To ni pomenilo obljube, da bo v političnem sistemu, po vojni ustvarjenega novega družbenega reda, dobil strankarski pluralizem spet svoje priznано mesto.³³
- Strukturna problematičnost dolomitske zaveze je bila že v zasnovi v tem, da je veljala le za Slovenijo, da se je v njej zavezala samo KP Slovenije, ki je bila sicer pomemben člen KP Jugoslavije, a podvržena skupnim odločitvam te revolucionarne organizacije. Čisto izrecno je treba poudariti, da dolomitski zgodovinski sporazum o mirnem, tj. znotraj OF skupno poenotenem povojnem odločanju o novem redu, gotovo ni pomenil pristanek na misel o kakem pomoru protirevolucijskih slovenskih kolaborantov. Z vrha vsiljeni, dejansko izvršeni vsejugoslovanski povojni pomor vojaških kolaborantov vseh vrst, vključno slovenskih, katerega glavno prizorišče je bila na koncu koncev ravno Slovenija, pomeni za slovensko KP prvi in najusodnejši

³³ Prim. Janko Pleterski, Boris Kidrič in Osvobodilna fronta v akciji. V: 36, Borec, 1984, 3–4, 191–192.

polom njene lastne osvobodilne zamisli in prelom besede, dane v dolomitski zavezi, o mirnem prehodu k socialistični revoluciji po osvoboditvi slovenskega naroda. Pomeni prvo hudo kršenje dejanske veljavnosti avnojske federacije, temelječe na samoodločevanju vsakega naroda posebej o vseh zanj usodnih vprašanjih. Znanje in spoznanje o tem je politično udarilo šele naslednji rod in njegova prizadevanja.

- Ali pa morda ni že pred osvoboditvijo vendarle prišlo do tega, da bi KPS cilj narodne revolucije v izvedbi OF potisnila v ozadje in bi Osvobodilno fronto neposredno, še v času vojne podredila cilju njene lastne »druge etape«? V svoji razpravi o revolucionarnem bistvu v razvoju slovenskega narodnoosvobodilnega boja France Škerl piše, da je bila ideja o slovenski narodni revoluciji temeljni program Osvobodilne fronte in da je ta ideja nedvomno imela tudi svojo socialno vsebino. Poudari pa oceno nove oblasti, izrečeno 19. februarja 1944 na črnomaljskem zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta: Ta oblast ne pomeni novega družbenega reda, pomeni pa bistveno spremembo v tem, da je vodilna vloga v njej »prešla na progresivne sile z delavstvom na čelu« (tj. OF oz. KPS). Element socialne revolucije je že v značaju oblasti, ki jo je ustvarila narodna revolucija. Ali kakor je stvar približno v istem času svoji stranki pojasnil Edvard Kardelj: »Trenutno smo v okviru buržoazne revolucije, zavzemamo pa položaje, ki nam bodo (s koncem vojne) omogočali takojšen prehod v proletarsko revolucijo. /.../ Smo v položaju, ko ni nujen revolucionaren prehod, temveč je mogoča za izvedbo ciljev proletarske revolucije reformistična pot. /.../ Zunanja oblika sprememb bo gotovo drugačna, kot je bila revolucija v Sovjetski zvezi. Enotnost skupin OF v borbi nima samo začasnega značaja. /.../ Za nas je važno, da bo reakcija razbita na narodnoosvobodilnih pozicijah.«³⁴ Očitno ni bilo potrebe, da bi s kakimi novimi konceptualnimi preobrati pretrgali razvoj, ki je po tej oceni že speljan v zaželeno strugo. Dolomitska izjava je temu namenu politično zadostovala.

³⁴ France Škerl, n. d., 116.

- Le ob robu povejmo, da se je račun, oprt na omejene »narodnoosvobodilne pozicije«, izkazal kot ustrezen tudi na mednarodnem območju, ko je šlo za zavezniško priznanje nove oblasti v Jugoslaviji. Sporazum Tito-Šubašić vsebinsko in dejansko ni zmotil že napeljanega narodnorevolucionarnega toka in je pomenil kompromis samo po zunanosti. Ko je Šubašić v tem sporazumu priznal pravico narodov Jugoslavije do samoodločbe v obliki priznanja že obstoječe federativne ureditve, kot dosežka narodnoosvobodilnega vojskovanja, je s tem sprejel – hote ali nehote – tudi vse nadaljnje razvojne posledice. Poznejše zahteve opozicije, poleti 1945, po končani vojni, naj se jugoslovanska ustavodajna skupščina izvoli na podlagi skupne suverenosti državljanov enovito pojmovane jugoslovanske države, torej ne v vsaki narodni državi posebej, in da sme o vprašanju narodov, federalizma ali centralizma odločiti šele nova ustava, so pomenile ne samo kršenje bistvene vsebine sporazuma Tito-Šubašić, temveč tudi popolnoma brezizgleden poskus obrniti kolo zgodovine daleč nazaj, celo v leto jugoslovanskih prvih volitev v konstituinto, 1920. Na takšnih izhodiščih politično tudi ni bilo mogoče braniti tistih načel parlamentarne demokracije, na katera se je opozicija sicer upravičeno sklicevala proti frontovski koncepciji demokracije in ki bi jih bilo sama po sebi – glede na kritične oči mednarodne javnosti – tedaj še mogoče obraniti. Tudi v tem položaju se je potemtakem kot zgodovinsko učinkovita izkazala temeljna zamisel političnih nosilcev narodnoosvobodilnega vojskovanja, med njimi predvsem komunistov. To je zamisel, da jim je za pridobitev in zagotovitev sposobnosti, da bodo odločali o povojni ureditvi, nujno storiti vse za dejavno osvobajanje narodov že med vojno proti okupantom. Vsi, ki so rezistenco prepustili pobudi in dejavnosti drugih, pa celo proti realnemu slovenskemu odporu nastopili s kolaborativnim vojskovanjem, so se iz povojnega odločanja dejansko že vnaprej kar sami odpisali.
- Zgodovinsko se čas, ko je vprašanje o součinkovanju narodne in socialistične revolucijske usmeritve v delovanju OF še odprto, sklene z volitvami v zvezno ustavodajno skupščino 11. novembra 1945.

Problematika teh volitev v Sloveniji še ni celovito znanstveno obdelana.³⁵ To delo zgodovinarje neogibno čaka, če hočejo priti do kolikor mogoče realnega odgovora na vprašanje, kolikšno je bilo soglasje slovenskih volivcev s tistim načrtom, ki se je dobri dve leti poprej izrazil v Dolomitski izjavi, in seveda, koliko so sprejemali celokupne rezultate odporniškega vojskovanja OF kot podlago za svojo prihodnost. To vprašanje ni tako absurdno, kot se to nekaterim danes dozdeva. Zgodovinsko je docela legitimno vprašanje, koliko so te volitve potrdile takratno oceno Edvarda Kardelja, izrečeno 15. septembra 1945 v zvezni ustavni komisiji, ko je dejal, da je Jugoslavija podobna plebejski republiki jakobincev, s to razliko, da se ona lahko izogne premiku v desno, ker »pri nas obstaja možnost razvoja naprej skozi reforme, s pritiskom mas od spodaj«.

Takšen bi bil najkrajši oris sklepov iz historičnega opazovanja.

Ali pa ni stvar veliko preprostejša? Ali nista bila OF in sploh NOB za KPS samo in zgolj sredstvo za doseg socialne revolucije? Vprašanje, ki se še bolj poenostavi, če pojem revolucije dodatno reduciramo na goli boj za oblast neke brezskrupulozne stranke. Resen avtor dandanes trdi, da je KPS »šla v NOB« samo zaradi in zgolj za uresničitev svojega lastnega »temelnega cilja«, da bi si namreč edina prigrabila vso oblast.³⁶ Večja ko je simplifikacija, težje jo je kritično verificirati, saj običajno dopušča le dva preprosta, med seboj izključujoča se odgovora: da, res je, in ne, ni res. Samo sodišče je upravičeno iskati takšne strogo alternativne odgovore o vprašanju krivde obtoženca. Če pa se zgodovine lotimo po metodi sodniškega preiskovanja, se na koncu izkaže, da je »res« tisto, kar bi kdo rad verjel ...

³⁵ Še najbolj se tega vprašanja dotika doktorska disertacija Jerce Vodušek Starič, *Problem koncepta političnega razvoja v Sloveniji 1945–1952. Revolucija in država (1944–1946)*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1990. Disertacija sicer navaja mnoge kritične momente iz politične prakse izvajanja revolucionarne oblasti ob koncu vojne in v prvem času po njej, a vprašanja teh volitev ne razreši v celoti.

³⁶ France Bučar, *Usodne odločitve*, »Časopis za kritiko znanosti«, Ljubljana, 1988, 125 in drugod.

Ob tej dilemi, ki je bolj moralna kot znanstvena, opozarjam na priložnost za razmišljanje, ki nam jo ponuja neka prav kratka izjava Borisa Kidriča, ki bliskovito osvetljuje bistvo njegove misli o zastavljenem vprašanju. V začetku leta 1943, tik pred uprizoritvijo Dolomitske izjave, objavi Kidrič svojo ugotovitev: »Proletariat Slovenije je storil slovenskemu narodu čudovito uslugo. Iz razrednih pobud izvirajočemu izdajstvu protiljudske reakcije je postavil nasproti svoj boj za slovensko narodno enotnost in uspel. Hkrati s tem pa je tudi samemu sebi olajšal svojo zgodovinsko pot.«³⁷

Izjava je gotovo prostodušna, saj je bil Kidrič nedvomno prepričan, da nihče med njegovimi bralci (članek je bil objavljen v »Ljudski pravici«) ne more dvomiti o zaželenosti dejstva, ki ga ugotavlja, namreč olajšanja delavske revolucije z narodno. Najsi bo takšno videnje samega sebe ustrezno ali ne, za zgodovino je pomembno dejstvo, da sta v praksi OF in s tem v slovenski rezistenci cilja obeh revolucij pomenila za komuniste in tudi za mnoge druge udeležence v tem gibanju enoten in nerazdružljiv motiv za požrtvovalen in neodjenljiv osvobodilni boj proti okupantom. Realnost tega in takšnega boja, ki je neizpodbitna, je tisto, kar je zgodovino navsezadnje določilo in česar nobeno posamezno subjektivno videnje danes ne more spremeniti.

In zdaj vprašanje z druge plati. Kaj je dejstvo, da se dejavnost OF zrašča z revolucionarnim razvojem obeh kategorij, pomenilo kot argument za nasprotnike rezistence, za nasprotnike OF, za nasprotnike revolucije, bodisi ene same, bodisi obeh kategorij? Ali je to dejstvo neločljivo od argumenta nasprotovanja komunizmu, od antikomunizma?

Pojem »antikomunizem« (AK) je v zgodovini veliko več kot zgolj beseda, ki opisuje držo, ki odklanja komunizem. Historični pojem AK ni istoveten s preprostim političnim nasprotovanjem komunizmu ali z

³⁷ B. K. [Boris Kidrič], Za enotnost delavskega razreda Slovenije, Ljudska pravica, 1. februar 1943.

znanstveno, pa tudi idejno kritiko komunizma. To je več kot takšna beseda sama. V zgodovini izraža AK predvsem ideološko pogojeno, bojno in brezčasno, vnaprejšnje zavračanje komunizma in komunistov v vseh razmerjih, zavračanje, ki se pojavlja kot vse postopke opravičujoče geslo v politiki, usmerjeni k odkriti represiji vsega, kar sama razume kot komunizem ali sama razglašča zanj. V tej historični pojavnosti je AK do neke mere podoben virulentnemu antisemitizmu, je podoben nekdanjemu fanatičnemu »kulturnobojnemu« antiklerikalizmu, ali pa danes že skoraj pozabljenemu antislavizmu, četudi je antislavizem poznal in še nedavno tako grozovito udejanjal nemški nacionalsocializem.³⁸

Historični pojem AK ima lahko različen taktičen pomen, odvisno od tega, kdo ga uporablja kot geslo in v katerem času. Med hladno vojno je o AK govorila predvsem politika vzhodnega bloka. To oznako je uporabljala kot očitek (Bracher: »Antikomunismusvorwurf«), ki naj zaduši kritiko komunizma in režimov v deželah tega bloka. To je v govoru realsocializma očitek, ki naj kritičnega človeka negativno ožigosa, zastraši in utiša. Drugače je bilo v času nastanka pojma AK, to je v času socialističnih revolucij ob koncu prve svetovne vojne in v prvih letih po njej. Takrat je bilo geslo AK glavni politični argument za konstituiranje fašističnih gibanj in strank v Italiji in Nemčiji in podobnih prizadevanj drugod. Vse do druge svetovne vojne je AK mogočno orožje desno radikalnih gibanj, tudi tistih, ki niso neposredno fašistična, ki pa vselej vsebujejo močno protiliberalno in sploh protidemokratsko avtoritarno tendenco, ali so vsaj ravnodušna do ohranjanja načel parlamentarne demokracije in pravne države, ki so tedaj izpostavljena rušenju z desne. AK je v tej dobi integrirajoči element vseh takšnih gibanj. Posebno mesto ima verski, v enciklikah

³⁸ Karl Dietrich Bracher, Das Problem des »Antikommunismus« in den zwanziger und dreissiger Jahren. V: K. Hildebrand, R. Pommerin, ur., Deutsche Frage und europäisches Gleichgewicht, Festschrift für A. Hillgruber, »Böhlau«, Köln-Wien, 1985, 133–147. – Wolfgang Abendroth, Zur Rolle des Antikommunismus heute. V: Das Argument 87, 16 (1974), 634 sl.

papeža Pija XI. razloženi antisocializem, stopnjevan v AK. Njegova posebna problematičnost za katoliške narode je takrat v tem, da ne razločuje jasno in razvidno verske od politične sfere. Na ta način postaja že antisocializem in po istem modelu potem še AK faktor krepitve klerikalnega značaja tedanjih katoliških strank in prav zaradi tega tudi element razhajanj znotraj njih. V katoliških deželah je to pomenilo posebno obremenitev za ogroženi demokratični politični sistem in obenem politično in mentalno oviro za demokratično kritiko komunizma.³⁹

Seveda obstaja kljub temu v času med obema vojnama v vseh deželah tudi pristna kritika komunizma kot avtoritarnega sistema. Torej kritika z liberalnih in demokratičnih izhodišč, ki že takrat ugotavlja, da imata tako fašizem kot (sovjetski) komunizem podobne totalitarne težnje in nekatere negativne značilnosti. Tudi ta kritika govori o AK, vendar se od rabe izraza tudi pojmovno postopoma distancira. Deloma prav zato, ker je težišče te kritike na zavračanju nedemokratičnosti v obeh aktualnih oblikah, tako tisti v Italiji ali Nemčiji kot tisti v sovjetski Rusiji, in ji je pojem AK preozek in predvsem enostranski. Poleg tega postaja po letu 1933 jasno, da je nacistični režim s svojo ideologizirano zatiralsko politiko prekosil sovjetski primer. Takšno oceno še okrepi izrazito napadalna politika fašističnih držav v mednarodnih odnosih in k temu njihov vedno dramatičnejši antisemitizem. Poleg tega je idejni komunizem izpovedoval večjo afiniteto do občečloveških moralnohumanih vrednot, tudi s tem, da

³⁹ Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*, »Piper«, München-Zürich, 1975. – Iz obilice del, ki obravnavajo to vprašanje, v glavnem v širšem okviru vatikanske politike med obema vojnama, opozarjamo na spominske zapise Oswalda Nell-Breuninga o sodelovanju pri pisanju enciklike *Quadragesimo anno* (1931): *Der Königswinterer Kreis und sein Anteil an »Quadragesimo anno«*. V: J. Broermann, Ph. Herder-Dorneich, ur., *Soziale Verantwortung. Festschrift für Götz Briefs*, Berlin, 1969, 571–585. In: »15. 5. 1931«. V: *Die Neue Gesellschaft-Frankfurter Hefte*, 1971, 304–310. – Nalet te enciklike na razmere v slovenskem katoliškem taboru obravnava Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1977.

je postavljaj v ospredje idejo miru in pravičnosti v mednarodnih odnosih in poudarjal internacionalizem, ki temelji na priznanju pravice vseh narodov do samoodločbe. To ga je v očeh miroljubne in liberalnodemokratske javnosti, ki je bila sicer kritična do komunizma, vendarle ugodno razločevalo od fašizma, ki je demonstrativno izkazoval idejo boja in predpravil elitnega naroda, razglašal narodno in rasno neenakost med ljudmi in upravičeval zatiranje narodov in manjšin. Vse to je v razmerah globoke socialne in moralne krize mnogih resnično ali navidezno parlamentarno demokratičnih držav narekovalo intelektualcem, tudi če so zavračali sovjetski sistem, da se branijo oznake, da so antikomunisti, da stoje na stališču AK. Ko pa se je v letu 1941 Hitlerjeva Nemčija, po napadu na Sovjetsko zvezo, skušala postaviti v vlogo branilca krščanske Evrope pred boljševiško nevarnostjo in si z AK pridobivati zaveznike tudi med nefašisti, izrecno tudi pri katolikih spričo papeškega nauka, je dobil AK značilnost političnega gesla, ki je samo po sebi totalitaristično-politično. Prav zato je doživel široko zavračanje, ostro tudi iz liberalnokonservativnih krogov. Še v današnjih strokovnih razpravah o AK odmeva izjava Thomasa Manna, ki je na višku vojnega spopada Združenih narodov z državami fašistične osi v letu 1942 dejal, da je AK »temeljna norost našega stoletja« (»Grundtorheit unseres Jahrhunderts«), saj opravičuje vsako nasilje, ekstremno barbarstvo.⁴⁰

Tudi Vatikan ni med vojno cenil antikomunizma kot toge politične države, četudi je komunizem dosledno zavračal z verskega stališča. Načelna odločenost papeža Pija XII., da bo Cerkev pomagala vsem žrtvam vojne »ne glede na narodnost, raso, vero ali stranko«, že sama po sebi izključuje stališče togega političnega, kaj šele oboroženega antikomunizma v vojni. Pred desetletjem v Vatikanu objavljeni dokumenti o zunanji politiki Svetega sedeža v času druge svetovne vojne to razločno dokazujejo. Tak sklep ne izhaja samo iz obče vsebine objavljenih

⁴⁰ Peter Dittmar, *Antikommunismus, Torheit oder Notwendigkeit?* Köln, 1979, 216. Cit. pri Bracher, *Das Problem des »Antikommunismus« in den zwanziger und dreissiger Jahren.*

dokumentov, ampak tudi iz očitne namere izdajateljev, da z njimi dokažejo, da Sveti sedež ni bil voljan dopustiti, da bi se njegovo versko nasprotovanje komunizmu moglo sprevreči v argument za udeležbo katolikov v Mussolinijevi in Hitlerjevi »protiboljševiški križarski vojni«. Sveti sedež ni dal nobene izjave, ki bi dopuščala, da se zavračanje komunizma in sodelovanja s komunisti, izraženo v predvojni okrožnici Pija XI. (1937), tolmači v času in v razmerah druge svetovne vojne kot obvezno napotilo za politično obnašanje katolikov.⁴¹ Znani teolog in v Vatikanu zelo upoštevani izvedenec za družbena vprašanja, nemški jezuit Gustav Gundlach, je še v letu 1949, ko je Pij XII. na višku hladne vojne vnovič prepovedal vernikom politično sodelovanje s komunisti, nastopil proti antikomunizmu kot pojmu, ki ga je zlorabil Hitler, pa tudi narodi, ki jih je Hitler zapeljal! Opozoril je, da so kristjani golega antikomunizma nevarni pomočniki komunizma samega.⁴²

Pristajanje dela Slovencev na takšen »goli antikomunizem« v letu 1941 in pozneje je imelo katastrofalne posledice. V letu 1941 je bilo politično več vrst odklonilnih stališč do Osvobodilne fronte in njene dejavnosti. Večini pa je bil skupen apriorni AK. Različnim ideološkim utemeljitvam so po potrebi dodajali tudi zakonsko, legalistično. Kot dokaz, da je delovanje komunistov v slovenskem narodnem odporu nedopustno, so jemali dejstvo, da je bila KP Jugoslavije in s tem tudi KP Slovenije v Kraljevini Jugoslaviji prepovedana, in trdili so, da je njeno delovanje nezakonito tudi v času sovražne okupacije, ko dejanske oblasti jugoslovanske države začasno ni. V tem in takem AK so najhujši slovenski nasprotniki Osvobodilne fronte zlahka našli neposreden idejni in interesni stik z antikomunizmom fašističnih

⁴¹ Le Saint Siege et la Guerre en Europe. Actes et Documents du Saint Siege Relatifs a la Seconde Guerre Mondiale. Citta del Vaticano, Vol. 1–11, 1965–1981. – Te vire obravnava H. Stehle, Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975, »Piper«, München-Zürich, 1975. – Ti dokumenti, njihov vpliv oz. ignoriranje v slovenski politiki v času okupacije v poglavju Vatikan omeji poletu 1941 politično izključnost okrožnice proti komunizmu, str. 301–345.

⁴² Gustav Gundlach, Das Heilige Offizium und der Kommunismus.V: Stimmen der Zeit, 144 (1948/49) 451 sl.

okupantov, ki pa so seveda bili primarni nasprotniki Osvobodilne fronte. Primarni, ker so prvi in povsem neideološko morali ugotoviti (izkusiti), da gre pri Osvobodilni fronti predvsem za brezpogojen upor proti njihovi oblasti. Prav tega pa slovenski nasprotniki OF niso hoteli priznati in so svojo temeljno argumentacijo naslonili na »goli« antikomunizem. Bili so »čistejši« antikomunisti od fašističnih okupantov. S tem so pred svojo vestjo lažje opravičili odločitev za aktivno kolaboracijo z narodnim sovražnikom, z okupanti, odločitev za kolaboracijo na političnem, policijsko-ovaduškem in še zlasti na vojaškem področju. V takšni kolaboraciji so resda morali sami zaznavati sredstvo, ki je politično, pravno in moralno oporečno, hoteli pa so verjeti, da že sam antikomunizem to sredstvo v polni meri upravičuje, »posvečuje«. Tako je AK med vojno pomenil poglobitni argument (in tolažbo vesti) kvislingov in prostovoljnih kolaborantov v vseh zasedenih deželah.

V uradnem imenu oboroženih kolaborantskih formacij v »Ljubljanski pokrajini«, po domače imenovanih »vaške straže«, torej v imenu »Milizia volontaria anticomunista« (Prostovoljna antikomunistična milica), je izražen fašistični pojem AK. Lastna oznaka, ki so si jo po vojni izbrali in retroaktivno nadeli nekdanji tovrstni italijanski milicionarji in njihovi nemški nasledniki, namreč »protikomunistični borci«, je politično preračunana na izrabo dejstva, da je nasprotovanje komunizmu dobilo po zmagi Združenih narodov nad fašizmom, še posebno v hladni vojni med obema blokoma, na zahodu nov, pozitiven pomen. Ustvaril naj bi se vtis o istovetnosti njihovega zgodovinskega kolaboracionističnega AK z nasprotovanjem komunizmu s stališča demokracije Zahoda v povojnem svetu. Te istovetnosti ni. Gotovo pa je pri pojavu slovenskega kolaboracionizma treba razločevati med primarnim »golim« AK in tisto sovražnostjo proti OF, ki je realno nastajala pri nekaterih ljudeh kot reakcija na nasilna dejanja, ki jih je delovanje rezistence zagrešilo ali jim bilo povod. Danes se v političnem govoru potencira drugo, medtem ko je med vojno bilo v ospredju in obenem v ozadju političnih odločitev prvo.

Nam mora iti za historično raziskovanje, ne za kakršnokoli olepševanje. Še celo ne gre za opravičevanje nedvomno obstoječih negativnih storitev in učinkov odporniškega gibanja samega in posameznih skupin ali ljudi v njem. Ob tem je nujno spregovoriti vsaj nekaj besed (historična analiza je posebna, še ne opravljena naloga) ob tistem dokumentu, ki mu nekateri danes prisojajo tako ključen pomen za pravično presojanje vprašanja, kdo je kriv za nesrečni razcep med delom Slovencev. Gre za znano pismo Edvarda Kardelja 1. oktobra 1942 Ivanu Mačku.⁴³ Res lahko v tem dokumentu vidimo kvintesenca tragičnega konflikta v času narodnoosvobodilnega boja Slovencev. Tragičnega, ki pa je obraten v primerjavi z vlogo ljudi v klasični tragediji, kjer visoko nad ljudmi bogovi odločajo o njihovi usodi. V tem dokumentu je obratno. Osebe nastopajo v prepričanju, da so upravičeni izvrševalci višjih interesov, dejansko pa teh višjih interesov ni. V dokumentu je vsebovan dokaz, da je realni komunizem, vsaj v svojem vrhu, pripravljen v imenu svojega domnevnega zgodovinskega poslanstva kompromitirati svojo

⁴³ Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 2. knj., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, 147–148. – Današnje politično argumentiranje s tem dokumentom, priložnostno celo v znani potvorjeni priredbi, praviloma zamolčuje stvarne okvirne okoliščine in konkretno ozadje njegovega nastanka. Tu gre predvsem za dejstvo, da je Kardeljevo pismo nekontrolirana konkretizacija sicer soglasnih ocen in sklepov Izvršnega odbora OF, sporočenih v pismu istega dne 1. oktobra 1942 Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet – Ivanu Mačku. Tu je med drugim rečeno: »/.../ Sedanja etapa našega boja je karakteristična po tem, da je bela garda prevzela del funkcije okupatorske vojske v borbi proti slovenskemu narodu. To pomeni, da je nemogoče uničiti okupatorsko vojsko, ne da bi uničili belogardistične tolpe. /.../ Primeri neodgovornega izpuščanja belogardistov, ki so se zagrizeno borili proti nam, so danes izredno škodljivi. Kriza še ni rešena odločno v našo korist. Treba je izpuščati izključno le tiste pripadnike b.g. formacij, ki so bili prisiljeni ali pa jih je zapeljal strah. Takih je sicer večina, vendar so bili v nekaj primerih izpuščeni belogardisti, ki tega niso zaslužili. /.../ V sedanjem trenutku mora naša vojska pokazati tako svojo odločnost, v kali zadušiti vsak poskus izzivanja in sodelovanja v državljanski vojni, kakor tudi svojo pripravljenost, dati zapeljanim delovnim ljudem možnost, da svojo zablodo spregledajo. /.../« – Pismo so podpisali vsi člani IO OF in Glavnega poveljstva: Josip Vidmar, Boris Kidrič, Tone Fajfar, Jože Rus, Edo Kardelj, Franjo Lubej, Edvard Kocbek in Franc Leskošek. Kaj je v razmerah okupacijskega terorja in gverilskega vojskovanja mišljeno kot alternativa izpuščanju ujetnikov, je nedvomno. – Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 3, dok. 125, 297–299.

humanistično prednost pred fašizmom. V istem dokumentu pa je vsebovan tudi dokaz, da so obstajali tudi takšni slovenski duhovniki, ki so z orožjem v roki v imenu AK vstopili v čete, namenjene boju proti slovenski rezistenci (katere okvir je bila Osvobodilna fronta). V imenu napačno razumljene verske kritike komunizma so bili pripravljene z oboroženim AK kompromitirati moralne vrednote krščanstva.

Upravičeno in zgodovinsko utemeljeno je, da posamezni avtorji, ki se z vidika sodobne liberalnodemokratske kritike komunizma ozirajo na slovensko vojno dogajanje, razlikujejo med kolaborantskim AK kot politično zmoto in med držo nekomunistov, tj. demokratov, kritičnih do komunizma (tako npr. France Bučar). Vendar takšno razlikovanje danes še ni širše sprejeto. Kar paradoksalen je pojav, da je danes kritična zgodovinska distanca do AK, na katerega se sklicujejo zagovorniki nekdanje kolaboracije, težavnejša, kot je bila pred vseplošnim sprejemom pluralistične demokracije. Kajti prav uspešnost te demokratične zavrnitve komunizma v zdajšnjih popolnoma novih evropskih in svetovnih razmerah jemljejo nekateri za dokaz, da so imeli prav tisti, ki so v letu 1941 s stališča takratnega AK zavrnilo Osvobodilno fronto in njeno akcijo za protifašistični osvobodilni boj Slovencev.

Nekako pred dvema desetletjema se je med historiki na zahodu oglašil in uveljavil odločen klic, da je treba razpršiti »težko meglo odporiške mitologije«. ⁴⁴ Lahko ugotovimo, da so slovenski zgodovinarji s svojim hevrističnim delom, z objavami dokumentov in z analitičnimi študijami prispeli v tej smeri zelo daleč še pred slovensko »pomladjo«. Mlajši zgodovinarji so se že potrudili poiskati in preizkusiti tudi nove, bolj od človeka in njegove usode in manj od njegovega političnega izraza izhajajoče pristope. Po odcvetu slovenske pomladi pa

⁴⁴ Norman Rich, Resistance and collaboration. Dilemmas and Paradoxes. V: K. Hildebrand, R. Pommerin, ur., Deutsche Frage und europäisches Gleichgewicht, Festschrift für A. Hillgruber, »Böhlau«, Köln-Wien, 1985, 241–251.

se je zahteva po razpršitvi »odporniške mitologije« efektivno pretežno preselila v območje nereflektirane politične akcije, kar v območje strankarskega aktivizma. Za zgodovinarje in za javnost postaja zato še bolj aktualna naloga, da se razprši tudi neka druga vedno bolj zgoščujoča se megla, ki je kar nekakšna slovenska posebnost. To je megla kolaboracionistične mitologije, ki lega na današnje in jutrišnje slovensko prizorišče in ki hoče današnjemu demokratično kritičnemu človeku dopovedati, da je bila kolaboracija s fašističnimi okupanti, ker je nastopala v imenu AK, prispevek k zgodovinskemu polomu realsocialističnega sistema pol stoletja pozneje. Ta megla naj prikrije dejstvo, da zgodovinska vloga tistega AK ni bila reševanje sveta pred zmago fašizma, pred oblastjo nacizma, ampak nasprotno. Zastre naj videnje, da je zgodovinski učinek tistega slovenskega AK, njegova realna zgodovinska vloga to, da je zares postal, če se izrazimo z besedami Gustava Gundlacha, »nevaren pomočnik komunizma samega«. Pripomogel mu je k političnemu preboju znotraj narodne odporniške vojne in mu olajšal ustoličiti odrešenjsko mitologijo, s kakršno je mogel potem kar pol stoletja, brez večjih težav, vzdrževati monopol svojega »despotskega« (tako v Manifestu komunistične stranke) družbenega podviga.⁴⁵

Ferdo Gestrin idr. ur., Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani, SAZU, Ljubljana, 1991, 215–238; in Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma. Senca Ajdovskega gradca, 1993

⁴⁵ »Proletariat vporabi svojo politično moč, da izvije meščanstvu polagoma ves kapital, da osredotoči vsa proizvodjalna sredstva v rokah države, t.j. kot vladajoči razred organiziranega proletarijata, in da čim hitreje vzumno maso proizvodjalnih sil. To more spočetka le s tem, da despotsko poseže v lastninsko pravo in v meščanske proizvodjalne razmere /.../« – Tako se to glasi v prvem slovenskem prevodu Komunističnega manifesta, v četrtem zvezku Knjižnice časopisa »Naprejek«, Idrija, 1908, 22.

19.

Vatikan omeji poleti 1941 politično izključnost okrožnice proti komunizmu

Angleška zgodovinarica Stella Alexander navaja v knjigi o nadškofu in kardinalu Alojziju Stepincu, ki je pred kratkim izšla tudi v hrvaško-srbskem prevodu, da je hrvaški metropolit v letu 1941, ko je Jugoslavija prišla pod sovražno zasedbo nacistične Nemčije in fašistične Italije in ko je Nemčija s svojimi zaveznicami napadla Sovjetsko zvezo, svoja stališča uravnaval z vidika doslednega antikomunizma. Svojo vodilno misel je Stepinac takole izrazil v neki svoji okrožnici: »Ves kulturni svet je v boju proti strašni nevarnosti komunizma, ki je zlasti v zadnjih letih zagrozil ne samo krščanstvu, temveč tudi vsem pozitivnim vrednotam človeštva sploh /.../ Še do pred kratkim je bila Katoliška cerkev skoraj edina, ki je zaznala nevarnost za ves kulturni svet in poklicala vse k obrambi najbolj temeljnih pridobitev človeške kulture.« Alexandrova ugotavlja, da je Stepinac pač »pozabil« na Churchilla in Roosevelta in na osamljeni boj Britanije proti nacistični Nemčiji, na junaška gibanja odpora. Bolj kot vsega drugega se je »bal« komunizma in težko mu je bilo doumeti, da sploh kaj realnega obstaja zunaj Hrvaške, vselej z izjemo Svetega sedeža, meni avtorica. Pa vendar vidimo, da tudi po njenem mnenju ta »izjema« ni popolna! Stepinac je v svojem intransigentnem nasprotovanju komunizmu, slejkoprej tudi po 22. juniju 1941, ko je Sovjetska zveza hočeš nočeš postala zaveznik Velike Britanije v vojni proti nacistični Nemčiji in fašistični Italiji in ko so komunisti v zasedenih deželah ponujali vsem

rodoljubom sodelovanje v gibanjih odpora, »pozabljal na modri molk Pija XII.«. Tako piše Stella Alexander.¹

Za kakšen molk in za kakšno pozabljanje gre? To vprašanje ni pomembno samo za Hrvaško, ampak za vsa odporiška gibanja v Evropi, posebno še v deželah s katoliškim prebivalstvom. Odgovor na to vprašanje je bistven tudi za razumevanje vnaprejšnjosti in brezpogojnosti tistega nasprotovanja, ki je na Slovenskem tako srdito prihajalo iz vrst dela katoliške hierarhije, in politike proti nastanku in delovanju Oslobojilne fronte. Seveda, predvsem v t. i. Ljubljanski pokrajini, ki jo je zasedla Italija in si jo anektirala v nasprotju z mednarodnim pravom.

Odklonilno stališče dela katoliške hierarhije in politike do vsakega sodelovanja s komunisti, pa četudi bi šlo za kak bistven demokratični interes države ali naroda, je tudi na Slovenskem utemeljila enciklika papeža Pija XI. *Divini redemptoris* z dne 19. marca 1937. To odklonilno stališče je v času objave enciklike pomenilo predvsem zavračanje t. i. »ponujene roke« komunistov za sodelovanje v ljudskih frontah, ustanovljenih v imenu zbiranja demokratičnih političnih sil ali strank proti nevarnosti fašizma. Zavračanje »ponujene roke« je bilo za katoliško politiko problematično predvsem v deželah, kjer so se katoliki, v glavnem neorganizirano, že bili široko vključili v ljudsko fronto. Zato so predstavniki katoliške politike v Franciji nastopili ob okrožnici *Divini redemptoris* dokaj previdno in premišljeno. Sam papež Pij XI. jim je pri tem pomagal. Še v istem, 1937. letu je takole svetoval francoskim škofom: »Katolikom Francije se veliko govori o ponujeni roki /.../ Ali lahko sežemo v to ponujeno roko? Jaz bi to rad storil. Ponujena roka je nekaj, česar se ne zavrača. Toda to se ne sme zgoditi na škodo resnice. Resnica pa je Bog. In Boga ne smemo žrtvovati. Tisti, ki govore o ponujeni roki, se o tej točki ne izrekajo nedvoumno.

¹ Stella Alexander, *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*, Boulder, Columbia University Press, New York 1987; hrvaška izdaja: *Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*, »TZG P. Golia Trebnje«, Zagreb, 1990.

V njihovem govorjenju so nejasnosti in temna mesta, ki jih je treba razjasniti. Sezimo torej v njihovo ponujeno roko, toda z namenom, da jih potegnemo sem k nam, k božjemu nauku Kristusovemu! In kako jih pripeljemo k temu nauku? S tem, da jim ta nauk oznanjamo? – Ne, ampak tako, da jim ga v vsem, kar dobrotvornega vsebuje, pokažemo s svojim življenjem /.../« Na te in še na druge papeževe besede v tem nagovoru, objavljenem 15. decembra 1937 v pariškem katoliškem dnevniku »L’Aube«, se je poleti 1942 sklical znani francoski teolog in ideolog krščanskosocialistične smeri Jacques Maritain. Takrat je namreč katoliški javnosti v ZDA pojasnjeval sodelovanje francoskih katolikov s komunisti v odporniškem gibanju proti nacističnim okupantom.² Papeževo priporočilo je bilo sicer izrečeno na verskih tleh, dodaja Maritain, velja pa tudi na političnem področju.

Kar se je zdelo jasno v letu 1937, ko je Pij XI. le osem dni pred encikliko o komunizmu ostro nastopil tudi z encikliko proti nacizmu in tako dal razumeti, da nacizem ne more biti zaveznik v boju proti komunizmu, nekaterim katoliškim cerkvenim dostojanstvenikom in političnim gibanjem ni bilo več tako jasno v letu 1941, ko se je sredi vojne med Hitlerjevo Nemčijo in že osamljeno Veliko Britanijo na bojišču pojavila v obrambi pred nemškim napadom tudi Sovjetska zveza, kmalu celo kot pogodbeni zaveznik Velike Britanije in zatem ZDA. Treba je upoštevati, da papež Pij XI. nikoli ni avtoritativno zavrnil italijanskega fašizma (z Mussolinijevo Italijo je dosegel sporazum o priznanju papeške države), niti fašizma kot družbeno politične kategorije. Izrecno se je njegova obsodba nanašala le na konkretni režim v Nemčiji. To je do septembra 1943 omogočalo delu katoliške politike v Ljubljani, da v svoje izjave vključuje zavračanje nacizma, o fašizmu italijanskega okupatorja pa molči. Drugače je bilo v primeru komunizma. Tega je papež zavrnil kot družbeno politično kategorijo na sploh in je to veljalo za vse dežele, ne le za Sovjetsko zvezo. Antikomunizem je bil tako lahko razumljen kot razlog nad vsemi razlogi. In s tega stališča

² Christianisme et démocratie, New York, 1943.

so nekateri na Slovenskem odklanjali ponujeno roko komunistov v času aprilske vojne. Ustanovili so Narodni svet za Slovenijo brez komunistov in pozneje, po sovražni zasedbi, odrekli Osvobodilni fronti, imenovani spočetka tudi »protiimperialistična«, ne le sodelovanje, ampak jo kar v celoti »a limine« (že na pragu) zavračali kot škodljivo slovenskemu narodu in ji odrekli sleherno lastnost odporniškega gibanja. Reducirali so jo na nedopustno početje zgolj z argumentom, da je nastala po pobudi Komunistične stranke Slovenije. A KPS je treba, po njihovem, na vsak način in v vsakem primeru izključiti iz bodočnosti naroda! Kaj bo z odporom okupantu? Načeloma so ga sicer predvideli, a konkretno so dokazovali, da za odpor še ni čas in da se je malemu slovenskemu narodu treba izogniti žrtvam. To stališče se je lepo ujemalo z nasveti, ki so prihajali od begunske jugoslovanske vlade. Takšen eksistencialni realizem je bil v slovenski narodni tradiciji seveda zelo udomačen in bi ga bilo v razmerah »normalne« vojne in okupacije le težko spodbijati. V konkretnem položaju pa je očitno imel svoj globlji razlog ravno v antikomunizmu vseh vrst. Ni šlo samo za dejstvo, da so bili v razvijanju odpora ravno slovenski komunisti tako dejavni. Ti so bili po številu ja prav neznatna skupinica. Njihova neznatnost je bila eden od razlogov, zakaj jih niso hoteli sprejeti v Narodni svet za Slovenijo, trdi Ciril Žebot.³ Kdo bi torej mogel v njih videti kaj res nevarnega? Nevarna je bila Sovjetska zveza. In zato, ali ne bi bil odpor proti okupantom, ki se vojskujejo proti Moskvi, pravzaprav pomoč tej boljševiski državi?

Vodstvo katoliške Slovenske ljudske stranke, ki je še v maju tajno organiziralo svojo vojaško organizacijo za bodoči odpor okupantom in ki je za bodoči uporniški boj mladeniče celo že zaprisegalo, je po 22. juniju stvar odložilo.⁴ Vsi nastopi te stranke in njenega kroga so zdaj posvečeni preprečevanju dejavnosti Osvobodilne fronte. Nič ni

³ Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije. Samozaložba. Celovec, 1988, 202.*

⁴ France Škerl, *Prispevek k zgodovini nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941, Zgodovinski časopis, 1967, 21.*

bolj nujnega kot to. Nič bolj pomembnega kot antikomunizem. In nič bolj prepričljivega kot sklicevanje na papeževo encikliko proti komunizmu izpred štirih let. Kajti novejšega navodila vernikom iz Vatikana ni bilo, kljub očitno novo odpirajočim se vprašanjem v mednarodnem grupiranju sil.

Ljudje, ki so bili odgovorni ali pa neodgovorni za katoliško politiko, niso bili v zadregi samo na Slovenskem. Vprašanje, kako se obnašati do komunistične, a zavezniške Sovjetske zveze (in s tem v zvezi tudi do domačih komunistov), je bilo za katolike po 22. juniju 1941 pereče tudi v drugih deželah. Tako je bilo celo v ZDA, četudi te še niso bile vključene v vojno. Videli bomo, da je državna politika ZDA to dobro zaznala in da se je z vprašanjem obrnila naravnost na papeža. V Ljubljani pa so si nekateri odgovorili kar sami, kar po lastnih predstavah in željah. Preprosto, sklicali so se na papeževo encikliko kot na neposredno in za vse obvezno politično napotilo. Ko so katoličani v Osvobodilni fronti opozorili, da Vatikan v tem položaju vendarle vsaj molči, tj. da ne ponavlja okrožnice proti komunizmu in njenega navodila katoličanom, naj s komunisti ne sodelujejo, so jih brez pomisleka in najostreje zavrnil.

Za ponazoritev zadostujejo odlomki iz ene same politične izjave, s kakršnimi so določene klerikalne politične grupacije na Slovenskem od vsega začetka (in vse do bridkega konca) zavračale ne le »ponujeno roko«, temveč samo Osvobodilno fronto, in obsojale vse nekomuniste, ki so delovali v OF. Takole je bilo med drugim rečeno v dokumentu, datiranem z 20. novembrom 1941, ki izvira iz kroga akademskega kluba »Straža«, pod duhovnim in političnim vodstvom dr. Lamberta Ehrlicha:

»S podpisom 'Katoličani v osvobodilni fronti' so komunisti (!) naslovili 'Katoliškim Slovencem' letak, katerega smisel je ta, naj bi katoliški Slovenci spremenili svoje odklonilno stališče do 'osvobodilne' fronte ... 'Osvobodilna fronta' je po razlagi sedanjega glasila Komunistične partije za Slovenijo, 'Dela' (št. 2.) – komunistična zamisel in

komunistična stvaritev. Sicer pa tega ne zanikajo niti 'nekateri katoličani v osvobodilni fronti'. Ti 'katoličani v osvobodilni fronti' so se torej včlenili v KOMUNISTIČNO organizacijo. Če so to storili zato, ker morda res mislijo, da se 'na vzhodu odigrava usoda vsega sveta', da bo torej po tej vojni evropskim narodom BOLJŠEVIZEM delil milost, potem so v svojem oportunističnem zelo naivni. V kolikor pa ti neznani 'nekateri katoličani' svojo včlenitev v komunistično 'osvobodilno fronto' OPRAVIČUJEJO z molkom Vatikana in z namišljenimi izjavami nekaterih 'nadškofov in škofov' (istih potvorb so se posluževali za časa španske revolucije!), so na zelo spolzki poti. Prezrli so namreč, da so še vedno v polni veljavi besede Pija XI.: – »Komunizem je nekaj BISTVENO SLABEGA, zato PRAV V NOBENI REČI ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanske omike. Če bi se dali nekateri v zmoto zavesti in bi v svojem kraju KOMUNIZMU POMAGALI, da bi se utrdil, jih bo za to zmoto PRVE ZADELA KAZEN.« (DR, 58) – Teh nedvoumnih besed dosedaj ni preklical ne njihov avtor Pij XI., ne njegov naslednik Pij XII. in jih seveda ni mogel desavuirati noben 'nadškof in škof'. So torej v polni veljavi: Obremenjujejo s strašno odgovornostjo 'nekatero katoličane v osvobodilni fronti' – če jih kaj je – in so jasno vodilo vsem katoliškim Slovincem za njihovo zadržanje do komunistične 'osvobodilne' fronte. /.../ ZA KAJ SE BIJE BOJ? /.../ Da, vzroki te vojne segajo ZA STOLETJA NAZAJ, ko se je v usodni ošabnosti zameglenega uma sprožil prvi kamen evropskega zla, iz katerega se je končno nagromadil plaz KAPITALIZMA IN MASONERIJE, BOLJŠEVIZMA in NACIZMA. Ta plaz je razkrojeno Evropo potisnil v najstrašnejšo vseh vojn, s katero Kralj kraljev in Vladar narodov očituje svojo strašno kazen nad nestvori, ki so si domišljali, da so Ga, – vsak na svojem področju –, vrgli s prestola tega sveta. TA VOJNA BO ZAKLJUČILA PETSTO LET EVROPSKEGA RAZKROJA, ali pa se Evropa (s tem, kar kulturno zgodovinsko pod njenim imenom razumemo) ne bo več dvignila. TA VOJNA BO VRNILA EVROPI DUHOVNO EDINSTVO VESOLJNE KRŠČANSKE OMIKE, ki je bilo razdejano, ali pa jo bo – kot nosilko civilizacije in vodilni kontinent – za vselej izničila. Da, ZA RESTAVRACIJO KRŠČANSKE OMIKE GRE! Zato je prazno upanje tistih,

ki še vedno upajo na masonske, boljševiške in nacistične zmote, KI JIM JE SOJENO, DA S TO VOJNO IZGINEJO Z OBLIČJA ZEMLJE! Zaman njihove zadnje vabe in triki, ki so, kakor vsak smrtni boj, najsilnejši. Nova Evropa ne bo ne masonska, ne nacistična, ne boljševiška. BO KRŠČANSKA, ALI PA JE NE BO. /.../«⁵

Ko se je ljubljanski škof (kot edini slovenski škof, ki v svojem ravnanju ni bil oviran in ki je s tem prišel v položaj najvišje domače cerkvene in moralne avtoritete za slovenske vernike) še v letu 1941 odločil za javno in brezpogojno odklonitev Osvobodilne fronte, se je v letaku »ŠKOFOVA BESEDA. Jasne in resne izjave dr. Gr. Rožmana za današnje zmedene čase« tudi on sklical na encikliko Divini redemptoris kot na neposredno obvezno navodilo za vernike (»Nam mora biti merodajno, kar je papež Pij XI. v svoji okrožnici Divini redemptoris z dne 19. marca 1937 razložil in naročil.«). Navedel je ključne stavke iz nje: »Komunizem nasprotuje po svoji naravi vsaki religiji /.../ Komunizem je nekaj bistveno slabega, zato prav v nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanske kulture.« In dodal je svojo razlago: »Za nas ta papeška načela veljajo, o njih ni več debate, držimo se jih po vesti in spoznanju. Od komunizma pričakovati kulturni napredek ali celo narodno svobodo je prazno, je usodna zmota, ki bi narod vklenila v najhujšo sužnost in ga ugonobila. /.../ Tudi pri nas bodo tisti, ki morda iz nekega idealizma pomagajo komunistom, da se v kaki osvobodilni fronti povzpnejo do vodstva, sebi in narodu storili najslabšo uslugo.« Dodal je še opozorilo, da socialno ozdravljenje človeški družbi ne prinaša komunistični recept, pač pa le socialna načela krščanstva, vsebovana v okrožnicah Leona XIII. Rerum novarum in Pija XI. Quadragesimo anno. Sicer pa naroča vernikom: »Bodimo p o g u m n i ! Ničesar se ne bojmo, razen nezvestobe v službi Gospodovi. Borimo se za kraljestvo Onega, ki je mogel reči 'Zaupajte, jaz sem svet premagal' (Jn 16, 33). Zaupajmo Bogu tudi tedaj, kadar

⁵ Slovenija in Evropa, Leto I., 20. november 1941, št. 1. Dokument objavljen v knjigi Božo Repe, Mimo odprtih vrat, Ljubljana 1988.

ne moremo doumeti, zakaj tolikšne stiske dopušča, zakaj dovoljuje satanu toliko svobode /.../«⁶

Dejstvo je, da so že tedaj nekateri to razumeli kot pooblastilo ne le za duhovni in politični, temveč tudi za fizični boj proti 'satanu', ki so ga pač videli v Osvobodilni fronti, ne morda v fašizmu in okupantih in v njihovem uničevanju slovenskega naroda.

Ali je te besede škofu kdo prišepetal? To je vprašanje za zgodovinsko raziskovanje. Že takrat pa je Osvobodilna fronta ponovno opozarjala, da takšna politična in cerkvena stališča najbrž niso v skladu z aktualnimi političnimi stališči Vatikana.

»Slovenski poročevalec« je 30. decembra 1941 (št. 32) v članku z naslovom »Različne metode – isti ljudje« med drugim zapisal: »Tudi v največji narodni nesreči se nekateri Slovenci niso postavili na stališče narodne skupnosti /.../ V najtežji slovenski uri, ko zro vse poštene oči na slovanski vzhod, so začeli divjo protikomunistično gonjo ter hoteli vpreči vanjo posebno katoliške sile. Vsemu, kar presega njihove konservirane možgane, so udarili pečat komunizma: dijaški mladini, narodnima praznikoma 29. X. in 1. XII., množičnemu značaju OF, ljudski volji po novem redu in narodnemu čutu po popolni slovenski suverenosti. – V tej gonji pa jih nista neusmiljeno ovirala le istočasnost in ista narava s fašistično protikomunistično križarsko vojno, ampak sta jih postavljala na laž tudi Vatikan in anglosaški zavezniki, ki so o Rusiji, o slovanstvu in o komunizmu spregovorili jasno ter pošteno besedo.«⁷

Kakšne informacije o stališčih Vatikana so prizadeti v Sloveniji tedaj imeli, da so tako pisali, bi bilo treba še raziskati. Nujno pa je, da danes, ko v slovenski javnosti ponovno oživljajo usodne kontroverze v

⁶ Objavljeno v knjigi Božo Repe, *Mimo odprtih vrat*, Ljubljana 1988.

⁷ Slovenski poročevalec, 1938, 1941 (ponatis). »Slovenski knjižni zavod«, Ljubljana, 1951, 235–237.

narodni politiki iz leta 1941, izkoristimo možnost, da se iz prve roke seznanimo s takratnimi stališči Vatikana in z vsebino »molka«, ki so ga analitiki v Osvobodilni fronti že tedaj opazili in ki ga navedena angleška zgodovinarica danes imenuje »modri molk papeža Pija XII.«.

V letu 1965 je vatikanska založba »Libreria Editrice Vaticana« začela objavo dokumentov iz vatikanskih fondov z naslovom »Akti in dokumenti Svetega sedeža, nanašajoči se na drugo svetovno vojno« (v nadaljevanju ADSS).⁸ Posamezne knjige te znanstvene izdaje izbranih dokumentov so postopoma izhajale v naslednjih letih, do zadnje, enajste, v letu 1981. Toda le prva, četrta, peta, sedma in enajsta izmed teh knjig so namenjene diplomatski dejavnosti Vatikana. Šest preostalih je namenjenih dejavnosti Vatikana za pomoč žrtvam vojne. Le ob robu je treba reči, da teh šest knjig o pomoči žrtvam vojne zavrača povojne očitke na račun nekega drugega »molka« Vatikana oz. papeža Pija XII., namreč očitke o njegovi preveliki pasivnosti spričo uničevalnih postopkov Hitlerjeve Nemčije do Judov, pa tudi sploh do preganjanja antifašistov in odpornikov med vojno. Branje teh dokumentov o žrtvah vojne bi bilo tudi sicer zelo priporočljivo, zlasti novim rodovom, ki si težko predstavljajo, kakšno grozo je narodom prinesla ne le vojna sama po sebi, ampak še prav posebej politika in praksa fašizma (nacizma) in njegovih zaveznikov, pa tudi vseh tistih, ki so po lastni odločitvi tvegali sodelovanje z njim v njegovem hudodelskem vojskovanju.

Dokumenti o diplomatski dejavnosti Svetega sedeža v drugi svetovni vojni izkazujejo praviloma njena posamezna dejanja in njena stališča v mednarodnih odnosih. Torej ne tudi izražanja stališč v verskih vprašanjih. Posamezni dokumenti so prav zaradi dokumentarnega namena podani v celotnem besedilu. Uredniki so se izogibali ponavljanju, a tudi popolnejši vključitvi dokumentov, iz katerih je Vatikan črpal svoje

⁸ Actes et documents du Saint Siège relatifs a la seconde guerre mondiale, Libreria Editrice Vaticana, knjiga 1–11, 1965–1981. – Uredniki so: Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider in Pierre Blet; po Hansjakob Stehle, Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975, »Piper«, München-Zürich, 1975, 15.

informacije. Vse, kar je objavljeno, naj služi historičnemu raziskovanju in pripomore naj, po besedah urednikov, »popolnejšemu poznanju in poglobljenemu razumevanju preteklosti, ki se že oddaljuje«. Še bolj jim lahko pritrdimo danes, ko je od teh besed minilo še eno desetletje.

Kakor je Pij XI. tako rekoč v isti sapi, le s tednom dni zamika, v letu 1937 zavrnil tako nacizem kot komunizem, tako je treba tudi stališča Pija XII. v času druge svetovne vojne gledati povezano, v hkratnem razmerju do obeh ideologij in sistemov. Njegovega nasprotovanja komunizmu zato tudi v času druge svetovne vojne ni mogoče opazovati ločeno od njegovega nasprotovanja nacizmu. Uredniki ADSS povedo, da so papeža Pija XII. po izbruhu vojne v Evropi nagovarjali, naj bi razglasil križarsko vojno proti nacizmu! Pij XII. takšnim željam ni ustregel. Predobro je vedel, menijo uredniki ADSS, da bi s tem, če bi zadostil le eni strani (Angliji, Franciji), razvnel strasti in da bi se s tem vojno gorje še močno povečalo. To bi mu onemogočilo tisto poslanstvo v svetu, za katero je bil prepričan, da mora biti njegova prva skrb, namreč poslanstvo »Namestnika Princa Miru«.

Uredniki ADSS opozarjajo na besede papeža Pija XII. novemu italijanskemu veleposlaniku ob izročitvi poverilnic, 7. decembra 1939. Nanašajo se namreč na nemški nacizem. In kaj je papež dejal?

Izhodiščno ugotavlja, kaj je državnim oblastem v zdajšnjih težkih in zahtevnih časih prvi pogoj uspešnosti. To je »globoko zaupanje in lojalna privrženost ljudskih množic« državnim oblastem. Te množice pa tudi danes, kot že vselej, sestavljajo predvsem »tisti, ki nosijo križ na trnjevi poti, ki jo mora človeštvo znova prehoditi«. Notranji mir v Italiji je sad harmonije med obema državama, Vatikanom in Italijo. Kaj pa otežuje stvar miru in sporazumevanja med narodi v meddržavnih odnosih? Delovanje apostolskega sedeža v prid miru in sporazuma med narodi je težavno in trnjevo predvsem zato, ker sta temeljni načeli pravičnosti in ljubezni pozabljeni ali zaničevani. To pa se dogaja »z napačnim procesom mišljenja in dejanja, ki hoče

počlovečiti, kar je božanskega, in spremeniti v božansko, kar je človeškega«. – Spomnimo se opozorila urednikov ADSS, da papež govori o nacizmu! V nadaljevanju pravi: V tem času zapeljuje in pridobiva množice omamni strup zapeljivih nauk. To so nauki, ki ločujejo in razbijajo skupnost krščanskega življenja in države in ki opirajo državni in človeški napredek na ločitev od obveznosti, ki jih nalagata naravno pravo in božje razodetje. A prepričan je: Vsaka takšna zmota pa ima svoj čas, »čas rasti in čas dekadence, svoj poldan in svoj mrak in nagli zahod«. – Te besede kažejo, da je Pij XII. upal, da bo Nemčija sama mogla premagati nacistični režim. Zato je toliko bolj odklanjal predlog o razglasitvi križarske vojne proti njemu. Pa vendar je skrivaj pomagal nemški opoziciji, ki je v začetku 1940 menda pripravljala državni udar proti Hitlerjevemu režimu in nameravala doseči mir.

Beseda je o zanimivi epizodi, ki so jo v javnost spravile izpovedi nemškega generala Georga Thomasa na sojenju v Nürnbergu. Pij XII. je bil pripravljen opraviti posredniško vlogo pri sporazumevanju nemških opozicionalcev z Anglijo na naslednjih temeljih:

1. Odstranitev nacističnega režima.
2. Konstituiranje nove nemške vlade in obnova pravne države v Nemčiji.
3. Nobenega napadanja na zahodu, ne z ene ne z druge strani.
4. Ureditvev vzhodnega vprašanja v korist Nemčije.⁹

Zlasti zadnja točka v teh pogojih za mir je bila po odkritju povod za napade angleškega in češkoslovaškega komunističnega tiska na papeža, češ da je bil »v središču mirovnega načrta, ki bi bil ugoden za desnico na račun Sovjetske zveze«. Uredniki ADSS opozarjajo, da ne gre za papeževe lastne ideje, marveč le za njegovo pripravljenost, da bi bil posrednik v tej mirovni akciji. Skličejo se na demanti, ki ga je v tej zvezi objavil »Osservatore Romano« in ki ga je Pij XII. pripravil

⁹ John W. Wheeler - Bennet, *The nemesis of power, the German army in politics 1918-1945*, London, 1953, 490-491.

osebno. Prav iz tega demantija pa popolnoma jasno izhaja predvsem to, da je papež tedaj resnično vzdrževal zveze z nemškimi nasprotniki Hitlerjevega režima in da se le tako lahko, med drugim, tudi razume, od kod papežu informacija, ki jo je imel 3. maja 1940, da Nemci pripravljajo vdor v Belgijo, na Nizozemsko in Norveško.

Naslednja leta so papeža postavila pred nove probleme, ugotavljajo uredniki ADSS: »Nemški vdor v Rusijo, japonski napad na Združene države Amerike sta razširila vojno na celoten planet. Ideološki boj se je zapletel skoraj nerazrešljivo, ko je ZSSR prišla v tabor zaveznikov in s tem dala tretjemu rajhu (Hitlerjevi Nemčiji) pretvezo, da si prilasti vlogo branilca krščanske civilizacije proti ateističnemu marksizmu, medtem ko je totalna vojna, v skladu s svojo notranjo logiko, nepomirljivo terjala uničenje (tega angleškega) nasprotnika (tj. nacistične Nemčije in od junija 1940 tudi fašistične Italije).«¹⁰

Kakšni so bili vzgibi Vatikana, ko se je razvedela novica o napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo? Dopisnik »New York Timesa« Camille Cianfarra je te vzgibe takole razbral: »Vatikan posreduje novico o nemškem napadu na Rusijo dne 22. junija, kot da gre za najbolj spodbuden dogodek med protinacističnimi (!) dogodki, kar se jih je zgodilo od začetka vojne. S tem, da je svoj vojni stroj obrnil proti Vzhodu, je Hitler priznal, da ne more potolči Anglije. Vatikan upa, da bo nemško-sovjetska vojna dala britanskemu imperiju in Združenim državam Amerike čas, da okrepe svoje vojaške priprave.« Uredniki ADSS sicer menijo, da je Američan nekoliko preveč popolno poistovetil pogled Svetega sedeža s pogledom zaveznikov, ne zanikajo pa vsaj delne istovetnosti pogledov in celo pravijo, da se ni treba dosti čuditi, da je časnikar na tak način tolmačil občutja, ki so vladala v Vatikanu konec junija 1941.

Gotovo se je mogoče tudi strinjati z uredniki ADSS, ko pravijo, da Vatikan kajpada ni imel nobenega razloga, da bi se pritoževal zaradi usode Sovjetske zveze, ko so jo zadeli udarci »Wehrmachta«, saj si je

¹⁰ ADSS/I, 93–94.

šele pred kratkim s Hitlerjem razdelila kožo Poljske. Ironično pripominjajo, da se to pot tudi nihče izmed veleposlanikov, poverjenih pri Svetem sedežu, ni prikazal, da bi zahteval, naj papež izreče obsodbo hitlerjevske ofenzive ali naj pošlje sožalno brzojavko Stalinu! Jedkost tega komentarja urednikov je razumljiva. Vendar ne izbriše dejstva, da Vatikan agresije na Sovjetsko zvezo ni obsodil, kakor tudi ni bil obsodil nemške zasedbe Češkoslovaške in ne v letu 1941 Hitlerjevega napada na Jugoslavijo in Grčijo.¹¹

»Stališče Cerkve do komunizma,« pišejo uredniki ADSS, »je bilo dovolj znano in zdelo se je, da se ni nič zgodilo, kar bi moglo spremeniti njena stališča, odkar je Pij XI. ožigosal ateistični komunizem v encikliki *Divini redemptoris* kot »nekaj bistveno slabega«, osem dni pred (encikliko) *Mit brennender Sorge* (proti nacizmu v Nemčiji). Prav tako se ni nič zgodilo v stališču komunizma v razmerju do Cerkve. In to je bilo tisto, kar je nagnilo Hitlerja k prepričanju, da si lahko s tem, da je pognal svoja letala in tanke nad Leningrad in Moskvo, nadene videz nekakšne križarske vojne zahoda in krščanske civilizacije.«¹²

Leto dni poprej, 11. marca 1940, je nemški zunanji minister Ribbentrop dejal papežu, da je nacionalsocializem s tem, ko je Nemčijo rešil pred komunizmom, rešil tudi vero. Tedaj mu je papež le prav suho odvrnil, da ni mogoče vedeti, kaj bi se sicer zgodilo (v Nemčiji, če ne bi bilo Hitlerjeve zmage). Uredniki ADSS pišejo, da je papež hotel pokazati, da ne sprejema nacističnih prizadevanj, da bi se »tretji rajh« predstavljal kot ščit krščanstva proti komunizmu. K temu ugotavljajo, da se do junija 1941 verski položaj v Nemčiji ni nič izboljšal. Nasprotno.

Vatikanski nuncij v Berlinu Orsenigo je poročal o akcijah, tudi tajnih, nemških škofov proti pritiskom režima. Nekatera dejanja škofov so bila takšnega značaja, da so toliko vznemirila samega nuncija, da se je v svojem poročilu papežu spraševal, ali takšna odporniška dejanja

¹¹ Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*, München-Zürich, 1975, 229.

¹² ADSS/V, 4.

Cerkvi ne povzročajo več slabega kot dobrega. Papež je k temu pripomnil, da lahko samo odobrava vse akcije, ki so storjene za obrambo pravic Cerkve. Torej je odobril tudi akcije, ki jih nacistični sistem ne dovoljuje. Papež je to svojo odobritev odporniških nastopov nemških škofov izrekel 28. avgusta 1941, torej že v času, ko je Nemčija z vsemi močmi poskušala uničiti Sovjetsko zvezo in sovjetski sistem.¹³

Naslednji dan je nemška vlada zahtevala od Vatikana, da ji prizna pravico vplivati na vsa imenovanja cerkvenih dostojanstvenikov v Nemčiji, vključno tudi na vseh ozemljih, ki si jih je Nemčija medtem po vojaški poti prisvojila (Alzacija, Lorena, Luksemburg, poljski 'generalni guvernement' in 'nedavno osvobojena ozemlja' – pač tudi slovenska). Svetniku nemškega veleposlaništva, ki je to zahtevo izrekel, je predstavnik Vatikana takoj odvrnil, da je nesprejemljiva.

Uradni odgovor Vatikana pa so pripravljali kar štiri naslednje mesece. V teh pripravah so natanko preučili položaj Katoliške cerkve v Nemčiji in tudi ravnanje nemških oblasti do Cerkve v vseh zasedenih ozemljih. Med ugotovitvami o škodljivem ravnanju so tudi ugotovitve v zvezi z razmerami na Koroškem. Vatikanski analitiki so prišli do sklepa, da postopki nacističnega režima v Nemčiji vodijo k »izkoreninjenju krščanstva«. Končno izročeni uradni odgovor Vatikana nemški vladi je bil sicer po besedah diplomatski, po vsebini pa trd. Spomnil je na napore papeža, da bi bili odnosi z Nemčijo dobri, a da se je položaj Cerkve tam venomer samo slabšal. Dovolj je pomisliti na »ukrepe in dejstva, ki se množijo na ozemlju rajha in zasedenih ali priključenih dežel, na ukrepe in dejstva, ki hudo kršijo pravice Cerkve in ki niso v nasprotju samo s konkordati in normami mednarodnega prava, ki jih je ustoličila druga haaška mednarodna konferenca, pač pa so pogostoma – in to je še bolj hudo – v nasprotju kar z božjim pravom, naravnim in pozitivnim«. ¹⁴

¹³ Dokumenti v ADSS so navedeni po časovnem vrstnem redu, zato zadostuje navedba datuma v besedilu razprave in ni potrebna vsakokratna opomba pod črto.

¹⁴ ADSS/V, dok. 151.

Tudi angleška diplomacija se je v tistem času trudila, da bi Hitlerju preprečila šopiriti se z videzom branilca krščanske Evrope. V tem smislu je sir D'Arcy Osborne izročil Vatikanu spomenico »o hinavščini nemške propagande, ki skuša naciste prikazati kot branilce krščanske civilizacije«. ¹⁵

Seveda je treba povedati, da so po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo nekateri cerkveni dostojanstveniki sami pohiteli in Hitlerju in njegovim zaveznikom v tej vojni priznali značaj branilcev krščanstva, nič čakajoč na navodilo iz Vatikana. Kdo bi se čudil, da je v Nemčiji tako ravnal katoliški vojaški škof Rarkowsky, ki je 29. junija takole pisal nemškim vojakom: »Zavedajte se svojega novega poslanstva! Potem boste zmagali in ob tej zmagi si bo Evropa oddahnila /.../ Mnoge evropske države vedo, da je vojna proti Rusiji evropska križarska vojna /.../« ¹⁶ Brez vsakršnega pritiska vojaške discipline pa je v istem duhu klical božji blagoslov na italijanske vojake, »ki v tej odločilni uri branijo ideal naše svobode proti rdečemu barbarstvu«, italijanski škof Costantini. ¹⁷ V Zagrebu je pod ustaško oblastjo »Katolički list« (26. junij 1941) v pravca-tem režimskem slogu zapisal o Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo znamenite besede: »S celim kulturnim, posebno s celim krščanskim svetom pozdravljamo to potrebno operacijo na telesu človeštva, prepričani, da se bo nemški vojski posrečilo izdreti strupeni zob, s katerim je Kominterneta vnašala strup v zdravi organizem človeške družbe.« – Zgodovinarica Stella Alexander ob tem navedku dobrohotno opozarja, da je bil »Katolički list« v tistem času dolžan objavljati tudi članke, ki mu jih je pošiljala oblast, in se zato ne more več zanesljivo domnevati, da je to gradivo tudi vselej izraz mnenja Stepinca samega. ¹⁸

O »protiboljševiški križarski vojniki«. – Izraz rabijo uredniki ADSS, celo kot naslov poglavja v uvodu k peti knjigi. S tem ko ga opremljajo z

¹⁵ ADSS/V, dok. 5.

¹⁶ Hansjakob Stehle, n. d., 229.

¹⁷ ADSS/V, 6.

¹⁸ Stran 64.

navednicami, izražajo, da se sami od njega omejujejo. A njihove navednice izražajo še več: uredniki zanikajo tudi sprejemljivost ideje same. Papež Pij XII. je namreč idejo o križarski vojni proti »boljševizmu« odklanjal na sploh, posebno pa jo je odklanjal, če bi naj to pomenilo, da podpira vojskovanje nacistične Nemčije.

Vatikanski dokumenti govorijo, da je nemški veleposlanik tiste dni (datum ni zapisan) brez ovinkov zahteval, naj papež da izjavo v podporo vojni proti Rusiji. Enako zahtevo je predložil tudi ambasador Italije dne 5. septembra 1941. Poudaril je, da je Mussolini dosegel od Hitlerja, ko sta se malo poprej srečala na vzhodnem bojišču, da bo v tem vojskovanju v ospredje potisnjen njegov protiboljševiški značaj. Italijanski ambasador je retorično vprašal, ali naj se Sveti sedež v teh okoliščinah še naprej drži svojega stališča molčanja (»mutismo«), ali ne bi raje spregovoril kako besedo proti boljševizmu? To bi bilo še posebno dobro za italijanski narod, ki je v svoji duši sicer nasproten boljševizmu, a bi mu vseeno koristilo, da sliši kako besedo Svetega sedeža v tem smislu. Predstavniki Vatikana je veleposlaniku Italije odgovoril: »Nobene potrebe ni ponovno razlagati stališče svete stolice do boljševizma. Sveta stolica je že zavrgla, obsodila in anatemizirala boljševizem z vsemi njegovimi napakami. Temu, kar je rečenega, ni ničesar dodati, ničesar odvzeti. Danes govoriti o tem, bi prav lahko imelo političen značaj, medtem ko je sveta stolica govorila seveda v *tempore non suspecto* (v času, ki ni bil sumljiv) /.../ Če bi govorila zdaj, bi se to lahko tolmačilo kot dejanje pokorščine nasvetom Farinaccija.« (Zelo znan fašistični dostojanstvenik v Italiji.) To bi škodilo višjim verskim in moralnim interesom. Vatikanski predstavnik je še dejal, da bi bil osebno prav srečen, če bi videl, da je komunizem premagan. Saj to je najhujši sovražnik Cerkve. Toda ni edini. Nacizem preganja Cerkev. In glede na to, kljukasti križ ne more biti znamenje križarskega pohoda. O takem pohodu pa Nemci govorijo. – Italijanski diplomat je vztrajal, da ne gre za oznanjanje križarske vojne, ampak za ponovno opredelitev katoliških načel nasproti boljševizmu. A spet mu je vatikanski predstavnik zasolil, da bi bilo v sedanjem času težko spominjati na napake

in grozote komunizma, pri tem pa pozabljati na nacistične strahote in preganjanja. Na argument italijanskega diplomata, da je verski položaj v Rusiji še slabši kot v Nemčiji, je papežev predstavnik odvrnil, da je veliko znamenj, da bo v bodoče Nemčija šla v tem pogledu še veliko dlje. Izrazil je mnenje, da je v tem času veliko primerneje uporabljati pregovor »en hudič preganja drugega«, kot pa oznanjati doktrino križarske vojne. – Italijanski ambasador še 27. novembra 1941 potoži: »Molk svete stolice je trn v Mussolinijevem srcu.«¹⁹

Poročilo o pogovoru je Pij XII. seveda prebral. Očitno se je z izvajanjem svojega predstavnika strinjal, saj je pripisal le opombo, da se je verski položaj v Nemčiji v zadnjem času še poslabšal.

Konec novembra 1941 so vatikanski eksperti dokončali analizo položaja Katoliške cerkve v Nemčiji. Ugotovili so: »Verski položaj v Nemčiji in v drugih priključenih in zasedenih deželah, posebno še v Warthegau, v vsej Poljski in v Alzaciji in Loreni, je zelo težaven in zelo žalosten. In nič ne kaže na kako izboljšanje, prav nasprotno; preganjanje se nadaljuje brez prestanka.« Dan poprej je Vatikan dobil še nova poročila: deportacija 2500 duhovnikov na Poljskem, interniranje 700 duhovnikov v Dachauu, 400 duhovnikov pregnanih s položaja v škofiji Metz in nekateri poslani v koncentracijska taborišča. Na Koroškem so zaplenjene vse cerkvene posesti in nemška vlada si hoče Cerkev popolnoma podrediti. »In pri vsem tem bi vlada rajha želela, naj Sveti sedež spregovori kako besedo v podporo njegove 'protiboljševiške križarske vojne'«.«

Uredniki ADSS dodajajo, da se stvari s časom niso prav nič popravile. Prizadevanje nemškega rajha, da bi se predstavljal kot bojevnik za krščanstvo, je postajalo vsak dan bolj smešno, menijo.

Za božič 1941 se je Pij XII. obrnil z običajno praznično poslanico na svet, ki ga trpinči vojna. Niti neposredno niti posredno ni z eno samo

¹⁹ ADSS/V, dok. 62 in 151.

besedo povzdignil vojskovanja proti sovjetski Rusiji, pač pa je izrekel načela, ki so lahko pomenila obsodbo tako hitlerjevskih kot staliništičnih metod. A k temu je napovedal po vojni nastop novega reda, ki bo utemeljen na pravici in ki v njem ne bo prostora za napade na svobodo in varnost drugih narodov, velikih in malih. Ne bo v tem redu prostora za zatiranje narodnostnih, kulturnih ali jezikovnih manjšin, ne bo prostora za egoizme, ki se polaščajo gospodarskih virov, ne bo prostora za totalno vojno, niti za razuzdano oboroževalno tekmo. Ne bo prostora za preganjanje vere in cerkve. Besede te napovedi je bilo mogoče razumeti, kot da so napisane na Hitlerjevo kožo. In v resnici se je nemška diplomacija čutila zelo prizadeto. »Nobenega dvoma ni, da so papeška razglabljanja močno prizadela Nemčijo in da jih je treba vzeti kot opozorilo, morda celo kot svarilo na naš račun,« je dejal nemški veleposlanik.

Papežovo božično poslanico je pozorno bral ves svet. In kdo bi se čudil, da se je kot odmev pojavila novica o Stalinovem pismu papežu. Seveda je Vatikan nemudoma zanikal. »Ta demanti ustreza resnici,« pravijo uredniki ADSS. »Nobenega pisma, ki bi prihajalo iz Kremlja, ni bilo mogoče najti v arhivih (vaticanskega) državnega tajništva«. Pa takoj dodajo: »Toda v tem času so v mape tega istega državnega tajništva že vložena poročila in brzojavke, ki so sicer prihajale iz druge nebesne smeri, ki pa niso bile nič manj senzacionalne, kot bi bila kaka spomenica ruskega diktatorja poglavarju Katoliške cerkve, in ki bi prav tako upravičeno vznemirile tretji rajh.« Te pomenljive besede se nanašajo na diplomatsko akcijo predsednika Združenih držav Amerike pri Vatikanu.

Papež Pij XII. v času druge svetovne vojne tudi po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo nikoli ni javno spregovoril ne o komunizmu (boljševizmu) ne o protikomunistični encikliki svojega predhodnika Pija XI. Divini redemptoris. Ali je to pomenilo, da slejkoprej vztraja pri besedah te enciklike in njeni veljavi neposrednega navodila za politično obnašanje katoličanov tudi še v vojnem času in zato še posebej v času

po 22. juniju 1941, ko je bila Sovjetska zveza, hočeš nočeš, potisnjena v vojno na strani protihitlerjevske zavezniške vojaške in politične koalicije? Ali pa ni morda papežev molk ravno nasprotno znamenje, da namreč papež v tem in takšnem vojnem času odstopa od operative uporabe te enciklike? Vprašanje aktualnega političnega odnosa papeža, kot verskega in tudi kot državnega poglavarja, do Sovjetske zveze je seveda daleč presegalo značaj spraševanja o kakem verskem in cerkvenem stališču. Za mnoge katolike je to postalo vprašanje najresnejše odločitve kot državljanov, kot pripadnikov svojega naroda, pa tudi kot ljudi, ki so čutili in videli, da gre fašističnim državam za pokoritev Evrope in sveta. Postavljalo se je nujno vprašanje, kako preprečiti katastrofo, ki grozi kar celim narodom, kako ohraniti svobodo posameznika, da gre skratka za obrambo pred »novim svetovnim redom« zmagovitega nacizma in rasizma. Takšno nujno vprašanje je skoraj neogibno s seboj potezalo tudi vprašanje, kako se opredeliti do pobude komunističnih strank v zasedenih deželah Evrope, saj so zdaj prav one organizirale gibanja odpora fašističnim okupatorjem in pri tem ponujale roko za sodelovanje vsem rodoljubom, ki so se bili pripravljene bojevati, ne glede na njihovo idejno in politično pripadnost.

Z molkom ali z novo besedo je na Vatikan legala velika odgovornost pred zgodovino. Svet je kar prežal na vsak njegov namig. Kajti ni šlo samo za osebne dileme ljudi v zasedenih deželah, marveč tudi za vpliv na bojno pripravljenost milijonov vojakov na obeh straneh front; šlo je za moč in udarnost gibanj odpora v zasedenih deželah, gibanj, ki so jih zavezniki vključevali kot pomemben dejavnik v svoje vojaške načrte. Uredniki ADSS opozarjajo, da so papežev glas v tem vprašanju zelo pozorno in na glas pričakovali katoliki onstran Atlantika, to je velika skupina vernikov, »katerih obnašanje bi lahko imelo odločilen učinek na izid vojne!«.

Predsednik ZDA Roosevelt se je trudil razvijati ameriško pomoč angleškemu odporu Hitlerju. Od trenutka, ko se je tudi Sovjetska zveza

znašla v vojni proti Nemčiji, pa je bilo pričakovati, da bo ameriški predsednik pomagal tudi njej. »Toda,« pišejo uredniki, »ta pomoč Roosevelta Stalinu je naletela na neprijetne pomisleke.« Pomočnik ameriškega zunanjega ministra Welles je take pomisleke osvetlil že takoj po vdoru nemških enot v Sovjetsko zvezo na tiskovni konferenci: »Nemški napad je še enkrat dokazal, da gre za hitlerjevske želje po svetovnem gospodstvu; Združene države, ki so branilke svobode, morajo pomagati Rusiji. Toda Američani so privrženi načelu svobode vesti, kar pomeni tudi svobodo veroizpovedi kot temeljno pravico vseh narodov. To temeljno pravico zanikata svojemu ljudstvu dve vladi, nacistična in sovjetska. Za ljudstvo ZDA so takšna in druga ravnanja komunistične diktature enako nesprejemljiva in tuja njihovemu lastnemu mnenju, kot so to načela in nauki nacistične diktature.« Razlika pa je v tem, da pomeni Hitler s svojo organizacijo in s svojo uničujočo vojaško močjo poglobitno nevarnost za Ameriki (»the chief danger of Americas«).

Antikomunizem nasploh, posebej pa vatikanski, je tako po 22. juniju 1941 postal za ZDA in Roosevelta ovira za pomoč Sovjetski zvezi in pri dejavnosti za pripravo zavezništva z njo proti osi. Že 23. junija 1941 je namestnik ministra za zunanje zadeve Welles izjavil za tisk: »Naša vlada meni, da bo sleherni odpor proti hitlerizmu, pa naj izvira od koderkoli, pospešil morebitni padec današnjih nemških vodij in tako okrepil našo obrambo in varnost.« Dne 30. julija prispe v Moskvo Rooseveltov odposlanec Harry Hopkins s predsednikovo osebno poslanico. Hopkins piše o pogovoru s Stalinom: »Sporočil sem mu, da je danes najpomembneje bojevati se proti Hitlerju in hitlerizmu.« Hopkinsov obisk je po mnenju Roberta Sherwooda pomenil prelomnico v vojnih odnosih VB in ZDA do SZ. Hopkins je namreč postavil generalni pogoj za pomoč: ne težkega orožja, »dokler bi na sestanku naših treh vlad temeljito in skupno ne pretehtali zadevnih strateških interesov vsake fronte kakor tudi interesov vsake izmed naših držav«. Stalin se je strinjal.²⁰

²⁰ Robert Sherwood, *Roosevelt and Hopkins – an Intimate History*, Harper, New York, 1950.

K tej Sherwoodovi sodbi pripominja zgodovinar Herbert Feis: »Jaz se nagibam k mišljenju, da je ta obisk pomenil prej točko, s katere ni vrnitve.« V dneh sklepanja Atlantske listine (9.–12. 8.), ko je britanski premier vedel, da sovjetske zahteve po takojšnjem odprtju druge fronte ni moč izpolniti, so čutili še večjo potrebo najti način, kako Sovjetski zvezi dokazati, da sta ji VB in ZDA pripravljene pomagati za daljši čas in ne samo v kritičnem trenutku. Stališče o dolgoročnosti pomoči SZ se je ujelo z vojaško oceno pomembnosti SZ. Skupni odbor kopenske vojske in mornarice je 25. septembra 1941 sporočil predsedniku Rooseveltu: »Aktivna fronta v Rusiji je veliko boljše priložnost za uspešno ofenzivo na kopnem proti Nemčiji kakor vse druge, zakaj edino Rusija ima ustrezne človeške rezerve, ki so dovolj blizu središču nemške vojaške sile.« Zgodovinar Feis pripominja: »Vseeno pa je ravnal predsednik sila previdno, ker ni hotel izzvati očitkov, da podpira komunistično Rusijo. /.../ Da bi si utrl pot, je poskušal nagovoriti Stalina, naj bi dal kakšno izjavo o svobodi veroizpovedi, kar bi vsekakor omililo katoliško opozicijo.«²¹

Roosevelt je bil glede priprav na vstop ZDA v vojno v drugačnem položaju kot Velika Britanija, ki je bila v vojni že do vratu in je morala biti vesela vsakega zaveznika, pa četudi boljševiške Sovjetske zveze. Roosevelt je moral vstop v vojno šele politično pripraviti in tu se je med drugim pojavilo vprašanje antikomunističnega razpoloženja v velikem delu ameriške javnosti. Posebno občutno je bilo takšno za vojno politiko ZDA neugodno razpoloženje med ameriški katoliki, ki so bili, podobno kot katoliška občestva po drugih deželah, pod vtisom avtoritativnih protikomunističnih stališč Vatikana. Stvar ni bila preprosta.

Ameriški zgodovinar Philip Gleason s katoliške univerze »Notre Dame« v Indiani piše, da je v ZDA v tridesetih letih pa do začetka druge svetovne vojne močno naraščala nenaklonjenost liberalnih intelektualcev in široke protestantske javnosti do katolikov. Poleg

²¹ Herbert Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin, Ljubljana, 1968.

notranjih vzrokov v ameriških odnosih je bil vir te nenaklonjenosti v stališčih katoliške hierarhije do perečih mednarodnih vprašanj in pojavov. Tu je šlo, kot piše, za približevanje uglednih katoliških osebnosti fašističnim težnjam, za njihov rastoči ekstremizem v odporu proti nevarnosti komunizma, za njihov odkriti antisemitizem po letu 1938, za nasilniško obnašanje privrženecv »Krščanske fronte«, kar naj bi dokazovalo povezanost med katolicizmom in fašizmom, predvsem pa obnašanje Katoliške cerkve v ZDA v razmerju do državljanske vojne v Španiji. »Javno mnenje,« piše Gleason, »je zelo široko podpiralo lojaliste (republikansko vladno stran v Španiji) in liberalci so v tej vojni videli jasno razpoznaven spopad med fašizmom in demokracijo, v katerem je Katoliška cerkev pokazala svojo pravo barvo, ko se je postavila na stran fašistov. Ameriško katoliško javno mnenje pa je bilo skoraj enako močno vneto za Franca; katoliški komentatorji so trdili, da gre v Španiji v resnici za vprašanje komunizma, za katerega so menili, da obvladuje republikansko stran in da je predvsem on odgovoren za lojalistično preganjanje Cerkve v Španiji. Ideološki spopad je bil skrajno neposreden. Prav posebno pa je liberalce vznemirjalo dejstvo, da Cerkev očitno diktira ameriško zunanjo politiko s svojim političnim vplivom na katoliške volivce.« – Nenaklonjenost do katolikov se je še bolj razvnela, ko je katoliška stran nastopila proti odpravi embarga za prodajo orožja republikanski Španiji. Ameriški liberalci so Vatikanu izrecno očitali »blagost do Nemčije in Italije in nasprotovanje liberalizmu in komunizmu«. Prepričani so bili, da je Katoliška cerkev očitno v zavezi s fašizmom.²²

V skladu s svojo oceno, katera je poglobljena nevarnost v svetovnem razvoju, je Roosevelt želel podpreti sovjetski vojaški napor in razširiti ugodnosti sistema lend-lease tudi na Rusijo, ugotavljajo uredniki ADSS. (Za materialno pomoč Veliki Britaniji so ZDA 11. marca 1941 sprejele zakon o posojanju in najemu – lend-lease.) »Toda notranja Stalinova

²² Philip Gleason, *Pluralism, Democracy and Catholicism in the Era of World war II*, *The Review of politics*, Indiana, 1987.

politika in posebno njegova verska politika, sta povzročali težave. Kajti politična diktatura in Stalinovo versko preganjanje sta pomenili v očeh številnih Američanov nepremagljivo oviro za kakršnokoli sodelovanje med ZSSR in ZDA.« Temu v dokaz navajajo uredniki izjavo nekdanjega predsednika ZDA Hooverja, ki jo je izrekel v Chicagu 17. septembra 1941: »Po mojem mnenju in po mnenju 99 odstotkov Američanov je totalitarizem, pa naj bo nacističen ali komunističen, odvraten. Ti dve obliki sta nemoralni, ker zavračata vero in ker ne spoštujeta dane besede. Blodni sta zaradi svojih neizrekljivih krutosti in ogabnega umora milijonov človeških bitij. Zgrožen sem nad vsakršnim kompromisom ali zavezništvom Amerike z njima. In kaj naj bo z milijoni ljudi, ki so zaslužnjeni v Rusiji in v vsej (po fašizmu obvladani) Evropi, in kaj naj bo z našo lastno svobodo, če bomo morali poslati svoje sinove v boj, da bi bila vojna dobljena v korist komunizma?«

Težko prekosljivo ostrino Hooverjeve izjave je v tem trenutku narekovalo predvsem njegovo izolacionistično stališče, tj. nasprotovanje Rooseveltovi politiki, ki se je usmerjala k intervenciji ZDA v vojno v Evropi. To razkriva že notranja protislovnost Hooverjevega vprašanja. Kajti alternativa k »vojni, dobljeni v korist komunizma«, ni moglo biti kaj drugega, kot poraz Anglije in zmaga nacizma (fašizma) v Evropi, če že ne tudi v Ameriki. Komaj tri mesece pozneje je dejanski razvoj vojne ameriškemu izolacionizmu izpodmaknil tla pod nogami. Ali pa je to pripomoglo tudi k bolj razlikujočemu gledanju na nacizem in komunizem, ki ju je Hoover izenačil s skupnim imenom »totalitarizem«? Seveda so v igri še drugi momenti. Ne gre pozabiti, da je izolacionizem v ZDA imel veliko starejše in dosti globlje korenine, pa mu je antikomunizem bil priročen svež argument v stari pravdi.

Stari preudarki so vplivali tudi na odklonilno stališče ameriških katolikov do kakršnegakoli sodelovanja s Sovjetsko zvezo. Številni irski Američani so bili gorki Angležem in vsakršni pomoči njim v vojni in zato so bili tudi proti pomoči njihovim zaveznikom, posebno, če je to bila Sovjetska zveza. Privoščili bi poraz Rusom, ker so ga še bolj

privoščili Angležem. Očitno bi se jim v tem računu zmaga Nemčije in nacizma ne zdela predraga postavka. S takšnih stališč sta izolacionizem odkrito zastopala bostonski nadškof in nadškof v Baltimor-Washingtonu. Nič čudnega, da je že junija 1941 predsednik Roosevelt tožil apostolskemu delegatu v Washingtonu Cicognaniju o izolacionizmu nekaterih ameriških škofov.

V takšnih razmerah je veliko pozornosti vzbudil škof Hurley (St. Augustine – Florida), ki je bil le malo pred tem še dejaven v Vatikanu, v državnem tajništvu. Odločno se je namreč zavzel za pomoč Sovjetski zvezi in trdil, da je nacizem večje zlo od komunizma.²³

Apostolski delegat v Washingtonu Cicognani je 1. septembra 1941 poročal Vatikanu o stališčih ameriških katolikov v teh sporih. Z redkimi izjemami so Nemčiji nasprotni, je zapisal, ker vedo, da bi nacistična zmaga pomenila razširjenje verskega preganjanja. Toda mnogi med njimi se ne morejo prepričati, da bi bila sedanja vojna ideološki konflikt med demokracijami, ki se bojujejo za obrambo civilizacije in krščanstva, in diktaturami, ki poskušajo povsod vsiliti tiranijo in brezverstvo. Večina jih sicer podpira pomoč Angliji, imajo pa pomisleke proti vstopu ZDA v vojno. Raje bi videli končanje vojne po poti sporazuma med državami. Škofje so se v glavnem vzdržali javnih izjav, z izjemo bostonskega, dubuškega (Dubuque), baltimorskega in cincinatijskega, ki so nastopili proti intervenciji. Vprašanje pomoči Rusiji pa je moralo naleteti na še močnejše pomisleke. Nasprotniki takšne pomoči upravičujejo svoje stališče zlasti s sklicevanjem na encikliko Pija XI. iz leta 1937 proti ateističnemu komunizmu. Opirajo se predvsem na odstavek, ki pravi: »Komunizem je nekaj bistveno slabega in zato v nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanske omike.« Cicognani pripominja: »Iz tega navedka, ki mu dajejo veljavnost dogme, sklepajo, da je politika ameriške vlade v razmerju do Rusije nasprotna papeškim naukom in da je torej katoliki ne morejo

²³ Hansjakob Stehle, n. d., 457.

odobravati. Takšna razlaga ima velik vpliv na številne vernike.« Ciconnani dodaja, da ne razlaga vsa cerkvena hierarhija v ZDA papeško besedilo na tak način. Nekateri prelati, kot nadškof iz Detroita, monsignor Mooney, menijo, da takšna eksegeza (verska razlaga) enciklike Divini redemptoris ni neizogibna, in se bojijo, da bodo ameriški katoliki izpostavljeni obtožbi, da niso dovolj patriotični. Monsignor Mooney je predlagal, naj Sveti sedež sam poda interpretacijo enciklike.²⁴

Newyorški nadškof Spellman je 4. septembra 1941 kar sam pisal papežu Piju XII. o kontroverzah v ameriški katoliški javnosti ob evropski vojni in ob pripravah na ameriško intervencijo. Posebno o kontroverzah ob nastopih škofa Hurleya in njegovih trditvah, da je nacizem slabši od komunizma in da naj katoliki podpro predsednika Roosevelta, ko pomaga Rusiji. Katoliški listi so Hurleya odkrito napadli in – kar je incident brez primerjave v ameriški zgodovini – nadškof Beckman ga je napadel v nagovoru po radiu. »Skratka,« piše Spellman, »stvari so tukaj hrupno zmedene. Prizadevam si opravljati svojo dolžnost katoliškega škofa, kot jo sam vidim, in posvečati se nalogam svoje službe, ne da bi vmešaval cerkev v brezkoristne in nesmiselne kontroverze.«²⁵ Ko bi le mogel to Spellmanovo pismo tedaj brati kdo od odgovornih pri nas!

Izjave škofa Hurleya so povzročile, tako pišejo uredniki ADSS, velikansko zgražanje med katoliki. Obtoževali so ga celo kršitve državne (!) ustave, saj da je odločanje o vojni stvar predsednika. Mnogi pa so v njegovih izjavah, glede na to, da je komaj leto poprej še delal v Vatikanu, videli celo izraz mišljenja samega Svetega sedeža. Da bi zasukal katoliško javno mnenje ali vsaj dosegel, da v kongresu podpre njegovo politiko, je predsednik Roosevelt spoznal, da se mora obrniti kar na Rim. Tam je imel že od prejšnjega leta svojega posebnega odposlanca, ambasadorja Myrona Taylorja pri papežu Piju XII. Taylor se

²⁴ ADSS/V, dok. 56.

²⁵ ADSS/V, dok. 61.

je tisti čas iz zdravstvenih razlogov mudil doma, v ZDA. Roosevelt se je odločil, da ga nemudoma pošlje nazaj k papežu s posebno nalogo. Apostolski delegat v Washingtonu Cicognani je o tej nameri že 27. avgusta 1941 brzojavil v Vatikan. Sporočil je, da bo Myron Taylor 4. septembra odpotoval v Rim. Teden pozneje je popravil, da Taylor prihaja 9. septembra in da želi avdienco pri papežu že naslednji dan.

Rooseveltova navodila Taylorju so določala, da mora papeža pridobiti za Atlantsko listino z dne 14. avgusta 1941 in ga prepričati, da je nujno potrebno pomagati Rusiji proti Hitlerju. Tako ugotavljajo uredniki ADSS. Prva zadeva je bila teoretično lahka, kajti Pij XII. je že sam v svojih poslanicah razvil ideje o razorožitvi in mirni zavezi med narodi. Bolj trnovo je bilo rusko vprašanje.

Že 3. septembra 1941 je Roosevelt za popotnico Taylorju sestavil naslednje pismo papežu: »Vaša Svetost! G. Myron Taylor bo po mojem naročilu obravnaval z Vašo Svetostjo nekatere zadeve, glede katerih bi jaz zelo želel, da razloži moje misli in ameriško mnenje. To so zadeve, ki me močno vznemirjajo. Prva med njimi se nanaša na stališče ruske vlade in ruskega ljudstva do vere. Kolikor sem obveščen, so cerkve v Rusiji odprte. Mislim, da obstaja resnična možnost, da bo Rusija pod vplivom sedanjega konflikta priznala versko svobodo v Rusiji, ne da bi seveda priznala katerikoli cerkvi pravico uradnega vmešavanja v vzgojo ali politične zadeve v Rusiji. Imam vtis, da bi to, če bi se dalo doseči, postavilo možnost obnove resnične verske svobode v Rusiji na veliko boljšo podlago, kot pa je danes verska svoboda v Nemčiji. – V Združenih državah je veliko ljudi v vseh cerkvah, ki menijo, da v Rusiji popolnoma vlada komunistična oblika družbe. Po mojem mnenju je dejstvo, da v Rusiji vlada diktatura, ki je enako toga v svojem bistvu kot diktatura v Nemčiji. Pa vendar menim, da je ta ruska diktatura manjša grožnja varnosti drugih držav, kot pa je nemška oblika diktature. Edino orožje, ki ga ruska diktatura uporablja zunaj svojih meja, je komunistična propaganda, za katero seveda priznavam, da je v preteklosti služila namenu, da bi rušila obliko vladavine, obstoječo

v drugih deželah, veroizpoved in tako naprej. Nasprotno pa Nemčija ni samo uporabila in še vedno uporablja propagando te vrste, marveč se je lotila uporabe vsakršne oblike vojaške agresije zunaj svojih meja z namenom osvojiti svet, tako z močjo orožja kot z močjo propagande. Menim, da je preživetje Rusije manj nevarno religiji in cerkvi kot takšni, pa človeštvu na splošno, kot pa bi bilo preživetje nemške oblike diktature. In še, menim, da bi voditelji vseh cerkva v Združenih državah morali jasno spoznati in priznati ta dejstva, da ne bi smeli zapirati svojih oči pred temi temeljnimi vprašanji in s svojim sedanjim stališčem v tem vprašanju neposredno pomagati Nemčiji pri njenih sedanjih namerah. – Zavedam se skupne želje Vaše Svetosti in mene, da bi mogli zopet obnoviti trajni sporazum med ljudmi in državami na temelju krščanskih načel, in sem zato prosil g. Taylorja, naj moje občutje v tej zadevi razloži Vaši Svetosti, da bi mogli razumeti moje stališče v tem pogledu.«²⁶

Papež Pij XII. je Rooseveltovega odposlanca Myrona Taylorja res sprejel dan po prihodu v Rim, 10. septembra 1941. O njunem pogovoru ni zapisa. Vsebinsko je mogoče posredno razbrati iz zapisa pogovora, ki ga je imel s Taylorjem 11. septembra 1941 papežev »zunanj minister« kardinal Maglione. Taylor je Maglioneja informiral o moralnem in materialnem položaju v Združenih državah. Vsi Američani so prepričani, da bo Hitler izgubil vojno; ZDA so se pripravile za obrambno vojno in njihov vojaški potencial je že dosegel »izredno moč, ki je drugi niti ne slutijo«. Res, časopisje piše drugače, toda le zato, da se država ne bi uspavala. Sicer pa so ZDA odločene ostati zunaj spopada, če jih Hitler ne bo izzval; toda v primeru kakega incidenta bi enodušnost v želji po miru postala enodušnost za vojno. Taylor je razložil atlantsko deklaracijo o vojnih ciljih zaveznikov. Predsednik Roosevelt in premier Churchill želita, da bi se papež s svojim glasom pridružil njunemu, da bi »s svojo lastno deklaracijo podprl ideje, ki sta jih izrazila predsednik in britanski premier«. Prišel je trenutek, da papež spregovori.

²⁶ ADSS/V, dok. 59.

Pozneje bi njegova beseda lahko bila neučinkovita. Maglione je odvrnil, da je papež v encikliki *Summi pontificatus* in v svojih božičnih govorih 1939 in 1940 že razložil pogoje pravičnega miru in da je zahteval za vse narode, velike in male, pravico do neodvisnosti. Papež bi to lahko ponovil, če bi bilo potrebno, toda ne želi mešati svojega glasu z glasovi državnikov, kajti s tem bi se izpostavil sumu pristranosti v razmerju do enega ali drugega tabora. – Taylor se je nato lotil druge teme, najbolj pomembne za nadaljnji razvoj. V Ameriki so poleg Ircev, ki so dedni sovražniki Angležev, tudi tisti katoličani, ki razlagajo encikliko *Divini redemptoris* tako, da po njihovem ni mogoče delati razlike med komunizmom in ruskim narodom, niti pomagati Rusiji, ne da bi podpirali komunizem. Tudi Taylorju so ameriški prelati dejali, da se je treba izogniti razkolu med ameriškimi katoličani in da bi zato bila potrebna papeževa razlaga. Maglione je odgovoril, da se čudi, da lahko stvar, ki je tako jasna, postane predmet dvomov: »Sveti sedež je obsodil in obsoja komunizem. Nikoli pa ni izrekel besede in je ne more izreči proti ruskemu narodu. Obsodil je tudi rasistične doktrine; a kdo bi mogel reči, da je sveti oče nasprotnik, in ne zelo velik prijatelj nemškega naroda?« Taylor je kljub temu vztrajal, naj papež sam razloži encikliko svojega predhodnika, a kardinal je kar ponaavljal, da za kaj takega ne vidi potrebe. A k zapisku o pogovoru si je vendarle zabeležil: »Če bi se ponudila priložnost diskretno napraviti razloček (»distinzione«) med komunizmom in ruskim narodom, med nacizmom in nemškim narodom, bi (ameriška katoliška) hierarhija to lahko veljavno napravila, pa vendar ostala prepričana, da ne govori proti naukom Svetega sedeža.«²⁷

Papežev državni sekretar Maglione je Taylorja že naslednji dan (12. septembra 1941) zopet sprejel. Vmes se je gotovo pogovoril s papežem, zato uredniki ADSS menijo, da sporočila, ki jih je v tem ponovnem stiku z ameriškim predstavnikom dodal svojim izvajanjem prejšnjega dne, izražajo papeževe intencije. Podoba je takale:

²⁷ ADSS/V, dok. 69.

Kardinal Maglione je povedal, da bo papež ob prvi priložnosti ponovil svoje nauke o vojni, o pravici in usmiljenju, ki morajo urejati odnose med narodi. Uredniki ADSS vidijo v tem papeževu namero, da kolikor mogoče ustreže želji zaveznikov glede njegove podpore Atlantski listini. In zdaj drugo vprašanje, želja nekaterih ameriških škofov, da papež razloži pomen enciklike *Divini redemptoris*: Kardinal Maglione je obljubil, da bo pisal apostolskemu delegatu v Washington monsignorju Cicognaniju in mu dal navodilo, da odgovori na diskreten način in samo prelatom, ki ga bodo vprašali za pojasnilo o tej točki, da v encikliki Pija XI. ni ničesar proti ruskemu narodu. Papež je obsodil komunizem in ta obsodba ostaja. Za ruski narod pa je papež imel in ne more imeti drugega kot očetovska čustva.

Smisel je bil jasen, pravijo uredniki ADSS: »Vlada v Washingtonu tudi sama ne bi želela pomagati komunizmu, ki ga ameriški državljani zavračajo, kot ga je tudi že papež zavrnil, želela bi pa pomagati ruskemu narodu v vojni proti nacistični Nemčiji. To je jasno pomenilo, da sveta stolica nikakor ne bo načelno ugovarjala pomoči Združenih držav Rusiji in da si katoličani nimajo kaj očitati, če podpirajo Roosevelta, ko pomaga Stalinu proti Hitlerju.«

Zgodovinar Hansjakob Stehle ob teh dokumentih domneva, da je Pij XII. najbrž spoznal, da imata zlo komunizma in zlo nacionalsocializma lahko različno težo, odvisno od tega, ali se tehtata s tehtnico Cerkve ali države. Myron Taylor je prišel v Rim ne le zato, da bi papeža prepričal o nujnosti reševanja Sovjetske zveze, marveč tudi, da bi ga odvrnil od idej o kaki protisovjetski križarski vojni, če ga že ne bi pridobil kar za križarsko vojno proti nacizmu. Glede Rooseveltovega mnenja, ki ga je Taylor sporočil Piju XII., namreč, da verjame, da je ruska diktatura manjša grožnja varnosti drugih narodov kot nemška oblika diktature, Stehle meni, da tega pač ni bilo mogoče kar zavrniti. Kajti na dlani je bilo dejstvo, da je Hitler vojno začel, da je v dveh letih spravil na kolena osem evropskih držav, pet nadaljnjih pa napravil za svoje satelite, medtem ko je Stalin, potem ko ga je šele Hitler po

dolgi izolaciji potisnil v igro, doslej prodril samo do starih meja ruskega carstva, na Baltiku, na Finskem in vzhodnem Poljskem. Tudi v Vatikanu so jasno videli, da Rooseveltova teza »drži, če jo opazujemo politično in vojaško«, če uporabimo besede iz analize kardinala Tardinija.²⁸ O tej analizi več v nadaljevanju.

Če bi Stehle in Tardini stvar pogledala še z vidika slovenskega naroda, ko sta štela države, ki jih je Hitler z Mussolinijevo pomočjo potolkel, bi morda uporabila še kak ostrejši izraz za zlo, ki je Slovence hotelo spraviti kar s sveta ...

Ameriška stran se ni zadovoljila s skrajno prikrito in malo obvezujočo rešitvijo problema, kakršno je ponudil Vatikan. Še naprej je vztrajala, da izposluje liberalno interpretacijo enciklike *Divini redemptoris*, ugotavljajo uredniki ADSS. Da bi papeža za to vendarle pridobil, je Myron Taylor ponavljal, da 124. in 125. člen sovjetske ustave razglašata versko svobodo in da so cerkve v Rusiji odprte. Vatikan je s svoje strani ugovarjal in se skliceval na sovjetsko prakso, ki da oporeka Rooseveltovi interpretaciji. Medtem je še ameriški veleposlanik v Moskvi Stalinu dopovedoval, naj vendar izusti kako dobro besedo v tem pogledu.

Znano je, da se je Sovjetska zveza 24. septembra 1941, skupaj z drugimi zavezniškimi državami, pridružila anglo-ameriški Atlantski listini. V tej izjavi, ki je namenjena »končnemu uničenju nacistične tiranije«, je med drugim navedeno spoštovanje načela, da imajo vsi narodi pravico izbrati obliko vladavine, pod kakršno želijo živeti. Sovjetska zveza je še s posebno izjavo potrdila, da se hoče bojevati za ohranitev »temeljev kulture in civilizacije«, ki jih hitlerjevski fašizem ogroža z vojno, vsiljeno demokratičnim državam, potrdila je, da gre za odločitev o usodi Evrope in vsega človeštva za mnoge decenije, za zagotovitev pravice narodov do samoodločbe, za pravico vsakega naroda do suverene

²⁸ Hansjakob Stehle, n. d., 232–233.

državnosti in do svobodne izbire družbene ureditve in oblike vladavine, za pravico, da si po lastnem preudarku zagotovi gospodarski in kulturni napredek. Posebne izjave o verski svobodi pa ni bilo, četudi je vse, kar je bilo tedaj rečenega o zavezniškem programu, smiselno vsebovalo med drugimi svobodami tudi to svobodo. Podobno kot je tudi sam pojem antifašizma temeljil na obrambi demokracije, demokratičnih držav in demokratičnih mednarodnih odnosov. Konceptija antifašizma je za komunistične stranke pomenila, da v tem usodnem spopadu sveta z nacizmom ali fašizmom svoje posebne smotre podredijo potrebam bojnega zavezništva z vsemi drugimi nasprotniki te poglavitne grožnje življenju svobodoljubnih narodov. Dvom o njihovi verodostojnosti je bil upravičen, a v tem času ni mogel obveljati kot apriorno izhodišče za zavezniško in politično odločanje v vojni. Na tej črti je bilo prizadevanje ameriškega predsednika za pojasnitev političnega stališča Vatikana in samega papeža, skladno z verskim.

V dokumentih je objavljena obsežna analiza državnega tajnika monsignorja Tardinija, ki to vprašanje vsestransko razglablja z vidika Cerkve in Vatikana. V tej analizi na določen način in začasno sprejema Rooseveltovo tezo o manjši nevarnosti komunizma v primerjavi z nacizmom, ugotavljajo uredniki ADSS. »Predsednik trdi,« razglablja Tardini, »da je Nemčija nevarnejša od Rusije. Če se vse omeji na politično in vojaško področje, ta teza najbrž drži. Nacistična Nemčija je politično veliko bolj organizirana kot Rusija in je tudi vojaško veliko močnejša. Kaj pa naj rečemo, če preidemo na versko področje? Pod ideološkim vidikom sta komunizem in nacizem enako napačna in škodljiva, oba sta materialistična, oba sta protiverska in oba sta uničevalca najelementarnejših pravic človekove osebnosti, oba sta nepomirljiva nasprotnika Svetega sedeža.« V Tardinijevem razmišljanju nastopa še več argumentov podobne vrste. Vprašanja nacističnega rasizma in uničevanja Judov se še ne dotakne.

Toda pomembno je, da je monsignor Tardini tri dni pozneje spisal še en opomnik o istih vprašanjih. V njem najprej razčleni smisel

vprašljivega odstavka v encikliki *Divini redemptoris*, ugotavljajo uredniki ADSS. Vpraša, ali je Pij XI. že vnaprej obsodil vojaško in gospodarsko pomoč Rusiji? In odgovarja: Očitno ne! Opozorilo Pija XI. je bilo usmerjeno proti politiki »ponujene roke«, proti sodelovanju med katoliki in komunisti znotraj različnih narodov in ni govorilo o sedanjih okoliščinah. Na teoretični ravni je torej odgovor jasen: »Ali je Pij XI. govoril o vojaškem sodelovanju, tj. o pomoči Rusom, da bi se branili pred vdorom v svojo domovino? Treba je odgovoriti: Ne, Pij XI. je govoril o sodelovanju, večkrat tudi nezavednem, katolikov s komunistično propagando v njihovih deželah /.../ Resnica in poštenost zahtevata, da se ta odstavek ne uporablja, ko gre za odločanje o drugih vprašanih, ki so lahko zelo pomembna, o katerih pa papežev odstavek, o katerem sedaj diskutiramo, ne govori.« – V nadaljevanju svoje druge analize Tardini ugotavlja, da tudi Stalin ni zgolj miroljuben poglavar države, prisiljen k vojskovanju. Za Tardinija je Stalin »podžigalec vojne, ki mu je zločinske namere prekrižal zločinec, ki je predrznejši od njega«. Če Rusi v vojni zmagajo, bo to zmaga komunizma, ki bo postal absoluten gospodar na evropski celini. Tardinijev sklep je, da ni primerno izjavljati česarkoli, kar bi razrešilo pereče vprašanje vojaške pomoči Rusiji, ugotavljajo uredniki ADSS.²⁹

Hansjakob Stehle pa takole izbira ključna mesta v Tardinijevem razglabljanju: V nasprotju z Rooseveltom je Tardini prepričan, da Stalin ni samo ruski diktator, marveč tudi ateistični komunist, ki na področju religije ne pozna nobenega kompromisa, »četudi vihti zdaj prapor domovine namesto prapora internacionale«. Ali je Hitlerjeva Nemčija manj nevarna? Tardini: »Verski obredi so v Nemčiji manj ovirani kot v Rusiji. Ali to pomeni, da je Rusija nevarnejša? Takšen položaj je samo trenuten. Brž ko bo nacizem gotov svojih moči navznoter in navzven, bo brezobzirno naprej razvil svoj protiverski program /.../« Tardini si torej želi uničenja tako komunizma kot nacizma, ugotavlja Stehle. A kako si papežev 'zunanji minister' to sploh zamišlja? Dilemo, ki se

²⁹ ADSS/V, dok. 78.

je dozdevno postavila pred vatikansko politiko, Tardini nemirno in jezljivo valja pred seboj kot kako uporno, oglato skalo, pravi Stehle. Je prevelik diplomat, da ne bi vedel, da se v veliki politiki ni mogoče izogniti odločitvam in še celo ne izbiri med dvema zloma. Rahlo sluti, da si tak luksuz morda utegne privoščiti Cerkev, a nikakor nobena država. Zato se oklepa neke možnosti, ki jeseni 1941 nikakor ni bila izključena, namreč, da bi Hitler potolkel Stalina, a da bi nacizem iz tega boja izšel oslavljen in premagljiv. Tardini si je namreč pri tej priložnosti kar prostodušno zapisal »recept« za to vablljivo »rešitev«: »Če bi jaz bil blizu Rooseveltu in Churchillu, bi jima dal takšen nasvet: Pomagajte Rusom, toda s pametjo. Ta pamet pa bi bila, pomagajte jim samo toliko, kolikor je nujno, da se bojišče odvrne od zahoda k Rusiji in da se komunizem in nacizem kolikor mogoče oslabita; toda ne pomagajte Rusom toliko, da bi se lahko izognili porazu, ki je v sedanjih okoliščinah tudi zaželeni poraz komunizma. In da povem resnico, upam, da je v bistvu tak tudi Rooseveltov program /.../« Stehle ugotavlja, da Tardinijev »recept« izraža tisti namen, ki ga je Stalin po drugi svetovni vojni pripisoval zahodnim zaveznikom; in ta očitek uporabljal kot argument v hladni vojni.³⁰

Kljub neskončni diplomatski opreznosti in kljub vsej skrbni izbravnosti izraza, ki dovoljuje, da ga vsak razume tudi po lastni želji, in ki noče zavriniti niti tistega, ki bi slejkoprej hotel komunizem in komuniste kar satanizirati, je v teh vatikanskih dokumentih vendarle mogoče odkriti tudi kako vrzel, skozi katero posije žarek človeškega preudarka, neodvisnega od vsakršne eksegeze. Žarek, ki hipoma razsvetli celo prizorišče, posije na enem mestu tudi skozi gosto pletivo razmišljanj msgr. Tardinija, »zunanjega ministra« papeža Pija XII. V navedenem dokumentu z dne 15. septembra 1941 zasveti v stavku, v katerem sprašuje, ali zavrnitev sodelovanja s komunizmom velja tudi za pomoč Rusom, »ki so napadeni na ozemlju svoje lastne očetnjave« (»attaccati nel loro territorio patrio«). Biti napaden v lastnem domu,

³⁰ Hansjakob Stehle, n. d., 233–234.

to je položaj, ki pooblašča vsakogar, da se brani, prav nič odvisno od politične barve. In upravičuje tudi vsakogar, da mu poda roko pomočnico. To je človeško pojmovanje pravice, ki presega vse čase in vsa verovanja. Pravičnost obrambe na domačih tleh napadenega naroda je priznaval tudi odgovorni papežev svetovalec. Morda je tudi to pripomoglo k bolj odločnemu značaju končnega papeškega navodila, poslanega apostolskemu delegatu v Washingtonu Cicognaniju.

Papež namreč Tardinijevega nasveta, naj Cerkev ne črhne besede, ni sprejel. Privolil je, da ameriškim katolikom dejavno odvzame vse pomisleke, kar zadeva vojaško pomoč Sovjetski zvezi. In tako je 20. septembra 1941 vatikanski državni tajnik poslal apostolskemu delegatu v Washingtonu Cicognaniju navodilo, ki po besedah urednikov ADSS, »pomeni v bistvu isto kot avtentična interpretacija enciklike Divini redemptoris v smislu, kakor ga je terjal Roosevelt«.

Navodilo Cicognaniju jasno poudarja: Papež je zavrnil komunizem, ne pa Rusije. »Kar zadeva interpretacijo dobro znanega odstavka v enciklici Divini redemptoris Njegove Svetosti Pija XI., priznavam, da se mi ne zdi, da bi pri tem mogla nastopiti kaka posebna težava. Saj je temeljna norma eksegeze, da je treba vsako besedilo presojati skrbno v njegovem naravnem kontekstu. Če to priznamo, je veliko lažje vsakomur (!) ugotoviti, da je v tem kontekstu Pij XI. nameraval govoriti o dobro znanem manevru 'ponujene roke'. Papež je opozarjal vernike, da ne smejo v svojih deželah dati svojega sodelovanja komunistom, celo če gre za pobude humanitarnega značaja, ker bi le-ti takšno sodelovanje izrabili za razširjanje in zmago njihovega boljše-viškega programa. Takšen je jasen in izrecen smisel, ki ga izraža Pij XI. v tistem delu enciklike. In tega smisla se je treba držati, kadar bi že hoteli citirati ta odstavek, ki ga je napisal vzvišeni pontifeks. Vrh tega [torej dodatno k dejstvu, da ne gre za položaj v letu 1937!] je očitno, da Sveti Oče v enciklici Divini redemptoris hoče zavrniti samo ateistični komunizem, ne pa ruskega naroda, kateremu v istem dokumentu piše izraze očetovske dobrohotnosti in sočutja.« – Navodilo

Cicognanija še opozarja, da so takšne opombe očitne in lahko razumljive, da pa bo apostolski delegat brez težav uvidel, da niti Sveti sedež niti »Osservatore Romano« [vatikanski dnevnik] tega ne moreta izreči. Namesto tega lahko apostolski delegat takšne opombe izreče ustno in zaupno monsignorju Mooneyu in drugim škofom, ki jih lahko uporabijo z dobrim namenom. Skratka, škofje se morajo izogniti vsaki omembi Svetega sedeža.³¹

Uredniki ADSS komentirajo: Tako bi torej ameriški škofje lahko brez bojazni pred preklicem iz Rima razpršili pomisleke svojih »ovčic«, ki se morda boje, da kršijo navodila in nauk Pija XI., če podpirajo Rooseveltovo politiko. Stvar pa vendarle ni ostala pri tem skrivnem in skoraj nič obvezujočem navodilu. Apostolski delegat Cicognani je namreč dobro in učinkovito izrabil pooblastilo, ki ga je dobil, tudi za javno rabo.

Dne 14. oktobra 1941 je povabil k sebi cincinnatijskega nadškofa Johna T. McNicholasa. Izbral ga je po nasvetu detroitskega nadškofa Mooneya in generalnega tajnika 'National Catholic Welfare Conference' (Vsedržavne katoliške dobrodelne konference) monsignorja Michaela Readyja, potem ko ju je seznanil z navodilom Vatikana. Nadškof McNicholas naj bi bil »najbolj primerna oseba, da poda javno izjavo o interpretaciji znanega odstavka v encikliki Divini redemptoris«. In kakšne so bile odlike, ki so ga priporočale, da opravi to pomembno dejanje? Cicognani je kar obširen: »Dotični združuje v sebi osebni ugled, zdravo doktrino in zrelo presojo z globoko vdanostjo in lojalnostjo Svetemu sedežu in je vrh tega eden najbolj čaščenih članov ameriške hierarhije in ga nihče ne bi mogel dolžiti, da se spogleduje s civilnimi oblastmi tukajšnje vlade; nasproti le-tem je vedno ohranil spoštljivo in previdno zadržanost; ob nekaj priložnostih se celo ni vzdržal javne kritike na račun vladnih ukrepov, kadar je pač menil, da škodujejo blagru naroda in koristim Cerkve, toda vselej na primeren, vzvišen in dostojanstven način. Poleg tega je, čeprav obsoja nacizem

³¹ ADSS/V, dok. 93.

in komunizem, ponovno spodbujal vernike svoje nadškofije k molitvi za mir, za oblasti tukajšnje dežele in jih opominjal, naj složno slede nauke Cerkve in naj bodo v zadevah javne in svobodne diskusije usmiljeni z vsemi, naj se izogibajo izpostavljanju imen in naj spoštujejo mnenja tistih, ki mislijo drugače.«

Cicognani je molčal o priimku svojega izbranca, ki priča, da je irskega rodu in zato primeren, da prepriča irske Američane, gorke Angležem, in zato gorke tudi Rusom, a ne toliko zaradi Pija XI., kolikor zaradi narodnostnega nasprotja. Izbira Irca za javnega interpretatorja enciklike *Divini redemptoris* je dokaz, da ni šlo le za to, da se ameriškim katolikom z idejnega stališča omogoči, da se politično odločijo tako ali drugače. Izbira Irca pove, da je šlo za podporo čisto določenemu stališču! Ircem naj se vzame možnost, da svojo anglofobijo prikrivajo s sklicevanjem na antikomunistično stališče Pija XI.

Nadškof McNicholas je bil takoj voljan sodelovati. Dogovorili so se, da bo izjava v obliki pastirskega pisma, naslovljenega duhovščini in vernikom njegove nadškofije. S takšno obliko se bo izognil vtisu, da hoče poučevati druge člane hierarhije ali govoriti katolikom celotnih Združenih držav. Dogovorjeno pa je bilo, da bodo to pastirsko pismo pohvalili tudi drugi škofje, med njimi gotovo čikaški, monsignor Stritch, manchesterski, monsignor Peterson, in sam monsignor Mooney. Pismo bo razširjala informativna služba N.C.W.C. (National Catholic Welfare Conference), izročeno pa bo tudi dopisnikom posvetnega tiska.

Pastirsko pismo nadškofa McNicholasa je bilo objavljeno 30. oktobra 1941. Njegovo vsebino je apostolski delegat takole povzel: »Potem ko je spodbudil vernike k usmiljenju in k strpnosti v zadevah političnega mišljenja, je monsignor McNicholas spomnil na odlomke v encikliki Pija XI. o Nemčiji in na v njej vsebovano razločevanje med nacizmom in nemškim narodom. Nato pa prehaja k temu, da na podoben način razglablja o sovjetskem režimu in ruskem narodu; od tega prehaja k razmotrivanju spornega odstavka enciklike *Divini redemptoris*, tako

da ga postavlja v njegov pravi kontekst in da iz tega pride do sklepa, »da se ga ne sme uporabljati v sedanjem trenutku oboroženega spopada«. (»/.../ la conclusione che esso non e da applicarsi al presente momento di conflitto armato« – tako v poročilu apostolskega delegata; oz. »/.../ il ne doit pas etre applique au moment present du conflit arme« – v prevodu urednikov ADSS.)³²

Šest tednov pozneje je japonski napad na ZDA neusmiljeno presekal problem intervencionizma in s tem tudi odrešil katoličane Združenih držav vsakršnih verskih pomislekov glede Rooseveltove vojne politike. To je do določene mere tudi omejilo domet vatikanskih navodil ameriškim škofom, menijo uredniki ADSS. Toda prepričani so, da to prav nič ne zmanjšuje pomena te odločitve za zgodovino papeža Pacellija. »Morda je dobro ugotoviti,« tako nadaljujejo, »da je (Pacelli) pripomogel k temu, da sta (vatikanski) državni sekretariat in ameriška (katoliška) hierarhija govorila tako, kot da priznavata, skupno z Rooseveltom, da je hitlerizem najbolj nevaren sovražnik, nad katerim je vojaška zmaga sama upravičena, celo če bo dosežena s pomočjo sovjetske Rusije.«³³

Glas o tolmačenju ameriških škofov, da predvojna prepoved sodelovanja s komunisti iz enciklike *Divini redemptoris* ni kar prenosljiva v čas vojne proti Hitlerju in njegovim zaveznikom, je prav hitro segel tudi do okupirane Ljubljane. Dokaz temu je ostri ugovor nespravljljivih slovenskih katoliških antikomunistov proti omembi te razlage, ki smo ga navedli v začetku tega spisa. Posledice tega za vsakršen premislek nesposobnega političnega antikomunizma, ki se je moral sprevreči v dejavno nasprotovanje Osvobodilni fronti in protifašističnemu narodnoosvobodilnemu boju, so bile strahotne. Logika tega sovražnega nasprotovanja je vodila naravnost v skrajne oblike kolaboracije, z vsemi nasledki. Za njegove odgovorne nosilce pa je posebej tragično dejstvo,

³² ADSS/V, dok. 131.

³³ ADSS/V, 25–26.

da kljub njihovi morebitni nasprotni veri, niso ravnali po stališču in navodilu papeža, ne po starem Pija XI., ne po aktualnem Pija XII.

Tudi dogmatski antikomunizem ameriških katolikov ni ostal brez slabih nasledkov, četudi ga je vatikanska intervencija tako kmalu ublažila. Ti nasledki so v ZDA še po vojni obremenjevali ugoden razplet vprašanja odnosov med državo in cerkvami, posebno še pojasnitev odnosa med katolicizmom in demokracijo. Stvari so šle tako daleč, da je v ZDA katoliški antikomunizem doživel primerjavo s komunizmom samim, kot primerjavo dveh sicer nasprotujočih si sistemov, ki pa sta oba totalitarna. O tem piše že omenjeni ameriški zgodovinar Philip Gleason v navedenem delu.

Problem odnosa katolikov do vojne s hitlerjevsko Nemčijo, v kateri nastopa kot zaveznik tudi Sovjetska zveza, je bil občuten tudi v Veliki Britaniji. Med objavljenimi vatikanskimi dokumenti je poročilo apostolskega delegata v Londonu Godfreyja z dne 26. novembra 1941, kjer med drugim piše: »Zavezništvo med britanskim imperijem in Rusijo je gotovo povzročilo precej kočljiv položaj za katolike, toda zdaj, ko se je poleglo prvo presenečenje ob novici o nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, se stvari postavljajo na jasno mesto. Povzdiguje in razglša se (v katoliških krogih) nujnost vojaškega zavezništva, medtem ko se zavrača boljševiska ideologija. Westminsterski kardinal (Arthur Hinsley) in škofje so v svojih pastirskih pismih in v svojih nagovorih in pozivih k molitvi enotni v stališču, da gre v sedanji vojni za boj proti pangermanskemu poganstvu, ki povzdiguje kri in nemško raso višje od dragocene Jezusove krvi in ki hoče, da bi se v tem boju Odrešenikov križ priklonil pred kljukastim križem svastike. Med laiki je nedavno vikont FitzAlan, stric norfolškega vojvode, ki uživa velik ugled v vsej deželi, nastopil z govorom v lordski zbornici in dejal, da v nekem kraju Francije [Vichy?] govore, da angleški katoliki nimajo pravice podpirati vojaško zavezništvo z Rusijo. Po mnenju FitzAlana je to najbrž čista nacistična propaganda, a vendar bi na vsak način hotel kategorično zavrni takšne trditve, saj so katoliki

strnjeno privrženi kardinalu Hinsleyu, ki je septembra v govoru po radiu dejal, da imajo katoliki vso pravico bojevati se skupaj z Rusi, še več, oni morajo podpirati Ruse v boju. To je sicer resnično nekaj novega, je dodal FitzAlan, kajti slejkoprej je res, da katoliki ne morejo preklicati svojih obsodb sovjetske vlade, izrečenih v preteklosti. Lahko se zgodi, da bo takšne obsodbe v prihodnosti treba ponoviti. Vendar to ni posebno verjetno, je končal govornik, ker so v miselnosti Rusov že vidna znamenja sprememb.« Apostolski delegat Godfrey je še ugotovil, da tudi anglikanci po vsem videzu delijo isto mnenje.³⁴

Iz istočasnih zapiskov vatikanskega državnega sekretarja Tardinija³⁵ se vidi, da sta tako nemška kot italijanska vlada še kar naprej pritiskali na Vatikan, naj ju politično podpre, kot zaslužni bojevnici proti boljševizmu. Vatikan pa tega ni zavračal samo v diplomatskih stikih s predstavniki obeh fašističnih držav, marveč je tudi opozarjal svoje nuncijske in apostolske delegate, zlasti v katoliških deželah, v Španiji in v Južni Ameriki, na lažnivost nacistične propagande, ki skuša izrabiti svojo protiboljševiško pozicijo. Vatikanski državni sekretariat je trdno odločen nadaljevati to svojo informacijsko akcijo, kajti »dušni blagor in interesi resnice zahtevajo, da katoliki v vsem svetu spoznajo realnost položaja« – »il bene delle anime e gli interessi della verita esigono che i cattolici di tutto il mondo sappiano la realta della situazione« (mišljeno je pač, da ne more biti govora o križarski vojni proti boljševizmu družno z nacistično Nemčijo in z Italijo).

Ali je bilo vse to neznano edinemu dejansko poslovno sposobnemu in zato toliko bolj odgovornemu škofu na zasužnjenem Slovenskem, ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, ki je v tistem času vendar bil v stikih z Vatikanom, kot je videti tudi iz dokumentov ADSS? Ali pa je s svojimi svetovalci menil, da za Slovence veljajo druga pravila? To je vprašanje, ki ga mora zgodovina še dodobra pojasniti.

³⁴ ADSS/V, dok. 150.

³⁵ ADSS/V, dok. 151.

Ali se je morda Vatikan pozneje premislil in obnovil staro politično taktiko? Nobenega dokumenta v ADSS ni, iz katerega bi lahko tako sklepali. Seveda pa se Vatikan odklonilnega stališča do komunizma, in tudi negativnih prognoz glede bodočega razvoja Sovjetske zveze, ni odrekel.

Ko je Myron Taylor septembra 1942 vnovič prišel v Vatikan, se je o tem lahko prepričal. S seboj je prinesel Rooseveltovo mnenje, da bo Rusijo mogoče bolj in bolj vračati v svetovno družino narodov (držav). Monsignor Tardini pa mu je odvrnil, da je to iluzija: »Če bo Stalin v vojni zmagal, bo (ne jagnje, pač pa) lev, ki požre vso Evropo /.../«³⁶

V svoji božični poslanici 1942 papež opominja: »Cerkev je iz verskih razlogov vedno obsojala različne sisteme marksističnega socializma.« A pred ameriškim zastopnikom se je tedaj pohvalil, da je nekaj rekel tudi proti nacionalsocialistom. Omenil je namreč, da so »stotisoči izročeni smrti ali napredujočemu izhitanju zgolj zaradi svoje narodnosti ali porekla«. In dejstvo je, da tudi v naslednjih mesecih ni popustil stalnim pritiskom, naj reče politično besedo proti Sovjetski zvezi.³⁷

Teden po kapitulaciji stalingrajske nemške armade si je ob opozorilu iz Švice, da zdaj grozi boljše vizacija Evrope, monsignor Tardini zabeležil: »Sveti sedež bo počakal in pazil, kaj se dogodi /.../«³⁸

V tistem času (24. februarja 1943) je madžarski predsednik vlade Miklos Kallay v obsežnem pismu opozarjal na možnost »rusko-nemške komunistične zveze« in se sklical na vse papeške nastope proti komunizmu, od l. 1846 naprej, da bi Pija XII. pregovoril, naj se odloči »nadaljevati boj proti komunizmu«, da bi komunizem »zadržali vsaj na mejah krščanskih držav«. Papež je 7. marca 1943 na to pismo odgovoril madžarskemu poslaniku le ustno, a odgovor si je zabeležil

³⁶ ADSS/V, op. 695.

³⁷ Hansjakob Stehle, n. d., 261.

³⁸ ADSS/VII, dok. 113.

navzoči kardinal Maglione: »/.../ 1. Sveta stolica ne zapira oči pred boljševiško nevarnostjo /.../ 2. Obsodbe boljševizma ne more javno ponoviti, ne da bi hkrati govorila o dogajajočem se preganjanju zaradi dejanj nacizma /.../«³⁹ Tukaj sicer trčimo ob drugo, po vojni veliko glasneje obravnavano plat Pacellijevega molka med drugo svetovno vojno, a v tem trenutku je to lahko bil za papeža le udoben izgovor nasproti Hitlerjevemu satelitu, ki se je skušal reševati s karto antikomunizma, in ne kak 'odpustek' nacizmu.

Uredniki ADSS pravijo: »V Vatikanu niso hoteli govoriti o nevarnosti boljševiškega komunizma, marveč so ostajali v bolj splošnem območju miru, ki naj bi bil pravičen za vse narode, tudi za manjše in šibkejšje /.../«⁴⁰

Po drugi strani je že omenjeni angleški katoliški nadškof in kardinal Arthur Hinsley v času bitke za Stalingrad javno rekel: »Po naročilu papeža [misli je na naročilo Pija XI. iz leta 1930 o 'molitveni križarski vojni'] vsak dan javno molimo za Rusijo. Dejstvo, da rusko ljudstvo zdaj junaško brani svojo deželo pred oskrunjevalci, še pogloblja gorečnost naših molitev.« Nacistična propaganda je to izjavo ponaredila (»vsak dan morajo moliti za boljševizem«) in na vprašanje nemških škofov je papež naročil nunciju odgovor: »Pij XI. in Pij XII. sta naklanjala enako ljubezen in skrb, kot drugim narodom in deželam, tudi ruskemu narodu. Sicer pa je vsem znana doktrina Svetega sedeža glede ateističnega komunizma.«⁴¹

In nič ne 'kvari' enkrat zavzete politične linije Vatikana podatek, da je njegov »zunanji minister« Maglione 23. marca 1943 »zasebno in kot zgodovinar« govoril britanskemu poslaniku Osborneu o nevarnosti ruske hegemonije v Evropi, ki da jo nadaljuje tudi boljševiški režim in proti kateri mora britanski imperij postavljati, skupaj s Francijo,

³⁹ ADSS/VII, dok. 126.

⁴⁰ ADSS/VII, str. 19.

⁴¹ ADSS/VII, dok. 143, 144, 148 in op. 2 na str. 276.

»neoslabljeno« Italijo in »mirno« Španijo, svoj zahodni blok.⁴² Angleži so na ta pouk 20. aprila 1943 prav jasno odgovorili kot država, ki je v neusmiljeni vojni proti Hitlerju: »Izbira ni v tem, ali rešitev Evrope ali izključno ruska zmaga, izbira ni, ali krščanska ali komunistična Evropa; izbira obstaja med nacističnim gospodovanjem nad Evropo in med skupno zmago Združenih narodov /.../ Končna zmaga pa ne bo zmaga posameznega zaveznika, pač pa vseh zaveznikov /.../ Sicer pa bo Rusiji potrebno dolgo časa za obnovo in okrevanje /.../ Prav gotovo pa bodo v Evropi velike britanske in ameriške armade /.../« – Monsignor seveda s takšnim orisom dejansko obstoječih zgodovinskih alternativ v Evropi ni bil zadovoljen (ni se mu posrečilo spraviti pod streho »neoslabljeno« – morda celo še fašistično – Italijo!). Godrnjaje sicer prizna (30. maja 1943): »Res je /.../, da komunizem ne bi bil edini zmagovalec.« A ne odneha: »Toda kljub temu je utemeljena bojazen, da se bo vojna končala s pretežno rusko zmago v Evropi /.../« Zanimivo pa je, da se Tardini ne boji le ruskih bajonetov. Ugotavlja namreč tudi, da odporna moč ruskega naroda »pridobiva delavske množice drugih narodov za komunizem«, in boji se, da bodo Nemci, Francozi in Italijani (!) »lahek plen komunizma«, ter meni, »vsi Slovani gojijo simpatijo za Rusijo in komunizem«. – Kljub temu pusti Tardini na koncu obveljati ugovor britanskega odpravnika poslov, ki mu ob sprejemu vatikanske note reče: »Oborožena moč Velike Britanije bo olajšala medsebojno spoštovanje (z Rusi).«⁴³

Zanimivo je, da Stehle, ko komentira to značilno vatikansko-britansko izmenjavo mnenj v času, ko je še ves evropski kontinent pod oblastjo Hitlerja, a ko je tam daleč ob Volgi odpor narodov Sovjetske zveze njegovo vojskovanje že zapisal porazu, močno poudari predvsem en sklep iz nje. To je konec legende, pravi, ki so jo širili (v času hladne vojne) zlasti na vzhodu, da je Vatikanu šlo za to, da nagovori zahodne države, naj zamenjajo fronto in pripravijo novo vojno proti Sovjetski zvezi.

⁴² ADSS/VII, dok. 150.

⁴³ ADSS/VII, dok. 173, 216, 217, 315.

Ta Stehlejev sklep lahko na temelju iste izmenjave not dopolnimo z ugotovitvijo, da Vatikan tudi potem, ko je že bilo mogoče pričakovati sovjetsko zmago in okrepitev položaja Sovjetske zveze v Evropi, nikakor ni pristajal na kako obnovo enkrat že zavržene ideje o podpori Nemčiji zaradi njenega boja proti komunizmu.

Stehle opozarja, da je Vatikan rešitev iz nevarnosti odslej videl le v eni smeri: čimprej in kar najhitrejši konec vojne, ker ta lahko še prepreči, da bi sovjetsko-komunistični vpliv prodrli predaleč v sredo Evrope. Pri tem pa nikakor ni mislil na kak poseben mir zahoda z Nemčijo in Italijo na škodo Sovjetske zveze, ampak se mu je zdelo možno doseči splošen sporazumen mir, če bi zavezniki odnehali od zahteve po brezpogojni kapitulaciji.

Po ponesrečenem atentatu na Hitlerja 20. julija 1944 pa je tudi to upanje splahnelo. Ko je 1. marca 1945 Ribbentropov posebni odposlanec Weizsäcker (oče današnjega predsednika Zvezne republike Nemčije) papeža prosil, naj bi zahodnim zaveznikom posredoval zamisel, da se skupaj z Nemčijo obrnejo proti komunizmu, sicer se bo Nemčija sama prostovoljno »boljševizirala« (se odločila za tako imenovano »vzhodno opcijo«), je Pij XII. to mirno poslušal. Weizsäckerju je ponovno zagotavljal svojo ljubezen do nemškega naroda, a »ne da bi nakazal, ali in kaj bi mogel storiti« (v Weizsäckerjevem zapisu: »ohne anzugeben, ob und was er tun könne«). Vrh tega je Nemcu povedal, da med zahodnimi zavezniki in Sovjetsko zvezo sicer obstajajo difference, »toda za zdaj ne globoke, vsekakor pa ne glede boja proti Nemčiji«. Že pred tem je Tardini pojasnil nemškemu ambasadorju načela, po katerih se ravna Vatikan: »1. Nič ne sme storiti, kar bi učinkovalo zaostrujoče; 2. ne sme se izpostaviti kot zagovornik političnih ali vojaških interesov; 3. ne sme se obnašati utopistično.«⁴⁴

Ne se obnašati utopistično!!

⁴⁴ Hansjakob Stehle, n. d., 265–268.

Ali lahko iz objavljenih vatikanskih dokumentov kaj izvemo o obnašanju Cerkve na Slovenskem v letih okupacije? Prvi in dozdej edini zgodovinar, ki je pogledal v debele bukve ADSS s tega vidika, je bil Miloš Rybar leta 1978. Ugotovil je zanimive podatke o raznih intervencijah v Vatikanu v zvezi z nemškimi postopki v zasedenih delih Slovenije in o vatikanskih odzivih nanje.⁴⁵ Celoto podatkov, ki jih je mogoče najti v ADSS o Vatikanu in Sloveniji oz. Slovencih v času vojne, bo treba še obdelati. Tukaj navedimo samo splošni vtis, ki ga je mogoče dobiti: Vatikan je bil v komunikacijah s katoliškim klerom v Sloveniji bolj sprejemajoča kot pa dajajoča stran. Ni ukazoval niti prepovedoval.

Še po vojni se je Pij XII. kar dvakrat pohvalil (prvič v nagovoru diplomatskemu zboru 25. februarja 1946, drugič v pismu narodom Rusije 7. julija 1952), da v letu 1941 kljub »določenim pritiskom« ni spregovoril nobene besede, ki bi odobraval ali spodbujala vojno proti Rusiji.⁴⁶ Torej je še v burnih časih hladne vojne za nazaj potrdil pravilnost stališča, da zaradi versko pogojenega nasprotovanja komunizmu ni upravičeno podpirati nacistično Nemčijo in njene fašistične zaveznike v vojni proti Sovjetski zvezi, da se ima vsakdo, tudi ruski narod pa tudi katoliki vsakega naroda, pravico braniti pred napadom, celo če se pri tem ne morejo izogniti komunistom lastnega naroda. Mi bi danes temu rekli še drugače: Tudi papež Pij XII. je vsaj za čas vojne v obrambi pred Hitlerjevim nacizmom in njegovimi zavezniki priznaval, da so tudi komunisti del naroda, in ne nekakšna »massa damnata«, proti kateri je posvečeno vsako sredstvo.⁴⁷

In kaj za sklep? Širše gledano lahko uporabimo znano »triadično vprašanje«. Raymond Aron opisuje položaj pred začetkom druge svetovne

⁴⁵ Miloš Rybar, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945, Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978, Maribor, 1978.

⁴⁶ Paul Duclos, Le Vatican et la seconde guerre mondiale, Paris, 1955; po Hansjakob Stehle, n. d., 230.

⁴⁷ »Massa damnata« (prekleta množica) je izraz, ki ga je svojčas skoval vodilni avstrijski katoliški državnik, prelat Ignaz Seipel, proti socialistom v Avstriji.

vojne, posebno od časa španske državljanske vojne naprej, kot triadičen. »Komunistom sta bila fašizem in parlamentarna vladavina samo dva načina kapitalizma. Zahodnim državam sta komunizem in fašizem pomenila dve verziji totalitarizma. Fašistom sta parlamentarna vladavina in komunizem dva izraza demokratične misli, ki označujeta dve fazi degeneracije, plutokratsko fazo in fazo despotske nivelizacije. Toda v stiski je vsak izmed teh režimov privolil priznavati elemente povezave z enim izmed obeh svojih nasprotnikov.« – Za zgodovinarja druge svetovne vojne je po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo pravo vprašanje v tej »triadi« le še dejanskost možnosti ene solucije: povezave med parlamentarno vladavino in komunizmom v vojni proti fašizmu. Preučiti mora njene prvine. A tudi ugotoviti, da to ne velja kar tako preprosto za Katoliško cerkev in za Vatikan. Za Vatikan je izhodišče versko in s tega izhodišča opaža razlike znotraj fašizma, med Nemčijo in Italijo. Parlamentarna vladavina je zanj enako sprejemljiva kot italijanska korporativna država, s pogojem da obe priznavata pravice Cerkve in religije. Odvratna sta mu poganstvo in ateizem, ki se vežeta na nacistični ali na komunistični totalitarizem. K dopustitvi možnosti povezave z drugim in k zavrnitvi prvega ga nagne ocena o večji napadalni moči nacizma in etična norma, da je obramba napadenega naroda pravična. Kaj bi bilo, če bi se Vatikan odločil drugače? Kaj bi to pomenilo zanj? Kaj bi to pomenilo za katoliške narode? Ali niso ravno Slovenci to kataklizmično možnost kar sami preskusili na sebi? Vatikan jih k temu ni silil.

Vatikan o svojem »molku« v 1941. letu, Delo, 17. april do 29. april 1991, in Senca Ajdovskega gradca, 1993

20.

Vatikanski realni antikomunizem 1941–1945¹

Na platnicah je Robert A. Graham predstavljen kot avtor dela »Vatican Diplomacy, Pope Pius XII and the Jews« in kot sourednik publikacije »Acts and Documents of the Holy See Relative to the Second World War«. Pri drugem naslovu gre seveda za tisto izjemno vatikansko objavo izbranih dokumentov Svetega sedeža, iz časa druge svetovne vojne, ki je izšla v letih 1965–1981 v 11 zajetnih knjigah. V nekaterih podrobnostih je ta serija znana tudi pri nas.² Za presojo slovenskega dogajanja v tej vojni v času sovražne zasedbe pa je še vse premalo in kar nerado upoštevana.

Nenavadno je, da ti vatikanski dokumenti v knjigi sploh niso navedeni v seznamu literature, niti se Graham nanje ne sklicuje v svojih prikazih, ne v podrobnostih ne v splošnem. Tako ostaja nepoučenemu bralcu prikrito, da je knjiga v bistvu povzetek tistega, kar je najti prav v tej zbirki dokumentov in kar je že bilo v glavnem mogoče prebrati v obsežnih in poznavalsko sestavljenih uvodnih komentarjih štirih urednikov k posameznim knjigam serije. Ni jasno, za čigavo zadržanost

¹ Robert A. Graham, S. J., *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?* Ignatius Press, San Francisco, 1996.

² Dokumente je uporabljal Jakob Kolarič v III. delu monografije o škofu Gregoriju Rožmanu (1977) in jih v dostavku 26 objavil s prevodom. – Miloš Rybar, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978, Maribor 1978. – Janko Pleterski, *Senca Ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi*, Ljubljana 1993 (zlasti 7. poglavje, Vatikan o svojem »molku« v 1941. letu; v tej knjigi str. 301–345). – Janko Pleterski, *Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945*. Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 635–648.

gre. Vsekakor pa je pripravno, da je Graham zdaj nekaj bistvenih stvari povedal tudi na kratko. Seveda pove tudi kaj novega, pomembnega in celo takšnega, česar bi v dokumentih niti ne mogli najti. Takšen podatek, morda za temo knjige in sploh največjega pomena, je Grahamova omemba izjave Pija XII. svojim bližnjim sodelavcem, oktobra 1941: »Zmaga osi bi pomenila konec krščanstva v Evropi.« (185) Spremenjena je intonacija komentarjev, saj govori Graham zdaj že z izkustvenega stališča nove zgodovinske epohe, v kateri sta, kot pravi v uvodu, »diskreditacija in mrknjenje komunizma kot svetovne ideologije potisnila v krizo določen način pisanja zgodovine«.

Seveda ima v mislih druge zgodovinarje, ne sebe. V mislih ima tiste, ki dozda – po njegovih besedah – sploh niso bili zmožni »ideološko izmeriti« druge svetovne vojne, tj. izmeriti jo ideološko neobremenjeno, brez vpliva »marksistično-leninističnih idej«. Zdaj šele je po njegovem mnenju napočil čas, ko je mogoče pokazati, kakšna žrtev tovrstnega zgodovinopisja so bili Katoliška cerkev, Vatikan, papež. »Tu podani zgodovinski eseji ilustrirajo, kako je komunistična interpretacija grozno pokvarila zgodovinsko podobo,« pojasnjuje Graham namen knjige, ves olajšan, da je groza minila.

Toda, ko knjigo preberemo, ugotovimo, da njena glavna teža sploh ni odmerjena – kot bi po tem ideološko bojevitem uvodu lahko pričakovali – razkrinkavanju komunistične propagande, ampak da služi veliko bolj zavračanju zmotnih sodb o vatikanski politiki, ki so se vsidrale v laičnem zgodovinopisju na zahodu! In da tisto, o čemer knjiga pripoveduje, kaj in kako »se je v resnici zgodilo«, pravzaprav ne izvira toliko iz kroga vprašanj o odnosu Vatikana do komunizma, ampak bolj iz kompleksa vprašanj o njegovem odnosu do nacionalsocializma in vojne proti nacistični Nemčiji. Dominantna je skrb, da bi na Vatikanu ne obvisel očitek, da je bil zaradi svojega antikomunizma pripravljen pomagati Hitlerju!

Graham uvaja svojo temo s poglavjem o odnosu Pija XII. do dveh ideologij, »napadalnih«, kot ju skupno označuje. Pri tem je značilno, da

poleg komunizma kot drugo ideologijo upošteva le nemški nacizem, ne fašizma v Italiji in niti ne fašizma kot splošnega pojava. Očitno zaradi razlik v odnosu Mussolinija in Hitlerja do Katoliške cerkve. Razume se, da niti najrahljeje ni pripravljen zaznavati ideologije tudi v političnem katolicizmu, v njegovih integralističnih, radikalno desničarskih ekstremih. Časovna omejitev na drugo svetovno vojno mu omogoča, da se ogne vprašanju o odnosu Vatikana do Španije in do njene državljanske vojne, kaj šele vprašanju o odnosu do Dollfušove stanovske Avstrije, ustavno naslonjene kar na encikliko Pija XI. *Quadragesimo anno*. Ali do integralizma Salazarjeve Portugalske. V tem smislu pri Grahamu tudi antifašizma v drugi svetovni vojni ni, četudi razpravlja o predvojni ljudskofrontni politiki Kominterne ter o reakcijah Vatikana nanjo. Pa tudi liberalne demokracije kot ideologije zanj ni. Tu je značilno, da se obregne ob Veliko Britanijo, ki da je še pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo govorila o vojni kot o ideološki. Za Grahama se vse začena z vprašanjem, kako se je Vatikan opredeljeval do Sovjetske zveze kot države, vojskujoče se v zavezništvu z Veliko Britanijo in z ZDA, do države, ki nato že sama po sebi šteje med Združene narode.

V ospredju so štiri velike teme. Prva je odločitev Vatikana, da po 22. juniju 1941 molči o komunizmu, tj. da ne aktualizira političnega navodila iz enciklike *Divini redemptoris* iz leta 1937, da morajo katoličani zavračati sodelovanje s komunisti. Graham pravi, da je bil ta »širokopotezni« odstavek svojčas »mišljen kot svarilo proti taktiki 'ponujene roke' komunistične internacionale«. Vatikan je sklenil o tem navodilu v času vojne molčati z dvojnimi namenoma: da bi ublažil pomisleke svojih vernikov v ZDA proti pomoči Sovjetski zvezi in da bi spodnesel prizadevanja Mussolinija in posredno Hitlerja, naj Vatikan moralno podpre njuno vojskovanje proti Sovjetski zvezi kot križarsko vojno proti boljševizmu.

Graham pojasnjuje glede prvega namena, da je »svobodna uporaba« kritičnega stavka iz enciklike Pija XI. »vodila k delitvam (!) in bila nevarna« za enotnost cerkvene hierarhije in katolikov v splošnem! Nato navaja – iz sicer v glavni vsebini znane in z Vatikanom dogovorjene

izjave škofa McNicholasa o tem, da enciklika nima značaja aktualnega političnega navodila – tudi malo znan odlomek, ki pove, da takšno tolmačenje ne velja samo za ZDA, ampak tudi za vse druge dežele, in da še zlasti ne velja v primeru, ko gre za obrambno vojno (especially in a war of defense)! (39) Končno Graham takole ocenjuje pomen papeževega stališča: »Pij XII. je kljub svoji uradni nevtralnosti napravil potezo, ki je bila jasno ugodna ne le za Rooseveltovo domačo politiko, temveč tudi za Stalina in Churchilla /.../ Na vsak način ostaja očitno, da papež ni delil ekstremnega antikomunizma, ki ga je bilo najti v delih Združenih držav /.../ Namesto tega je pomembno prispeval k uspešnemu naporu Roosevelta, da poveča vojaško in gospodarsko pomoč obleganim Sovjetom, torej ne manj tudi Stalinu.« (39–40)

O drugem namenu Vatikana v okviru te teme Graham pove, da Vatikan po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo ni želel, da bi se škofje v državah osi vmešavali v vojno politiko, odvrčal jih je od tega, da bi z verskimi razlogi bodrili svoje sodržavljanke za pohod proti boljševiški Rusiji. Med precej številnimi italijanskimi škofi, ki se za to niso zmenili, je bil najbolj izpostavljen goriški Carlo Margotti. Na njegovo ravnanje je 2. avgusta 1941 npr. opozoril italijanski veleposlanik v Vatikanu Attolico, ki je iskal način, kako politično vpreči Cerkev v popularizacijo vojne proti Rusiji. Graham označuje Margottija kot enega najbolj izrazitih protagonistov »antiboljševiške« vojne, navaja odlomek iz njegovega pastirskega pisma z dne 16. julija, v katerem pozdravlja in blagoslavlja pohod italijanskih legionarjev proti Sovjetski zvezi, in pripominja: »Noben drug škof se ni izkazal s tako dramatičnim verskim apelom.« (59, 62–63) – Iz vatikanskih dokumentov že vemo, da je Margotti po okupaciji nemudoma obiskal Ljubljano in se trudil obnoviti tukaj nekdanji metropolitanski vpliv goriške nadškofije. – Osemnajstega septembra 1941 je papež dejal vatikanskemu »ministru« Tardiniju, da ni več dopustno, da bi kak škof govoril samo proti boljševizmu (ne tudi proti nacizmu). Graham pravi: »Pij XII. je odklanjal, da bi ga zvelikli v pozicijo bedaka (stultifying position). Imel je druge prioritete, kakor pa je bil enoumni, nerazlikujoči

antikomunizem (singleminded undiscriminating anti-Communism), ki so mu ga tako tendenciozno in ignorantsko pripisovali v poznejših letih.« (60) Ali bi mogli domnevati, da bi tak papež Rožmanu svetoval kaj drugega, posebno, ker ga je ta obvestil o preganjanju Cerkve in slovenske duhovščine na zasedenem Štajerskem in Gorenjskem? Komu gre potem pripisati vztrajno Rožmanovo enostransko, ali po Grahmovo, »enoumno« in »nerazlikujoče«, po papeževo pa nespametno, sklicevanje na antikomunizem brez obsodbe (dejanj) nacizma?³

Druga velika tema je demistificiranje zgodbe o tajnem sporazumu Vatikana z Nemčijo, po katerem naj bi bil Hitler odprl osvojene pokrajine Sovjetske zveze delovanju Katoliške cerkve za protikomunistično spreobrnitev tamkajšnjih prebivalcev. Zgodba se je napajala vseskozi iz zahodnih virov (med njimi celo iz disertacije nekega jezuita!) in je, po Grahamu, v času vojne imela med drugim namen »upravičevati kolaboracionizem Petainovega režima«, po vojni pa dokazovati »kolaboracijo Vatikana z nacisti«. (109, 120)

Tretja velika tema je zavrnitev zgodb o pripravljenosti Vatikana, da prizna Hitlerjevi Nemčiji vlogo evropskega obrambnega okopa, potem ko je po njenem porazu pri Stalingradu zagrozil sovjetski vojaški vdor v Evropo. »Okop« je bil čista propaganda, sterilna, neprimerna in brez vpliva, nikakršna skušnjava za Vatikan, ugotavlja Graham in se vpraša: Zakaj naj bi se bil papež zavzel za rešitev nacizma, »tudi če bi to bilo proti boljševizmu«, ko pa ni bilo nobenega znamenja, da se je skesal? (151) Graham ima v mislih kesanje predvsem zaradi početja na Poljskem. Kakšna znamenja kesa je dal nacizem za svoje proticerkvene postopke na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem, da je bil lahko deležen vojaške, politične in politično-policijske kolaboracije škofa Rožmana na Slovenskem, se moramo ob tem vprašati.

³ Za primerjavo stališč Vatikana s stališči cerkvenega vodstva v Ljubljani lahko služijo podatki v knjigi zgodovinarjev Tamare Griesser Pečar in Franceta M. Dolinarja, Rožmanov proces, Ljubljana 1996.

In četrta velika tema. To je pojasnjevanje, kakšno vlogo je Vatikan dejansko imel ob predlogih, da bi za zadrževanje vdora sovjetskih armad globoko v Evropo posredoval na zahodu v korist sporazumnega («dogovorjenega») miru z Nemčijo, ali vsaj za omehčanje zahteve po brezpogojni kapitulaciji. Pri vseh štirih temah Graham dokazuje, da Vatikana pri odločitvah ni prvenstveno vodil antikomunizem. Segajo po že znanih dejstvih in dokumentih, navaja pa tudi obilico manj znanih ali celo novih podatkov. Omenjam nekatere, ki so zanimivi za primerjavo z dogajanjem med Slovenci.

Pri četrti temi se kot nov dokument o stališču Pija XII. pojavlja zapis madžarskega premiera Kallaya o avdienci pri papežu 3. aprila 1943, do katere je prišlo, potem ko je bil 2. marca tega leta, sklicujoč se na nevarnost posebnega miru Rusije z Nemčijo, papeža pisno pozval, naj »nadaljuje boj proti komunizmu po zgledu svojih predhodnikov«. Besede papeževe zavrnitve je Kallay zabeležil takole: »Nerazumljivo mi je [papežu] vse to, kar Nemčija počne glede na Cerkev, Žide in ljudstvo okupiranih ozemelj, predvsem na Poljake. Ti ukrepi [Nemčije] niso samo poseganje v zadeve Cerkve, marveč so tudi v nasprotju z načeli krščanskega svetovnega reda, utemeljenega na božji besedi. – Navdaja ga žalost, tem bolj, ker čuti, da so ti ukrepi tako zelo zastrupili ozračje med Nemčijo in anglosaškimi državami, da slednje štejejo vse poskuse, iztrgati se vojni, kot brezizgledne, vse dokler Nemčija in nemške okupacijske oblasti prezirajo celo najbolj elementarna načela človeških in moralnih zakonov. O tem se je prepričal v pogovorih z Myronom Taylorjem [odposlancem ZDA] in drugimi. – Zelo dobro se zaveda strašne nevarnosti boljševizma, toda čuti, da je duša ruskega naroda ostala kljub sovjetskemu režimu bolj krščanska kakor pa duša nemškega naroda. – V takšnih okoliščinah ni za Cerkev potrebe, da bi posegla vmes. Potem ko je Nemčija zavrgla v svoji politiki vse človeške poteze, je namesto tega vodila politiko, ki vzbuja popolno nezaupanje druge strani. To pomeni: vse dotlej, dokler v Nemčiji prevladujejo nečloveške težnje, ne more [papež] videti za Cerkev nobene možnosti, da bi posredovala med vojskujočimi se državami.« (156–157)

Graham prav nič ne dvomi o avtentičnosti papeževega stališča, kakor ga je zapisal Kallay. Nasprotno, daje mu velik poudarek. Ugotoviti moramo, da papež aktualnih dolžnosti katoliškega antikomunizma ni presojal na izključen, enoumen način, kar z vidika enciklike *Divini redemptoris*, ampak da je možnost in umestnost intervencije Cerkve v prid vojaškega poraza komunizma s pomočjo Nemčije presojal tudi – in v tem času najbolj odločilno – na temelju dejanj nemške politike v odnosu do okupiranih narodov. Do Poljakov med njimi le »predvsem«. To ni izključevalo drugih okupiranih narodov, tudi Slovencev ne. Pij XII. se je, kot vidimo, bolj zanašal na »krščanskost duše« prizadetega naroda kot pa na orožje, ki bi ga naj s sodelovanjem Cerkve zavrnilo z napačne na pravo pot.

Graham opozarja (tudi katoliškega) bralca, da so kriteriji, po katerih se papež odloča v času velikih kriz, čisto svojevrstni, drugačni od tistih, po katerih se odločajo države in vlade. Celotni katoliki, zlasti politiki, se po Grahamu nagibajo k temu, da gledajo na stališča Cerkve samo v luči svojih neposrednih, čisto »nacionalnih« skrbi. Toda papežu je treba priznati verodostojnost njegovega izhodišča, namreč, da so ga vodili motivi, ki so čisto verski. Brez takšnega priznanja bi izviri političnih stališč Vatikana v položaju globokih pretresov v družbi ostali zastrti. (184)

Ko gre za historično razumevanje politike papeža, je treba opozorilo upoštevati. V njem je celo mogoče najti del pojasnila, zakaj papež o vprašanju demokracije molči vse do božiča 1944. Toda priznati je treba tudi verodostojnost izhodišča zgodovinarja, ki ne more delati, če ne ostaja na zrelišču opazovanja tistega zemeljsko realnega delovanja, ki se je neogibno kazalo v stališčih in odločitvah Katoliške cerkve in kar je tako ali drugače dejansko vplivalo na vse tisto, kar se je v časih, o katerih govori Graham, dogajalo ljudem, državam, narodom.

To gotovo velja za okupirane Slovence, pri katerih se del vodilne cerkvene hierarhije ni omejeval na čisto verske, onstranske razloge, pač pa je s svojimi stališči in dejanji neposredno posegal v vojskovanje. Koliko in kako so bila takšna stališča in dejanja skladna s papeško politiko? Grahama to vprašanje ne vznemirja. Prizadeva si pokazati, da

Pij XII. ni bil pripravljen podpreti vojskovanja osi proti Sovjetski zvezi s tem, da bi mu priznal značaj križarske vojne proti boljševizmu. Ne govori npr. o drugačnem ravnanju reksistov v Belgiji. Z delno izjemo Francije in Poljske Grahamova knjiga ne govori o problemih evropskih narodov in dežel pod okupacijo osi, ne tematizira rezistence in kolaboracije, odločanja katoličanov v stiskah svojih dežel in narodov. Popolnoma molči o vprašanih, zvezanih z okupacijo in razkosanjem Jugoslavije. Ime Slovenija se v knjigi sicer enkrat pojavi, a le posredno, v citiranju že omenjene izjave italijanskega diplomata Attolica. (59)

Vprašanja kolaboracije v Franciji se Graham dotika ob primeru kardinala Baudrillarta, ki je podpiral politiko maršala Petaina in kolaboracijo z Nemčijo že v letu 1940, po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo pa z vso avtoriteto propagiral misel o evropski vojni proti boljševizmu ob boku Nemčije in ustanovitev Legije francoskih prostovoljcev proti boljševizmu, ki se je vključila v nemške oborožene sile. Iz vsega Grahamovega pisanja izhaja, da vidi, da gre za problem sodelovanja z zavojevalcem (89), da sam z državljanskega in narodnega vidika takšne kolaboracije ne odobrava in da je kritičen do »antiboljševiške mistike«. (86) Njegov poudarek je, da papež ni govoril tako kot Baudrillart: »Pij XII. je poznal realno usmeritev Hitlerjeve vojne na vzhodu, tudi če tega ni vedel Baudrillart.« (92) Ne omenja pa nobene vatikanske reakcije na razmere v Franciji, sploh ne glede Baudrillarta. Omejuje se na to, da pove, da so francoski škofje molčali, in na to, da citira letak anonimnega francoskega katolika, ki ta molk razlaga kot odklonitev episkopata, da bi »pel v zboru s Hitlerjem in Goebbelsom«. (91) Nepovezano s tem omenja v knjigi rezistenco v Franciji in Italiji. Ne odklanja je, le ugotavlja, da sta komunistični stranki, ki sta v njej delovali, upali na zmago boljševizma v zahodni Evropi. (159)

Grahamova knjiga podaja veliko dokazov, da je bil Vatikan v diplomatskih odnosih ostro kritičen do početja nemških okupatorjev na Poljskem, kolikor so diskriminirali tamkajšnjo Katoliško cerkev in preganjali poljske duhovnike. Graham razkriva podatek, da je Vatikan

po vojni celo dal o tem dogajanju informacijo sodišču v Nürnbergu! (155) In če se ozremo na Slovenijo? Iz vatikanskih dokumentov vemo, da je škof Rožman v letu 1941 Vatikanu pisno poročal o nacističnem preganjanju Cerkve in slovenskih duhovnikov na okupiranem ozemlju Štajerske in Gorenjske, da je Vatikan to gradivo vključil v tisto, s katerim so škofom v ZDA lajšali odločitev, da podpro pomoč napadeni Sovjetski zvezi. Kako pa pozneje? Ali je kdo od slovenske cerkvene oblasti to gradivo uporabil za kritiko prakse nacistov in okupatorjev, najprej pred nemškimi okupatorji ali nato pred zavezniki?

Graham razkriva tudi podatke, kako neomajno so predstavniki Cerkve na Poljskem, ko so Nemci poskušali po Stalingradu igrati na karto skupne obrambe pred vojaško zmago boljševikov in Rusov, odklanjali sodelovanje z nemškimi okupatorji in odklanjali ponujene kompenzacije Cerkvi. Graham pripoveduje, kako brez učinka na poljsko Katoliško cerkev je pri tem ostala celo nemška propaganda v zvezi z odkritjem stalinističnega zločina v Katynu!

Predzadnje, tematsko sklepno poglavje knjige govori o polomu prizadevanj nemškega veleposlanika v Vatikanu Ernsta Weizsäckerja v letih 1943 do 1945, da bi z argumentom antikomunizma pripravil papeža k posredovanju pri Angležih in Američanih za posebni mir z Nemčijo. Graham želi dokazati, da je šlo pri Weizsäckerju za osebno pobudo in njegovo dvojno igro – tako nasproti Svetemu sedežu kot nasproti nemški vladi – a da v resnici za tak namen nista imela posluha ne papež ne Hitler. Seveda pa je bilo vprašanje veliko širšega pomena in je vatikanska diplomacija o njem gotovo kar naprej razmišljala. V tem pogledu je pomemben Grahamov podatek, kako je nuncij Orsenigo februarja 1945 reagiral na svarilo nemškega zunanjega ministra Ribbentropa, da bi se Nemčija mogla, raje kot za kapitulacijo, odločiti za komunizem. Orsenigo je – pač v okviru trajnejšega preudarka vatikanske diplomacije – brez zadržkov (frankly for once) odgovoril, da ni nobene možnosti za sporazum Nemčije z zahodom brez spremembe osebja (change in personnel) v Berlinu! (174) Šlo bi seveda za sporazum, ki bi združil

Anglijo in Ameriko z Nemčijo v vojni proti Sovjetski zvezi. Logika Orsenigovega odgovora vodi k sklepu, da bi imela misel o protisovjetski podlagi za tak posebni mir Nemčije z zahodom drugačno težo v razmisleku Vatikana, če bi se v Berlinu dosegla »sprememba osebja« kako drugače, npr. če bi bila generalska zarota 20. julija 1944 uspešna.

Zadnje poglavje je drugačnega, bolj osebno spominskega značaja. Zanimivo je posebno za Slovence. Govori o pojavu »katoliških komunistov« v Italiji med vojno in po njej, o »primeru Franco Rodano«, o človeku, ki bi se leta 1973 skoraj vtisnil v evropsko zgodovino kot avtor ideje o »zgodovinskem kompromisu« levice in demokrščanov v Italiji. V svojih začetkih je bil pojav za slovenskega bralca podoben krščanskemu socializmu na Slovenskem. Graham vidi v njem le pomoč komunizmu v Italiji in se veseli, da so ti ljudje zgrešili »znamenja časov« in da jih je navsezadnje »hod zgodovine obšel«. Prav očitno različnost od razmer na Slovenskem pa najdemo v Grahamovem spominjanju, kako je papež 13. junija 1943 v svojem javnem nastopu pred množico katoliških delavcev previdno molčal o vprašanju katoliških komunistov, da ne bi kompromitiral številnih takih ljudi, ki so bili ujeti kot aktivisti italijanskega protifašističnega odpora in v rokah rimske policije!

Z izbiro sklepne teme Graham pokaže, da ga miselno in čustveno res manj zaposluje nacizem oz. fašizem v zgodovini kakor pa komunizem in da mu je enostranski naslov knjige zato smotrni. Do komunizma kot človeškega pojava in v zgodovini na nek način celo za krščanstvo pozitivno pomembnega dogajanja, je njegova knjiga, napisana za današnji čas, ko zgodovinarska distanca ni več neznatna, le še bolj vzvišeno in dokončno bojevita. Tudi za nazaj. »Triumfalizem?« se ob tem za hip vznemirjen končno vpraša sam avtor. A pomislek vesti takoj potolaži: »Glavna cesta zgodovine je posejana z razbitinami nekoč vsegamogočnih sovražnikov Cerkve.« Sklepni stavek knjige je vsekakor tudi njena nazorska in politična poslanica.

O knjigi Roberta A. Grahama. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996

21.

Protiokupatorska rezistenca in obenem protisalojska državlјanska vojna v Italiji

Knjiga Claudija Pavoneja »Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza. Torino 1991« je mojstrovina, ki se bralcu sama dovolj pohvali. Avtor pove, da je prvotno nameraval raziskati politične in socialne ideje v italijanski Rezistenci. V teku raziskovanja se je njegova pozornost odvrnila od programov k ljudem. K njihovim moralnim prepričanjem, h kulturnim strukturam, ki v njih obstajajo, k čustvenim nagnjenjem, k strastem, ki jih je vzburkal vrtinec dogodkov. Hotel je dognati, na čem so ljudje utemeljevali svoja dejanja v času, ko so se običajne strukture njihove dejavnosti razdirale in na novo sestavljale. Na čem in kako so se vzpostavljale njihove nove privrženosti, včasih celo na njim nasprotnih mislih? Ob tem je spraševal, kako in zakaj naj bi bilo dopustno nasilje, v času in v položaju, ko ga je bilo treba izvajati brez običajnega in jasnega institucionalnega pokritja države, v položaju, ko ga ta ni več zmožna zanesljivo in monopolno zagotavljati. Za povzetek takšnih vidikov se Pavoneju zdi primerno uporabiti besedo »moralità«. To ni »moral«, pravi, temveč je to področje njenega srečevanja s politiko. Okvirno in skupno merilo tega srečevanja pa mora biti zgodovinsko, tj. izhajati mora iz zgodovinskih okoliščin vsakega in vseh pojavov. Takšen pristop narekuje avtorju, da se ne omejuje prvenstveno na »visoke« vire, temveč da se kar največ obrača k »ponižnim« virom. Ne loteva se rekonstrukcij početja strankarskih vodstev in odporniških organizacij, temveč hoče ugotavljati, kako so splošna navodila z vrha sprejemali in doživljali

ljudje na različnih ravneh, kako so se jim prilagajali v teku lastnih individualnih in kolektivnih izkušenj. Kolikor sta politična in vojaška linija v kapilarni širitvi izgubljali v svoji koherentnosti, toliko sta v tem prilagajanju pridobivali v svoji ustreznosti realnim razmeram. Če to kdaj pa kdaj ni bilo posebno všeč politikom, je pa danes gotovo v veselje zgodovinarjem, meni Pavone.

Rezistenca sama po sebi ostaja osrednja tema njegovega raziskovanja in mu slejkoprej pomeni kapitalno vrednoto v zgodovini sodobne Italije. Dosledno jo piše z veliko začetnico. »Moraliteto« umešča v Rezistenco samo («nella Resistenza»), ki je kot takšne ne postavlja pod vprašaj. Tako mu je »moraliteta« tudi način razumevanja posameznikov, političnih skupin, institucij, o svoji lastni vlogi v razmerju do tega kapitalnega dogodka v zgodovini Italije in Italijanov.

Nosilni naslov knjige, »Državljska vojna«, pomeni imenovanje tistega osrednjega določevalca, ki ga avtor zaznava pri moraliteti v italijanski Rezistenci. Toda pogled na razporeditev poglavij, ki pomenijo jedro knjige, pokaže, da ta določevalec v avtorjevem videnju ni niti edini niti prvi in da med tremi, ki jih imenuje, vidi vzročno, če že ne kar vrednostno strukturno povezavo. Pavone razpravlja najprej o patriotični (domovinski, domoljubni) vojni, nato o državljanski in končno o razredni vojni. Na to razločevanje med zadnjima dvema mora biti še posebno pozoren slovenski zgodovinar. Ta dela pod aktualno sugestijo javnosti, ki oboje izenačuje, ali ker ju ne zna ločiti ali ker ji gre za politični smoter.

Na nujnost razločevanja med moraliteto državljanske vojne in moraliteto razredne vojne, pa seveda na nujnost vsebinskega razločevanja med pojavom državljanske vojne v Italiji in podobnimi pojavi v okupirani Kraljevini Jugoslaviji oz. na Slovenskem je treba opozoriti še posebno zato, ker tudi Pavone izhodiščno ne pojasni svojega razumevanja pojma »državljska vojna«. Tudi njemu se očitno zdi dovolj razumljiv sam po sebi. In tako pri razglabljanju zamotanih prvin, ki jih ugotavlja pri italijanski državljanski vojni, tudi sam zapada skušnjavi,

da jih primerja z ideološkimi, verskimi, civilizacijskimi konflikti med ljudmi, ki pripadajo različnim državam, a tudi te konflikte imenuje »državljske«. Pojem državljske vojne, ki je pravno vezan na vojno znotraj države, izgublja s takšno razširjeno prostornostjo značaj in lastnost pravnega pojma. Seli se na brezbrežna območja družboslovja. Pa vendar je Pavone še dokaj zadržan. Prav previdno obravnava teze avtorjev, ki so prepričani, da je tudi vojne med državami mogoče, ali celo potrebno razumeti in tolmačiti kot državljske. Med njimi omeinja tezo G. Barraclougha o evropski državljski vojni. Toda besedo »državljska« vendarle postavlja v navednice, kar pomeni, da se mu jo zdi možno uporabiti v tem primeru le pogojno, ne pa kategorično. Za tezo Ernesta Nolteja, da druga svetovna vojna na tleh Evrope po svojem bistvu pomeni državljsko vojno med nacionalsocializmom in boljševismom, pri čemer naj bi bil prvi nasledek drugega,¹ izrecno meni, da ponuja »reduktivno in zavajajoče« videnje.

Po natančnejšem premisleku postane očitno, da bi dosledno vztrajanje pri tezi, da je tudi meddržavna vojna državljska, če le vsebuje tudi kakšne obče in konfliktne ideološke ali družbene momente, pripeljalo do čudnega sklepa. Pomenilo bi, da postaja sam pojem patriotične vojne odveč. Na ozemlju Italije Rezistenca ne bi bila notranja vojna proti domačim fašistom in obenem patriotična vojna proti okupatorjem, temveč bi pomenila le lokalno omejen del vojne enega ideološkega pola Evrope proti lokalno navzočemu delu drugega pola Evrope. Taka konstrukcija bi izključila mednarodnopravno obravnavanje vojne in njenih nasledkov za odnose med državami po njej. Vse mirovne pogodbe s posameznimi državami bi postale nesmiselne in odveč. Teze o naddržavni (ali »brezdržavni«, kot po nekaterih nazorih pri nas) državljski vojni so lahko le hipotetične, le nekakšen pripomoček za delno razpoznavanje tistega, kar se je dogajalo znotraj posameznih držav in je bilo podobno dogajanju v drugih.

¹ Der Europäische Bürgerkrieg. Nationalsozialismus und Bolschewismus, Frankfurt am Main-Berlin, 1987.

Tudi naslov Pavonejeve knjige »Neka državljanska vojna« se nanaša le na dogajanje v Italiji sami in velja kot takšen le zanjo. Poudarek na državljanski vojni kot sestavini tamkajšnje Rezistence zanj ni le opis nečesa, kar je dognal s svojo historično analizo. S tem poudarkom hoče posebej opozoriti, da gre pri tej sestavini Rezistence za nekaj, kar je dragoceno za zgodovino Italije in za prihodnost Italijanov in česar on sam ne bi želel pogrešati ne v tej zgodovini ne v tej prihodnosti. Z navzočnostjo državljanske vojne v Rezistenci se rešuje osrednji problem demokratičnega bivanja Italije in italijanskega naroda. Rešuje se vprašanje »weimarske more«, »weimarskega sindroma« (incubo di Weimar, syndrome di Weimar).

Še 10. maja 1939 je socialist Eugenio Curiel menil, da bi italijanski antifašisti v primeru evropske vojne, v kateri bo fašizem poražen, morali v Franciji ustanoviti svojo italijansko legijo. »Mi nočemo, da bi jutrišnja (italijanska) vlada nastala iz poraza, nekakšna weimarska vlada.« Četudi pozneje, ko je fašistična Italija dejansko stopila v evropsko vojno, take legije niso ustanovili, je italijanske antifašiste, tudi zmerne, obsedala bojazen pred verjetnostjo, da bodo v Italiji zavladali šele z njenim porazom. Vodja katoliške demokracije, znani don Luigi Sturzo, je aprila 1943 izrazil zaskrbljenost, da bodo po porazu Italije tisti, ki bodo vzeli v roke vladne vajeti, morali pretrpeti vse učinke uničujočih udarcev in ponižanj, ki jih bodo zavezniki zadali Italiji. Antifašisti so zato živeli razdvojeni v protislovnih čustvih, med željo, da bi bila Italija poražena, in strahom pred porazom.

Za primerjavo lahko preberemo, kako znani nemški zgodovinar Golo Mann trdi za Nemce, da so narod, ki ni razpoložen za državljansko vojno. Ko so jih nacisti mrcvarili, so baje celo nemški komunisti klicali na pomoč – policijo. »Nekaj nenavadno odvratnega je bilo v tej /.../ zmagi brez boja enega dela naroda nad drugim,« občuti Golo Mann odsotnost volje enega dela Nemcev, da bi se v času zmage nacizma bojevali proti drugemu delu Nemcev.² In sami vemo, da so Nemce

² Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. »S. Fischer«, Frankfurt 1958, 818.

izpod Hitlerja rešili v drugi svetovni vojni šele zavezniki, Združeni narodi, z neizmernim naporom in nepredvidljivim krvnim davkom vseh, tudi Slovencev. Pavone zato dobro ve, zakaj poudarja, da so Italijani v Rezistenci proti fašistični Italijanski socialni republiki tvegali svojo avtonomno državljansko vojno. Razistenca zato ni le narodnoosvobodilna vojna, temveč tudi in še najbolj državljanska vojna. Vojna, ki je obnovila demokratično Italijo z zmago nje same v državljanski vojni, in ni bila le posledica poraza fašistične Italije v mednarodni vojni. To je osrednja ugotovitev in nosilna misel Pavonejeve knjige.

Pavone to misel uveljavlja proti utrjenim pomislekom privržencev same Rezistence, ki se jim misel na državljansko vojno zdi nekaj nezaželenega, nekaj neljubega v preteklosti naroda, o čemer je najbolje molčati in to čim prej pozabiti. Nasprotno, ugotavlja in meni Pavone: dejstvo, da je Rezistenca vsebovala poleg patriotične in razredne tudi državljansko vojno, je za njo samo – kot zgodovinsko dejanje – in za samozavest Italijanov, danes in jutri, pomembna postavka na pozitivni strani njene bilance. To je bilo dejanje Italijanov znotraj suverene Italije, izbojevano v času svetovne vojne z vojskovanjem med Italijani samimi za zgodovinski značaj njihove države, za njen položaj med državami, ki so skupno zavrnilo agresijo fašizma in ga vojaško porazile. Teza o Rezistenci kot državljanski vojni je teza, ki povzdičuje zgodovinski pomen Rezistence same. Ni namenjena izničenju njenega dejanja, niti rehabilitaciji domačega fašizma in kolaboracije z nemškimi okupanti.

Razume se, da teza ni kar prenosljiva na dogajanje v drugih deželah, ki so doživele agresijo držav osi in njihovo okupacijo in bile zmožne razviti lastno odporniško gibanje. Še najmanj pa je kar prenosljiva na dogajanje v Sloveniji. Nekatera okvirna dejstva, ki so bistvena za pojav državljanske vojne, so značilna za Italijo, za Slovenijo pa ne. In zato ima razhajanje med ljudmi v t. i. Ljubljanski provinci, večine v smer odpora, enega dela pa v smer kolaboracije, kot zgodovinski pojav različne značilnosti od tistih, ki jih je imelo konfliktno razhajanje

Italijanov. Zato ima teza o državljanski vojni v Sloveniji značaj, ki je po vsebini in po položaju nosilec konflikta nasproten tistemu, ki ga ima nosilna teza Pavonejeve knjige. Zato so tudi učinki navidez iste teze med seboj nasprotni. Tam dodatna potrditev vrednosti Rezistence, tukaj povečevanje prostovoljne kolaboracije in razvrednotenje osvobodilnega boja.

Pavonejeva knjiga daje veliko možnosti za primerjavo med Rezistenco in našim NOB. V tem smislu je posebno zanimivo poglavje o katolikih in državljanski vojni v Italiji. Tudi z njihovega zornega kota vidimo, da gre za vojno nefašistične in protifašistične Italije proti Italiji fašistov, seveda v splošnem okviru patriotske vojne proti nemškim okupatorjem in sami Nemčiji, ki jo vodita obe: spreobrnjena Kraljevina Italija bolj načelno, Rezistenca na območju Italijanske socialne republike pa dejansko. Tudi v Italiji se za katolike postavlja vprašanje, ali sodelovati s komunisti v Rezistenci, vendar ne tako prioritarno kot pri nas, kjer je bilo to za nekatere vprašanje nad vsemi drugimi. Pluralni značaj Rezistence, v kateri so poleg komunistov aktivno udeleženi socialisti, liberalci, levi demokrati in celo »katoliški komunisti«, olajšuje njihovo izbiro, kolikor je šlo za odpor okupatorju. Argument enciklike Pija XI. Divini redemptoris, v kateri so politiki Slovenske ljudske stranke v Ljubljani in militantni katoliški integralisti ob ljubljanski škofiji videli kategorično prepoved vsakega sodelovanja, celo samo toleriranja odporiške Osvobodilne fronte, zaradi vodilne vloge KPS v njej, je v Italiji, če sodimo po Pavoneju, sploh neznan, ali vsaj neopazen. Pavone enciklike niti ne omenja! To seveda ne pomeni, da ob vprašanju Rezistence ne bi bilo problemov s katoliškega vidika. Problemi so bili, in to hudi, tako za institucionalno Katoliško cerkev na vseh njenih ravneh kot tudi za vernike osebno. Le eden od teh problemov je za Katoliško cerkev po 8. septembru 1943 že razrešen: kdo bo v svetovni vojni zmagal, ni bilo več dvomov. Mimogrede zapišimo, da te ugodnosti ljubljanski škof in njegovi svetovalci jeseni 1941, ko so sprejemali svoje usodne odločitve v razmerju do slovenskega odpora in OF, od katerih se niso znali pozneje več odtrgati, pač niso imeli. Vsaj ne tako na dlani.

Preostale hude in nerešene probleme vidi Pavone (281) na zanimiv način. Za večino italijanskih katolikov, pravi, ni skupno bivanje in skupno delovanje s fašisti nikoli pomenilo takega resnega problema vesti. Zdaj pa se jim je to vprašanje odpiralo prek najnujnejšega perečega vprašanja, ki jih je zadevalo kot Italijane, kot državljane Italije. Ali so se – v skladu s splošnim cerkvenim naukom – dolžni podrediti tudi tuji oblasti, kolikor je ta oblast varuhinja reda? Tuji oblasti so se nemudoma podredili fašisti, celo podpirali so jo in so v ta namen in z njenim dovoljenjem ustanovili kvizlinško državo, Italijansko socialno republiko – RSI. Upreti se nemškim okupatorjem, to je zdaj pomenilo tudi stopiti v vojno s fašistično, a domačo RSI. Že tako se v mednarodnih vojnah držav z državami zastavlja vprašanje, kako po vesti uskladiti konflikt med peto božjo zapovedjo in ubijanjem, ki je bistvo vojne. Zdaj, ko je postalo potrebno ubijati tudi druge Italijane, pa se je to vprašanje zastavilo še čisto drugače. Cerkvene oblasti so se znašle v zadregi, ko bi morale dati italijanskim vernikom jasna in nedvoumna napotila. Pavone našteje razne možnosti, ki bi jih Katoliška cerkev imela v tej zadregi. Prva: nastopati v vlogi pastirja, ki postavlja čustva državljana na podrejeno mesto; druga: opravljati »benediktinsko« vlogo varovanja družbe pred kaosom; tretja: načelno sicer odrekati pokorščino oblasti, ki ni legitimna, toda hkrati sodelovati z njo v zadevah skupnega blagra, predvsem javnega reda. Vojno dogajanje je prinašalo svoje. Protislovna prizadevanja Cerkve, da bi se obdržala nad stranmi v spopadu, so se zgoščala in spajala z neogibnostjo, da se tudi sama opredeljuje.

Pavone svari pred dvema poenostavitvama cerkvenega obnašanja v tem izjemnem položaju, ko je državljanska vojna Rezistence proti Italiji fašizma vključena v podobo velike mednarodne ideološke vojne zaveznikov (Združenih narodov) proti nacifašizmu. Prva poenostavitev vidi v vsem igro božje previdnosti, v kateri vsi izpolnjujejo svojo nalogo, od škofa, ki nasilje preklinja, do partizana, ki ga počne. Druga poenostavitev, ki ji zapadajo celo odlični zgodovinarji, pa precenjuje jasnost pogleda cerkvene strategije in njeno sposobnost

obvladovanja svojih notranjih nasprotij. (Tu se moramo spomniti podobnega opozorila, da zgodovinarji tudi komunističnemu gibanju v času vojne prisojajo veliko preveč sposobnosti strateškega predvidevanja. – T. Judt in soavtorji v »Resistance and Revolution«, 1989.) – Seveda je v tistem času, ugotavlja Pavone, prišlo z vatikanskega vrha (italijanskim) škofom nekaj (svežih) navodil, ki so zadevala nove razmere.

Brzjavka (apostolskemu delegatu) Cicognaniju z dne 31. maja 1944 priporoča, da je treba ohranjati »držo superiorne nepristranskosti v razmerju do oboroženega spopada« in se izogibati »izjavam, ki bi mogle imeti videz bodisi čisto političnega izrekanja, bodisi večje naklonjenosti eni izmed vojskujočih se strani«. (282) A ko je rimski kardinal in vikar Marchetti Selvaggiani vprašal za nasvet, kako naj se obnaša, ko ga fašisti nagovarjajo, naj odvrta mladeniče od njihovega odpora proti vpoklicom v vojsko, mu je državni tajnik Svetega sedeža Montini odgovoril z besedami, o katerih Pavone meni, da so po svojem smislu drsele od diplomatske previdnosti k dejanski tihi privolitvi. (Treba se je »omejiti na priporočanje mirnosti in poslušnosti javnim oblastem. Dajati drugačna napotila bi pomenilo spustiti se v vprašanje, ki je še odprto.« – 283) Medtem pa je že 15. oktobra 1943 tajnik vatikanske nunciature v Italiji Marchiani zmogel odgovor, ki je posebno zanimiv za vprašanje državljske vojne v Italiji. Takrat je fašistični prvak Graziani v pogovoru z njim terjal, naj se Cerkev opredeli ali vsaj javno pokaže, s kom simpatizira. Marchiani je v odgovoru poudaril nevtralnost Cerkve, »in toliko bolj Vatikana«, kar ne dopušča nikakršnega »političnega posega v korist ene izmed vojskujočih se strani in v korist enega dela državljanov proti drugemu, ko gre za isto državo (nacijo)«. Duhovniki imajo pač dolžnost, da vtepijo v glave pokoj, mirnost, red, da ravnajo tako, da ne bi nepremišljene akcije povzročale težkih represalij na škodo mnogih nedolžnih ali celotnega prebivalstva. Kakor mimogrede je Marchiani še dejal, da Cerkev »ne ostaja in ne more ostati nevtralna med dobrim in zlim«. (284–285)

Pavone meni, da navedene besede, kakor koli že oznanjajo najvišja načela, posameznim vernikom niso pomagale, da bi se orientirali v položaju hudih stisk. Po njegovem mnenju izpričujejo izjave visokih predstavnikov Svetega sedeža očitno polivalenco, saj niso »precizno pokazale, komu so namenjene obsodbe in opomini«. »Toda«, opaza Pavone, »bolj ko se niža raven govorca, težavnejše postaja vzvišeno zagotavljanje ekvidistance in bolj se to govorjenje premika kar k dvoumnosti.« (284) To dvoumnost, ugotavlja Pavone, so Cerkvi v Italiji zamerili predvsem fašisti!

Ali lahko v Sloveniji v podobnem spletu vprašanj glede odnosa do odpora in kolaboracije opazimo v cerkvenih izjavah kako polivalenco, ekvidistanco ali dvoumnost, celo takšno, ki bi šla v nos predvsem fašistom? V tistih letih imamo na Slovenskem le enega slovenskega škofa, ki lahko – od okupantov neovirano – daje politične izjave in navodila vernikom (mariborski je bil dejansko jetnik). V severni Italiji, na bojnem območju Rezistence, jih nastopa veliko število. Pavone citira različne izjave vsaj osemnajstih škofov. Med njimi tudi videmskega.

Giuseppe Nogara, videmski škof, je 12. decembra 1943 na splošno priporočil pokoravanje tistim predpisom oblasti, ki zadevajo vzdrževanje reda. Priporočilo je bilo izrazito restriktivno. Pozneje, v marcu in aprilu 1944, je bil določnejši. Skupaj »z drugimi škofi Primorja« je obsodil nasilja (nemškega) okupatorja, a tudi nasilja in ekscese tistih, ki so se mu upirali. V pismu dne 30. novembra 1944 pa je svojo misel konkretiziral tako, da je župnike pozval, naj nagovarjajo partizane, da bi se prijavili Nemcem in jim izročili orožje. V Rezistenci je ta konkretizacija povzročila ogorčenje. Celo poveljstvo katoliško usmerjene brigade Osoppo je to pismo javno zavrnilo. In krščanska demokracija, organizirana znotraj Rezistence, je potem pri škofu Nogari dosegla, da je pismo umaknil.

Ta primer iz neposredne soseščine Slovenije neogibno vzbuja nekatere primerjave. Še bolj pa opozarja, da bo treba historično analizo stališč ljubljanskega škofa, in škofije v celoti, metodično primerjati z

dogajanjem v bližnjem in širšem evropskem prostoru, poleg Italije vsaj še v Franciji, Belgiji in na Nizozemskem. Vsaj nekaj pa je očitno. Spodbujanje videmskega škofa, naj se partizani sami prijavljajo Nemcem, sodi v drugačno kategorijo cerkvenega opredeljevanja, kot je razlaga škofa Rožmana o grešnosti »zarote molka«, ki jo je podal vernikom v pastirskem pismu 30. novembra 1943 »o nevarnosti brezbožnega komunizma«. – Besedna zveza »zarota molka« je vzeta iz mirnodobske enciklike Divini redemptoris Pija XI. (1937), kjer se nanaša na molk dela svetovnega tiska o zločinih Stalinovega režima v Sovjetski zvezi. – V besedilu Rožmanovega pastirskega pisma, ki govori izrecno o »brezbožnem komunizmu pod krinko osvobodilne fronte in narodnoosvobodilne vojske«, ne da bi z besedo omenilo okupacijo in Nemce, kaj šele njihovo nasilje, pa je zahteva, naj verniki pretrgajo zaroto molka, lahko pomenila le dolžnost prijavljati aktiviste OF in partizane okupatorjevim ali okupatorju podrejenim oblastem.

»Zelo se motijo tisti, ki mislijo, da morajo iz ljubezni molčati. Tako krivo pojmovana ljubezen ni krščanska krepost, marveč slabost in greh.«³ In če je videmski škof po intervenciji demokristjanov v Resistenci svoje navodilo umaknil, ni bilo nič podobnega opaziti v ravnanju škofa Rožmana, ki je vztrajno preziral pisma, s katerimi so se nanj obračali kristjani v OF.

Nediferencirane obsodbe nasilja so postajale bolj določne, če so bili žrtve nacifašizma duhovniki, ugotavlja Pavone. Padovanski škof, sicer avtor patriotičnih manifestacij v fašističnem smislu, je protestiral proti aretacijam nekaterih duhovnikov, sklicujoč se na njihov status »svetih oseb«, ki da velja po določilih konkordatov tako v Italiji kot v »Velikem nemškem rajhu«. Škof v Reggio Emilia je 30. januarja 1944 javno nastopil proti ustrelitvi duhovnika, ki je dal zatočišče partizanom in zavezniškim letalcem. Pavone dodaja: z duhovnikom je bilo ustreljenih še osem oseb, a o njih je škof molčal (289).

³ Ljubljanski škofijski list LXXX, 30. novembra 1943, št. 11.

Škof iz Pontremolija, ki je bil po vojni odlikovan z vojaškim odlikovanjem za udeležbo v Rezistenci, je leta 1946 o svojem obnašanju v kritičnem vojnem času takole zapisal: »Vedno smo bili nepristranski, skušali smo biti v stiku z vsemi poveljstvi vojskujočih se strani.« Te besede navaja Pavone kot posebno očiteno dokaz o »prekrivanju ravni« v cerkvenih stališčih. (290) Dodaja še, da so bile izrečene v času zaostrovanja hladne vojne, ko so se cerkvena hierarhija in demokristjanski vrhovi začeli oddaljevati od tradicije Rezistence. Toda le nekaj let pozneje so isti faktorji spet začeli poudarjati prispevek katolikov v Rezistenci. Ob tem pojavu Pavone pravi: »/.../ protislovje je tičalo v stvareh samih.«

Sveti sedež ni nikoli državno priznal kvizlinške RSI, in to kljub temu, da je fašistična vlada grozila z odpovedjo lateranskih pogodb. Bil pa je pripravljen ostati z njo v neuradnih, zaupnih stikih (nota vaticanškega državnega tajnika kardinala Maglioneja 27. septembra 1943). Fašisti so grozili z možnostjo, da ustanovijo samostojno italijansko državno cerkev. V splošnem pa so bili, pravi Pavone, ogorčeni, da Cerkev ne vrača svojega »dolga hvaležnosti«, s katerim jo je fašizem po njihovem prepričanju zadolžil. Po Mussolinijevem navodilu je njihovo glasilo opozarjalo Cerkev, da se fašisti bojujejo proti njenim stoletnim in nespravljivim sovražnikom. Zakaj se duhovniki ne postavijo na stran tistih, ki se bojujejo »proti masonskemu sektarizmu, proti boljševizmu, proti ateizmu in proti anarhiji«, se je čudila »Corrispondenza repubblicana«. (293) Le majhna manjšina cerkvenih ljudi se je odkrito postavila na stran fašistične vlade. Veliko zajetnejša manjšina se je postavila na stran odpornikov. Nekateri so celo postali kaplani partizanskih enot, tudi garibaldinskih (pod vodstvom komunistov). Mussolini je v pogovoru s patrom Eusebijem, 26. septembra 1944, potožil, da »župniki bijejo plat zvona, kadar zagledajo črne srajce, da bi opozorili rdeče srajce«.

V Italiji se je Cerkev zavedala, piše Pavone, da s takšno politično ideološko navzočnostjo v Rezistenci deluje proti vplivu ideologij, ki so

zanjo nevarne. Še posebno je na tak način obrnila sebi v prid tudi težnjo komunistov, da vidijo duhovščino na strani Rezistence, ker jim je to pomagalo pri uveljavljanju politike uporniške enotnosti z demokristjani. V tem smislu je papež Pij XII. odobril v oktobru 1944 na zahtevo milanskega nadškofa kardinala Alfreda Schusterja versko pomoč partizanom in različne oblike navzočnosti kaplanov v odporiških enotah. (295)

Pavone nadalje ugotavlja prizadevanja Cerkve v (še neosvobojenem) Rimu in severni Italiji, da bi v kriznih razmerah vsaj v nekaterih funkcijah nadomestila odsotno legitimno državo. To je bil dodaten razlog zanjo, da se izogiba opredeljevanju, tudi ko je šlo za stranke v Rezistenci. Samostani so dajali zatočišče vsem, ne glede na politično pripadnost (navaja primer Pietra Nennija). Ob tem bi se lahko spomnili naše kartuzije Pleterje. V Italiji očitno ne bi bila tako izjemna, kot je bila pri nas. Z zadoščenjem je Il Popolo 20. februarja 1944 zabeležil izjavo nekega rešenca po cerkveni poti: »Vsaj petdeset let ne bo v Italiji več mogoče razpihovati antiklerikalizma!« Ob teh lepih prizorih Pavone vendarle poziva k realističnosti. Navede dejstvo, da so ob raciji v rimskem getu v nekaterih cerkvenih zavodih terjali, da otroke krstijo, preden jim dajo azil. (298)

Temeljni odnos mnogih duhovnikov do Rezistence je izrazil cremonski škof Giovanni Cazzani: »Italijanski kler ne more nasprotovati večini italijanskega ljudstva, ki nasprotuje fašizmu.« (299) Na duhovniškem posvetu o »primerih vesti« v Comu je znan duhovnik presojal: »/.../ rešitev je ena edina in zanesljiva: upreti se Nemcem, temu neupravičenemu tujemu okupatorju, in njihovim sodelavcem, v mejah, ki jih postavljajo božje zapovedi.« Zavračanje kolaborantov se je izrazilo tudi v zelo odmevnem dejstvu, da je kardinal in nadškof Schuster konec oktobra 1943 pred polno milansko stolnico prepovedal spovednikom, da bi dali odvezo ovaduhom, ki so v službi Nemcev. (300) Mesec dni pozneje pa ljubljanski škof in njegovo pastirsko pismo proti »zaroti molka«! Dva katoliška svetova?

Navzočnost katolikov in delov Cerkve v Rezistenci, neogibno v vseh treh njenih vojnah, patriotični, državljanski in razredni, je zbujala pri »laičnih« odpornikih protislovna čustva, ki so bila zrcalna podoba strahov in želja katolikov: želeli so, da bi se Cerkev postavila na pravo stran, in bali so se, da se to ne bi zgodilo čez mero. Ermanno Gorrieri, demokristjanski partizanski poveljnik Claudio, je o tem po vojni zapisal očitno resnico. Med katoliki se je uveljavilo prepričanje, da bo njihova organizirana navzočnost v oboroženem odporniškem boju pomenila pravico, da po dnevu osvoboditve sodelujejo pri izgradnji nove demokratične države. Zanje pravica, za druge vsaj politična konkurenca, če že ne kar nezaželena možnost, da politični katoliki ublažijo ostrino (revolucionarnost) Rezistence. (302)

In pri nas? Politično konkurenco kristjanov v Osvobodilni fronti je KPS lahko brez odpora odpisala že leta 1943. Ljubljanska škofija jim ni naklonila niti najmanjše podpore, priznala jih je zgolj kot očitne grešnike in nasprotnike, brez vsakršne, vsaj malce modre ambivalence. Iz okolja te škofije še ni bilo poskusa, da bi primerjali svoje doživetje z doživetji drugih okolij. Morda bi našli dovolj spodbude za tak poskus, če bi vedeli, da sodi v pojav italijanske Rezistence tudi podobica Kristusa z besedilom: »Ti, izvir svobodnega življenja, daj nam moč upora.« Upora Rezistence. Podobico hranijo v muzeju tega gibanja v ne tako oddaljeni Padovi.

Državljska vojna v Italiji in Sloveniji: ob knjigi Claudia Pavoneja.
V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1994

22.

Odkupiti Italijo tudi na tujih (slovenskih) tleh

Italijanski napad na Kraljevino Jugoslavijo pravzaprav ni glavna tema knjige italijanskih zgodovinarjev Stefana Bianchinija in Francesca Privitere, četudi sta jo tako nasloвила («6. APRILE 1941 – L' attacco italiano alla Jugoslavia, Marzorati, Settimo Milanese, 1993»). Bianchinijevo poglavje o »jadranskem vprašanju« v italijansko-jugoslovenskih odnosih med obema vojnoma, ki naj bi bilo temeljni motiv za agresijo Mussolinijeve Italije na Jugoslavijo, je le nekakšen uvod. Proslula teza o pohabljeni zmagi Italije 1918, rojena še pred fašizmom, je izhodišče zla, ki se je udejanilo z udeležbo Italije v napadu, v razkosanju in v okupaciji Jugoslavije 1941–1943. Na dan napada je Mussolini v pismu Hitlerju zapisal: »Jugoslavija je najbolj avtentična stvaritev Versaillesa in zasluži svojo usodo.« Bianchinijev pregled obravnava položaj Jugoslavije kot celote v zamotanih evropskih odnosih, glede italijansko-jugoslovenskih odnosov pa se zlasti ozira na tiste pojave v politiki Hrvatov, na katere je računala Mussolinijeva protijugoslovenska politika. Slovence v Jugoslaviji omeni šele v času vladnega prevrata 27. marca 1941. Pridružili so se novi vladi generala Simovića (pač dva predstavnika »katoliške« Slovenske ljudske stranke), a obenem prek slovaškega veleposlaništva predlagali Hitlerju, naj ustvari neodvisno Slovenijo (tu omeni le Franca Kulovca, ne tudi Mihe Kreka). Vprašanje, kdo je navsezadnje neposredno odločil, da tudi Italija 6. aprila 1941 napade Jugoslavijo, ali Hitler ali Mussolini sam, pušča Bianchini odprto.

Glavni temi knjige sta okupacijska politika Italije na delih jugoslovanskega ozemlja, ki ga je zasedla (Privitera), ter obnašanje enot italijanske vojske na tem ozemlju po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 in po njenem vojaškem prehodu na stran Združenih narodov (Bianchini). Oba avtorja pišeta skoraj izključno samo o dogajanju na območjih vzhodno od Slovenije.

Privitera se omejuje na posamezne momente svoje teme. Predvsem ga zanima vojaška kolaboracija srbskih četnikov, ki jih na hrvaških območjih sprva motivira obupni odpor proti ustaškemu genocidu, v nadaljevanju pa vse bolj protikomunistično nasprotovanje partizanskim enotam, v Črni gori pa že spočetka velikosrbstvo obenem s protikomunizmom. V Dalmaciji so kolaboracionistične enote sestavljali tudi protikomunistični Hrvati. Posamezne pojave obravnava na temelju italijanskih virov, zlasti iz zgodovinskega arhiva vrhovnega štaba italijanske vojske.

Že zelo zgodaj je italijansko poveljstvo vse te raznorodne enote poimenovalo s skupnim imenom »Prostovoljna protikomunistična milica« (MVAC). To je postalo tudi uradno ime slovenskih »vaških straž« v anektirani Ljubljanski pokrajini. Privitera pravi, da so bile to »vzporodne enote, organizirane znotraj italijanske vojske, ki naj nastopajo ob boku rednih čet v boju proti gverili«.

Posebna pozornost, ki jo avtorja namenjata kolaboracionistom, služi nedvomno njunemu prizadevanju, da natančneje raziščeta mesto in odgovornost italijanskih okupacijskih enot v tem »balkanskem« vojskovanju. Za njihove postopke so s svojim prostovoljnim sodelovanjem in z načini bojevanja soodgovorni tudi domačini.

MVAC v Ljubljanski pokrajini zadevata dva italijanska vojaška dokumenta, objavljena kot priloga knjigi. Prvi je dopis generala Maria Roatte, v. d. poveljnika za »Slovenijo in Dalmacijo«, italijanskemu ministrstvu za vojsko, z dne 22. julija 1942. V njem sporoča, da je Duce

[Mussolini] 16. julija t. l. odobril Roattov predlog, naj se glede na dobre izkušnje v Hercegovini organizirajo take enote tudi na zasedenih ozemljih Hrvaške. Sestavljale bi jih enote dveh kategorij: »– krajevne enote [vaška milica – milizia paesana], različnega obsega, odvisno od potreb okolja, za neposredno obrambo naselij; – enote za širšo uporabo [aktivna milica – milizia attiva], različne moči, za direktne akcije ali za sodelovanje z našimi operativnimi enotami.« Roatta predlaga višino vojaških prejemkov zanje. Dopis ne govori o Ljubljanski pokrajini, toda gotovo je bil sočasen s podobnim načrtom tudi zanj. To je očitno iz drugega dokumenta, dopisa italijanskega finančnega ministrstva italijanskemu ministrstvu za vojsko z dne 11. avgusta 1942.

Finančno ministrstvo tega dne že odgovarja na predlog ministrstva za vojsko, »naj se organizirajo oborožene protikomunistične formacije na ozemlju Slovenije in Dalmacije, ki bi jih sestavljale vaška milica (krajevne enote) in aktivna milica (operativne enote)«. Finančno ministrstvo sporoča svoje stališče o predlaganih vsotah vojaških prejemkov za osebje v teh enotah, s splošno pripombo, naj te vsote ne presegajo povprečja prejemkov italijanskega vojaškega osebja.

Ime »milizia paesana«, po naše »vaška straža«, je bilo potemtakem že poprej v širši rabi italijanskih okupantov na Hrvaškem in v Dalmaciji in ne izvira iz iniciativ slovenskih kolaborantov v Ljubljanski pokrajini. Prav kratek je Priviterov pogled na Slovenijo: »Povsod je gverila postala konstantna realnost, tudi na tistih območjih, kot je Slovenija, kjer je bila italijanska vojaška navzočnost večja.« Ob tem navaja italijansko vojaško oceno iz časa tik pred padcem fašistične vlade v Italiji: »V Sloveniji so uporniške tolpe znova postale dejavne, in to s še večjo napadalnostjo kot poprej [tj. pred velikimi bitkami na Neretvi in Sutjeski spomladi 1943]. Najhujši je položaj [tako pravi zanesljivo in ugledno sporočilo dučejju] v coni ob meji s Hrvaško, kjer je bilo opaziti navzočnost močnih srbsko-hrvaških tolp, ki se doslej še nikoli niso pojavile na slovensko-italijanskem ozemlju. Tudi v Ljubljani naj bi se položaj vidno poslabšal v primerjavi s časom pred vojaškimi

akcijami. Številni partizani so v njej dobili varno zavetje in vzdržujejo živo zavest upora«.

Jedro knjige je v poglavju »Vojaška tragedija in vprašanje, kako se more narod odkupiti«. Bianchini tu misli na odkup italijanskega naroda od odgovornosti za udeležbo Italije v svetovni vojni na strani Hitlerjeve Nemčije (1940–1943) in v tem okviru za napad na Jugoslavijo in za okupacijo njenih delov.

Spomnimo se, da je to vprašanje tematiziral Claudio Pavone s svojo monumentalno knjigo »Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza« (1991). Razmeroma zgodnja kapitulacija je ponudila Italijanom možnost za narodov odkup v nadaljnjem vojskovanju proti Hitlerjevi Nemčiji. V Italiji sami, na jugu z vojaško vlogo Badogliove vlade, v sredini in na severu z odporom proti nemškim okupatorjem, ki je bil hkrati tudi državljanska vojna proti obnovljeni fašistični »Italijanski socialni republiki«. Oboje je bilo sestavina tukajšnje italijanske Rezistence, pri čemer je bil predvsem element protifašistične državljanske vojne tisti, ki je reševal čast demokratične Italije. Italija je s takšno vojno dokazala, da se je sposobna sama rešiti fašizma in se obnoviti kot demokratična država in družba. Pavone je pri tem močno poudaril različnost Italije v primerjavi z weimarsko Nemčijo, ki je Hitlerja pripustila k oblasti in ga ni potem nikoli z lastno močjo odstavila in se zato ni sama obnovila. Nemčijo so odrešili Hitlerja šele Združeni narodi s svojo skupno zmago v drugi svetovni vojni.

Bianchini si to vprašanje postavlja, ko raziskuje, kako so se obnašali italijanski vojaki, ko so se 8. septembra 1943 znašli kot poraženi okupatorji v delih razkosane Jugoslavije. Obvezovala jih je dvojna prisega, kralju in dučeuju, ki sta zdaj postala med seboj sovražna simbola državljanskega vojskovanja. In znašli so se pred pozivom Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, naj stopijo, tam kjer so, na njeno stran kot zavezniška vojska in obrnejo orožje proti Nemčiji.

Bianchinijeva podoba dilem in obnašanja italijanske okupacijske vojske je utemeljena na italijanskih vojaških virih, pa tudi na zapuščini nekaterih italijanskih častnikov, ki so se odločili za vojskovanje proti Nemčiji, ob boku NOVJ. Večina italijanske vojske se je predala Nemcem v ujetništvo, nekaj tudi posredno prek četniških enot, velik del se je dal razorožiti partizanom in si je potem prizadeval preiti v južno Italijo, nekateri posamezniki so šli med skrivače po vaseh. Toda pomemben del se jih je organizirano, v samostojnih enotah, pridružil NOVJ. Bianchinijeva pozornost je obrnjena predvsem na območja Črne gore, Dalmacije in delov Bosne, Hercegovine in Sandžaka ter k tamkajšnjim primerom italijanskih enot, ki so se odločile za boj proti Hitlerjevi Nemčiji na tleh okupirane Jugoslavije. Badogliova vlada se je njihovega vojaškega in političnega pomena šele pozno zavedla, a vendar: med 9. in 21. oktobrom 1944 je prišel k diviziji »Garibaldi«, ki je operirala na območju Sandžaka, podsekretar njenega vojnega ministrstva Mario Palermo. Ali je šlo le za pragmatično zanimanje, ali tudi za širše politične nagibe? Poskus je ostal neučinkovita epizoda.

Idejna različnost italijanskih protifašističnih vojakov v razmerju do partizanov je ostajala naprej, piše Bianchini. Toda, »različnost demokratične orientacije teh in onih ni preprečila dozoritve nujne primerjave med idealnimi nagibi, ki so jih videli, da žive v partizanih, in med lastnimi nazori o idejah domovine, države in narodne skupnosti«. Mimo fašistične retorike so se sredi partizanske vojne naučili vrednotiti najbolj epične strani lastne zgodovine. »Prav izkušnja antifašističnega boja, ki so ga vodili ob boku jugoslovanskih partizanov – in navzlic epizodam medsebojnega nerazumevanja – je pripomogla, da je med italijanskimi vojaki takrat začel zoreti nov, drugačen in demokratičen občutek dostojanstva njih samih in njihovega naroda, namesto in v nasprotju s tistim, kar jim je dvajset let pridigal fašizem. Zgodovinski spomin in politični premislek sta se začela vračati in obnavljati v kritični obliki, in to v ognju krvavega in grozovitega spopada, kar je dopustilo Italijanom, da znova najdejo svojo skupno vez in svojo dostojanstveno povezavo z lastno preteklostjo.«

Slovenskega ozemlja se Bianchini ne loteva. Le bežno izreče opažanje, da se je razmerje med italijansko Rezistenco ter slovenskim in hrvaškim osvobodilnim gibanjem »prepletlo z bodečimi in nerešenimi vprašanji italijansko-jugoslovanske meje, s spominom na protislovensko propagando v (minulem) dvajsetletju in na brutalno raznarodovanje, ki so ga izvajali nad Slovenci in Hrvati«. Njegov bežni oris razvoja v teh razmerah omenja Kočevski zbor odposlancev (»postavil je temelje nove slovenske države v federativni Jugoslaviji«), stike slovenske delegacije OF s CLNAI (vodstvom Rezistence za severno Italijo), protislovensko početje fašistov Mussolinijeve republike, tržaško Rižarno, dramo Trsta po prihodu jugoslovanskih enot, nevarnost vojaškega spopada med protifašističnimi zavezniki, klimo političnega obračuna in klavrnega osebnega maščevanja v Trstu. Ne izogne se sumarno niti fojbam. V njih so izginili številni ljudje teh krajev, tudi nekateri antifašisti, »ker je prevagala logika, napraviti iz vsake trave butaro (fare di ogni erba un fascio)«. Zgodovino tistih dni bo treba šele napisati, meni Bianchini, a jo zaznava predvsem kot produkt treh desetletij narodnih nasprotij. Vse, kar je bilo v celotnem dogajanju tragičnega za Italijane v Jugoslaviji, je vendarle produkt politike, ki jo je izvajal fašizem, in fašizmu je treba pripisati zgodovinsko odgovornost za to, da je Italijo spremenil v napadalsko deželo. V nelahkih odnosih med italijanskimi in jugoslovanskimi partizani je vzlic vsemu poganjala klica Rezistence, ki je bila edina zmožna sčasoma odkupiti, odrešiti Italijo.

Tako se končuje knjiga na ravni svojega problema. Toda obstaja še druga problemska raven. Kaj pravzaprav pomeni za (samo)razumevanje značaja NOB takratni poziv italijanskim okupacijskim enotam v »skupni boj proti skupnemu sovražniku – Hitlerju« (tako npr. razglas Narodnega osvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo)? Kakšen je v luči takega poziva poglobitni cilj NOB? Osvobodilni odpor agresiji in vojaška zmaga nad evropskim fašizmom, ali kar in celo zgolj socialistična revolucija? Revolucija v teku in v razmerah bojnega in zavezniškega sodelovanja, na lastnih tleh, z enotami kraljeve

italijanske vojske? Dejstvo, da se večina italijanskih vojakov temu pozivu ni odzvala, je onemogočilo odgovor zgodovine same na to vprašanje. Toda gre za jedro slovenskih postrevolucijskih sporov o pravem značaju velikega dejanja, ki ga je slovenski narod – z vodstvom, kakršno se mu je tedaj edino ponudilo – nedvomno zmogel v času srečanja s svojo do zob oboroženo usodo.

Ocena knjige Stefana Bianchinija in Francesca Privitere: 6. APRILE 1941 – L' attacco italiano alla Jugoslavia, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 1994

23.

Slovenci in država Jugoslavija od sovražne zasedbe do izгона napadalcev

Tu ne gre za zgodovino Osvobodilne fronte in osvobodilnega boja ali Slovenske zaveze (Narodnega odbora) in kolaboracije, temveč za vprašanje, v kakšnem razmerju so bili vsi do jugoslovanske države. V bistvu gre za vprašanje razmerja med priznavanjem mednarodno-pravne kontinuitete jugoslovanske države in priznavanjem pravice slovenskega naroda v osvobodilnem boju do samoodločbe. Vse v luči stališč emigrantske jugoslovanske vlade, Osvobodilne fronte slovenskega naroda in njenih nasprotnikov na domačih tleh.

Obe veliki evropski fašistični državi, Nemčija in Italija, sta do l. 1936 uskladili svoje skupne zunanjepolitične cilje. Njuno vojaško politično zvezo je voditelj Italije Benito Mussolini 1. novembra 1936 v Milanu imenoval »os, okrog katere se zberó evropske države«. Besedna zveza »os Rim–Berlin« je postala zgodovinsko ime bloka fašističnih ali z njim povezanih držav, ki je tri leta pozneje potisnil v novo svetovno vojno ves svet, ne le Evropo.

Nemčija je pritisnila na vlado v Beogradu in 25. aprila 1941 dosegla pristop Jugoslavije k t. i. trojnemu paktu (osi Nemčije in Italije se je medtem kot tretja pridružila tudi Japonska). Vojaško bi Jugoslavija ostala nevtralna, četudi v vseh drugih pogledih vezana na os. To mirno rešitev je 27. marca 1941 spodnesel državni udar probritansko usmerjenih visokih častnikov jugoslovanske vojske. Odstavili so

regenta kneza Pavla, ustoličili še ne polnoletnega kralja Petra II. in odstavili vlado. Nova vlada pod vodstvom generala Dušana Simovića, v kateri so sodelovale iste stranke kot v prejšnji (vključno SLS), je Nemčiji zagotavljala, da ne preklicuje pristopa k trojnemu paktu. V naslednjih dneh je sklenila s Sovjetsko zvezo pogodbo o prijateljstvu in nenapadanju. Hitler je presodil, da je šlo pri državnem udaru za upor proti vplivu osi, in je nemudoma ukrepal.

Šestega aprila 1941 sta Nemčija in Italija brez vojne napovedi napadli Kraljevino Jugoslavijo, nekaj dni pozneje sta to storili še Madžarska in Bolgarija. »Aprilska vojna« je bila zelo kratka – enajst dni. Predstavniki jugoslovanske vojske so po naročilu vlade, ki se je medtem s kraljem, a brez članov parlamenta in brez vojske, umaknila k Britancem, 17. aprila 1941 podpisali pogodbo o vojaški kapitulaciji in izročili razorožene enote v ujetništvo.

Pričakovanje pobegle vlade, da bo Jugoslavija pod okupacijo ostala enotno ozemlje, se ni uresničilo. Drugače kot npr. v Belgiji, na Nizozemskem ali Norveškem so države osi sklenile osvojeno Jugoslavijo kot državo uničiti in sploh izbrisati njen mednarodnopravni obstoj (po načelu t. i. debelacije). Okupirano jugoslovansko ozemlje so razdelili v številna območja z različnim pravnim položajem: v dve kvizlinški državi, Srbijo in Črno goro, v novoustanovljeno satelitsko Neodvisno državo Hrvaško; mekedonska in slovenska ozemlja pa so razkosali brez priznanja kakršnega koli državnega položaja in jih namenili neposredni priključitvi k državam napadalkam. S tem se je za vse druge države in prav tako za vse okupirane državljane poražene Jugoslavije odprlo vprašanje, ali priznavajo uničenje te države (debelacijo) ali ne.

Države osi in njihove zaveznice so debelacijo, razume se, priznale in se obnašale, kakor da je Jugoslavija prenehala obstajati v vsaki obliki. Drugače nevtralne, od osi neodvisne države debelacije niso priznale. Najpomembnejše med njimi so bile Združene države Amerike.

Neposredna nemška soseda Sovjetska zveza je bila izjema. Pretrgala je odnose z jugoslovansko vlado v tujini; pozneje je pojasnjevala, da je šlo le za začasen ukrep (suspenzijo). Gotovo je šlo za njen državni interes, da ne ogrozi svojega še mirnega razmerja z Nemčijo.

Nobenih težav s svojo odločitvijo niso imele države, ki so se z osjo vojskovala. Velika Britanija in njene čezmorske zaveznice debelacije niso priznale. Jugoslovansko begunsko vlado so Britanci gostoljubno sprejeli. Pri njih je uživala velik ugled zaradi izpeljanega udara 27. marca in kot žrtev napada držav osi, ki jo je čez noč postavil v položaj zaveznice. Kakih večjih obveznosti do Jugoslavije pa si Velika Britanija ni naložila. Ni se npr. zavezala, da bodo Slovensko primorje, Trst in Istra po zmagi nad državami osi pripadli Jugoslaviji. Begunska vlada, ki ni pomenila več nikakršne vojaške sile, je od britanske vlade dobila le neopredeljeno obljubo, da bo po vojni z naklonjenostjo obravnavala želje Jugoslavije za spremembo državne meje z Italijo. Meja z Avstrijo v tej obljubi sploh ni bila omenjena. Brez podlage je bilo zato prepričanje doma ostalih voditeljev vladnih strank, da je za nove meje poskrbljeno in da je treba Angležem le povedati, do kam naj po vojni seže ozemlje obnovljene jugoslovanske kraljevine.

Begunska jugoslovanska vlada je seveda vztrajala pri stališču mednarodnopravne kontinuitete Kraljevine Jugoslavije. Čeprav je odobrila kapitulacijo jugoslovanske kraljeve vojske, je 4. maja 1941 izjavila, da hoče nadaljevati vojno z državami osi, ki so Jugoslavijo napadle in zasedle.

Kakšno je bilo stališče okupiranih Slovencev kot jugoslovanskih državljanov doma? Slovenci na okupiranem Štajerskem in Gorenjskem politično sploh niso mogli priti do besede, saj so se nacistični okupatorji nemudoma in z vsemi sredstvi lotili njihovega uničenja kot naroda, v kulturnem in še bolj v političnem smislu. Popolnoma so prepovedali vse izraze narodnega življenja, deloma so z domačih tal preselili kar celotno prebivalstvo, povsod drugod pa so mu vsiljevali ponemčenje.

In izgnali so slovenske izobražence in celo slovenske duhovnike, ker so v njih videli dejavnik obstoja naroda. Drugače je bilo v tistem delu Slovenije, ki je z Ljubljano prišel pod okupacijo Italije. Tukaj so slovenski strankarski voditelji ostali. Kaj mislijo o razbitju jugoslovanske države, so izkazali predvsem s svojim odnosom do oblasti italijanskih okupatorjev.

Ob 3. maju 1941, ko je Kraljevina Italija svoj del okupirane Dravske banovine razglasila za sestavni del svoje države z imenom Ljubljanska pokrajina (Provincia di Lubiana), so voditelji starih slovenskih strank v Ljubljani to enostransko dejanje priznali in aneksijo še javno potrdili s svojim poklonitvenim obiskom pri Mussoliniju v Rimu. Kot prostovoljni novi državljani Italije so aneksionisti samodejno zavrgli jugoslovansko državljanstvo in udeležbo v obrambni vojni Jugoslavije ter sprejeli vojno Italije proti zaveznikom za svojo. Tako so stvar razumeli Angleži in hoteli internirati Slovence v jugoslovanski begunski vladi kot svoje vojne sovražnike. Podpredsednik vlade dr. Miha Krek je moral v izjavi na kairskem radiu preklicati dejanja slovenskih politikov v Ljubljani.

Voditelji v Ljubljani svojega priznanja aneksije k Italiji niso javno preklicali, so pa v septembru 1941 z osebnim izstopom načelnika Slovenske ljudske stranke dr. Marka Natlačena in člana Kmetijske stranke Ivana Puclja iz t. i. pokrajinskega sosveta (consulta) temu organu italijanske fašistične države okrnili politični ugled. Skrivaj pred okupatorji in pred Osvobodilno fronto (izrecno brez stika s Komunistično stranko Slovenije) so se voditelji starih slovenskih strank nato dogovorili za skupen politični program, ki naj bi veljal v času vojne, pač do pričakovane zmage nad državami osi. Ta program so sporočili slovenskim članom begunske jugoslovanske vlade in ti so ga, tudi kot svojega, razglasili 23. novembra 1941 po londonskem radiu (t. i. londonske točke). V tistem delu slovenske politike pod Italijani, ki se je odločil najprej za politično, v letu 1942 pa tudi še za vojaško kolaboracijo, je stališče do vprašanja debelacije Jugoslavije

ostalo protislovno do konca vojne. To je izviralo iz razlike med javno prakso sodelovanja z okupatorji, z razbijalci Jugoslavije, in skrivnimi zagotavljanji istih ljudi begunski vladi, da v resnici intimno vztrajajo pri stališču jugoslovanske kontinuitete.

Program izhaja iz zahteve po obnovitvi in razširitvi Kraljevine Jugoslavije. V tem okviru terja, da naj bo Slovenija »svoboden in ravnopraven sestavni del Jugoslavije«, in to z vsem njej na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem.¹ Notranja ureditev obnovljene Jugoslavije se mora izvršiti na federativnem načelu, in to v soglasju vseh njenih sestavnih delov na podlagi enakosti pravic in dolžnosti. V variantah programa se govori tudi o razširitvi na Bolgarijo in ponavlja se zahteva, da mora biti bodoče ozemlje Slovenije »narodno očiščeno« (zahteva po izgonu nemške in italijanske manjšine).

»Slovenski poročevalec« je že 22. junija 1941 med »Gesli našega osvobodilnega boja« navedel tudi slogo in enotnost zaslužjenih narodov Jugoslavije v boju za osvoboditev, vendar je bilo stališče OF do Jugoslavije izrečeno šele 1. novembra: »Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov ne priznava Osvobodilna fronta razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost narodov Jugoslavije. Hkrati stremi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.« Formulacija je presegla jugoslovanski državni okvir niti mu ni nasprotovala. Realno pa je bil odločilen jugoslovanski korak storjen že 16. septembra 1941, ko je Vrhovni plenum OF sprejel sklep o vključitvi slovenskega vojaškega zbora v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije.

¹ Vplivu liberalcev JNS je pripisati, da program omenja Jugoslavijo na prvem, Slovenijo pa na drugem mestu, kar je pomenilo izključitev samoodločbe. A dr. Krek je bil že tedaj obveščen, da del mladine iz kroga SLS terja Slovenijo kot federalno enoto evropske federacije. (Krek Izidorju Cankarju, 14. 1. 1942).

V ozadju je bilo vprašanje priznanja zakonitosti begunske jugoslovanske vlade in njene primernosti, da predstavlja ne le Kraljevino Jugoslavijo kot subjekt meddržavnega prava, marveč tudi neposredne interese slovenskega naroda pod sovražno, fašistično zasedbo, ali vsaj interese tistega njegovega dela, ki se je odločil za oboroženi odpor. Temeljne točke programa Osvobodilne fronte so bile dogovorjene in objavljene postopoma, strnjeno zapisane pa 1. novembra 1941. V nasprotju z londonskimi točkami, ki so o odporu molčale, je program OF izhajal iz sklepa, da je treba »proti okupatorjem vršiti neizprosno oboroženo akcijo« in da ta akcija pomeni izhodišče za osvoboditev in združitvev vseh Slovencev.

Osvobodilna fronta in Slovenska zaveza (ustanovljena v maju 1942) sta zavrnila, vsaka na svoj način, stališče, da bi vojaško razbitje jugoslovanske države pomenilo tudi njen konec. Tja do srede 1944 se je v razmerju ene in druge do begunske vlade, kot predstavnice mednarodno priznane kontinuitete Jugoslavije, izražalo tudi dejstvo, koliko si je katera osvojila ali izgubila politične moči v vojnem dogajanju na domačih tleh.

Dogajanje v Sloveniji je treba videti v zvezi z dogajanjem v širšem jugoslovanskem državnem in vojaškem okviru. Pa tudi to, da je pri vseh udeleženi strane, doma in v tujini, ves čas stalo v ozadju političnih odločitev vprašanje, čigava in kakšna bo oblast v Jugoslaviji in v Sloveniji po končani vojni.

Vodstva predvojne strankarske strukture, kolikor so ostala v Ljubljani na območju italijanske okupacije, so se odločila, ob soglasju begunske vlade, da ne začenjajo oborožen odpor proti okupatorjem in mirujejo do trenutka prihoda (zahodnih) zaveznikov oz. do zavezniške zmage. Odlaganje upora je bil zanje način, kako ohraniti predvojno strukturo oblasti. Tak način ni mogel biti uspešen, ker je ta oblast svoje dejansko razsulo in politični polom že doživela, in to v trenutkih razsula države pod sovražnim udarom v aprilski vojni. S tem ko se je Osvobodilna

fronta v Sloveniji, oziroma partizanska stran v jugoslovanskem okviru, odločila, da svoje pozicije zida predvsem na razvijanju oboroženega boja proti okupatorjem, in pri tem vztrajala vsa leta vojne, si je pridobila vlogo pobudnika, ob katerem so se morali, hočeš nočeš, odločati vsi drugi politični dejavniki na domačih tleh in v tujini.

Prav na začetku bojev (23. avgusta 1941) se je na jugoslovanski partizanski strani pojavila misel, postaviti na domačih tleh Nacionalni komite osvoboditve (Jugoslavije) kot neke vrste osrednjo ljudsko oblast, sestavljeno iz raznih političnih tokov, ki naj bi z razglasom poklicala v obči boj (komunistov in demokratov) proti okupatorjem. Ustanovitev takšnega organa boja bi bila gotovo izziv begunski vladi. Vendar ideja ni bila uresničena. Nekaj podobnega pa se je zgodilo v Sloveniji 16. septembra 1941, ko je Vrhovni plenum OF ustanovil Slovenski narodnoosvobodilni odbor. V Titovem vodstvu tega niso jemali resno in so govorili o »operetni zakonodaji« Slovencev. Ustanovitev SNOO formalno ni mogla pomeniti neposrednega izziva begunski vladi, saj je ta obstajala samo kot enoten centralni organ Jugoslavije in kakšne slovenske vlade v begunstvu ni bilo.

Direktno nasprotje med partizanskim narodnoosvobodilnim gibanjem v okupirani Jugoslaviji in begunsko vlado se je zato izrazilo na nižji ravni: ne v odnosu do države, temveč v vprašanju, kdo je pooblaščen voditi oboroženo odporiško vojaško organizacijo doma. Vlada je v tem smislu pooblastila polkovnika Dražo Mihailovića, ki je ostal v Srbiji v ilegali in od tam organiziral ali zbiral drugod ustanovljene četniške enote v Jugoslovansko vojsko v domovini. Njegove zahteve, da se partizanske enote postavijo pod njegovo izključno (ne skupno) poveljstvo, vodstvo NOG ni sprejelo. Zato so v začetku novembra 1941 Mihailovićeve četniki v Srbiji napadli partizanske odrede. Kralj je Mihailovića kmalu povišal v generala, v begunski vladi pa je bil imenovan za obrambnega ministra. Vse enote, ki se mu ne podrede (partizanske), so razglasili za izdajalske in jih kazensko preganjali.

Z druge strani se je po prvih vojaških uspehih partizanov v Srbiji utrdila v politiki KPJ, na Slovenskem pa v politiki OF, namera, nemudoma zgraditi »na terenu« svojo lastno alternativno oblast, narodnoosvobodilne odbore; v Sloveniji, kjer osvobojenega ozemlja še ni bilo, podtalno oblast odborov OF (t. i. državo v državi). Od spodaj navzgor se je začela izgradnja t. i. ljudske oblasti.² Ta je na osvobojenih ozemljih Slovenije ukinjala in nadomeščala dotedanje organe oblasti. Samoumevno tiste, ki jih je postavil okupator sam (Gorenjska, Štajerska), a tudi one, ki so, čeprav stari, jugoslovanski, postali organi oblasti italijanskega okupatorja (Ljubljanska pokrajina). Podobno se je pozneje zgodilo z organi italijanske državne oblasti na Primorskem. Tak poskus je bil storjen tudi z nemškimi organi oblasti v odporniškem delu Koroške onstran jugoslovanske državne meje.

Nasprotniki Osvobodilne fronte so trdili, da gre v njeni odporniški dejavnosti za nezakonito zavračanje londonske vlade kot predstavnice naroda ter jugoslovanske države in kralja. Izvršni odbor OF je 15. maja 1942 to zanikal s posebno izjavo. Ta samoumevno izhaja iz programa OF, ki ne priznava debelacije, ne izraža zahteve po republiki, postavlja pa pogoje, s katerimi bi OF priznala begunski vladi, da je resnična predstavnica narodov Jugoslavije sploh, posebno pa slovenskega. Bistveno je, 1) da se vlada izreče za oboroženo osvobodilno akcijo in prizna partizansko vojsko; 2) da želi bodoče sožitje narodov Jugoslavije graditi na temelju narodne enakopravnosti in pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno do odcepitve; 3) da prizna OF kot narodno oblast na okupiranem slovenskem ozemlju; 4) da se postavi nova jugoslovanska vlada brez dosedanjih njenih slovenskih članov in vključujoč OF kot edino predstavnico slovenskega naroda; 5) da se iz vlade izključi vojni minister Draža Mihailović.

² Zamisel ljudske oblasti, ljudske demokracije, je izvirala iz srede tridesetih let, ko se je v Franciji in Španiji rodila in razmahnila politika protifašistične ljudske fronte. Kot oblika neposredne demokracije množic naj bi, po mnenju komunistov, omogočila v nadaljnjem razvoju miren prehod v socialistično družbo.

Slovenska zaveza, ki so jo ustanovili v tistih dneh kot nasprotni politični pol Osvobodilni fronti, na take pogoje ni bila pripravljena niti pomisliti. Samo sebe je štela za legitimno predstavnico okupiranega naroda, sklicujoč se na rezultate volitev iz leta 1927.³

Nihče ni tedaj pričakoval, da bodo velike zavezniške države v letih 1943–1945 (od Teherana do Jalte) v svojo politiko do Jugoslavije postopno vključile bistvene sestavine pogojev, ki jih je opredelil IOOF že 15. maja 1942 za Slovence. V bistvu prav takšni pogoji so 16. junija 1944 podlaga za sporazum Tito-Šubašić na Visu.

Opredelitev odnosa IOOF do begunske vlade se je v bistvu ujemala s sočasnim stališčem jugoslovanskega vrhovnega partizanskega vodstva. Josip Broz - Tito je 19. marca 1942 predlagal britanski misiji, ki jo je vodil Terence Atherton, naj se »oblikuje nova vlada iz demokratičnih elementov v domovini in tujini, ki bo objavila razglas s pozivom narodom Jugoslavije, naj se odločno bojujejo proti okupatorjem in ožigosajo vse sodelavce okupatorjev«. Atherton predloga ni mogel posredovati, ker je bil med potovanjem k D. Mihailoviću ubit.

Jeseni 1942 se je jugoslovansko vodstvo NOG odločilo za ustanovitev Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (Avnoj), kar je v bistvu pomenilo dvoje: ponovno priznanje mednarodnopravno nepretrganega obstoja jugoslovanske države in obenem prvi poskus, da bi se ustanovila domača vlada NOG, ki naj bi zamenjala begunsko vlado kot predstavnico Jugoslavije v mednarodnih odnosih. Dejanska oblast NOG in njegov politični vpliv v obsežnih predelih okupirane Jugoslavije sta bila že tako močna in utrjena, da se je zdelo takšno dejanje upravičeno. Kajti niti begunska vlada niti njeni pooblaščenca ali zaupniki na domačih tleh (Dražo Mihailović v Srbiji in drugih delih Jugoslavije, v Sloveniji pa Slovenska zaveza) niso bili pripravljene priznati NOG, ne

³ Ni torej niti sama zanikala, da so bile poznejše skupščinske volitve, vključno zadnje pred vojno v letu 1938, nedemokratične.

kot razvite vojaške formacije odpora proti okupatorjem ne kot političnega partnerja v (koalicijski) jugoslovanski vladi.

Ustanovnega zasedanja Avnoja 26. in 27. novembra 1942 v Bihaću se predstavniki slovenske Osvobodilne fronte niso mogli udeležiti. Izvršilni odbor OF je nato decembra sporočil, da šteje ustanovitev tega jugoslovanskega organa za ustavotvorno dejanje, da v celoti podpira njegove sklepe in da se namerava s svojimi predstavniki vključiti v njegovo delo. S tem je IOOF prehitel dejanje suverene narodne samoodločbe o (ponovnem) vstopu v Jugoslavijo. Izrazil je vendarle pričakovanja, ki bi se dala razumeti kot pogoj, namreč, da gre za novo Jugoslavijo enakopravnih narodov. »V to novo Jugoslavijo slovenski narod ne bo vstopil kakor l. 1918 kot narod brez zaslug in brez pravic, ko so mu drugi kovali usodo in ustave. Slovenski narod je s svojo borbo in s svojimi žrtvami doprinesel k skupni osvobodilni stvari toliko, kakor le redko kateri narod v Evropi. [Slovenci so evropski narod!] V novo Jugoslavijo bo zato svobodna in združena Slovenija od Trsta do Špilja, od Kolpe do Celovca vstopila z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam.«

Odločilna za tak pristanek je pač bila ocena položaja, ki jo je Edvard Kardelj sredi decembra 1942 sporočil Josipu Brozu: »/.../ menim, da je zdaj že očitno, da se bomo mednarodno mogli najlaže utrditi ravno prek Jugoslavije. Mislim, da bi bilo potrebno Avnoju dati takšen značaj, da bo vse bolj prevzemal nase ne le notranjo oblast /.../, marveč, da bo tudi nasproti zunanjemu svetu trgal iz rok londonske vlade element za elementom mednarodnih pozicij, ki jih ima Jugoslavija kot država.« To je bil seveda tudi duh komunistične stranke, ki je smotrnost narodne samoodločbe presojala tudi z vidika ustreznosti njenemu družbenorevolucionarnemu programu.

Z obojnega gledišča prihodnost takrat še ni bila nedvoumna. Niti se ni begunska vlada še obvezno izjavila za program narodne enakopravnosti Slovencev v obnovljeni jugoslovanski kraljevini. Slejkoprej

se je oklepala centralistične in avtoritarne oktroirane ustave iz leta 1931. In niti še ni bilo odločeno »vprašanje Srbije«, tj. ali bo tudi v Srbiji prevladal vpliv partizanskega NOG, ali pa bo Srbija ostala trdnjava kraljeve vlade, kar bi pač odločilno vplivalo na splošni značaj celotne Jugoslavije po koncu vojne. »Londonske točke« slovenskega narodnega programa iz jeseni 1941, dogovorjene med vodstvi starih strank v Ljubljani in slovenskimi ministri v begunski vladi, so bile le »slovenska zadeva« in jih vlada kot celota ni potrdila. To se je nekoliko spremenilo šele 21. junija 1943, dobrega pol leta po ustanovitvi Avnoja, ko je vlada Slobodana Jovanovića po nasvetu vlad zahodnih zaveznikov izjavila, da bo kraljevina Jugoslavija preurejena v federacijo Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Prav na kratko o bistvenih črtah razvoja našega vprašanja v letih od 1943 do 1944:

Po kapitulaciji Italije sprejme Kočevski zbor odposlancev slovenskega naroda odločitev za vstop Slovenije, ki se ji je pridružilo Slovensko primorje, v novo federativno Jugoslavijo, in to brez zanikanja mednarodnopravne kontinuitete s Kraljevino Jugoslavijo.

Na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu 29. novembra 1943 ustanovijo federacijo, sestavljeno iz federalnih držav Srbije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Črne gore, Makedonije in Slovenije; ne razglasijo republike, ker priznavajo mednarodnopravno kontinuiteto Kraljevine Jugoslavije. A storijo dvoje: 1. prepovejo vrnitev kralja, 2. ustanovijo Nacionalni komite narodne osvoboditve (NKOJ) kot vlado, ki naj zamenja begunsko vlado.

Nastane dvovladje. Zavezniki ne priznajo NKOJ, a v Teheranu že decembra 1943 priznajo partizansko vojsko kot edino silo odpora Jugoslavije.

Draž Mihailović skliče januarja 1944 v Srbiji Svetosavski kongres, ki zanika Avnoj in razglasi program, da se Kraljevina Jugoslavija po vojni

preosnuje v federacijo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Drugi narodi oz. pokrajine so kot subjekti federacije izključeni. Narodni odbor v Ljubljani priznava sklepe Svetosavskega kongresa in namerava ustanoviti slovensko narodno predstavništvo. Toda D. Mihailović opozarja, da se to lahko zgodi šele po končani vojni.

Sporazum Tito-Šubašić: Priznanje že obstoječe federativne ureditve. Izhodišče za postopno formiranje enotne vlade DFJ in njeno mednarodno priznanje.

Kontinuiteta Jugoslavije postane podlaga za mednarodno priznanje Avnoja in NOVJ.

Razcep med slovenskimi člani Purićeve vlade. Izstop M. Kreka, ki sporazuma ne prizna. Tudi Narodni odbor v Ljubljani ne prizna sporazuma. Zavrne nasvete iz Londona za prenehanje kolaboracije in za sporazum z OF. Dejanska ločitev od legalne jugoslovanske vlade (sporazumaške Šubašičeve, ki odstavi Dražo Mihailovića in obsodi kolaboracijo, in nato še bolj od skupne in edine vlade Demokratske federativne Jugoslavije, ustanovljene 7. marca 1945). Obenem vztraja Narodni odbor pri Jugoslaviji kot edinem mednarodnopravnem državnem subjektu, brez alternative.

Zadnje dejanje Narodnega odbora (Slovenske zaveze) z državnopravnim namenom se je zgodilo 3. maja 1945 v še okupirani Ljubljani (na četrto obletnico priznanja aneksije Ljubljanske pokrajine k Italiji). Shod nekaj nad sto ljudi v dvorani sokolskega doma na Taboru, med njimi baje 18 poslancev jugoslovanske skupščine iz leta 1938,⁴

⁴ Dravska banovina je 11. decembra 1938 izvolila po volilnem zakonu iz časa diktature kralja Aleksandra 29 poslancev; vsi mandati so pripadli eni sami stranki, namreč Jugoslovanski radikalni zajednici – JRZ, dejansko Slovenski ljudski stranki. Poleti 1945 so oblasti DFJ le štirim med vsemi iz Dravske banovine priznale, da izpolnjujejo pogoj zavezniške jaltske konference za veljavnost njihovega mandata, namreč, »da se niso kompromitirali s sodelovanjem s sovražnikom«.

se je na predlog NO oklical za začasno slovensko predstavništvo z veljavnostjo »prvega slovenskega parlamenta« in s predsednikom častnikarjem Francem Kremžarjem. Na shodu so bili navzoči »člani NO, osemnajst narodnih poslancev iz predvojne Jugoslavije, škof Rožman, poveljnik [načrtovane] Slovenske narodne vojske podpolk. Krenner, nekaj domobranskih častnikov in nekaj deset veljakov in predstavnikov slovenskega demokratičnega življenja«. ⁵ To narodno predstavništvo je sprejelo manifest, v katerem pa kot pravni subjekt nastopa še vedno le Narodni odbor za Slovenijo. Ta odbor torej »proglša, da je za vse ozemlje, na katerem prebivajo Slovenci, ustanovljena narodna država Slovenija kot sestavni del demokratično in federativno urejene kraljevine Jugoslavije«. C. Žebot opozarja na nestvarnost tega sklepa, kajti sprejet je bil, »čeprav je bil kralj Peter II. preko svojega zastopnika Ivana Šubašića že predal svojo oblast nekemu namišljenemu (?) kraljevemu namestništvu v Jugoslaviji, vlado pa naravnost v roke Titu«. ⁶ Kos še dodatno opozarja, da Slovensko domobranstvo o dogajanju na tem shodu ni bilo obveščeno. ⁷

Popolna nestvarnost glede ocene dejanskega znotrajdržavnega položaja je bila gotovo značilnost tega dejanja NO. Vendar je treba ugotoviti še nekaj. Vsa mednarodna legitimnost, ki so jo ljudje, zbrani na Taboru, še upali črpati zase iz dejstva, da je državna kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije mednarodnopravno priznано dejstvo, je bila medtem že v celoti oddana drugam in zanje dokončno izgubljena. Po poti od sporazuma Tito-Šubašić do sestave mednarodno priznane vlade Demokratične federativne Jugoslavije je vsa legitimnost države, ki jo je napad osi 6. aprila 1941 hotel uničiti, že zdavnaj pripadla Jugoslaviji, kakršna je izšla iz odpora. Pa naj je to bil dejanski oboroženi odpor doma ali vsaj deklarativni odpor begunske vlade v tujini. Oba sta bila zdaj z vidika zaveznikov združeno pokrita z legitimnostjo

⁵ Stane Kos [Nikolaj Jeločnik], *Stalinistična revolucija na Slovenskem*, 2. del, Buenos Aires, 1991, 207.

⁶ *Neminljiva Slovenija*, 381.

⁷ Stane Kos, n. d., 210.

in zakonitostjo jugoslovanske države, ki bo enoten subjekt zmage v vojni in nato mirovne ureditve.

Za domačo slovensko politično združbo, ki je v nasprotovanju slovenskemu odporu tvegala oboroženo kolaboracijo z agresorji, za prihodnost pa se upala rešiti s skrivnim vztrajanjem pri zvestobi begunski vladi, kakršna je bila do sporazuma Tito-Šubašić, ni ostalo več nobene pravne podlage. Ker je šla mimo sporazuma, ji iz pravnega naslova jugoslovanskega državnega okvira ni bilo več mogoče doseči ničesar. Celo iz naslova zvestobe kralju kolaboracije ni bilo mogoče upravičiti. O komunizmu pa je izjava NO kar molčala. Edino, kar bi v tistem trenutku moglo taborskemu poskusu dati vsaj teoretično možnost, da si pridobi novo pravno podlago, lastna tla pod nogami, bi bila ločitev od Jugoslavije, razglasitev državne samostojnosti Slovenije pod njihovim vodstvom. Na suverenost Slovenije niso mislili, a če so, je niso tvegali.

Slovinci in Jugoslavija od sovražnega napada do osvoboditve države.
V: 4., Zgodovina v šoli, 1995

24.

Zunanja politika Sovjetske zveze v drugi svetovni vojni in revolucija¹

Avtor Gabriel Gorodetsky je profesor katedre Samuela Robina za rusko in vzhodnoevropsko zgodovino na Univerzi v Tel Avivu. Gorodetsky izhaja iz presoje, da je izid spopada med Nemčijo in SZ »zapečatil zavezniško zmago nad nacistično Nemčijo«, česar danes, desetletje po koncu hladne vojne, pravzaprav nihče resno ne zanika. Opozarja pa, da je »uradni sovjetski kult Velike domovinske vojne«, ki je služil Stalinu, Hruščovu in drugim komunističnim voditeljem, rodil zgodovino te vojne kot »bizaren koktejl dejstev, ponaredkov, predvsem pa izpuščanj«. Najhujša izpuščanja sta v rokah sovjetskih zgodovinarjev pretrpela obdobje pakta Ribbentrop-Molotov [kratko: RM-pakt] 1939–1941 in katastrofalni začetni potek vojne.

Nedvomno drži, da se Gorodetsky prvi ali najbolj opira na arhivsko gradivo, ki ga je vsemu dosedanjemu razpravljanju, tudi posovjetskemu »revizionističnemu«, močno primanjkovalo. Poleg arhivov velikih sil po svetu in arhivov za njegove probleme pomembnih manjših držav (tudi jugoslovskega) je največ zajemal iz vrste šele zdaj dostopnih arhivov v Rusiji: ministrstva za zunanje zadeve, vojske, vojaške obveščevalne službe, državne varnostne službe, predsedstva in še drugih. Gostota in pluralni značaj referenc k besedilu navajata k prepričanju, da gre za znanstveno trdno utemeljeno delo. Naj že na začetku omenim dva vtisa, ki izhajata iz tega obilja podatkov in argumentov. Prvi

¹ Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia*, Yale University Press, New Haven and London 1999, I–XVI, 1–408.

je, da odnos med Hitlerjem in Stalinom ni slonel na koordiniranju trdneje izdelanih konceptov, drugi pa, da v Stalinovi zunanji politiki v začetku svetovne vojne, vse do 22. junija 1941, antifazišem ni imel opredeljujoče vloge, temveč da je ta politika slonela na tradicionalnem pojmovanju interesov Rusije oz. Sovjetske zveze kot velesile in zelo malo na revolucionarnih ciljih. Ta zunanja politika se je opirala na stare izkušnje carske Rusije, močno celo na izkušnjo Krimskje vojne pred skoraj stoletjem! Glede njenega revolucionarnega duha pa je najbrž zelo točno tisto v knjigi navedeno opažanje Ernsta Weizsäckerja, interpreta klasične nemške geopolitične doktrine v berlinskem zunanjem ministrstvu, ko je mnenje, da je likvidacija Sovjetske zveze Nemčiji potrebna za red v Evropi, odbijal z vprašanjem: »Zakaj pa bi se [Rusija] ne smela tu blizu nas še kar naprej pariti v svojem vlažnem [nevnetljivem] boljševizmu? Dokler ji vladajo birokrati sedanjega tipa, se je te dežele treba bati manj kot v carskih časih. Po mojem ni ugodno prenašati vojno v kraje, kjer bo oddaljenost oslabila naše sile. Zasedba Rusije nam ne bi pridobila niti žita.«

Gorodetsky se okvirno spoprijema s podobo RM-pakta 1939 »kot najbolj očitnem in najbolj neposrednem vzroku druge svetovne vojne«. Neposredno ugovarja dokumentaciji iz l. 1985 oz. njej sledeči knjigi »Ledokolja« (Ledolomilec) V. Rezuna, nekdanj člana sovjetske vojaške obveščevalne službe GRU, s psevdonimom V. Suvorov.² Ta prikazuje Sovjetsko zvezo v juniju 1941 bolj kot napadalca in ne kot žrtev napada ter trdi, da je Stalin hotel spremeniti drugo svetovno vojno v splošno revolucionarno vojno za svetovno oblast in da je zato 1939–1941 pripravljaval revolucionarno vojno proti Nemčiji. Začela naj bi se 6. julija 1941, a naj bi jo bil Hitler s svojim napadom 22. junija 1941 prestregel. Tu gre še za Rezunovo podtezo, da je Stalin že RM-pakt zasnoval kot sprožilec obrata, ki bi vojno spremenil v revolucionarno.

² Angl. prevod, V. Suvorov, *Icebreaker: Who started the Second World War*, London 1990.

V predgovoru Gorodetsky opozori, kako je ta »Suvorovov mit« sovpadel in se vključil v sloviti nemški »Historikerstreit«, ko so v tej polemiki nekateri avtorji uporabili Suvorova v podporo tezi, da je bila politika nacistične Nemčije racionalna in legitimna. Kajti, če je Stalin resnično hotel »osvoboditi« Srednjo Evropo, potem Hitlerjev napad na Sovjetsko zvezo, po mnenju profesorjev Ernsta Nolteja, Hoffmana, Maserja in Posta, ni bil zgolj nekakšna strateško nora izpeljava njegovega ideološkega načrta iz knjige »Mein Kampf«, temveč avtentičen »prestrezni udarec« v smislu nemških geopolitičnih interesov ter sploh obramba Nemčije in civiliziranega zahodnega sveta pred Stalinovim režimom. Avstrijski zgodovinar Ernst Topitsch, navaja Gorodetsky, pa je šel še dlje. V knjigi »Stalin's War« je drugo svetovno vojno sploh presodil kot »v bistvu sovjetski napad na zahodne demokracije, pri čemer je Nemčija služila le za vojaški nadomestek« zahoda samega.

Spopad presoje nekoliko spominja na veliko, nikoli za vse razrešeno polemiko o vojni krivdi za prvo svetovno vojno, le da so zdaj v ospredju razpravljanj ideološki in ne toliko imperialistični motivi. Slovenci lahko opazimo, da teza Suvorova rahlo zadeva tudi vprašanje o značaju ustanovitve Osvobodilne fronte kot »protiimperialistične« ter da nekoliko osvetljuje tudi znamenito tezo, da KPJ-KPS z začenjanjem NOB ni hotela drugega kot le revolucijo. Kaj natanko prispeva, tega v tem poročilu ne ugotavljam, ni pa niti v tem kratkem besedilu tega težko zaznati, posebej v vrsticah, ki se nanašajo na Kraljevino Jugoslavijo.

Argumentacijo knjige predstavljam le v nekaterih glavnih črtah. Osnovna teza je, da je Stalin za kronski dosežek RM-pakta štel to, da je Sovjetski zvezi bolj omogočil strogo nevtralnost, kakor pa jo zavezal Nemčiji. V času igrane vojne (»phoney war«) je bil prepričan, da je Sovjetski zvezi s tem paktom zagotovil zahodno in severno mejo, pogled pa se mu je obračal k Balkanu, k morskim ožinam in na Daljni vzhod, k Ohotskemu morju in Kurilskim otokom. Na britanski strani je bil po mnenju Gorodetskega izhodiščni koncept – pred

Churchillovim prevzemom vlade – fatalističen: izključeval je možnost sodelovanja z Rusijo za čas trajanja vojne. Tu so pričakovali, da se bo RM-pakt sprevrgel v vojaško zavezništvo med Nemčijo in Rusijo. Angleži sami so v tem času dvakrat spravili Sovjetsko zvezo na rob vojne z Britanijo: med finsko vojno in takrat, ko so hoteli, še skupaj s Francozi, bombardirati Baku. Slednje je preprečila nemška zasedba Norveške, Danske in Francije. Daleč v leto 1940 je bolj kot nemška nadmoč Stalina skrbelo britansko obvladanje Mediterana (sindrom Krimske vojne). RM-pakt je tukaj zagotavljal Sovjetski zvezi donavsko ustje in obvladanje severnega črnomskega obrežja. Toda nemška zmaga v Franciji je omajala Stalinovo samozavest. Takrat se je poskusil zavarovati na Balkanu z oporo na Mussolinijevo Italijo! [Kaj bi to pomenilo za Slovence, se med zgodovinarji menda še nihče ni vprašal.] Vendar se je ta morala prikloniti širjenju nemškega vpliva na jugovzhod in sama napasti Grčijo z vsemi znanimi nasledki, vključno z jugoslovanskim.

Prvi neposredni udarec svojim špekulacijam je Stalin doživel 30. avgusta 1940, ko je Hitler izključil Sovjetsko zvezo iz dunajske arbitraže, ki je določila nove meje Madžarske in Romunije, ob tem tudi Bolgarije. S takšnim postopkom je Rusiji izpodkopal položaj velesile. Molotov je tedaj v spomenici nemškemu veleposlaniku obtožil Nemčijo, da je s tem dejanjem kršila določila RM-pakta. Nemčija je temu nasproti trdila, da Sovjetska zveza ne izpolnjuje zadovoljivo svojih dobav, ki so Nemčiji potrebne za vojskovanje. Gorodetsky meni, da že to jemlje prepričljivost tezi, da je bil senzacionalni obisk Molotova 12. in 13. novembra 1940 v Berlinu namenjen sklepanju zarote s Hitlerjem o razdelitvi sveta. Tudi dokumenti ne potrjujejo takšne teze. Stalinova navodila so se glasila: poudarjati posebni interes Sovjetske zveze za Balkan in za ožine, interes njene varnosti. Ni pa mogoče zanikati namere, piše Gorodetsky, da bi se ta varnost dosegla z aneksijo ozemelj, s kaj malo ozira na posamezno suverenost. Gorodetsky očita dosedanjim analizam tega obiska, da so zanemarile ostro nemško-sovjetsko rivalstvo na Balkanu, ki se je tedaj kazalo. Molotov je zavračal z nemške strani

ponujene široke in nedoločne dogovore o delitvi interesnih območij. Namesto tega je – v smislu Stalinovih sprotnih navodil – terjal konkretna zagotovila za sovjetsko navzočnost v Bolgariji in na Bosporju. Brez tega Sovjetska zveza ni bila pripravljena pristopiti k trojnemu paktu, o čemer je bila pravzaprav beseda. Hitler je Sovjetski zvezi nakazoval možnost prodora na Indijski ocean (Perzijski zaliv) in možnost nedoločne revizije statuta morskih ožin. Toda Stalin je izrecno nasprotoval dogovarjanju o delitvi britanskega imperija. To si je zamišljal kot vprašanje za mirovno konferenco, ki Sovjetske zveze ne bi izključevala, četudi se vojne sploh ne bi udeležila. Gorodetsky meni: »Hitlerjevo približevanje k sklepu, da sproži napad na Sovjetsko zvezo, je bilo jasen rezultat nespravljivosti, ki so jo kazali Rusi, ko je šlo za opredelitev, kaj štejejo za bistveno varnostno potrebo na Balkanu.« Čeprav dokumenti govore, da je Hitler Stalinu še dopuščal možnost, da spremeni svojo politiko, je Stalinovo ravnanje v bolgarski zadevi še po berlinski konferenci »končno zapečatilo usodo Rusije«. Gorodetsky se pri tem sklicuje tudi na pričevanja Ribbentropa in Göringga v Nürnbergu, izrecno pa na nemški dokument o interni Hitlerjevi izjavi, dani na tej točki berlinskih pogovorov, češ da ni »absolutno gotov«, da bi skupni načrti za razkosanje britanskega imperija »bili uresničljivi«. (»Hitler seems to have lost all interest in the talks at that point, indicating that 'he was not ... absolutely sure' whether the joint plans for the dismemberment of the British Empire 'could be carried out'«). – Vsekakor pa vidimo, da se je s takšnimi pogovori Stalin tedaj prek Molotova podajal na skrajni rob prepada.

»Od berlinskih pogovorov naprej je bil Stalin razdvojen med željo, da Nemčiji prepreči prodor do ožin, in strahom, da ne bi kakršnokoli druženje z Britanci na Balkanu izzvalo Nemcev ter da Britanci tega ne bi izkoristili za svoj namen zaplesti Rusijo v vojno,« pravi Gorodetsky in ugotavlja, kako se je Stalin zavedal šibkosti Rdeče armade po čistkah. V zvezi s tem navaja podatke o njegovih direktivah sovjetskemu armadnemu vodstvu za leto 1941. Ker se je zavedal obsega nemškega premeščanja sil na vzhod, se je krčevito trudil okrepiti Rdečo armado

za pomlad 1941. V tem okviru so bile januarja 1941 dvakrat prirejene generalštabne igre, obakrat s predpostavko nemškega napada. Vodja vojske Georgij Žukov je spomladi 1941 razvijal obrambne načrte in pripravljajl ukrepe za utrditev novodobljenih zahodnih meja Sovjetske zveze. Vendar je Stalin ob tem še vedno videl edino rešitev v začasnem sporazumevanju z Nemčijo in ni verjel, da mu pomirjevanje Nemčije ne bi uspelo. V prepričanju, da hoče Churchill le zveliči Sovjetsko zvezo v vojno zaradi olajšanja nemškega pritiska na Britanijo, ni storil ničesar za primer, ko bi se izkazalo, da se je glede obnašanja Nemčije zmotil. Prijateljska pogodba z Jugoslavijo ni bila osorna zavrnitev Hitlerja, kot se je dozdej domnevalo. Dramatična sovjetsko-jugoslovanska pogajanja so bila podrejena obojestranski želji, ogniti se vojni, ne pa pripravljati učinkovit odpor Hitlerju. Ravno jugoslovanska epizoda, tj. nepričakovano bliskoviti zlom te države pod nemškim udarom, je tu označila nekakšno razpotje: poslej hoče dati prednost vojaški pripravi.

Poglavje o reagiranju sovjetske državne in vojaške politike na dogajanje v Jugoslaviji in v zvezi z njo je za nas posebno zanimivo. Hitlerjev pritisk na jugoslovansko vlado za takojšnji pristop k trojnemu paktu je bil izzvan s stiki sovjetskih vojaških dejavnikov z jugoslovanskimi častniki, ki so se začeli že konec septembra 1940. Sovjetska stran je računala na nastajajoči razcep med vladno politiko in vojsko v Beogradu in delovala – tudi prek navodil Kominterne Titu – proti pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu. Veliko upanja so sovjetskim vojakom zbudile manifestacije 27. marca 1941, a tudi Stalin jih je vzel na znanje kot nepričakovano novo možnost. A ne kot možnost za večjo odločnost nasproti Hitlerju, ampak kot dejstvo, ki utegne Hitlerja odvrniti od širjenja nemškega vojskovanja na Balkan. Sam vladni udar Dušana Simovića je Moskvo presenetil in je poskušala preprečiti, da bi postal povod za širjenje vojaškega spopada. Gorodetsky navaja zapis v dnevniku Dimitrova z dne 29. marca 1941, kako mu je Molotov naročal za Kominterno, naj se cestne demonstracije prekličejo. »Tito je dobil navodilo, naj pazi na nedisciplinirane britanske vojne hujskače in

velikosrbske šoviniste, ki s svojimi izzivanji potiskajo deželo v vojaški pokol,« piše Gorodetsky in pojasnjuje, da je Stalin očitno upal obnoviti nihajoče ravnotežje sil z ohranitvijo suverenosti Jugoslavije, tako da ne bi postala »strelivo v rokah britanskih imperialistov, in tudi ... [njeni državljani] ne postali sužnji nemških in italijanskih agresorjev«. Gorodetsky opira ta navedek na dokument jugoslovanske KP z dne 30. marca 1941, shranjen v Arhivu Jugoslavije. Sledi obsežen prikaz sovjetsko-jugoslovanskih pogajanj za sklenitev »pogodbe o prijateljstvu in nenapadanju« med državama, ki je bila končno podpisana šele v prvih urah 6. aprila, ko je napad na Jugoslavijo že stekel, in so jo zaradi boljšega vtisa antedatirali na 5. april 1941. Stalin se je ogibal temu, da bi bilo sklenjeno vojaško zavezništvo (k čemur so se nagibali sovjetski generali), in je celo skušal raven »prijateljstva« znižati na »nevtralnost«. Tudi med jugoslovanskimi pučisti je vladala razdvojenost o tem, kakšne narave naj bo druženje s Sovjetsko zvezo. A ves pričakovani dosežek pogodbe je bil izničen z bliskovitim zlomom odpora proti napadu osi. Sovjetska zveza (predvsem vojska) je pričakovala, da se bo Jugoslavija vojaško upirala vsaj mesec dni, če ne dva, in da bo potem nastopilo še gverilsko vojskovanje. Ostal je le mit o odločenosti v zadnjem hipu, da se zavrne naval nacistične Nemčije.

Pobeg Rudolfa Hessa 12. maja 1941 v Britanijo je ključen za razumevanje sovjetskega obnašanja pred bližajočim se nemškim napadom. Britanci so ga obveščevalno zavajajoče prikazovali, da bi odvrnili Stalina od upov na sporazumevanje z Nemčijo in da bi se odločil svoje sile pridružiti britanskim. Učinek v Kremlju pa je bil le še večji sum, da je vir intrig v Londonu, vseh z namenom, da zapletejo Sovjetsko zvezo v spopad, ki pa vsaj ta čas še ni neogiben. V ta kontekst vmešča Gorodetsky vprašanje o direktivi Žukova z dne 15. maja 1941, ki ima osrednjo vlogo v dokazovanju »revizionistov«, da je Stalin leta 1941 nameral val začeti napadalno (revolucionarno) vojno za osvojitve srca Evrope, kar pa naj bi Hitlerjev napad preprečil. Gorodetsky prikazuje stvar na podlagi dotlej neuporabljenih virov in pride do drugačnih sklepov. Direktiva Žukova tega datuma je res vsebovala misel o prestreznem

udarcu Nemčiji, toda ni izvirala od Stalina. Dokument ne nosi niti njegovega podpisa niti z inicialkami izkazanega soglasja. In že naslednji dan je Žukov izdal novo direktivo, tokrat podpisano od Stalina, ki pa govori o obrambni razvrstitvi Rdeče armade v anticipaciji nemškega napada. Prav ta direktiva je z manjšimi spremembami ostala v veljavi do 22. junija 1941, dne nemškega napada. K ugotovitvi tega dejstva dodaja Gorodetsky svojo analizo prve, kočljive, enodnevnne direktive Žukova. Pojasnjuje, da tiči njen izvor v pretanjeno domišljeni doktrini »operativne umetnosti« dveh »čudovito talentiranih generalov« – Tuhačevskega in Triandafillova – iz srede tridesetih let, ki je vsebovala idejo udara v zaledje nemške koncentracije, kar pa naj bi imelo namen zмести nemški napadalni razpored in je bilo obrambne narave.

Splet raznih vplivov je še v začetku junija zavajal Stalina k domnevi, da se med Londonom in Berlinom – tudi pod vplivom ZDA, ki silijo h končanju vojne ob žrtvovanju Rusije – pripravlja neka ureditev odnosov, ki bi Hitlerju dovolila proste roke na vzhodu. Toda vedel je, da za vojaški spopad še nima moči, in se je zato raje oklepal teorije, da v Nemčiji obstaja razcep med Hitlerjem, ki naj bi še naprej vztrajal na ugodni poziciji, pridobljeni z RM-paktom, in med bojaželnimi nacisti, povezanimi z ambicijami armade. Stalina je to prepričanje paraliziralo prav do 22. junija. In še tega dne je bil pripravljen verjeti, da vermaht izziva vojno brez Hitlerjevega pooblastila. Dva tedna je trajalo, da je dojel zmotnost svojega računa (nanj se pač nanaša naslov knjige), in šele po prestanem živčnem zlomu je zmozel obrat k »Veliki domovinski vojni«. Stalinovo zmotljivost vidi Gorodetsky tudi kot refleks njegovega avtoritativnega vladanja. Lahko pripomnimo, da se z njegovim delom potrjuje tista presoja, ki jo je že leta 1961 izrekel A. J. P. Taylor: »Po učbenikih zgodovine je ta [sovjetska] politika bila pravilna. V njej pa je tičala vendarle huda napaka: sovjetski državniki so s tem, ko so sklenili pisno pogodbo [RM-pakt], zapadli, kakor pred njimi že zahodni državniki, v zmoto, da bo Hitler mož beseda /.../ Stalin je očitno mislil, da pogodba ne bo pomenila samo kratkega manevra, ampak da bo veljala za dolgo dobo. To je čudno,

a ne nenavadno. Ljudje, ki so sami brez predsodkov, se pogostoma pritožujejo, če jih drugi prevarijo /.../«³

Gorodetsky v sklepu razmišlja, kakšne bi bile alternativne možnosti Stalinove politike od leta 1939 naprej, in pri tem posebej poudarja, kako so bili vsi igralci v tej »veliki igri«, kakor jo je tisti čas Stalin sam imenoval, presenečeni spričo obsežnosti nemškega vojaškega uspeha v Franciji in na Balkanu. Še prej ko se je svetovna vojna sploh začela, pa je Stalin presojal, da se bo komaj v letu 1943 Sovjetska zveza zmožna enakovredno srečati z Nemčijo, če bi jo ta napadla. »Še bolj verjetno je celo,« končuje Gorodetsky svojo knjigo, »da je izhajal kar iz upanja, da se bo Rusija vojni sploh ognila in da bo požela sadove mirovne konference, katere snidenje je predvidel nekje za pozno leto 1941.«

Kakšen bi res bil politični zemljevid Evrope v takem primeru? Po rezultatih do tedaj že vojskovane, a še za nikogar dobljene, niti izgubljene vojne. In posebej, kaj bi bilo s Slovenci na mirovni konferenci, ki se tisti čas ni zgodila, katere rezultati pa bi seveda obstali do danes, če bi se? Ugibanje o tem je pač lahko le miselna vaja. Naša zgodovinska realnost je posledica nekaterih nespremenljivih dejstev, ki so se zgodila, vseeno, ali so bila nameravana ali naključna. Vsaj na dve takšni dejstvi se je treba Slovencem ozreti. Prvo prikaže letošnja (2001) knjiga Johna Lukacsa o dnevih med 24. in 28. majem 1940. To so dnevi, ko je bil Hitler najbližje zmagi v svoji vojni. Britanija takrat vojne ni mogla dobiti. To sta končno dosegli Amerika in Rusija, pravi Lukacs. Toda prav v teh dneh je bil Winston Churchill tisti, ki te vojne ni izgubil. Dosegel je namreč odločitev Britanije, da jo nadaljuje. »Tedaj in tam je rešil Britanijo, Evropo in zahodno civilizacijo.«⁴ In v tem sosledju – lahko dodamo mi – je rešilen za vse te vrednote postal – z odločilnim prispevkom Sovjetske zveze za zmago v vojni proti fašizmu-nacizmu – tudi Stalin.

³ Prim. Janko Pleterski, Stališča do mednarodnih dogodkov leta 1939. V: X, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1970, 1–2, 144.

⁴ John Lukacs, Five Days in London May 1940, Yale University Press, New Haven and London 2001.

Z vso svojo obotavljivostjo in zmotljivostjo v ciničnih izbirah »velike igre« vred, o katerih zdaj Gorodetsky tako dokumentarno piše. Toda šele konec hladne vojne pred desetletjem (ta konec seveda ni zasluga stalinizma) je mnogim, če ne večini, v svetu izčistil obzorje za pogled na to resnico. Kako pa pri nas? Pomembno je opaziti v tej zvezi, da je po 11. septembru 2001 mogel to izkustveno jedro druge svetovne vojne uzreti in definirati brez nekdanjih hladnovojnih taktičnih zadržkov sam ameriški predsednik Bush (ki Gorodetskega pač ni bral) in ga tako s svoje strani potrditi. Izrazil ga je na šestdeseto obletnico napada na Pearl Harbour, ko je orisal svoje videnje boja s terorizmom.

Če premislimo njegov govor na ameriški bojni ladji Enterprise, vidimo, da je predsednik George W. Bush najprej ugotovil, da je bil fašizem nekoč vsem skupni sovražnik. Ni ga bilo mogoče umiriti zlepa in treba ga je bilo zato poraziti s skupnim bojem, brez premirja in brez končne nagodbe z njim. Tako je treba tudi danes obravnavati dediče fašizma in fašistov. Ti dediči so terorizem in teroristi, oni so iste zvrsti kot fašisti, saj kažejo fašističnemu enak prezir za posameznika in imajo fašističnim enaka nora globalna poželenja po oblasti. In na prav enak način bodo tudi obravnavani, napoveduje Bush. Zato bo zmaga nad njimi, po njegovih besedah, »zmaga za ZDA, za naše prijatelje in za stvar svobode«.⁵

Takega izkustvenega jedra druge svetovne vojne – skupnega boja proti fašizmu brez premirja in pogodbe, edino odrešilnega za stvar svobode vseh, četudi za nekatere prej, za druge slej – ni pač nihče čisto natanko predvidel, ne septembra 1939, ne maja 1940, ne aprila

⁵ »Our war against terror is not a war against one terrorist leader or one terrorist group /.../ We've seen their kind before. The terrorists are the heirs to fascism. They have the same will to power, the same disdain for the individual, the same mad global ambitions. And they will be dealt with in just the same way. Like all the fascists, the terrorists cannot be appeased: they must be defeated. This struggle will not end in a truce or treaty. It will end in victory for the United States, our friends and the cause of freedom.« – George W. Bush, Remarks on the USS Enterprise on Pearl Harbor Day, 7. 12. 2001.

in ne junija 1941, niti ni bilo vsem natanko tako vidno maja 1945, v desetletjih hladne vojne pa še celo ne. A samo zato, ker je v poteku zgodovine to jedro bilo takšno in ne drugačno, je svet prispel do tega in takšnega današnjega dne. In smo s svojim dejavnim mestom v tem jedru prispeli do našega današnjega dne tudi Slovenci.

Gabriel Gorodetsky. *Grand Delusion*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2002

25.

»Rožmanov proces«

Slovensko zgodovino vojnih let 1941–1945, ki je narodu zagotovila jasno razpoznaven in enakovreden prostor med drugimi narodi in ki bi mu lahko pomenila neizčrpen vir samozavesti, bremenita dve neizbrisni, a vzročno drugo z drugim povezani dejstvi.

Na eni strani stoji dejstvo, da je hudodelstvo prostovoljnega sodelovanja v vojskovanju držav, ki so napadle narod Slovencev in njegovo zakonito državo, zagrešila nikoli poprej slutena množica storilcev, končno poraženih v domačem in svetovnem merilu. Na drugi strani stoji dejstvo, da je hudodelstvo zmagovalcev, zagrešeno proti človečnosti in narodu, na koncu terjalo nikoli poprej sluteno množico žrtev – Slovencev, ki so verjeli, da naroda niso izdali in da so za njihove usodne odločitve krivi Slovenci, verujoči v pooblastilo zgodovine človeku samemu. Za obe dejstvi je mogoče ugotoviti strukturno odgovorne dejavnike.

Le en izhod je primeren prihodnosti. Dejstvi obravnavati vsako zase in obe skupaj na način, ki ga je že ob začetku stoletja priporočil eden izmed slovenskih prerokov, Janez E. Krek (*Socializem*, 1901). Razlagati ju je potrebno in razložiti mogoče, opravičevati ju je pogubno, upravičiti nemogoče.

Ne gre za izmišljeno, pragmatični koristnosti služečo simetrijo krivde. In tudi ne gre za iskanje neke absurdne srednje resnice. Nikogaršnjega hudodelstva ni mogoče upravičiti s hudodelstvom drugega. Povezano se ju da le razlagati.

Če knjigo »Rožmanov proces« pogledamo s tega stališča, vidimo, da se ne ravna po priporočilu slovenskega preroka: razlaga, da bi upravičila. Le težko bi se kdo mogel strinjati s trditvijo v spremni besedi, da nima drugega namena kakor prispevati k boljšemu spoznavanju celotne resnice o škofu Rožmanu. Gre namreč za problem resnice o odgovorni strukturi, brez katere tudi celotne resnice o neki osebi, ki je bila njen del, ne more biti. S tem ko knjiga obravnava le osebo, molči o strukturi in strukturni odgovornosti.

To je zgodovinsko razložljivo, kajti od obeh takrat odgovornih struktur živi danes le ena in le ona lahko zagovarja pretekla dejanja še sama. Druga se je odločila (morala odločiti), da svoj družbeni načrt opusti, da takšna, kakršna je bila, preneha obstajati. Nobeni drugi strukturi ni mogla naložiti naloge, da bi jo zagovarjala v preteklosti. Prepustila se je sodbi zgodovine in lahko bi rekli, da je ravno v tem ostala zvesta svoji veri v človeka. Živi le še v protislovni izkušnji ljudi, v njihovem spominu, v njihovi vesti.

Kljub omejitvi v naslovu in poudarjenem namenu posega knjiga v dosti širše območje zgodovine. Dejansko presoja zgodovinsko vlogo in odločitve ljudi, ki so se v najtežjem času naroda in človeka na slovenskih tleh zbirali okrog strukture ljubljanske škofije, ali so se nanjo naslanjali, četudi so pripadali drugim »miselnim krogom«. Te presoje se loteva na črti najmanjšega odpora. Po naročilu državnega organa, ki naj bi ga po uradni dolžnosti zanimal le en sam vidik: korektnost ali nekorektnost nekega sodnega procesa proti določeni osebi.

Toda ta oseba ima posebno vlogo, zaradi katere uživa poseben položaj v vsaki družbi. Znani raziskovalec pojavov kolaboracije v državah pod zasedbo nacistične Nemčije, David Littlejohn, ki je prvi poskusil dognati raznovrstne motive kolaborantov in razločevati med njimi in ki je problematiziranje običajne obtožbe o narodnem izdajstvu izrazil že z naslovom knjige »Patriotični izdajalci«¹, omenja tudi kolaborantsko držo

¹ David Littlejohn, *Patriotic Traitors*, London, 1972.

kardinala Baudrillarta, rektorja Katoliške univerze v Parizu. V strahu pred komunizmom je spodbujal Francoze, naj vstopajo v oborožene enote Petainovega režima, ki jih je označeval kot »križarje dvajsetega stoletja«. Le prezgodnja smrt je rešila starega Baudrillarta pred sodiščem in odrešila obenem tudi Francijo kočljive naloge, da bi morala soditi katoliškemu škofu in kardinalu, piše Littlejohn. Celó iz knjige o Rožmanovem procesu izvemo, da je State Department za sarajevskega škofa Ivana Šarića, ki je pobegnil na zahod, podobno kot Rožman, ugotovil, da bi zaslužil sojenje za svoja dejanja. Toda niso ga izročili Jugoslaviji, ker je bil že preveč v letih. Menda v Petainovih letih. Bolj odiozno je bilo soditi škofu kot maršalu.

Zmagoviti režim v revolucionarni Jugoslaviji in Sloveniji ni bil toliko preračunljiv. Pač zato, ker je imela obsodba škofa Rožmana v odsotnosti za oblast političen namen. V tem se je mogoče strinjati z avtorjema knjige. In skladno z namenom in z vladajočim sistemom je bil pripravljen tudi proces. Slabe strani političnega sistema, posebno če ga merimo z današnjim evropskim merilom, so se zvesto ponovile v procesu samem. Proces je oblast izpeljala v okviru svoje legitimnosti in obenem kot dokaz zanjo. Prav zaradi tega je sprejemljiv sum, da bi utegnil biti krivičen do osebe, kateri je bilo sojeno. S tega vidika bi ga bilo vselej upravičeno preverjati. Toda, včeraj ni danes.

Tožilčeva pobuda se dejansko loteva kapitalnega problema slovenske zgodovine po ozki poti analiziranja spornega procesa škofu. Ne le da je tak pristop k zgodovini kaj jalov, kakor je bil za zgodovinsko presojo jalov tudi proces sam, huje je to, da je v takšnem položaju tudi zgodovinarjem razpravljanje kočljivo. V knjigi izražena želja, da bi bili vsi, ki se bodo oglašali k besedi, »tako stvarni in objektivni kakor naša avtorja«, je pravzaprav opozorilo ravno na to kočljivost in na ta položaj. Seveda pa je tudi zdaj in v tem primeru tako, kakor vedno: živeči zgodovinarji niso zadnji.

Avtorja se dotikata pravnih vprašanj, četudi sama zanje nista kompetentna. Gospod France Martin Dolinar se tega zaveda in je temu

primerno zadržan, gospa Tamara Griesser Pečar pa se s svojimi pravnimi mnenji razdaja. Za zgodovinopisje bi bilo nadvse koristno, če bi se poleg drugih družboslovnih ved, ki so to že storile, k raziskovanju pojavov v kritičnem času zares pridružilo tudi pravo. V danem primeru ne gre samo za pravno korektnost procesa. Gre tudi, ali predvsem, za vidike spornih dejanj v luči kazenskega in meddržavnega prava. Tvegam pa tudi jaz pravniško tezo, potem ko sem knjigo prebral. Če bi gradivo, ki je v knjigi, dobil v roke kompetenten britanski (ali drug zahodni) državni tožilec, bi mogel na njegovi osnovi sestaviti solidno obtožnico. Samo eno za primer.

Zelo veliko besed in veliko težo namenjata avtorja znameniti izjavi škofa Rožmana z dne 3. maja 1941, za katero se je v času procesa (ne v času, ko je bila objavljena) izvedelo, da obstaja v dveh verzijah. Prva je bila javnosti znana po sočasni objavi v dnevnem tisku, a se je ob procesu izkazalo, da jo je italijanski visoki komisar Grazioli priredil v smislu slavljenja priključitve Ljubljanske pokrajine Kraljevini Italiji. Druga verzija pa ni naslovljena izrecno na Mussolinija in ni slavilna in priključitev »jemlje na znanje«.

Mislím, da je zmotno mnenje obeh avtorjev (in širokega kroga zagovornikov politike dr. Rožmana), da obstaja med obema verzijama bistvena načelna razlika. Tudi »neslaviteljska« verzija pomeni priznanje aneksije. Meddržavno pravo jo okupatorju prepoveduje. Če je dr. Rožman prepovedano aneksijo priznal, je s tem tudi sam storil za okupiranega državljana Kraljevine Jugoslavije kaznivo dejanje: storil je dejanje nedopustne kolaboracije s sovražnikom.

Ne gre za to, da dr. Rožman dejansko le suhoparno izjavlja, da dekret o priključitvi »jemlje na znanje«, in da pri tem ne izraža velikega veselja in ne zagotavlja svoje brezpogojne vdanosti ter sodelovanja, skratka, da ne izreka besed, s katerimi je Grazioli škofovo besedilo samolastno »ozaljšal«. Gre za to, da škof aneksijo priznava. Če ne izrecno, pa dejansko s tem, da sprejema določila aneksijskega dekreta

(»da nam je tako [tj. z aneksijo] vsaj na teritoriju škofije omogočen razvoj v kulturnem in verskem oziru«, da pričakuje izgradnjo avtonomije »v smislu dekreta«). Tu ne gre več le za priznavanje avtoritete, ki gre po katoliškem in meddržavnem pravu tudi tuji oblasti, marveč gre za priznanje tuje oblasti kot odslej domače.

Da se je dr. Rožman sam zavedal, da ne gre več za okupacijo, marveč za aneksijo in za priznanje dekreta o njej, je mogoče videti tudi iz formulacij pritožbe, ki jo je izročil 26. septembra 1942 visokemu komisarju. V njej graja, da se posamezna določila dekreta (statuta) od 3. maja 1941 ne uresničujejo in da se nekaj dogaja mimo določil dekreta. Uvajajo se politične ustanove fašistične stranke. To pa je nezdržljivo z občutljivim razpoloženjem »komaj anektiranega naroda«.

Svoje priznanje aneksije je škof izrazil tudi s častno navzočnostjo med nosilci oblasti Italije na obeh proslavah obletnice aneksije v letih 1942 in 1943. Knjiga tega bistvenega momenta v dejanjih dr. Rožmana, priznanja aneksije, ne zaznava.

Zelo dobro so protipravni aneksionizem takoj opazili Angleži, reagirala je tudi emigrantska jugoslovanska vlada, ko so jo zavezniki ostro opozorili, in protestirala proti sovražnemu spreminjanju mednarodno priznane državne meje v korist Italije. Za to namreč pri aneksiji gre.

Obe verziji izjave se razlikujeta po tonu, ne po načelni vsebini. Kritičnost avtorjev torej v tem smislu ni upravičena. Poleg tega lahko bralec že iz knjige razbere, da niti sodba ni bila utemeljena na »ponarejeni« (tj. objavljeni) verziji škofove izjave, pač pa na tisti, ki so jo sodišču kot izvirno predložili iz škofije. Tako izhaja iz v knjigi navedene ugotovitve sodišča in tudi iz navedenega stavka sodbe. Če gospa Tamara Griesser Pečar k temu izjavlja – »kaj je bilo s tem mišljeno, ne moremo ugotoviti« – pomeni, da navedkov, ki jih je sama izbrala, ni dovolj premislila.

Ravnanje škofa Rožmana je seveda mogoče tudi razlagati. Najbrž ne gre toliko za njegovo slabo poznanje sicer nedvoumnih določil meddržavnega prava, ampak bolj za to, da je v svoji izjavi videl izvajanje političnega načrta dotlej vladajoče Slovenske ljudske stranke, ki je iskala rešitev v tem, da bi Slovenija dobila položaj nekakšnega protektorata Nemčije, podobnega Slovaški, ali pa vsaj poseben položaj pod Italijo, ki bi se ji priključila. Prvak SLS in ban Dravske banovine dr. Natlačen je aprila 1941 dejansko poskusil doseči najprej prvo, nato še drugo rešitev. A ker razdelitve Dravske banovine med okupatorje ni bilo mogoče preprečiti, je privolil v priključitev k Italiji vsaj tistega njenega dela, ki ga je zasedla Italija – Ljubljanske pokrajine. Za italijanske okupatorje pa bivši ban ni pomenil prave avtoritete, ki bi dejanju aneksije lahko zagotovila nekakšno opravičilo, marveč je bila zanje najvišja avtoriteta na zasedenem ozemlju škof. Priznanje aneksije iz njegovih ust je bilo za Italijo najdragocenejše in zato je razumljivo, da je Italija nato tudi njega, menda edinega med okupiranimi Slovenci, nagradila z visokim državnim odlikovanjem.

Priznanja aneksije kot kaznivega dejanja naš »virtualni«
britanski tožilec gotovo ne bi prezrl. Zaradi tega in še vrste podobnih dejstev je treba uvideti: Tudi če je v obtožnici proti Rožmanu in v samem procesu morda res najti kaj nekorektnosti, sta njegova zgodovinska odgovornost ali njegova moralnopolitična krivda dokazani na podlagi dejstev, ki so zbrana že kar v sami knjigi »Rožmanov proces«. Tega se veseliti, ne kaže nikomur. Prehude so bile (in so) posledice za narod.

Ni pomembno, da je šel Rožman 14. ali 15. septembra 1943 h gav-lajterju Rainerju raje peš, kakor da bi sprejel ponujeni prevoz z avtom, usodno je to, da je tudi zdaj »ubral podobno pot kot na začetku italijanske okupacije«, kakor piše v knjigi. Seveda mu je bila muka odločitve v drugo prihranjena. Prva odločitev za nedopustno kolaboracijo v letu 1941 je bila pot, s katere tudi po menjavi okupatorja ni bilo več vrnitve brez soočenja z njim. Zato škof Rožman tudi nemške

oblasti ni priznal le kot tuje, marveč ji je z nasvetom, naj za predsednika pokrajinske uprave imenuje Leona Rupnika, pomagal, kakor se pomaga domači oblasti. Potem ko se je že odločil za kolaborativno vojskovanje MVAC, se ni bilo treba na novo odločati za enako vojskovanje s preurejenimi in preimenovanimi enotami »Slowenische Landeswehr« v okrilju nemške države.

Če se spomnimo vatikanskih dokumentov (Akti in dokumenti Svetega sedeža, nanašajoči se na drugo svetovno vojno, v nadaljevanju ADSS), ki povedo, da je papež poleti 1941 sporočal v ZDA podatke o nemškem nasilju na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem, da bi vernikom olajšal odločitve o pomoči Sovjetski zvezi in za vstop v vojno proti nacistični Nemčiji (in fašistični Italiji), pa če pomislimo, da je te podatke takrat Vatikanu sporočal Rožman sam, lahko zaznamo, kam je odločitev za kolaboracijo z »blagimi okupatorji« Italijani zapeljala škofa že do jeseni 1943, ko je moral sprejeti gospodstvo »hudih« in s tem brez besede požreti tudi vse gorje, ki so ga oni dotlej prizadejali narodu, ljubljanski škofiji in Katoliški cerkvi sploh.

Avtorja priložnostno zajemata iz ADSS. Vendar izpuščata dokumente, ki problematizirajo antikomunizem radikalno desničarskih katolikov. To je tistih, ki so se po nemškem napadu na Rusijo sklicevali na encikliko Pija XI. Divini redemptoris in trdili, da jim ta v vsakem položaju nalaga obveznost, da odklonijo sleherno sodelovanje s komunisti, pa četudi le v narodnoosvobodilnem odporu. To je, izpuščata dokumente, ki problematizirajo tudi stališče tistih slovenskih integralistov, ki so se začeli na encikliko sklicevati celo kot na pooblastilo, da se proti narodnoosvobodilnemu odporu, ker so v njem udeleženi komunisti, vojaško povežejo z okupatorji v imenu pravcate križarske vojne proti boljšeizmu. Avtorja ne omenita, da v njihove politične odločitve ni preniknilo sporočilo tistega zgovornega papeževega molka o komunizmu, ki ga je vatikanski zunanji minister Tardini 27. novembra 1941 razložil razočaranemu Mussolinijevemu veleposlaniku z besedami: »Kljukasti križ ne more biti znamenje križarskega pohoda.«

Dr. Rožman se je od vsega začetka, ko se je postavilo vprašanje, kakšen naj bo odnos duhovščine in vernikov do odpora proti okupatorju in do Osvobodilne fronte, skliceval na protikomunistično encikliko, brez slehernega razločevanja med verskim stališčem in političnim ravnanjem. Od hladnokrvnega »internega« pisma duhovščini 24. oktobra 1941 (o njem izvemo iz knjige) do srhljivo gorečega pastirskega pisma »o nevarnosti brezbožnega komunizma«, izdanega »na god sv. apostola Andreja, dne 30. novembra 1943«. (V njegovem znamenju se je škof pozneje podpisal s psevdonimom Andrejc pod izjavo Narodnega odbora.)

V tem pismu je dr. Rožman svojim škofljanom nevarnost imenoval čisto določno in nedvoumno: to je »brezbožni komunizem pod krinko osvobodilne fronte in narodnoosvobodilne vojske«. In brez ovinkov jim je razložil, kakšen greh je, če o njej molčijo, če se udeležujejo »zarote molka«. Kako naj zgodovinar to razume? V knjigi prebere, kako je dr. Rožman dobro leto poprej, 12. septembra 1942, ko je generalu Robottiju ponudil policijsko sodelovanje, rabil izraz »splošna dolžnost molčečnosti«. Ta občutek Slovencev, da so nasproti okupatorju dolžni molčati o aktivistih odpora, otežkoča Italijanom policijsko delo. A »katoliki« bi jim to težavo pomagali premagati. Zdaj, 30. novembra 1943, govori škof o »zaroti molka«, govori s terminologijo enciklike Pija XI. Toda ta s tem izrazom nikakor ni meril na ovaduštvo, marveč je od vernikov terjal, naj se proti komunizmu več oglašajo v tisku. Rožman torej govori proti »zaroti molka«. Škofljani pa že razumejo, na kaj meri on. Zato razbija njihove pomisleke z besedami: »Zelo se motijo tisti, ki mislijo, da morajo iz ljubezni molčati. Tako krivo pojmovana ljubezen ni krščanska krepost, marveč slabost in greh.«

Eno je vprašanje političnopolicijske kolaboracije. Kako pa je z Rožmanovo odgovornostjo za vojaško?

Avtorja se razlikujeta v opredeljevanju pomena zdaj že dobro znane spomenice, datirane z 12. septembrom 1942, ki predlaga ustanovitev

oboroženih enot in ki naj bi bila glede avtorstva sporna. Medtem ko išče Dolinar oporo za dvom v časovnih okoliščinah, opozarja Pečarjeva le na verjetnost ali gotovost, da je bilo avtorjev več, poleg škofa vsaj še eden. Toda od avtorice izvemo še dosti več. Navaja namreč tudi tolmačenja posameznih točk spomenice, kakor si jih je zapisal general Robotti na podlagi pogovora s škofom, s katerim sta govorila neposredno po prejemu spomenice.

Tako si je Robotti zapisal: »'Zaščitne straže', ki jih škof predlaga, ustrezajo lokalni milici, ki ima nalogo, da brani lastno vas pred komunisti, in [ima nalogo] biti na razpolago za akcije v neposredni bližini. Obstaja že več takih milic, ki štejejo skupaj 1000 mož. Te odlično opravljajo svojo službo, ne le z vojaškega stališča, temveč tudi s policijskega, kot pravi škof /.../« – In še Robottijev zapis k sedmi točki spomenice. »Škof pravi k točki 7.) v bistvu sledeče: 'Vi Italijani imate v Ljubljani zaradi jezika, zaradi nezanesljivosti slovenskih uslužbencev, zaradi splošne dolžnosti molčečnosti velike težave pri razlikovanju med dobrim in slabim. Natančno tako je. Prav! Mi katoliki izstopamo iz ravnodušnosti in Vam ponujamo, da Vam pri Vašem delu stojimo ob strani s tem, da opravljamo delo, ki bi ga Vi težko opravljali, in Vam sami izročamo komuniste.'«

Tamara Griesser Pečar ustrezno opozarja, da podaja Robotti škofove besede s svojimi lastnimi. »Vendar, iz njega [zapisa pogovora] povsem jasno sledi, kaj so želeli sestavljalci tega dokumenta [spomenice].«

Stvar s spomenico z dne 12. septembra 1942 torej ne bi mogla biti sporna niti z vidika knjige. Reči pa je treba, da bi bilo koristno, če bi kdo opravil celovito razčlemba, napisal monografijo o vojaškem vidiku Rožmanove kolaboracije. Takšna monografija bi se morala med drugim opreti tudi na dva dokumenta, ki ju knjiga omenja ločeno od poglavja o spomenici. Oba namreč pokažeta, da je bil Rožman prej in pozneje docela na strani tistih, ki so na sestanku 12. septembra 1942 v škofiji odločno zanikali, da bi partizani in OF predstavljali

kako osvobodilno gibanje, in ki so s takšno oceno zagovarjali stališče, da je oborožen boj proti partizanom skupaj z okupatorji neodložljivo potreben in upravičen.

Prvi dokument izvira iz ADSS. V izvlečku ga navaja Dolinar kot »Rožmanovo oceno razmer v Ljubljanski pokrajini, razvidno iz note, ki jo je vatikansko Državno tajništvo 5. junija 1942 posredovalo italijanskemu veleposlaništvu«. Tu je vatikanska diplomacija ponovila (brez navedbe vira) poročilo, ki ga je Rožman nekaj poprej poslal Vatikanu. Če preberemo dokument v celoti, se zelo razločno pokaže dvoje: Rožman z nobeno besedo ne nakaže dejstva, da imajo italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini opraviti z odporniškim gibanjem. Ko omenja partizane, jim prisoja samo lastnosti, ki izključujejo značaj bojevnikov v narodnem odporu. Oni so teroristi, ki »na vse načine izsiljujejo in posiljujejo ubogo ljudstvo« in pred katerimi se »zdravi del prebivalstva« (v katerega imenu govori škof) čuti ogroženega. Sledi Rožmanova ugotovitev, da italijanske vojaške oblasti nimajo dovolj moči, da bi ga branile. Potrebne so torej dodatne moči. Rožman ne pove, katere, in tudi ne omenja, da dejansko že obstajajo prve domače oborožene skupine »zdravega dela prebivalstva«. Sugestija pa je na dlani.

Drugi dokument objavljata avtorja, vsak v svojem delu knjige, iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani. To je Rožmanova razlaga (18. januarja 1944), zakaj so v domobranskih enotah potrebni vojaški duhovniki (kurati) v večjem številu kot v »redni« vojski. Ta razlaga, ki je tudi navodilo kuratom za njihovo delo, izpričuje temeljni nazor škofa o značaju in nalogah vojaške kolaboracije. Najpovednejši odstavek se (z izvirnimi podčrtanji) glasi: »Domobranstvo je vojska prostovoljcev, ki so se priglasili predvsem iz idejnih nagibov za borbo proti komunistični revoluciji. Če te ideje, ki so pač tudi versko-nravnega značaja, obledijo, nujno začne upadati borbenost in navdušenje, ki je pri prostovoljcih bistvenega pomena, s tem pa se zrahlja tudi disciplina. Zaradi tega je treba nujno vzdrževati idejne nagibe nepretrgoma v prvotni moči in jasnosti, kar je nedvomno delo kuratov.«

Razume se, da je treba v luči tega dokumenta presojati vse Rožmanove ukrepe, prej, tedaj in pozneje. Bistvenega pomena je tudi za splošno razumevanje pojavov vojaške kolaboracije na Slovenskem: ni obramba, je »borba proti« in to »iz idejnih nagibov«. Očitno se škof Rožman s temi idejnimi nagibi in z odločitvijo za kolaborativen boj popolnoma poistoveti. In tudi osebno hoče delovati za njeno uspešnost.

V tej luči bo pač treba videti tudi Rožmanovo vlogo pri domobranski prisegi. Oba avtorja se tukaj čutita negotova in se izogibata izreči določno mnenje. Omenjata vsa v literaturi znana opravičila. Ne ugotovita pa najbolj očitnega dejstva, da gre pri prisegi, takšni, kakor je bila ubesedena, in ne glede na okoliščine, v kakršnih je bila dana, popolnoma nedvomno za prisego o vojaški kolaboraciji z državo, ki je v vojnem stanju z Jugoslavijo in ki je vojaško zasedla njeno državno ozemlje, da gre za prisego udeležbe v vojni Nemčije, naj so cilji vojne opredeljeni tako ali drugače.

Knjiga se ne dotika Rožmanovih odločitev v času po zavezniškem priznanju Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in vlade nove Jugoslavije. Celó ne zaznava dejstva, ki se tako tiče Rožmanovih idejnih nagibov, namreč, da je kralj Peter še pred koncem leta 1943 razveljavil zakon o prepovedi KPJ in konec poletja 1944 izrecno obsodil kolaboracijo. Rožman se drži Narodnega odbora, ki je, podobno kakor on, slep za mednarodne razmere. Dejavno sodeluje v oklicu taborske vlade 3. maja 1945 in pri vseh zadnjih početjih tega kroga, do trenutka, ko se sam odpravi čez mejo.

Knjiga namenja temu dogajanju veliko pozornosti in navede malo znane nadrobnosti, ki kažejo, kako docela zmedeno je bilo politično vodstvo, ki je zraslo iz kolaboracije. Ne le, da je v svojem razglasu pozabilo omeniti komunizem, ampak je, kakor beremo, v zadnjih hipih svoje navzočnosti v Ljubljani zašlo v protislovja, ki bi terjala pero satirika, ne zgodovinarja. Najbolj spomina vrednih je pač tistih sedmero »zahtev« (dejansko prošenj) Nemcem. Oni, Nemci, naj bi odstavili Rupnika

kot predsednika pokrajinske vlade in ga odstranili s položaja pri domobrancih, Nemci naj bi ukazali podreditev domobrancev samostojnemu slovenskemu poveljstvu, Nemci naj bi Narodnemu odboru prepustili vlado in sami odpoklicali nemške uradnike, Nemci naj bi sami predali vse rezerve hrane, naj bi sami predali vse težko orožje »prav do strojnic«. Za vse to bi »Slovenska demokratična vlada« (v navednici jo postavlja avtorica T. G. Pečarjeva) Nemcem zagotovila prosto pot iz dežele. Toda ne! Pred odhodom naj bi Nemci še »pomagali v boju s partizani do prihoda Angležev« ... Resnično presenetljivo: Rösener naj bi še malo počakal in se postavil v vlogo kolaboranta »slovenske demokratične vlade« v boju proti partizanom, do prihoda Angležev.

Vatikan je država, ki se drži meddržavnega prava. Katoliška cerkev je hierarhično sestavljena svetovna organizacija vernikov z lastnimi pravili. Oboje je treba razlikovati, če hočemo govoriti o krivdi ali nekrivdi osebe, ki hkrati pripada cerkvi in državi. Med objavljenimi vatikanskimi dokumenti najdemo nazoren primer, kako je s tem.

Po zakonih držav je bil Jozef Tiso, najvišji in tudi duhovno vodilni državnik proslule Slovaške, Hitlerju dejansko podložne, formalno pa samostojne države (ni bila okupirana kakor NDH!), odgovoren (kriv in obsojen), da je ta država izročala (»sproščala«) Nemčiji (njenim krematorijem) Žide, svoje državljane. Jozef Tiso je bil in ostal katoliški duhovnik (nižji, ne škof). Svoje ravnanje je 8. novembra 1944 priznal papežu v latinsko pisanem pismu (»Iudaeos ad opera in Germania praestanda liberavit«). Vatikanski zunanji minister Tardini je pismo papežu res izročil. Kaj se je zgodilo? Papež je pismo prebral in vrnil Tardiniju. Državni tajnik ga je dal na sveti večer (!) 1944 v arhiv (ad acta) z zaznamkom: »V. S. P.« (Visto Santo Padre – Videl Sveti Oče). Drugega nič. Papeži mislijo v stoletjih in načrtujejo za večnost, trdijo poznavalci.

Dobro je, da je avtorica vključila v knjigo tudi tisto izjavo Vatikana o kvalitetah škofa Rožmana, ki jo je dal v času, ko še vedno niso

vedeli, kam z njim, in ki jo poznamo iz knjige Marka Aaronsa in Johna Loftusa.²

Že omenjeni monsignor Tardini je 8. novembra 1947 britanskemu diplomatu, ki je predlagal, naj bi Rožmana spravili iz Avstrije v Italijo in v Vatikan, izrekel »navdihnjen zagovor Rožmana«, češ da je »odlični škof«: Njegov edini prekršek [offence] je to, »da je storil vse, da bi organiziral vlado proti Titu, v pričakovanju, da bodo britanske in ameriške enote, ki se po njegovem zavzemajo za red in civilizacijo, prispele v ta del sveta pred Titovimi enotami, ki so bile zgolj 'brezbožna in razcapana truma'« – Tardini je najbrž imel v mislih »taborsko« vlado. S to izjavo pač odpade debata o tem, ali je bila Rožmanova dejavnost samo versko pastirska ali tudi politična.

Tardini pa je še dodal, »drži, da je Vatikan postavil kot splošno maksimo, da se naj duhovščina ne vmešava v politiko, toda prepustil je škofom, da sami odločajo, kako bodo to tolmačili v luči krajevnih razmer in učinkovanja na vernike. Škof Rožman je ravnal najboljše po svoji vesti in Vatikan se ga ne more odreči [disown him].« Ta izjava je pač največ, kar je mogel vatikanski diplomat izreči o tako kočljivem vprašanju v svojem »eliptičnem« jeziku.

Vatikan se škofu Rožmanu res ni odrekel. Je pa njemu samemu prepustil odgovornost za njegove politične odločitve in se z njimi ni izenačil. Vsaj ne do najnovejšega časa.

Če bi se res hoteli lotiti zgodovinskega problema škofa Gregorija Rožmana, bi morali upoštevati celovitost osebe v celovitosti zgodovine. Sam sodni proces je v najboljšem primeru le odlomek, v danem primeru pa upravičevanje večidel znanega. Seveda je potrebna pripravljenost, da bi videli človeka kot enkratno živo bitje in priznali potrebo preučiti tudi nadležna dejstva.

² Mark Aarons in John Loftus, *Ratlines. How the Vatican's Nazi networks betrayed Western intelligence to the Soviets*, »Heinemann«, London, 1991.

Kaj, na primer, pomeni dejstvo, da je škof Rožman že januarja 1938 »popravljal« v svojem škofijskem listu besede Pija XI. vernikom v Franciji o ponujeni roki francoskih komunistov katoličanom («Ponujena roka je nekaj, česar se ne zavrača ... Sezimo torej v njihovo roko, toda z namenom, da jih potegnemo k nam, k božjemu nauku Kristusovemu!»). Rožman papeževih besed Francozom ni navedel, trdil pa je, da so bile »vprav njim« (samo Francozom) namenjene in da »za nas [slovenske vernike] ni nobenega dvoma, kako naj se zadržimo nasproti ponujeni roki v katerikoli obliki. Jasno nam je dal direktivo (!) sv. Oče v svoji okrožnici Divini redemptoris.«³ Torej isti papež nekaj mesecev prej.

Pod čigavim vplivom je tako posebej za Slovence zavrnil veljavnost papeževega tolmačenja njegove lastne enciklike človek, ki ni bil ravno teolog, marveč predvsem vernik in zvest služabnik cerkve? Pod čigavimi idejnimi in političnimi sugestijami se je ta isti človek odločal v času sovražne okupacije, najprej pod fašistično Italijo, nato pod nacistično Nemčijo? Ali so ga njegovi svetovalci pravilno poučili ali pa samolastno zavajali in slepili? Kakšno je bilo njegovo ravnanje v primerjavi z drugimi škofi v podobnih preizkušnjah, blizu in daleč? Ali je dopustno zanikati, da je bil v dvomu, še posebno potem, ko je taval po tujini? Ali ni nujno potrebno priznati, ne pa strastno zanikati, verodostojnost sporočilom, ki so jih zaupno in končno tudi javno posredovali najuglednejši pričevalci, da je pred smrtjo prišel do sklepa, da je bila odločitev za oboroženi boj zgrešena?

In zakaj mu ne bi vsi skupaj priznali nekaj, kar je nedavno ugotovilo zgodovinarstvo, namreč, da je 17. maja 1946 obsodil ustanovitev in delo Akcijskega odbora za slovensko državo (ustanovil ga je dr. Ciril Žebot).⁴ Delo odbora je bilo neposredno usmerjeno k temu, da prepreči priključitev Slovenskega primorja k Jugoslaviji, ko je šlo za

³ Ljubljanski škofijski list, 8. februarja 1938, št. 2.

⁴ Zbornik »Slovenci in država«, Ljubljana, 1995, 299.

mirovno pogodbo z Italijo. Očitno je dr. Gregorij Rožman tudi sam, podobno kot zamejski slovenski duhovniki, takrat zagledal v republiki Sloveniji, in z njo Jugoslaviji, svojo domovino, ki ji je treba pomagati, četudi ji vladajo komunisti.

Škof dr. Gregorij Rožman je danes problem zgodovine. Ni sredstvo za upravičevanje medvojne kolaborativne križarske vojne. Kdor hoče ravnati spoštljivo do škofa, ga mora videti kot človeka, ki je v tej zgodovini živel ob svojem času. Gotovo je ravnal po svoji vesti in menil, da rešuje tisto, kar je najnujnejše, ljudi in duše pred zlodjem v osebi slovenskih partizanov. Gotovo je bil Slovenec, četudi mu po nauku, ki je vanj veroval, narodnost ni bila temeljna, marveč le od Boga novo darovana vrednota. Le zato se mu je v stiski zdelo, da lahko narod počaka. Le zato se mu je takrat zdelo celo, da mora narod stopiti v boj, četudi skupno s svojim sovražnikom in uničevalcem, v boj proti peklenščku – slovenskim partizanom. Očitno pri tem ni bil srečen, zlasti ne pozneje, ko se je oziral na strašne posledice svojih odločitev. Naučimo se že končno, po vsem, kar smo storili in prestali, pustiti človeka v zgodovini. Ne delajmo mu krivice s tem, da njegovo tenjo vlačimo še v probleme današnjega časa, ko ne more sam ničesar več reči. Nihče ga naj ne zlorablja, ker ima karizmo verskega glavarja, ga ne ponižuje v orožje, v bojnega ovna, ki naj razbije domišljajska vrata v Slovenijo. Že zato ne, ker moramo Slovenci danes končno priznati, da ne narod ne Slovenija nista nikogaršnja zasebna posest, ki bi si jo imel kdorkoli pravico grabiti nazaj, če bi se mu hotelo zazdeti, da so mu jo drugi ugrabili.

Delo, 4. in 11. januarja 1997

26.

Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945

Naj uvodoma navedem zgodovinsko podrobnost. Že v avstrijskem državnem zboru, izvoljenem v letu 1848, so tudi slovenski poslanci govorili o vprašanjih, ki so blizu temam našega posveta. Opozarjali so npr., da »vladike [škofje] žele v imenu vere absolutno ločitev cerkve od države«. ¹ Ob takšnem izražanju že mora zgodovinar pojasniti, da je šlo za takrat aktualno odpravo jožefinizma, a vendar na nov način, za ustavno določeno razmerje v ločenosti. Temo o cerkvenem premoženju pa je načel Matija Kavčič s tem, da je predlagal, naj se odškodnina za zemljiško odvezo povrne s sekularizacijo tega premoženja. Temo je poglobil z vprašanjem: Ali se sme priznati večnost dedne pravice, ali je kdo upravičen za večne čase izročiti svoje imetje 'mrtvi roki'? In že takrat je bil na voljo tudi odgovor slovenske cerkvene strani, da je Kavčič »z nezapopadljivim zatajevanjem čutila pravičnosti in s prečudno svestjo govoril o rečeh, o katerih nič ne umeje«. ²

V nadaljevanju se omejujem na temo o odnosu Katoliške cerkve do države v najožjem smislu, in to še bolj omejeno na države v okupirani Sloveniji 1941–1945. ³ V smislu, kakor je bilo to izraženo v besedilu konkordata med sveto stolico in Kraljevino Jugoslavijo, podpisanega leta 1935, končno neratificiranega. V 4. členu tega dokumenta, ki je

¹ Josip Apih, *Slovenci in 1848. leto*, Matica slovenska, Ljubljana 1888, 253.

² *Zgodnja danica*, po Josip Apih, n. d., 187–188.

³ Tu ni obravnavano Slovensko primorje, ki je bilo do vojne pod suverenostjo Italije.

danes seveda le zgodovinskega in ne pravnega pomena in veljavnosti, je zapisano določilo o prisegi zvestobe državi Jugoslaviji, ki naj jo pred kraljem, »sicut decet Episcopum«, opravijo nadškofje, škofje in pomožni škofje s pravico nasledstva, preden prevzamejo dolžnosti.⁴ Takšna škofovska prisega zvestobe je pomenila, v smislu cerkvenega komentarja iz l. 1929, da škof z njo prevzema obveznost skrbeti, da tudi vsi kleriki spoštujejo pravne zakone države in opustijo vsa dejanja, ki bi utegnila državi škodovati. Pridržek »tako kot se spodobi škofu« je bil vključen po zgledu lateranskega konkordata z Italijo z dne 11. februarja 1929 in ni pomenil nikakršnega zoženja dolžnosti ljubezni do domovine. Pomenil je le, da škof ne prevzema nobene nespodobne ali z njegovo službo nezdržljive obveznosti. Jugoslovanska država se zahtevi po zvestobi vseh svojih državljanov, in s tem tudi vseh nosilcev cerkvenih funkcij, ni odrekla, četudi jugoslovanski senat že podpisanega konkordata ni ratificiral. Tu gre pač za temeljno izhodišče vsakega normiranega odnosa med moderno državo in cerkvijo.⁵ Dogajanje v drugi svetovni vojni pa je pokazalo, da je možno tudi tisto, kar je bilo v jugoslovanskih polemikah v letih 1935–1937 še nepredstavljivo. Ravno 4. člen je bil namreč v območju določil o odnosih med državo in cerkvijo, obenem z molitvijo za kralja, edini, h kateremu se niso oglasili nikakršni ugovori ali spreminjevalni predlogi.⁶

Med pripravami za napad na Kraljevino Jugoslavijo so nemške oblasti sestavile informacijo o političnih razmerah v Sloveniji (Hrvaški) za orientacijo oficirjev, poveljujočih pri napadu, in bodočih nemških zasedbenih organov na ozemlju Jugoslavije. Katoliška cerkev je v tem dokumentu, z osebama nadškofa Alojzija Stepinca v Zagrebu in knezoškofa Gregorija Rožmana v Ljubljani, označena kot izrazito protinemška in nacizmu nasprotujoča politična sila. Medtem ko je

⁴ Rado Kušej, Konkordat. Ustava in verska ravnopravnost, Ljubljana 1937, 12.

⁵ Dahl-Keller, Ulrike Marga, Der Treueid der Bischöfe gegenüber dem Staat. Geschichtliche Entwicklung und gegenwärtige staatskirchliche Bedeutung, Berlin 1994, 121, 124–125.

⁶ Analitičen pregled vseh spornih točk v navedenem delu R. Kušaja.

iz doslej objavljenih fragmentov dokumenta razbrati, da se Stepincu – kakor tudi pravoslavni cerkvi – očita, da »hodi v skupni fronti« (»geht in gemeinsamer Front«) z Nemcem sovražnimi židovskimi krogi (»deutschfeindlichen jüdischen Kreisen«), se očitek škofu Rožmanu glasi: »Poleg Stepinca se je tudi ljubljanski knezoškof Rocman [Rožman], obremenjen že s svojim prijateljstvom in kot gostitelj poljskega kardinala primasa Hlonda, izpostavil z nemštvu sovražno gonjo zlasti v zadnjem času tako, da je dal prevesti in med celotno slovensko katoliško duhovščino razpečati poljsko hujskaško brošuro »Nemška grozodejstva na Poljskem.« (»Neben Stepinac hat sich auch der durch seine Freundschaft und als Gastgeber des polnischen Kardinal – Primas Hlond belastete Fürstbischof von Laibach, Rocman [Rožman] insbesondere in letzter Zeit in der deutschfeindlichen Hetze dadurch hervorgerufen, daß er die polnische Hetzbrochüre über 'Die deutschen Greuelthaten in Polen' zur Übersetzung und Verteilung an die gesamte slowenisch-katholische Geistlichkeit gebracht hat.«) Iz dokumenta se v doslej izvršeni objavi citira direktno še prevod stavka, ki se nanaša na Stepinca: »S.[tepinac] pripada najbolj gorečim prvoborcem hrvaštva in hrvaških idej.« Ker mu na tem mestu manjka omemba škofa Rožmana v istem smislu, jo poročevalec o dokumentu dopiše sam: »Nič drugače ni bilo z našim Rožmanom.«⁷

Dejstvo je, da so nemški okupatorji takoj ob vpadu čez državno mejo pokazali izrazito negativen, naravnost uničevalen odnos do slovenske katoliške duhovščine. Zgodovinski temelji za tak odnos izvirajo iz časov narodnostnih bojev v habsburški monarhiji in še posebno iz travme njenega končnega razpada. V očeh avstronemških nacionalistov je slovenski duhovnik, poleg slovenskega učitelja, veljal za glavnega dejavnika in nosilca osovražene slovenskega narodnega

⁷ SS-Reichssicherheitshauptamt, 27. 03. 1941, tako naveden v: Boštjan Turk, Nacizmu in komunizmu navkljub. Ob tajnem dokumentu SS-a z dne 27. marca 1941, Družina, Ljubljana, 4. 10. 1998, št. 39, str. 19.

gibanja sploh, in še posebno na Štajerskem in Koroškem. On je v njihovih očeh zakrivil državno odcepitev slovenskega dela dežele in s tem ogrozil tamkajšnjo, po številu manjšinsko, a dotlej dominantno, v glavnem urbano nemško prebivalstvo.⁸

Skoraj vsa lavantinska (mariborska) škofija in večji del ljubljanske (severno od dela, ki je z mestom Ljubljana, sedežem škofije, ostal v območju italijanske okupacije) sta v okviru nemške zasedbe postala brez odlašanja prizorišče najbolj brutalnega obračuna s slovensko katoliško duhovščino.⁹ V akciji okupatorjev je bil to sestavni del izpeljave njihovega načrta za splošno uničenje slovenske narodne identitete in vseh njenih struktur, načrta za prisilno, neposredno in dokončno germanizacijo osvojenega ozemlja, ki so ga šteli za zgodovinsko nemško, a leta 1918 po Slovencih ugrabljeno posest.

Z območja lavantinske škofije, ki je pred nemško agresijo upravljala z 257 župnijami, je bilo pod nemško zasedbo (najvzhodnejši del je zasedla Madžarska¹⁰) pregnanih 284 škofijskih in 81 redovnih duhovnikov. Šestnajst jih je izgubilo življenje v taboriščih, ubitih je bilo šest. Lavantinski (mariborski) škof Ivan Jožef Tomažič je imel leta 1943 v škofiji le še 149 duhovnikov (od teh 7 redovnikov, zraven starih, onemoglih in nemških). V »svojem« (severnem) delu ljubljanske škofije so nemški okupatorji pustili 24 slovenskih duhovnikov, iz

⁸ »To je povračilo za leto 1918,« je 18. aprila 1941 izjavil policijski oficir v Mariboru škofu Tomažiču. – Miloš Rybar, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945. V: Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije, Maribor 1978, 53.

⁹ Prikaz dogajanja v mariborski škofiji je v glavnem povzet po Miloš Rybar, n. d.

¹⁰ Referat ne vključuje cerkvenega dogajanja na območju pod okupacijo Madžarske. Stvar je malo raziskana, čeprav je sicer znano, da si je madžarska država prizadevala pritegniti svojo katoliško in evangeličansko cerkev v akcijo za madžarizacijo slovenskih vernikov in da je prekmurskim Židom, ki so bili tukaj doma v znatnem številu, pripravila tragično »končno rešitev«. Za slednje je zdaj na voljo razprava Darje Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954. V: 71/36 ČZN, 2000, št. 4, 591–613. – Pregled dogajanja v Prekmurju in tudi na Primorskem daje mag. delo (tipkopis) Irene Škufca, Narodnoosvobodilno gibanje, vera, Cerkev in katoličani v t. i. Ljubljanski pokrajini, Univerza v Ljubljani, 2001.

Nemčije je koroški (krški) škofovski vikar Andreas Rohracher poslal še pet nemških, in vsi skupaj so oskrbovali 140 župnij.¹¹

Še vse do konca vojne ni bilo po Nemčiji zasedeno ozemlje severne Slovenije priključeno rajhu in tako tukaj ni bil uveljavljen v Nemčiji veljavni konkordat iz l. 1933. Šef nemške civilne uprave na ozemlju lavantinske škofije je izdal nekaj predpisov s cerkvenega področja: omejitev cerkvenih praznikov, pogoji veljavnosti zakonskih zvez, izstop iz verskih skupnosti, varovanje svobode verske opredelitve, pobiranje prispevkov po verskih skupinah, pravica državnega nadzora nad cerkveno finančno upravo, uveljavitev nemške rasne zakonodaje in prepoved slovenskega jezika pri cerkvenih opravilih! Za zaprte (nato izgnane) slovenske duhovnike se je 21. junija 1941 pri šefu civilne uprave zavzel sekovski (graški) škof Ferdinand Pawlikowski, navajajoč, da jih je zdaj od 240 župnij zasedenih samo 90; pri tem je poudaril, da se tem duhovnikom ne sme očitati, da so bili dobri državljani v svoji domovini Jugoslaviji.¹² Divjanje nemških okupatorjev proti slovenski duhovščini, in sploh Slovencem, je neposredno odmevalo tudi v Nemčiji. Škof v Münstru Clemens August von Galen je o tem pripovedoval v Franciji, med drugim tudi, da so bili frančiškanski menihi v Mariboru prisiljeni podreti krajevno pravoslavno cerkev, in to celo oblečeni v svoja oblačila. Cerkevna hierarhija v Franciji je izvedela, kako so »v isti Sloveniji vojaki gestapa zakurili v nekem samostanu kres iz slik in križev, ki so jih tam našli«. Te informacije so bile dodaten razlog katoliški hierarhiji v Franciji, da odklanja nemške ponudbe za kolaboracijo, pri čemer jo je podpiralo stališče nuncija v Franciji Valerija; ta je informacije iz Slovenije o početu nemških

¹¹ Zgodovina Cerkve na Slovenskem, Mohorjeva družba, Celje 1991, 193–194, 228; in Miloš Rybar, n. d., 49.

¹² Ob Tomažičevih protestih sta oba vrhovna predstavnika nemških oblasti in nacistične politike škofu med drugim izjavila: »Tukaj je prebivalstvo nemško, njihov vindišarski jezik pri tem nič ne spremeni«; tudi ne »vaš azijski nauk« [krščanstvo]; tako šef civilne uprave Ueberreither. – »Slovenske manjšine na južnem Štajerskem ne priznavamo. Vsi tisti, ki so bili voditelji slovenstva, bodo odpeljani.« Tako Steindl, vodja Heimata. – Miloš Rybar, n. d., 48–49 in 53–54.

okupatorjev proti slovenski duhovščini vpletal v nasprotovanje kolaboraciji. O tem pripovedujejo uradno objavljeni diplomatski dokumenti Svetega sedeža.¹³ Pripovedujejo pa tudi, kako je Vatikan takšne informacije, vključno informacije enake vrste, ki jih je o dogajanju v delih Slovenije pod nemško okupacijo dobil od ljubljanskega škofa Rožmana, neposredno uporabil za poseben namen.

Šlo je za »modri molk« Vatikana, za njegovo odločitev po 22. juniju 1941, da molči o komunizmu in se tako izmakne aktualiziranju političnega navodila iz enciklike Pija XI. Divini redemptoris iz leta 1937, da morajo katoličani zavračati sodelovanje s komunisti. Namen molka je bil dvojen: da bi ublažil pomisleke svojih vernikov v ZDA proti pomoči ameriške vlade napadeni Sovjetski zvezi ter da bi spodnesel prizadevanja Mussolinija in posredno Hitlerja, naj Vatikan moralno podpre njuno vojskovanje proti Sovjetski zvezi kot križarsko vojno proti boljševizmu.

Dne 5. septembra 1941 je predstavnik vatikanskega državnega tajništva Tardini dejal italijanskemu poslaniku, da kljukasti križ ne more biti znamenje križarske vojne. Podobno je bilo povedano tudi nemškemu. In pri tem je ostalo. V ZDA pa je po daljši pripravi posredno pooblastil škofa McNicholasa, da je 30. oktobra 1941 objavil cerkveno stališče glede zadevne okrožnice Pija XI., ki so ga katoliške organizacije nato široko propagirale. Namreč: »/.../ iz navedenih besed papeža Pija XI. ne smemo /.../ reči, da je veliki in pogumni papež določil potek delovanja, ki naj obvladuje našo deželo in vse druge dežele v vsaki bodoči okoliščini, kakršnikoli že, posebno ne v obrambni vojni.« (»/.../ we must not, from the words of Pope Pius XI cited, /.../ say that the great and courageous Pope was laying down a course of action governing our country and all other countries regarding every

¹³ Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale, Libreria Editrice Vaticana, I-XI, 1965–1981 (ADSS). – ADSS/V (8. 10. 1941). – Prim. Janko Pleterški, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945. V: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 637–638.

future circumstance whatsoever, especially in a war of defence«.) To je pomenilo, da v aktualnem položaju ni dopustno, da bi prepoved sodelovanja s komunisti katoliki pojmovali kot obvezno politično direktivo, da enciklika nima značaja aktualnega političnega navodila, da takšno tolmačenje ne velja samo za ZDA, ampak tudi za vse druge dežele, in da še zlasti ne velja v primeru, ko gre za obrambno vojno.¹⁴

»Pij XII. je odklanjal, da bi ga zvelkli v pozicijo bedaka. Imel je druge prioritete, kakor pa je bil enoumni, nerazlikujoči antikomunizem, ki so mu ga tako tendenciozno in ignorantsko pripisovali v poznejših letih.« (»Pius XII refused to be drawn into a stultifying position. He had priorities other than the singleminded undiscriminating anti-Communism attributed to him so tendentiously and so ignorantly in later years.«) Tako meni eden od štirih urednikov navedene vrste knjig o vatikanskih dokumentih, Robert A. Graham, S. J.¹⁵ – Kmalu se je pokazalo, da je v ljubljanski škofiji, zasedeni po Italiji, odmev te papeške precizacije ostal brez učinka.

V Mariboru je bil škof Tomažič, ki se je na ordinariatu znašel skoraj sam, dejansko konfiniran in v svojem delovanju skrajno oviran. Ves čas okupacije je odklanjal od okupatorjev mesečno plačo, kakršno je imel v času Jugoslavije. Bil je razpet med cerkvenimi predpisi in pokorščino okupatorski oblasti, za katero je navajal besede sv. Pavla o oblasti, ki je od Boga, toda omenjal je tudi krivičnost njene prepovedi slovenskega jezika. Na grožnjo, da bo moral izbirati med Hitlerjem in papežem, je poudarjal prednost cerkvenih predpisov. Dolžne pokornosti zasedbeni oblasti napadalske države ni zamenjaval s priznanjem zakonitosti te države na zavojevanem ozemlju Kraljevine

¹⁴ O tem je na temelju dokumentov, ki jih je objavil pred desetletjem sam Vatikan, prvi natančno pisal Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*, München-Zürich, 1975. – Prim. Janko Pleterski, *Senca Ajdovskega gradca*, Ljubljana 1993, 95–139; v tej knjigi str. 301–345; in France M. Dolinar, *Rožmanov proces*, 309, op. 475.

¹⁵ Robert A. Graham, S. J., *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?* Ignatius Press, San Francisco, 1996, 475.

Jugoslavije. V odnosu do slovenskega gibanja odpora okupatorjem, ki ga je tudi tukaj razvijala Osvobodilna fronta, je decembra 1941 prosil, v latinsko pisanem pismu, svoje duhovnike, naj se vzdržijo vsake nezakonite in subverzivne dejavnosti ali povezave s takšno dejavnostjo, naperjeno proti obstoječi ureditvi. Potem pa je o gibanju odpora molčal do januarja 1945, ko so nacistične oblasti od njega zahtevale, naj duhovnikom prepove sodelovanje s partizani. Dne 25. januarja 1945 je škof Tomažič končno izdal pastirsko pismo, v katerem je omenil svoje svarilo iz decembra 1941 in navedel papeško okrožnico *Divini redemptoris*. Te Tomažičeve besede nacističnim oblastem niso zadostovale za njihove propagandne namene proti slovenskemu odporu (proti »komunistični OF«). Državni propagandni urad Štajerske je našel ustrežnejše besede predvsem v (domnevnem?) »pastirskem pismu ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana z dne 24. decembra 1943«, da jih je plakativno kot »Stenski časopis Štajerske domovinske zveze, št. 1./45«.

V italijanskem delu ljubljanske škofije italijanski okupator ni posegel v cerkveno življenje in je dopustil Cerkvi notranjo svobodo delovanja.¹⁶ Toda tudi tukaj se je pred Cerkvijo postavljalo vprašanje njenega stališča do okupatorske italijanske države ali vprašanje njenega priznanja debelacije v vojni razdejane Jugoslavije. Aktualnost tega vprašanja se je nakazala, ko se je 15. aprila 1941 pojavil pri škofu Rožmanu goriški nadškof Carlo Margotti. Menda je Rožmana obvestil, da namerava Vatikan konkordat z Italijo iz leta 1929 razširiti na ljubljansko škofijo. Jugoslovanska begunska vlada, o tem obveščena (od Rožmana?), je takoj ostro protestirala v Vatikanu. K temu je monsignor Tardini zapisal: »Ni res.« Očitno je mislil na razširitev konkordata. Margotti pa je Rožmanu govoril tudi o zamisli, da bi izrabili italijanske osvojitve v Sloveniji za obnovitev starih škofijskih

¹⁶ Zgodovina Cerkve na Slovenskem, Celje 1991, 193–194, 228. – »V cerkveno življenje se niso vmešavali,« je še bolj redkobeseden Stane Kos [Nikolaj Jeločnik], *Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941–1945*, I. del, 98.

meja med Gorico in Ljubljano. To bi bilo ozemeljsko sicer v korist Ljubljane, v pogledu cerkvene organiziranosti pa v smislu obnovitve avtoritete Gorice nad Ljubljano, kakor je to bilo nekoč v habsburškem cesarstvu z ilirsko metropolijo. Rožman očitno ni soglašal z Margot-tijevo zamislijo.¹⁷

Tretjega maja 1941 je Italija – z drastičnim kršenjem mednarodnega prava – razglasila aneksijo ozemlja Slovenije, ki ga je zasedla, k lastni državi s položajem nove pokrajine, »Ljubljanske pokrajine«. V pisanju italijanskemu »Visokemu komisarju« nove province je škof Rožman to dejanje nemudoma priznal.¹⁸ Eo ipso je to pomenilo, da je škof priznal debelacijo Jugoslavije, kar je bilo enako v nasprotju z mednarodnim pravom (in seveda tudi z notranjim državnim) kakor aneksija sama. S tem svojim dejanjem je ravnal enako kot njemu bližnja stranka, katere voditelji so se še pred sovražnim vdorom odločili za kolaboracijo v pričakovanju, da bo nekoč jugoslovanska Slovenija dobila od Hitlerja podobno možnost preživetja kakor Slovaška.¹⁹ Po že izvršeni okupaciji se je vse to izkazalo za utvaro in politični voditelji, ki so ostali v Ljubljani, so se zadovoljili z obljubljenom avtonomijo »Ljubljanske pokrajine« v Kraljevini Italiji.²⁰ Tako je obenem z njimi tudi ljubljanski škof Gregorij Rožman prišel v »nezavidljiv položaj«.

Vendar je svoje pozitivno stališče do italijanskega aneksijskega dekreta Rožman še enkrat in samostojno izrazil 31. julija 1941 v Ljubljanskem škofijskem listu. Njegovo aneksionistično stališče se je tudi

¹⁷ ADSS IV/329, 469. – Prim. Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana 1996, 218–219.

¹⁸ Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, n. d., 52.

¹⁹ Akten zur deutschen Auswärtigen Politik. Die Kriegsjahre, V/1, Göttingen 1969, dok. št. 273, 383–384. – Podobno je 28. marca 1941 predlagal jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu, Vladimir Vauhnik, nemškemu generalu Edmundu Glaise Horstenau. Gl. Peter Broucek, Ein General im Zwielficht. Erinnerungen Edmund Glaise von Horstenau, Bd. 2, Wien-Köln-Graz 1983, 687–689.

²⁰ Stane Kos [Nikolaj Jeločnik], Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941–1945, I. del, 107.

pozneje ponovno izražalo. Tako v njegovi promemoriji z dne 26. septembra 1942 Visokemu komisarju Grazioliju.²¹ Očitno se je v skladu s takšnim stališčem daleč ogibal jugoslovanskemu poslanstvu pri Svetem sedežu.

Kraljevska jugoslovanska vlada je namreč vsa vojna leta vzdrževala svoje poslanstvo pri Vatikanu, saj ta ni s svoje strani formalno priznal debelacije Jugoslavije. Vršilec dolžnosti vodje poslanstva, msgr. Nikola Moscatello, je bil kritičen do svoje vlade v Londonu. Očital ji je, da ga pušča brez političnih navodil. Osebnostno je kot Dalmatinec s studom zavračal Paveličevo Neodvisno državo Hrvaško. Vzdrževal je stike s slovenskimi duhovniki v Julijski krajini (saj so bili italijanski državljani), pri čemer se je držal stališča nekolaboracije. Dne 7. novembra 1942 je pripovedoval profesorju v goriškem semenišču msgr. Ivo Juvančiču, da se hrvaški in slovenski episkopat nanj nikoli ne obrača. Torej tudi škof Rožman ne, čeprav je Vatikan do tistega dne večkrat obiskal.²²

Rožman je na posreden način izkazal svoje debelacionistično stališče tudi v primeru »Neodvisne države Hrvaške« (NDH). Zagrebški nadškof Alojzije Stepinac je to državno tvorbo – dejansko je bila del okupacijskega sistema – priznal nemudoma, 12. aprila 1941. Državni poglavar NDH Ante Pavelić si je v naslednjih tednih prizadeval doseči od Vatikana vsaj delno diplomatsko priznanje. Sveta stolica je bila previdna in je zadevo skrbno tehtala.²³ Po vsem videzu je vatikanska diplomacija vprašala za mnenje o značaju NDH ravno ljubljanskega škofa. Državni podtajnik Tardini je 17. maja 1941 zapisal njegovo mnenje: Rožman zatrdno zagotavlja, da je Pavelić katoličan in da je

²¹ Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, n. d., 244–245.

²² Ivo Juvančič, Primorski narodni svet – Goriška sredina in OF-NOB, Primorski dnevnik, 12. avgust 1970.

²³ Stella Alexander, *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*, Boulder, Columbia University Press, New York 1987; hrvaška izdaja: Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, Zagreb 1990, 53–55.

katoliška tudi nova hrvaška država ter je v tej točki dal kar najtrdnejša zagotovila in kar najtoplejša priporočila.²⁴

Pod Italijo je moral Rožman sprejeti in prebiti še veliko težavnejše odločitve.²⁵ To je bil nasledek dejstva, da tudi italijanski okupatorji niso bili pripravljeni priznati na svojem »novem« državnem ozemlju tukaj obstoječih slovenskih političnih struktur. Edinole Katoliško cerkev. In tako je škof Rožman prišel, kot rečeno v Zgodovini Cerkve, v »nezavidljiv položaj«. Osebnost »odličnega duhovnika in dušnega pastirja, moža dobrote in koroške mehkoobe,« je namreč »med vojno /.../ postal tudi vodilna politična osebnost naroda /.../«, pojasnjuje prof. Janez Juhant.²⁶

Položaj je bil nenavaden za škofa. Manj nenavaden za slovensko politiko. Tudi med prvo svetovno vojno, ko je šlo v Avstro-Ogrski za uveljavitev narodne samoodločbe, so imeli Slovenci vodilno politično osebnost naroda iz vrst katoliških duhovnikov. To je bil Anton Korošec, ki so ga po njegovem narodnopolitičnem pomenu tudi drugače misleči primerjali z belgijskim kardinalom Mercierjem, tedaj v svetu visoko cenjenim po vlogi voditelja patriotskega odpora Belgijcev pod nemško zasedbo.²⁷ Anton Korošec pa ni nikoli zavzemal višjega položaja v cerkveni hierarhiji in je deloval iz izkušenej uveljavljenega voditelja dominantne slovenske politične stranke; medtem ko Rožman nikoli ni bil dejaven v stranki in je moral vlogo narodnega voditelja improvizirati nepripravljen. Zdaj so strankarski politiki lahko izrabili njegovo škofovsko avtoriteto za svoj namen, ne da bi zanj morali javno odgovarjati. Tako

²⁴ ADSS, IV/351 (17. maj 1941).

²⁵ France M. Dolinar, Slovenska Cerkev in okupacija. V: 19, Družina, Ljubljana, 6.–13. maj 2001.

²⁶ Zgodovina Cerkve na Slovenskem, Celje 1991, 229. – Isti avtor meni, da so med drugo svetovno vojno stare ločitve duhov med Slovenci »dobile revolucionarno ost«, da se je »vse sprevrglo v razredno napetost dveh taborov: revolucionarnega in protirevolucionarnega«, da gre pri tem za »edino razliko« in da je ta bila »vsiljena tudi Cerkvi kot protirevolucionarni družbeni sili, ki še zdaj [1998] nosi to težo«. Ne omenja razlik, ki so bile posledica vključenosti države in naroda v mednarodno vojno.

²⁷ Albin Prepeluh, V boju za zemljo in državo, Kmetijska matica, Ljubljana, 1928, 34.

se je Rožman pod okupacijo javno politično izpostavljaj sam samcat, toda pod odločilnim vplivom pritajenega vodstva Slovenske ljudske stranke. Kako je treba dejansko deliti odgovornost med njim in med stranko, ostaja še danes nerešeno zgodovinsko vprašanje. Gotovo pa je, da so se krščanski socialisti in personalistično usmerjeni izobraženci iz stranke izločili že pred vojno in da je v njej prevladal vpliv najbolj vnete integralistične desnice. Tem ljudem pa je konec leta 1941 ugleđen predstavnik »katoliške sredine« očitaj, da so »preveč obremenjeni s preteklostjo«, da so »preveč očitno /.../ ljubimkali s totalitarnimi in diktatorskimi režimi in metodami«. ²⁸

Privolitev dotlej najmogočnejše slovenske politične sile v aneksionizmu v »Ljubljanski pokrajini« je sprevrгла dotlej skrivaj zatrjevano taktiko atentizma (čakanja z odporom na primeren trenutek v prihodnosti, verjetno tik pred koncem vojne) v skrepenelo politično stališče širokih političnih struktur, ki so bile navezane na nekdanji režim poražene in sesute Kraljevine Jugoslavije. V takšnih okoliščinah je sklep Osvobodilne fronte (OF) po 22. juniju 1941, da vzdigne na noge civilni in vojaški odpor brez nadaljnega odlašanja, spravljal programske cilje OF že na stopnjo njihovega aktualnega uresničevanja, pač v teku realnega bojevanja. Programsko izhodišče vseh v fronti združenih političnih skupin, tako tistih liberalnega in katoliškega izvora, daleč najštevilnejših, kot tudi številčno še neznatne Komunistične stranke Slovenije, je bilo – poleg izгона nacističnih in fašističnih napadalcev – samoodločba slovenskega naroda v vsem obsegu, torej, nacionalna revolucija. Vprašanje, ali tudi social(istič)na revolucija, je bilo prepuščeno odločitvi zgodovine. ²⁹ Takšna revolucija (vsekakor zamišljena

²⁸ Socialni reformator Andrej Gosar (skupaj z Jakobom Šolarjem, duhovnikom in jezikoslovcem). – Letak »Združenih Slovencev«. V: ARS, Gradivo italijanske policije v Ljubljanski pokrajini 1941. Tu je rečeno: Dozdaj vladajoči pripadniki desnice naj se »umaknejo in drugod pomagajo, če jim je res do narodnega blagra in ne samo do oblasti«. Gosar ni nastopil proti Osvobodilni fronti, temveč »proti skrajnostim v njej«, za politično krepitev nekomunističnih skupin v njej.

²⁹ V temeljnih programskih točkah OF, sprejetih konec decembra 1941.

po vzoru sovjetske) je bila sestavni del programa KPS, a tudi dela drugih sil, združenih v fronti, predvsem krščanskih socialistov (vsekakor brez boljševiskega idejnega ekskluzivizma in despotizma). Tako imenovana katoliška sredina, ki je ostajala zunaj OF, je ob koncu 1941 zagovarjala koncept »dobro izvršene narodne revolucije«, ki bi omejila potrebo po socialni. V takšnem opredeljevanju ciljev rezistence je katoliška sredina videla možnost zaježitve vpliva komunistov, ne da bi jih izključili iz že sproženega osvobodilnega gibanja.³⁰ Ti ljudje so presojali, da v danem položaju brez komunistov ni več mogoče uresničiti nacionalne revolucije. Toda takemu pojmovanju se je postavil po robu fenomen tistega po R. Grahamu označenega »enoumnega, nerazločujočega« antikomunizma.³¹ V njegovem imenu je najvplivnejši tok v katoliški Slovenski ljudski stranki strastno zavrnil ne le vsako sodelovanje z OF, marveč je preklel OF kot takšno. Glasilo tega toka je novembra 1941 robato zavrnilo poskus »katolikov v Osvobodilni fronti« opozoriti na »modri molk« Vatikana glede »Divini redemptoris« in na zadevno izjavo škofov v ZDA. Zavrnilo je ta poskus z obtožbo, da gre za namišljijo in potvorbo.³² Prej omenjena sredina v stranki je odnehala in poniknila s svojo alternativno zamisljivo vred. Tako je bila a

³⁰ Letak »Združenih Slovencev«. V: ARS, Gradivo italijanske policije v Ljubljanski pokrajini 1941.

³¹ Gre za vprašanje, kaj je bil pri nas glavni vzrok za odločitev za politično, policijsko in vojaško kolaboracijo. Ali ideološki antikomunizem, soroden tistemu italijanskih in nemških okupatorjev, ali grozeča »stalinistična revolucija« (po oznaki doslej glavnega zgodovinskega dela nasprotnikov OF – S. Kosa). V novejši, »postmoderni« slovenski historiografiji ta odločitev ni enotno označena. V okviru splošnega obračunavanja s povojnim jugoslovanskim socialističnim sistemom in spričo današnje politične polarizacije se zgodovinarji pogosto zatekajo k rešitvi problema s tem, da medvojno vojaško in politično dogajanje v okupirani Sloveniji (ali vsaj v »Ljubljanski pokrajini«) označujejo kot državljansko vojno, izzvano z revolucijo. Vprašanje o kolaboraciji stopa s tem v ozadje, obenem se relativizira pomen uresničenega odpora agresorjem. Temeljna, pravkar zaključena desetletna raziskava glavne kolaborativne vojaške formacije (ne tudi njenega vojaškega delovanja) dopolnjuje tezo o državljanski vojni s tem, da zagotavlja – vsekakor mimo vojaških dejstev – da v tem primeru sploh »ne gre za kolaboracijo v vsebinskem pomenu besede«. – Boris Mlakar, Slovensko domobranstvo od ustanovitve do umika iz domovine, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 1999, 4.

³² Slovenija in Evropa, 20. november 1941, št. 1.

limine zavržena vsaka možnost toleriranja edino realno delujočega odporniškega gibanja (OF), in to že zgolj zaradi navzočnosti komunistov v njem. Najpozneje 29. oktobra 1941 so aktivisti SLS dejavno nastopili proti odporniški akciji OF (proti uspešni »tišinski« akciji tega jubilejnega dne v Ljubljani).³³ Istega dne so aktivisti SLS zahtevali na italijanski kvesturi dovoljenje za nošnje strelnega orožja.³⁴

Veliko vprašanje historiografije je, kdo, ali škof ali stranka, je najbolj odgovoren za temu sledečo odločitev, izpeljati, v imenu »samoobrambe«, uničevalni boj proti OF ob naslonitvi na moč italijanskega okupatorja. V letu 1991 je tukaj podpisani tvegali tezo: »Tu najusodnejše dejanje ni bil antikomunistični nastop ljubljanskega škofa [»Škofova beseda«, zadnje dni 1941]. Najusodnejše dejanje je bil znani »Ultimat« z dne 21. decembra 1941, s katerim je skrajna desnica v SLS zagrozila OF z denunciacijo pred okupanti.«³⁵

Koliko samostojnosti je bilo v škofovih odločitvah, koliko podleganja vplivom strankarjev, je vprašanje, ki se mu prizadeto zgodovinopisje ogiba. Obramba škofove politike se uporablja za obrambo političnih odločitev strankinega vodstva. Zato ni odveč že na tem mestu navesti Rožmanovo osebno videnje dileme, v kateri se je odločal za politično in vojaško kolaboracijo. Opisal jo je 10. julija 1957 v pismu svojemu prijatelju. Tu beremo: »'Fidem servavi!' Vero v sv. Katoliško Cerkev – tudi tedaj, ko je ponekod to veljalo za 'izdajstvo'. To dejstvo je potrdil tudi proces komunističnega sodišča zoper mene. Poslušal sem [obtožnico] po radiu: Konštatirali so: 'Škof R. je stal pred odločitvijo: ali z narodom ali s papežem: v svojem fanatizmu se je odločil za papeža'

³³ Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knj., Ljubljana 1960, 323. – Prim. Stane Kos [Nikolaj Jeločnik], Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941–1945, I. del, 171.

³⁴ Datum vloge je razviden iz akta kvesture o zavrnitvi prošnje za orožni list. Akt je bil na ogled na razstavi v Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, 23. in 24. maja 1991, v dneh simpozija »Slovenski upor 1941« na SAZU.

³⁵ Ferdo Gestrin in dr., ur., Slovenski upor 1941. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani, SAZU, Ljubljana, 1991, 73.

in, seveda!, izdal narod. Zelo me pomirja, da si [= so] mi morali sovražniki priznati, da sem ostal zvest [podčrtal R.] sveti Cerкви!»³⁶

V Rožmanovem prikazu očitno manjka zaznanje dejstva, da v razmerah meddržavne vojne in sovražne okupacije dilema o zvestobi/nezvestobi nujno obsega tudi narod (državo). To sproža vprašanja v zvezi z našo temo.

Med aneksionizmom in kolaboracionizmom je obstajala logična povezava. In k temu še atentizem, ki je to povezavo le še krepil, ko se je sam začel spreminjati v vse bolj odkrito nasprotovanje dejavnemu odporu OF. Pri vsem tem, če gledamo nazaj, ni bila problematična samo okoliščina, da se je tako gladila cesta k revoluciji komunistov, marveč tudi, da se je vse, kar je dejavno nastopalo proti odporu OF, zbiralo okrog osebe ljubljanskega škofa. Že v času italijanske okupacije in še bolj v času nemške. Najbolj razločno je tak proces viden najprej (sredi 1942) v primeru MVAC – Prostovoljne antikomunistične milice, »vaških straž«, pozneje (septembra 1943) pa v primeru Slowenische Landeswehr – Slovenskega domobranstva. Dandanes je škof Rožman glavni (ne)krivec. Ali je res preprosto le to ali ono?

Ko je Nemčija po kapitulaciji Italije organizirala začasni okupacijski sistem z utanovitvijo Operacijske cone Jadransko primorje – v tem okviru tudi avtonomno upravo »Ljubljanske pokrajine« – je gavljater Friedrich Rainer iskal primerno osebnost za predsednika pokrajinske uprave. Od škofa Rožmana je zahteval mnenje o Leonu Rupniku. Tega nekdanjega generala jugoslovanske kraljevske vojske je begunska vlada medtem že junija 1942 degradirala kot kolaboracionista, ker je sprejel položaj župana Ljubljane iz rok italijanske okupacijske oblasti.³⁷ Škof se je na ta poziv podal 15. septembra 1943 peš h gavljaterju Rainerju in

³⁶ Posnetek pisma proštu Antonu Benetku je kot prilogo objavil Jakob Kolarič v drugi knjigi svojega dela, Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa, Celovec 1970.

³⁷ Jerca Vodušek Starič, »Dosje Mačkovšek«, Ljubljana 1994, 109, 112, 120.

v avdienci soglašal z izborom Rupnikove osebe, čemur je sam dodal prepričljive argumente. Rainer je škofu zagotovil zaščito cerkvenih ustanov, kar naj bi bil, po Rainerjevih besedah, edinstven primer v Evropi, da je nacizem »uporabil za svojega zaveznika Katoliško cerkev«. ³⁸ Tako je bil Leon Rupnik 20. septembra 1943 v Celovcu slovesno imenovan za predsednika pokrajinske uprave »Ljubljanske pokrajine«, katere podložnost Italiji Nemčija nikoli ni oficialno odpravila.

K vprašanju, koliko je bil Rožman odgovoren za fenomen »Slovensko domobranstvo« (vse do konca vojne so bile te enote pod poveljstvom nemške policije – SS), je pozneje (v zaporu) zapisal njegov najožji sodelavec v ordinariatu, Stanislav Lenič: »Pri ustanovitvi domobranstva ni bil soudeležen, ker je vse to uredil Rupnik in njegov kader oficirjev. Ker pa so se v domobranstvo avtomatično priključili vsi člani MVAC, je bilo vsem jasno, da škof moralno podpira domobrance.« ³⁹ Neposredno od Rožmana pa izvira dokument, ki pomeni po mnenju prof. F. M. Dolinarja ključ k razmerju škofa do domobranstva. To je njegova spomenica z dne 8. januarja 1944 organizacijskemu odboru domobranstva, v kateri se zavzema za povečano število duhovnikov – kuratov – v teh enotah. Kot prvega od dveh svojih glavnih argumentov Rožman navede: »Domobranstvo je vojska prostovoljcev, ki so se priglasili predvsem iz idejnih nagibov za borbo proti komunistični revoluciji. Če te ideje, ki so pač tudi versko-nravnega značaja, obledijo, nujno začne upadati borbenost in navdušenje, ki je pri prostovoljcih bistvenega pomena, s tem pa se zrahlja tudi disciplina. Zaradi tega je treba nujno vzdrževati idejne nagibe nepretrgoma v prvotni moči in jasnosti, kar je nedvomno delo kuratov.« ⁴⁰

Osvobodilna fronta debelacije Jugoslavije ni priznavala. To pa tega gibanja ni oviralo, da ne bi že l. 1941 začelo med osvobodilnim bojem vzpostavljati avtonomno slovensko državno stavbo, na temelju pravice

³⁸ Boris Mlakar, n. d., 102–103.

³⁹ Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, n. d., 133.

⁴⁰ Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, n. d., 276–277.

do narodne samoodločbe. Tako so začela tudi vsa razmerja Cerkve do struktur OF pridobivati element odnosa do nove narodnorevolucionarne države. V takšni povezavi se danes s poudarjenim zanimanjem zgodovinarji sprašujejo, ali je šel duhovnik ljubljanske škofije Metod Mikuž konec l. 1942 iz Ljubljane na teren k vodstvu slovenske partizanske rezistence in tam sprejel nalogo verskega referenta pri Glavnem štabu NOV in POS, s skrivnim soglasjem škofa Rožmana. Vprašanje je komaj še odprto.⁴¹ Ker tudi to vodstvo, zlasti pa krščanske skupine v njem, vsa tista leta ni prenehalo poskušati vplivati na stališča škofa, tudi osebno, je ta vsaj po tej poti gotovo imel nekakšne stike s posamezniki v vodstvu. Posredno so takšni stiki dobili celo cerkveno uraden značaj, npr. ko je škof imenoval svojega generalnega vikarja za Belo krajino, ozemlje s stabilno oblastjo NOG.⁴² Podobno lahko velja tudi za udeležbo posameznih duhovnikov v verski komisiji pri Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu, ki je bila pobuda vodstva NOG.⁴³ Vendar v tem ne bi mogli ugotoviti ne kakšnega priznanja nove slovenske države ne nove jugoslovanske federacije. V zvezi s tem ni ničesar spremenil sporazum Titove vlade s predsednikom kraljeve jugoslovanske vlade Ivanom Šubašičem v juniju 1944 in tudi ne vse nadaljnje njuno vladno sporazumevanje pod okriljem zaveznikov (konferenca v Jalti), prav tako ne postavitve skupne vlade Demokratične federativne Jugoslavije 7. marca 1945 v

⁴¹ Bogdan Kolar ostaja v zadnji raziskavi pri mnenju, da škof Rožman za Mikužev odhod k partizanom ni vedel in mu tudi ni mogel dati soglasja. Glej: Nekateri razsežnosti odnosa med dr. Metodom Mikužem in ljubljanskim škofom dr. Gregorijem Rožmanom. V: Zdenko Čepič in dr., ur., Mikužev zbornik, Ljubljana 1999, 113–130.

⁴² Prim. Stane Granda, Revizionizem v sodobnem slovenskem zgodovinopisju. V: Alojz Cindrič, ur., Čarnijev zbornik (1931–1996), Ljubljana 1998, 290.

⁴³ Za versko komisijo glej magistrsko delo Irene Škufca, Narodnoosvobodilno gibanje, vera, Cerkev in katoličani v t. i. Ljubljanski pokrajini, Univerza v Ljubljani, 2001. – Prim. Lojze Ude, Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944, Ljubljana 1994. – Vodilni politik slovenskega NOG Boris Kidrič, komunist, je v letu 1944 predlagal Lojzetu Udetu, naj prevzame položaj predsednika verske komisije pri SNOS, z besedami: »Ti si pošten slovenski nacionalist in boš na vprašanje gledal z vidika narodnega interesa. Če bi na ta položaj postavili sokola [liberalca], bi začel s kulturnim bojem. Takega boja pa prav nič ne potrebujemo.« (Osebna pripoved Udeta avtorju neposredno pred letom 1956, ko je še delal na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani.)

Beogradu. V zvezi s tem ni ničesar spremenil niti poziv kralja Petra Karađorđevića iz Londona, 12. septembra 1944, državljanom kraljevine Jugoslavije, »zedinite se in pristopite k narodnoosvobodilni vojski pod maršalom Titom« za »našo veliko, svobodno, federalno Jugoslavijo«, niti kraljevo svarilo tistim, »ki se oslanjajo na sovražnika«. ⁴⁴ Nič.

Dejstvo, da je škof Rožman tik pred koncem vojne zapustil svojo škofijo, ali zbežal iz države, je v Sloveniji še dodatno obremenilo razmerje med državo in Katoliško cerkvijo. Priznanje zakonitega dejanskega stanja je padlo zdaj pač neogibno na doma ostale cerkvene dostojanstvenike. Prvi glas v tej smeri je bilo na binkoštno nedeljo 20. maja 1945 branje – na poziv zdajšnjega generalnega vikarja škofije, Ignacija Nadraha – posebne izjave v cerkvah ljubljanske škofije. V izjavi je bilo na prvem mestu ugotovljeno: »Po štirih letih hudega trpljenja pod tujim jarmom je Jugoslavija zopet prosta. Zato je svobodna tudi Slovenija /.../ Slovenija ima sedaj svojo zakonito vlado. /.../« ⁴⁵ To je bila pravna ugotovitev in pač tudi neko priznanje za minula štiri leta. Ali je bilo to tudi klic v smeri k škofu, odtlej dokončno odsotnemu? Saj se je tista štiri leta, za katera gre, ravnal po ravno nasprotnih ocenah pravnega položaja države in njegovih lastnih zakonitih državljanskih dolžnosti.

V danem položaju je zelo težko na objektivni način razpravljati o škofu kot izolirani osebi. S pridržkom, da se tega zavedamo, naj navedemo mnenje zgodovinarja: »Škof Rožman je do smrti iskal odgovor na vprašanje, ali je on osebno in ali je katoliška stran med drugo svetovno vojno ravnala prav. Zelo pa ga je tudi prizadelo, da mu papež Pij XII. takoj po vojni ni omogočil osebne srečanja z njim, v katerem bi mu lahko pojasnil svoje poglede in svoja stališča ter navedel razloge, zakaj je zapustil svojo škofijo.« ⁴⁶

⁴⁴ Zbornik dokumenata NOR, XIV./2., dok. 8.

⁴⁵ France M. Dolinar, ur., Resnici na ljubo. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih, Ljubljana 1998, 13–14.

⁴⁶ Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana 1996, 316–317.

O škofu Rožmanu je novembra 1947 načelnik v vatikanskem državnem tajništvu msgr. Tardini izjavil britanskemu predstavniku pri Svetem sedežu Johnu Soames Locksu: »/.../ vse je storil, da bi organiziral vlado proti Titu, v pričakovanju, da bodo britanske in ameriške enote /.../ prispele v ta del sveta pred Titovimi enotami, ki so bile zgolj 'brezbožna in razcapana truma'«. Tardini je dodal, da »je Vatikan postavil kot splošno maksimo, da se naj duhovščina ne vmešava v politiko, toda prepustil je škofom, da sami odločajo, kako bodo to tolmačili v luči krajevnih razmer in učinkovanja na vernike. Škof Rožman je ravnal najbolje po svoji vesti in Vatikan se ga ne more odreči«. (»/.../ he had done everything to organise an anti-Tito Government in the expectation that the British and American troops /.../ would get to his part of the world before Tito's troops, who were only a 'Godless and shirtless crowd'«. Tardini »added that it was true the Vatican laid down as a general maxim that the clergy should not interfere in politics, but they left it to the bishops to decide how to interpret this in the light of local conditions and their effect on the faithful. Bishop Rožman had acted for the best according to his conscience, and the Vatican could not disown him.«)⁴⁷ – Vatikan škofove politične dejavnosti – tudi v navedenem diplomatskem pogovoru implicirane kvislinške – ni zanikal, vso odgovornost zanjo pa je prepustil Rožmanu samemu. Poznejši Rožmanovi dvomi, ki ga do smrti niso zapustili, ali je ravnal prav, sami po sebi pričajo, da so zadnje odločitve vendarle legale nanj. Toda niso ga mučile tiste, ki so zadevale državo, marveč, *traditur*, odločitev za odpor komunistom »z orožjem«.⁴⁸

⁴⁷ PRO, FO371/67402, pismo Johna Soamesa Locksa Geoffreju Wallingerju, 8. 11. 1947. Povzeto v: Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, n. d., 80. Citirano v: M. Aarons, J. Loftus, *Ratlines*, London 1991, 131.

⁴⁸ Izročilo o tej povojni izjavi škofa Rožmana v ZDA je sporočil javnosti član SAZU, prof. dr. Anton Trstenjak, duhovnik mariborske škofije (1906–1996), v dnevniku *Slovenec*, 7. maja 1994. Škofova izjava naj bi se glasila: »Zdaj čedalje bolj vidim, da bi bilo manjše zlo, če se ne bi z orožjem upirali komunistom.«

V okviru in smislu našega referata se je neogibno treba ob tem še vprašati: Kateri vojskujoči se državi je to orožje pripadalo in služilo in v kateri vojni je ta država stala?

(Še neobjavljen pripis) Za vse prizadete je to vprašanje vendarle retorično. Nikomur med Slovenci – tudi cerkvi in državi ne – ni bilo v drugi svetovni vojni na Slovenskem težavno postati žrtev. Še manj, postavljati se v vlogo tožnika drugih. Težko je bilo vsakomur, in je to danes morda še bolj kot nekoč, najti svoj del odgovornosti. Zgodovina ne more postavljati samo retoričnih vprašanj, kajti različnost videnj je uničujoča. Naj kot dokaz tega dejstva tudi na koncu navedem zgodovinsko podrobnost – napis na spomeniku izbranim pokojnikom, postavljenem l. 1997 na območju nove cerkve Sv. Duha na ljubljanskih Žalah:

DEVETNAJST STOLETIJ IN POL PO KRISTUSU IN DVANAJST STOLETIJ
POTEM KO SMO GA SPOZNALI JE KRI ZALILA NAŠO DOMOVINO RDEČE
REVOLUCIJE IN DRŽAVLJANSKE VOJNE KRUTI SAD – TI KI ZREŠ
SEDAJ NAVPIČNI DREVORED ENAKIH SMRTNIH LETNIC NE IŠČI NAS
NE BOŠ NAS NAŠEL STROHNELI SMO ČEMU BI NAS ISKAL UMRLI
SMO DA BI TI ŽIVEL IN PADLI SMO DA BI TI VSTAL – POSLUŠAJ
IZRAEL SLOVENSKI NE POZABI ODSLEJ SI TUDI TI IZVOLJEN NAROD
ODKUPLJEN ZDAJ ŠE ZA CENO SVOJE KRVI

Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945.
V: Zbornik SAZU, Cerkev in država, 2002

27.

Posebnosti prostovoljne kolaboracije Slovencev

Koliko je danes (leta 1997) kolaboracija sploh, in slovenska posebej, še odprt problem znanosti? Ali je s sedanjim znanjem še ne moremo zaznati v ustrezni podobi in po vrednostnem mestu v zgodovini? Ali je treba čakati na nova odkritja, čakati, recimo, novega polstoletja? Prizadeti rod bo dotlej gotovo že zdavnaj odmrll in o kolaboraciji bodo novi rodovi razpravljali morda z manj čustvene obremenjenosti. Toda znanja, znanstvene informiranosti zelo verjetno ne bodo imeli bistveno več, kakor mi danes. Že danes je znanega dovolj, in to temeljnega, da si lahko ustvarimo ustrezno podobo, tudi če še ne o vseh podrobnostih. Seveda pa je mogoče, da v želji po preseganju preteklosti sklenemo, kakor to počnejo nekateri zelo glasni oznanjevalci nove zgodovinske resnice, da jo pometemo pod preprogo in o njej molčimo, ali pa jo priznamo kvečjemu kot nekakšen kavalirski delikt. Če je že kar ne hvalimo kot zaslužno za demokracijo.

Toda, vsaj ena zgodovinopisna naloga, ki še ni opravljena, resnično obstaja. To ni toliko pomanjkljivost znanja, kolikor vprašanje zornega kota. Z vidika slovenske celote, kot merila za presojo, bo treba odgovoriti na vprašanje, koliko je kolaborativno dogajanje v »Ljubljanski pokrajini« v resnici reprezentativno za celoto Slovencev v času okupacije. »Centralistično« gledanje iz Ljubljane je še zelo prevladujoče. Druge pokrajine se v takšnem gledanju kažejo kot izjema. Na »Ljubljansko pokrajino« bi bilo treba pogledati tudi z vidika vseh drugih, od Primorske, Gorenjske, Koroške in Štajerske do Prekmurja. Postalo

bi očitno, da je aprila 1941 neposredna ogroženost slovenskega naroda prvo zlo in odpor prvo pravilo, domišljavost nekaterih politikov v »centru«, da si lahko privoščijo udobno izbiranje manjšega zla pri okupatorju, pa izjema. Z vidika slovenske celote je bilo vprašanje odpora prvo in za prihodnost vnaprej odločilno. Čakanje je pomenilo spuščati usodo naroda iz rok, same čakalce pa dejansko pripraviti k vozu napadalcev – okupantov in jih navezovati na njihovo usodo.

Dejanski položaj glede znanstvenega obravnavanja kolaboracije je tak, da ostaja veliko znanega in pomembnega le v rokah zelo maloštevilnih specialistov. Kričeč problem je že, da še po desetletju in več ni objavljen vsaj tisti že zbrani sveženj »Dokumentov nasprotnikov OF in njihove kolaboracije«, ki leži v predalih Inštituta za novejšo zgodovino. Obsega čas od napada na Jugoslavijo do maja 1942. Rezultat dela cele generacije raziskovalcev doma in v tujih arhivih. In kje je potem priprava nadaljnjih svežnjev vsaj že zdavnaj znanih dokumentov te vrste do konca vojne!? Kdo bo dal učinkovito pobudo? To bi bila ne le usluga znanosti, ampak tudi potreben jez tistemu samovoljnemu govorjenju na pamet in po lastnih sanjah, ki danes tako davi javnost.

Le omenjam – ne da bi se ga loteval – vprašanje, koliko so k osvetlitvi pripomogle druge družboslovne vede. Sociologija se je vsaj opogumila. Pravo pa je dandanes žal še skrajno zadržano. Ali je kje kako novo delo o pravnih vidikih okupacije, odpora in kolaboracije? Ali o tezi, da gre za državljansko vojno? Ali o tezi, da so bile kolaboracijske vojaške formacije – MVAC, Slowenische Landeswehr – po vojnem pravu zakonite? Kaj temeljnega o vprašanjih mednarodne in notranje pravne kontinuitete Jugoslavije in s tem v zvezi tudi o pravnem vidiku kolaboracije? Dokaz, kako potreben bi bil prispevek družboslovja, so burne reakcije v delu javnosti ob vsakem poskusu, da posamezniki kaj določnejšega rečejo, četudi le obrobno, v dnevnem tisku.

Razume se, da je pri zgodovinopisju treba pač posebej opazovati tisto, kar je nastalo po političnem in družbenem prelomu leta 1990.

Dozdaj se kakega pregleda ali celo razčlembe ni lotil še nihče, kaj šele primerjave novega s »starim«.

Posebej bi rad opozoril le na t. i. »Dosje Mačkovšek« kot na zbornik povsem novih virov. V delu javnosti je bil sprejet s pričakovanji, da bo dokazal obstoj nekomunističnega odpora oz. upravičil kolaboracijo, ki je zanikati pač ni mogoče. Dejansko je pojasnil marsikaj o politiki, zlasti tisti liberalnih grupacij, ki se niso pridružile OF in so ji vse bolj nasprotovale. Veliko je podatkov o Slovenski zavezi, tudi o razmerah ob kapitulaciji Italije, ko nekateri zgodovinarji govore o »skoraj čisti državljanski vojni«, veliko o dogajanju v zvezi z nastankom in razvojem vaških straž in Slovenskega domobranstva, pa tudi o četništvu. Za uvod v temo predavanja bi opozoril na nekaj podatkov, ki jih najdemo v zborniku in ki zadevajo današnje kontroverze ob kolaboraciji.

Samo naštejemo, kaj lahko po tej zbirki virov ugotovimo. Politiki, ki so se maja 1942 zbrali okrog Slovenske zaveze, so od vsega začetka zavračali sodelovanje s komunisti in so zato hitro, če ne takoj, zavrnilo tudi OF, še predno jim je grozila kaka nevarnost. Prvi argument je bil, da odklanjajo takojšen boj proti okupatorjem. Niso toliko poudarjali antikomunizma, kakor nezaupanje do OF, ki se ne opredeljuje takoj za Jugoslavijo, marveč terja najprej priznanje pravice Slovencev do samoodločbe. Zelo dobro so se zavedali, da politična kolaboracija ni dopustna. V tem smislu so imeli jasna stališča tudi od emigrantske vlade. Celó sami so pripomogli k temu, da je vlada degradirala generala Rupnika kot kaznen za kolaboracijo, ko je prevzel funkcijo ljubljanskega župana. Dobro so vedeli, da oborožena kolaboracija nima opravičila, zato so skušali o njej govoriti kot o civilnopolicijski akciji za vzdrževanje javnega miru in reda, ki bi bila po mednarodnem pravu dopustna. Še 18. julija 1942 je London terjal od njih poročila o odporu in jim glede partizanov naročal: niti jih napadati niti omenjati njihovih žrtev v boju proti okupatorju. Ko so skušali od vlade dobiti soglasje za »izvestno kolaboracijo« z orožjem, so iz Londona dobili sporočilo: Najbolj važno je ostati brez madeža v očeh zaveznikov! Pozneje so si

priznali, da ne vaških straž in še celo ne Slovenskega domobranstva ne morejo spraviti v kategorijo dopustne civilnopolicijske kolaboracije in da s temi enotami ne morejo pred zaveznike. Vprašanje, ali stopiti v boj proti okupatorju, so prepuščali Draži Mihailoviću. Izmikali so se pozivom iz Londona za sporazum z OF in zanikali, da bi bil razlog za to izmikanje antikomunizem: razloga sta bila odnos OF do Jugoslavije in njen antifašizem! Pod tem pojmom so razumeli pripravljenost partizanov za sodelovanje z italijanskimi antifašisti, kar so sami odklanjali! Razlog so bili tudi zločini partizanov. Menili so, da je MVAC nastala med kmeti kot obramba golega življenja. In Draža Mihailović jim je potrjeval, da razmere v Sloveniji ne dopuščajo boja proti okupatorjem. Niso upoštevali odgovora Alojzija Kuharja z dne 12. marca 1943, ki se je glasil: »Položaj v Sloveniji je tudi v visokih zavezniških krogih dobro poznan. Za dosego enotnosti [z OF] niso nobene žrtve prevelike.« Iz dosjeja je vidno, da se je Slovenska zaveza podrejala Mihailovićevemu stališču, da se v Sloveniji ne sme ustanoviti nikakršno avtonomno narodno predstavništvo, da je to stvar šele povojne preureditve Kraljevine Jugoslavije. V tej luči je bil »taborski parlament« 3. maja 1945 šele prvo dejanje za konstituiranje avtonomne Slovenije v Jugoslaviji, ki se ga je drznilo storiti vodstvo kolaborantov, in to potem, ko je kraljeva vlada že zdavnaj podpisala sporazum s Titom oz. Avnojem in priznala avnojsko federacijo. Posebno pomembni so v »Dosjeju Mačkovšek« dokazi, da so bile tudi obstoječe četniške vojaške enote, ki naj bi bile ilegalne v razmerju do Nemcev, dejansko priznane od Nemcev in da so delovale v sklopu nemških oboroženih sil. Najbolj drastičen je bil v tem pogledu sestanek 20. februarja 1944 v tržaškem hotelu Continental med poglavarjem operacijske cone Jadransko primorje Friedrichom Rainerjem in poveljnikoma četnikov Novakom in Jevđevićem. Dogovarjali so se o »legalni ilegali« (sic!) in v tem okviru o prihodu 1000 bosanskih četnikov. Sredi junija 1944 so klerikalci v Slovenski zavezi proti četnikom uveljavljali stališče, da so oni začeli boj s komunisti in da je vse drugo prišlo šele pozneje za njimi in da je treba zato vse postaviti na njihovo ideološko osnovo. V Ljubljani je tedaj nek domobranski obveščevalec izdal Nemcem

narodnjaške zveze, pa so ga ubili. V slovenskih četniških odredih je bilo 341 mož, pričakovali pa so jih 500 od Slovenskega domobranstva. Tako piše v enem zadnjih dokumentov v dosjeju iz časa pred Mačkovškovo aretacijo.

Mirno lahko rečemo: Novi dokumenti dopolnjujejo že znano podobo političnih nosilcev kolaboracije, »jugoslovensko« četniških in onih, fundamentalistično klerikalnih. Zakaj potem danes sploh predavati o kolaboraciji, če to ni akuten znanstven problem? Odgovor je na dlan. Zato, ker se vprašanje silovito politizira in zastavlja kot orožje v »sveti vojni« za revizijo sekularizacije in za novo duhovno oblast nad ljudmi. Imenovanje povzemam po knjigi, iz katere navajam še odlomek, da bi si olajšal zaznamovanje zornega kota na naš problem.

Dr. Taras Kermauner je v sklopu svoje analize slovenske dramatike napisal monumentalno vrsto knjig. Med njimi lani tudi drugo knjigo o slovenskih narodnih junakih, o Levstikovem Tugomerju. Ne bom predstavljal ne avtorja knjige ne Levstikovega junaka. Le to rečem, da bi najbrž težko našli v slovenskih literarnozgodovinskih in filozofskih delih bolj strnjen in bolj v bistvo slovenskega zgodovinskega problema zadevajoč odlomek. Odlomek, napisan v času današnje zmede pojmov!

Fran Levstik je postavil dogajanje Tugomerja med polabske Slovence, ki so jih Nemci raznarodili, odstranili, pred tolikimi stoletji, četudi mu je šlo za Slovence, ki so jih Nemci zbrisavali na Koroškem pred njegovimi lastnimi očmi, v 19. stoletju. »Prizorišče okrog Gospe svete (bi) terja(lo) Slovence kot posebno nacijo; prizorišče ob Labi sugerira, da je bistvo problema v občem boju z Nemci; da se bo boj odvijal v severnem delu Nemčije, celo tam nekje med Labo in Volgo.« Tako pojasnjuje Levstikovo izbiro prizorišča Taras Kermauner in nadaljuje: »Levstik je bil po eni strani jasnoviden. Pričakovani boj se je – in celo dvakrat – zares odvijal na prizorišču, ki si ga je bil zamislil, do Caricina (Stalingrada). Rusi so prišli l. 1945 vse do Labe; Nemci l. 1941

vse do Moskve. Če ne bi zmagali Rusi, Slovenci ne bi imeli danes svoje nacionalne države. Če ne bi l. 1918 zmagali Srbi, je Slovenci prav tako ne bi imeli. Vprašanje je, koliko bi sploh še eksistirali; morda le kot vindišarska etnija z delno kulturno avtonomijo? Obe svetovni vojni za Slovence nista bili le to, za kar ju ima svetovna zgodovina; drugo vojno tudi kot – vsaj začasno – uničenje fašizma-nacizma. Za Slovence – Rusi bi se ohranili, Čehi in Poljaki itn. najbrž ne – sta bili obe, posebno pa druga vojna, osnova za ohranitev naše narodnosti-nacije. Potekali sta kot milenaristični; druga je dodala gentilističnemu hiliazmu še komunističnega. Rusi so zmagali kot Sovjeti, a obenem v sveti vojni za zmago Slovanstva nad Nemštvom ... Ne pravim, da se v Sloveniji ni dogajalo nič pametnega. Naj je bila še tako majhna, Slovenija je dejavno in uspešno sodelovala v boju zoper Nemce (Italijane); v povezavi ne le z Rusi, ampak tudi z zahodnimi zavezniki. (To opisuje celo dramatika slovenske politične emigracije: Vombergar v »Napa-du«.) Sodelovala je v tesni povezavi – v enotnosti – s Srbi, Hrvati, Muslimani, Makedonci, Črnogorci /.../ Ne pozabimo: boj za samostojno Slovenijo – ta cilj je bil partizanom in OF jasen že l. 1941, čeprav še ni bilo rečeno, da je samostojna Slovenija tudi lastna nacionalna država – je mogel potekati le v okviru južnoslovanskega in vseslovanskega boja-vojne, celo kot svete. Slovenci se sami pač ne bi spravili nad Nemce in Italijane. Izrabili smo priložnost, da smo v širšem okviru udejanili tudi svoj – naš – interes: vse večjo samostojnost.«¹

Prva posebnost pobudnikov za prostovoljno kolaboracijo v Ljubljanski pokrajini je dejstvo, da niso doumeli te posebne pomembnosti druge svetovne vojne za Slovence. Problem njihove udeležbe v vojni – kolikor jim sploh ni šlo le za golo grabljenje po svojem starem oblastnem položaju – so večinoma podrejali izključujočemu interesu neke univerzalne eshatološke doktrine in njene avtoritarne organizacije. Zato so videli v komunističnem hiliazmu le eshatološkega konkurenta – peklenščka, ki ga je treba fanatično ubijati. Niso videli ali hoteli uvideti

¹ Slovenski plemenski junaki. Tugomer, 2. del, SAZU, Ljubljana, 1996, 47.

tistega, kar ugotavlja odlomek, da je to faktor, ki Slovencem omogoča dejavno poseganje v vojno, ki jim omogoča prav njim toliko potrebno vlogo v njej, s katero dosežejo, da postane vojna z občimi svetovno-zgodovinskimi cilji tudi vojna, ki rešuje slovenski interes: ne le ubranitev obstoja, temveč končno tudi veliko več, vse večjo samostojnost.

Za današnji čas, ki sloni na dosežkih dejstva, da partizani in OF zgodovine niso zamudili, pa je najbolj občutna posebnost prostovoljne kolaboracije v Ljubljanski pokrajini okoliščina, da je ideologija te kolaboracije znova uporabna kot orožje v političnem boju na Slovenskem, pol stoletja po koncu vojne. V nobeni drugi nekdanji okupirani deželi v Evropi, ne na zahodu ne na vzhodu, ni takega pojava. Le delna izjema je bivša NDH. V Franciji je s kolaboranti v svojih vrstah opravila Katoliška cerkev sama (glej knjigo Littlejohna)! Na Poljskem se Katoliška cerkev nikoli ni postavila proti odporniškim gibanjem na način, kot ga je poznala tedaj – in kot ga žal hvali še sedaj – Katoliška cerkev v Ljubljanski pokrajini.

Ob tem je treba opozoriti, da obstaja velika razlika med današnjim cerkvenim stališčem in stališčem duhovščine ljubljanske škofije v času neposredno po tem, ko jo je škof Rožman sebično zapustil v brezglavem begu. Takrat je bil namreč iz cerkvenih vrst v Ljubljani storjen poskus, ki bi ga bilo mogoče vsaj nekoliko primerjati z ravnanjem uradne Cerkve v Franciji. To je spomenica duhovščine ljubljanske škofije, izročena 11. julija 1945 predsedniku vlade Borisu Kidriču. Izrazila je priznanje narodni oblasti, veselje nad državo Slovenijo, »ki nam jo je osvobodilno gibanje prineslo takoj z osvobojenjem tal«. Obsodila je narodno izdajstvo in obžalovala je, »da so take in podobne napake v usodni dobi okupacije zagrešili tudi nekateri katoličani in celo nekateri duhovniki«. Spomenica je tudi poudarila, da se duhovščina zaveda, da je njena poklicna dolžnost pomagati ter v našem narodu zdraviti rane bridke preteklosti. »Zato hočemo s podvojenimi močmi pomagati gasiti ogenj sovraštva, maščevalnosti in krivičnosti, ki bi utegnil še nadalje razkrajati enotnost družine, vasi in naroda ter oteževati ali

celo onemogočati vzajemno prizadevanje vseh narodnih energij /.../ za dvig naše domovine.« Na podlagi spomenice je predsednik vlade Boris Kidrič predlagal pogovore in sporazum. Vendar do tega ni prišlo. Center federacije ni bil naklonjen avtonomnim (nacionalnim) rešitvam odnosa s Katoliško cerkvijo. V spomenici izraženo spravljivost duhovščine ljubljanske škofije je potem presekalo tudi pastirsko pismo jugoslovanske škofovske konference 20. septembra 1945.²

Kako nastaja uporabnost kolaboracije za današnje politične boje? Odgovor lahko najdemo, če primerjamo kolaboracijo v Ljubljanski pokrajini s kolaboracijo v drugih deželah. Ne toliko po njenih oblikah, kolikor po nagibih, po motivih za takšno početje. Napačna je domneva, da je glavni skupni motiv kolaboracije teh dežel strah pred okupatorjevim nasiljem, želja po prilagajanju njegovi politiki iz oportunističnih razlogov. Za slovensko kolaboracijo taka motivacija nedvomno ni tisto glavno. Eno pa je v resnici skupno vsem: antikomunizem. Toda tu ne gre preprosto za nasprotnost komunizmu kar tako. To je tisti bojeviti anti-komunizem, ki zagleda v vojni Hitlerjeve Nemčije proti Sovjetski zvezi veliko priložnost za dokončni obračun z vsem nezaželenim v sklopu zla vsega zla, ki si ga je izbral za svojega poglavitnega idejnega in političnega sovražnika, proti kateremu so dovoljena vsa sredstva. To ni demokratična kritika komunizma. To je sovraštvo, ki se čuti upravičeno do vsakršnega nasilja, predvsem pa se hoče v danem položaju svetovne vojne vključiti v vojskovanje Nemčije v imenu nekakšne protiboljševiške križarske vojne. To je bila lastnost totalitarističnega antikomunizma, ki je zbudila tisti čas kritičnost demokratičnih ljudi v Evropi, naj so bili usmerjeni liberalno, krščansko ali socialistično. Najbolj znana izjava te vrste so besede nemškega pisatelja Thomasa Manna, konservativnoliberalnega nasprotnika nacizma, ki je sredi vojne, leta 1942, zaklical, da je antikomunizem »temeljna norost 20. stoletja«. To ni bila

² Mohorjev koledar za leto 1985, Celje, 1984, 134–137. – Boris Kidrič, Sabrana dela, IV, Beograd, 1985, 43–44. – Zdenko Roter, Katoliška cerkev in država v Sloveniji 1945 do 1994. V: Naš koledar 1995, »Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije«, Ljubljana, 1994, 189.

izjava za komunizem, temveč izjava proti početju, ki je podpiralo fašistično os, podaljševalo vojno in otežkočalo zmago protihitlerjevske koalicije zahoda in vzhoda. Le mimogrede naj omenimo, da je Thomas Mann tudi v petdesetih letih nastopal na podoben način v ZDA, kjer je antikomunizem tistikrat dejansko služil boju proti liberalno demokratičnim težnjam v ameriški družbi, saj je bil poglavitno geslo »makartizma« (Platter).

Posebnost prostovoljne kolaboracije v Ljubljanski pokrajini ni v tem, da se upravičuje z nastopom prezgodnje in premočne rezistence, ki da bo izzvala maščevanje okupatorja. V obsojanju odpora Osvobodilne fronte, češ da je nevaren, je bilo nekaj podobnosti s francoskim »pétainizmom«. Toda razlika je vendar bistvena: Slovencem okupator ni omogočal prav nobene oblike državnosti, četudi sate-litske, brezpogojno kolaboracionistične. Teza o Ljubljanski pokrajini kot nekakšnem azilu Slovencev se razblinja ob stari in katastrofalni izkušnji Primorcev pod Italijo. Slovenskim kolaborantom so njihovi kritiki takrat pritikalni ime kvislingi. Toda Vidkun Quisling je imel svojo državo! Slovenski prostovoljni kolaboranti v Ljubljanski pokrajini niso imeli možnosti, da bi tudi oni zares bili takšni državni kvislingi. Že zato ni ustrezno govoriti, da je Slovenska zaveza, ki so jo ustanovili maja 1942 v Ljubljani – navidez skrivaj pred okupatorjem, a neprikrito v nasprotju z Osvobodilno fronto kot organizacijo dejanskega odpora – nekaj enako normalnega, kot so bila normalna politična vodstva v drugih deželah, ki so pač sprejemala okupacijo kot vsiljeno dejstvo, ne da bi jo odobraval, a ki niso dejavno stopala v prostovoljno kolaboracijo, še celo ne v oboroženo. Dejansko je bila Slovenska zaveza bistveno drugačna sama po sebi in je njena ustanovitev pomenila svojevrstno posebnost. Še posebno po objavi dokumentov iz »Dosjeja Mačkovšek« je namreč očitno, da je bila Slovenska zaveza, nekateri njeni člani bolj, drugi manj, a vendarle vsi kot celota, ne samo na tekočem glede organiziranja kolaboracionističnih oboroženih enot za boj proti partizanom – MVAC, marveč, da je na te enote tudi računala v svojih političnih načrtih za prihodnost.

Skratka, bila je politična grupacija, ki je hotela preprečiti oz. zaustaviti že razvito odporiško gibanje in vojskovanje. Politična vodstva v drugih državah, ki so hotela ostajati v sredini med kolaboracijo in odporom, takšnih lastnosti niso imela. Tudi Slovenska zaveza zato sodi med posebnosti prostovoljne kolaboracije v Ljubljanski pokrajini, četudi se je trudila, da bi veljala za nekakšno podaljšano roko begunske jugoslovanske vlade.

Teza o samoobrambi pred revolucionarnim terorjem in zanikanje odporiškega, osvobodilnega značaja Osvobodilne fronte in Narodnoosvobodilne vojske, ki se poudarja kot upravičevanje, politične, vojaške in političnopolicijske kolaboracije, je posebnost v primerjavi npr. s Francijo in Italijo, kjer so tudi obstajala partizanska gibanja. V času razvijanja te kolaboracije je bila v Ljubljanski pokrajini poleg argumentov, ki jih lahko na kratko imenujemo apologija »Črnih bukev«, v ospredju tudi teza o »predrevoluciji«. Na obojem sloni po l. 1989 velika ali celo poglobljena teža opravičevanja kolaboracije v Ljubljanski pokrajini. Takšno opravičevanje sprejema tudi del mlajših zgodovinarjev, celo in zlasti tisti, ki so najbolj specializirani za tematiko okupacijskih let. Nedvomno gre tukaj za resne probleme in tudi resnično za t. i. revolucionarni teror. Še posebno pozornost zaslužijo pojavi t. i. spontanega odpora podeželskega prebivalstva. Treba se je vprašati, odpor čemu ali komu? Ljudje, ki o tem toliko govore, poznajo samo en odgovor: odpor revolucionarnemu nasilju! Ob strani ostaja tisti del odgovora, ki je primaren: ljudje na podeželju so bili po naravi stvari same izpostavljeni vojskovanju, ki civilistom ne prizanaša. In ob strani ostaja dejstvo, da je že pred pojavom bojazni in nejevolje civilistov obstajala politična namera kolaboracionistov, da strah pred tovrstnim vojskovanjem izkoristijo za lastni načrt novačenja v protipartizanske enote in v pomoč okupantom pri zatiranju odpora. V »Kroniki« beremo: »Predstavniki predvojnih strank so se namreč še februarja 1942 dogovarjali, kako bi prepričali italijanske okupacijske oblasti, naj jim dovolijo samostojno obračunati s komunistično nevarnostjo.« Od zgodovinarja specialista izvemo še natančneje: sestanek

o tem se je vršil pri škofu Rožmanu sredi februarja 1942. In zdaj pomislimo! Takrat v Ljubljani še ni bilo tistega vala atentatov, ki se nanj teza o samoobrambi toliko sklicuje (Avgust Praprotnik je bil ubit 20. februarja 1942), in še dolgo potem ni bilo nobenega osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini in ne terorja partizanskih »vojvod«. Prav sreda februarja 1942, ko je odločitev za formiranje lastnih protipartizanskih enot v podporo nezadovoljivi akciji italijanskih okupatorskih oblasti torej že sklenjena, pomeni pravzaprav najnižjo točko v razvoju partizanskega gibanja, pomeni, da je to gibanje tedaj doživljalo kritičen padec po prvem vzponu konec poletja in jeseni 1941. Šele od te točke naprej začenja prihajati tisti val atentatov ali justifikacij ali likvidacij, ki se nanj zagovorniki kolaboracije toliko sklicujejo. Seveda drži, da so ti atentati, ko so se v resnici dogodili, bili »odličen alibi za kolaboracijo«, kakor piše danes ugleden zgodovinar. Vendar: alibi za kolaboracijo, ki je bila nameravana že prej!

Ob strani obstaja še nek resnično pomemben dejavnik. Hitro razširitev in množičnost »vaških straž« je res mogoče razlagati z občutkom ogroženosti dela vaškega prebivalstva zaradi partizanskega načina bojevanje, z občutkom, ki je izviral iz strahu pred takšnim vojskovanjem in pred okupatorskimi represalijami. Toda popolnoma ob strani ostaja dejstvo, da organizatorji oborožene kolaboracije ta občutek ogroženosti niso sprejeli kot priložnost za sočutje, tolažbo ali stvarno pomoč prizadetim ljudem, marveč kot priložnost za to, da jih spodbudijo k vstopanju v kolaboracionistične oborožene enote. Zlorabljali so zaupanje ljudi, ki so se obrnili v stiski na tiste, od katerih so pričakovali pomoč ali vsaj dober nasvet. O odgovornosti političnih dejavnikov, ki ljudi niso varovali, marveč so jih pognali naravnost v ogenj, ki je povzročil toliko trpljenja in krvi med slovenskim ljudstvom v Ljubljanski pokrajini in ki je bil navsezadnje prvi vzrok, zaradi katerega je moglo postati tako strašno število zapeljancev žrtev terorja zmagovite države, o tej soodgovornosti današnji upravičevalci kolaboracije molče. V tej pritajenosti pa morda niso izjema med evropskimi zagovorniki kolaboracije.

Prostovoljna kolaboracija drugod, zlasti na zahodu Evrope, je pogosto povezana tudi z obstojem lastne fašistične ideologije. Najbolj vidni primeri so v Belgiji, na Nizozemskem, pa tudi v Franciji. Tudi v Ljubljanski pokrajini obstaja antikomunizem fašističnega tipa kot motiv za kolaboracijo. Najvidneje pri Leonu Rupniku in sploh v uradni domobranski propagandi. A sicer med organizatorji kolaboracije ne prevladuje. Prostovoljna kolaboracija na evropskem vzhodu, v Sovjetski zvezi in na območju njenega vpliva, se pretežno povezuje z nacionalizmom narodov, ki menijo, da bodo v zavezništvu s Hitlerjevo Nemčijo mogli doseči narodno državno osamosvojitve. V njihovi argumentaciji ima veliko vlogo nacistično propagandno geslo o Evropi mladih narodov. V resnici nacistična Nemčija ni imela nikoli nobenega programa za druge narode, vedno le za gospodovanje Nemcev. Pa vendar je nacionalizem dovolj močan argument kolaborantov. Celó v radikalno klerikalni Slovaški. Pavelićeva NDH se politično in idejno utemeljuje v imenu narodne svobode Hrvatov. Pri ljubljanskih katoliških integralistih pa se kolaboracija utemeljuje v izrazitem stvarnem nasprotju z narodno svobodo, celo v nasprotju z obrambo golega narodnega obstoja, ki so ga tuji napadalci neposredno ogrozili. Argument za kolaboracijo je čisti katoliški integralizem, ki se čuti ogroženega, četudi to pomeni podpiranje sovražnikov in uničevalcev lastnega naroda. Ali kakor je to avtoritativno izrazil škof Rožman: gre za prostovoljno kolaboracijo z narodnim sovražnikom »predvsem iz idejnih nagibov za borbo proti komunistični revoluciji, za ideje, ki so pač tudi versko-nravnega značaja /.../«.

To je bilo glavno in po tem izstopa prostovoljna kolaboracija v Ljubljanski pokrajini kot velika posebnost iz splošne podobe kolaboracije v okupiranih evropskih državah. To je kolaboracija iz posebnih ideoloških nagibov, ki so v temelju celo nasprotni ideologiji fašizma oz. nacizma, a se z njo eksistencialno ujemajo v skrajno militantnem antikomunizmu, zaobljubljenem a priori in vnaprej za vse čase in za vse položaje ljudi in naroda.

Trenutek! Ali ni vendar resnica, da je bil NOB pri nas po svoje pogojno zvezan z močjo revolucionarnega gibanja – s »komunističnim hiliazomom«? In ali ni bila kolaboracija zvezana s protirevolucijo? Najprej: vrednostni položaj revolucije (narodne in socialne) in vrednostni položaj kolaboracije (prostovoljne in vojaške) nista enaka. Ne zgodovinsko, ne moralno, ne pravno. Nato: slovenski narodni odpor 1941–1945 je bil učinkovit tudi zaradi tega, ker je bil dodatno povezan še z revolucionarnim nagibom velikega dela naroda. Obojega ločiti v učinku ni mogoče, zgodovine popravljati pa tudi ne. Protirevolucionarnost bi bila mogoča tudi drugače – s takojšnjo in vztrajno navzočnostjo v odporu. Ko pa se je radovoljno, celo apriorno povezala s kolaboracijo, oboje ni bilo več ločljivo. Kolaboracija zaradi svoje antikomunistične naravnosti ni postala nič lepšega, nič bolj upravičenega, protirevolucija pa s kolaboracijo nič uspešnejša. Bila je povsem zavožena doma, v svetu po zmagi nad fašizmom-nacizmom pa tujek. Niti hladna vojna je ni rehabilitirala. Prelom v Evropi pol stoletja pozneje ni bil preklic skupne zmage v drugi svetovni vojni. Bil je nova zmaga za demokracijo vseh.

Najodgovornejše kolaborativne strukture v Ljubljanski pokrajini so torej posebnost, že prav izjemne po tem, da so tvegale prostovoljno pridruženje italijanski in nemški armadi, ki sta bili v vojnem stanju z njihovo zakonito državo in bili trajno zapleteni v vojskovanje proti slovenskemu odporu. Tega niso storile zato, ker bi to bilo kakorkoli obetavno za slovenski nacionalizem. Prav nasprotno. Ko so se kolaborativno bojevale proti slovenskim partizanom, so se smatrale za udeleženske v križarski vojni proti boljševizmu, čeprav je bila Hitlerjeva in Mussolinijeva os tista, ki je takšno vojno razglasila. Takšno obnašanje so tvegale kljub dejstvu, da so sile osi okupacijo izrabile od prvega dne, še pred napadom na Sovjetsko zvezo, za nasilno uničevanje slovenskega naroda kot takšnega. Govoriti je mogoče o fundamentalistični samovolji (totalitarnem duhu), ker je znano, da v tistem času Vatikan nikakor ni bil pripravljen privoliti, da bi kljukasti križ v Evropi obveljal kot križ, pod katerim bi bilo mogoče voditi kakršnokoli križarsko vojno.

V tej zvezi je treba vsaj naznačiti še dve posebnosti ljubljanskih fundamentalističnih kolaborantov. Tokrat ne gre za mednarodno primerjavo, pač pa za različnosti znotraj slovenskega prostora.

Narodna in krščanska drža mariborske škofije v času nemške zasedbe je dejstvo, ki ga današnji častilci prostovoljne kolaboracije v Ljubljanski pokrajini najraje prezrejo. Kakor so ga ljubljanski integralisti namerno prezrli v času vojne. Res, neverjetna je bila idejnopolitična fanatičnost, ki jih je pri tem vodila. Pomislimo! Ljubljanski škof sam je sporočal Svetemu sedežu podatke o grozovitem nacističnem preganjanju slovenske duhovščine in cerkvene strukture na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem, Vatikan pa je na temelju Rožmanovih poročil o tem obveščal škofo v ZDA, da bi jim dal argumente za podpiranje razpoloženja za pomoč ZDA državam, ki so bile v vojni z nacistično Nemčijo. V istem času so v zasedeni Franciji predstavniki Vatikana (nuncij Valeri) z lastnimi podatki o nacističnem divjanju na Štajerskem nastopali proti nemškim agentom, ki so hoteli pridobiti francosko cerkveno hierarhijo za kolaboracijo.³ Ljubljanski škof pa se je delal, kot da informacije, ki jih je lastnoročno posredoval v Rim, nič ne pomenijo za kolaborativno vnemo v Ljubljanski pokrajini in za njegov škofovsko vladarski nastop proti narodnemu odporu OF (v pastirskem pismu že 24. oktobra 1941). Ali je mogla ta smotrna slepost nastati šele v trenutku okupacije, ko so se ljubljanski integralisti blagorivali, da so osebno in s koščkom škofije padli pod škorenj rimsko»kulturne« fašistične Italije, ne pod odkrito nasilno nacistično Nemčijo? Ni šlo za lahkovernost. Kako sta se po svojem dušnopastirskem pristopu razlikovala škofa Tomažič in Rožman že v letih pred vojno, novejše raziskovanje odkriva postopoma.⁴

In druga, znotrajslovenska posebnost ljubljanskih kolaborantov. Znana je že od nekdaj, natančneje in razločneje pa jo ugotavlja in

³ O vatikanskih dokumentih v Grafenauerjevem zborniku, 1996.

⁴ Vekoslav Grmič, Zvesto pričevanje za evangelij in narod lavantinskega škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča, 26, Znamenje, 1996, št. 3-4.

pojasnjuje novejšo zgodovinsko gradivo. To je za ljubljanske kolaborante tako neprijetni pojav primorskih »Čedermacev«. Ni šlo le za čudovit odpor slovenskih, ljudstvu bližnjih duhovnikov proti poitalijančevanju in fašizmu, ki ga je ta uprizarjal z dosledno dokončnostjo, ampak tudi za kritičnost slovenskih krščanskih socialcev v Slovenskem primorju v okviru rapalskih državnih meja Italije do fašizmu naklonjene politike klerikalnega, radikalno desničarskega vodstva v jugoslovanski Ljubljani. Tu je že zgodaj nastajala velika razlika tudi v odnosu do revolucionarnega gibanja, ki je v tem prostoru pomenil upanje za narodno rešitev. To je prvo. Vprašanje o barvi oblasti narodne rešitve nastopa šele na drugem mestu. Že leta 1932 je bilo v vodilnem krogu goriških krščanskih socialcev (krščanskih demokratov, bi rekli danes) slišati mnenje, da tiči v možni zmagi komunistične revolucije na teh območjih tudi element narodne odrešitve Slovencev. In po letu 1941 stališče, da narodnega odpora in upora Osvobodilne fronte ne gre odklanjati zato, ker je v njej navzoča in močna komunistična stranka. To stališče je bilo dobro premišljeno in utemeljeno. In uveljavljalo se je kritično v razmerju do filofašističnega kolaborativnega antikomunizma v Ljubljanski pokrajini. Ogorčenje Primorcev nad dejstvom, da ljubljanski katoliški integralisti aneksijo Ljubljanske pokrajine Italiji ne le sprejemajo, temveč jo tudi odobravajo in uveljavljajo do njih v Julijski krajini, daje kritičnosti do ljubljanske »centrale« le še globljo prepričanost.

Ljubljanski klerofašistični kolaborantje so namreč takoj po aneksiji Ljubljanske pokrajine prihajali v Gorico k slovenskim katoličanom z zahtevo, naj se podredijo ljubljanskemu vodstvu in skupaj z njim sodelujejo s fašističnim režimom. In prvi njihov argument je bil: »Zdaj smo skupaj v eni državi!« Zdaj boste poslušali nas! Primorski Čedermaci so bili zaprepaščeni. Ogorčeni so obsodili paktiranje ljubljanskega vodstva s fašizmom, zavračali strankarstvo in se izrekli za narodno ljudsko gibanje po zgledu tistega v imenu majniške deklaracije v letih 1917–1918. Ivo Juvančič objavlja v zvezi s tem še podatek, da se škof Rožman ni nikoli (gotovo ne do 7. novembra

1942) obrnil na jugoslovansko predstavništvo pri Vatikanu. Takratno stališče odpravnik poslov, katoliškega duhovnika iz Dalmacije msgr. Moscatella, je bilo odločno: »Nobenega sodelovanja!« To stališče je Moscatelo Goričanom večkrat ponavljal.⁵ Ali škof Rožman tega ni izvedel vsaj posredno, če že sam ni hotel vprašati predstavnika svoje zakonite države, njemu lahko dostopnega?

S tem smo prišli še do prav nenavadne posebnosti. Kolaborantje v Ljubljanski pokrajini priznavajo razbitje zakonite države (debelacijo) in se hkrati zavzemajo za stališče atentizma, tj. za čakanje z bojem za osvoboditev te iste države do trenutka v oddaljeni prihodnosti, ko bodo nastopile prave možnosti. Dotlej naj velja kolaboracija, ne le tista nujna, marveč tudi prostovoljna.

Atentizem je pojav, razširjen tudi v drugih okupiranih deželah Evrope. Posebnost prostovoljnih kolaborantov v Ljubljanski pokrajini je dejstvo, da atentizem kombinirajo s sprejemanjem okupatorjevega stališča, da je z vojaško osvojitvijo jugoslovanska država pravno prenehala obstajati (priznavajo debelacijo). Povsod drugod je prostovoljna kolaboracija povezana s težnjo, da se z atentizmom obstoječa lastna država ohrani, tudi v razmerju do okupatorja.

Ali je z vsem navedenim že konec naštevanja posebnosti ljubljanskega centra prostovoljnih kolaborantov? Tega ne trdim. A eno posebnost le še hočem omeniti. Tako tehtno, da bi jo lahko postavil tudi na čelo te nenavadne povorke. Mag. Boris Mlakar je v reviji Zgodovina v šoli objavil pregleden članek o kolaboraciji v Sloveniji.⁶ Avtor gotovo sodi med tiste raziskovalce, ki imajo vse relevantne dokumente pred seboj, tako rekoč na mizi. V njegovem elaboratu je veliko pomembnega in tudi nespornega, veliko dejstev, o katerih ni (več) dvoma. Seveda

⁵ Primorski dnevnik, 12. avgusta 1970.

⁶ Boris Mlakar, Kolaboracija in državljanska vojna v Sloveniji 1941–1945, Zgodovina v šoli, 4, št. 4, 1995, 3–10.

so v njem, kakor se to v zgodovinoepisju dogaja, tudi stališča, s katerimi se ni mogoče kar takoj strinjati. O takšnih zdaj ne bi govoril. V tem trenutku hočem le opozoriti na nekaj, kar avtor navede v sklepu, očitno kot svoje (glavno) spoznanje. Tako pravi: Medtem ko obstaja na drugih ozemljih okupirane Evrope obratno sorazmerje med uporniškimi gibanjem in kolaboracijo, v smislu, čim več odpora, tem manj kolaboracije, predstavlja razvoj v Sloveniji izjemo. Tu se ustavi. Toda če njegovo opažanje izrečemo do konca, lahko sklenemo takole: V Sloveniji (natančneje v Ljubljanski pokrajini) je sorazmerje med uporniškimi gibanjem in kolaboracijo drugačno. Tukaj ni obratno, temveč premo. V smislu, čim več odpora, tem več kolaboracije!

Če to presenetljivo opažanje o izjemnosti slovenskega dogajanja v času vojne in okupacije razčlenimo in logično premislimo do konca, bi to pomenilo, da je krivec za kolaboracijo odpor. Brez odpora je niti ne bi bilo! Ne bi bilo ničesar razen okupatorjev in njihove žrtve – slovenskega naroda, doživljajočega svojo »končno rešitev«. Če je opažanje o premem sorazmerju ustrezno (in očitno je), potem gre za absurdno dogajanje v zgodovini druge svetovne vojne v Evropi. Kolikor se je kot takšno dogodilo, dokazuje samo po sebi, da mu je prvi vzrok ideološki koncept kolaboracije v Ljubljanski pokrajini, kajti narodna orientacija Slovencev v tej vojni je bila ustrezna občemu značaju vojne. In bila je ustrezna posebnemu značaju, ki ga je vojna imela za Slovence. Ustrezna potrebi, da v njej nastopijo tudi sami, za sebe. Če vse to premislimo, lahko rečemo, da je tisto današnje ideološko opravičevanje, celo poveličevanje kolaborantov v Ljubljanski pokrajini v resnici veliko priznanje osvobodilnemu boju.

Zapis predavanja v Mariboru dne 20. februarja 1997. Objavljeno v: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1997

28.

»Ratlines« in Slovenci

Že pet let je tega, kar je v Londonu izšla (pozneje tudi ponatisnjena in prevajana) knjiga »Ratlines«, avtorjev Marka Aaronsa in Johna Loftusa.¹ Napisana je bila po odprtju arhiva ameriške obveščevalne službe OSS (Office of Strategic Services) za čas druge svetovne vojne in prvih let po njej (arhiv hranijo v Suitlandu, Maryland). Gre za monografijo o reševanju kolaborantov nacistične Nemčije iz osvobojene zahodne Evrope. Težišče je na razvozlavanju zank, spletenih med različnimi obveščevalnimi službami, vključno s tisto blizu Vatikana. Prikazana podoba je v celoti spektakularna, za oceno zmogljivosti vatikanske službe, ki je menda nasedla sovjetski, pa nič kaj ugodna. Poznejša velika knjiga Petra Hebblethwaitea o papežu Pavlu VI.,² pisana z nedvoumno vatikanskega stališča, sicer ugovarja tezi, da bi bila Pij XII. in G. B. Montini (poznejši Pavel VI.) toliko zaslepljena z antikomunizmom, da bi zato popuščala fašizmu in nacizmu. Toda nič ne dvomi o obstoju akcije »Ratline« kot takšne in dopušča, da je bila v Rimu deležna sodelovanja nekaterih cerkvenih faktorjev, npr. avstrijskega škofa Aloisa Hudala in hrvaškega msgr. Krunoslava Draganovića (str. 209).

Knjiga »Ratlines« je za slovensko zgodovino pomembna, ker govori tudi o škofu Gregoriju Rožmanu. Namenja mu celo posebno poglavje s presenetljivim naslovom Zlati duhoven – The Golden Priest (str. 121–139). Težišče je na Rožmanovi usodi in dejavnosti v begunstvu do odhoda v ZDA. Prikaz je prepleten z zgodbo o akcijah

¹ Mark Aarons in John Loftus, *Ratlines. How the Vatican's Nazi networks betrayed Western intelligence to the Soviets*, »Heinemann«, London, 1991.

² HarperCollins, London, 1993.

že omenjenega »očeta Krunoslava Draganovića, tajnika bratovščine sv. Hieronima v Rimu in 'ustaškega predstavnika pri Vatikanu'«, in z opisom delovanja protijugoslovanske vojaške formacije Križarjev, v kateri so nastopali z lastno frakcijo tudi Slovenci, škof Rožman pa kot duhovni vodja. Naveden je politični projekt Intermarium (konfederacija katoliških držav med Baltikom in Jadranom) in vloga Mihe Kreka, msgr. Antona Prešerna SJ. in rev. Ahčina v zvezi z njim (za vse tri so Američani julija 1945 »odkrili«, da so britanski agentje).

Za škofa Rožmana avtorja navajata, da je britansko zunanje ministstvo konec 1945 prišlo do sklepa, da je »očitno sodeloval s sovražnikom« in da ni nič manj kriv od drugih, ki so bili izročeni komunistom.³ Toda, pišeta avtorja, Rožman je imel vplivne prijatelje v Vatikanu, in to pojasnjuje, zakaj so mu Britanci dovolili »pobegniti« in imeti pomembno vlogo pri Križarjih. Ob tem navajata vrsto podrobnosti, med katerimi je morda najpomembnejša, kako je prišlo do tega, da so se za Rožmana zavzeli Američani in mu omogočili, da je 11. novembra 1947 »mirno izginil« iz Celovca in se podal v Salzburg, v varstvo nadškofa Rohracherja, potem ko mu je ameriški kardinal Spellman obljubil azil. Foreign Officeu je prišlo na ušesa, da je Rožman baje zapustil Celovec v ameriškem vojaškem štabnem avtu z ameriškim voznikom. Na vsak način je ameriška obveščevalna služba tesno sledila Rožmanovi dejavnosti v času, ko je bival v Salzburgu. In tu pridemo do pojasnila, odkod presenetljivi naslov poglavja o njem.

Rožman se je po prihodu v Salzburg nemudoma povezal s poveljstvom Križarjev in v njegovem imenu sprejel pomembno nalogo. Šlo je za zlato in denar, ki ga je bil poglavnik NDH A. Pavelić v začetku leta 1944 pretihotapil v Švico. V Švici je takrat od tega zaklada ostalo še 2.400 kg zlata in drugih dragocenosti. Zaradi zaveznikov je bil

³ Pismo FO britanski ambasadi v Washingtonu z dne 28. novembra 1945, PRO FO 371 48893.

ustašem onemogočen neposreden dostop do zaklada. V letu 1948 pa so se »Rožmanovi ustaški prijatelji« v Bernu lotili, s posredovanjem cerkvenih ljudi, pretapljanja zaklada v ameriške dolarje in v avstrijske šilinge na črnem trgu. Američani so dobili informacijo, da »odhaja Rožman v Bern, da bi prevzel skrb za te finance. Denar je v neki švicarski banki in njegov načrt je, da bi večji del spravil v Italijo in odtod ustašem v Argentino.« Kmalu za tem je Rožman v spremstvu nadškofa Šarića (metropolit Zgornje Bosne) prispel v Bern in do konca maja očitno opravil svoje »pranje denarja za ustaše«, pišeta avtorja in pripominjata: Paveličev ukradeni zaklad so torej Američani izsledili s tem, da so spremljali gibanje in dejavnosti ljubljanskega škofa. Rožman je potem dobil v Zürichu zunajkvotni imigrantski vizum »kot verski svečenik« in odpotoval v ZDA.⁴

Naj so bile informacije ameriške službe točne ali ne, podoba o »zlatem« duhovnu je ostala v arhivu OSS. Rožmanovega obnašanja v času sovražne okupacije Slovenije, ki je za slovensko zgodovino veliko usodnejše, se takšne informacije seveda tičejo le posredno. A tudi za čas okupacije je v knjigi nekaj podatkov. V nadaljnjem se omejujem samo nanje, in to samo na tiste, ki niso povzeti po (uradnih) podatkih iz Slovenije (Jugoslavije).

Na poročilo ameriške vojaške obveščevalne službe z dne 19. februarja 1944⁵ sta oprti trditev, da je Rožman predlagal gavlajterju (?) ustanovitev Slovenskega domobranstva, in pa označitev te formacije: »Domobranstvo je bilo popolnoma pod nemškim nadzorom, služilo je neposredno pod poveljstvom lokalne SS in višjega policijskega vodje. Bilo je na slabem glasu zaradi pobojev civilistov, zlasti podpornikov partizanov, ki so jih vodili komunisti, medtem ko je domobranska

⁴ Viri, navedeni za zgodbo: Harington CIC memo of 9 March 1948, 'Activity of Bishops Rožman and Šarić', released under US FOIA; Airgramm from Berne to State Department, USNA, Myron Taylor Papers, Box 21; letter from Washington to Foreign Office, 1 July 1948, PRO FO 371 72563C.

⁵ USNA, RG 226, Records of the OSS, 63632.

tajna policija vodila strahovalno in morilsko kampanjo pod vodstvom gestapa.«

Podobno velja za informacijo o Rožmanovem osebnem pismu Piju XII., ki sta ga papežu izročila 26. novembra 1944 Miha Krek in msgr. Prešern: »Rožman je [v pismu] orisal svoj načrt, kako bi s podporo Zahoda porazili Titove partizane in vzpostavili prozahodno vlado.«⁶

Podatek o spomenici Mihe Kreka v začetku avgusta 1947 britanskemu zunanjemu ministrstvu pa izvira iz arhiva tega ministrstva. Spomenica je trdila, da je papež odobril vsa dejanja škofa Rožmana med vojno in da je bil Rožman dejansko pogumen nasprotnik nacizma. Resnični razlog, zakaj Tito terja njegovo izročitev, je dejstvo, da je bil Rožman – z besedami spomenice – tudi »močan, dejaven in nepopustljiv nasprotnik komunistov«.⁷

Načelnik oddelka za izredne zadeve vatikanskega državnega tajništva msgr. Tardini je novembra 1947 britanskemu diplomatu, ki je predlagal, naj bi Rožmana spravili iz Avstrije v Italijo in v Vatikan, izrekel »navdihnjen zagovor Rožmana«, ki da je »odličen škof«: Njegov edini prekršek (offence) je, »da je storil vse, da bi organiziral vlado proti Titu, v pričakovanju, da bodo britanske in ameriške enote, ki se po njegovem zavzemajo za red in civilizacijo, prispele v ta del sveta pred Titovimi enotami, ki so bile zgolj 'brezbožna in razcapana drhal'.« Tardini pa je vendarle dodal, »da drži, da je Vatikan postavil kot splošno maksimo, da se naj duhovščina ne vmešava v politiko, toda prepustil je škofom, da sami odločajo, kako bodo to tolmačili v luči krajevnih razmer in učinkovanja na vernike. Škof Rožman je ravnal najbolje po svoji vesti in Vatikan se ga ne more odreči (disown him).«⁸

⁶ Vir: Report of 8 February 1945, USNA, RG 226, Records of the OSS, 113566.

⁷ Memo by Krek, attached to letter from Stokes to the FO, 5 August 1947, PRO FO 371 67388.

⁸ Letter from Somerlock to FO, 8 November 1947, PRO FO 371 67402.

Takšni so podatki, ki jih vsebuje knjiga. Najkrajše bi lahko k njim pripomnili naslednje:

»Rožmanov načrt«, ki sta ga Krek in Prešern 26. novembra 1944 izročila Piju XII., je nedvomno istoveten s škofovim pismom papežu, znanim iz Krekovih dokumentov.⁹ Poslano je bilo Kreku 20. novembra 1944, »po tajnih kanalih«. V njem se je Rožman sicer skliceval na nevarnost, da »brezbožni komunizem« prevzame oblast na vsem slovenskem ozemlju »v trenutku anarhije po umiku nemškega okupatorja«, toda v njem ni nikakršnega načrta. Škof le prosi papeža, »naj sporoči vodilnim angloameriškim osebnostim našo ponižno prošnjo, da naj angloameriške sile okupirajo slovensko ozemlje in Primorje in naj v vsej deželi vzpostavijo svoj začasni režim pravičnosti in miru brez slehernega sodelovanja teroristične komunistične partizanske 'Osvobodilne fronte'«. Zelo verjetno pa sta posrednika papeža obvestila tudi o sočasni programski izjavi Narodnega odbora (naslednika Slovenske zaveze) s formalnim datumom 29. oktober 1944, katere prikriti podpisnik je menda bil tudi Rožman (»Andrejc«). Poskus organiziranja »protititovske« vlade, ki ga je britanskemu diplomatu pohvalno omenil Tardini, se najbrž ne nanaša na Rupnikovo Pokrajinsko predsedstvo, kakor to domnevata avtorja knjige. Morda je imel Tardini v mislih znano zborovanje, ki ga je sklical Narodni odbor 3. maja 1945 na Taboru v Ljubljani s sodelovanjem škofa, čeprav je znano, da se je izjava tega zborovanja obračala tudi na »partizanske oddelke« in da je o komunizmu molčala, da torej ni izrazila poglobljenega Rožmanovega argumenta in opravičila za njegova sporna dejanja v času okupacije. Vsekakor pa Tardinijeva izjava oporeka trditvam Mihe Kreka (v pismu z dne 27. februarja 1946 šestim kardinalom), da se škof Rožman »nikdar ni vmešaval v politične zadeve«. Tardini ga, naprotno, prav izrecno izpostavlja kot politika. Še več. V diplomatskem jeziku Vatikana pove, da Pij XII. nikakor ni odgovoren za njegove odločitve, da je škof ravnal izključno le samostojno in po

⁹ Zbornik svobodne Slovenije, Buenos Aires, 1970, 90–92.

svojem osebnem preudarku. Vatikan se ga seveda ne more odreči, kakor se ne bi odrekel nobenemu škofu, če ga ne bi sam odstavil po lastnih merilih; ta pa niso posvetna.

Končno je treba opozoriti še na nekaj v knjigi, kar ni problematično le za podobo škofa Rožmana, marveč tudi za podobo jugoslovanske diplomacije, ko je zahtevala njegovo izročitev. Knjiga označuje škofa z besedami, da je »navdušeno podpiral nacistično stvar«, da je izdajal »številne oklice Slovincem, naj se bojujejo na strani Nemcev«. Ob tem se avtorja sklicujeta na Rožmanovo pastirsko pismo z dne 30. novembra 1943 kot na tipičen dokument »kričavo pronacističnega tona« škofovega »duhovnega dela« in navajata iz tega pisma: »Najprej roti svoje vernike, naj se bojujejo za Nemčijo, nato pa poudarja, da bodo (bomo) samo s tem pogumnim bojem in marljivim delovanjem za Boga, za narod in domovino, pod vodstvom Nemčije, zagotovili svoj obstoj in boljšo prihodnost, v boju proti židovski zaroti'.«¹⁰ – Kdor prebere navedeno pastirsko pismo, bodisi uradno objavo v Ljubljanskem škofijskem listu bodisi neuradno v dnevniku Slovenec, ne najde v pismu ne teh besed ne takšnega argumentiranja. Tudi brošura o procesu proti škofu Gregoriju Rožmanu teh besed ne navaja med očitanimi dejanji. Odkod so se znašle v noti jugoslovanskega ambasadorja? Licencija psevdodiplomatika ...

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI – 1996

¹⁰ Kot vir za svoje navedke označita: Note from Yugoslav Ambassador in London, to British Secretary of State for Foreign Affairs, of 15 November 1945, PRO FO 371 48893.

29.

»Bermanov dosje« Aleksandra Bajta

Knjiga »Bermanov dosje« profesorja in akademika dr. Aleksandra Bajta ne potrebuje mojega opozorila nanjo. Ostaja pa kljub temu presenetljiva, ker pač njenega avtorja s te plati nismo poznali. Ali upravičeno? Če se zdaj pozanimamo, bomo hitro našli, kako se je predstavil leta 1957 v knjigi biografij in bibliografij učiteljev na Univerzi v Ljubljani. Tam beremo, da je bil g. Bajt rojen leta 1921 v Ljubljani, in sicer »v delavski družini«, da je bil od leta 1939 študent in da je diplomiral 26. junija 1943 na ljubljanski pravni fakulteti, da je nameraval brez presledka še študirati naprej, da bi dosegel doktorat, a da je »septembra [1943] emigriral pred Nemci v Italijo«. Tam pa v hribe: »V Monti Lepini in Monti Aurunci je zbral malo diverzantsko skupino, sestojeko iz jugoslovanskih internirancev z otoka Bonze in italijanskih pribežnikov iz Milana. Po neuspehu skupine se je vrnil 1944 v Ljubljano, bil pa je ob nemški mobilizaciji za Todt organizacijo deportiran v taborišče Heidenau pri Dresdnu, od tod pa v kazenski taborišči B II/49 in B II/32 severno od Trachtenberga ob poljski meji. Od tod je januarja 1945 z nekaj Čehi in Poljaki pobegnil in prišel preko Poljske, Slovaške in Madžarske v Jugoslavijo, kjer je vstopil v NOVJ /.../ Specializiral se je v ekonomski teoriji /.../ bil 30. junija 1953 promoviran za doktorja ekonomskih znanosti /.../«

Že takrat torej opozorilo na nekatere neobičajne doživljaje Ljubljančana v času vojne. Kratkost je bila zadostno opravičilo za nekatere

nejasnosti. Zakaj takšna »emigracija« pred Nemci? Zakaj ne že pred Italijani? Morebiti v domače hribe? Zakaj to ne, je bilo pa vendarle očitno: pustili so človeku mirno študirati. V novejših podobnih svojih predstavitev g. Bajt ni več govoril o vojnih letih. Zdaj, ko se je odločil, da to stori, pa sodi, da je nepojasnjeno dogajanje tako tehtno, da pojasnilo ne more biti kratko in jedrnato. Čas, ki je po njegovem moral poteči do razkritja, in obsežnost pojasnila (1345 strani) zbudjata zato razumljivo radovednost, četudi pisanje spominov, ko stopi človek v pokoj, ni nobena redkost.

Če vzamemo v roke spomine g. Bajta, vidimo, da so zanimivi in da opisujejo, vsaj v delu, kjer zadevajo njegovo bivanje v Italiji od jeseni 1943 in v prvih mesecih 1944, neobičajne doživljaje. V primerjavi s tistim, kar je o svojem pohajanju po italijanskih gričih napisal še leta 1957, je veličanje sicer nekoliko skromnejše, toda opisi so zanimivi in lepo berljivi. Ni šlo za neuspešne diverzantske podvige v ta namen posebej zbrane skupine, ampak za veliko manjše ambicije, četudi ne za manj tvegane in manj mučne doživljaje. Mladi g. Bajt takrat iz Ljubljane ni »emigriral« pred Nemci, pač pa zato, ker se je bal, da bi ga v domačih hribih partizani kar umorili, čeprav je bil le manj pomemben član Narodne legije. V Ljubljani pa ni hotel ostati, ker je presodil, da tukaj »ne bo moč ohraniti nevtralnosti«. In v Italijo se ni odpeljal, da bi tam v hribih organiziral diverzantske skupine, ampak zato, da bi prišel do Angležev in pri njih »do kakšne boljše šole«.

K Angležem bi se pripeljal tudi kar z vlakom, ker pa to zaradi ognjene bojne črte ni bilo mogoče, se je znašel med množicami brezdomcev, ki so se tudi hoteli zateči k Angležem. Družil se je s štirimi hrvaškimi povratniki iz italijanske internacije, ki niso prav vedeli, ali bi hoteli na jug ali na sever, in skupaj so taval po omenjenih »montih«. Za tveganje nočnega prehoda čez reko, ki je ločevala sovražni vojski, se ni odločil. Po dveh mesecih mučnega gladovanja in zmrzovanja, potem ko se je že naučil, da je treba kmete za hrano prositi s prazno bisago, in je izkusil, da so bolj radodarni, če se predstaviš kot

»jugoslovanski partizan«, ko je že obvladal tehnologijo obiranja uši (»postali smo pravi ušji izvedenci«) in se tudi pregrešil, da je zapuščeno pasjo hrano pogoltnil skrivaj pred tovariši, se je naveličal in se obrnil proti domu.

Vmes je potem obstal v Rimu, naletel na »glavni štab« četniške vojske, ki bi pravzaprav moral biti v Sloveniji, na poveljnika Karla Novaka in na vojvodo Jevđevića, ki sta bila navdušena nad njegovim poročilom o hribovskih doživetjih, ki naj bi menda bila v korist zaveznikom (»Naj zdaj rečejo, da se ne borimo proti Nemcem!«), in ga vključila v štab kot šefa obveščevalne službe z imenom Berman. G. Berman je prejemal, kot drugi člani štaba, obilno plačo, ki je izvirala od begunske vlade. Svoji službeni dolžnosti pa je zadostil s tem, da je poleg omenjenega osebnega poročila o nemških enotah, ki jih je srečal ali domneval na območju prehojenih italijanskih hribov, napisal tudi koncept, kako organizirati obveščevalno službo. Tukaj ponavlja g. Bajt takrat slišano trditev, da je bila pravi poveljnik četniškega glavnega štaba za Slovenijo v Rimu Novakova ljubica Jovanka Krištof - Mira iz Ljubljane, sicer Srbkinja iz Gorskega kotarja, ki da je imela o Slovenicah nedvoumno mnenje: »Srb ostane vedno Srb, Slovenec pa je tisto, kar je njegov gospodar.« Da se je smejala ob omembi Grčaric. G. Bajt pa molči o tem, da se je ravno ta nesrečna Jovanka mnogim zamerila, ker je v nekem pismu samemu Draži Mihailoviću razkrila neslavno obnašanje četniške elite v Sloveniji, ter da jo je bilo treba kot neprijetno pričo razvrednotiti.

Zanimiv je opis proslave državnega praznika 1. decembra 1943 med to četniško elito v Rimu. Nič niso vedeli ne o sklepih Avnoja v Jajcu, ne o konferenci velikih treh v Teheranu (»za nas prav gotovo odločilna«, meni danes g. Bajt), jezili pa so se na nezanesljivost begunske vlade, tačas v Kairu, kjer je vedno dosegljiv le Miha Krek, ta pa je »s srcem pri belogardistih«. Ob tisti priložnosti so mu pokazali tudi najnovejšo številko njihovega lista »Svoboda ali smrt«, v kateri so na prvi strani objavili hvalisavo poročilo o njegovem početju v italijanskih gričih

z naslovom »Četnik Pribina se vrača z južne fronte«. In tako naprej. Splača se brati.

Zapustiti topla gnezda v Rimu jim je ukazal Mihailović in v njegovem smislu tudi begunski uradniki v Kairu. Naj gredo v Trst oz. v Ljubljano pripraviti odrede jugoslovanske vojske za sprejem zaveznikov. Z organizacijo domobranskih bataljonov so nastale pri zaveznikih nevzdržne razmere, »ker jih imajo za sodelavce okupatorja«, pojasnjuje g. Bajt. »Še na vaše straže (MVAC) so bili gledali z manj prezira«, pristavlja. Ali je na tem mestu pozabil, da je nekje drugje v knjigi pisal o MVAC in četnikih v obratnem vrednostnem redu? Namreč: »Zvedel sem [v Rimu] tudi, da so se plavogardisti gibali po Sloveniji več ali manj v zaščiti vaških straž, vsaj posredno torej tudi Italijanov, da so nosili zdaj baretke MVAC, zdaj šajkače z mrtvaško glavo ali celo z inicialkama Petra II., odvisno od tega, kako je kazal vojaški položaj.« Pač, koliko partizanov je bilo v bližini. Nič pa ne pove, četudi je vse preštudiral, kako je bilo s četniki, ki so se zakrivali s partizansko zvezdo, da bi mogli preslepiti in ubijati slovenske partizane. Zgodba o »štajerskem bataljonu« ni vredna njegovega peresa?

Spomini na dejavnost g. Bajta leta 1944 v Ljubljani se omejujejo na pripoved: »Za Bežigradom sem se ponovno vključil v Narodno legijo, delal pa nisem nič,« piše. Osebno bolj zanimiv je spomin, kako je bil – po besedi iz l. 1957 – »deportiran« v Nemčijo. Ni hotel ne v delovno službo Todt, še manj v nemško vojsko, čemur obojemu bi se seveda lahko ognil z vstopom med domobrance. Tega pa še posebno ni hotel in je sprejel alternativo, da ga pošljejo na delo v Nemčiji. In tako se je zgodilo, da je spet »emigriral« pred Slovenci, tokrat pred Rupnikovimi domobranci. V Nemčiji je takrat že bila njegova Dragica (ona res kazensko, kot aktivistka OF), pa je upal, da se ji bo lahko pridružil ali vsaj približal, in tako ubil dve muhi na en mah. »Na transport je bilo treba čakati cel dolg mesec /.../ Na Arbeitsamtu sem pogosto sitnaril /.../ Tako vnetega mobiliziranca najbrž še niso videli /.../« Potlej pa lahko beremo z mnogo podrobnostmi še

spominjanje na tisto, kar je bilo že na kratko povedano leta 1957 v univerzitetni publikaciji.

Dozdaj vse lepo in prav. V čem je torej problem knjige in njenega avtorja? Seveda, če se ne čudimo spominjanju, ko človek bere, kako je bil srečen, da se je ognil vstopu v partizansko vojsko, ker se je ta medtem prekrstila v NOVJ. In kako je vzlic tej svoji partizanski fobiji pri priči pograbil priložnost, da se uvrsti v najžlahtnejši cvet partizanstva, v pevski zbor »Srečko Kosovel«, ki mu javnost doma in v tujini ni ploskala le zaradi petja, ampak ker je v njem videla veličino ljudi v osvobodilnem boju. Da poslušalci na turnejah zbora prav zato ploskajo tudi njemu, ga pač ni motilo.

Danes je zelo razširjen pojav, da nezgodovinarji poskušajo pisati zgodovino, da bi povedali tisto, kar bi sami radi, da zgodovina pove. Pokojni profesor Zwitter je večkrat opozoril, da zgodovinar zgodovini ne sme dajati lekcij. G. Bajt sicer ravno to poskuša, vendar to ne bi bilo nič izrednega, če bi upoštevali, da ni zgodovinar. Kar moti, je to, da prenaša tisto svojo nedvomno znanstveno avtoriteto, ki si jo je pridobil kot ekonomist (morda tudi kot pravnik), kar direktno na svoje razpravljanje o zgodovinskih vprašanjih. Ljudje vseh strok so upravičeni pisati tudi o zgodovini, če se jim zdi, da imajo kaj povedati. Toda izvedenost v nobeni stroki ne upravičuje poljubnega pisanja o preteklosti in to ponujati kot znanost.

G. Bajt mi je v knjigi namenil pozornost z nekaj prikladnimi citati in z oznako, da sem »intimni poznavalec tega vprašanja«. Namreč, zanj ključnega vprašanja, kaj je bilo pri jugoslovanskih oz. slovenskih komunistih prvobitno: ali revolucionarni ali narodnoosvobodilni naklep. To njegovo nekoliko dvoumno priznanje (ali etiketo) moji osebi si jemljem za pooblastilo, da o njegovi knjigi napišem nekaj svojih opažanj. Celovite analize dokazov, ki jih v knjigi podaja, se bo v daljšem roku gotovo še lotil kak specialist, zgodovinar, pravnik, sociolog, antropolog ali kak drug strokovnjak. Le ekonomista med njimi najbrž ne bo.

Najprej opažam pri svojih citatih v njegovi knjigi, da bere površno, vedno skozi svoja polarizirana očala. Res je, da sem opozoril, da so jugoslovanski komunisti k splošnim načelnim taktičnim tezam svojega gibanja dodali za svojo državo še geslo o bratstvu in enotnosti narodov in da je to bilo sestavni del njihovega revolucionarnega načrta. G. Bajt pa izpusti tisti del opozorila, ki se mu zdi nebiten: namreč ugotovitev, da je to geslo – poleg svojega obče humanega pomena – izražalo čisto konkretno politično stališče, da se mora takšno razmerje med narodi Jugoslavije utemeljiti na priznanju pravice do samoodločbe, suverenosti vsakega od njih. In še posebej, da je to geslo zaradi tega »šlo v nos«, kakor se g. Bajt rad izraža, ravno njegovim izvoljencem, četnikom Draže Mihailovića, ki so bili vseskozi neomajno na stališču velikosrbskega hegemonizma, ki je menil, da Srbi ne bodo – Nesrbom na ljubo – v Jugoslaviji nikoli »presedlali s konja na osla«. Samoodločba narodov je bila tista revolucionarna vsebina gesla o bratovstvu in o enotnosti, na katero sem v citiranem delu posebej opozoril, g. Bajt pa je noče videti. Razumljivo, saj zanj nacionalnega problema v Jugoslaviji ni bilo. Nikjer ga ne analizira v vseh njegovih elementih, zanima ga le v okviru tistega trialističnega popuščanja od centralizma, ki se je izrazilo na »baškem« zborovanju, januarja 1944, kot izsiljeni odgovor četništva na avnojski sklep o Jugoslaviji kot federaciji vseh njenih narodov, ne zgolj Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pa še ta izsiljeni odgovor je bil brez priznanja pravice do samoodločbe. G. Bajt o tej pravici, ki je bila osrednja v programu Osvobodilne fronte, niti razmišljati noče.

Kako pa je bilo z narodnostjo ali nenarodnostjo slovenskih in jugoslovanskih komunistov, ko so se leta 1941 odločali za aktiven odpor okupatorjem, v nasprotju s stališčem Draže Mihailovića, da je z odporom treba počakati? To je namreč tisto, na kar cilja g. Bajt. Tu naj kot od njega izzvani »intimni poznavalec« zdajle rečem le nekaj. Odločali so se tudi kot ljudje in kot takšni so bili tudi Slovenci. Mnogi med njimi so prišli na revolucionarne pozicije zaradi prepričanja, da pridejo po tej poti Slovenci tudi do rešitve svojega narodnega vprašanja.

G. Bajt seveda ignorira pojav t. i. »narodnostnega boljšeizma«, ki je bil zelo viden zlasti med primorskimi Slovenci v dvajsetih letih, vzporedno k nagibom, ki so druge pripeljali k narodnorevolucionarni dejavnosti organizacije Tigr. Če se kdo še tako hujuje nanje in jih sovraži kar najbolj od srca, dejstvo je, da so slovenski komunisti dobro vedeli tudi iz lastne izkušnje, kaj je samoodločba naroda. Seveda pa so vedeli tudi, kaj pomeni za njihov strateški cilj. Že zato ne gre le za nekaj, kar bi se morda dalo uvrstiti pod zaglavje »makjavelizem«. Gre tudi za nekaj drugega, kar se na svoj način uvršča v kategorijo narodne biti.

Vsestranski poznavalec gentilizma, slovenskega in drugih, ki je vse možnosti pregledal in spregledal in ki je tudi že vsakomur svoje povedal, zna stvar še drugače razložiti: Nenarodnost kot prvina komunizma, tako piše, »je omogočila v določenem trenutku Partiji [slovenski, komunistični] skrajni nacionalizem, medtem ko je ultranarodnost desnice ostala l. 1941 predvsem retorična; desnica namreč ni verjela, da bi Slovenci kot majhen narod bili zmožni premagati Nemce in Italijane, preveč je gledala s stališča malega naroda, se z njim (po)istila. Komunisti pa se niso gledali kot zgolj Slovence; niti ne kot zgolj Jugoslovane. Ampak kot del svetovnega Gibanja, ki je ta hip vsenarodno. Rusi in drugi delujejo med leti 1941 in 45 kot NaROD, kot nacionalisti, ki se skladno sintetizirajo z internacionalisti v zavezništvu revolucionarnih antinemških evropskih ali svetovnih narodov. Paradoks, a dejstvo. Zato današnji poskus desnice, da bi razkrinkala Partijo kot nenarodno med leti 1941 in 45, ne bo uspešen; ne more biti uspešen. Ta poskus propade ob dejstvih /.../«¹

Jaz pišem znanstveno, pravi g. Bajt. Ali res tudi o zgodovini? Ne mislim se loviti na formalne pomanjkljivosti s takega vidika, kot je npr. nedodelanost besedila in ekspozicije vprašanja, ki naj bi ga obravnavalo. Nenavadno, a morda celo inovativno je pač napisati knjigo, ki jo lahko

¹ Taras Kermauner, Trideseta leta. Leto 1940, Ljubljana 1998, 22.

začneš brati tudi od konca proti začetku ali pa od poljubnega mesta v njej do konca in potem od začetka do tistega mesta. Bizarno, a prepovedano biti ne more. Niti ni pogoj znanstvenosti, da bi morala biti tako obsežna knjiga opremljena vsaj z imenskim kazalom, kar danes tehnično ni problem. Pa vendar pri tem morda ne gre le za nekakšno neobzirnost do bralca, ampak tudi za otežkočanje vpogleda v besedilo.

Znanstveno problematičen se mi zdi postopek mešanja osebnih spominov z namenom raziskovati neko zgodovinsko dogajanje, ki z osebnim spominom ni v neposredni zvezi, je pa s piščevim spominjanjem čustveno zelo določno povezano, predvsem kot upravičevanje njegovih odločitev, ki se jih osebno spominja. Morda bi se temu dalo od pomoči s tem, da bi bili raziskovalni ekskurzi z znanstveno ambicijo razvidno ločeni od ostalega spominskega besedila, ki po definiciji ni znanstveno, četudi je lahko za znanost zanimivo in pomembno, predvsem kot objekt opazovanja, ali če podaja nova dejstva, ki so lahko ohranjena le v spominjanju. Toda, če se spominsko besedilo neprestano in nepregledno prepleta z ugotovitvami iz drugih virov in hoče s tem v celoti dobiti znanstveno veljavo, tudi ko gre za osebne nazore in opredelitve v preteklosti, da ne govorimo o interpolacijah današnjih vednosti v spominsko pripoved, potem postane znanstvenost dela kot celote vprašljiva. To kajpada ne pomeni zmanjšanja njegove privlačnosti za bralca in njegove spodbudnosti za raziskovalca. Poskusil bom ta svoj pomislek utemeljiti, kajti gre za knjigo z enormnimi znanstvenimi ambicijami, za knjigo, ki naj bi postavila na glavo pogled celega naroda na najusodnejša vprašanja njegove zgodovine v drugi svetovni vojni, za knjigo, po kateri v pogledih naroda na to zgodovino nič ne bi smelo več biti tako, kakor je bilo. Gre baje za knjigo, ki prva odpira kritično analizo tedanjega dogajanja, kajti doslej so zgodovino pisali zmagovalci. Piše na platnicah knjige. Očitno slovenski narod leta 1945 ni štel med zmagovalce, ampak je bil to nekdo drug, nekdo zunaj njega. Bili so to le zmagovalci v revoluciji, je rečeno na platnicah knjige. Teh pa v narod očitno ne smemo šteti. Menda le poražence ...

G. Bajt skuša poseči v snov, ki je dolga desetletja predmet številnih razpravljaj, večidel s protislovnih izhodišč, doma in v tujini, kot nekakšen razsodnik, ki ima pred drugimi avtorji prednost, da se stvari loteva s svežimi očmi začudenega bralca. Začuden je npr. nad neverjetno, za zgodovinopisje nadvse pomembno vsebino serije »Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov«, ki je izhajala od leta 1949 naprej cela desetletja, rodila več kot poldrugo stotino knjig, pri čemer so štiri knjige njenega XIV. dela izrecno namenjene četniškemu gibanju Draže Mihailovića. Kam so gledali zgodovinarji? se čudi g. Bajt, kakor da bi bili dokumente znesli skupaj angelci in ne ravno zgodovinarji vseh strok. Ne doume, da se je serija začela v odporu proti napadom Informbiroja, ki je zanikal samorastnost osvobodilnega in revolucionarnega gibanja v Jugoslaviji, in da se je v nadaljevanju razvila v projekt, v katerem so se vedno bolj uveljavljali kriteriji in ambicije historiografije. Takšno čudenje ne pomeni ravno toplega priporočila zgodovinopiscu Bajtu.

O Jugoslaviji govori za ves čas vojne kot o državi, katere obstoj je vnaprej dana stalnica, od katere mora vsakdo izhajati. V svojem prikazovanju zgodovine uporablja to predpostavko, ki je bila na terenu v razmerah okupacije, državnega razkosanja in državljanske vojne med Hrvati, Srbi in Muslimani v letu 1941 in pozneje, v resnici le pravna fikcija, brez jamstva, da bi se v prihodnosti mogla še kdaj spet uresničiti. Toda s to predpostavko, ki je bila dvomljiva tudi v mednarodnih zavezniških odnosih, legitimira g. Bajt pozicijo Draže Mihailovića vsak hip in v vsakem položaju. Vedno je zato korak pred vsemi drugimi, zlasti pred tistimi, ki menijo, da je treba državo šele osvoboditi v protiokupatorskem odporu in jo obnoviti s pogojem, da bo vsakemu narodu v njej priznana pravica do samoodločbe. In ne glede na to, da se Draža Mihailović bojuje le proti partizanom, ne tudi proti okupatorjem. Pri takšni interpretaciji, ki jo enači z zgodovinskim dejstvom, vztraja tudi po tem, ko zavezniki priznajo partizane in odtegnejo podporo Draži Mihailoviću. In še po tem, ko emigrantska vlada prizna pravno stanje v državi, ki je nastalo v razvoju partizanskega odpora in njegovih nosilnih političnih struktur,

ko prizna zakonitost sistema oblasti narodnoosvobodilnih odborov in federativno sestavo Jugoslavije, kakršna je bila potrjena na zasedanju Avnoja v Jajcu. In še celo po tem, ko to prizna 12. septembra 1944 tudi kralj. Šele potem, ko izve za sklepe konference velikih zaveznikov v Jalti, je bil, po spominu na svoje doživljanje, pripravljen revidirati svoje stališče o nelegitimnosti in nezakonitosti partizanskega odporiškega gibanja. V knjigi pa ga za svoje tolmačenje zgodovine uporablja do današnjega dne. Tako si omogoča tezo, da partizanski odpor nikoli ni bil narodnoosvobodilen, temveč vseskozi revolucija, ki je seveda kot takšna v vsakem primeru nezakonita. In tezo, da je bil vsak odpor, tudi če bi bil zakonit, torej tudi če bi ga bil vodil sam Draža Mihailović, nepotreben. Vsaj do tistega nedoločenega dne, ko bi napočil tik pred zavezniško zmago trenutek za neposredni prevzem oblasti. Inovacija v njegovem zgodovinopisnem podvigu je torej, da partizanski odpor reducira izključno na revolucijo, ki v nobenem primeru ne more biti upravičena, da je zato bil vedno prvenstveno upravičen odpor partizanskemu gibanju, celo ne glede na to, koliko so njegova dejanja sama po sebi bila problematična ali ne, da postane s tem vprašanje kolaboracije in kolaborantov postranskega in podrejenega pomena, tako postranskega in podrejenega, da iz boja proti temu pojavu kot proti sili, ki stoji na strani sovražnikov v svetovni vojni, ni mogoče izvajati nikakršnega upravičevanja partizanskega NOB. Ta je tudi kot NOB (in ne le kot revolucija) neupravičen popolnoma in brez ostanka.

Enostransko navajanje dokumentov, zamolčanje njemu neljubih, neustreznih vsebin tudi pri navedenih. Dva primera: Eden iz priljubljene pravde, katero ime je bilo prej, »protiimperialistična« ali »osvobodilna« fronta. V to pravdo se g. Bajt podaja z užitkom. Toda, četudi v knjigi sam nekje uporablja letak CK KPS s konca aprila 1941, torej ravno iz dni ustanovitve te organizacije, ne omeni, da je že v tem letaku vsebovano njeno poimenovanje kot »osvobodilna fronta vsega slovenskega naroda«. Letak omenja samo zato, da bi lahko pripovedoval, kako so njegovo besedilo komunisti poslali iz Ljubljane v odobritev Titu in Kardelju v Zagreb, da bi tako poudaril, kako nesamostojni so

bili. V skladu s svojo optiko potem tudi trdi, da je s takšnim imenom ta odporniška organizacija prvič imenovana šele v Slovenskem poročevalcu z dne 11. julija 1941, št. 8, kar niti glede Poročevalca samega ni točno. In popolnoma ignorira v isti knjigi dokumentov objavljeni proglas CK KPS nemškimi in italijanskimi vojaki v Sloveniji s konca maja 1941, torej znatno pred Hitlerjevim napadom na Sovjetsko zvezo, v katerem je čisto nedvoumno povedano, da se naj vojaki otresejo svojih nacističnih in fašističnih voditeljev, da njihov teror nad podjarmljenimi narodi Čehoslovaške, Poljske, Danske, Norveške, Nizozemske, Belgije, Francije, Grčije, Jugoslavije (tudi te!) ne bo dolgo trajal in da se pripravljajo njihov upor. Dobro naj premislijo o tem in svoje sile združijo s silami podjarmljenih jugoslovanskih narodov v skupnem boju za svobodo. V tem proglasu res ni pohvale za Angleže, vendar je njihova imperialistična krivda omejena na tezo, da si angleška denarna oligarhija prizadeva obdržati gospostvo nad kolonialnimi narodi, pač v nasprotju z omembo, da si imperialistični mogočniki pod Hitlerjevim in Mussolinijevim vodstvom osvajajo države vseprek po Evropi. Kar ne sede gladko v naročje njegovih tez, g. Bajt prezre.

Drugi primer je pismo Edvarda Kardelja iz začetka decembra 1941 Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet. G. Bajta zanima samo tisti stavek v pismu, ko Kardelj, po informaciji o spopadu s četniki Draže Mihailovića, naroča, da na ozemlju Slovenije ne sme biti drugih oboroženih čet razen partizanskih, in pravi: »Likvidirajte, če je treba z orožjem, vsak drug poskus.« V tem stavku g. Bajt seveda najde, kar edino želi videti: dokaz, kdo začne boj s četniki. Molči pa o problemu, za katerega gre, kakor o tem problemu molči sploh v celi knjigi. V istem pismu in v isti sapi ga je Kardelj namreč takole postavil: »Pojasnite ljudstvu, da je akcija Draže, akcija londonskih velikosrbskih elementov, ki bi radi s to 'edino jugoslovansko armado' vzpostavili srbsko hegemonijo. Poudarjajte, da se slovensko ljudstvo bori za nacionalno svobodo in za bratstvo z vsemi jugoslovanskimi narodi, da pa ne dovoli nikomur, da bi se vnaprej določale oblike bodočega sožitja slovenskega ljudstva z drugimi narodi Jugoslavije, z drugimi

besedami, da hoče slovenski narod najprej doseči svojo neodvisnost in šele nato razpravljati o bodoči Jugoslaviji.« G. Bajtu očitno ne gre za raziskovanje realnega historičnega problema, ki je bil vse do nedavna za Slovence posebnega pomena. Njega zanima izključno le iskanje krivcev za svoje (in tuje) napačne odločitve.

S knjigo g. Bajta se obnavljajo časi črno-belega (če ne morda zgolj črnega) pisanja zgodovine. Če je kaj takega, kar bi vrglo senco na Dražo Mihailovića, je treba o tem molčati ali pa pretolmačiti v nedolžno malenkost. Preprosto molčati npr. o obremenilni vsebini nemških dokumentov iz oktobra in novembra 1941 ali pa npr. zatrditi, da zloglasna črka »Z« ni šifra za »zakolji!«, ampak le nedolžen ukaz »zastraši!«. Skoraj bi verjeli, če ne bi v premalo izčiščenem besedilu na drugem mestu prebrali, da je Draža Mihailović s črko »Z« zapečatil usodo nekega »svojega« izdajalca. Tega gotovo ni želel le zastrašiti.

Na dlani je, da ima osrednjo nalogo v knjigi ekskurz o vprašanju, kako je nastal v Srbiji spopad med četniškim gibanjem pod vodstvom Draže Mihailovića in partizanskim gibanjem pod vodstvom Josipa Broza - Tita. Pravzaprav, kdo je kriv za spopad v noči 1./2. novembra 1941 pri Trešnjevki, nedaleč od Užice. K temu je treba pripomniti, da je tak ekskurz nepotreben za razrešitev vprašanja o krivdi za nesodelovanje med četniki in OF v Sloveniji, za kar, vsaj nam tukaj, vendarle v osnovi gre. Za Slovence je bilo to vprašanje odločeno z dejstvom, da so bili tudi slovenski četniki na tistem stališču, ki mu poenostavljeno rečemo velikosrbsko. Po drugi strani se niti g. Bajt ne loteva pisanja zgodovine Jugoslavije, saj bi se sicer ne mogel ogniti ne Hrvaški ne Makedoniji, celo Kosovu in narodnemu ter državnemu vprašanju Črne gore ne. Če se s takšnim žarom in obširnostjo vrže na območje Srbije in na ugotavljanje krivde za Užice, potem ima to ne le svoj pomen, temveč tudi svoj namen. Prenaša težišče iskanja krivca na teren, ki je Slovincem oddaljen, malo znan in težje znanstveno obvladljiv, kar vse samo po sebi podreja slovensko vprašanje, ki je v bistvu samostojno in v katerem se odločitve dogajajo ob upoštevanju momentov lastnega

narodnega položaja, jugoslovanskemu okviru ali celo Srbiji sami, to je momentom, ki so Slovencem drugotni ali celo tuji.

Prav značilno je npr., kako izhajajoč z območja Srbije in po kriterijih, nastopajočih v Srbiji, opravi z vprašanjem polkovnika Jake Avšiča, katerega osebne odločitve gotovo štejejo med najpomembnejša dejstva, po katerih je treba presojati nastop četništva na Slovenskem v letu 1941 in pozneje. Znano je, da je Avšič še v letu 1941 obiskal Dražo Mihailovića na Ravni gori in da ga je le-ta imenoval za poveljnika svoje jugoslovanske vojske v Sloveniji. Ali se je Avšič že tam prepričal, da Draža Mihailović nima namena nemudoma začeti boja proti okupatorjem? Potem ko je zaradi njegove »izdaje /.../ CKKPS /.../ začel s kampanjo proti Mihailoviću«, piše Metod Mikuž, so se v tej kampanji »Avšič in ministrska skupina opredelili za OF in proti Mihailoviću«. Jaka Avšič je s svojim vojaškim znanjem in pogumom postal ena najpomembnejših osebnosti slovenske partizanske vojske in izkazal se je tudi s prizadevanjem za uveljavitev slovenskega jezika v NOV takrat in v JLA pozneje. Iz knjige o italijanski okupaciji Slovenije, ki jo je lani objavil italijanski vojaški zgodovinar Marco Cuzzi, izvemo zdaj še to, da je Avšič že od kapitulacije jugoslovanske vojske zbiral oficirje za odpor, da je s svojo skupino septembra 1941 začel vrsto samostojnih akcij, brez povezave s partizani, da je šlo za napade na italijanske vojaške osebe, pa tudi za propagandno akcijo 9. oktobra 1941, na dan smrti kralja Aleksandra. Po svojem imenovanju za poveljnika četnikov v Sloveniji je Avšič to zbiranje še okrepil in obenem skušal doseči dogovor s partizani o skupnih vojaških akcijah proti Italijanom. Tu pa se je razočaral nad zadržanostjo četniških politikov v Ljubljani in v Srbiji, tako da se je z nekaj svojimi privrženci navsezadnje pridružil boju partizanov, piše Cuzzi na temelju italijanskih dokumentov. G. Bajt sicer omeni, da je Avšič obiskal Dražo Mihailovića v Srbiji, a le zato, da bi povedal, da ga je nek srbski oficir tam ozmerjal z dezerterjem in da so ga pozneje dolžili poneverbe denarja, ki mu ga je dal Draža Mihailović za potrebe poveljstva v Sloveniji. Nič pa o problematiki njegovega prestopa.

Da so v širšem zgodovinskem smislu apriorno krivi komunisti, tega prepričanja g. Bajt ne skriva. Glede na to, da je bil »še predvojni načrt komunistov izvesti revolucijo /.../ je seveda popolnoma vseeno kdo je napadel prvi, v Užicu ali kjerkoli drugje«, morali so napasti partizani. Krivi so namreč za svojo odločitev za protiokupatorski odpor. S tem so očitno prekršili prvo Bajtovo, in po njegovem tudi Mihailovićevo pravilo – *quieta non movere* [ne dotikaj se mirujočega]. Če da zavojevalec mir, seveda šele potem, ko si je že podredil deželo (v Sloveniji neizzvan začel preseljevati rasno ali politično neljube ljudi, nato še izseljevati kar vse prebivalstvo ob Sotli in spodnji Savi brez razlike, vmes brez omahovanja izvršil evtanazijo stotin »nepotrebni« slovenskih bolnikov), naj po tem pravilu miruje tudi vsak morebitni intimni odpornik. G. Bajt se kot pravnik sklicuje na dejstvo, da je Jugoslavija 17. aprila 1941 podpisala vojaško kapitulacijo in da mednarodno vojno pravo v takem primeru prepoveduje državljanom podlegle države nadaljevanje vojskovanja, torej tudi protiokupatorski odpor. G. Bajt se ne ozira na dejstvo, da je Hitler z Mussolinijem in svojimi zavezniki Jugoslavijo že napadel v nasprotju s pravili mednarodnega vojnega prava in da jo je nato še protipravno razkosal na različne načine in da je s temi postopki, potem pa še deklarativno, opravil debelacijo (pravno izničenje) Kraljevine Jugoslavije. Po vsem tem naj bi bili državljani nasproti okupatorjem še vedno omejeni z določili mednarodnega prava. G. Bajt na nekem mestu sicer sam govori o italijanski aneksiji Ljubljanske province kot o kršenju mednarodnega vojnega prava s strani okupatorjev. Kaj bi šele rekel za ustanovitev NDH, za aneksijo jugoslovanskih ozemelj s strani Madžarske, Bolgarije, italijanskega protektorata Albanije!? Toda iz tega ne izvaja sklepa glede veljavnosti pogojev kapitulacije. In ne omeni, da je begunska vlada proti delitvam državnega ozemlja protestirala in da je 4. maja 1941 v zvezi z njimi napovedala vojno Bolgariji in Madžarski ter izjavila, da tudi sicer nadaljuje vojno »do obnove ozemeljske integritete, neodvisnosti naše države in polne svobode vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev«. Pri čemer se je sklicala celo na stališča »prijateljske« [ne za g. Bajta!] ZSSR, ki »priznava tudi majhnim narodom

in državam pravico do življenja«, enako kot to priznavajo ZDA! Vsega tega g. Bajt pri svoji tezi o nezakonnosti odpora ne upošteva.

Temu danes mlajši slovenski zgodovinarji pravijo samopostrežna uporaba zgodovine. Vzameš s police le tisto, kar potrebuješ. Pustimo ob strani sklicevanje g. Bajta na težave, ki jih je imel De Gaulle z začenjanjem odpora Francozov zaradi podpisanih pogojev francoske kapitulacije. Nemški postopki v Franciji so vse zadevne pomisleke francoskih zaveznikov sami hitro izničili. Iz določil mednarodnega vojnega prava graditi tezo, da je bil odpor velezločin, kolaboracija pa nekaj zakonitega in legitimnega, zveni fantazijsko, če ne še kako drugače.

Ne drži, kar zagotavlja g. Bajt, da mu niti ne gre za to, da bi ugotavljal, kdo je pri Užicu prvi napadel, ampak da hoče le pokazati, kdo je pri poročanju o tem spopadu in o njegovih okoliščinah lagal. Da je to bil Tito, mu je jasno vnaprej in bi si ves tisti dokazni postopek lahko prihranil. Ne drži to zato, ker svoji trditvi ali ugotovitvi, da je šlo partizanski strani za neresnično poročanje, dodaja tudi svoj imenitni sklep, da je Tito Mihailovića pri Užicu prvi »protinapadel«, in ker potem ta vrednostni sklep v besedilu knjige še ponavlja. A ne več kot le sklep o vprašanju korektnega poročanja, temveč kot stvaren dokaz Titove krivde za »državljansko vojno«.

Tu imamo resnično opraviti s posebno metodo. Dokler razpravljaš o tem, kako je kdo o dogodku poročal, se lahko omejiš le na pretres sočasnih ali poznejših spominskih virov zgolj izpod peresa obeh neposrednih akterjev. Toda, če se zanimanje prevesi k vprašanju, kakšen je tisti dogodek sam dejansko bil, takrat je treba pritegniti vse razpoložljive vire, v tem primeru zlasti tudi nemške dokumente. Tega pa g. Bajt ne stori. Ne analizira v tem kontekstu, kaj piše v dokumentih o stikih Draže Mihailovića z Nemci, ne o tistih neposredno pred spopadom, ne o tistih neposredno po spopadu pri Užicu, ki so na voljo in v katerih Draža Mihailović sam prikazuje spopadanje kot lastno

namero in kot zaslužno delovanje proti komunistom, za kar naj dobi od Nemcev podporo v obliki dobave orožja in drugih ugodnosti. Ne navede in ne upošteva Mihailovičevih besed, da »se je tekma med mojimi silami in komunisti začela takrat, ko so Nemci sami predali Užice« [21. septembra 1941]. Ali njegovih besed: »Hočem, da mi omogočite, da nadaljujem boj proti komunizmu, ki se je začel 31. oktobra.« In tudi ne besed: »Jaz nisem odgovoren za napad na Kraljevo 1. novembra, saj sem prav takrat ukazal svojim četam, naj se umaknejo in zberejo za boj proti komunizmu.« Toda, kaj potem pomeni to, da sam g. Bajt nekaj sto strani naprej isti kritični spopad označi kot »četniški napad (!) na Trešnjevki«? Očitno s svojo metodo dokazovanja ni prepričal samega sebe.

Kdor premišljuje o teh dokumentih, mora uvideti, kakšno srečo je imel Draža Mihailović, da so Nemci na sestanku v Divcih 11. novembra 1941 zanj tako nepričakovano zavrnilo njegovo ponudbo za oboroženo zavezništvo v boju proti partizanom. Kaj bi se zgodilo begunski vladi v Londonu, ko bi prišlo na dan – in prikrito ne bi moglo ostati – da je njen minister in najvišji kraljevi vojaški poveljnik stopil v zavezniški odnos s Hitlerjem! Nemški poveljnik mu je jasno povedal, zakaj za nemško stran sklepanje takšnega zavezništva ni sprejemljivo, a ni zahteval preproste kapitulacije, ampak mu je nakazal uporabno pot: »legalizira« se naj prek Nedića, kakor je to že bil storil Pečanac s svojimi četniki. – Nedićeva vlada v Srbiji je bila za Mihailovičeve četnike v Srbiji nekakšna rezervna vichyjska vlada, ki je omogočala dogovorno kolaboracijo za boj proti partizanom, ne da bi s tem kompromitirali begunsko kraljevsko vlado v Londonu pred zavezniki, ki v tem pogledu šale niso poznali. Razumljivo, da Draža Mihailović za svojo osebo po tej poti ni mogel in da je moral ostati nasproti Nemcem v navidezni »ilegali«. Zelo široko in obilno pa je »legalizacijo« dopuščal, svetoval, ukazoval posameznim svojim enotam, in to neštetim. G. Bajt legalizacijo celo omenja, a ne kot pojav, ki je temeljnega pomena. Ne gre mu v koncept, pa se izogne nevšečnosti, da bi ga prikazoval in vrednotil. Pri tem je značilno, kako rad se ob zanj

ugodnih priložnostih sklicuje na »Mačkovškov dosje«, molči pa o tistem za pojav »legalizacije« četnikov tudi v Sloveniji tako zgovornem podatku v njem, kako sta se 20. februarja 1944 v Trstu dva četniška poveljnika, oba dobra znanca g. Bajta, Novak in Jevđević, v hotelu Continental zložno pogovarjala z najvišjim nemškim funkcionarjem v Operativni coni Jadransko primorje, Friedrichom Rainerjem. Razpravljali so o okrepitvi »legalne ilegale« v tej coni, in sicer s prihodom tisoč bosanskih četnikov. Venomer samopostrežba.

Pravi biser v nizu vtihotapljanj svojih spornih ali celo že ovrženih zgodovinskih trditev v zavest bralca – po metodi, ko se namesto korektnega dokaznega postopka ponuja navidezen osebni spomin – je pač anakronistično »spominjanje« g. Bajta na misli, ki da so utegnile prešinjati Tita, ko je smehljaje se poslušal koncert zboru Srečko Kosovel. To bo nekoč še klasika!

Osrednja je g. Bajtu teza o »monopolizaciji boja proti zavojevalcu«. Partizani naj bi se le sami hoteli bojevati proti okupatorjem (seveda, izključno v interesu svoje revolucije), z bojem proti četnikom Draže Mihailovića so le-te od takega boja odpravili, jim ga prepovedovali. Naklepno in hudobno so izničili »zadnje poskuse nacionalističnega odpora«. Veličastna je morala biti učinkovitost partizanov, da so to zmogli! Glavnina knjige je nekakšen zgodovinopisni vrivek v memoarje g. Bajta, s katerim bi rad to svojo tezo dokazal. S svojim sijajnim pamfletskim slogom (nekaj naslovov za pokušino: »Tito se zaplete v zanke lastnih neresnic«, »Tito raje pobija četnike kakor zavojevalce«, »Četniki vrnejo udarec«, »Wilson bi pobijal Hune, Tito pa raje četnike«, »Slovenski partizani streljajo kar vnaprej«) pripoveduje bralcu, kakšna da je resnična zgodovina, ki jo je odkril »po študiju strahovite količine literature«, kot pravi. Vse, kar je le mogel zbrati dokazov za grdobjo Tita, partizanov, njihovega vojskovanja, ki ni bilo drugega kot ena sama revolucionarna prevara svobodoljubnega, a prelahko-vernega ljudstva, da ne govorimo celo o prevari neumnih zaveznikov, da so končno prav sramotno pustili »nacionalistični odpor« na cedilu.

Posebno ostro graja britanskega predsednika vlade Churchilla, češ da je zamešal kratkoročne interese (zmago v vojni) z dolgoročnimi (pobijanjem komunizma), očitno prav nasprotno modremu Draži Mihailoviću. Vse to je tukaj nagrmadeno v skrbnem izboru in »znanstveno« podprto z izbranimi citati. Ali se sliši tudi druga plat zvona?

Kaj bi tisto. Nič ne bi veljalo, tudi če bi bil g. Bajt bral npr. esej zgodovinarja A. J. P. Taylorja o Winstonu Churchillll kot državniku. Slovenci poznamo Taylorja po njegovi Zgodovini habsburške monarhije, ceniti bi ga pa morali tudi zaradi brošure, s katero je v času mirovne konference priporočal priključitev Trsta Jugoslaviji. Vsaj on si zasluži, da preberemo majhen odlomek iz omenjenega eseja: »Churchillova politika je bila, grobo rečeno, delitev. Izhajal je iz postavke, da se bo Amerika umaknila iz Evrope – in Rooseveltove izjave so vsestransko upravičevale takšno domnevo – zato se je usmeril k cilju, da se Evropa razdeli v britansko in v sovjetsko vplivno območje. Kolikor vemo, je Stalin to idejo pozdravljal in jo je s poudarkom tudi udejanjal v času britanske intervence proti komunistom v Grčiji. Toda razdelitev se ni nikoli niti približno izkazala kot uspešno delujoča. Domneve, ki so ji bile podlaga, so bile preveč različne. Churchill je domneval, da bodo zahodnoevropske dežele zgradile miroljubno demokratično vladavino, če jim le bo za kaj takega priložnost dana. Stalin pa je domneval, da bodo vzhodnoevropske dežele razvile vlade, ki bodo sovražne Sovjetski zvezi, če jim tega ne bo preprečil. Obe domnevi sta se izkazali kot dovolj stvarni. Bila pa je tu čudna izjema. Jugoslavija, prav tista edina dežela, v kateri naj bi bila sovjetski in britanski vpliv izenačena, je bila tudi edina dežela, ki je rodila komunistično vladavino, docela neodvisno od sovjetske Rusije. Churchilllovemu državniškemu delovanju v drugi svetovni vojni je treba šteti v dobro vsaj Tita.«

Reči, da se je tukaj začelo podiranje berlinskega zidu, bi bilo hudo pretiravanje, posebno glede pričakovanj samega Josipa Broza. Nekaj skupnega s tem podiranjem pa to vendarle ima, in s Churchilllovimi stališči do jugoslovanskega odpora tudi. Tri leta po padcu berlinskega

zidu je kanadski profesor sodobne zgodovine T. E. Vadney zapisal o dogajanju po l. 1945: »Vzhodna Evropa ni bila ameriška vplivna cona in zato so bile za odpor sovjetski hegemoniji pomembnejše domače sile. Jugoslovanski maršal Josip Broz - Tito je prevzel vodilno vlogo /.../ Tito je postal glasen kritik sovjetskega komunizma v luči jugoslovanske variante /.../ v letu 1948 je prišlo do formalnega pretrganja odnosov /.../ Jugoslavija je predstavljala signalno znamenje neuspeha v sovjetski zunanji politiki /.../ jugoslovanski primer je kazal, da ZSSR ne bo zlahka uspešna nikjer v tem delu sveta /.../ to je ustvarilo priložnosti za Združene države.« In, to lahko z gotovostjo rečemo, ustvarilo je priložnosti tudi za demokracijo v Sloveniji, ki je svoj zid proti zahodu podirala že dolga desetletja pred letom 1989. Tudi g. Bajt se je začel že v letu 1954 izobraževati »v kakšni boljši šoli« na zahodu, ne da bi mu bilo treba še tretjič emigrirati pred Slovenci.

Obtožba o monopolizaciji odpora se ponavlja vztrajno in enoumno, obenem pa v tako kričečem nasprotju z dejstvi, ki jih knjiga sama priznava (se celo z njimi ponaša), da je to lahko razumljivo le, če domnevamo, da g. Bajt globoko podcenjuje razsodnost svojih bralcev. Z neprikritim zadoščenjem piše, kako so morali prve dni decembra 1941 partizanski odredi bežati iz Srbije (»Tito beži pred Nemci v Sandžak«), kako neuspešno se pozneje skušajo vrniti (»Težave z vdorom v Srbijo«) in kako se jim to posreči šele poleti 1944 z velikimi enotami (»Vdor partizanskih korpusov v Srbijo«). Celi dve leti in pol tretjega so na terenu Srbije (z izjemo najjužnejšega obrobja) četniki Draže Mihailovića ostali sami zase (pač v družbi Nemcev in njihovih srbijanskih pomočnikov) in bi lahko tukaj (pa še v Črni gori z vzhodno Hercegovino pod Italijani) v odsotnosti partizanske naloge v vsem tem prostranstvu čisto neovirano in zares monopolno razvijali svoj »nacionalistični odpor«. V vsej vzhodni Jugoslaviji se je četništvo po pregonu partizanov razcvetelo, se veseli g. Bajt. Toda ni se razvila dvojnost med seboj ozemeljsko ločenih odporištev, nekaj podobnega, kakor je to bilo na Kitajskem, kjer je protijaponski odpor razvijal Čankajšek, na svojem koncu Kitajske pa enako tudi njegov

srditi nasprotnik Mao Cetung. Nacionalističnega odpora v Srbiji od nikoder! Končno so morali to ugotoviti tudi zavezniki, ki komunistov niso prav nič ljubili. Kdo je v tej vzhodni polovici Jugoslavije – vsej polovici Jugoslavije! – tisti čas monopoliziral pravico do upora? Popolnoma očitno je, da Mihailoviću sploh ni šlo za kako pravico do upora kot boja proti zavojevalcu, ampak za oblastno preprečevanje vsakega boja, za pravico do odlašanja boja do svetega Nikoli. Atentizem in aktivizem se izključujeta, če se srečujeta – oba oborožena – na istem terenu. Toda v državi, ki je bila razdeljena večino vojnega časa na dve ločeni polovici, je vsakteri obeh imel svojo šanso. Rzsodili pa so zavezniki po kriteriju potreb zmage v vesoljni vojni proti agresiji nacizma in fašizma.

V trenutku neprevidnosti uide priznanje celo g. Bajtu in odstopi od svoje dramatične teze o popolni nepotrebnosti in tudi vojaški nepomembnosti odpora v Jugoslaviji. Proti koncu knjige namreč sam spregovori o prispevku jugoslovanskih narodov k zmagi [zmagi!] nad silami osi, posebno Slovencev, ki da »ni bil orjaški [orjaški!] samo objektivno, ampak še posebej v Churchillovih očeh«.

Seveda mu to priznanje, ki je v nasprotju z njegovimi tezami, uide le zato, ker hoče na tem mestu skonstruirati novo obtožbo, namreč, da so Slovenci izgubili s svojim odporom zaslužen nagrado – Trst, po krivdi Tita in njegovih. Da g. Bajt to krivdo dokazuje z nedokazano trditvijo, da je britanski državnik Eden Jugoslaviji pred 27. marcem 1941 obljubil na zahodu že vse Slovensko primorje in Istro, to je le še dodatna metodološka značilnost njegovega zgodovinopisja. Rad verjame, kar mu ustreza, tudi če dokaza ni. In sploh ne verjame, kar je britanska vlada trdila preoptimističnemu predsedniku begunske vlade Dušanu Simoviću in kar je hkrati ponavljal britanski veleposlanik pri tej vladi George Rendel preveč neučakanemu podpredsedniku vlade Mihi Kreku, da namreč Britanci pred 27. marcem 1941 Jugoslovanom niso obljubili ničesar več kot le to, da bodo na mirovni konferenci zahtevo po reviziji jugoslovanske meje z Italijo obravnavali

dobrohotno. O konkretni mejni črti ni bilo govora. Po vojaškem porazu Jugoslavije še celo ne. Upravičeno lahko domnevamo, da bi šlo po namerah Britancev kvečjemu za črto neuradnega kompromisa, ki se je bil nakazal ob koncu prve svetovne vojne, a ga je uradna Italija kot zmagovita država takrat uspešno zavrnila. Torej za t. i. Wilsonovo črto, ki bi Jugoslaviji zagotovila Cerčno, Idrijo, Postojno, Ilirsko Bistrico in Istro vzhodno od Učke, Slovenijo pa povsod odrinila daleč od morja. Italiji so zavezniki potem v l. 1943 obljubljali podobno načelno podporo v mejnem vprašanju, če presedla na stran zaveznikov v vojni proti Nemčiji. Kar je tudi storila.

G. Bajt zavajajoče piše o teh vprašanjih in molči o tem, da so Britanci in Američani v letu 1945 imeli načrt, da čisto sami, brez drugih zaveznikov in tudi brez Jugoslavije zasedejo in upravljajo celotno ozemlje Italije, vključno s Trstom, Slovenskim primorjem in Istro. Ne le da niso želeli jugoslovanske udeležbe pri zasedbi in upravi katerega koli koščka Italije, ampak so za uresničitev svoje namere prisilili celo enote De Gaulleove Francije, ki so prodrle čez italijansko mejo tam, kjer živi francoska manjšina, da se hudo nejevoljne umaknejo. V francoskem primeru pač ni šlo za komunizem in komuniste, kvečjemu nasprotno. Le vztrajnost partizanskega odpora v vsem času vojne, posebno tistega v Slovenskem primorju, Istri in celo v Trstu, in le tako nastala moč NOV Jugoslavije je dosegla, da je bilo v primeru slovenskega narodnega ozemlja v Italiji drugače, četudi je Trst končno ostal na drugi strani, mednarodnopravno dokončno šele z Osimom 1975.

Teza o vojaški in politični monopolizaciji odpora s strani partizanskega gibanja bi imela nekaj smisla v zahodnem delu Jugoslavije in stvarnega pomena le v Sloveniji. V sistemu okupacije zahodnega dela Jugoslavije le tukaj leta 1941 ni bilo za Slovence nikakršnega »rezervnega Vichyja«, kakor v Srbiji in v Črni gori. Celó v NDH je tako rezervno pozicijo držal odprto Vladko Maček, ki se Paveliću ni pridružil, a vendar državljane pozval, naj se pokoravajo okupatorsko-ustaški državi. V Sloveniji se je »posredovalna« struktura za kolaborante deloma

pojaviła šele z nemško okupacijo »italijanske« Ljubljanske province in s postavitvijo okupatorske pokrajinske uprave s »prezidentom« Leonom Rupnikom. To je bil nadomestek Vichyja za Slovence v »Ljubljanski pokrajini«, to je bila od Nemcev dopuščena »slovenska domovina«, ki je dobila svoje mesto tudi v domobranski prisegi.

V Sloveniji se je proti kolaboraciji, obstoječi neprikrito že vsaj od 3. maja 1941, lahko v razmerju do begunske vlade in do zaveznikov brez konkurence uveljavljala teza Osvobodilne fronte, da ona edina predstavlja narod v odporu. Ta monopolizacija je bila sploh možna le zato, ker se kaka druga odporniška iniciativa ni pojavila. Kaj je v maju 1942 izzvalo odločitev mihailovičevcev za formiranje »Štajerskega bataljona«, ali želja vojskovati se proti okupantom ali namera pobijati partizane, tega tudi g. Bajt ne pojasni. Še veliko pomembnejše pa je bilo dejstvo, ki ga g. Bajt sploh prezre, da se je stališče OF o svoji izključnosti kar najbolj razločno poistovetilo z uveljavljanjem pravice Slovencev do samoodločbe. Natančneje, OF se je že spočetka postavila v vlogo branilca slovenske države, ki da že nastaja v odporu, in to po njeni pobudi. Dejansko je Osvobodilna fronta 16. septembra 1941 ustanovila Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) kot organ slovenske suverenosti. Takšne državotvorne pobude ni dala nobena druga slovenska politična grupacija zunaj OF, še posebno ne tista, ki je bila »jugoslovansko nacionalistična«. Vse tja do »taborskega parlamenta« dne 3. maja 1945 ni nobena grupacija zunaj OF niti poskusila vsaj deklarativno postaviti na noge kak organ slovenske državnosti. Medtem je Osvobodilna fronta edina uresničevala slovensko državo, in to zdržema, v vsej dobi vojskovanja: leta 1942 s kontinuiteto delovanja in nastopanja SNOO, 1943 s Kočevskim zborom ter z Upravo komisijo in Narodnoosvobodilnim svetom za Slovensko primorje, 1944 s črnomaljskim zasedanjem SNOS in 1945 z narodno vlado v Ajdovščini. Vse to je neposredno po vojni formalno uzakonila tudi v jugoslovanskem okviru, s tem da je pripomogla, da se proti stališču srbske opozicije uveljavi federativna državna struktura že v zakonu o volitvah v jugoslovansko ustavodajno skupščino. Ves ta čas, vsaj

dokler je samostojno obstajala, se je slovenska partizanska vojska, poleg vztrajanja v vojskovanju proti okupatorjem, postavljala tudi v vlogo vojske te že obstoječe slovenske države. Vsaka država obstaja na načelu nedeljive suverenosti, kar ni identično s političnim monopolum. Tudi državna vojska ne drugače.

Seveda so bila vse to dejanja slovenske narodne revolucije, ki pa je bila s stališča o suverenosti naroda legitimna in je s sporazumom na Visu dobila priznanje begunske kraljevske vlade in s tem tudi mednarodnega prava. Kako vse drugače je bilo na strani tistih, ki so hoteli Osvobodilno fronto izpodriniti in jo uničiti. O tem nekaj pove sam g. Bajt, četudi nepovezano s celoto problema. Natlačenovo vodstvo SLS v Ljubljani je že maja 1941 zavrglo zamisel Lamberta Ehrlicha o ustanovitvi podtalne slovenske vlade, piše. Zanika pa, da je s tem Narodni svet iz aprila 1941 dokončno izgubil kontinuiteto organa slovenske oblasti. Slovenska zaveza (ki se ni ustanovila že v času, ko naj bi padla odločitev o odporu, torej poleti 1941, kot sugerira g. Bajt, temveč šele potem, ko je odpor Osvobodilne fronte trajal že enajsti mesec, torej na pomlad 1942) te kontinuitete ni obnovila, saj ni bila ne ustanovljena kot organ oblasti niti ni kaj takega realno nikoli postala. Poskusa, da bi se ustanovila še ena slovenska državna oblast, ni bilo, kot rečeno, vse do 3. maja 1945, do na begunskih kovčkih sedečega in še vedno pod nemško zaščito pred partizani zborujočega »taborskega parlamenta«. In Draža Mihailović je ves čas, tudi po »baškem« zboru, prepovedoval, da bi se pred koncem vojne konstituiral kak organ slovenske avtonomne državnosti. O tem lepo pripoveduje »Mačkovškov dosje« v pasažah, ki jih g. Bajt noče vzeti na znanje.

Kaj storiti v imenu zgodovine? Ali vzeti knjigo g. Bajta v roke in ji dodati podatke, ki jih je tako očitno pustila ležati na samopostrežni polici? Ali bi s tem dobili »uravnoteženo zgodovino«, kakršno si dandanes ljudje najraje zaželi, kot preprost izhod iz zastrašujočih preprirov? Ali je rešitev v zlati sredini? Jaz mislim, da ne. Gre za zgodovino, ne za politično sredino. Sredina je stvar parlamenta, ne historiografije.

Namen in cilj zgodovine, kot stroke in kot spoznavanja človeka in pogojev njegovega obstoja, je preteklo dogajanje razumeti. Mislim, da njen namen in cilj ni utemeljevanje obsodbe političnih nasprotnikov. »Obsojam jih, komuniste!« pojasnjuje g. Bajt svojo knjigo. Zgodovina ni isto kot sodni tribunal. Če pravim, da je namen zgodovine preteklo dogajanje razumeti, nikakor ne mislim, da razumeti pomeni tudi vse odpustiti. Razumeti, to je napor intelekta, odpustiti pa je drža, politična, humana, verska ali še kakšna druga. Odpuščanje ni znanost, napor, da bi kot zgodovinarji preteklost razumeli, pa to je.

Kako priti do razumevanja? Zgodovinar, ki hoče razumeti, mora poleg vsega drugega izhajati iz spoznavanja subjektov zgodovine in njihovega ravnanja, in to od znotraj, od spoznavanja ravnanja iz njih samih. Iz logike (slovenskih) četnikov ni mogoče spoznavati (slovenskih) komunistov. To bi lahko bila sprejeta resnica. Toda ta resnica še nima niti prvega pogoja, da bi kot takšna to lahko postala. Manjka ji namreč poznanje logike slovenskega četništva samega. Dokaz temu je ravno knjiga g. Bajta. Videli smo, da mu gre poskus, postaviti četništvo v zgodovino, od rok samo, če izhaja iz jugoslovanskega okvira. Niti poskusil ni, da bi izhajal iz položaja Slovencev in Slovenije (primer Jake Avšiča).

Če bi bil hotel raziskovati in pisati zgodovino, bi ga to vprašanje moralo zanimati tudi drugače. V njem je namreč zelo važen del pojasnila tistega zgodovinskega dejstva, ki je nesporno in je najpomembnejše, to je dejstva, da so partizani zmagali. Zakaj so zmagali? To je vprašanje vseh vprašanj!

In v tem okviru bi bilo zelo koristno, če bi se vprašal, kaj je bilo tisto, kar je omogočilo slovenskim in jugoslovanskim komunistom, da so znali predvideti, kako se bodo v razmerah okupacije in aktivnega odporništva obnašale tiste njim najostreje nasprotno politične strukture in grupacije, ki jih je označevala sekularna tradicija vladanja, in to vladanja ob zelo skromnih standardih parlamentarne demokracije,

ali celo brez njih. Kako so mogli tako zanesljivo predvideti, da bodo vse po vrsti pristale v kolaboracionizmu? Pristale v prevari naroda v boju. G. Bajt tega vprašanja niti ne tematizira.

Njegova ambicija je obsodba zmagovalcev z argumenti, ki jih nahaja v njihovem problematičnem obnašanju med vojno. Tukaj je v svojem elementu in ves evforičen, ker se mu je toliko tega tako rekoč kar samo od sebe ponudilo. Kar v zbornikih Vojaško zgodovinskega inštituta, v publikacijah Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (danes za novejšo zgodovino), v zbranih in urejenih arhivih, skratka v opravljenem delu zgodovinarjev. Zato bi bilo zelo lepo in vljudno do zgodovinarjev, če bi še sam sistematično posredoval znanosti tisto, kar je našel novega v Londonu, ne le nekaj po svoje izbranih drobcev. To bi lahko obstalo kot nedvomno njegova usluga (slovenski) zgodovini.

Sicer pa menim, da je nesmiselno obsojati zmagovalce zaradi zmage. Ali se naj narod svoji zmagi odreče? Kar nekomu na ljubo? Ali sploh more kaj takega storiti, če hoče še živeti?

Z uredniškim naslovom Bajtova »Srboslovenija« ..., v: Slovenska panorama, 2. decembra 1999. – Z naslovom »Bermanov dosje« – moje pripombe, z navedbo citiranih mest knjige, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001

30.

Slovensko domobranstvo v knjigi

Še kot magister je kolega dr. Boris Mlakar – ob izjavi Predsedstva RS o narodni in državljanski umiritvi – napisal 20. marca 1990 za uredništvo »Borca« anketo o spravi. V njej je nekatera vprašanja zastavil tako, da je že sam in vnaprej postavil tezo, da je revolucija kriva za pojav oborožene in politično-policijske kolaboracije dela slovenske politike v času sovražne zasedbe, in v tem okviru še tezo o državljanski vojni kot določujočem dejstvu za oceno vsega tega dogajanja. S tega vidika je postavil v središče presoje »revolucijo« in ugotovitev, da »je torej tedaj bila revolucija v teku«. K temu je pristavil svoje prepričanje, da je ravno to povzročilo, da so se tisti, ki so se te prihajajoče revolucije »bali«, odločili za »protirevolucionarni upor«, in to tako, da so se naslonili na okupatorja in sprejeli od njega orožje, čeprav so vedeli, da bodo označeni kot narodni izdajalci. Ob tem je Mlakar izrazil prepričanje, da so imeli ti ljudje poleg izbrane možnosti »na razpolago več opcij«. Toda, za izbiro uresničene naj bi bila vendarle kriva sama revolucija, ki je »uhajala« v drugo fazo, pri čemer je počela zločine, ki so se v zgodovinopisju dotlej prikrivali z oznako »napake NOG«. Tako je Mlakar že v anketi orisal in razložil odločitev nekaterih Slovencev za oboroženo kolaboracijo proti že razvitemu odporniškemu gibanju OF-KPS, in sicer smiselno kot odločitev za »manjše zlo« v razmerju do političnega merjenja moči s »komunizmom«, za kar bi šteli vsako domačo oblast brez njihovega »vodilnega« vpliva. Manjše zlo po njihovem, a očitno tudi po Mlakarjevem mnenju. Pa vendarle je še vprašal: »Je taka postavitev korektna in ali se je bilo potemtakem sploh mogoče izviti iz tedanjega tragičnega klobčiča?« Takrat se mi njegovo spraševanje ni zdelo retorično, temveč bolj izziv za dialog. Zdaj pa knjiga dokazuje, da sem se motil.

O naslovni temi, Slovenskem domobranstvu, poda Mlakar svoj sklep najkrajše v angleškem povzetku. Tu preberemo:

»/.../ the Home Guard represents a continuation of the Village Guards. /.../ The subordination of the Home Guard to the German police general Erwin Rösener is evident, but so too is its considerable military efficiency in comparison to the Village Guards from before 8. september 1943. /.../ They were unable, however, to refuse to take a public oath on Hitler's birthday /.../ the symbolic act /.../ of the collaborationist role /.../ (P)lans to break away from the German occupying forces /.../ came to nothing. At the end of the war the members of the Home Guard and their leaders /.../ were compelled to retreat to Austria or in some cases to Italy.«

Če bi šlo za enciklopedijski izrek o Slovenskem domobranstvu, bi se s tem navedkom lahko zadovoljil. Toda knjiga gre precej dlje. Ob neki drugi priložnosti je nekdo omenil, da nam še vedno manjkajo temelji za »pravo kritično historiografijo pri protipartizanski (protirevolucionarni) strani« in da gre dandanes za vprašanje, koliko so pripravljeni spremeniti svoje interpretacije tisti zgodovinarji, ki »brani(jo) legitimnost revolucije in/ali vztraja(jo) na interpretativni paradigmi osvobodilni boj vs. kolaboracija«. ¹ Knjigo Borisa Mlakarja je mogoče razumeti kot do sedaj najresnejši poskus podajanja omenjenih manjkajočih temeljev in postaviti proti pravkar (neustrezno) označeni »paradigmi« svojo lastno.

Gre za isti model zgodovinske razlage, kot ga je Boris Mlakar predstavil že leta 1990, tokrat pa je dopolnjen z novoskovano globalno tezo in podan z novim historiografskim prijemom, ob čemer je razgrnil obilico medtem nabranega in preštudirane gradiva.

¹ Ervin Dolenc, Slovensko zgodovino pisje o obdobju 1918–1991 po razpadu Jugoslavije. Vabilo Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani na mednarodni znanstveni posvet Zgodovino pisje v državah naslednicah SFRJ 1991–2003, Ljubljana 2004, 13.

Novoskovano, »rešilno« tezo začenja s trditvijo, da je »kolaboracija tisto sodelovanje z vojnim sovražnikom oziroma okupatorjem, ki je škodljivo ali 'nepravo' za vitalne narodne interese in ki v danih okoliščinah ni nujno potrebno za osebno ali skupinsko preživetje«. Naj bo veljavnost te trditve takšna ali drugačna, preseneča dokazovalni preskok v neposrednem nadaljevanju s svojo čudno logiko: »Zato (!?) je pojem kolaboracije povezan predvsem (?) s pojavom ideološkega in političnega identificiranja [pač: poistovetenja] z okupatorskimi oblastmi oziroma, v drugi svetovni vojni, z njihovimi vojnimi cilji.« Tu bi pripomnil, da razpravljamo samo o kolaboraciji v času druge svetovne vojne in da ni smotno oddaljevati se od tega vprašanja v druge čase, v druge vojne. Saj je tudi relevantni pojem kolaboracije rojen v tej vojni. Drugi bistveni del Mlakarjeve teze pa tiči v razglabljanju začetne trditve: »Navidez enaka dejanja [kolaboracije] namreč lahko izhajajo iz različnih, separatnih motivov, lahko celo iz poudarjene skrbi za narodne interese. Zato bi podrobna analiza odkrila več stopenj in motivov te kolaboracije na okupiranih območjih Evrope in za marsikatero bi lahko ugotovili, da gre le za funkcionalno ali celo taktično sodelovanje, torej sploh ne gre za kolaboracijo v zavestnem ali tudi vsebinskem pomenu besede.« (str. 11–12) Celotna knjiga je dokaz, da Boris Mlakar ta svoj izsledek izreka prav za naš primer, za kolaboracijo Slovencev v sovražno okupirani Sloveniji, ne glede na to, ali gre za italijansko ali nemško zasedbo, ali za čas, ko še ni bila oziroma je bila oborožena.

Bistvena novost v »paradigmi« je torej trditev, da kolaboracije pri nas ni bilo. S tem bi bil z eno potezo razvozljan, pravzaprav odpravljen »tragični klobčič«, ki muči Mlakarja in tudi vse nas. Toda, kako dokazati, da »torej sploh ne gre za kolaboracijo«? Najprej bi bilo treba dokazati, da je točna tista definicija kolaboracije, ki pravi, da ni bistveno, če kdo sprejme okupatorjevo orožje in strelja skupaj z njim na vojake na drugi strani bojne črte druge svetovne vojne, tj. na katere koli vojake na oni strani. Dokazati tezo, da je treba biti pri tem streljanju istih misli kot okupator in imeti iste vojne cilje z njim, če naj to obvelja

kot dejanje kolaboracije.² In dokazati, da res drži »stara resnica«, na katero prisega Boris Mlakar, da je tudi za kolaboracijska dejanja »pač poglaviten namen, ki tiči za njimi«. Da je učinke takšnih dejanj v zgodovini zato dopustno ločevati od namena storilcev (učinki »so lahko neodvisni od namena«). (str. 12) Gre za svojevrstno razrešitev sveto-pisemskega vprašanja o grehu in odpuščanju. Vprašanja ni in ga nikoli ni bilo, ker je preklicana grešnost greha samega.

Mlakar je kajpak trdno prepričan, da ima prav. Tako trdno prepričan, da o drugačni možnosti niti ne razpravlja. Več možnosti za prepričljivost ima njegov historiografski prijem. Ob branju knjige sem se spomnil na ruske pravljice, v katerih nastopajo hišice, ki stoje in se gibljejo na kurji nožici. Cela hiša na eni sami nogi! Na tovrstni statični absurd spominja že dejstvo, da opravi Mlakar s predzgodovino Slovenskega domobranstva do kapitulacije Italije na 37 straneh. Ali ne gre za reduktivni prijem? Kajti ravno predzgodovina, še posebej tista, ki se je dogajala v letu 1941, lahko bistveno pojasnjuje pojav Slovenskega domobranstva. Mlakar to potisne v svoj »omejevalni podnaslov« s skromnim napisom »idejno ozadje«. Bralca prostodušno opozarja, da ni imel ambicije napisati »popolne monografije« in da si je odpustil obravnavo vojaške dejavnosti domobrantskih enot – že zato, ker bi šlo le za enostaven, problemsko jasen, »pozitivističen« prikaz. K temu pa je treba dodati, da si je z uporabo reduktivnega prijema odpustil tudi prikaz ideologije, ki je proizvedla Slovensko domobranstvo, in analizo njene politične aplikacije v razmerah slovenske druge svetovne vojne. Opustitev te informacije je povzročila, da sta mu za obdelavo preostali predvsem le dve temi (ustanovitev, organizacija) in da je to pripeljalo do besedila, ki je po svoji zasnovi podobno kataložnemu opisu Slovenskega domobranstva kot eksponata, razstavljenega v virtualnem vojaškem muzeju.

² To, za Mlakarja odrešilno misel je že 19. avgusta 1943 zaman ponujal najvidnejši aktivist SLS v Ljubljani, Miloš Stare - Prikazen, svojim šefom v Londonu. – Prim. Janko Pleterški, O soslednosti novejšje zgodovine Slovencev. V: Prispevki za novejšjo zgodovino, 2003, št. 1, str. 115.

Mislilim, da ne gre le za nesorazmerno strukturo Mlakarjeve knjige, ki sledi temi, napovedani v naslovu, kar posledično povzroča, da avtor nameni največ pozornosti času po kapitulaciji Italije. Toda avtor se za reduktivni prijem ni odločil zaradi varčevanja s prostorom. Gre za njegovo globalno interpretacijo. To se kaže v tem, da izpušča za to interpretacijo neugodne dokumente, pa naj bodo ti še tako skromni po obsegu. Tu mislim najprej na njegov presenetljivi molk o dokumentih v zbirki Jerce Vodušek Starič »Dosje Mačkovšek«, ki je izšla že v letu 1994, kar bi bilo več kot dovolj zgodaj za upoštevanje v knjigi. Mor-da manj presenetljivo je ignoriranje (v tem poglavju, mestoma zelo občutno pa v celotni knjigi) tistega pomembnega hevrističnega dela Dušana Bibra v britanskih in ameriških arhivih, ki je bilo opravljeno požrtvovalno, v časovno in materialno skrajno težavnih razmerah, a pravočasno, kmalu po odprtju fondov iz vojnega časa.

Prezrtje obeh omenjenih nahajališč informacij se namreč vklaplja v izpeljavo reduktivno zastavljenega prijema, ko gre za novo resnico o kolaboraciji. Kajti, v obeh nahajališčih je mogoče najti zelo izrecne podatke o odklonilnem odnosu slovenskih politikov v Londonu do kolaboracije, ali pa na drugi strani, o njihovem navdušenju nad odporom v nemško in italijansko okupirani Sloveniji v letu 1941, ko so še mislili, da gre za nastope njihovih ljudi.

Prav nenavadno je, da Mlakar opusti priložnost, da bi iz »Dosjeja Mačkovšek« navedel podatek, ki pomembno dopolnjuje podobo osrednje osebnosti Slovenskega domobranstva, Leona Rupnika. Jugoslovanska vlada v Londonu ga je degradirala, ker je od italijanske okupacijske oblasti prevzel županstvo v Ljubljani. Slovenska zaveza je obsodila to Rupnikovo dejanje in 8. junija 1942 zahtevala od vlade degradacijo generala. To kazen za kolaboracijo je vlada sprejela, jo objavila v »Službenih novinah« in Slovencem oznanila po radiu (»Dosje Mačkovšek«, str. 109, 112 in 120). Ali je Boris Mlakar to prezrl? Vsekakor v knjigi vseskozi govori o Rupniku kot generalu, čeprav je bil to lahko le še za okupatorje in tiste, ki oblasti jugoslovanske vlade niso več priznavali.

Podobno se je treba vprašati, zakaj Mlakar ni uporabil priložnosti, da bi omenil še druge dokumente podobnega značaja. Prav na dan 18. julija 1942, ko je bila ustanovljena prva »vaška straža« (Šent Jošt), je vlada terjala od svojih zaupnikov v Ljubljani poročila o odporu in o »event. Quislingih«. Partizanov ni mogoče napadati, niti ne gre omenjati njihovih žrtev, »dokler je položaj tak« (»Dosje Mačkovšek«, str. 115). Dne 6. septembra 1942 je sporočal Miha Krek po radiu: Zavezniki bodo o mejah odločali pozneje, potem ko bodo okupirali ozemlja, ki jih Slovenci zahtevajo onkraj državnih meja Jugoslavije (Trst, Koroška), zato bodo pogoji premirja izredno pomembni (»Dosje Mačkovšek«, str. 50). V smislu tega opozorila so še 8. novembra 1942 zabičali iz Londona: »Najbolj važno je, da ostanemo Slovenci brez madeža v očeh zaveznikov zaradi bodočnosti.« (»Dosje Mačkovšek«, str. 121) Takrat je bilo voditelju SLS in podpredsedniku kraljeve vlade Mihi Kreku odgovorjeno iz Ljubljane: »Komunisti pripravljajo oborožen prevzem v Ljubljani ob zlomu okupacije. Bojim(o) se, da bodo naše sile nezadostne. Ali lahko računamo tedaj na takojšnji prihod padalcev in čet po zraku, da zasedejo letališča v Ljubljani in Gorici? Če je to urejeno, potrdite.« (»Dosje Mačkovšek«, str. 122) Očitno je bilo takšno jamstvo za prihod Angležev ob koncu vojne mišljeno kot pogoj za odstop od koncepta boja za oblast z oboroženo kolaboracijo. Ker takega jamstva nihče ni mogel (ali hotel) zagotoviti, se oborožena kolaboracija ni ustavila. Zato jo je Miloš Stare začel preprosto tajiti, potem ko je dr. Anton Novačan kolaboracijo že javno očital: »Novačan laže in ga obsojajo tudi naprednjaki. Nihče ne sodeluje z okupatorji. Disciplina stranke prav dobra. Težave le z Gosarjem in Šolarjem, ki pa imata zelo majhen krog.« (»Dosje Mačkovšek«, str. 122) Zakaj odteguje Boris Mlakar svojim bralcem takšne novejša podatke?

Podobno je z že dolgo znanimi dokumenti Dušana Bibra, v katerih beremo o Krekovih zagotovilih Britancem, da kolaboracije njegovih ljudi v Sloveniji ne bo, in o njegovih sporočilih v Ljubljano. Ta molk ima še drugo razsežnost, namreč jugoslovansko. »Dosje Mačkovšek«

potrjuje Bibrova odkritja, namreč, kje se je najprej pojavilo tisto »manjše zlo«, ki ga Mlakar vidi kot naklep in nekakšno pionirsko dejanje slovenskega antikomunizma, pa je dejansko bila tako usmerjena že kolaboracija v Srbiji in Črni gori. Tako ostaja zakrit njen dodatni značaj, ker tam ni le protikomunistična, ampak je tudi velikosrbsko-unitaristična. To tudi antikomunistom liberalnega porekla v Sloveniji brani, da bi začenjali kako svojo, morda bolj aktivno protiokupatorsko politiko na temelju slovenske avtonomije, uresničljivo morda tudi mimo narodnorevolucionarne usmeritve OF. Iz dokumentov je razvidno, da ta element v fenomenu slovenske kolaboracije traja vse do konca vojne. Izredno pomemben je v tem pogledu Bibrov »fond«, iz katerega je treba posebej omeniti pismo Krekovih privržencev v Slovenski ljudski stranki. Ti svojemu voditelju že 6. januarja 1942 priporočajo zgled kolaboracije v Srbiji, kjer so četniki in Nemci, z Nedićevim posredovanjem »strli partizane, kar je zelo koristno za naš narod«. Že tako zgodaj, cel mesec in še tedne pred »likvidacijami« osebности tipa Praprotnik in drugih podobnih, so vodilni ljudje v SLS že razmišljali o kolaboraciji po vzorcu »okupator, (ljubljski) kvizling, (slovenski) četnik« za strtje partizanov! Kje daleč je bilo tedaj, na dan svetih treh kraljev 1942, šele tisto levičarsko nasilje »vojvod« na osvobojenem ozemlju Dolenjske, ki naj bi bilo krivo vsega! Iz Ljubljane so Kreku že dopovedovali, kaj je »manjše zlo« z besedami: »Mi tu ne moremo razumeti, kako je mogoče, da v Londonu ne razumete, da so partizani naši ljudski stranki mnogo bolj nevarni kot pa Nemci in Italijani.«³

Hitro razširjenje in množičnost »vaških straž« je res mogoče razlagati z občutkom ogroženosti dela vaškega prebivalstva zaradi partizanskega načina bojevanja, z občutkom, ki je izviral iz strahu pred vojskovanjem in pred okupatorskimi represalijami, pa seveda tudi pred nekontroliranim partizanskim nasiljem. Toda popolnoma ob strani

³ Dušan Biber, Okupacija in razkosanje Slovenije. Londonski odmevi 1941–42. V: Slovenski upor 1941, Ljubljana 1991, 189–199.

ostaja dejstvo, da organizatorji oborožene kolaboracije tega občutka ogroženosti niso sprejeli kot priložnosti za sočutje, tolažbo ali stvarno pomoč prizadetim ljudem, marveč kot priložnost za to, da jih spodbudijo k vstopanju v kolaboracionistične oborožene enote. Zlorabljali so zaupanje ljudi, ki so se v stiski obrnili na tiste, od katerih so pričakovali pomoč ali vsaj dober nasvet.⁴ Reduktivno osredotočenje na zla dejanja komunistov pomaga ogniti se vprašanju o odgovornosti političnih dejavnikov, ki ljudi niso varovali, marveč so jih pognali naravnost v ogenj. Tu gre za ogibanje problemu totalitarnega toka v taboru političnega katolicizma, ki ne zavrača modernizma šele od razsvetljenstva naprej, ampak tudi že prav od humanizma in renesanse, kaj šele sodobni laicizem komunistov.⁵ Šele v poznejšem razpravljanju o nastanku Slovenskega domobranstva omenja Mlakar mimogrede, da je bila vloga Stražarjev konec leta 1943 ponovitev vloge, ki so jo odigrali pri zavračanju slovenskega odpora in pri nastanku kolaboracije že v letih 1941–1942. Prav vztrajno se v celotni knjigi v smislu že opisanega historiografskega »prijema« ogiba govoriti o idejnopolitični vlogi vrhov ljubljanske škofije ali njenih organizacij. Dejansko se Mlakar ogne tudi gradivu, ki ga je sistematično preverila in prikazala študija Franceta M. Dolinarja o Rožmanovem procesu, seveda tudi njegovim strnjeni oceni Slovenskega domobranstva: »Ne glede na njihove namene domobranci niso mogli biti slovenska vojska.«⁶

Najbolj sproščeno govori Boris Mlakar o revolucionarnem nasilju na terenu s poudarkom, da je šlo za doživljanje eksistencialne nevarnosti kot antropološkega pojava. Ob tem ko označuje odločitve, ki so po kapitulaciji Italije pripeljale zagovornike »manjšega zla« do oblikovanja Slovenskega domobranstva, pa vendar hkrati ugotavlja, da »pravzaprav ni bilo bistvenih razlik« med preudarki in argumenti iz leta 1942 ali iz leta 1943. Ob tem ponovi svojo strnjeno, a sestavljeno

⁴ Prim. Janko Pleterski, Posebnosti prostovoljne kolaboracije v »Ljubljanski pokrajini«. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1997, št. 2, str. 310–319.

⁵ Prim. glasilo Stražarjev Slovenija in Evropa, 20. november 1941, št. 1

⁶ Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces. Ljubljana 1996, 288.

trditev, da je ta odločitev izvirala tudi iz ideoloških, političnih, ne le čisto antropoloških, eksistencialnih prvin, katerih skupni imenovalec je slej (konec 1943) ko prej (začetek 1942) komunizem.

Te prvine opiše tako, da je videti, kot da gre tudi za njegovo mnenje: »V sicer že nesrečnem času okupacije pa sedaj komunizem /.../ izkorišča odporniške energije slovenskega naroda za izvedbo revolucije. Pod videzom osvobodilnega boja oziroma Osvobodilne fronte se skriva začetek uresničevanja revolucionarnega načrta /.../« Če bi kdo še mislil, da Mlakar tukaj le parafrazira argumente ljudi, ki so se odločili za kolaboracijo (že leta 1942 in vnovič zdaj), mu to misel izbije s svojo pritrditvijo v nadaljevanju istega stavka: »/.../ v kar je protirevolucionarne subjekte potrjevala določena praksa in izjave pripadnikov partizanskega gibanja oziroma komunistične partije.« Z drugimi besedami, Mlakar se s subjektom, ki je objekt njegovega raziskovanja, poistoveti kar neposredno v samem delovnem procesu in tako združuje stališča objekta s svojimi lastnimi mnenji, do stopnje, ko postanejo njegova osebna stališča argument za dokazovanje pravilnosti stališč objekta, ki bi jih moral šele raziskati in preveriti. In tako v istem odstavku zlahka preskoči k temu, da izreče svojo »dokončno presojo«: »Šlo je za samoobrambne formacije, ki so ob politični podpori in nato tudi pobudi protirevolucionarnih subjektov (Slovenska legija, Slovenska zaveza ipd.) ter zatem ob logistični podpori in vojaški organizaciji italijanskih okupatorskih oblasti dobile obliko t. i. vaških straž v okviru italijanske MVAC.« Glede na časovni okvir odstavka in na uvodno ugotovitev, da med prej in slej »pravzaprav ni bilo bistvenih razlik«, naj bi ta njegova »objektivno-subjektivna« presoja veljala pač tudi kot historiografska presoja za pojav Slovenskega domobranstva (str. 369–370).

»Strah« je priročnejši argument kakor razglabljanje o ideologiji in politiki. Pa vendar je treba omeniti, da pri odločitvi radikalne desnice v SLS ni šlo za strah, kakršen naj bi navdajal ameriškega sekretarja za obrambo Jamesa Forrestala. V začetku hladne vojne je menda

nenehno in s tolikšno zaskrbljenostjo prebiral Marxa in Lenina, da se je v silnem strahu pred komunisti vrgel z visokega okna.⁷ Za odločitev odgovorni ljudje iz SLS se v pogubo oborožene kolaboracije niso pognali iz strahu, marveč iz fanatizma. Zanje in za to miselnost bi prav lahko uporabili definicijo vatikanskega zgodovinarja Roberta Grahama o neki tedaj aktualni, a škodljivi vlogi in miselnosti, namreč, o »singleminded undiscriminating anticommunism«.⁸ V takšno vlogo in miselnost ravno papež Pij XII. namreč ni želel zabresti, kar je dokazal s svojo odločitvijo, da zavrne idejo Hitlerja in Mussolinija o križarski vojni proti napadeni Sovjetski zvezi: Tisti, ki so se odločili poiskati manjše zlo pri okupatorju, niso tako ravnali zato, ker bi se »bali«. Šlo jim je za lov na medveda, kakor je to nazorno izrazil sam škof Rožman, ko se je v letu 1947 oziral iz Celovca proti domu. Vse nesrečno dogajanje na tej strani je videl kot veliko pohujšanje.⁹

Če Mlakar za utrditev svoje (hipo)teze o državljanski vojni vsaj na območju Ljubljanske pokrajine ne more najti prvega pogoja za nastanek takšne domače, nemednarodne vojne, to je samostojnega državnega okvira zanjo, pa misli, da ni v zadregi, ko išče med nasprotniki Osvobodilne fronte vsaj nosilni subjekt ene strani v domnevno zgolj dvostranskem spopadu. V ta namen potrebuje njihov »tabor«, pri čemer ne išče med tradicionalnimi tabori v slovenski zgodovini, med katoliškim, liberalnim, socialističnim, niti se ne pridruži mnenju Andreja Gosarja izpred konca leta 1941, ki je govoril Slovencem, potrebnim združitve, o »levici« in »desnici« kot političnih usmeritvah. Strinjal bi se najbrž z Gosarjevo oznako, da levica »preveč poudarja socialno revolucijo in jo stavi nad narodno« in da se »skrajna levica

⁷ A. J. P. Taylor, *From the Boer War to the Cold War : Essays on Twentieth-Century Europe*, ur. Chris Wrigley. Penguin, London 1995, 391.

⁸ Robert A. Graham, S. J., *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?* Ignatius Press, San Francisco, 1996.

⁹ »Koliko pohujšanja je bilo – za medvedovo kožo, a medved še živi in bo, kakor vse kaže, živ ostal.« – Stavek iz osnutka Rožmanovega pisma 9. marca 1947 Košmerlju, ki ga je v arhivu v Celovcu odkril dr. Avguštin Malle.

pri teh rečeh preveč veže na tuje ideologije«, če to ne bi bilo preveč milo in blago. Tudi opis »desnice« mu očitno ni uporaben, saj Gosar pravi, da je doživela »strašen poraz«, pa da zato danes »nastopa s prepleskanimi načrti, ki se jim pa pozna stari les«, in da je sploh obremenjena s preteklostjo, ko se je preveč naslanjala na kapitalistični red in ljubimkala »s totalitarnimi in diktatorskimi režimi in metodami (!)«. Tu namreč ni omembe tistega osnovnega momenta, brez katerega Mlakar ne more pojasniti zgodovine, namreč »protirevolucije« in »antikomunizma«. V slogu »sredine« priznava Gosar celo legitimnost obeh revolucij, tako narodne kot socialne. Prva naj bo pred drugo, da že ona opravi, kar zmore sama (nacionalizacijo tujih veleposestev in podjetij v tujih, v vojni sovražnih rokah). Socialna revolucija pa naj počaka osvoboditve, tedaj naj si Slovenci zgradijo nov socialni red. V očeh Borisa Mlakarja je kakršen koli tabor zanimiv za pojasnjevanje zgodovine le tedaj, če je to osebek konflikta, če je to tabor v državljanski vojni. »Tabor« okupatorjev ga malo zanima. Zanimajo ga tiste elite, ki menijo, da je kolaboracija z okupatorjem manjše zlo od sodelovanja z njihovimi slovenskimi nasprotniki, zato mora biti temeljna motivacija te elite kar najtrdneje zacementirana in mora samoumevno upravičevati neodložno odločitev za manjše zlo. O takšnem taboru govori skozi celo knjigo oziroma cela knjiga sloni na njem. A kateri je, kako naj ga imenuje? Tu pa je negotov in neodločen, čeprav kmalu opusti oznako »meščanski«. Najbrž mu je preveč marksistično razrednobožen. Opusti tudi oznako »vodilni« tabor. Naprej pa kar nenehno omahuje med imenovanji: protikomunistični (antikomunistični), protirevolucionarni, protipartizanski, končno »protititovski« tabor. Tudi »antikomunizem« postaja vse redkejši, saj se bije z njegovo glavno tezo, da kolaboracija izvira iz »strahu«, ne iz ideologije, da je to v prvi vrsti samoobramba in nikakor napad. Negotovost rabe izraza izvira tudi pri nadaljnjih oznakah iz dejstva, da je vsaka v sebi na svoj način protislovna, celo v očeh današnjega demokratičnega opazovalca zgodovine, kaj šele zahodnih zaveznikov, takrat do vratu zatopljenih v vojskovanje. Izraz »protirevolucija« zanika načelo narodnodržavne suverenosti, »protipartizanstvo« pomeni zavrnitev ideje o odporu,

»protititovstvo« pa je lahko le nadležno zaveznikom, ki si prizadevajo za delitev interesnih sfer brez državljanskih vojn, nevarnih tudi Zahodu (Italija, Francija).¹⁰

Narod ne more biti tabor. Vsi tabori so v narodu, zunaj njega jih ni. Posledica kolaboracije z zunanjim napadalcem na narod je izstop tabora iz tega naroda. Tako izgubi tabor svoj referenčni okvir, nacijo. V naciji ostaja le zlo, ki ga je povzročil. In tako je narod tisti, ki navsezadnje poplačuje zmoto iskanja manjšega zla pri napadalcu, saj okupator s koncem vojne izgine. V tem smislu Mlakarjeva knjiga nikakor ne bi smela prezreti besed akademika Antona Trstenjaka, izgovorjenih ob pripovedi, kako je škofa Rožmana do smrti mučila odločitev za odpor komunistom »z orožjem«, namreč: »Škoda, da ni do tega spoznanja prišel že med vojno. Zlo bi sicer bilo, ampak manjše. Kakšnih 12.000 ljudi bi lahko še živelo.«¹¹ To opažanje bi vsekakor sodilo vsaj v zadnje poglavje knjige, pa ga avtor raje opusti.

Le bežno pripominjam, da Mlakar, potem ko na kratko odpravi vse druge mogoče »opcije« nasprotnikov NOB razen kolaboracije, ne opazi še ene, ki je ostala tudi sicer še skoraj neopažena, čeprav bi bilo vredno, da jo kdo obdela. Nakazuje jo, med drugim, izjava IOOF 15. maja 1942 o pogojih za politično priznanje emigrantske vlade, vendar je Mlakar niti ne omeni, čeprav jo je moral prebrati vsaj v mojem spisu, ki ga omenja z nekakšnim začudenjem (str. 420, op. 840).

Mlakar zajema v polni meri iz povojnih zapisov avtorjev in udeležencev Slovenskega domobranstva. Tu gre predvsem za med njimi sporna spominjanja in vrednotenja. Toda pomembno je tudi, kako so po vojni svojo zgodovino svetu tolmačili predstavniki stare SLS, najbolj odgovorne za tezo o kolaboraciji kot manjšem zlu. Seveda se ni mogoče

¹⁰ Lloyd C. Gardner, *Spheres of Influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta.* »John Murray«, London, 1993. – Prim. poročilo Janka Pleterskega o tej knjigi v: *Pri-spevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1–2, str. 283–287.

¹¹ Slovenec, 7. maj 1994.

izogniti Cirilu Žebotu in njegovi »Neminljivi Sloveniji«. A to je bolj spis za nove potrebe domače politike v času, ko je bil konec socialistične Jugoslavije in revolucije v Sloveniji že tik pred vrati. Zato naj omenim prikaz, namenjen mednarodni javnosti, ki ga pri Mlakarju pogrešam. V letu 1982 je »zgodovinska« SLS poslala Mednarodni krščanski demokraciji informativno besedilo o sebi in svojih zgodovinskih osnovah.¹² To besedilo vprašanja kolaboracije sploh ne omenja, niti naravnost niti opisno. Pove le, da so bili »Slovenci od 1941 do 1945 okupirani od Nemcev, Italijanov in Madžarov, vmes pa pretrpeli komunistično revolucijo, katere voditelji so po končani vojni prišli na oblast«. SLS pa je zaslužna za to, da je bila v letih okupacije gonilna sila ilegalne organizacije, iz katere »so bili avtomatično izključeni komunisti, ker niso nikdar pokazali poštenih in resnih namenov v prid slovenskega naroda, ampak zgolj za izvedbo revolucije«. SLS se je morala »ozirati tako na preganjanje s strani nacistično-fašistične policije, kakor na rovarjenje komunistov«. SLS je za čas prevzemanja oblasti »ob pričakovani osvoboditvi izpod nemške okupacije« vendarle »priklicala v življenje« Narodni odbor. Še pod okupacijo, 3. maja 1945, je ta odbor »proglasil narodno državo Zedinjene Slovenije v okviru federativno urejene Kraljevine Jugoslavije in s tem postal pravni naslednik zadnje legalno obstoječe oblasti v Sloveniji pod Jugoslavijo«. V pouk svetovne javnosti sledi še stavek: »Komunistična partija je to storila šele 5. maja.« – Tako to besedilo. Priznanje aneksije Ljubljanske pokrajine Italiji? Prostovoljna antikomunistična milica? Politično policijsko sodelovanje? Slovensko domobranstvo? Nič! Kaj pa državljanska vojna? Tudi nič! Pavle Rant ni imel te sreče, da bi že mogel brati o njej v Mlakarjevi knjigi.

Tezo o prvinski krivdi revolucije in posledični problem protirevolucije, njene odločitve za kolaboracijo, ki je izsiljena, upravičena, zato nedolžna samoobramba pred revolucijo, je najlažje in najpreprosteje dokazovati s skrčenjem zgodovine na prikazovanje nasilja odporiškega boja OF,

¹² Natis v slovenskem jeziku Pavle Rant, Krščanska demokracija in Slovenci. Buenos Aires, 1984.

raje kar KPS same. Vso pozornost osredotočiti na »strah« pred revolucijo, vso divjost vojne skrčiti na nasilna dejanja partizanov, ki sprožajo spontan odpor na vasi in porajajo ideje o rešitvi s pomočjo okupatorja pri njenih nasprotnikih v Ljubljani. Ne priznati kolaboracije vrhov starih strank že od prvih dni okupacije in aneksije Ljubljanske pokrajine, ne razbirati idejnih gibanj in političnih usmeritev v klerikalnem in liberalnem bloku pred vojno, ki so porodile nezmožnost za odpor in oblikovale totalitarni duh, ki je pospešil pripravljenost za kolaboracijo še pred sovražnim vdorom. Vse to in še marsikaj za novo resnico kočljivega je najlažje prikriti ali odpraviti z reduktivnim prijemom, oprtim le na nasilje KPS. Prav zaradi tega vidim izhodiščno in obenem sklepno zmoto Borisa Mlakarja v tem, da pri svojem razbiranju dogajanja težišče argumenta kar praviloma prenaša od bistvenega na nebistveno ali manj bistveno (sekundarno), da se pri tem drsenju izogiba kompasu, ki ga je tedaj povsem neideološko, naravno predstavljala v svetu obča državljanska pamet. Pri nas pa še občutje, da smo Slovenci obsojeni na izginotje.

Najprej si, določujoče za celo razpravo, zariše Mlakar tak zdrš z bistvene ravni na nekaj drugega takoj na začetku, ko pravi: »Praktično gledano, nas [tj. Mlakarja] pri okupaciji kot najbolj bistveno vprašanje zanimata problem odpora proti okupatorju ter na drugi strani 'nasprotni' problem sodelovanja z njim.« (str. 11) Prvi in za zgodovino vsake vojne temeljni je pač problem, kako poteka vojskovanje med obema, v vojni spoprijetima stranema. Dogajanje na slovenskih tleh je del svetovnega dogajanja in vprašanje o uspešnosti tukajšnjega odpora je del vprašanja o zmagi Združenih narodov¹³ v vojni proti svetovni agresiji fašističnih držav. Nasprotno temu je vprašanje, kako se je na naših tleh odvijal boj okupatorjev za njihovo svetovno zmago. Šele v tem okviru se kot subsidiarno pojavlja vprašanje, kdo in zakaj jim je pri nas pomagal. Vprašanje kolaboracije z okupatorjem je sestavni del vprašanja okupatorjevega boja za zmago v drugi

¹³ Pod tem imenom so se vse zavezniške države, tudi Jugoslavija, brezpogojno združile 1. januarja 1942 z izjavo v Washingtonu, izključujoč vsako, tudi delno kolaboracijo.

svetovni vojni. To vprašanje ni nikjer samostojno oz. »nasprotno« vprašanju odpora. Kolaboracija ni bila nikjer uresničevanje nekakšne pravice do demokratične izbire med njo in odporom. V tisti vojni namreč ni šlo samo za načelo zvestobe državljanov svoji napadeni državi in k temu še za načelo zvestobe zaveznikom v tej vojni, kar je bilo vse zapovedano po nacionalnih zakonodajah, mednarodnem pravu in s sklepi Združenih narodov. V tej protifašistični svetovni vojni je kolaboracija namreč pomenila tudi neposredno pomoč fašizmu pri zatiranju človekovih pravic. Ni samo na splošno podaljševala vojne, ni samo krepila vojaške moči nacistične Nemčije in množila žrtev zaveznikov ter odporiških gibanj v lastni deželi, marveč je ob vsem tem podaljševala tudi suženjsko delo podvrženih, zagotavljala delovanje uničevalnih koncentracijskih taborišč za vse nasprotnike fašizma in množila žrtve židovskega holokavsta. Zato je tudi na Slovenskem nasprotna stran odpora bil in do konca vojne ostal okupator in vojna z njim.

Če opažam v Mlakarjevi knjigi drsenje vstran od bistvenega, ne gre pri tem samo za tisto, ki izvira iz osnovnega osebnega razpoloženja ali iz primarne osebne življenjske odločitve v večnih nasprotjih sveta in je v tem smislu nekaj skoraj neogibnega pri vsakem piscu. Tu bi bili sicer že skoraj pri vprašanju o možnosti »objektivnega« zgodovino-pisja. Zaradi nerešljivosti vprašanja o takšni možnosti se običajno držimo pravila, da lahko kot stroka sprejmemo vsakega pisca – razume se tudi Borisa Mlakarja – s pogojem, da svojega razpoloženja ne taji. Če s svojo strokovnostjo omogoča, da lahko njegovo stvarno argumentacijo s pridom izrabimo za lastno spoznavanje poteka zgodovine, ga moramo sprejeti. Vedno pa smemo opazovati tisto zanj specifično (večidel nezavedno) drsenje od bistvenega k nebistvenemu in smemo pri presoji to opaženo upoštevati, po svojem videnju kompenzirati. Pri tem je treba vzeti v poštev tudi intenzivnost ali pogostnost (repetitivnost) tega drsenja. Posebno, če gre za že očiteno piščev namen, da bi z repetitivnostjo zdrsa potlačil, če ne kar iz presoje izrinil tisto, kar je za vprašanje o pojavu bistvenega oz. prvega pomena.

V opombi 132 Mlakar sam na svoj način pove, da je v knjigi obšel kriterij svetovne vojne in da je njegovo reševanje problema zgodovinske ravni slovenskega odpora in zgodovinske ravni slovenske kolaboracije poenostavljeno, ker tega kriterija ne omenja, četudi bi po njem samem tudi pri slovenskem »spopadanju« šlo »za odporniško gibanje in tudi kolaboracijo«.

Pojma odpor in kolaboracija se po kriteriju druge svetovne vojne ne pojavljata na isti ravni, kot je to v primeru, če opazujemo revolucijo in odpor, ki je bil hkrati tudi boj Združenih narodov. Raven protirevolucije pa se skozi vojaško kolaboracijo nikoli ni mogla povzpeti na raven boja Združenih narodov. S slovenskim bojem vred. Protirevolucija in kolaboracija se na Slovenskem prav zaradi tega nista izenačili. To bi se utegnilo zgoditi le v samostojni državljanski vojni med eno in drugo stranjo. Revolucija se je z odporom krepila, a je šele z njegovo zmago v občji vojni tudi sama zmagala in bila mednarodno priznana. Ni zmagala za vse čase. Za okroglo petinštirideset let samo. Potem se je izkazalo, da so bile vse žrtve, ki v Sloveniji pod okupacijo niso padle pod neposrednim udarom tujega agresorja, pravzaprav žrtve neučakanosti socialne revolucije v sklopu odpora proti agresorjem, in žrtve netolerantnosti protirevolucije, udejanjane v sklopu kolaboracije z agresorji. Šele leta 1990 se je raven njihovih somišljenikov izenačila v njihovem pomenu za novo dogajanje. Vsi, ki smo zdaj tostran tega sporazumnega preloma, bi lahko to videli in doumeli. Zdaj nam ni treba nič odrivati, ne prekrivati ali zamenjavati ravni dogajanja. Boris Mlakar te priložnosti ni uvidel. Repetitivnost je past tudi za avtorja. To seveda ne pomeni, da se je zgodovina svetovne vojne kaj spremenila. Lažje prenesemo njeno resničnost.

Vprašanje, ali je bilo Slovensko domobranstvo in vse, kar je v zvezi z njegovim nastankom in delovanjem, kolaboracija ali ne, je nekdanjim domobrancem jasno. Predsednik Nove slovenske zaveze dr. Tine Velikonja je stvar razložil, ko je pojasnjeval, zakaj se do leta 1993 v to organizacijo ni včlanilo več kot okrog 400 nekdanjih domobrancev, četudi jih je bilo živih morda še 2000: »Glavni vzrok, da se jih več ne

včlani, je ta, da ne zahtevamo nobenih denarnih nadomestil, pokojnin za pobite domobrance od okupatorjev, torej Nemcev in Italijanov. Menimo namreč, da je neko naše sodelovanje z njimi le bilo. Okupator je od domobranske vojske seveda nekaj zahteval za to, da je dovolil, da se je domobranstvo borilo proti partizanom. Konkretno, domobranske enote so med vojno pred partizani – za Nemce – branile progo Ljubljana–Trst. In jaz čisto verjamem Borisu Pahorju, ki mi je govoril, da je videl v Trstu domobrance, ki so sodelovali pri transportu ujetnikov. Vemo, da je neke vrste kolaboracija to bila, vendar mi govorimo o funkcionalni kolaboraciji in te ne zanikamo. Smo pa se o vsem, kar se je takrat dogajalo, pripravljani pogovarjati.«¹⁴

Ne mislim še enkrat opozarjati, da izvirajo poskusi izdelati tipologijo kolaboracije iz prizadevanja, da bi znanstveno pojasnili, razložili pojav kolaboracije kot takšne in da to ne pomeni njenega upravičevanja. In tudi ne pojasnjevati, zakaj sem na posvetu »Slovenski upor 1941« v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani predlagal, da se o slovenski kolaboraciji v fazi vaških straž in Slovenskega domobranstva govori kot o »funkcionalni kolaboraciji«. Očitno sta dr. Tine Velikonja in po njem še Boris Mlakar to razumela drugače.

Kolaborante želi Mlakar ugotoviti kot tretjo vojskujočo se silo na slovenskih tleh, tako zaradi njihove narodnosti, ki je različna od okupatorske, kot zaradi njihove politične usmeritve (kombinirano aneksionistične, atentistične, lojalistično-ustavnocentralistične, antikomunistične, sploh protirevolucionarne, versko antiateistične in tudi neposredno filofašistične), neodvisne od okupatorske. Tretja vojskujoča sila je sicer

¹⁴ Dnevnik, 18. 10. 1993. V letu 1977 se je na spominskem slavlju Kameradschaft IV na Vrhu nad Krnskimi gradom pojavil venec z napisom v nemškem in slovenskem jeziku, ki je obujal spomin »na tiste vojake od onkraj Karavank, ki so nekoč na strani Korošcev branili svojo domovino proti skupnemu sovražniku in pri tem morali pustiti svoje življenje«. Tu so menda bili mišljeni domobranci. – W. Fanta, V. Sima, »Stehst mitten drin im Land«; Das europäische Kameradentreffen auf dem Kärntner Ulrichsberg von den Anfängen bis heute. Drava, Klagenfurt/Celovec 2003, 68–69.

navezana na okupatorja, to priznava, a v smislu prihodnosti slovenstva, ne zaradi okupatorja samega. Razlog obstoja te vojske je v tem, da kolaborantje v okupatorjih vidijo manjše zlo, kakor pa je zlo oblasti, ki jo pripravljajo in celo že državotvorno uveljavljajo sile Osvobodilne fronte. Da bi Mlakar to presojo uveljavil, uporablja pojem državljanska vojna kar naravnost. Že tretje poglavje naslovi brez omahovanja, preprosto in sugestivno: »Državljska vojna v Ljubljanski pokrajini pred kapitulacijo Italije«. In pojma državljanska vojna se drži vse do konca knjige, četudi ga tu in tam omeji z omembo pogojev okupacije. To gre tako daleč, da ustvarja vtis, da gre za zgodovinsko ime pojava, ne več le za izraz avtorjevega videnja le-tega. Nova imena so izraz novih političnih vrednotenj, nova politična vrednotenja potrebujejo novo zgodovino.

Boris Mlakar ni posebej zadržan, ko jo artikulira. »Pomoč vzdrževanju okupacijskega statusa quo« v Ljubljanski pokrajini ni kolaboracija (21), oboroženi odpor je sčasoma povzročal vse več nedolžnih žrtev ter vse večji vznemirljivi vpliv OF in KPS med narodom (str. 21), proti temu je obstajalo le benigno odporništvo Slovenske legije, ki sicer organizira svojo obveščevalno službo, a ne tipa VOS, pojavljajo se reakcije na delovanje partizanskih čet, seveda samo verbalne narave. K slednjim šteje tudi znano Krekovo sporočilo 17. decembra 1941 po londonskem radiu o »škodljivosti« partizanstva.¹⁵ Tako ga je namreč povzel Mlakar. To je značilen moment za njegovo pripoved. Saj vemo, da je Krek dejansko govoril o zatrtju partizanstva (»Varujte se vsake needinosti in zatrite zlasti vsako partizanstvo!«). In vemo, da je propaganda OF to tolmačila kot naročilo za uničenje partizanov. To bi seveda bila že napoved »državljske vojne«, in to iz Londona. To pa ne bi šlo v prid trditve, da so takšno vojno zakrivali partizani. Zato je Mlakar kočljivi izraz »zatreti« v svoji parafrazi Krekovega naročila glede »partizanstva« nadomestil z nedolžno »škodljivostjo« (iz Londona so »/.../ opozarjali na ustvarjanje neenotnosti ter na škodljivost partizanstva«). Da ima sam pri tem v mislih partizane, izraža Mlakar v

¹⁵ Boris Mlakar, Slovensko domobranstvo, str. 21 in op. 15.

naslednjem stavku, ko razlaga, za kakšno oz. čigavo škodljivost je šlo v tem naročilu. (»Ta škodljivost je ali naj bi obstajala v prevelikih žrtvah zaradi okupatorskih povračilnih ukrepov itn.«) Ironija Mlakarjevega početja je v tem, da mu tega ne bi bilo treba storiti, saj Krek sam ni imel v mislih oboroženih partizanov, ampak je govoril o škodljivosti strankarstva, ki ga je imenoval partizanstvo. Tako so o škodljivi strankarski razdeljenosti govorili še pod kraljevim režimom, ki je »partizanstvo« preganjal, ker je škodilo jugoslovanski nacionalni enotnosti. Mlakar tega očitno ni opazil in se je zbal ponoviti ostro Krekovo besedo »zatrite«, da ne bi ogrozil svoje trditve.

So sentence, ki jih je mogoče sprejeti. Tako tista o oportunistu kot dejavniku odločitve za kolaboracijo, namreč, da »je s človeškega gledišča [oportunistem] sicer razumljiv, a samo do takrat, ko ne škoduje skupnim interesom in dobremu imenu celotne narodne skupnosti /.../« (str. 16) Toda Mlakar si pri tem brž pridržuje pravico, da sam presodi, ali je škodljivost oportunističnega dejanja »zares« dana ali ne. Tako tista »nekoliko prevelika ustrežljivost nekdanjega bana dr. Marka Natlačena« (da je šel v Rim manifestirat priznanje debelacije svoje države in sprejem aneksije Ljubljanske pokrajine kraljevini Italiji) za Mlakarja, »če se resno vprašamo«, ni bila škodljiva interesom slovenskega naroda »v danem trenutku«, marveč »do neke mere celo koristna« (ker je menda utrjevala razliko v postopkih med italijansko in nemško okupacijo). Bivšega bana ne vodi odločitev za kolaboracijo, ampak v vsakem konkretnem koraku znotraj nje le njegov trenutni dobri namen. To je logika, ki je značilna za tovrstna razglabljanja v celi knjigi in ki ne more pripeljati drugam kot do apodiktične trditve, da kolaboracije ni bilo.

Pri razlagi, največkrat pa tudi že pri ekspoziciji snovi, se Mlakar izogiba uporabi zgodovinskih izrazov, uporabljenih v času, ki ga opisuje, in jih nadomešča z izrazi, priljubljenimi v današnjih debatah, ki pravzaprav izražajo že stališča in vrednotenja ex post. Najbolj je na očeh zamenjava pojma antikomunizem, ki je bil v obravnavanih letih tako rekoč v izključni rabi, s pojmom protirevolucija, ki je avtorjeva

interpretativna iznajdba in za katero očitno meni, da ima večjo demokratično težo in manj navaja na dejansko kolaborativno prakso.

Najbolje je to vidno že v samem naslovu poglavja »Slovensko domobranstvo kot udarna sila protirevolucije«. In še podkrepljeno, če v njem preberemo (str. 378), da je dobil organ, ki je dal pobudo za »ostvaritev in (sic!) enotne in (sic!) brezkompromisne antikomunistične fronte«, ki jo je treba z vsemi silami podpreti in ki mora (!) biti legalna in do okupatorjev lojalna (!), ime Protikomunistični odbor. Iz knjige vidimo, da je Protikomunistični odbor s tem imenom dejansko nadomestil presahlo Slovensko zavezo in potem vodil vso dejavnost organizatorjev »manjšega zla«, kolaborantov, še vse tja do konca leta 1944. Šele tedaj je stopil na njegovo mesto organ z imenom Narodni odbor, kar naj bi bolj ustrezalo miselnosti zaveznikov, pred katere bo treba stopiti ob koncu vojne. Ob vsej obširnosti svojega besedila Mlakar končno pozabi omeniti, da je mrtvorojeni otrok Narodnega sveta, »taborski parlament«, sploh opustil vsako omenjanje antikomunizma. In da se še ni domislil protirevolucije (kot svojega cilja). To je prepustil današnjemu času.

Podobno je z zgodovinskim izrazom »bela garda«, »belogardizem«. Mlakar ga enkrat omeni in tudi komentira, češ da je v rabi OF in KPS rojen kot spomin na izrazoslovje ruske revolucije. Ne pove, da je bila bela barva kot politična oznaka v krogih SLS popularna že iz tridesetih let, ko so se njeni privrženci navduševali nad »belo Španijo«. Mlakar se zgodovinskega izraza »bela garda« skrbno izogiba, četudi bi lahko oživil duha časa in olajšal razumevanje dejstva, da je general Rösener prvi hip hotel prav z njim krstiti Slovensko domobranstvo. Navsezadnje ne bi bilo treba – z antropološkega stališča – podcenjevati niti dejstva, da so partizani domobrance imenovali tudi »belčki«. Z mnogopovednim deminutivom, ki je odstopal od skoraj uradnih »švabobrancev«.

V sklopu deskriptivnih poglavij o Slovenskem domobranstvu izstopa prikaz nastanka in političnih razlag proslule domobranske prisega. Zbir povojnih tolmačenj prisega je pač največji kuriozum iz zgodovine

druge svetovne vojne na Slovenskem in v tem smislu sodi to besedilo v njeno antologijo. Poglavitni Mlakarjev sklep glede prisege je, da »torej predvsem opredeljuje protirevolucionarni boj ter s tem tudi državljansko vojno« oz. »da je torej šlo predvsem za zavezo [Nemcem] o oboroženem kontrarevolucionarnem boju«. (str. 324, 328) Spet je treba reči, da so izrazi protirevolucionarni oz. kontrarevolucionarni boj in državljanska vojna v razpravo vneseni ex post, da jih v prisegi ne najdemo, da tu nastopa, če smo ironični, le solidni stari, nacistom domači antikomunizem. Kdo bi jim pa smel kaj črhiniti o državljanski vojni pod nemško oblastjo ali o revoluciji v njenem območju? Izraz tolovaji (za nemški Banden), o katerih je z vsem prepričanjem govorila domobranska propaganda, je bil izumljen ravno kot negacija obstoja državljanske vojne po mednarodnem pravu.¹⁶ Izvirni prispevek Borisa Mlakarja k debati o prisegi je njegova zavrnitev partizanskega letaka »Domobranci!«, češ da napačno prikazuje, da bi morali domobranci boj proti zaveznikom, ki so ga obljubili v prisegi, bojevati tam, »kjer bo smatral Hitler za potrebno«. Mlakar pravi: »Izhodišče je bilo napačno, saj je na podlagi dokumentov ter tudi vzdušja ob pogajanjih za statut oziroma prisego moč z gotovostjo trditi, da je bilo domobranstvo zamišljeno zgolj za uporabo na Slovenskem (sic!), na kar so pristale tudi nemške oblasti.« (str. 325–326) Tu je pač treba opozoriti, da so Nemci slovenskemu glavnemu štabu NOV že 19. decembra 1943 ponudili in nato na pogajanjih v Mokronogu obljubljali, da bodo domobrance poslali na vzhodno fronto, če bi slovenski partizani sklenili z njimi dogovor o nenapadanju v smislu delitve ozemelj pod nadzorom ene in druge strani, še posebno pa mirovanje ob železnicah in najpomembnejših cestah. Glavni štab NOV Slovenije je o tem obvestil vrhovni štab NOVJ in dobil potrdilo o pravilnosti svojega odklonilnega stališča. Podatek o tem je najti pri Metodu Mikužu, a postal je potem znan in upoštevan na zavezniških konferencah, ker ga je 27. aprila 1944, ko se je črnilo na domobranski prisegi šele sušilo, vnesel britanski podpolkovnik Peter

¹⁶ Ali je že raziskano, kdaj so upravičevalci kolaboracije v Ljubljanski pokrajini začeli z njo uporabljati izraz državljanska vojna?

A. Wilkinson v svoj znameniti (pač ne med kolaboranti) »Memorandum o vstaji v Sloveniji«.¹⁷ Mlakar o tem ne govori, ne po Mikužu, ne po Wilkinsonu, ne po Bibru, ki je memorandum našel in Slovencem prvi objavil. Avtorji omenjenega letaka so pač vedeli, o čem govorijo.

Že proti koncu knjige, v razdelku »Nekateri mednarodnopravni vidiki«, Mlakar bralca preseneti, ko kar tako mimogrede izreče, da njegovo dolejš tako apodiktično izvajanje o državljanski vojni ni kaj dokončnega, ampak »naša delovna hipoteza« (str. 415). Brez omahovanja še reče, da »pravna stroka še ni pristopila k resni analizi te zares zapletene problematike«, a bo, če se bo vprašanja lotila, verjetno »ugotovila objektivno in pravno stanje kolaboracije«! Torej so njegove »revolucionarne« teze vendarle še odprte za diskusijo in smo se brez potrebe razgrevali ob njih!? Zdi se, da je tu storil nekaj, da bi zavaroval svojo kredibilnost zgodovinarja, ki pač nikoli ne more res vedeti, kakšna je zadnja resnica. To ni napačno in tudi prav ima, ko ugotavlja zamudo pravne stroke. Svoje lastne (hipo)teze pa hoče zavarovati z opozorilom, da bo ta stroka »morala ob tem hkrati odgovoriti na vprašanje, ali je pri tem obstajal tudi 'hudobni naklep' škodovati slovenskemu narodu« (str. 425). Spet smo pri nezgodovinarskem gledanju, da ni odločilnega pomena dejanje in njegov učinek, temveč misel, ki je dejanje sprožila. Tukaj je treba najprej opozoriti, da tudi brez izreka pravne stroke stoji zgodovinsko

¹⁷ Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, knjiga III., Ljubljana 1973, 227–228. – Thomas M. Barker, Socialni revolucionarji in tajni agenti. Ljubljana 1991; Wilkinsonova spomenica, str. 115–149. – O pogajanjih na temelju pričevanja Franca Kopiča v: Natalija in Franc Šetinc, Hišica nad Krko. Vojna v otroških očeh, Ljubljana 2002, 100–101. Sam sem po Mikužu o tem govoril v letu 1995 v Mariboru na posvetu o kulturno-moralnih razsežnostih NOB, kot o dokazu, da je šlo NOVS predvsem za boj proti okupatorjem, ne za uničenje domobranstva (revolucijo). »Častiti kolaboracijo – podlaga za prihodnost?«, prva objava v Delu, 4. 3. in 22. 4. 1995. Zatem me je akademik Anton Trstenjak opozoril, da prvi prinašalec nemškega predloga v Mokronog ni bil priletni profesor s pravne fakultete Stanko Lapajne, kakor je ime razumel Mikuž, marveč znatno mlajši odvetnik istega imena dr. Stanko Lapajne, aktivist OF. To mi je potrdila njegova hči ga. Jelka Lapajne, ki je povedala, da je njen oče umrl 4. februarja 1945 za pegavim tifusom v Dachau, kamor so ga Nemci odvedli v času interniranja ing. Janka Mačkovška in drugih, konec poletja 1944. Zapis pogovora z Jelko Lapajne z dne 24. januarja 1996 hranim.

dejstvo, nič kaj zapleteno, da je bila pravna podlaga odporniškega gibanja OF-KPS, slovenske NOB, vedno povezana z mednarodno priznano kontinuiteto jugoslovanske (slovenske) države. Vladni slovenski predstavniki v zavezniški tujini tega gibanja niso nikoli zanikali kot tej državi lastnega, četudi ga politično niso podpirali. In obratno, čeprav bi bili politično gotovo raje pomagali svojim ljudem, ki so se odločili za kolaboracijo, njihovega prizadevanja niso v zavezniški tujini mogli nikoli priznati kot jugoslovanski (slovenski) državi lastnega, mogli so le poskušati te ljudi iztrgati iz sovražnega vojnega tabora – a do konca vojne zaman. K navedeni Mlakarjevi zahtevi pa je treba dostaviti, da prihaja vprašanje o »hudobnem naklepu« v poštef pri sodni razpravi posameznikom, kar zgodovinopisje ni, pa tudi rešeno je že samo po sebi s tem, da so se organizatorji kolaboracije odločali po svojem videnju v izbiri med večjim in manjšim zlom. Vedno zlom. Tudi za narod.

Povzetek novega poglavja o vrnitvi domobrancev teži k nedokazani tezi, da je bila vrnitev (izročitev) »disidentskih beguncev« sestavina nekakšnega neposrednega sporazuma »krajevnih« britanskih vojaških oblasti z navzočimi »jugoslovanskimi enotami« o umiku le-teh na staro mejo. Boris Mlakar v celem prikazu ignorira diplomatsko korespondenco med vladami Jugoslavije, Velike Britanije in ZDA o umiku enot Jugoslovanske armade na staro mejo, v kateri govorijo sicer o plenu, o vprašanju pobeglih kolaboracionistov pa niti besede, in iz katere je razvidno, da je šlo za sklep vlad, ne za lokalne dogovore. Te publikacije ni v Mlakarjevem seznamu literature.¹⁸ Za več besed o Britancih, ki so v teh vojaških beguncih videli kvislinge in v skladu s tem z njimi tudi ravnali, ni prostora.¹⁹ Zadostuje naj, da preberemo, kaj o problemu izreče profesor France Martin Dolinar z vidika prava in druge svetovne vojne: »Domobranci sami in njihovi simpatizerji prikazujejo Slovensko

¹⁸ [Fran Zwitter], Documents on the Carinthian Question, Ministry for Foreign Affairs of the FPR of Yugoslavia. Beograd 1948, dokumenti 15–23, str. 37–52.

¹⁹ Tu bi Mlakar moral vsaj omeniti razpravo Thomasa M. Barkerja, A British Variety of Pseudohistory. V: Günter Bischof, Stephen E. Ambrose, ur., Eisenhower and the German POWs. Louisiana State University Press, Baton Rouge and London 1992, 183–197.

domobranstvo kot legitimen oborožen upor proti komunistični revoluciji. Oborožen upor proti oboroženi revoluciji je z vidika mednarodnega prava nedvomno legitimna pravica ogroženega, ki ima pravico zavarovati svoje življenje in svojo posest. Jedro problema slovenskih domobrancev pa je v spletu okoliščin druge svetovne vojne. V času, ko se je celotna Evropa združila v boju proti fašističnemu in nacističnemu nasilju, je seveda pravno in moralno vprašljivo kot 'manjše zlo' sprejeti orožje od okupatorja in se na njegovi strani boriti proti komunizmu. S tem so dejansko domobranci v očeh protinacistične evropske in ameriške koalicije podaljševali in do neke mere krepili moč nacističnega vojaškega stroja. To dejstvo je postalo usodno za oceno domobranskega gibanja na Slovenskem v očeh zahodnih zaveznikov /.../«²⁰

Dobro je, da je knjiga zasnovana in pisana kot zagovor ljudi, ki so zaznamovani z domobranstvom. Vsem daje misliti, ker jo je napisal v tej temi najbolj udomačen in strokovno specializiran zgodovinar. Kot zagovor jo bodo radi in brez odpora brali tudi somišljeniki domobranstva. Toda branje knjige Borisa Mlakarja jim ne bo samo uteha, ampak jim bo v veliki meri posredovalo tudi zadevno zgodovinsko snov. To lahko ugodno vpliva na odprtost duha za premislek. Morda bo komu lažje uvideti, kakšna sta bila narava in učinek iskanja »manjšega zla« pri okupatorjih – te največje blodnje v slovenski zgodovini. Vsak naj svoje vzame nase, za to svoje naj ne obtožuje drugih, pa imamo Slovenci upanje, da bomo kdaj res stopili v »čisto in jasno ozračje prihodnosti«, kakor si ga je želel Edvard Kocbek. In bi si ga najbrž želel slehernik.

Prispevki za novejšo zgodovino, XLIV – 2004

²⁰ Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces. Ljubljana 1996, 288.

31.

O soslednosti novejšje zgodovine Slovencev in primerjava z angleško »Glorious revolution«

Minilo je desetletje, odkar sem sodeloval pri posvetu, na katerem smo razpravljali o dogajanju na Slovenskem v letu 1941.¹ Nikakor nimam namena podajati primerjav s tematsko sorodnim posvetom Inštituta za novejšjo zgodovino »Slovenci in leto 1941«. Zaradi udeležbe na prvem štejem, da smem upravičeno predstaviti nekaj svojih pripomb. Ob tem pa skušam nakazati še svoj pogled na vprašanje, ali moremo zgodovinarji na Slovenskem najti v naši zgodovini 20. stoletja razgledišče, ki bi nam olajšalo uzreti njeno sekularno strukturo.

Mislim, da je zgodovinarju, zlasti tistemu, ki je usmerjen v »novejšo« zgodovino in zato nenehno izpostavljen vplivom sodobnih političnih polemik o teh ali onih spornih ali pa, recimo, zaslužnih odločitvah v preteklosti, koristno vedno znova premišljati o tem, kaj je pravzaprav njegova osnovna naloga. Dobrih nasvetov različnih avtoritet mu pri tem sicer ne manjka. Meni pa se vendar zdi vredno spoznati še enega, ki sem ga nedavno prebral tako rekoč post festum (če pomislim na že porabljena desetletja svojega zgodovinarskega dela) v knjigi pokojnega A. J. P. Taylorja iz leta 1957 o »dissenterjih« (načelno in praktično drugače mislečih osebnostih v zgodovini britanske zunanje

¹ Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani [uredili Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer, Janko Pleterški]. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1991.

politike). Takole je povedal: »Prav gotovo ne bom izgubljal časa za dokazovanje, da so imeli »dissenterji« prav, konvencionalna zunanja politika pa ne. Naloga nas, zgodovinarjev, je, da nasprotja iz preteklosti znova oživljamo, ne pa da tarnamo nad razsodbo, ali da bi si želeli drugačne. Zelo me je začudilo, ko mi je moj stari mojster A. F. Pribram, veliki historik, v tridesetih letih dejal: 'Še vedno ni odločeno, ali bi bila habsburška monarhija mogla najti rešitev za svoje nacionalne probleme.' Kako bi mogli mi odločati o nečem, kar se ni zgodilo? Bog sam ve, da imamo dovolj težav že s tem, da uvidimo, kaj se je zgodilo. Dogodki so odločili, da Habsburgi niso našli rešitve za svoje nacionalne probleme; to je vse, kar vemo ali kar nam je treba vedeti. Kadar koli preberem frazo, 'prepustimo zgodovini odločitev o tem, ali je ta ali oni ravnal pravilno', knjigo zaprem; pisec se je premaknil iz zgodovine v domišljijo.«²

Tako zavarovan tvegam nekaj pripomb najprej k referatu Janka Prunka. Mislim, da govoriti o »treh agresivnih totalitarističnih režimih« v Evropi pred drugo svetovno vojno ni ustrezno iz treh razlogov. Najprej zato, ker sta drugo svetovno vojno sprožili le dve od držav, ki jih ima referent v mislih. – Drugič zato, ker tudi on pri štetju »totalitarističnih« (ali ni ustrezneje govoriti o »totalitarnih«?) sistemov izpušča katoliško stanovskega. Tovrstni režim v Avstriji je bil gotovo pomemben za evropski mir, izrecno zaradi povezav z Italijo tudi za naš mir. Res je ta režim že leta 1938 izgubil tekmo z nacističnim, a gotovo je ravno kot totalitarni marsikoga inspiriral še naprej. Tudi v Sloveniji. O tej temi pove veliko že referat Anke Vidovič Miklavčič. Sploh pa bi bilo o vprašanju četrtega totalitarizma, ki je iz obzirnosti ostal brez imena (izrazu klerofašizem se evrodemokratska historiografija odreka iz vljudnosti, a gre tudi za ideološki pragmatizem), treba kmalu pripraviti poseben posvet za naše razmere. Mednarodni posvet, ki je pred poldrugim desetletjem zelo kompetentno obdelal

² A. J. P. Taylor, *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939*. Panther History, 1969, 16–17.

stranke in gibanja katoliške radikalne desnice v celi vrsti držav, med njimi tudi v »Neodvisni državi Hrvaški«, je namreč izpustil primer Slovenije, ker je prireditelji niso šteli za državo.³ Tu je vrzel, ki še ni izpolnjena, četudi smo medtem dobili dve knjigi Egona Pelikana, ki v novejši zgodovini Evrope tudi ob slovenskem dogajanju zelo ustrezno zaznava »tri velike ideološke sisteme«, poleg komunizma in fašizma-nacizma torej še enega, ki ga referent izpušča. – In tretjič, spomniti se je treba presojo angleške in francoske vlade, ki sta v Sovjetski zvezi kot velesili še vedno videli dedinjo carske Rusije in sta dejstvo, da Sovjetska zveza niti po pogodbi z vlado Nemčije pravzaprav ni posegla čez stare carske meje, ocenjevali kot nekaj, kar ohranja možnost (vojnega) sodelovanja. Referent ne omeni in seveda ne upošteva dejstva, da je bil njegov »agresivni totalitaristični, boljševiski režim« vendarle pomemben tudi za protifašistično in protivojno javnost in dejavnost Evrope. To je nazorno že iz referata Petra Vodopivca, ko navaja pojasnilo pokojnega Frana Zwittera.

Janko Prunk se dotika tudi razvoja v Sloveniji, vendar ob papeških enciklikah ne pove, da se je jugoslovanska Slovenija uvrstila med dežele, kjer so encikliko *Quadragesimo anno* (1931) v katoliški politiki sprejeli kot uradno protisocialistično deklaracijo in odobritev ekonomsko korporativističnih načrtov in kjer jo je v tej politiki, skupaj z malo poznejšo protikomunistično *Divini redemptoris*, zlasti njena radikalna desnica uporabljala z geslom »enciklika od prve do zadnje črke«.⁴ To je bilo politično orožje proti kritičnim duhovom v lastnih vrstah, kar je bilo v letu 1941 usodno za vse. Ne pove, da je bilo vprašanje, kako so politično pomembne papeške enciklike uporabili v različnih deželah, bolj kot od Vatikana odvisno od krajevnih političnih in cerkvenih dejavnikov. Da so na primer v ZDA encikliko *Quadragesimo anno*

³ R. J. Wolff, J. K. Hoensch ur., *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. Columbia University Press, New York, 1987. Na zbornik sem opozoril že na posvetu SAZU 1991, obširneje konec 1992 v Delu. Oboje tudi v: Janko Pleterski, Senca Ajdovskega gradca. Ljubljana 1993, 46–48 in 66; v tej knjigi str. 223–224 in 275.

⁴ Slavko Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana 1972, 160.

uporabili v podporo reformističnemu Rooseveltovemu New Dealu.⁵ Omeni sicer posebno vlogo antikomunistične okrožnice v državni politiki ZDA, toda ne povsem točno. Rooseveltova intervencija pri Piju XII. za relativiziranje dozdevne politične prepovedi sodelovanja katolikov s komunizmom oz. komunisti v obrambi pred agresijo držav osi je namreč stekla še pred koncem avgusta 1941, dosti prej kot pa so bile ZDA vključene v vojno, in zadevno pastirsko pismo nadškofa McNicholasa, kot rezultat te intervencije, je bilo objavljeno že 30. oktobra 1941, dober mesec pred Pearl Harbourjem. Izrecno je bilo to pismo – tudi po papeževi nameri – namenjeno vsem državam, ki so se znašle v položaju obrambne vojne, ne le ZDA. Pripominjam, da je bila vsa stvar slovenskemu zgodovinarju neznana, dokler je nisem dokumentirano prikazal v letu 1992. Takrat sem prikazal tudi tisto, kar priča o tem, kako je to vrhunsko papeško pojasnilo o nepolitični naravi protikomunistične enciklike slovenska katoliška radikalna desnica ignorirala oz. zavrnila takoj potem, ko so se bili nanj posredno sklicali »Katoličani v Osvobodilni fronti« v svojem letaku.⁶

⁵ John Coleman, Gregory Baum, Concilium, 1991. V: Znamenje, 1992, št. 1–2, str. 68–72.

⁶ Letak »Katoliški Slovenci« omenja France Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. V: Zgodovinski časopis, 1951, 56–57. – V novejših pregledih akcij krščanskosocialistične skupine v OF za sporazumno nastopanje s Cerkvijo in s katoliško stranko pa ta letak ni upoštevan, četudi je to prvi, najzgodnejši dokument v tej vrsti. Tako manjka v razpravljanju Franceta M. Dolinarja (Rožmanov proces. Ljubljana 1996) v poglavju 7.1 Pisma in opozorila OF škofu Rožmanu, ki sicer govori o teh akcijah po vrsti. Letak je govoril »cerkvenemu vodstvu na Slovenskem« še v prepričanju, da se je tudi ono enako kot Vatikan »postavilo na nepolitično stališče«. Letak ni datiran, je pa datirana reakcija nanj v »stražarski« publikaciji »Slovenija in Evropa« (št. 1, 20. november 1941). To reakcijo je letak sprožil z besedami: »Danes /.../ ko Vatikan ne reče žal besede komunistom, ko škofje in nadškofje v drugih deželah javno govore za sporazum in zvezo s Sovjetsko zvezo /.../« Te reakcije same zase, in teme, se je dotaknil Bojan Godeša v knjigi Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom, Ljubljana 1995, toda ne da bi letak omenil ali uporabljal. Morda je vzrok za to, da je letak v rokopisnem oddelku NUK (Stari letaki do 1945, P II/1327) zmotno datiran v leto 1942. Že France Škerl ga je pravilno omenjal z letom 1941. Da je to točno, priča dejstvo, da ga je italijanska policijska patrulja našla 29. novembra 1941 pri aretiranem učiteljiščniku Milanu Rijavcu. Ta ga je kak mesec pred tem dobil »po skojevski liniji« od dijaka 4. letnika trgovske akademije Badjure in ga v svojem razredu med odmorom glasno prebral sošolcem, ki so pozorno poslušali in

Gre za izjemno pomembno vprašanje v slovenski zgodovini 1941–1945, ki bi že zdavnaj moralo biti na dnevnem redu kakega posveta. Zakaj je ljubljanski cerkveni vrh ravnal v neposrednem nasprotju s politično taktiko Svetega sedeža, ki je bila očitna celemu svetu in ki je v zgodovinopisju (Stella Alexander) dobila ime »modri molk Vatikana«, italijanska fašistična diplomacija pa jo je Vatikanu že tedaj očitala kot »mutismo«? Da ne bo spet pomote: ne gre za spotikljivi molk o Hitlerjevem preganjanju Židov, ampak za to, da Vatikan v trenutku, ko je os napadla Sovjetsko zvezo, kljub nujnim pozivom s te strani ni hotel črhiniti besede ne o komunizmu ne o okrožnici Pija XI. Divini redemptoris iz leta 1937, da ne bi upravičeval izrabe katolištva za podporo »protiboljševiški križarski vojni« (izraz uporabljajo vatikanski dokumenti) po želji Mussolinija in Hitlerja, in da se je tega držal do konca svetovne vojne. Temu nasprotno je ljubljanski škof Rožman omenjeno okrožnico na ves glas in z vsem poudarkom nemudoma vključil med dokaze za nujnost boja proti Osvobodilni fronti itd. Italija in Francija sta imeli na desetine škofov, ki so ravnali različno, in le nekaj jih je podpiralo vojno proti Sovjetski zvezi. O encikliki Divini redemptoris pa je na splošno vladal molk. Mala okupirana Slovenija je imela le enega poslovno sposobnega škofa. V njegovi škofiji pa je bilo sklicevanje nanjo, kot na najvišjo cerkveno in neposredno obvezno politično zapoved, alfa in omega vsega snovanja in ravnanja, ves vojni čas.⁷ Ali ni bil tukaj ravno s tem že konec poletja 1941 začet tisti bojni pohod,

tudi odobraval. Nato ga je skrtil med pole zgodovinskega atlasa v svoji torbi in ga tam pozabil ... Med zaslišanjem na policiji se je izmotaval, da se mu letak ni zdel sumljiv, saj so na njem podpisani »katoličani«, ki gotovo niso nič nevarni. Zaradi letaka je italijansko vojaško sodišče sredi januarja 1942 Milana Rijavca obsodilo na 20 mesecev zapora. (Izjava Milana Rijavca, akademskega slikarja, 5. 6. 2000 avtorju) – Letak je zanimiv tudi po svoji širši argumentaciji in zato, ker omenja, da je Osvobodilni fronti nasprotno »narodno vodstvo« izdalo, menda oktobra, dva letaka, v katerih »poziva na križarsko vojno proti komunistom in proti Rusiji«, in da iz enega od njih navaja odlomke.

⁷ »Tukaj ni potrebno, da bi nadrobno razlagali to mesto [enciklike], ki so z njim desničarski zagrizenci med osvobodilno borbo besno udrihali po glavah tistih, ki niso enako fanatično kakor oni nastopali proti Osvobodilni fronti,« je 1952 o stvari povedal dr. Janez Janžekovič. Gl. op. 32.

ki se je po koncu vojne tako grozovito iztekel za ljudi, z njim izročene tveganju vojaške kolaboracije? Sam škof Rožman je po dobro znanem pričanju Antona Trstenjaka odločitev za orožje pozneje, v ZDA, obžaloval. Zdaj se ve tudi, kako je to kolaborativno slovensko vojskovanje že 9. marca 1947 Rožman sam označil v osnutku nekega pisma: »Koliko pohujšanja je bilo – za medvedovo kožo, a medved še živi in bo, kakor vse kaže, živ ostal.«⁸ Lovci na medveda, torej!

Zgodovinsko raziskovanje tega vprašanja je res nekaj nujnega, in to že za obdobje leta 1941, ko je šlo za vnaprejšnje, apriorne, ideološke odločitve, kmalu nato tako usodne za narod. O »modrem molku Vatikana« vlada pri nas vztrajni tudimolk. Zakaj? Referent o tej temi na posvetu ni navedel nobenega dela, ne tujega ne slovenskega, ampak se je le na kratko sklical na neki nepopolni naslov: »Atti diplomatici del Vaticano«. S tem naslovom je najbrž mislil na tistih enajst knjig dokumentov o zunanji politiki Svetega sedeža v drugi svetovni vojni, ki so v izvirni izdaji naslovljene »Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale«. Zakaj takšen odnos do problema, ki je za Slovence osrednjega pomena in očitno tudi najkočljivejši?⁹

Prav zato je k tej temi umestno navesti še en podatek iz svetovne zgodovine. Rooseveltovo pismo papežu 3. septembra 1941 ni njegov prvi poskus, da bi koga odvrnil od oboroženega antikomunizma in ga pripravil do skupnega nastopanja s komunisti v obrambi države pred

⁸ Povedal dr. Avguštin Malle, zgodovinar iz Celovca.

⁹ Iz tega stvarnega razloga hočem tukaj vsaj sam (okrajšano) navesti bibliografijo svojih spisov k temi: Pleterski, Senca Ajdovskega gradca, pogl. 4, 5, 7 (v tej knjigi pogl. 15, 18, 19), 8 in 9; Slovenci v vatikanskih dokumentih, Grafenauerjev zbornik, 1996; o knjigah: Claudia Pavoneja oz. Roberta A. Grahama, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996 in 1999; o knjigi T. Griesser Pečar, F. M. Dolinar Rožmanov proces, v: Delo, 4. 1., 11. 1. in 1. 2. 1997; Cerkev in država v okupirani Sloveniji 1941–1945, v: Država in cerkev : izbrani zgodovinski in pravni vidiki : mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001 = State and church : selected historical and legal issues : international conference, June 21 and 22, 2001 [ur. Alenka Šelih, Janko Pleterski]. – Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 191–204 (nemška verzija str. 507–522).

agresorjem, zvezanim s fašistično osjo. Na Kitajskem sta se proti japonskim napadalcem že pred izbruhom vojne v Evropi bojevala Čankajšek in Mao Cetung, toda bojevala sta se tudi drug proti drugemu. Če mu je kdo z zahoda to odsvetoval, je Čankajšek odgovarjal: »Japonci so bolezen kože, komunisti so bolezen srca. Oni govore, da mi hočejo pomagati, v resnici pa me hočejo samo spodnesti.« Roosevelt, ki je čutil utrip ZDA, pa mu je poleti 1940 po posebnem odposlancu Lauchlinu Currieju postavil retorično vprašanje: »Vaši komunisti se nam zdijo bolj podobni socialistom. Gotovo bi mogli sodelovati z njimi?«¹⁰ Ameriški predsednik je tedaj že izmeril, kaj in kje je v razvijajočem se svetovnem spopadu glavna nevarnost in komu se v spopadu z njo ne kaže odreči kot zavezniku. Glede komunistov samih je očitno spodbujal smotrno upanje. Podobno kakor proti koncu vojne Winston Churchill, oktobra 1944 v Moskvi, po dogovoru s Stalinom o razmejitvi območij vplivanja v Evropi.¹¹ In celo podobno viziji našega Alojzija Kuharja, katoliškega duhovnika, napisani 8. maja 1945 v Londonu, za katero smo izvedeli šele leta 2002.

Ta pomembni slovenski katoliški politik in časnikar je prihajal v stik z idejo komunizma tudi prek svojega brata in tako med vsemi takšnimi našimi politiki najbrž na najbolj izvirno človeški, ne izključno ideološki način. Tistega dne si je naslikal upanja polno podobo. Sovjetska skupnost, ki je slovanska, naj postane slovanska še po zavesti, njen socialni gospodarski red, ki je v glavnih temeljih že sam krščanski, naj postane to tudi zavestno. Slovenci pa naj svoje duhovne moči uporabijo za to, da se vlije krščanska duša socialnemu redu, kateremu pripadajo vsi slovanski narodi.¹² Svojo diagnozo, zakaj je bil up Prežihovega Lojza prazen, začenja Janez A. Arnež z generalno ugotovitvijo:

¹⁰ Richard Collier, 1940 – The World in Flames. Penguin, Harmondsworth 1980, 188–189.

¹¹ Lloyd C. Gardner, Spheres of Influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta. »John Murray«, London, 1993. – Glej navedek v op. 9, poročilo o knjigi v Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, str. 283–287.

¹² Janez A. Arnež, SLS Slovenska ljudska stranka. Slovenian people's party 1941–1945. Ljubljana, Washington 2002, 401–404.

»Trenutne sanje so hitro utonile v svetu cinične svetovne politike.« Seveda je ta izkušnja izničila tudi utvare Roosevelta, Churchilla in tudi drugih o mogoči konvergenci sistemov. Toda, ali gre pri tem res izključno za demonično krivdo komunizma, kakor to velja danes? Arneževa knjiga s svojo pripovedjo o neuspešnih prizadevanjih Alojzija Kuharja, Franca Snoja, Izidorja Cankarja za rešitev slovenskih domobrancev odpira možnosti za razmislek.¹³ Seveda se strinjam z mnenjem Janka Prunka, da je treba merila jemati tudi v zgodovinopisju na zahodu, ki ni bilo pod vplivom režimov realnega socializma, tudi našega samoupravnega ne. Pripominjam le, da to zgodovinopisje, ki naj bi bilo po Prunkovem menda že samo po sebi demokratično, žal vse premalo pozna probleme malih evropskih narodov, da o merilih, uporabnih za specifiko slovenske zgodovine, niti ne govorim. Zdi se mi, da si bomo s temi evropskimi merili pomagali šele takrat, ko bomo svojo specifiko znali sami dobro pojasniti sebi in drugim. Ne zamujamo dosti. Nemčija je potrebovala 40 let, da je uradno uvidela, da je 8. maj 1945 dan njene osvoboditve od Hitlerja.¹⁴ Danes pa svoje duševne stiske iz let denacifikacije marsikdo blaži z vnetim obračunavanjem s komunizmom v Nemški demokratični republiki (Vzhodni Nemčiji). »Liebesleben der Hyänen« je zapisano v knjigi, v kateri je objavljen intervju z zgodovinarjem našega rodu, profesorjem Walterjem Markowom, človekom, ki je prebil 11 let v nacističnih kaznilnicah zaradi zavračanja nacizma.¹⁵ Avstrija glede 8. maja 1945 še danes ni razjasnila stališč. In Italija?

¹³ Žal je Arnež prezrl pričevanje Antona Trstenjaka o tem, kako so domobranci Snojeve-
mu sinu podtaknili ponarejeno očetovo pismo, da bi preprečili njegov pozitivni odziv
nanj. Glej Tone Sušnik, Zbornik o dr. Alojzu Kuharju. Kotlje 1993, 40–45 (44).

¹⁴ Fritz Petrick, ur., Kapitulation und Befreiung. Das Ende des Zweiten Weltkriegs in
Europa. Münster 1997. – Gradivo s konference, ki jo je priredila februarja 1995 ber-
linska »Gesellschaft für Faschismus- und Weltkriegsforschung«. Glej zlasti prispevek
prof. Gerharta Hassa iz Berlina (Kontroversen bei der Bewertung des 8. Mai 1945 in
der neuesten deutschen Historiographie) in razpravo prof. Gerharda Botza z Dunaja,
ki obravnava Avstrijo, tudi v primerjavi z drugimi, »resnično okupiranimi«, deželami
vzhodne in jugovzhodne Evrope.

¹⁵ Dr. Janko Prunk se je pokojnega Markowa lepo spomnil v Zgodovinskem časopisu.
Omenjenega predsmrtnega pogovora z njim pa se v Ljubljani ni dalo objaviti niti v
zdaj tudi že pokojnih Razgledih.

Niso redki, ki bi radi rehabilitirali Mussolinijevo Socialno republiko iz let 1943–1945 kot braniteljico časti Italije. Za soglasje so vprašali celo profesorja Ernesta Nolteja, očeta nemškega »historikerštrajta«, da bi jim potrdil enačenje komunizma z nacizmom. Pa ni bil ravno ustrežljiv. Komunizem je računal na človeka, na njegovo zmožnost spreobrnitve, je odgovoril Nolte, nacizem pa tega sam ni bil zmožen; človeka, ki ga je štel za nadlogo, je imel za nečloveka. Boljševizem Hitlerju ni bil osovraženi vzorec, bil mu je odvraten zgolj zato, ker ga je zmotno označil za židovski produkt, je rekel Nolte.¹⁶

Tudi zato se je treba vedno znova vračati v trideseta leta, če hočemo razumeti tiste slovenske odločitve v letu 1941, ki so tako rekoč determinirale zgodovinsko pot ljudi in družbe na naših okupiranih tleh tja do konca vojne. Kaj je bilo tisto, kar je odločilo tolikšno in takšno prerazdelitev malih in velikih političnih subjektov, da so se potem leta 1941 pravkar okupirani Slovenci tako dokončno razklali? In kako je bilo mogoče, da so se tisti, ki so se odločili za odpor, zavestno pustili voditi neznatni skupini komunistov, ki jih je bilo še leta 1939 »tako malo, da bi jih vse skupaj lahko spravili v eno majhno umobolnico«, kakor so to drastično izrazili »mladi borci«, grupacija političnega katolicizma z najbolj vidno totalitarno tendenco, poleg »stražarjev«?¹⁷ Mislim, da je to vprašanje tisto, ki vznemirja in (neizgovorjeno) nosi raziskovanje Petra Vodopivca o (dis)kontinuiteti moči ideje in politike ljudske fronte.

Moram reči, da sem se že ob referatu Bojana Godeše¹⁸ leta 1991 spraševal, kaj pravzaprav pomeni dokazovanje, da ni kontinuitete med ljudskofrontnimi prizadevanji in (uspešnim) podvigom komunistov z

¹⁶ Mario Scialoja je svoj pogovor z Ernstom Noltejem, naslovljen: »Io, post-revisionista«, podnaslovil s komentarjem: »È stato sempre uno studioso di destra. Ma oggi dice: i bolscevichi non furono come i nazisti. E spiega il perché.« V: *L'espresso*, 25. 1. 2001, 89–90.

¹⁷ Mi mladi borci, 1939/40, str. 46. Navaja Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor 1997, 109 oz. 95.

¹⁸ Bojan Godeša, Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja, Ljubljana 1991, 69–85.

osvobodilno oz. 'protiimperialistično' fronto. Šele zdaj, ko to dokazuje tudi referat Petra Vodopivca, ko dodaja podatke, ki govore, da že v letih prvih ljudskih front ne v Franciji, ne v Španiji in tudi ne v letih ljudskofrontnih poskusov v Sloveniji te politične zveze niso bile tako uspešne, kakor se je trdilo in mislilo do sedaj, se mi zdi, da sem doumel, za kaj pri tem pravzaprav gre. Pač trde glave, pa še žlahtnič ne.

Čudil sem se namreč zato, ker se mi je zdelo, da smo tu enakih ali vsaj zelo podobnih misli. Celo glede učinkov dejstva, da je jeseni 1939 KPS opustila protinacistična in protifašistična gesla. Kakor v zanikanje te moje domneve o podobnosti misli se Peter Vodopivec v svojem razpravljanju večkrat tako izrecno razmejuje od »večine« zgodovinarjev, od »dosedanje zgodovinske literature«, od »dosedanjega zgodovinopisja in v njem prevladujočega mnenja«, da je jasno, da neka pomembna različnost mora obstajati. Njegov sklep se tu glasi: »Prav dejstvo, da je bilo narodnoobrambno in protifašistično razpoloženje mnogo širše in množičnejše od kroga privržencev 'ljudske fronte', pa pojasnjuje tudi široko podporo, ki je bila leta 1941 na Slovenskem deležna ideja Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte.« Kontinuitete v komunistični politiki [in zaradi nje] med Ljudsko fronto in OF ni, obstaja [le] zveza med narodnoobrambnim in protifašističnim gibanjem ter idejo upora proti okupatorju. In [le] na tem so – spričo nerazumevanja in neznanja obeh velikih slovenskih strank – »lahko komunisti [ki so to zvezo vsekakor razumeli in jo znali politično udejanjiti] leta 1941 utemeljili OF«. Tako.

Jaz si še vedno domišljam, da sem – četudi z veliko manj znanja o tridesetih letih – v bistvu povedal isto, če ne prej pa vsaj leta 1985 v svoji sloviti »bibliji revolucionarnega jugoslovanstva«, predvsem v poglavju s takrat nekoliko izzivalnim, danes pohujšljivim naslovom »Kontinuiteta v odnosu KPJ do narodov – dejavnik stabilnosti revolucionarnega učinka«. ¹⁹ Kot rečeno, pa zdaj menda že razumem, kje

¹⁹ Janko Pleterški, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd 1985, 350–368; Janko Pleterški, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana, 1986, 272–286.

gre pri poudarjanju diskontinuitete za revizijo dosedanje zgodovinske podobe. To novo videnje očitno zanika možnost, da bi KPS bila ali mogla biti sploh kaj zaslužna za nastanek tiste res veličastne moči narodnoobrambnega in protifašističnega četa Slovencev, ki sta se izpričala po sovražnem napadu v letu 1941 z akcijo OF.

Menim, da to videnje pravzaprav ni posebno novo. Že do sedaj je bilo jasno, četudi tega ni nihče poudarjal, da neke stvariteljske zaslужnosti KPS za takšno zavest resnično ni bilo in ni moglo biti, tudi v kritičnih »tridesetih« letih ne. Drži pa dejstvo, da je komunistično gibanje že zdavnaj zaznavalo obstoj politične in stvarne moči narodov v gibanju za svobodo in da si je tudi zaradi tega spoznanja že vsaj od skupščinskih volitev leta 1923 prizadevalo najti v slovenskem narodnem gibanju svoje mesto. In ni res, da bi bil internacionalizem, ki so mu ga nacionalisti precej neizvirno nenehno očitali, pri tem ovira. Seveda je dejstvo tudi to, da je komunistična stranka Slovenije oz. Jugoslavije po letu 1945 pretiravala s hvaljenjem svojih narodnoosvobodilnih dejanj, vemo pa tudi zakaj. Toda tista teza, da je slovensko meščanstvo, ki je po evropskih merilih pričakovani tvorec samostojne slovenske liberalnodemokratske družbe, svojo vlogo tukaj najprej zamudilo, nato pa še zapravilo, kljub tej samohvali komunistov po mojem mnenju ni le njihova bedasta floskula. Če se omejimo samo na vprašanje pravočasnosti, je rzsodba zgodovine izrečena nedvoumno. Kaj šele glede vseh drugih vprašanj.

Razpravo bi se dalo smiselno razširiti v evropskem (prostorskem) in v tematskem smislu. Tematsko jo zanimivo širi že referent sam, ko ugovarja tezi Françoisa Fureta o doseženi komunistični instrumentalizaciji antifašizma, pri čemer sam očitno razlikuje ožji, »ljudskofrontni« antifašizem (na katerega vplivajo komunisti) od širšega, protifašističnega gibanja kot takšnega, ki se vplivu komunistov izmika. Da bi se o tem dalo razpravljati tudi pri nas, nakazuje že referat Jerce Vodušek Starič, ki govori pravzaprav o pojavu nekačšnega »anglofilskega« antifašizma pri nas. In dalje. Da je zlasti med

Primorci obstajal antifašizem že precej pred pojavom kominternske ljudskofrontne zamisli, in to iz prvinsko narodnoobrambnih pobud, mimo komunističnih (saj so imeli komunisti v Italiji do narodnih pobud celo občutne razredne pomisleke), je pokazalo delo Milice Kacin Wohinz, ki je zelo odmevalo v javnosti. Žal je v tej javnosti danes popolnoma izpuhtelo vrednotenje drugega učinka istega narodnostnega problema, namreč pojav »narodnostnega boljševizma« med Primorci pod oblastjo sprva še nekoliko liberalne Italije, o katerem je kompetentno pisal Dušan Kermavner. Tudi ta pojav je bil antifašističen, vendar je s tem imenom zaživel šele v ljudskofrontnih letih. K tej temi bi se dalo pritegniti tudi opažanje, da imena organov in organizacij protiokupatorskega odpora, ki jih snuje Osvobodilna fronta v Sloveniji, ne vsebujejo neposrednega sklicevanja na antifašizem, četudi je gibanje Osvobodilne fronte samo po sebi nedvoumno antifašistično. V tem se je Slovenija vidno razlikovala od drugih delov Jugoslavije, saj je bila pri nas, kolikor se spomnim, za antifašistično imenovana le frontovska organizacija žena – AFŽ. Ali to kaj pomeni? Če da, potem to, da je protifašizem Slovencev, prvinsko oblikovan v narodni obrambi pred sosednimi fašističnimi režimi, ostajal avtentičen tudi v Osvobodilni fronti, da ni postal instrument ljudskofrontne politike KPS. Hkrati pa pomeni, da se tudi KPS sama od svojega prvinskega protifašizma ni oddaljila, ker ji je za vodenje odporniškega boja in za narodno samoodločbo dovolj ustrezal že prvotni, in ji ga ni bilo treba ideološko instrumentalizirati po novem.

Glede na evropski prostor bi se debata o ljudski fronti lahko mimo Francije in Španije razširila vsaj še na Veliko Britanijo. V rokah imam knjigo nekoč dobro znanega britanskega laburista in zgodovinarja G. D. H. Colea, »The People's Front«, iz leta 1937, torej iz časa, ko je bila debata o fronti na višku aktualnosti. Iz knjige, natisnjene interno za »Left Book Club«, je mogoče zaznati, da imamo v Britaniji opraviti z zelo netipično zamisljivo Ljudske fronte in s svojskim potekom prizadevanj za njeno oblikovanje, kar pa je bilo vse najbrž

pomembno za vlogo te velike države v drugi svetovni vojni. Pobudniki ljudskofrontnega povezovanja niso komunisti, temveč levica v demokratičnih, predvsem laburističnih strankarskih grupacijah. Anti-fašizem je tukaj razločno in odločno usmerjen parlamentarno demokratično, nasprotuje vsakršni revoluciji, določa ga pričakovanje, da se bo socializem v Britaniji kmalu uveljavil po demokratični poti. Spoznana glavna nevarnost ni kak domači fašizem, temveč konservativno in protisocialistično usmerjena imperialna vlada, ki omahuje, ko gre za ostro zavrnitev Hitlerjeve Nemčije, grozeče z vojno; vlada, ki niha med toleranco do Hitlerja kot sv. Jurija, ki pokončuje zmaja socializma, in med nezaupanjem do Hitlerjeve Nemčije, ki z morebitno vojno neogibno ogroža britanski imperij. Oboje povzroča protislovno zunanjo politiko: niti trdno zavračanje nemške napadalnosti niti podpora obrambnim zvezam »držav levice« na kontinentu. V notranji politiki pa strah pred vojno lajša konservativni imperialni vladi njen namen, zavirati napredovanje socializma. Ljudska fronta naj se zato v prvi vrsti zavzema za utrditev miru, a v presoji, da se bo vsaka britanska vlada v primeru vojne zanesljivo morala – že zaradi obrambe imperialnih pozicij – postaviti na stran vseh, ki bodo v vojni s Hitlerjevo Nemčijo, ne le Francije in drugih na zahodu, temveč tudi na stran Sovjetske zveze, Stalina na vzhodu. V interesu Britanije pa je vendar, da bi imela v vojni že kar ljudskofrontno vlado, ki ne bo zamenjavala britanskega družbenega interesa z imperialnim. Tako nekako leta 1937.

Danes vsi vemo, da se Britaniji obotavljivost do napadalnosti Nemčije – kljub taktiki »krmiti krokodila« – ni obnesla, vemo, da so imeli vlado ves čas vojne v rokah pretežno konservativci, in vemo, da so tudi oni (Winston Churchill) potrdili presojo pobudnikov za »ljudsko fronto na britanski način«, da bo vojna sama nujno pripeljala do vojaške zveze s »kontinentalno levico«, po ovinku tudi s Sovjetsko zvezo še dovolj zgodaj za srečno zmago nad fašizmom. Preudarki, ki so se v britanski politiki pred vojno artikulirali spričo argumentov ljudskofrontne pobude, so bili pomembni za vlogo Velike Britanije v

drugi svetovni vojni, pa tudi za vse zaveznike v njej, velike in male. Najbrž celo za stališča Britancev do Jugoslavije (Slovenije), zlasti za tista do vojaškega odpora in do vojaške kolaboracije v njej po letu 1941, ne glede na levo in na desno. Celó ne glede na preostanke anglofilskega antifašizma, ki se je izničil v čakaniu na uro zmage s krvjo Britancev.

Tudi pri Slovencih ni v snovanjih Ljudske fronte deloval samo občutek narodne ogroženosti, četudi morda predvsem, ampak je delovala širša motivacija, navzoča v vsej protifašistični Evropi, le da je bila drugod gotovo na prvem mestu. To je bilo generalno vprašanje, kaj je Evropi storiti, če neki tiran zares ogrozi njeno svobodo. Seveda se je to vprašanje v tridesetih letih zapletalo s širokim občutkom tudi liberalnih in socialnih demokratov, obstoječim še izza konca vojne, da je grožnja revolucije z vzhoda nekaj, kar nikakor ni minilo. Med tem generalnim spraševanjem je sicer minevalo ozračje izrecnih simpatij za »novi svet« v Sovjetski zvezi, vendar je v tem minevanju še prevladoval občutek razočaranega pričakovanja vsega dobrega nad nastajajočim občutkom strahu pred totalitarizmom. Kdor danes bere, kot znamenje tega obrata čustev, tisto, tolikokrat navedeno knjigo Andrea Gidea,²⁰ je lahko presenečen. Spreobrnjena pisatelja v Sovjetski zvezi ni zaskrbel kar politični totalitarizem kot tak, temveč ga je navdalo razočaranje nad kakovostjo življenja, in šele v zvezi s tem je občutil nejevoljo ob nekritičnosti sovjetske javnosti do te kvalitete. Gide seveda čuti, da je ta nekritičnost gojena politično, vendar zaradi tega še ne prehaja v kritiko sovjetskega političnega sistema z liberalno demokratičnih pozicij, do evidentiranja obstoječega totalitarizma. Šlo mu je za to, da posvari pred varljivo utvaro o kvaliteti življenja tisti boljšega vajeni evropski svet, ki je bil primerljiv s Francijo, ne za svarilo pred neko temeljno grožnjo. Ta svet je namreč največjo in pravo grožnjo tedaj že bil zagledal v Hitlerju in v njem jo je zaznaval tudi še potem. Ne v Stalinu. Marsikdo

²⁰ André Gide, *Retour de l'U.R.S.S.* Nouvelle revue française, Gallimard, Paris 1937.

je zato v razliki med obema še vedno lahko našel celo razlog za svojo odločitev za komunizem.²¹

Kje najdemo slovensko specifiko? Ne govorim o tem, da gre za izkušnjo življenjske bojazni malega naroda, ki velikim ni znana in jih ne motivira pri njihovih evropsko pomembnih odločitvah. Gre za drugačno posebnost, pravzaprav za dve med seboj povezani posebnosti. Prva je stanovitnost širokega razpoloženja Slovencev, po novem zaznavanega kot ljudskofrontnega, ki je obstajalo ne oziraje se na komuniste in se je navezovalo na izročilo narodnoobrambnega slogaštva še iz starih časov. Ta, ne z ideologijo, temveč z življenjsko nujo naroda pogojena stanovitnost je namreč nekaj, kar je treba izrecno ugotoviti in upoštevati kot slovensko posebnost. Druga posebnost pa je tista, ki vpliva na značaj prve, na politični značaj omenjene stanovitosti, kolikor je ta vzdržala in se ohranila. Kajti ta ohranjena stanovitnost je že sama po sebi, ne da bi to izrazila, vsebovala nesozvočnost z neko novo omejitvijo, kar nedovzetnost zanjo, ki je bila zapovedana po drugi volji. Že pred pojavom Ljudske fronte in njenega protifašizma v evropskem svetu je namreč tukajšnji politični katolicizem, kot najbolj številen slovenski politični tabor, stopil na pot notranjega strankarskega razločevanja v vprašanih družbene usmeritve in osebne svobode. Desnica se je ob tem docela trdno opredelila za stališče, da sta socializem oz. komunizem glavna sovražnika. Izbiranje demokratične Evrope med Hitlerjem in Stalinom glede identifikacije glavnega sovražnika je dočakala že zdavnaj odločena za drugega kot glavnega. Bila je namreč že odločena, da šteje izvirno načelo o zaupanju v zmožnost človeka, da se sam odreši, ki ga je drugi takrat še simboliziral, za absolutno

²¹ Mislim, da je za ponazoritev vredno omeniti impresivni film »Shadowlands« režijserja Richarda Attenborougha po scenariju Williama Nickolsona, v katerem reče v letu 1952 ameriška pesnica Joy Gresham (igra jo Debra Winger) svojemu partnerju, angleškemu pisatelju Oliverju Lewisu (igra ga Anthony Hopkins): »V letu 1938 si bil lahko samo fašist, da bi osvojil svet, ali komunist, da bi svet osvobodil.« – Ali pogled z drugačne ravni. Še v januarju 1939 bi si v primeru vojne med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, po Gallupu, le 17 % Američanov želelo zmago prve in kar 83 % zmago druge. Navaja E. Hobsbawm, *Age of Extremes*, 5. poglavje.

zavrženo. Odločena nedvoumno in neomajno. In tako je z ideološkim argumentom zajezila obstoj ali celo novo širjenje »naravnega« slogaškega razpoloženja med Slovenci kot Slovenci, zdaj poimenovanega kot ljudskofrontno.

Treba pa je opozoriti na nekaj, kar je sicer v temeljnih črtah znano, a česar ne gre niti za hip prezreti, ko razpravljamo o navzočnosti ljudskofrontne misli v dejstvu ustanovitve Osvobodilne fronte. Gre za vlogo krščanskih socialistov. O tem je na posvetu leta 1991 tehtno in prepričljivo razpravljal Stane Kovač, zadnji še živeči vodilni udeleženec dogajanja.²² Najkrajše povzeto: Slovenski krščanski socialisti so že v prvih mesecih leta 1940 videli veliko nevarnost, ki se v vojni pripravlja Slovincem v primeru nemške zmage. Bili so prepričani, da je Slovincem v takšnem položaju nujno potrebna solidarnost. In bili so prepričani, da je treba v nadaljnjem razvoju vojne računati tudi na moč in na pozitivno vlogo Sovjetske zveze, ko gre za male narode, za Slovence. Odbojna politika KPS, izkazana do njih v okviru kominternske taktike po paktu Hitler-Stalin, jim tega prepričanja ni izničila. Zato so se julija 1940, neposredno po Vinjem,²³ odločili sklicati tudi konferenco krščanskih socialistov v Laškem, na kateri so razpravljali o teh vprašanjih in se odločili dati pobudo partiji, da vsi ustvarijo enotno demokratično fronto. Dejansko se je pobuda posrečila. Jeseni 1940 so krščanski socialisti uspešno razpravljali s KPS (s Kidričem) o tem, kar je pozneje nastalo z Osvobodilno fronto. V istem času se je s KPS povezalo tudi demokratično krilo Sokola, toda ločeno, samostojno. Vendar je nastajala zdrava koalicija. Medtem se je zgodilo Društvo prijateljev Sovjetske zveze, vendar po Kovačevem mnenju za to stvar

²² Diskusijski prispevki niso vključeni v zbornik posveta. Na Kovačevo željo sem mu napisal magnetogram, ki ga hranim. Ne vem, ali je bil kdajkoli objavljen.

²³ Na Vinjem je bila julija 1940 tretja pokrajinska konferenca KPS, ki je v navzočnosti Josipa Broza, ki se je prav tedaj vrnil iz Sovjetske zveze, verjetno s svežimi navodili Kominterne, ostro zavrnila nespremenjeno antifašistično stališče slovenskih krščanskih socialistov v drugi svetovni vojni, celo še po »zlomu francoskega imperializma«. – Prim. diskusiji Toneta Fajfarja na posvetih aprila 1966 in novembra 1967, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966–1967, 259–263, 444–447.

ni bilo najmerodajnejše. – Kovač je bil pri tej priložnosti kritičen do praktičnega delovanja nekdanje ljudske fronte v Sloveniji. Ostajala je preveč pri povezavah v vrhu, ni se neposredno povezala z aktivnostjo sindikatov, ne socialdemokratskih ne krščanskosocialističnih, ni izrabila pomembne moči obojih. Pri ustanavljanju Osvobodilne fronte pa so bili pomembni stari stiki vrhov. Krščanski socialisti so bili torej tisti, ki so povezanost z nekdanjo dejavnostjo in usmeritvijo Ljudske fronte kakovostno rešili pred novejšimi slabimi izkušnjami s KPS. Uspešno so jo uveljavili v pobudi, ki je pripravila možnosti za naglo ustanovitev Osvobodilne fronte po sovražni zasedbi.

Mislím, da so stališča in dejanska vloga krščanskih socialistov v vojnem dogajanju močno podcenjena v naših današnjih razpravljanjih o NOB in revoluciji, ki stoje preveč v znamenju enostranskega obračuna z vlogo KPS, in to z merili današnjega časa. Tudi s takšnimi merili pa bi moralo biti priznanje politične vloge in vrednotenje idealnih nagibov krščanskih socialistov večje. Tisti, ki so jih kot katoličane izvrgli iz svojega priznanja, so jim prvi onemogočili, da bi uresničevali tisto, kar je katoliškim Slovencem priporočil sam Boris Kidrič 20. septembra 1941, namreč, »uravnoteženje narodovih sil« v delu za skupni cilj, a seveda, »z upanjem na resnično narodno revolucijo, kakršne Slovenci še nismo izvedli«. ²⁴ Uravnoteženje sil s komunisti? Ravno tega ne, za nobeno ceno! Brez trohe čuta solidarnosti so integralisti obsodili narod, da je moral na svojo resnično narodno revolucijo počakati še celih 50 let, vmes pa preliti kri prek mlinskih koles okupatorjev in doživeti poveljni pomor, ki zanj še nimamo niti pravega pojma ne imena.

Gotovo je bila poleg sovražne agresije in okupacije osrednji in za vso prihodnost Slovenije najpomembnejši dogodek odločitev za oboženi odpor in začetek takšnega odpora v letu 1941. O tem dogajanju govori z vojaškega stališča, ki je pri vsakem vojskovanju pač

²⁴ Slovenski poročevalec, 20. 9. 1941, št. 18. – Reprint, Ljubljana 1951, 133–134. – Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1. knj., Ljubljana 1962, 125–126.

primarno, referat Damijana Guština. O njem nekaj pripomb z vidika nekoliko širše zgodovine. V uvodnem izvlečku avtor zapiše, da je OF svoj oboroženi odpor proti okupacijskim silam opredelila kot način za nacionalno osvoboditev, »čeprav« (»although«) se je začel pod vplivom KPJ (KPS). Ta »čeprav« ne more pomeniti drugega, kot da je bila opredelitev OF politično dvomljiva, pač v luči ponujenega podatka, da je bil oboroženi odpor s strani KPJ »namenjen lastnim političnim ciljem in podpori obrambe Sovjetske zveze«. Nekakšna zabloda naroda, torej? – Pri razglabljanju o pravnem položaju »vstajnikov« pogrešam omembo ekspertize o možnosti zmage na evropski celini, ki jo je Winston Churchill ob nastopu vlade naročil in dobil od britanskega generalnega štaba. Ekspertiza je med tremi obetavnimi načini bojevanja navedla oboroženi odpor v zasedenih zavezniških evropskih deželah.²⁵ Za Britance, ki jim je bilo prvo in najnujnejše vprašanje, kako zmagati v vojni s Hitlerjem, »vstajniki« pravno torej niso bili problem. Pa še nekaj. Avtor na nekem mestu sicer navede za naš primer tako pomembno izjavo jugoslovanske vlade v begunstvu, da vojno nadaljuje, da se torej ne ozira na kapitulacijo oboroženih sil Kraljevine Jugoslavije, toda ne pritegne je k svojemu razpravljanju o pravnem statusu upornikov OF (partizanov). – Ob navajanju zadrževalnih navodil begunske vlade glede odpora ne upošteva podatka, da se je podpredsednik vlade Miha Krek še zadnje dni leta 1941 košatil pred britanskim poslanikom G. Rendelom z dolgim seznamom odporniških dejanj, izvršenih do 17. oktobra 1941 v zasedeni Sloveniji.²⁶ Zadrževalna navodila so bila pač korektura prvotno pozitivnemu stališču vlade (M. Kreka) do odpora. Ni dvoma, da je korekturo izzvala odporniška afirmacija Osvobodilne fronte, ki je bila neprijetna njenim ideološkim in strankarsko političnim nasprotnikom v vladi. –

²⁵ Janko Pleterski, *Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitev o uporu*. V: *Naš zbornik 1996*, Ljubljana 1995, 17–28.

²⁶ Britanski dokument (odkril ga je dr. Dušan Biber) je naveden v: *Slovenski upor 1941*, str. 226, op. 21. – Tam je zapisano, da je »iz zbirke Borisa Mlakarja«. S tem je bila mišljena zbirka dokumentov, namenjenih objavi v zborniku Inštituta za novejšo zgodovino o »nasprotnikih Osvobodilne fronte«. Žal nameravani zbornik še ni izšel.

Zakaj označevati oboroženi odpor OF kot »odpor levega političnega tabora«? Ali ni to netočno, celo krivično do ljudi, ki so v tem dejansko edinem odporu sodelovali kot politično neopredeljeni državljani? In ali ni to odpustek tistim, ki so odpor odklanjali iz preproste sebičnosti, ne glede na levo in desno? In zakaj je treba v angleškem povzetku poleg stvarnega podatka, da se je do konca leta 1941 vojaškim odporniškim enotam pridružilo nad 2000 Slovencev, pristaviti, da je to »*merely* [zgolj] 1,4 per thousand of the total population«? Po katerem in čigavem merilu je bilo njihovo relativno število prepičlo? – Sicer pa referat nazorno pokaže, da je za spoznavanje vojne zgodovine Slovencev prvenstvena potreba raziskovanje ravno vojaške plati dogajanja. Brez tega utegne zgodovinar zabresti v brezizhodna razglabljanja o vprašanju, kakšni so bili skriti motivi za vsa tedaj kontroverzna obnašanja okupiranih državljanov. V tem smislu mi je veliko povedala avtorjeva razlaga dražgoške enigme.

Referat Borisa Mlakarja že s svojim naslovom, »Upor ali kolaboracija – resnična dilema?«,²⁷ izraža namero seči naravnost v srčiko pravkar omenjenih kontroverznih razglabljanj. Svojega odgovora na zastavljeno vprašanje ne ponudi kar naravnost, ampak tako, da obstoj tako poenostavljene vprašanja »v prvih mesecih« sploh zanika. Nato pojasnjuje svoje ugotovitve, v čem naj bi obstajala zapletenost, ki dilemo potiska v ozadje, če je že ne zanika. Na samem začetku okupacije namreč, ko naj bi realno [razen nasilja napadalca] ne bilo še ničesar, ne odpora ne kolaboracije, je bilo treba razmisliti, »kakšen naj bo ta odpor, kakšna naj bo njegova oblika in taktika, kakšna njegova akcijska in kakšna časovna intenzivnost. In na drugi strani, /.../ kakšna in kolikšna naj bo kolaboracija z okupatorskimi oblastmi, da je še dopustna in tudi koristna, če tako sodelovanje sploh lahko poimenujemo z izrazom kolaboracija.«

²⁷ S tem naslovom se morda nehote postavlja v vlogo nekakšnega pandana posvetu »Odpor – nujnost ali ne«, ki ga je pripravil GO Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije 21. in 22. februarja 2001. – Tega posveta sem se udeležil, to omenjam zato, ker tukaj ne bom ponavljal tistega, kar sem povedal tam in je objavljeno v: Borec, 53, 2001, št. 588–590 (tematski zvezek Odpor 1941).

Referent takega imenovanja pravzaprav ne želi uporabiti, niti pozneje ne, ko raziskuje oboroženo »sodelovanje«. To je povedal že dosti pred posvetom na drugem, strokovno pomembnem mestu.²⁸

Vprašanje, ki se ga je referat lotil, seveda ni omejeno samo na prve mesece, temveč spremlja dogajanje do konca leta, na katero se je posvet omejil. Do konca leta 1941 pa je zgodovinski razvoj svoj odgovor že dal. Odpor je že nastopil in tudi kolaboracija je že nastopila in tako se je vprašanje – če si priključimo omenjeno misel A. J. P. Taylorja – že samo po sebi spreverglo v novo vprašanje avtorju samemu, kaj zdaj. Ali gre naprej z zgodovino ali pa se hoče »premakniti iz zgodovine v domišljijo«? Če se odloči za prvo, bi pričakovali njegov opis, kakšen je bil odpor in kakšna je bila kolaboracija. Po vsem, kar preberem v referatu, pa vidim, da Boris Mlakar obstoja kolaboracije ne ugotovi. Kakor da ne gre za svetovno vojno in za državljane jugoslovanske kraljevine v njej. Namesto tega priporoča zgodovinarjem, naj obnašanje »slovenskega establišmenta« le ocenjujejo »v smislu, koliko je njegovo ravnanje koristilo oziroma škodilo interesom prizadetih ljudi in tudi interesom slovenskega naroda v celoti«. Ko razgrne podrobnejša podvprašanja, postavi svoje osrednje metodološko vprašanje: »Kdo je odločilni subjekt, ki postavlja merila za omenjena dejanja, so to sodobniki ali morda nasledniki, morebiti mi, zgodovinarji? So pri tem odločilna moralna, politična ali merila t. i. vsakdanjega življenja? Jih je treba ocenjevati po kratkoročnih ali samo po dolgoročnih učinkih?«

²⁸ Dr. Mlakar v svoji doktorski disertaciji Slovensko domobranstvo od ustanovitve do umika iz domovine, Univerza v Ljubljani, 1999, opredeli vprašanje kolaboracije »v zvezi s Slovenijo« takole: »Praktično gledano, nas pri okupaciji kot najbolj bistveno vprašanje zanima odpor proti okupatorju ter na drugi strani 'nasprotni' problem sodelovanja z njim. Pri slednjem mislimo predvsem na zavestno in izrecno obliko tega sodelovanja, za kar se je uveljavil naziv kolaboracija. Seveda pa je pojem kolaboracije povezan predvsem s pojavom ideološkega in političnega identificiranja z okupacijskimi oblastmi oziroma v drugi svetovni vojni, z njegovimi vojnimi cilji. Zato bi podrobna analiza odkrila več stopenj in motivov te kolaboracije, pri čemer bi za marsikatero lahko ugotovili, da gre za funkcionalno ali celo taktično sodelovanje, torej sploh ne gre za kolaboracijo v vsebinskem pomenu besede.« (str. 3–4.)

Fenomen kolaboracije s tem ni ugotovljen, le »ravnanje« ostaja odprto za vsakršno relativizacijo. Pač v smislu spraševanja, kaj bi bilo bolj pravilno oziroma kaj bi bilo manj škodljivo namesto tistega, kar se je zgodilo. Manj škodljivo za žrtve povojnega pomora? Bolj pravilno za merila državljanske umiritve danes?

Razmišljanje o pojavu, ki ga zgodovinar ugotovi, je njegova stvar. Svojo ugotovitev pojava pa mora vendarle izreči. Izreči nekaj o kolaboraciji pa je hudo, kajti zadevno ravnanje označiti za kolaboracijo, je še vedno ne le ugotovitev, marveč še danes boleča obtožba. Zgodovinarju pa so vsi živeči Slovenci načelno enako ljubi in nikogar ne želi obremeniti s slabo vestjo. Kaj torej storiti? Če se ne odloči za molk in se raje ne obrne k manj bolečim in bolj hvaležnim temam, je mogoče le dvoje. Ali bo po Taylorjevem nasvetu sprejel odločitev zgodovine kot zaprtje vprašanja, obenem pa se trudil raziskati okoliščine, v katerih se je odločitev zgodila in jo na ta način razložiti. Ali pa bo, spet v smislu Taylorjeve alternative, tarnajoč nad razsodbo zgodovine in v želji, da bi bila drugačna, poskušal zgodovino zanikati, popraviti. Dati, kot se je izražal pokojni profesor Zwitter, zgodovini lekcijo.

Kako sploh zanikati ali popraviti? Izbrisati dejstvo iz zgodovine je nad človeško močjo. Roman »1984« je nekaj neuresničljivega. Mogoče pa je predlagati prekvalifikacijo, reči, naša kolaboracija ni to, kar je, ampak je nekaj drugega. To so poskušali svojim kritikom v londonski begunski vladi dopovedati že sami ideologi slovenske kolaboracije. »Mi mislimo, da je sodelovanje [kolaboracija] to, kdor z okupatorjem politično sodeluje v interesu okupatorja. Takega sodelovanja pri nas absolutno ni.« S temi besedami je 19. avgusta 1943 član vodstva SLS v Ljubljani Miloš Stare predlagal vodstvu SLS v Londonu prekvalifikacijo dejstva prostovoljne, tudi vojaške kolaboracije z okupatorji, v nekaj absolutno drugega.²⁹ V Londonu so vedeli, da je to v resnici absolutna zmeta. Vedeli so, da kolaboracija v drugi svetovni vojni ni v tem, da morebiti

²⁹ Janez A. Arnež, n. d., 152.

res misliš in želiš isto kot okupator, ampak v tem, da po lastni odločitvi z njim skupaj nastopaš v boju, da z njegovim orožjem in pod njegovim poveljstvom streljaš proti njegovim nasprotnikom v njegovi vojni.³⁰ Šteje le dejanje samo in ne, kaj si pri tem misliš. Po dejanjih so zavezniki v drugi svetovni vojni sodili, kaj je in kaj ni kolaboracija. To se je ob koncu vojne za premnoge Slovence potrdilo na strahovit način. Dejstvo, da je zgodovina obenem z neizbrisno krivdo pomora obremenila tudi tiste Slovence, ki so jih bili voditelji pomorjenih vnaprej šteli za večje zlo od okupatorjev, presoje o kolaboraciji ni spremenilo.

Ali naj zgodovinar zmoto Miloša Stareta in njegovih zdaj očita zgodovini kot njeno zmoto in skuša zgodovino poboljšati? Ali pa naj sprejme to dejstvo in ga pusti nespremenjeno v zgodovini kot zgodovini? Ga razlaga, a ne opravičuje in zanika. Mislim, da je drugi način neogiben. Da je edini, s katerim lahko historično razpravljamo o zlih dejanjih v naši zgodovini. Ne pomeni zanikanja idealne človeške dimenzije razpravljanja, ni istoveten ne z osebno ostrostjo ne z milosrčnostjo pisca. Kako pa je s poboljševanjem zgodovine? Načelno zmoto prizadevanj za izbrisanje prostovoljne politične, vojaške in politično-policijske kolaboracije, ki se je zgodila med Slovenci v letih 1941–1945, vidim v prepričanju, da lahko razlaga motivov za kolaboracijo pomeni tudi njeno upravičenje, njeno pravno ubranitev, njeno legalizacijo, celo legitimizacijo. V izpeljavi te načelne zmote nastopa nato prepričanje, da je med vsemi mogočimi motivi najgloblje opravičljiv tisti, ki se sklicuje na povezanost slovenskega odpora z revolucijo, in da je obtoževanje odpora za to povezanost najbolj učinkovito, verjetno pa tudi edino zares učinkovito sredstvo. Načelna zmota tistih, ki to sredstvo uporabljajo, je v tem, da ne razlikujejo med upravičenostjo protirevolucije in neupravičenostjo kolaboracije. Ne gre za odločitev, preprečiti revolucijo. Takšna odločitev ni nezakonita, nelegitimna. Lahko celo obratno. Gre za odločitev, uporabiti za

³⁰ Prim. Janko Pleterski, Beseda ob predstavitvi popisa žrtev vojne. V: Svobodna misel, 12. 07. 2002, 13.

svoj namen kolaboracijo, dejansko postati kolaborant. Za to dejanje so se storilci odločili sami. To je bilo njihovo dejanje. Nihče ne more odgovornosti za svojo odločitev prenesti na drugega, ker je to, kakor pri vsakem zavestnem dejanju, izključeno. Ljudje smo samostojne osebnosti, odgovorni za svoja dejanja in od drugih ne smemo pričakovati soodgovornosti zanja. Gotovo je tudi način partizanskega delovanja ustvarjal ugodna tla za nastope kolaboracije. Tu zgodovina ne molči in ne bo umolknila. Toda partizani niso soodgovorni za to, da so se nekateri krogi odločili sodelovati s sovražnikom.

Zdaj še beseda, dve o tem, kar sem v programu posveta pogrešal. To ni očitek, je le predlog za morebitno prihodnjo obravnavo. Posvet o Slovencih v letu 1941 bi namreč lahko razjasnil tudi bistvene okoliščine obdobja tik pred okupacijo. Referata Jerce Vodušek Starič in Bojana Godeše s svojo tematiko res segata delno v zgodnejše mesece leta 1941, vendar manjka širši pogled Slovencev na evropsko vojno z osjo in manjka sama aprilaska vojna. V sklopu pogleda na dogajanje tik pred sovražnim napadom bi bila zaželena vsaj omemba političnega in kulturnega dogodka, ki je bil kot narodno pomemben zaznan že v takratni javnosti. Še danes bi dobro služil kot merilo za marsikatero politično ravnanje tedaj in pozneje. To je bil izid članka duhovnika mariborske škofije, filozofa dr. Janeza Janžekoviča, »Ob odločilni uri« oz. »Dolžnosti do naroda«, v reviji »Čas«. ³¹

Kakor je ob ponatisu opozoril pisec spremne besede Anton Stres, je Janžekovič po vojni, leta 1952, sam povedal, kakšno pozornost je zbudil članek: »Pristaši raznih struj so avtorju čestitali. Navajala sta ga dnevnik Jutro in Slovenec in drugi listi po državi. Brali so ga po šolah. Poslali so ga na dvor. List angleškega konzulata je pisal, da je po njem spregovoril genij slovenskega naroda.« ³² Že ta podatek bi moral

³¹ Čas 1941, str. 1–9 in 78–89, 113–123.

³² Anton Stres, Janžekovičevim spisom na pot. V: Janez Janžekovič: Krščanstvo in marksizem, od polemike do razgovora. Izbrani spisi, I. zvezek. Celje 1984, 5. – Stres navaja iz Janžekovičevega članka Kraljica za en dan, Nova pot 1952, 143.

zadostovati, da se posvet o Slovencih v letu 1941 ustavi ob članku, značilnem za čas, neposredno pred okupacijo, napisanem v slutnji bližnje najtežje preizkušnje naroda. Še dodatno zato, ker se argumentacija Janeza Janžekoviča, zlasti tista o »dilemi: domovina ali vera«, še do današnjega dne vključuje v razpravljanja o vprašanju, kako in zakaj je radikalno desničarski politični katolicizem, skupaj z delom hierarhije Katoliške cerkve, to dilemo v Ljubljani zaostрил v odločitev za kolaboracijo z napadalci na državo in narod.

Glede aprilske vojne imam v mislih premajhno pozornost do tistega pojava, o katerem so Združeni Slovenci (Andrej Gosar in Jakob Šolar) v letaku »Slovenci! Združimo se!« izrekli jeseni 1941 na naslov »glavnih strank« v Sloveniji: »Njihova politika je doživela strašen poraz.«³³ Mišljen je poraz, ki ga je politika teh strank doživela s porazom v aprilski vojni, in mišljen je bil vtis, ki ga je ta poraz zapustil na okupirane Slovence. To je tema, ki bi zaslužila posebno obdelavo. Eno so dejanja zavojevalca, drugo je doživetje poraza. V splošnem se dejstvo doživetja poraza jemlje kot nekaj samoumevnega, česar ni treba posebej raziskovati. Toda uvideti je treba, da je bilo v letu 1941 to porazno doživetje samo po sebi tako mogočen dejavnik pri odločanju ljudi, da ga je treba spoznati in v zgodovinopisju upoštevati veliko bolj, kakor pa je to bilo do sedaj. To je bilo nekaj, kar je zastiralo ideološke in strankarske razlike. Celo razlike med katoličani.³⁴

Če zdaj še pogledam na 20. stoletje kot celoto, bo desetletje 1991–2001 v zgodovino slovenskega zgodovinopisja vpisano kot obdobje, ki je bilo, vsaj glede novejšje dobe, najbolj izpostavljeno javnim pritiskom. Tako množični pritiski, kakor jih je zgodovinopisje moralo spoznati minulo desetletje, predvsem v znamenju javnih prizadevanj za upravičenje (legalizacijo, legitimizacijo) prostovoljne politične, vojaške in

³³ Božo Repe, *Mimo odprtih vrat*. Ljubljana 1988, 46–48.

³⁴ Veljalo bi za začetek razčleniti npr. letake »Prebujene Slovenije«, glasilo »Naprej zastava slave«, zgoraj navedeni letak »Katolikov v OF«. Ljudske reakcije na prihod okupatorjev so malodane še neraziskane.

politično-policijske kolaboracije s sovražnimi državami, ki se je zgodila med Slovenci v letih 1941–1945, ne morejo ostati brez nezaželenih učinkov na njihovo delo. Omejujem se na ugotovitev, da so učinki občutni zlasti na dveh ravneh: diskurz o revoluciji drsi v njeno načelno kriminaliziranje, namesto da bi razpravljali o revoluciji kot o sestavini slovenske zgodovine, in podobno je z diskurzom o protirevoluciji, ko je ta istovetena s kolaboracijo oz. obratno.

Kje torej smo, je sklenil konec leta 1998 pokazati predsednik komisije Pravičnost in mir pri Slovenski škofovski konferenci dr. Anton Stres. V ključnem odstavku svojega sporočila je zapisal: »Druga svetovna vojna je našla Slovence nazorsko, politično in družbeno razcepljene in razklane. V tem položaju sta se ponujali dve možnosti: ali pred skupnim sovražnikom ves narod strne svoje vrste ali pa ena stran položaj izkoristi za dokončen obračun s svojim domačim nasprotnikom. Dejstvo je, da se je zgodila druga, se pravi najslabša in tragična možnost. Zgodovina bo morala nedvoumno in prepričljivo pokazati na vse vzročne zveze, ki so pripeljale do tega, in na odgovorne povzročitelje dokončnega razkola. Vsekakor pa poboji, ki jih je Komunistična partija organizirala v začetku okupacije nad nazorsko in politično nasprotnimi sonarodnjaki, in monopol, ki ga je razglasila nad odporniškim gibanjem, katerega vodstvo je avtoritarno zahtevala zase, govorijo o njeni veliki odgovornosti. To pa seveda ne izničuje odgovornosti drugih za vsa njihova dejanja, četudi jih osvetljuje.«³⁵

Odstavek kot zgodovinsko analitični izrek izhaja iz predpostavke, da en pol »razcepljenih« Slovencev sploh ni bil politično ali socialno konstituiran, temveč je bil utemeljen kar v svojem zločinskem namenu samem. Vse drugo je postranskega pomena in nima konstitutivne vsebine. Kajti sama ideja, vdor sovražnika izkoristiti za dokončen obračun z domačim nasprotnikom, za nekakšno »Endlösung«, je zločinska in

³⁵ Odrešujoča moč priznanja in obžalovanja. V: Resnici na ljubo. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih (ur. France M. Dolinar). Ljubljana 1998, 6–10.

označuje zločinskost subjekta, če se mu pripisuje, in zadošča za njegovo identifikacijo kot subjekta. Po takšnem pristopu k zgodovinski analizi je v odstavku odpor okupatorju kot storitev seveda logično izključen iz presoje. V smislu svoje metode si odstavek prizadeva razpravljanje voditi tako, da bi avtorjeva »stran« lastna zla dejanja [da obstajajo, ne izključuje, a jih ne imenuje] »osvetljevala« z zločinskostjo druge strani. Kolaboracija s sovražnikom se tako ogne izrecnemu tematiziranju. Ni predmet obravnave, ne kot problem za okupirani narod v celoti, ne kot problem za žrtve kolaborativnega in protikolaborativnega spopadanja med okupiranimi državljani in tudi ne kot vprašanje dejanja, ki je bilo v drugi svetovni vojni nedopustno. Izključena je predstava o odgovornosti njegovih storilcev, o njihovi odgovornosti za odločitev zanj. In s tem tudi danes ni dopuščeno, da bi se kolaboracija vključila v misel o spravi. Izključuje se misel, da bi moglo iti za pobotanje krivcev s krivci, hoče se priznanje krivde le ene Stresovih strani.

Ali je treba izrecno ugotoviti, da takšno izhodišče in prizadevanje preprosto odstavlja zgodovinopisje kot vedo? Da z njima avtor pač izpeljuje nasledek svoje izkušnje, da slovenski cerkvenopolitični upravičevalci kolaboracije nimajo možnosti, da bi pri svojih domnevnih verskopoličnih somišljenikih v Evropski uniji dosegli potrditev njihove kolaboracije kot legitimnega načina političnega delovanja v dogajanju druge svetovne vojne na Slovenskem?³⁶ Da je zato bolje o svoji kolaboraciji sploh molčati, če je že ne kar pojmovno zanikati, ter vso težo raje prevreči na dokazovanje grehov in odgovornosti drugih?

³⁶ Prof. dr. Anton Stres je o tej svoji izkušnji povedal: »Z vprašanji okoli sprave po mojem ni pametno hoditi v Evropo. Te stvari moramo razčistiti med seboj. Kakršna koli kolaboracija z okupatorjem je v Evropi slabo sprejeta stvar, in kar se tega tiče, si bomo morali natočiti čistega vina. Mojih besed ne gre razumeti kot zasuk uradnih stališč Cerkve na levo, saj tudi doslej ni bilo v Cerkvi nikakršne tajne okrožnice, v kateri bi bila zapovedana usmeritev. Povem vam samo, kakšno je čutenje v Evropi. Osebo imam namreč precejšnje težave svojim prijateljem v tujini razložiti, za kaj je šlo. Sploh pa je del Francije še vedno razdvojen na privržence Vichyja in odporniškega gibanja, pa vseeno eksistirajo. Zato ponavljam, da te stvari poskušamo razčiščevati doma.« – Dnevnik, 7. 6. 1997, št. 152, str. 2, Nepreslišano.

Ali, kakor je to nedavno povedal zgodovinar, ki sam pravi, da ne izhaja iz problemov trenja med Katoliško cerkvijo in komunizmom na Slovenskem, ampak ga zanimajo današnji postopki revizionističnega mitologiziranja zgodovine. V njihovem ozadju vidi močno prizadevanje, da bi z revizijo zgodovinskih dogodkov na Slovenskem v času druge svetovne vojne rehabilitirali kolaboracijo. Kot del reinterpretacije narave slovenske narodne identitete se kolaboracija v tej reviziji predstavlja kot trčenje nasprotnojučih si stališč o moralnih vrednotah med brezbožnim komunizmom in katolicizmom in se tolmači kot sestavina neke »državlanske vojne« za pravo definicijo narodne skupnosti. Pri tem se izraz odpor nenehno opušča in nadoomešča z izrazom »revolucionarni teror«, ki je prisilil domobrnce kolaborirati z okupacijskimi silami. Gre za ustvarjanje mita o »poštenih kolaboracionistih«, ki so jih vodili naboljši nameni in ki so branili svoj narod proti uvoženi židovski, ali še raje, balkanski komunistični ideologiji. Odporniško gibanje se tako pretolmači v patološko zgodovinsko epizodo, za katero ni prostora v pripovedi o utrjenem, biološko pojmovanem narodu, v katerem se po naravi stvari samih dogaja povezanost med slovenstvom in katolištvom. Zgodovinski namen, hegemonija Katoliške cerkve in utemeljevanje skupnosti na (njih) tradicionalnih vrednotah, dobiva tako svoje naravno in bistveno upravičenje.³⁷

Ali je mogoče v današnjem političnem življenju Slovenije kritično razpravljati o zgodovini, ne da bi tisto, vsem potrebno, trajno delovno revidiranje zgodovinopisja mahoma sprevračali v obnavljanje onega morečega in že tako drago plačanega družbenega spopadanja ideologij, v obnavljanje celotne naše, okroglih sto let trajajoče »državlanske vojne«, če ji že hočemo tako reči? Ali zgodovinarji to zmorejo? Ali ni možnost vendarle dana v dejstvu, da je bila ta sekularna »vojna«

³⁷ Oto Luthar, Breda Luthar, *Old past and new histories : reconstruction of the sites of memory and sites of mourning in Slovenia* [prispevek na konferenci »Nationalist myths and pluralist realities in Central Europe«, University of Alberta, Edmonton, Canada, 27. 10. 2001, v tisku].

za svobodni značaj družbe v Sloveniji enkrat, v letih 1990–1991, že končana, dobljena soglasno?

Angleška »Glorious revolution« iz let 1688/89 (»Slavna revolucija« v prevodu Borisa Verbiča) ni le dogodek iz angleške zgodovine, ko sta Viljem III. in Marija privolila, da sprejmeta angleško krono od parlamenta, in to s pogoji, ki jih je postavil ta. Tu se je na svetu prvič razrešil spor med načelom kraljeve oblasti po božji milosti in med načelom demokratične legitimnosti naroda v podobi izvoljenega parlamenta. »Glorious Revolution« je široko razširjen pojem tudi kot učbeniški vzorec za nauk, da revolucije ne gre enačiti s krvavim uporom ali z državljansko vojno. V njej ni prišlo do prelivanja krvi, vendar pa je pripeljala do odločilne nove ureditve angleškega ustavnega in državnega življenja, do resnične revolucije.³⁸ Tudi v velikih spornih vprašanjih angleške politike je nad radikalno in prelomno obliko odločanja v deželi odtlej vselej prevladal čut njene »Glorious Revolution« za kompromis in zmernost, ugotavlja Hans Kohn v svojem učbeniku o absolutizmu in demokraciji.³⁹ Anglež G. M. Trevelyan pa piše: »Še mnogo rodov potlej so naši predniki govorili o revoluciji leta 1688–89 kot o 'slavni'. A njena slava ni bila v uspehu orožja, v junaškem dejanju, ki bi ga storili Angleži. Izkazalo se je, da ves narod ni močnejši od enega samega, zelo nespametnega kralja. Prav nič posebno častnega ni bilo v tem, da sta morali šele tuja mornarica in vojska, najsi sta bili tudi prijateljski in z veseljem sprejeti, pomagati Angležem, da so si pridobili spet svoboščine, ki so jih zaigrali v nebrzdanih strankarskih sporih. Resnična 'glorija' britanske revolucije je bila v tem, da je minila brez prelivanja krvi, da ni prišlo do državljanske vojne, do klanja ljudi, do preganjanja; predvsem pa v tem, da smo dosegli sporazumno rešitev verskih in političnih nesoglasij, ki so toliko časa in tako močno razdvajala ljudi in stranke. Poravnava iz leta 1689 je dobro prenesla preizkušnjo

³⁸ E. Fraenkel, K. D. Bracher, Staat und Politik. Frankfurt am Main, 1966, 218, 297.

³⁹ Hans Kohn, Absolutism nad Democracy 1814–1852. London, 1965, 53.

časa. Rodila je ne samo novo in večjo svobodo, kot jo je kdaj prej poznala Britanija, temveč je tudi obnovila in okrepila državo in vlado imperija.«⁴⁰

Ali ne moremo po prelomu 1990–1991 Slovenci danes – končno! – tudi sami govoriti o naši revoluciji, ki ima podoben značaj in podobno prelomen pomen v naši zgodovini, kakor ju je imela »Glorious Revolution«, čeprav šele tristo let za Angleži? Stoletja niso kriterij, veliki in utrjeni narodi so jih potrebovali, da so dospeli do podobnega preloma. Vprašanje je le, ali je ta prelom res že dosežen. Saj je to temeljni pogoj za življenje vsakega naroda posebej in vseh skupaj v 21. stoletju. Pogoj za to, da hvaljena postmoderna obdrži veljavo vrednote.

Ali torej obstaja v sklopu in sosledju naše zgodovine tudi slovenska »Glorious Revolution«? Nekateri naši filozofi in analitiki slovenske družbe in politike očitno razmišljajo v tej smeri in marsikaj so že uvideli in izrekli. Dovolj ugledni so, da lahko dajejo misliti tudi zgodovinarjem.

France Bučar se v eseju »Dileme 90. let. O koncu državljanske vojne«⁴¹ vpraša, kdaj lahko govorimo o državljanski vojni. Ob tem pač misli na svojo rabo tega pojma na konstitutivni seji nove slovenske skupščine 17. maja 1990 v znamenitem izreku o koncu državljanske vojne, »ki nas je lomila in hromila skoraj celega pol stoletja«.⁴² V svojem razpravljanju natančneje opredeli naravo »državljanske vojne« na Slovenskem kot dolgotrajnega zgodovinskega procesa, ki je nastal zaradi potrebe po preureditvi družbe. Z začetkom NOB se je v vojnem dogajanju, čeprav precej neartikulirano, sprožil proces, ki ga je delno zaustavila in napačno usmerila komunistična stranka, ki

⁴⁰ G. M. Trevelyan, Zgodovina Anglije. Ljubljana 1960, 587–588.

⁴¹ Delo, Sobotna priloga, 28. 9. 1996.

⁴² Božo Repe, Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002, 127.

pa se je sorazmerno mirno dokončal v pozitivnem demokratičnem smislu in izkazanem večinskem soglasju v letu 1990! »Odpor proti okupatorju ima že sam po sebi sestavine revolucionarnosti,« pravi Bučar in ugotavlja, da »se je ta odpor vseskozi prepletal z revolucijo«, ter pri tem opozori, da »gre za dva popolnoma različna in povsem avtonomna procesa«. Poleg revolucije, ki jo je »izvajala« KPS, je bila »izrazito prisotna in poudarjena« tudi »usmerjenost v novo družbeno ureditev«. Drži, meni Bučar, da je partija boj za osvoboditev »izkoristila« za »svojo« revolucijo, toda hkrati opozarja, da je v tej ugotovitvi »samo pol resnice«. Namreč: Partija je »izkoristila« še nekaj drugega, to je »trdno prepričanje vseh [udeležencev NOB], da je treba hkrati v družbeni ureditvi marsikaj bistveno spremeniti, če se hočemo res osvoboditi«. Po Bučarjevem mnenju je bilo takšno prepričanje upravičeno: »Tako huda katastrofa, kakršna je zadela narod z okupacijo, ni bila samo posledica popolne premoči tujegega napadalca /.../ Predvsem ni bilo volje za obrambo take države /.../ ki ni imela niti najmanjšega posluha za varovanje slovenskega narodnega obstoja /.../ ki je bila v socialnem pogledu izrazito brezбриžna za tegobe navadnega delovnega človeka; v političnem pogledu diktatorska in antidemokratična; v svetovnonazorskem pogledu arhaična in nazadnjaška /.../ s koruptno upravo /.../ Ali naj bi osvoboditev pomenila vrnitev v isto politično in socialno močvirje, ki je bilo pravi in najgloblji vzrok narodne katastrofe? /.../ Vsem je bilo jasno samo, da vrnitev v prejšnje stanje ni mogoče. /.../ Dodatna in usodna nesreča v tej katastrofi je bila, da tedanje vodilne družbene strukture, še posebej obe vodilni politični stranki, in niti Katoliška cerkev, tega odločilnega socialno-političnega dejstva /.../ niso dojele /.../ v vsakem poskusu spremembe [pa] videle komunistično zaroto /.../ Partija se je samo postavila na čelo tega, kar se je že samo ponujalo. Celotno terjalo voditelja /.../« In k temu ugotovitev: Ignoranca teh in takšnih dejstev je sokriva za raznetenje »državljanske vojne«. Druga stran »se je najprej politično, nato pa tudi z oboroženo silo zoperstavila slehernim spremembam«, pravi Bučar in k temu pristavi pomembno tezo: »Pod površino teh dogajanj je

v Sloveniji začel v bistvu potekati dolgo zamujeni proces moderne družbene preosnove, ki ga je večina bolj razvitih evropskih držav že davno pustila za seboj – pod najrazličnejšimi oblikami, večinoma meščanskih revolucij /.../« Nadaljnja zgodovina je problem prekrila in ga ni rešila. Z odprtim vprašanjem se je soočila slovenska družba ob prehodu v demokratično ureditev. Do večinskega soglasja o družbeni ureditvi, s kakršnim se končujejo državljanske vojne, »je pri nas prišlo na sorazmerno miren način, ko so prevzele oblast nove sile, ki so nastopile po zlomu komunističnega režima«. – K trenutnemu položaju v Sloveniji pa Bučar pripominja: Ne vidijo vsi še konca tega procesa. V aktualni politiki se zaradi teženj priti na oblast in vzpostaviti stanje pred letom 1941 vsiljuje teza, ki pomeni »napol obsedno stanje«. To je teza, »Državljska vojna nikakor še ni končana /.../ dokler mi ne pridemo na oblast /.../«

V sozvočju z Bučarjevimi razglabljanji se zdijo besede Dimitrija Rupla, slavnostnega govornika pred partizansko bolnišnico Ogenjca, kjer so se 28. julija 2002 spominjali dogodkov iz roške ofenzive: »Slovenci so se v drugi svetovni vojni požrtvovalno bojevali za svojo domovino, pri čemer je treba reči, da niso imeli strahu pred močnejšimi sovražniki. V osrčju slovenskega osvobodilnega gibanja se je tako oblikovala alternativna slovenska družba, to osvobodilno gibanje je bilo začetek slovenske državnosti.«⁴³

Svoje poglede na ta vprašanja je na mnogih mestih v svojih knjigah, v katerih objavlja izsledke svoje monumentalne analize slovenske dramatike, razložil Taras Kermauner. Posebno strnjeno v drugi knjigi o »kompleksu Celjskih«.⁴⁴ V avtorjevem slogu povzemam nekaj misli, ki jih najdemo na straneh 6–20.

⁴³ Dnevnik, 29. 7. 2002, št. 202, str. 4.

⁴⁴ Taras Kermauner, Kompleks Celjskih. 2, Junak Janez in svetnik Anton, Slovenski gledališki muzej, Ljubljana 2000.

Kermaunerju se zdi, da je KPS imela prav, ko je izražala svojo radikalno negativno sodbo o slovenskih strankah, o meščanski politiki od Kramerja do Natlačena. Četudi KPS ni imela prav glede usode in narave strankarske demokracije, glede liberalne družbe, glede tekme med liberalno družbo in komunističnim totalitarnim sistemom, se ni motila v svoji negativni sodbi o realni, moralni moči, vizionarosti, umski analitičnosti itn. predvojnih strank oz. njihovih vodij. Upošteva to poudarjeno razliko, je imela prav v tem, da je zaničevala obstoječe stranke, da jih ni imela za ustrezne, da bi v odločilnem trenutku ob okupaciji dvignile slovenski narodni ljudski upor, kaj šele upor, povezan s temeljnimi družbenimi reformami, ki ga je sama reinterpretirala v levo revolucijo. Njeno dejanje, to je NOB z levo revolucijo, je bilo za Slovence in slovensko zgodovino odločilno. Slovencem je omogočilo emancipacijo v samostojno avtonomno kolektivno osebo, ki je mogla postati od leta 1943 naprej, z vrhom leta 1991, lastna nacionalna država. Za kaj takega tedanji politiki, naj so se imenovali kakor koli, niso bili sposobni; bili so ne le nepripravljeni, ampak idejno, osebno, moralno, skratka vsestransko neprimerni. V letu 1940 je bilo jasno, kje je Evropa, kje je z njo tudi Slovenija, da je potrebna radikalna revolucija zoper vladajoče politične in družbene strukture. Partija je zmogla zbrati okrog sebe vitalne dele slovenstva, takratna desnica ne. Ta se leta 1941 ni odločila niti za desno revolucijo, kot se je Paveličevo ustaštvo na Hrvaškem. Rupnik je sodeloval z okupatorjem, bil je marioneta tujih sil, dejansko smrtnih sovražnikov Slovenije, agent tako italijanske fašistične države kot nemškega rajha. – Poleg vsega tega pa je bil fašizem bistveno bolj negativen od komunizma. Komunizem je v marsičem, posebej v Sloveniji, zastopal tradicijo razsvetljenstva-liberalizma-humanizma, opravljal tisto, česar slovenski liberalci niso zmogli. T. Kermauner noče reči, da tedaj liberalna družba ni imela nobenih možnosti. Pravi le, da bi morali biti takratni slovenski liberalci bistveno drugačni, kot so bili. Ali pa je bilo res nujno, da v letih 1940/41 niso – zaradi objektivnih zgodovinskih, družbenih vzrokov – mogli vzpostaviti lastne skupinske politično učinkovite platforme, gibanja, ampak so

se morali pridružiti ali eni ali drugi skrajnosti? To bi bila nova teza, podmena, vprašanje. Sposobnejši so se zagotovo pridružili Kidriču: Vidmar, oba Kozaka, Šnuderl, Marušič, Puc, Gangl, Golia, Jeras itn. Cilj tistega časa pač ni bil ohraniti liberalno družbo, ampak narediti družbeno revolucijo, povezano z razredno, a na osnovi narodne, ki vodi v nacionalno. Liberalno družbo bi bilo treba upoštevati, vendar je v revolucijah ponavadi, če ne strukturno, dana v oklepaj. Tudi v francoski revoluciji, tudi v angleški za časa Cromwella. Partija – leva revolucija – je omogočila Slovincem, da razvijejo voditeljske sposobnosti, kot so jih Francozi med svojo revolucijo in pod Napoleonom kot generali in maršali, kot Rusi v oktobrski revoluciji, kot Angleži v svojih revolucionarnih vojnah. Če neki narod ne naredi revolucije, tj. takšne vojaške radikalne akcije, ki potegne vse ljudi v mejni položaj, ostane narod hlapcev, tlačanov, uradnikov. Brez partije in njene leve revolucije bi bila Slovenija – začasno – enaka otoku sredi oceana, tako kot argentinska slovenska politična emigracija; ne bi imela tistega, kar v tem svetu odloča: svoje vojske in države. Ravno ti dve nujni dejstvi sta nastali v levi revoluciji, in se dovršili leta 1991, pravi T. Kermauner.

Peter Kovačič Peršin pa v svoji študiji »Restavracijski model rekatalizacije na Slovenskem« govori o vlogi političnega katolicizma v naši zgodovini in v zvezi s tem pravi o revoluciji naslednje: »Toda okupacija in hkrati [v dotedanjem zgodovinskem razvoju še] neizvedena nacionalna emancipacija slovenskega naroda, ki jo je zaviral [katoliciistični] model domačijskega slovenstva, je naravnost terjala nacionalno revolucijo, ki naj bi konstituirala slovenstvo kot nacijo. To je bilo tudi mogoče zaradi izrazite nacionalno emancipacijske naravnosti KP Slovenije, ki je svoj nacionalni program postavila za prednostni cilj revolucije. Tudi naravnost njenih zaveznikov je bila izrazito revolucionarna in tu ni prihajalo do načelnih nesoglasij.«⁴⁵

⁴⁵ Delo, Sobotna priloga, 25. 11., 2. 12. in 9. 12. 2000.

Sam bi k povzetkom Bučarjevih, Ruplovih, Kermaunerjevih in Peršinovih misli rekel še takole:⁴⁶ Nastanek slovenskega naroda je istočasen z drugimi. Zapoznalo je šele njegovo »politiziranje«, preskok na državotvorno področje. Slovenci so star narod, ki je osnove za svoj današnji položaj razvijal stoletja, skoraj vzporedno s procesi reformacije in industrijske revolucije v Evropi. Toda le pozno so se prebili skozi zanke širše multietnične vladarske države, ki jo je na poti v moderno centralizacijo, po zgledu velikih držav na zahodu Evrope, že zgodaj prehitel proces vernakularizacije (gre za socialno oznako, za jezik podrejenih). Dolgo neuvadena, nato zatajevana, je bila vernakularizacija končno odločilna. Za državo še posebno na jugu, v razmerju do slovenskih dežel, kjer nastaja problem narodne države, ki združuje v sebi koncept državljanstva z idejo teritorialne in kulturne identitete. Ta vrstni red zgodovinskih dejavnikov v procesu nastanka narodne države je pri Slovencih obrnjen, zato je razvoj zapoznel in se odloči šele leta 1918. Vse dotlej bi bil – prek faze federalizacije – še mogoč proces avstrijske centralizacije (integracije) v obsegu dotedanjih meja. V letu 1848 je bila faza federalizacije nastavljena, a jo je pretrgal cesarski absolutizem, ki je idejo enotne države predal v roke nemškemu liberalnemu nacionalizmu. Ta je sprevračal naravno germanizacijo, ki jo je z uničevanjem tradicionalnih vej gospodarskega obstoja prinašala nastajajoča svetovna ekonomija, v načrtno nemško nacionalistično, kar je pri Slovencih zbudilo zavestni odpor. Pomembna je zdaj Cerkev, ki je v katoliški Evropi ostala supraterritorialna, po francoski revoluciji pa je dobila vlogo v razvoju perifernih nacionalizmov. Dejavnik slovenstva postane, ko se otrese jožefinizma in postavi v opozicijo nemškemu liberalizmu z njegovim nacionalizmom vred. S socialno in kulturno organizacijsko akcijo tudi proti »otroku

⁴⁶ Tu poskušam na naš primer pogledati tudi z očmi pokojnega norveškega sociologa Steina Rokkana, ki je po poti primerjave z zgodovino zahodne Evrope izdeloval svoj makromodel državotvornosti za »nove« narode, zavedajoč se, da se giblje na meji med historiografijo in družboslovjem. Skupaj z izraelskim profesorjem S. N. Eisenstadtom sta v sedemdesetih letih vodila Unescov program v tem smislu in urejala serijo Building States and Nations (Sage Publications, Frankfurt-London-Chicago).

liberalizma« – socializmu – postavlja na noge civilno družbo in si jo hkrati močno podreja.⁴⁷ Vztrajnostni moment ozemeljskega umikanja habsburške monarhije na jugozahodu je Slovence po njenem razpadu razkosal. Leta 1918 so v državnem pogledu novorojeni, a za življenje v Evropi revizionizmov po prvi svetovni vojni (še) nesposobni brez posebne zaščite. Jugoslavija je bila zanje inkubator, da so se mogli pobrati in shoditi. Toda prav Jugoslavija, ki bi bila primerna slovenskemu pojmovanju, da bodi inkubator samostojnih narodov, je nesprijemljiva za srbsko narodnodržavno koncepcijo. Slovenci so svojo misel vendarle uveljavili v drugi svetovni vojni, v odporu proti fašistični in za njih tudi narodnouičevalski sovražni osvojitvi. Odporu je prva odprla zavore in ga nato mogla usmerjati prepovedana komunistična stranka, stranka revolucionarnega socializma. Zdaj tudi v nasprotju z odločitvijo radikalno desničarskih delov starih, nekdanjih režimskih strankarskih vodstev za funkcionalno, ne več zgolj oportunistično kolaboracijo, ki se je izoblikovala vzporedno k odporu, k temu novemu pojavu med Slovenci. Takšna kolaboracija je izpodnesla tla protikomunistični protirevoluciji, ker je politično potrdila argumente narodne revolucije, ki jo je v razvijanju odpora zastavila takratna slovenska levica. Širša jugoslovanska avnojska revolucija je ustvarila vtis nove skladnosti ideje o Jugoslaviji z idejo o narodih, enakopravnih na temelju njihove samoodločbe in domnevne preseženosti srbskega centralizma. Takšen vtis je nastajal zlasti zato, ker se je povezal s perspektivo socialistične preobrazbe. Odtlej je Jugoslavija delila usodo te revolucije, ki je sicer zidala na pluralizmu narodov, ne pa tudi na demokratičnem pluralizmu. In resnica je tudi, da se zmagovalci niso zavedli, da je zmaga bila mogoča le v vojni, ne tudi v miru. Vzlic temu je doba 45 let kontroverzne, a mirne zgodovine narodov federativne

⁴⁷ Slovensko posebnost je junija 2001 na posvetu SAZU o Katoliški cerkvi in državi opazil avstrijski profesor Ernst Hanisch: »Katolicizem se je povezal ali z nacionalno družbo, kot se je to zgodilo v slovenskem delu monarhije, ali pa je tako kot na Dunaju poskušal zavzeti nadnacionalni in na cesarja osredotočen položaj.« – Pripominjam, da razbiram močno posebnost, prav drugačnost slovenskega političnega katolicizma v krogu katoliških narodov stare Avstrije, zlasti Poljakov, v svoji knjigi o Ivanu Šušteršiču.

Jugoslavije – v socialističnem razvoju od 1948 naprej preišljeno samosvoje, mednarodno od sovjetskega bloka ločene – spremenila gospodarsko, socialno, kulturno in idejno strukturo federalne republike Slovenije. To je bilo mogoče tudi zato, ker je bila Slovenija po učinku medvojne NOB združena s Primorsko in si je mogla ustvariti samostojno povezavo z Jadranom, četudi vzhodno od Trsta. S takšno utrditvijo njenih življenjskih zmožnosti je ta doba Slovenijo razvila do te mere, da je dežela zmogla samostojno preseči zmotne, totalitarne politične usmeritve svojega, v marsičem sicer samorastniškega sistema socializma, in družbo končno reformirati na temelju osnovnega pluralno političnega soglasja o narodnodržavni samostojnosti in o sprejemu gospodarskega in političnega sistema, ki se je uveljavil v Evropski uniji.⁴⁸

To je bilo prelomno soglasje za uveljavitev modela liberalno demokratične družbe na novodoseženi razvojni ravni naroda, ki je na post-moderni način prerastel skušnjave in prakso svojih totalitarizmov obeh vrst, integralno verskopoličnega in razrednorevolucionarnega, ki sta nekoč, vsak v svojem času poskusila, da bi se trajno poistovetila z narodom, oba po poti idejne in politične polarizacije in izločanja ljudi. Nastanek in ubesedenje tega prelomnega soglasja sta seveda v največji meri odsevala časovno novejša slaba izkustva države in naroda s postopki drugega totalitarizma, tj. 45-letne vladavine komunistov v svetu slovenskega socializma. Toda tudi prvi s tem ni dobil odveze. V demokratični narodni državi državljanov in državljanov, Republiki Sloveniji, je vsak totalitarizem postal zgodovinsko neustrezen, zastarel, neznosen, prav izrecno preklican zaradi soglasno sprejete odločitve, ki je v slovenskem razvoju primerljiva z angleško »slavno« revolucijo. Ta prelomna odločitev stoji kot zadnja v tisti vrsti, ki jo je pred desetletjem na posvetu o »Slovenskem uporu 1941«

⁴⁸ »Če smo med najboljšimi državami na prehodu v tržno gospodarstvo, smo to predvsem zaradi tistega, kar se je dogajalo v preteklosti,« je opomnil prof. Aleksander Bajt, ko je pisal o razlikah s prejšnjim sistemom. V: Dnevnik, 28. 11. 1995, št. 323, str. 2, Nepreslišano.

prvi kot nerazdružljivo ugotovil Bogo Grafenauer, namreč sklepna v sklenjeni vrsti prelomnih letnic 1918, 1941, 1991. Vse tri in še tista iz leta 1848 z njimi so bile druga drugi pogoj. Vsakdo se v njih lahko najde po svoje.

V Cankarjevih »nebesih pod Triglavom« so ljudje v letih 1990–1991 glorio te prelomne odločitve pač vsi doživeli, jo povzdigovali, si jo drug drugemu obljubljali.⁴⁹ Če torej slovenska »slavna« revolucija obstaja, je lahko prav ona tudi zgodovinsko razgledišče. Razglednik narodu za pogled in razumevanje, kako je v teh stotih letih nebrzdanih razdvajanj ljudi in strank prispel do nje, česa se mu je treba izogibati v prihodnosti, če hoče ohraniti njene vrednote. Arhimedova točka za zgodovinarje, da bi zmogli svoje delo voditi v strugo stvarnega spoznavanja in ne politiziranja zgodovine. Da bi v trajnem revidiranju dosežkov svojega dela pospeševali pripravljenost današnjih ljudi, da svojo zgodovino sprejmejo kot svojo lastno, tudi najbolj boleče trenutke v njej, saj se brez svoje zgodovine ne morejo ne razumeti in ne identificirati, ne pred seboj ne pred svetom. Da bi jim bilo lažje tvorno živeti kot svobodna družba danes, da bi jim to razumevanje zagotavljalo, da bodo tudi jutri zmogli preskušnje prestajati tako, da bodo svobodna družba ostali in obstali še naprej.

⁴⁹ Ob prizoru tega sporazumnega preloma je tajnik Papeškega sveta za dialog z neverujočimi dr. Franc Rode začutil nagib reči: Bili sta tu »dve hipoteki /.../ komunizem in Jugoslavija. Rešili smo se prvega in druge«. A hkrati je tudi on ravno v letnicah 1848–1918–1945–1991 ugotovil strukturo moderne slovenske zgodovine, iz katere je prizor vzniknil. Prav ta niz letnic je povezal, vsako posebej, s sklenjeno vrsto tistih dejstev, ki to zgodovino nosijo: 1848 – narodni politični program Zedinjene Slovenije, 1918 – najboljši mogoči način zagotoviti razcvet slovenske narodne biti, 1945 – medvojni tragični razdor, pa vendar korak naprej v uresničevanju programa Zedinjene Slovenije, 1991 – priložnost za ustvaritev samostojne in neodvisne države. Svoj pogled je sklenil takole: »To priložnost smo izkoristili. Elegantno in spretno.« – Glej Franc Rode, Slovenska nacionalna zavest, Draga 1992, Ljubljana 1992, 16–23. – Prim. tudi referat, Janko Pleterski, »Zgodovinski pluralizem motivov za osamosvojitve Slovenije«, za konferenco Znanstvenoraziskovalnega središča RS v Kopru, 25.–26. oktobra 2001 ob deseti obletnici samostojnosti Republike Slovenije (v tisku).

Brez spoznanja, da so bili v Sloveniji ljudje stvaritev in stvarniki te lastne »sporazumne revolucije«, brez priznanja njene sosledne in dopolnjujoče se zgodovinske strukture, ne bomo zmogli koraka čez svojo senco, senco Prešernovega Ajdovskega gradca iz 20. stoletja. Vsaj zgodovinarji ne. Spoznanje, da se je Slovincem zgodila revolucija na tak način, omogoča novo trdno, integralno, vseobsežno perspektivo. Omogoča narodu, državi, državljankam in državljanom zrel, trezen pogled iz 21. stoletja, ko se svet vrti naprej tako, da je celo predstavnik pravosodja v ZDA začutil potrebo izreči svoji deželi in svetu vznemirljivo svarilo: »Za zaprtimi vrati demokracije umrejo!«⁵⁰ Na trenutke se zdi, kakor da postaja stari up na svobodo, enakost in pravičnost komaj še nekakšna noga med vrati. Pri nas je ta vrata odprla, po angleško notranje mirno, a vendar obdana tudi s pravo, kar triglavsko glorio, slovenska sporazumna revolucija.

O soslednosti novejšje zgodovine Slovencev. V: Prispevki za novejšjo zgodovino, 2003

⁵⁰ Sodnik ameriškega zveznega pritožbenega sodišča v Cincinnatiju Damon Keith. Darko Štrajn: Zlo izrednosti. V: Dnevnik, 30. 8. 2002, št. 233, str. 9.

32.

Zgodovina in delo pravnikov

Delovanje Osvobodilne fronte in delovanje njenih nasprotnikov, ki so se maja 1942 po dolgem obotavljanju združili v Slovensko zavezo, oboje je imelo ves čas poleg političnih, vojaških in propagandnih vidikov tudi zelo poudarjene pravne vidike obeh vrst, notranjepravne (nacionalne, imenovane tudi »municipalne«) in mednarodno(meddržavno) pravne. Nasprotniki Osvobodilne fronte so spočetka in še dolgo potem trdili, da gre v njeni odporiški dejavnosti za nezakonito zavračanje begunske vlade (v Londonu) kot predstavnice naroda ter jugoslovanske države in kralja.

Pravo je dandanes žal skrajno zadržano pri raziskovanju novejšje slovenske zgodovine z metodo in kriteriji svoje stroke. Ali je kje kako novo delo o pravnih vidikih okupacije, odpora in kolaboracije? Ali pravoslovno delo o tezi, da gre za državljansko vojno? Ali o tezi, da so bile kolaboracijske vojaške formacije – MVAC, Slowenische Landeswehr – po vojnem pravu zakonite? Ali je kje temeljna razprava o vprašanih mednarodno- in notranjepravne kontinuitete Jugoslavije in s tem v zvezi seveda tudi o pravnem vidiku kolaboracije? Morda sem premalo informiran in preveč pod vtisom dejstva, da za posvet »Slovenci in država« ni bilo mogoče pridobiti referenta o kontinuiteti in samoodločbi.

Tu hočem opozoriti le na eno izmed vprašanj, pri katerih zgodovinar težko pogreša na novo preišljeno besedo pravne stroke. To je vprašanje III. zasedanja Vrhovnega plenuma OF dne 16. septembra 1941 v Ljubljani. Tema je tudi aktualna. Zadeva namreč vprašanje o razmerju

med priznavanjem mednarodnopravne kontinuitete jugoslovanske države v letih, ko jo je sovražnik vojaško razbil in njeno ozemlje razdeljeno podvrigel okupaciji, in priznavanjem nastanka slovenske države v istem času, 1941–1945, v teku protifašistične osvobodilne vojne z okupanti na domačih tleh.

Da bi dobili odgovor za današnjo rabo, lahko vprašamo še določneje: ali more federativna Jugoslavija iz leta 1943 oz. 1945 po pravu veljati za (na)novosestavljeno državo narodov, ki so se v (skupni in posamezni) osvobodilni vojni že poprej vsak zase državno konstituirali in nato v federacijo vstopili na podlagi samoodločbe kot državni narodi? Ali pa gre za preprosto kontinuiteto (kraljevine) Jugoslavije, ki je bila po mnenju nekaterih pravnikov (zahodnih, na Balkanu pa zlasti srbskih) tudi v l. 1945 in pozneje, sama po sebi, le nadaljevanje Kraljevine Srbije, tj. države, ki je že 1. decembra 1918 svojo oblast razširila na južnoslovanska ozemlja razpadle habsburške monarhije? Gre za vprašanje, ki opredeljuje izhodišče za presojo, ali je šlo leta 1991 za osamosvojitve Republike Slovenije po poti razhoda subjektov jugoslovanske federacije, ali za enostransko odcepitev od države, katere pravna osebnost izvira iz Srbije in ki le-tej edini še vedno pripada, četudi obstaja zdaj le še v zmanjšanem obsegu. Skratka, gre za važen element vprašanja o sukcesiji.

Zgodovinarji so dozdej stvari že natanko preučili. Posamezno so se gali tudi v pravne presoje. Vendar mora tudi pravo danes reči svojo besedo o zgodovini. Brez tega bi njegovi lastni argumenti lebdeli, ne stali.

Prav na začetku odporiških bojev se je 23. avgusta 1941 na jugoslovanski partizanski strani pojavila misel, postaviti na domačih tleh Nacionalni komite osvoboditve (Jugoslavije) kot neke vrste osrednjo ljudsko oblast, sestavljeno iz raznih političnih tokov, ki naj bi z razglasom poklicala v obči boj (komunistov in demokratov) proti okupatorjem. Ustanovitev takšnega bojnega organa bi gotovo pomenila izziv

begunski vladi. Vendar se ideja ni uresničila. Toda nekaj podobnega se je zgodilo v Sloveniji 16. septembra 1941, ko je Vrhovni plenum OF ustanovil Slovenski narodnoosvobodilni odbor. Velika razlika pa je bila v tem, da ustanovitev SNOO formalno ni mogla pomeniti neposrednega izziva begunski vladi kot takšni, saj je ta obstajala samo kot enoten centralni organ Jugoslavije in kakšne »stare« slovenske vlade v begunstvu ni bilo.

Odkrito nasprotje med partizanskim narodnoosvobodilnim gibanjem v okupirani Jugoslaviji na eni strani in begunsko vlado na drugi, se je izrazilo zato najprej na nižji ravni: ne v odnosu do celotne države, temveč ob vprašanju, kdo je pooblaščen voditi oboroženo odporiško vojaško organizacijo doma. Vlada je v tem smislu pooblastila polkovnika Dražo Mihailovića, ki je ostal v Srbiji v ilegali in tam organiziral ali od tam zbiral četniške enote, ustanovljene v drugih delih Jugoslavije, v Jugoslovansko vojsko v domovini. Njegove zahteve, da se druge odporiške enote (partizanske) postavijo pod njegovo izključno (ne skupno) poveljstvo, partizansko vodstvo ni sprejelo. Zato so v začetku novembra 1941 Mihailovićeve četniki v Srbiji napadli partizanske odrede. Kralj je Mihailovića kmalu povišal v generala in ga nato še imenoval za obrambnega ministra v begunski vladi. Vse enote, ki se mu niso podredile (partizanske), so razglasili za izdajalske in podvržene kazenskemu preganjanju.

V Sloveniji, kjer osvobojenega ozemlja še ni bilo, nastaja realna podtalna oblast odborov OF. Politična organizacija aktivnega odpora je postajala tako tudi nosilka podtalne avtonomne oblasti. Odbori OF so bili dejansko obenem organi uporniške oblasti, ki je že spodbijala oblast okupantov. V nadaljnjem razvoju se je začelo ločevanje političnih organov razvijajočega se odpora (odborov OF) od posebej ustanovljenih organov oblasti (narodnoosvobodilnih odborov). Nova oblast je na osvobojenih ozemljih Slovenije ukinjala in nadomeščala dotedanje organe oblasti. Samoumevno tiste, ki jih je postavil okupator sam (Gorenjska, Štajerska), a tudi tiste, ki so, čeprav stari jugoslovanski,

postali organi oblasti italijanske države (Ljubljanska pokrajina). Podobno se je pozneje zgodilo z organi italijanske državne oblasti na Primorskem. Tak poskus je bil storjen tudi z nemškimi organi oblasti v odporniškem delu Koroške onstran jugoslovanske državne meje.

V zgodovinopisju je zapisano, da je uvodoma omenjeno III. zasedanje Vrhovnega plenuma OF, 16. septembra 1941 v Ljubljani, sprejelo sklep, da se Vrhovni plenum Osvobodilne fronte konstituira v Slovenski narodni osvobodilni odbor (SNOO), da ta odbor »za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju« in da je »vsako organiziranje izven okvira Osvobodilne fronte slovenskega naroda v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo«. In zabeležen je sklep, da SNOO stopa »v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije, ker hoče uresničevati slogo in enotnost narodov Jugoslavije«. In ugotovljeno je, da je SNOO takrat izdal proglas slovenskemu narodu, v katerem poudarja, da pomeni osnovanje tega organa »nov korak k svobodi, nov korak k osvoboditvi in združitvi vseh Slovencev, nov korak v dobo, ko bo slovenski narod na svoji zemlji svoj gospod«. V zgodovini so zapisani tudi odloki SNOO: odlok o vključenju slovenskih partizanskih čet v narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije, odlok »glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev«, in še dva »upravna« odloka, o narodnem davku in o posojilu svobode.¹

Vse to doživlja v zgodovinopisju in v zavesti javnosti različna vrednotenja in budi protislovne odmeve.

Iz vsega pisanja sta danes »obviseli« predvsem dve sodbi: da je SNOO zahteval nekakšen monopolni politični položaj OF v življenju okupirane Slovenije; in da je bilo izključevanje drugih političnih dejavnikov podkrepjeno z grožnjo smrtne kazni konkurentom, z grožnjo, ki se

¹ Dokumenti LR, I, št. 38–42, 116–121.

je hitro in obilno uresničila. V delih različnih avtorjev in v delih iz različnih časov bi mogli slediti tej redukciji zaznavanja in razumevanja ustanovitve SNOO in njegovega vstopa v življenje okupirane Slovenije. Kajti, da gre za redukcijo, ne samo za politično zavračanje z današnjega vidika, ni težko ugotoviti.

Za označitev skrajne točke v obojem, redukciji in zavračanju, lahko služi najnovejše izvajanje Tamare Griesser Pečar v ekspertizi, »ki jo je glavni javni tožilec dr. Anton Drobnič naročil za obnovitev Rožmanovega procesa«. Tukaj preberemo: »Povsem odkrito je OF nastopila septembra 1941. Dne 16. 9. je zahtevala vodstvo celotnega osvobodilnega gibanja slovenskega ljudstva, ne da bi za to imela kakršnokoli pooblastilo – npr. na osnovi volitev ali referendumov (kar tudi sploh ni bilo mogoče). Taka monopolistična in absolutistična zahteva OF je zastrupila vzdušje med Slovenci v času, ko bi bilo v borbi proti okupatorju nujno potrebno združenje vseh sil – socialističnih prav tako kot krščanskih in liberalnih. Datum 16. 9. 1941 je tako pomenil začetek državljanske vojne in skozi desetletja – do danes – prikrite krivde komunistov. Sleherno organiziranje uporniških gibanj zunaj OF je Osvobodilna fronta kratko malo prepovedala /.../ SNOO se je v revolucionarnem odloku razglasil za edinega predstavnika, organizatorja in voditelja slovenskega naroda na vsem ozemlju, kjer prebiva. Tak sklep /.../ je vsakomur, ki se ni strinjal s temeljnimi izhodišči OF, ki so jo vodili komunisti, odvzel pravico do upora proti okupatorju. S tem so ovirali meščanski upor /.../« – Nato piše avtorica le še o »zaščitnem« odloku SNOO. Najprej izrazi mnenje o tem, kaj naj bi OF z njim nameravala. O tem, kaj je bilo v njem dejansko napisano, pa poroča takole: »S tem (odlokom) so mnoge lahko označili za izdajalce ne glede na to, ali so dejansko sodelovali z okupatorjem ali če so ravno nasprotno – čeprav zunaj OF – delovali proti okupatorskim silam in so torej bili uporniki. Po tem odloku so jih 'za zaščito naroda' lahko obsodili na smrt. Kot 'izdajalce' so opredelili ovaduhe, dalje Slovence, ki so bili posredno ali neposredno 'v stiku z oblastniki okupatorjev, ali z drugimi sovražniki svobode slovenskega naroda ali z njihovimi zaupniki'. Končno Slovence, ki so za

lastno potrebo ali za svoje skupine mobilizirali 'narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda'.«²

Vsakdo lahko sam pogleda, kaj piše v citiranih dokumentih, in to primerja s pravkar navedenim. Morečega ugotavljanja, kaj je točno in kaj ni, ali kaj določujočega je izpuščeno, kaj je le problematična parafraza in kaj osebna interpretacija, vsega tega se tukaj ne nameravam lotiti. Brez tega trdim, da gre za hudo nekorektnost zgodovinarke, in opozoriti hočem, da bi dokumente morali analizirati tudi pravniki, če naj slovenska javnost dobi gotovost, da jih zgodovinpisje prav povzema in razlaga. Kajti že nevarnost pisanja »po spominu« ali pod vtisom tega, kar so napisali drugi, je zelo velika. Pri besedilih pravnega značaja in pomena pa brez pravnega ocenjevanja še celo ne bi smeli več shajati. Saj pišejo podobno kakor avtorica brez preverjanja tudi nekateri drugi zgodovinarji. Ustanovitev in sklepe SNOO štejejo npr. k »levim odklonom« v politiki KP Slovenije, ki da se je »že sredi septembra (1941) odločila izdati odlok, v katerem je uzakonila pobijanje tistih Slovencev, ki naj bi bili tudi samo potencialni sodelavci okupatorja«. (Zgodovinski časopis, 1996, 1, 102.)

Podoba revolucionarnega »sektaštva«, terorja in podobnih pojavov je nedvomno nekaj zelo pomembnega, brez česar ni mogoče razumeti slovenskih političnih odnosov v »Ljubljanski pokrajini«, tudi ne razmerja političnih subjektov do oblasti okupatorjev in do odpora proti njim. In prav »zaščitni« odlok SNOO mora v tej podobi neizogibno imeti svoje mesto. Podobno velja za aspiracijo SNOO, da bi obveljal za edinega predstavnika naroda v času njegovega osvobodilnega boja. Vendar vse na podlagi dognanih dejstev in – posebno je treba poudariti – ob upoštevanju celote pojava SNOO.

Glede upoštevanja celote pa stvar očitno šepa. Že nekoč je šepala, danes pa še posebno. A celota postane najprej vidna z vidika prava.

² Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana, 1996, 13, 84–85.

Na to želim posebej opozoriti. Saj je bilo pravo tisto, ki je prvo uvidelo državnopravni pomen konstituiranja SNOO in njegovih odlokov in je ta pomen celo zapisalo v poseben zakon. Le malokdo še pomni, da je slovenska skupščina 23. februarja 1948 sprejela zakon o dogodkih v času NOB, pomembnih za pravni sistem republike. In tu najdemo konstituiranje SNOO in od njega sprejete odloke celo na prvem mestu. Šele potem pride vse tisto, brez česar tudi danes ne more shajati nobeno resno delo o graditvi slovenske državnosti: Kočevski zbor odpolancev, izvolitev 140-članskega SNOO, črnomaljsko zasedanje SNOO, preimenovanje v SNOS itn.³

Pri ustanovitvi SNOO 16. septembra 1941 gre namreč po tem pravnem mnenju za prvo dejanje v procesu ustanavljanja slovenske države. Vsa naslednja dejanja so z njim v zgodovinski in pravni kontinuiteti. Za prvega pravnega pisca o zgodovini ljudske oblasti in o nastanku in razvoju slovenske države, Republike Slovenije, ni bilo tukaj nobenega dvoma in nič nejasnega. Treba se je spomniti, kaj je uvidel profesor Makso Šnuderl, ko je preučil sklep o konstituiranju SNOO: »Opirajoč se na /.../ stvarno stanje v narodu, je postalo vrhovno politično vodstvo (ljudske vstaje) hkrati tudi vrhovni predstavniški organ z nalogo, da slovensko ljudstvo organizira in vodi. To še ni ustvaritev oblastvenega organizma z legislativno in eksekutivno močjo, ker pogoji za to še niso bili zreli. To je tipičen revolucionarni organ, vmesni organ v procesu graditve državnosti /.../ Pomena tega odloka so se zavedali že takrat. Slovenski poročevalec je zapisal, 'da pomeni prvi korak k vzpostavitvi slovenske narodne suverenosti /.../ prve znake slovenske oblasti, ki se z naraščajočo avtoriteto javlja v OF /.../ Logična posledica moči OF'. Ta napoved se je uresničila. SNOO se je razvil v prihodnjih letih, zlasti s konstruktivno dejavnostjo njegovega izvršilnega organa IOOF, v SNOS, pozneje v Ljudsko skupščino LRS.«⁴ – S kontinuiteto do državnega zbora, bi dodali danes.

³ Uradni list LRS, 1948, št. 10.

⁴ Makso Šnuderl, Zgodovina ljudske oblasti, DZS, Ljubljana, 1950, 134–135.

Seveda je mogoče ponovno in tudi drugače razpravljati o tem, kaj pomeni ustanovitev SNOO in kaj pomenijo njegovi odloki, če jih natanko preberemo. Morda si prej še priključimo v spomin, da Kardelj (najbrž ne brez Tita) v Srbiji takrat s tem dejanjem ni bil zadovoljen. Sporočil je v Slovenijo, da »so 'zakoni' o posojilu in narodnem davku opereta«. To in nadaljnja reagiranja je natančno prikazal naš jubilent in izrazil mnenje, da je bila takšna kritika krivična. Pač glede na to, da oblast SNOO ni bila »opereta«, temveč zelo oprijemljiva.⁵

Morda je Kardeljeva kritičnost povzročila, da se s fenomenom SNOO iz leta 1941 pravniki po Šnuderlu niso več dosti pečali. V nasprotju s tistimi ljudmi, ki se danes za pojav sicer zanimajo, a zelo enostransko, tako da sploh ne opazijo (nočejo opaziti), kaj je bistvo tistega dogodka. Bistvo je seveda konstituiranje SNOO samo. Njegovi odloki, kakršni so že bili, so temu bistvu podrejenega značaja in pomena. Kako so jih pozneje izvajali – zlasti »zaščitnega« – je novo vprašanje. Toda prvo bistvo dogodka je, da gre pri ustanovitvi SNOO za voljo po slovenski državnosti, da gre za prvo dejanje pri ustanavljanju slovenske države, tako rekoč za začetek njenega začetka.

SNOO je prvi v zgodovini nastali oblastni organ, ki realno uveljavlja načelo suverenosti slovenskega naroda, načelo njegove pravice do samoodločbe, organ, ki ustvarja začetek njegove narodne države (leta 1918 je bil formalni pravni subjekt »narod Slovencev, Hrvatov in Srbov«). To bistvo je za dolgo časa padlo v nekako pozabo. Znanstveno poročilo Inštituta za novejšo zgodovino »Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955« ne omenja ustanovitve SNOO in bistva tega pojava niti v poglavju o graditvi slovenske državnosti. Če bi se bil kak današnji pravnik resno in brez predsodkov do NOB lotil vprašanja te »graditve«, ne bi mogel pri tem prezreti SNOO in

⁵ Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*, 1, *Država v državi*, Borec, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1987, 20–38.

bi tudi zgodovinarji bolj zagotovo videli, za kaj gre. Obe stroki sta prikrajšani.

Takšnega slovenskega državotvornega organa, kakršen se je pojavil s SNOO, dotlej ni bilo niti v zarodku in v nobenem političnem taboru, ne na domačih tleh ne v tujini. Tudi pozneje ni nihče zunaj Oslobojilne fronte ustanovil kakega (konkurenčnega) organa samostojne slovenske državne oblasti (kar bi seveda s pravnega stališča resnično pomenilo napoved državljanske vojne). Stara strankarska vodstva v Ljubljani so namreč zatrdno zavrnila zamisel voditelja »Straže« profesorja Lamberta Ehrlicha o ustanovitvi nekakšne tajne samostojne slovenske vlade.

Slovenska zaveza, ki je bila ustanovljena osem mesecev po SNOO, ne ustanavlja posebnega slovenskega državnega organa, niti se sama za kaj takega ne okliče. Dokumenti v »Dosjeju Mačkovšek« razločno povedo, da se problema takega organa sicer zaveda in da se v tem vprašanju odloča zavestno in v skladu s svojimi političnimi namerami. Drži se centralističnega in unitarnega državnega sistema, kakor ga predstavlja begunska kraljevska jugoslovanska vlada v tujini. Zavestno in namerno ostaja le v položaju političnega vodstva. Zato prepušča organiziranje vojske kot državno zadevo ministru Draži Mihailoviću in njegovim vojaškim pooblaščenecem v Sloveniji. In tega, da bi ustanovil poseben slovenski državni organ, noče tvegati niti Narodni odbor (naslednik Slovenske zaveze), ustanovljen konec 1944. Pa ne zato, ker dejansko nima več nikakršne državnopravne podlage, ko taji dejstvo, da je emigrantska vlada medtem priznala novo Jugoslavijo, njeno federativno ureditev in s tem tudi državno konstituirano federalno Slovenijo in njen vrhovni državni organ, Slovenski narodnoosvobodilni svet. Narodni odbor le preprosto vztraja pri razbiti utvari o pravni upravičenosti boja proti OF in proti vsemu, kar je ta prinesel.

Od jugoslovanske vlade po novem priznani organ slovenske državne suverenosti SNOS pa ima svoj začetek ravno v SNOO iz septembra 1941.

Kontinuiteta med njima je pravno in politično nepretrgana, je ugotavljal prof. Šnuderl. To po njegovi sodbi ni bilo dejanje zgolj strankarsko političnega značaja, temveč že dejanje narodne revolucije. Bilo je rojeno iz narodnega upora proti okupatorjem. Bilo je hkrati dejanje za okrepitev in zavarovanje Osvobodilne fronte, ki je odporniško gibanje postavila na noge in ga zdržema razvijala naprej.

Ne bi mogli reči, če to beremo z današnjimi očmi, da je prof. Šnuderl pretiraval. Zadel je v jedro pojava. Ugotovil je prvi dejansko storjeni korak v zgodovini nastanka slovenske države, korak, ki je bil logični nasledek dejstva, da je OF (edina!) začela dejavno uveljavljati suverenost naroda. Da je sprožila tisto v zgodovinskem procesu zraščeno verigo odločitev in stvaritev, na katere koncu je (današnja) slovenska država. In ničesar ni prikrival, niti česa odkrival, ko je ugotovil, da je šlo za »tipičen revolucionarni organ«. Organ slovenske narodne revolucije. Z drugimi besedami, ustanovitev SNOO najbrž ni dejanje, ki bi sodilo med zmote levičarskega radikalizma, marveč je to temeljni kamen za stavbo samostojne slovenske države!

Da je bil takšen organ že takrat nekaj narodu nujno potrebnega, dokazuje dejstvo, da je ideja o njem bila pereča tudi med politiki, ki so nasprotovali OF. Toda niso je uresničili, ko je bil čas še njihov in priložnost dana tudi njim. O tem piše Ciril Žebot. Z velikim občudovanjem profesorja Ehrlicha in z zapoznelim obžalovanjem, da nasprotniki OF ideje niso doumeli in uresničili. Toda eno je danes nedvomno. S kolaboracijo, četudi funkcionalno, ki se je zanjo prav Žebot tako zavzemal, ideja ni bila niti uresničljiva.

Profesor Lambert Ehrlich je bil prav od začetka okupacije prepričan, da »zasedena in razkosana Slovenija nujno potrebuje podtalno domače vodstvo ali ´vlado´ (sic!), ki naj za čas vojne in sovražne zasedbe Slovence poveže in ohranja v vztrajni odločenosti za dosego združene in demokratične Slovenije po zavezniški zmagi«. Vprašanje bodočih odnosov med narodi razkosane Jugoslavije bi sicer ostalo odprto do

zavezniške zmage. Vendar bi ta podtalna vlada bila slovenska oblast, ki bi imela tudi »posebno kočljivo nalogo, da bo modro in učinkovito odločala o oblikah in obsegu vsenarnodnega odpora, v kolikor bo možen /.../« V tem enotnem narodnem vodstvu (zamišljeni organ bi torej združeval funkciji političnega vodstva in vlade) naj bi bile zastopane »predvojne (predšestojanuarske) slovenske politične stranke /.../ v sorazmerju z njihovo močjo, kot se je pokazala na parlamentarnih volitvah pred letom 1929«. Pred KP pa se je treba vnaprej zavarovati in je ne pripustiti v ta organ, če ne bi učinkovito jamčila, »da se bo v razmerah sedanje narodne nesreče držala dogovorjenih ciljev in nalog podtalne narodne oblasti«.

Tako je skoraj pol stoletja pozneje obnavljal spomin na prvotno idejo Žebot in ga prilagajal poznejšim izkušnjam. Kajti, kaj bi sicer pomenila trditev, da je Ehrlich aprila 1941 predvideval, da se bo moralo »narodno vodstvo vnaprej ločiti od njenih (KPS) diverzantskih akcij«? Ali ni bil to že trden sklep, da se narodno vodstvo postavi na stališče čakanja, ne začenjanja oboroženega odpora?

Žebot pove, kako in s kakšnimi razlogi je šef SLS Natlačen zavrnil Ehrlichovo idejo. Ta je do pogovora z Natlačenom vključil še dodaten argument: podtalna vlada naj bi uveljavila »vrhovno slovensko oblast, kot si jo je bil 10. aprila 1941 javno privzel [Natlačenov] Narodni svet«. Natlačen je imel pragmatične in načelne razloge za zavrnitev. Najprej je navedel, da bi takšna »podtalna obnova slovenske oblasti mogla izzvati Italijane in bi preklicali obljubljeni slovensko kulturno avtonomijo« in odpravili Ljubljansko pokrajino, njeno vlogo azila. Nato še: Predlog ni izvedljiv, ker so ga vprašani Natlačenovi politični sodelavci odklonili, on sam pa se ne čuti pripravljenega za kaj tako ne navadnega. Načelno pa bi se obnovitev slovenske vrhovne oblasti (tj. »suverenega« aprilskega Narodnega sveta) v zasedeni Sloveniji, »če bi bila izvedljiva in vzdržljiva«, mogla tolmačiti, kot da je naperjena proti kontinuiteti Jugoslavije! »S tem pa bi slovensko bodočnost po zavezniški zmagi izpostavili nevarni zunanjepolitični negotovosti, ker nimamo

od nikogar jamstva za priznanje samostojne Slovenije.« Ehrlich je čutil, da ima Natlačen »dvakrat zvezane roke«. Najprej od njegovih političnih sodelavcev, ki niso doumeli zgodovinskega pomena Ehrlichovega predloga, nato mu je »zvezala roke še italijanska zasedbena oblast, ko ga je določila za vodilnega člana pokrajinskega Sosveta (Konzulte) kot nekakega političnega talca za ohranitev svoje dobrohotnosti do nesrečnih Slovencev«. Takšno je spominjanje Cirila Žebota.⁶

Lastne ideje so se zbal. Zato, ker so bili v razmerju do okupatorja aneksionisti, v razmerju do odpora in vojnih potreb zaveznikov atentisti, v razmerju do Jugoslavije, trenutno navzoče le v emisijah BBC, pa lojalisti, ki za čas vojne krčevito odklanjajo vsako spremembo sistema, četudi bi ta bila v smislu uresničevanja demokratične pravice naroda do suverenosti in samoodločbe.

V temelju vseh temeljev je bilo pač to, da je ideologija glavnine nasprotnikov OF načelo narodne suverenosti sploh odklanjala. Ni je štel med obvezne kategorije »naravnega prava«, podobno kakor tudi demokracije ne. To je pomenilo, da ti ljudje načelno odklanjajo narodnorevolucionarno misel o organu slovenske suverenosti mimo vnaprejšnje privolitve in dovoljenja kralja Petra Karađorđevića. Čeprav je takrat o nujnosti narodne revolucije govorila in jo v ilegalnem letaku priporočala celo katoliška »sredina« (Andrej Gosar - Jakob Šolar) in čeprav je že davnega oktobra 1918 tvegalo narodnorevolucionarno dejanje celo »Koroščevo gibanje«. Kako so se odločitve za suverenost izogibali vse do konca, je pokazal njihov »taborski parlament« 3. maja 1945. Še vedno so se sklicevali na suverenost Jugoslavije, četudi je bila ta že zdavnaj »oddana« Titu, in niso tvegali, da bi oklicali zahtevo po suvereni samostojnosti Slovenije, četudi bi to tedaj utegnili biti edina možnost, da si pridobijo svežo pravno legitimnost. Seveda le, če bi zahteva temeljila na vsaj znatni količini realne oblasti, na vsaj

⁶ Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija*. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije, samozaložba, Celovec, 1988, 195–197, 202, 206–214.

majhnem, a pomembnem kosu slovenskih tal. Ne le na ozki ljubeljski cesti v spremstvu nemške vojske.⁷

Danes se nihče ne spotika ob dejstvo, da je Draža Mihailović prepovedal partizanske enote. Bil je pač na položaju ministra jugoslovanske vlade, države, si vsakdo pri tem misli. Vsaka državna oblast je po svoji naravi izključujoča. Kdor bi danes poskušal sam ali celo s pomočjo oborožene sile neke tuje države podirati obstoječo oblast Republike Slovenije, bi to ekskluzivnost države kot takšne prav gotovo bridko izkusil. In posebnost prostovoljne kolaboracije v »Ljubljanski pokrajini« je bila v tem, da je prav to poskusila proti novi slovenski narodni državi. Gotovo, ta je v letih 1941–1942 šele nastajala. Toda nastajala je zelo realno, po poti narodne revolucije v vojni proti istemu okupantu, s katerim so se kolaboranti poistovetili. Kolikor je njena oblast že bila dejanska, je to bila edina slovenska oblast na sicer po sovražnikih okupiranem ozemlju Kraljevine Jugoslavije. Debelacije Jugoslavije niso priznavali niti zavezniki niti Osvobodilna fronta, javno pa le slovenski aneksionisti v Ljubljani. Njihov argument (skriven pred okupanti), da gre pri osvobodilnem odporu OF in njegovih organih za »notranjega«, mednarodno nepriznanega nasprotnika, brez pravic vojskujoče se strani (beligerenta), da oni zato sodelujejo le v zakonitem boju proti »banditom – tolovajem«, je izgubil vsako veljavo že leta 1943, ko so zavezniki priznali NOV. Najpozneje pa v vseh ozirih v letu 1944, ko je novo federativno Jugoslavijo (vključno narodnorevolucionarno slovensko državnost) priznala tudi emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije. V tem trenutku se je pokazalo, koliko je vredno sklicevanje kolaborantov na mednarodno pravo, saj so brezpravno zavrnili zakoniti in v odnosu do zavezniškega vojskovanja legitimni sporazum z Visa.

Pri tem je treba spomniti še na nekaj. IOOF je poskusil že 15. maja 1942 doseči priznanje SNOO tudi od jugoslovanske emigrantske vlade

⁷ Prim. Janko Pleterski, Slovinci od sovražnega napada na Jugoslavijo do osvoboditve države. V: 4, Zgodovina v šoli, 1995, št. 3, 6–12.

v tujini, katere mednarodne zakonitosti ni zanikal.⁸ To dejstvo se sploh pozablja. Sporazum si je zamislil s podobnimi pogoji, kakršni so dve leti pozneje postali temelj prej omenjenega sporazuma med kraljevsko in avnojsko vlado (vključno SNOO – SNOS) na domačih tleh. – IOOF nikakor ni zahteval republike, kakor danes menijo in pišejo celo zgodovinarji.

Opredelitev odnosa IOOF do begunske vlade se je takrat v bistvu ujemala s stališčem jugoslovanskega partizanskega vodstva, ne da bi IOOF zanj vedel. Josip Broz - Tito je 19. marca 1942 predlagal britanski misiji, ki jo je vodil Terence Atherton, naj se »oblikuje nova vlada iz demokratičnih elementov v domovini in tujini, ki bo objavila razglas s pozivom narodom Jugoslavije, naj se odločno bojujejo proti okupatorjem in ožigosajo vse sodelavce okupatorjev«. Atherton predloga ni mogel posredovati, ker je bil med potovanjem k D. Mihailoviću ubit.

Jeseni 1942 se je vrh KPJ odločil za ustanovitev Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ). To je v bistvu pomenilo dvoje: ponovno izrecno priznanje mednarodnopravno nepretrganega obstoja jugoslovanske države in obenem prvi poskus, da bi se ustanovila domača vlada NOG, ki bi zamenjala begunsko vlado kot predstavnico Jugoslavije v mednarodnih odnosih. Malo pred tem se sestane tudi SNOO. Že tretjič.

V nasprotju z vsem tem niso politični nosilci prostovoljne kolaboracije v »Ljubljanski pokrajini« nikoli poskusili doseči priznanja svojih stvaritev – MVAC in Slowenische Landeswehr – od katerekoli jugoslovanske vlade, kaj šele pri Združenih narodih. Drugače kakor npr. kolaboracijska Francija, ki so jo priznavale nevtralne države (ZDA), ali kakor Pavelićeva NDH, ki je poskusila doseči zunaj kroga osi priznanje vsaj še Vatikana.

⁸ Izjava Izvršnega odbora Osvobodilne fronte slovenskega naroda o londonski jugoslovanski vladi, 15. maja 1942, DLR, 2, dok. 31, 71–73.

Slovenska zaveza ni bila pripravljena niti misliti na ponujene pogoje sporazuma IOOF (SNOO) z jugoslovansko vlado. Le sebe je štela za legitimno predstavnico okupiranega naroda, sklicujoč se na rezultate volitev iz leta 1927. Hkrati pa si je s kolaboracijo sama izničevala vsakršno legitimnost. Posamezne njene sestavine so namreč pomagale sovražniku ob vednosti in privolitvi celote Slovenske zaveze.

Vse to je tematika prava. In vse to ostaja predmet (politične) zgodovine, sociologije in vseh drugih ved, ki ugotavljajo pretekla dejanja, njihove motive in učinke. Samoumevno je to. A vendar je treba danes posebej poudariti, da brez prava zgodovine ni mogoče docela in prav dojeti. Razumeti npr., kaj pomeni izjava Borisa Kidriča, ko se pogovarja o tezi, da gre v boju, ki ga bojuje IOOF (SNOO) z enotami kolaborantov, za pravo (pravno označeno) državljansko vojno, in ko tezo odbije: »Nacija (država) smo mi!«⁹ – Seveda, če izjave ne beremo le kot podatek o lastnostih osebe, ki jo je izrekla.

Zgodovina in delo pravnikov. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997

⁹ Prim. besedila Borisa Kidriča: »Padle so ovire«, Ljudska pravica, 31. december 1943, št. 15. – »Zlata sredina«, brošura, Partizanska tiskarna, 1. oktober 1944. – Kratek obrisa razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji, poročilo iz oktobra 1944, natis v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, I, 1/1960. (Vse tudi v: Boris Kidrič, Sabrana dela II in III, Beograd, 1985.)

33.

Častiti kolaboracijo, podlaga za prihodnost?

Političnim silam v Sloveniji, ki žele v svojo današnjo korist častiti odločitev za prostovoljno politično, vojaško in policijsko kolaboracijo slovenskih državljanov s fašističnimi okupatorji v času druge svetovne vojne, se je danes v veliki meri posrečilo slovensko javnost speljati na zmoten tir razmišljanja o upravičenosti tiste žalostne odločitve. Kar precejšen del javnosti sprejema njihovo tezo, da je šlo za odločitev med dvema zlo- ma, med fašizmom in komunizmom. Kolaboranti so se baje odločili za manjše zlo, za kolaboracijo v boju proti večjemu zlu, proti komunizmu. In po petdesetih letih, v luči konca komunizma in zmage liberalne demokracije, je videti logično, da je bila izbira kolaborantov pravilna tudi v času okupacije, četudi je bila v nasprotju z zgodovinskim okvirom vojne Združenih narodov, ki je bila vojna proti fašizmu. Kolaboranti naj bi bili celo modrejši in daljnovidnejši pri ugotovitvi pravega sovražnika.

Ta logika se je pretihotapila v današnja politizirana razmišljanja, ker se ji je posrečilo zabrisati dve drugi zgodovinski dejstvi, ki sta zares temeljni za vrednotenje odločitve za storjeno prostovoljno kolaboracijo. Prvo je dejstvo okupacije same, ki pred vse okupirane državljanke najprej postavlja vprašanje o njihovi državljanski zvestobi ali nezvestobi. Prostovoljna kolaboracija je v vsakem primeru kršenje državljanske zvestobe in jo kazenski zakoniki načeloma obsegajo v kategoriji veleizdaje. Drugo dejstvo je napačno identificiranje obeh temeljnih ideoloških blokov, ki sta si na slovenskih tleh v modernem času stala nasproti. To nista bila fašizem in komunizem. Fašizem je

bil navzoč kot okupator. Nasproti sta si stala specifično slovenski radikalno desničarski in ekskluzivne oblasti navajeni politični katolicizem ter specifično slovenski revolucionarni socializem. Zgodovinskemu položaju naroda se je kot neustrezen izkazal prvi, ko se ni odločil za odpor, marveč za prostovoljno kolaboracijo, kakor je iz zgodovine ni mogoče izbrisati. V slovenski zgodovini ostaja kot pravno in moralno nedopustno dejanje. Prednost drugega pa je bila, da se je za odpor odločil in tako ravnal ustrezno narodovemu položaju. Njegova neustreznost je bila dolgoročnejša. Svoj veliki prispevek v narodovem odporu je po osvoboditvi napadene države in rešitvi naroda pred smrtno nevarnostjo vložil v revolucionarno uresničevanje svojega družbenega načrta, ne izključujoč nasilje. In tu se je končno izkazal kot zgodovinsko neustrezen.

Problem je danes v tem, da poskušajo določene politične sile za nazaj ne le razložiti, ampak tudi upravičiti kolaboracijo, kakor je bila zagrešena. To poskušajo tako, da napačno definirajo izbire v času okupacije, in s tem, da napačno identificirajo konfliktne ideološke bloke na Slovenskem. Da bi to mogli, jim je potrebno črnjenje edinega realno razvitega narodnoosvobodilnega odpora. Upajo namreč, da to črnjenje povečuje verjetnost trditve, da je šlo kolaborantom le za vsiljeno izbiro med večjim in manjšim zlom, za izbiro, ki jo je zgodovina čez pol stoletja seveda potrdila kot pravilno in s tem upravičeno. Skratka, realni slovenski odpor mora obveljati za nečistega, nemoralnega, kot nasilje nad politično nasprotnimi Slovenci, da bi prostovoljna politična, vojaška in policijska kolaboracija mogla zablesteti kot vrlina modrih in edino moralnih Slovencev. In zato je današnji posvet o morali NOB prazapprav posvet o tezi, ki so jo vsilili javnosti častilci kolaboracije.

Želji prirediteljev posveta bom poskusil ustreči izkustveno, z nekaj primeri. Začenjam z majhnim.

V Zborniku svobodne Slovenije iz Argentine je objavljeno nekaj dokumentov iz dejavnosti pokojnega dr. Mihe Kreka, enega poglavarjev

klerikalne Slovenske ljudske stranke in med okupacijo podpredsednika begunske jugoslovanske vlade v Londonu. Pred meseci sem tu prebral, da je Krek 1. junija 1943 britanski vladi zatožil urednike slovenske oddaje londonskega radia, da govore preveč dobrega o slovenskih partizanih. Posebno grešna v tem smislu je med njimi gospodična Hirsch. Edino njo je zapisal z imenom in jasno je bilo, koga naj angleška politika pritisne. Morda se kdo med starejšimi Mariborčani spominja te gospodične, ki smo jo gozdovniki klicali Lisl. Kmalu po tem, ko so nacisti prišli na oblast v Nemčiji, sta se v naši hiši v Krčevini naselili dve židovski družini, ki sta se umaknili z Dunaja. Družina Adler in družina Hirsch. Ostali so nekaj let. In mlado judovsko dekle Lisl Hirsch se je naučilo slovenskega jezika tako dobro, da je nisi po govoru razločil od domačinov. Še dve leti pred vojno sem jo videl na taboru mariborskih gozdovnikov v Martuljku. Kako je prišla v London, ne vem. Gotovo pa si je s tem rešila življenje. Znanje slovenskega jezika ji je omogočilo zaposlitev na londonskem radiu. In očitno ji to ni bila samo služba, marveč se je oglašala s srcem, da bi kaj tolažilnega povedala svojim Slovencem pod Hitlerjevim in Mussolinijevim škornjem. In očitno je z upanjem opazovala njihov odpor in boj, saj je vedela, da se bojujejo tudi za življenje nje same in za rešitev njenih rojakov pred krematorijem. Govorila je o tistih, ki so se bojevali. Kaj naj bi govorila o tistih, ki so se vdali? Zdaj pa se prikaže Slovenec, ki v London ni pribežal pred smrtjo. Z uradnim aktom se oglasi sam podpredsednik jugoslovanske kraljevske vlade in jo zatoži najvišjim njenim britanskim šefom! Da govori s priznanjem o ljudeh, ki so se tam daleč, edini na Slovenskem in edini tudi znotraj grozljive Hitlerjeve trdnjave, uprli, civilno in po vojaško, uprli smrti svojega naroda in s tem tudi smrti ljudi njenega rodu. Prepričan sem, da bi Lisl Hirsch pač vedela kaj povedati o morali NOB in o morali gospodov, ki jim je bil slovenski partizan odvrtnjši od Hitlerja.

Drugi primer je neprimerno tehtnejši in usodnejši. Propaganda kolaborativnih nasprotnikov OF je venomer trobila, da komunistom v resnici ni za osvoboditev naroda, ampak le za revolucionarno osvojitvev

oblasti. Navsezadnje so ji celo nemški okupatorji že skoraj verjeli. Pa so si poskusili olajšati položaj s špekulacijo v tem vprašanju. Poskusili so manipulirati z domnevno poglavitno motivacijo partizanov. Sredi decembra 1943, potem ko se je že izdivjala njihova ofenziva, a brez pravega uspeha, so nemški poveljniki ponudili Glavnemu štabu NOV Slovenije premirje do konca vojne na temelju vojaške razmejitve ozemlja v partizansko in nemško cono. Ponudili pa niso le varnosti in živeža, temveč tudi politično vabo: svojo pomožno vojsko, Slovenske domobrance, bi umaknili s slovenskega ozemlja in jih poslali na vzhodno fronto v Rusijo, in »preusmerili« bi svojo politiko v Ljubljanski pokrajini. Če jim je predvsem do revolucijske zmage, bodo partizani ponudbo zgrabili, ali ne? Na svojo ponudbo so nemški poveljniki dobili jasen odgovor: Glavni štab NOV Slovenije je vojskovanje nadaljeval. Poročilo britanskega delegata pri Glavnem štabu NOV Slovenije podpolkovnika P. A. Wilkinsona poudarja: »Ponudba je bila zavrnjena s prezirom.« – Slovenski domobranci so bili rešeni vzhodne fronte, ostali so kot pomožna nemška vojska v boju proti slovenski NOV doma. Nemški okupatorji so morali nazorno videti, da boj proti Hitlerju ni bil zabarantan za lažjo zmago revolucije.

In še tale primer. Zadeva razmerje med svobodo naroda, kulture in vere, po presoji slovenskih duhovnikov, v težki preizkušnji vesti. Dokument nosi datum 3. februarja 1947. To je spomenica zmagovitim velikim državam, ki jo je podpisalo 52 slovenskih koroških duhovnikov. Od nekdanjih zaveznikov v vojni proti Hitlerjevi osi, ki so tedaj odločali o načinu obnove neodvisne in demokratične Avstrije in tudi o njenih državnih mejah, so terjali združitev s Slovenijo. Terjali so to, ne oziraje se na obstoječi režim v revolucionarni Jugoslaviji. Bili so dobri Slovenci in hoteli so rešiti svojo narodnost, rešiti ljudi, ki so onstran meje večinoma še govorili najstarejši živi jezik na Koroškem. Bili so prepričani, da bo le popravljena »državna meja zares zaustavila ponemčevalni pritisk na koroške Slovence«. Današnja avstrijska ljudska štetja dokazujejo, da so imeli stokrat prav. Bili pa so tudi dobri duhovniki in so navedli tudi verski razlog: »Obstoj narodnega

življenja je prvi naravni in nujni pogoj za vsakršno vzgojno in versko dejavnost,« so zapisali. In tudi tu so imeli že tedaj očitno prav. Toda imeli so v rokah še zgodovinski argument. Sklicali so se na boj koroških in jugoslovanskih partizanov, »okrepljeni s krvjo naših padlih in umorjenih bratov in sester«. To so bile njihove besede. Ali ni v njih tudi pravična sodba o moralnosti NOB? Ali je bolj moralen trdovraten molk o tej spomenici?

Prav obraten je primer, ki izvira iz skoraj istega časa in je nastal ob podobnem vprašanju kot prej navedeni. Zanj ne bi niti vedeli, če ne bi dr. Tone Ferenc pred leti našel dokument v britanskem državnem arhivu. In še potem bi ostal skoraj neopažen, če vprašanja ne bi sprožili na nedavnem posvetu o Slovencih in državi. V času odločanja o meji Jugoslavije, torej Slovenije nasproti Italiji, na mirovni konferenci leta 1946, je namreč Žebotova skupina, ki je v emigraciji nadaljevala politično smer Straže v viharju, tako odgovorne za kolaboracijo v Ljubljanski pokrajini, skušala od britanske vlade doseči, da bi se rapalska meja Jugoslavije ne spremenila, da bi se Slovensko primorje in Istra ne priključili Jugoslaviji. Ti ljudje so upali, da bi to ozemlje, vmes med Italijo in Jugoslavijo, dobilo s Trstom vred poseben državni status, kjer bi lahko oni uveljavljali svojo oblast. Raje Slovenijo razdeliti, kakor dopustiti združeno, a partizansko! Tudi, če so res verjeli, da »njihov« del ne bi navsezadnje ostal kar Italiji, ali ni v tej zgodbi tudi izraz neke morale? Ali ne spominja na tisto svetopisemsko zgodbo o domnevni materi, ki je sprejela predlog modrega Salomona, naj spornega otroka presekajo in razdele med tožeči se ženski, pa je prav s tem izkazala, da je prava mati ona druga, kateri živega ni hotela privoščiti?

Vsaj omenim še nekatere primere, usodne za Slovence, pa tudi za svet. Eden je tisti zgodovinski molk Vatikana po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, ki je vernikom sporočal, da kljukasti križ nikakor ni križ, pod katerim bi bilo dopustno začenjati križarsko vojno proti boljševizmu. Drugi je tisto že od Metoda Mikuža objavljeno in v zadnjih nekaj letih tolikokrat navajano pismo Edvarda Kardelja z dne

1. oktobra 1942, ki je ravno toliko dokument o postopkih vodstva Osvobodilne fronte in komunistov v njem, kolikor je obenem dokument o dejanjih tistih Slovencev, ki so se za križarsko vojno kljub papeževim nasvetom odločili, pa so to nemudoma hoteli s potvorbo dokumenta tudi zabrisati. In končno zgodba o štiritisocih Židov, ki so se ob kapitulaciji Italije zatekli na otok Rab, da bi se rešili pred nacistično končno rešitvijo. Židje po svetu so prosili za pomoč Vatikan. Rešitev je prišla. Od nikogar drugega kakor od partizanov, hrvaških in slovenskih, ki so nemško vojsko in kolaborante prehiteli. Za takšno srečno rešitev se je Svetovni židovski kongres 24. septembra 1943 zahvalil z najtoplejšimi besedami – Vatikanu! Ravno pred dvajsetimi leti je Sveti sedež to zahvalo objavil. In ni zatajil vloge partizanov.

Le dobra dva tedna nas še ločita od pete obletnice izjave Slovenske pokrajinske škofovske konference o narodni spravi, ki je pozdravila izjavo Predsedstva Republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi. Zastavila je Slovincem nekaj nalog, o katerih bi se bilo treba danes ponovno zamisliti. Kot zgodovinar in kot državljan imam v mislih predvsem nalogo, ki jo je konferenca postavila na prvo mesto. To je naloga, »ugotoviti polno in celostno zgodovinsko resnico o vseh dogodkih od začetka zadnje vojne [tj. druge svetovne vojne] do danes. /.../ Zato je treba najprej objektivno ugotoviti in objaviti vsa dejstva, kolikor je to mogoče, na podlagi dokumentov in pričevanj. /.../ Presojati in razlagati dejstva in dogodke v okviru tedanjega časa in tedanjih razmer ob čim jasnejšem ugotavljanju vzročnih povezav in različnih vplivov na osebe in njihove odločitve ter na usodne dogodke vojnih in povojnih let. Jasno je, da je to delo zelo zahtevno in dolgotrajno. Zato pa nihče nima pravice, da bi na podlagi dosedanjih uradnih ocen samo s svojega stališča izrekal sodbe in obsodbe o ljudeh drugačnega prepričanja in o njihovem ravnanju.« Tako izjava škofov.

Puščam ob strani komentar o tem, kako je slovenska škofovska konferenca z izključitvijo »dosedanjih uradnih ocen« apriorno diskvalificirala rezultate kar celega slovenskega zgodovinopisja. Že takrat

sem kot zgodovinar to odklonil in opozoril, da se mora vsakdo, ki k tem vprašanjem pristopa s političnimi namerami, zavedati, da geslo, zgodovinska resnica in edinole zgodovinska resnica, tudi zanj pomeni tveganje.¹ Danes moram ugotoviti, da je tisto veliko, s tolikšno vzvišeno samozavestjo napovedano sistematično delo na razkrivanju novih virov in objavljanju novih dokumentov, ostalo prazna beseda. Drži le to, da so posamezni zgodovinarji svoje delo nadaljevali. In zlasti mlajši prihajajo tudi do mlajših rezultatov. Mimo tega nepate- tičnega dela zgodovinarjev pa prihaja do razdivjanih in vedno bolj napadalnih političnih obtoževanj vsega, kar je v zvezi z nekdanjim bojem proti okupatorjem. Nastal je položaj, ko bi bilo zelo prav in za moralo koristno, če bi slovenska škofovsko konferenca po petih letih ponovila, tokrat Slovencem vseh prepričanj, tiste lepe besede, ki jih je prvotno naslovila predsedstvu republike: »Potrebne so osebna plemenitost, velikodušnost, spoštovanje do sočloveka, pripravljenost za priznanje svoje krivde in za odpuščanje brez želje po maščevanju in povračilu.« In tudi besede: »Biti izredno previden v sodbi ali celo obsodbi oseb v njihovi subjektivni moralni odgovornosti, krivdi ali nedolžnosti.« Ali pa vsaj besede eksistencialnega argumenta: »Premalo nas je in v prehudih časih živimo, da bi se smeli odrekati mirnemu sožitju vseh ob spoštovanju različnosti v osebem prepričanju in javnem življenju.«

Morda bi zalegle tudi pri častilcih kolaboracije.

Zbornik posveta Kulturno-moralne razsežnosti narodnoosvobodilnega boja na Sloven- skem 1941–1945 dne 23. februarja 1995 v Mariboru. Objavljeno tudi v: Delo, Sobotna priloga, 5. marca 1995

¹ Delo, 22. marec 1990.

34.

»Totalitarni duh« na Slovenskem tudi v katoliškem taboru

»Moj Bog, ali so ljudje že tako slepi, da ne vidijo, kako se svet razvija? Tudi če se bo mogoče vrniti, nikdar več ne bo tako, kakor je bilo. Kolo zgodovine se vrtil naprej, nihče ga ne more ustaviti, še manj nazaj zavrteti.« Tako je 9. marca 1947 v Celovcu vzkliknil škof Rožman, ko je snoval odgovor na spomenico duhovnega svetnika Košmerlja o medvojni politiki katolicističnih beguncev iz Slovenije.¹ Iz komaj letos objavljenega, le malo starejšega pisma škofa Rožmana Mihi Kreku (17. maj 1946) je mogoče razbrati, da škof pri omembi nadloge, ki jo je kolo zgodovine povozilo, misli na »totalitarni duh, ki nasprotuje demokratičnim metodam«. In prebrati, da je bil ta duh z njegovimi nedemokratičnimi metodami vred obsojen »z izidom sedanje (druge svetovne) vojske«, ter da navzočnost takega totalitarnega duha škof sam odkriva tudi v lastnem političnem taboru.² Rožman se je vprašanja o obstoju in vlogi »totalitarizma katolicizma« (tako so ga njegovi nosilci sami ponosno poimenovali že pred vojno³) tukaj dotaknil z vidika ugotavljanja pogojev, nujnih za vrnitev v zapuščeno domovino

¹ Archiv der Diöcese Gurk, Bischofsakten, fremde Bischöfe, Nachlass Rožman I, Celovec. Izpis dr. Avgušтина Malleja, kateremu se lepo zahvaljujem za opozorilo in dovoljenje za navedbo.

² Janez A. Arnež, Ciril Žebot in njegov politični nastop, Studia Slovenica, Ljubljana, Washington 2006, 49–50.

³ Metod Mikuž je v letu 1965 navedel iz Straže v viharju, 28. aprila 1938, izjavo o totalitarnem, dejavnem in celega človeka zajemajočem katolištvu (Slovenci v stari Jugoslaviji, 501). – Spomenka Hribar pa je 2005 navedla in razčlenila, iz Katoliške akcije, 290, sintagma »totalitarizem katolicizma« kot zahtevo po cerkveni oblasti (Ločevanje duhov. V: Žrtve vojne in revolucije, Državni svet RS, Ljubljana 2005, 89).

in z nedvoumnim zavračanjem te zgubonosne zaletelosti. Upanja za uspeh svoje kritičnosti pa ni imel kaj dosti, saj je Košmerlju napisal: »... dogodki, ki jih opisujete v spomenici, iz desne in leve, dokazujejo, da nismo zreli za vrnitev – ali nas ni Bog zaradi tega izgnal, ker dajemo s spori slab zgled – pa tudi vredni nismo, da bi se nas Bog usmilil tako, kakor si mi želimo. Zelo, zelo se bojim, da bo Bog nam rekel, kar je dejal iz egiptovske sužnosti potujočim Izraelcem: Nobeden od teh ne bo videl obljubljene dežele!« In v čem je Rožman zagledal središčno zgodovinsko zmoto tega grešnega totalitarnega duha? To pač pove njegov vzdih na koncu odstavka: »Koliko pohujšanja je bilo – za medvedovo kožo, a medved še živi in bo, kakor vse kaže, živ ostal.« Zmotna je torej bila odločitev za ponesrečeni lov na medveda (partizane), sprejeta vrh tega v sklopu do kraja pohujšljive politike. Očitno samega sebe ni izvzel, ne iz te ne iz one ...⁴

Pri naštevanju totalitarizmov, s katerimi je naša celina imela opraviti v prvi polovici 20. stoletja, je v Evropi postalo običajno imenovati kar samo nacizem in komunizem. Tu je umanjkal tisti, ki ga je v svojem krogu najprej opazil politični katolicizem v Italiji in ga tudi prvi že sam krstil za – »clericofascisti«, klerofašizem. Takšna redukcija problema totalitarizmov je zelo običajna tudi v javni besedi na Slovenskem. Jedro problematičnosti je v neupoštevanju še tretjega totalitarizma, tistega, ki je bil na naši celini navzoč in dejaven v deželah z večinsko, včasih celo skoraj izključno katoliškim prebivalstvom. Gre seveda za totalitarizem, ki ni le verski, kar je konstitutivna lastnost vsake religije in kar v sekulariziranih državah Evrope praviloma ne ogroža več državljske enakosti. Gre za totalitarizem, ki je izključujoč tudi politično, četudi na temelju versko pogojenih razlogov svojega obstoja. V prizadetih deželah so to ime prevzeli v politični govor

⁴ Najbrž je škofa Rožmana ravno občutek, da ne more biti izvzet, nagnil k temu, da je – po opombi izpisovalca – navedeni odstavek iz pisma črtal in ob robu napisal, da je misel treba strniti v dva stavka. – Le še bežna pomisel: Ali se prisposodabljanje partizanov z medvedom le po naključju ujema s starim ljudskim verovanjem, da je medved žival, ki je ni ustvaril bog?

z izrazom »klerofašizem«. Ne ime ne pojav sam nista bila pred vojno deležna poglobljene politične in sociološke analize. Sam pojav pa je bil tako očiten in ponekod prodoren, da je ime ostalo v politični rabi, četudi so se ga njegovi pripadniki ogorčeno branili in ga pripisovali le zlonamernosti nasprotnikov. Raven akademske spodobnosti naj bi bil ta izraz dosegel šele v letu 1948 s knjigo Charlesa Gulicka »Austria from Habsburg to Hitler«. Francoski zgodovinar evropske krščanske demokracije Jean Marie Mayeur (1980) sicer razpravlja o izrazu klerofašizem, vendar ga zavrača, ker meni, da ne pojasnjuje bistva pojava. Nemški, Karl Egon Lönne (1986), vprašanja takega imenovanja sploh ne omeni. Veliki mednarodni in multidisciplinarni zbornik »Who were the fascists? Social roots of European fascism« (1980) se vpraša le o avstrijskem stanovskem režimu, ali je bil fašističen ali avtoritaren.⁵

Mednarodna skupina zgodovinarjev si je v letu 1987 vprašanje klerofašizma in njegovega imenovanja zastavila posebej. V zborniku razprav o vrsti držav, ki pa Slovenije ni zajela,⁶ je vprašanje imenovanja prepustila na voljo posameznim avtorjem, ne da bi vsem skupaj ponudila svojo alternativo. Tega ne kaže razumeti kot pomanjkanje odločnosti, temveč kot nasledek usmerjenosti raziskovanja k vprašanju, ali obstaja neka nova ideologija, ki hoče – brez opletanja s filozofskimi in ideološkimi protislovji – v eno skovati postulate (političnega) katolicizma s programom radikalne desnice (fašizma). Tukaj je po mnenju urednikov zbornika odgovor dejstev večplasten. Mnoga dejstva v politični zgodovini so sicer pripomogla k zaznavanju, da imata katolicizem in fašizem marsikaj skupnega, in prispevala k utrditvi popularnega prepričanja o obstoju tiste simpatije oficialnega katolištva do fašizma, ki upravičuje izraz oz. pojem klerofašizem. Toda, ali ga je mogoče zadovoljivo definirati? Saj je katoliška ideologija sama

⁵ Uredniki Stein Ugelvik Larsen in vrsta drugih, Bergen-Oslo-Trömsö 1980.

⁶ Richard J. Wolff in Jörg K. Hoensch, ur., Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945, Social Science Monographs, Highland Lakes New York, Distributed by Columbia University Press, New York 1987.

po sebi temeljno zanikala nekatere bazične postavke fašistične misli, posebno tiste v območju vloge države, vzgoje mladine, cerkve in posamezne osebnosti v družbi. Uredniki k temu prištejejo tudi še zanikanje teorije rasizma. V tem smislu opažajo celo nekatera dejstva, ki kažejo, da so totalitaristična in rasistična zaostrovanja režimov radikalne desnice od sebe odbijala tudi »klerikalce«. Tu mislijo očitno na odpor kritičnih ljudi v vsakokratnem »katoliškem taboru« in njihovo odvrčanje od fašizma. Tak pojav dobro poznamo tudi v našem primeru (ki ga zbornik ni vzel v pretres), ki je sicer okrepil protifašistično razpoloženje mnogih katoličanov na Slovenskem, a hkrati pomenil tudi strnitev nosilcev totalitarnega duha v tem taboru že do okupacije. Zbornik se temu pojavu približuje z ugotovitvijo, da je hkrati s tem odvrčanjem nekaterih naraščala obstoječa notranja skladnost postavk obeh idejnih sestavin realnega klerofašizma pri drugih. Tu navaja zavračanje razrednega boja, kritičnost do kapitalizma in socializma, zanašanje na korporativno strukturo, priznanje Katoliške cerkve kot osrednje opore nacionalne kulture in identitete, pa seveda antikomunizem.⁷ V posameznih prispevkih najdemo še omembo sorodnosti v zavračanju liberalizma, večidel istovetnega tudi s prostožidarstvom. Vprašanje rasizma ni poglobljeno, čeprav se je antikomunizem tudi na cerkveni politični strani neredko povezoval z antisemitizmom.

Zbornik razprav o odzivu sociologije različnih dežel na pojav fašizma, objavljen 1992, se je glede klerofašizma in primernosti tega izraza zanj omejil samo na avstrijski primer, a referat Geralda Mozetiča z univerze v Gradcu vprašanja ni razrešil.⁸ Ni pa sporno, da režim v Avstriji sami nikakor ni bil demokratičen, da je že vsa trideseta leta uvajal in izvajal totalitarna načela in prakso. Nesporen ostaja totalitarizem Dollfußovega oz. Schuschniggovega režima.

⁷ Prim. Janko Pleterski, Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, 46–51; v tej knjigi str. 222–227.

⁸ Stephen. P. Turner, Dirk Kaesler, ur., *Sociology responds to fascism*, Routledge, London-New York, 1992.

Sam pripominjam, da se mi zdi poimenovanje katolicističnega totalitarizma kar po fašizmu, komaj ustrezno. Te zvrsti med političnimi totalitarizmi nikakor ne pripisujem kar religiji ali cerkvi (tako bi se dalo razumeti poimenovanje »katoliški« totalitarizem), temveč le posameznim gibanjem ali sklopom znotraj tabora političnega katolicizma, izdvojenim iz njegove celote. Totalitarnih pojavov zato ne iščem v območju ideoloških posebnosti, temveč opazujem značilne načine ali prijeme v političnem delovanju takšnega gibanja, predvsem pač njegovo apriorno izključevanje nasprotnika iz življenja družbene celote – naroda, države. Posebej si prizadevam ugotoviti, v čem in kako se njegovo totalitarno obnašanje na Slovenskem v konkretnih vprašanjih tistega časa razlikuje od obče politike vesoljne Katoliške cerkve. Ugotoviti torej njegove posebne konstitutivne značilnosti. Glede na tradicionalne klerikalne značilnosti slovenskega političnega katolicizma bi ta integralistični novi tok v njem lahko zaradi asociativnosti poimenovali tudi klerototalitarizem. Boljše za (spo)razumevanje, kakor pa pravda okrog pojma klerofašizem.

Pri totalitarizmih sploh gre za podobnost v ravnanju, ki jih uvršča v enotno kategorijo, ne za njihova različna idejna izhodišča ali njihove različne končne cilje. Avstrijski teolog in profesor Johannes Messner, ki ga jemljem kot nekako primerjalno merilo znanstveno opredeljenega katoliškega nazora tja do drugega Vaticanuma, razlaga, na primer, razliko med katoliškim in fašističnim gospodarskim korporativizmom z različnostjo njunega razmerja do človeka, namenjene njegovi odrešitvi v sistemu prvega oziroma njegovi podreditvi državi v drugem.⁹ Korporativizem bi po tej razlagi bil isto sredstvo, toda z različnima ciljema v različnih rokah, v katoliških vsekakor posvečen z odrešenjskim ciljem. Ali je bilo to jasno delavki, včlanjeni v Italiji v fašistični Dopolavoro ali pa v Avstriji v stanovski sindikat? Ali pa v Zvezo združenih delavcev v Ljubljani, ki se je kot pomožna

⁹ Das Naturrecht; Handbuch der Gesellschaftsethik, Staatsethik und Wirtschaftsethik, 3. izd., Tirolia, Innsbruck-Wien-München 1958, 522–523.

organizacija Katoliške akcije zavzemala za korporativno »urejeno svobodo« po cerkvenem socialnem nauku?

Dejstvo je, da se je že v prvih letih vojne uporabljala v mednarodni politiki oznaka totalitarizem kot poudarek neke skupne značilnosti tako fašizma kot katolicističnega desnega radikalizma. Nazoren primer najdemo v ADSS¹⁰, ko si britanski zunanji minister Lord Halifax v maju 1940 še zadnji hip prizadeva, da bi odvrnil fašistično Italijo od vstopa v vojno in ji zato prek Vatikana sporoča, da Britanci v njenem (fašističnem) totalitarizmu ne vidijo razloga za vojskovanje z njo, saj imajo dobre odnose s tudi totalitaristično katoliško Portugalsko!¹¹ Pa že pred vojno je avstrijski kancler Schuschnigg Britancem odgovarjal, da se v odporu proti totalitarizmu Nemčije ne odreče enostrankarstvu, in je tako svoj avstrijski, katoliško stanovski totalitarizem ocenil za enako upravičen politični sistem, kot je to nacistični, kljub njunim različnim ideološkim izhodiščem.¹² In z druge strani, sam Vatikan ni ideološke različnosti obeh omenjenih totalitarizmov štel za zadosten razlog, da bi v zadevi Anschlusa Avstrije grajal početje Nemčije in tako ščitil sebi idejno bližji stanovski totalitarizem v Avstriji.¹³

Tam, kjer so ljudje doživeli celo že državno, ustavno uveljavitev realnega klerofašizma (npr. v Avstriji), pa obstoj takšnega totalitarizma iz starih in novih političnih razlogov večinoma zanikajo. Prav posebej pa še njegovo po fašizmu povzeto generično ime. To gre tako daleč, da nekateri zgodovinarji znano (za Avstrijo izgubljeno) tekmovanje dveh totalitarnih vladavin za nacionalno državo, katoliško stanovske

¹⁰ Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale, Libreria Editrice Vaticana, knjiga 1–11, 1965–1981 (ADSS).

¹¹ ADSS/1, dok. 289, 431.

¹² Izjava Schuschnigga v knjigi Gottfrieda Karla Kindermanna, Österreich gegen Hitler. Europas erste Abwehrfront 1933–1938, Langen Müller, München 2003.

¹³ Francoski premier Edouard Daladier je 2. oktobra 1939 to po diplomatski poti v negativnem smislu omenjal Montiniju, češ da je omogočilo avstrijskemu kardinalu Innitzerju, da je Anschluss podprl. (ADSS, 3/1, doc. 18, str. 83–86.)

z nacistično, zdaj svetu prodajajo z etiketo »prva obrambna fronta Evrope proti Hitlerju!«. ¹⁴ O teh tezah teče kritična razprava med avstrijskimi zgodovinarji in, kajpada, politiki, ki obnavlja tudi vprašanje, kako definirati to avstrijsko obliko totalitarizma, kot ene izmed njegovih evropskih zvrsti.

Ali ni odveč pretresati vprašanje, ali je klerototalitarizem obstajal tudi na Slovenskem, kjer njegove države, kot v Avstriji, ni bilo? Ob tem je seveda treba omeniti, da se v politični teoriji obstoj totalitarizma zares povezuje šele s tisto stopnjo, ko doseže položaj vladajočega sistema v državi. Zgodnejše stopnje rasti totalitarizma je zato mogoče (in običajno) imenovati drugače, opisno. Tako je tudi z Rožmanovim izrazom »totalitarni duh«, če gre za zgodnejši čas, denimo še tja do konca poletja 1943. Gotovo pa je bilo drugače v času nemške okupacije »Ljubljanske pokrajine«. Takrat je tudi slovenski klerototalitarizem prerastel v delu Slovenije v vladajoč sistem. Tukaj se je namreč razvil bolj samostojno, ker Nemčija lastnega sistema ti-sti hip tod še ni vsiljevala. Tovrstni slovenski totalitaristi so to vrzel v okupacijskem sistemu občutili kot priložnost za njihov košček oblasti vsaj tam, kjer se je okupant lahko še vojaško držal, predvsem v Ljubljani sami. Totalitarni značaj in dejavnost te oblasti, ki so jo navzven označevali 'prezident' Leon Rupnik, 'štab' organizatorjev Landeswehr – domobranstva, in 'pokrajinska' politična (tj. protipartizanska, pa tudi protižidovska) policija in vse tisto, kar je iz ozadja, ob podpori škofa, počel preostanek vodstva SLS, še ni posebej raziskan. V spominu pa je ostalo, kako so tedaj tudi preprosti demobranci Ljubljančanom na ulicah govorili, »Zdaj smo mi oblast!«. Politični voditelji sistema pa so na velikem dirigiranem shodu na Kongresnem trgu še malo pred koncem vojne ponavljali: »Najstrašnejše židovsko orožje je komunizem!« ¹⁵

¹⁴ Gottfried Karl Kindermann, *Österreich gegen Hitler. Europas erste Abwehrfront 1933–1938*, Langen Müller, München 2003.

¹⁵ Filmski posnetek shoda, predvajan večkrat na TV Slovenija, tudi dne 16. maja 2005.

Totalitarizem je v človeških odnosih večna tendenca. Saj sicer niti sam Messner ne bi poudarjal, da govori o modernem totalitarizmu (727). Kritično se ga je treba lotevati v vseh njegovih pojavnih oblikah, prizadevanjih in učinkih. Da katolicistični totalitarizem (klerotalitarizem, klerofašizem), kolikor ga moremo zaznati v evropskem, in posebno slovenskem dogajanju tridesetih let, ni bil kar izraz neke generalne papeške politike, obvezne za vse, temveč bolj nekakšno, po lokalni ideološkopolitični omejenosti in izključnosti duha vzgojeno odstopanje od nje, postane dovolj vidno, če z njegovimi primerjamo avtentične poglede Vatikana samega na zgodovino tistih let. Vsem so na voljo v impozantni, a veliko premalo upoštevani vatikanski izdaji dokumentov o politiki Svetega sedeža v času druge svetovne vojne.¹⁶

Naj tu najprej preberemo, kako uredniki te izdaje, štirje zgodovinarji, vidijo dilemo Evrope v letih 1933–1939.¹⁷ – »Odkar je Nemčija postala tretji rajh,« menijo, »podvržen diktaturi Adolfa Hitlerja, se je zdelo, da se Evropa iz dneva v dan približuje trenutku, ko bo morala izbrati med vojno in suženjstvom.« Vojna bi po njihovem torej pomenila preprečitev suženjstva pod Hitlerjevim nacizmom, bila bi potemtakem izbira za antifašizem.

Vidijo, dalje, da je Evropa razdeljena. V čem razdeljena? »V Evropi sta se oblikovala dva bloka,« pišejo, »v blok zatrdnih demokracij, dremajočih na lovorikah iz leta 1918, in v blok diktatur, ki žive v pomanjkanju in ki usmerjajo svoja gospodarstva k oboroževanju.« Tu prepoznamo Anglijo in Francijo na eni strani in Nemčijo z Italijo na drugi. Sovjetske zveze vatikanski zgodovinarji v to blokovsko razdelitev niso vštevali, saj ta pač ni ne počivala na lovorikah zmage v prvi svetovni vojni ne reševala svojega gospodarstva z oboroževanjem. Menijo torej, da se je o vojni odločalo v razmerju med zahodnimi demokracijami in obema fašističnima silama. Med temi štirimi je bil leta 1938 sklenjen sporazum za mirne odnose. In kaj je o tem miru

¹⁶ ADSS.

¹⁷ Uredniki so Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider in Pierre Blet.

menil papež? Vatikanski zgodovinarji pišejo: »V navidez skrpanem münchenskem miru ni Pij XI. videl le kapitulacije, marveč pravcato prekopicnjenje (culbute) zahodnih sil.« Torej nekaj ničvrednega in sramoto za zahod.

V čem pa je potem novi papež Pij XII. videl nevarnost za mir, v čem upanje in kaj je treba odkloniti? Vatikanski zgodovinarji: »Pij XII. je dobro videl, kakšno oviro za mir pomeni nacistični režim. Toda upal je, da se bo Nemčiji sami posrečilo režim premagati in da bo ideologija, ki ga je podpirala, doživela nekega dne 'svoj somrak ali vratolomni padec' [med ušesci navajajo njegove besede]. In tako ni Pij XII., vzlic prosečim pozivom, ki so mu bili naslovljeni, nikoli razglasil križarske vojne proti nacizmu. Predobro je vedel, da bi s tem, če bi zadostil enim, razjaril strasti, nagrmadil veliko trpljenja in onemogočil poslanstvo, za katero je sodil, da mu ga razmere postavljajo v prvo vrsto njegovih skrbi, poslanstvo Namestnika Princa miru.« Papež potemtakem ni želel udeležbe Katoliške cerkve v vojni, če bi se in ko se je začela, upal je najraje na uspešnost odpora proti nacizmu v Nemčiji sami.

Ali pa nista bila vstop Italije v vojno in kapitulacija Francije spodbuda Vatikanu, da bi začel bolj računati na vojni in družbenopolitični uspeh sil osi? Njegovi zgodovinarji menijo drugače: »Težavnost ohranjanja absolutne nepristranosti Svetega sedeža med obema blokoma je narastla zaradi dejstva, da zdaj ni mogel več najti mirujoče sile, na katero bi oprl svojo nevtralnost.« Francija to ni mogla postati, čeprav je izstopila iz vojne in je vichyjska vlada jadrala proti vetru nihaje domnevno med Nemci in Angleži. Vatikan je pozorno sprejel Petainovo izjavo nunciju, »Ne krmarim, jaz plavam mrtvaka!« in postal je »zaskrbljen za Francijo, kakor nekoč glede Španije, spričo privlačnosti, ki bi jo lahko imel totalitarni sistem za deželo, ki je tako trdo občutila nadmoč nacističnega vojnega stroja«. ¹⁸ Vatikansko politiko je torej

¹⁸ ADSS/5, 58.

prežemala skrb za svojo nevtralnost in v možnosti, da bi katoliška Francija zapadla miku totalitarnega sistema, kakor že nekoč Španija, ni videl nikakršne prednosti.

In končno, vprašanje, ki je posebno bistveno za našo temo. Kaj je za Sveti sedež pomenil napad Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo v ideološkem in v političnem pogledu? Vatikanski zgodovinarji se zamotanosti problema zavedajo, a niso v škripcih: »Nemški vdor v Rusijo, japonski napad na Združene države sta prizorišče vojne raztegnila na planet. Ideološki boj se je s prehodom ZSSR v tabor zaveznikov kompliciral na skoraj nerazrešljiv način, saj je ponudil tretjemu rajhu pretvezo, da zase terja vlogo branilca krščanske civilizacije proti ateističnemu marksizmu, medtem ko zasleduje totalna vojna, po nujni svoje notranje logike, nepomirljivo uničenje nasprotnika.« Že na drugem mestu so ti zgodovinarji omenili, da je še papež Pij XI. pred smrtjo utegnil izreči epohalno vodilo »svastika ni Kristusov križ!«.¹⁹ V njihovem prikazu položaja po 21. juniju 1941 pa je glavni poudarek na ugotovitvi, da je dotlej navidez tako preprosti izrek enciklike *Divini redemptoris*, da katoličani ne bodo v nobeni stvari sodelovali s komunizmom, postal zamotan problem, ne s stališča ideološkega boja, temveč s političnega. Vsiljuje ga totalna vojna (držav osi) s svojo logiko, da je uničenje nasprotnika zdaj planetarna nujnost. Gre za ugotovitev, da je tudi za Vatikan zdaj na vrsti premislek o rešitvah, ki iz obrambe narodov pred uresničenjem takšne nujnosti ne bi nikogar človeško izključevale.

Znan, četudi slabo upoštevan del nadaljnjega zgodovinskega prikaza v seriji ADSS je namenjen ravno izkazani pripravljenosti Vatikana, da zdaj najde nove zapletenemu času primerne (*tempore non suspecto*) politične rešitve, ne da bi le za hip ublažil svoje versko zavračanje komunizma. Svojih že petnajst let starih prikazov tega nekaterim odvečnega zgodovinskega dejstva tukaj ne bom ponavljal.

¹⁹ Citati so iz ADSS/1, str. 7–93 – O izjavi Pija XI. o svastiki gl. ADSS/1, dok. 261, 365.

Navedene teze vatikanskih zgodovinarjev pač niso podobne diskurzu ljudi na Slovenskem, ki nas zanimajo v tistih letih. Zanje je bil komunizem v vsem času prvi in vse drugo presegajoč problem. Razcep med demokracijo in totalitarizmom zanje ni bil relevanten, München jim je prinesel predvsem možnost uporabe slovaškega vzorca tudi za Slovence, poskusili so ga uveljaviti, ko so pričakali napad Hitlerja na Jugoslavijo.²⁰ Zato so gladko odbili ponudbo KPS, da vstopi v Narodni svet. Niti napad Nemčije na Rusijo jim v ideološki in politični strukturi svetovne vojne ni – v nasprotju z Vatikanom – spremenil ničesar. Niso zaznali trenutka velikega upanja, ob katerem je v Londonu pretreseno dejal ljudstvu Winston Churchill, »there are times when all men pray«, in je v Ljubljani ob njem sam Marko Natlačen izrekel Francetu Koblarju prepričanje, da so »božji mlini začeli mleti«.²¹ Očitno so nekaterim v Ljubljani ti mlini ali pa mlinar v njih bili odveč. Zato so izključili KPS tudi iz določanja narodnega programa in ga v London sporočili s posebnim poudarkom, da je bil napisan brez komunistov. In zato so oni sami – oklicali so se za »zrele Slovence« – kar »takoj zavzeli do OF za iskrenega Slovenca in načelnega protikomunista edino možno stališče: neizprosni boj proti njej«.²² »Takoj« je v tem primeru pomenilo najpozneje konec avgusta 1941, ko je izšla številka »Dela«, v kateri so ti in takšni Slovenci črno na belem našli njim eksistencialno potrebni dokaz, da je namreč Osvobodilna fronta »komunistična zamisel in komunistična stvaritev«. Tedaj je Lambert Ehrlich, pač drugače kot Natlačen – klerikalec še starega kova – novi vojni položaj presodil kot težko pričakovani milenarni spopad krščanske Evrope s petstoletnimi sekularizacijskimi pojavi, a zdaj predvsem s komunizmom, pri čemer naj bi sicer odvratno neopoganstvo nemškega nacionalsocializma očitno imelo po njegovem

²⁰ Prim. Bojan Godeša, Tisova Slovaška – »prilljubljeni sen slovenskega klerofašizma«? V: 58, Zgodovinski časopis, 2004, 1–2, str. 69–80.

²¹ Spomin Elizabete Hirsch Houlton, sporočen meni, in zapis mojega pogovora s France-
tom Koblarjem dne 28. septembra 1971, v: 14, Glasnik Slovenske matice, 1990, 1–2,
21–22. Prim. za oboje Janko Pleterski, Sovjetska razlaga nemško-sovjetskega pakta iz
avgusta 1939. V: 36, Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, 151.

²² Besede v narekovajih so iz letaka Slovenske narodne akademske in dijaške mladine
(stražarjev) »Kerenskijade«, datiranega 14. april 1942.

drugotno, le kalkulativno vlogo. O tem več v nadaljevanju.²³ V imenu svoje totalitarne interpretacije ideološkega boja Cerkve so si ti edino »zreli Slovenci« vzeli, dejansko mimo intencij Svetega sedeža, pravico do politične in kmalu tudi vojaške opredelitve v drugi svetovni vojni, nasprotno zaveznikom. Nič jim ni pomenilo niti opažanje mnogih, da je Vatikan ostal v drugi svetovni vojni nevtralen.

Opozorila o vztrajni nevtralnosti Vatikana so držala in še danes držijo z državnega, pravnega vidika. Vendar je treba opaziti tudi idejno plat tega vprašanja. Vatikan se je praviloma branil, posebno izrazito pa od španske državljanske vojne sem, da ne bi Cerkev v državljskih in meddržavnih vojnah sama prišla v položaj subjekta vojne, v vlogo »kombatanta«. Namreč, »Cerkev ne pripada nobenemu političnemu ali družbenemu taboru. Cerkev ni vojskujoča se stran [v Španiji], ampak mučenec.« Tako je 21. oktobra 1937 pribilo vatikansko glasilo *Osservatore Romano* glede Španije in dodalo generalno: »Različne nacionalne države v svetu se lahko opredele za to ali ono stran; toda religija stoji nad konfliktom ...«²⁴ Ali se upravičenost bojazni Cerkve, da utegne postati »mučenec«, če bo tvegala pozicijo bojevnika v vojni držav in narodov, ni preverjala tudi pri nas, ko je bila po letu 1945 izpostavljena režimu osovraženih krajevnih zmagovalcev na širnem bojnem polju svetovne vojne in je tako tudi sama zabredla v »morje bridkosti«?

Zgodovina je tudi že do našega kritičnega datuma, 6. april 1941, pokazala, da noben totalitarizem ni benign. Dotlej že ni moglo biti več dvoma ne glede sovjetskega, ne glede fašističnega v Italiji (še posebno ne v tedanji Julijski krajini), niti ne glede nacističnega v Nemčiji. Še najmanj je na videz benignosti računal frankistični totalitarizem, četudi je svojemu režimu pridobil mogočno podporo Katoliške cerkve. In niti ni mogel za benignega več veljati katolicistični totalitarizem v Avstriji,

²³ Slovenija in Evropa, 20. november 1941, št. 1. Posnetek v knjigi Božo Repe, *Mimo odprtih vrat*, Ljubljana 1988, 50–57.

²⁴ Anthony Rhodes, *The Vatican in the Age of the Dictators 1922–1945*, London 1973, 124.

potem ko je zavladal z državljansko vojno proti socialnim demokratom na levi, pa četudi je svoj oblastni monopol zatem dopolnil še na desni, z zatrtjem vstaje nacistov. Koroškim Slovencem se je žalostno predstavil s prepovedjo njihove stranke in še celo s prepovedjo javne uporabe slovenskih krajevnih imen (tudi v tisku). Vsem Slovencem pa zelo vznemirljivo s svojo zvezo s fašistično Italijo in Horthyjevo Madžarsko. Le benignost portugalskega katolicističnega totalitarizma je spričo njegove ustrežljivosti nasproti Britancem še ostajala nepreizkušena z vojno. Ta primer je po svoje opozarjal, da se bo vprašanje o benignosti tesno povežalo s pozicijo, ki jo totalitarna država, ali pa totalitarno politično gibanje, zavzame do sil osi v bližajoči se vojni, ki bo v zgodovino vpisana kot antifašistična. Privržencem katolicističnega totalitarizma na Slovenskem se je pripetila prav ta »nezgoda«. Dejstvo, da je Francova Španija v vojni ostala nevtralna do konca, ni prineslo njenemu totalitarizmu nič boljšega slovesa, preveč ga je že bila izpostavila očem sveta v nedvoumnih mednarodnih povezavah svoje državljanske vojne z Nemčijo in Italijo in v svoji vladni praksi po njej.²⁵

V prvih treh desetletjih 20. stoletja se je v marsičem spreminjal značaj slovenske katolicistične stranke, tako da je bil nekako pretrgan razvoj od prvega ločevanja in tudi izključevanja duhov, v smer modernizirane krščanske demokracije. Tradicijo narodnega slogaštva v izrednih kriznih razmerah, značilno za to prvo dobo in preizkušeno še v letu 1918, zamenja v tridesetih letih obrat vodilnih slovenskih katoliško-političnih struktur k pretežno avtoritarno zasnovani družbeni reformi z vse izrazitejšo usmeritvijo k totalitarnemu protisocializmu, in ekstremis pa kar k totalni vojni proti komunizmu in njegovim zaveznikom. Pred svetovno vojno se je škof Jeglič nekoč še odpravil v Rim, povprašat papeža, ali odobrava njegovo politično ravnanje. Vrnil se je zelo

²⁵ Prav nobenih dvomov pa ni imel angleški zgodovinar Alan Palmer, ko je leta 1962 zapisal v svojem slovarju moderne zgodovine 1789–1945 (kmalu sprejetem med Penguinove priročnike) o stanovskem režimu republike Avstrije, da je bil de facto, četudi ne po imenu fašističen. Za Salazarjevo Portugalsko pa, da je l. 1933 sprejela fašistično ustavo, ki je z nekaterimi popravki preživela drugo svetovno vojno.

samozavesten. Ali je kaj podobnega v tridesetih letih storil njegov naslednik? Ali je uskladi s Pijem XI. svojo podporo dogmatsko ekskluzivističnemu in politično prohibitivnemu obravnavanju obeh njegovih socialnih okrožnic, tiste iz leta 1931 o socializmu in one iz 1937 o komunizmu? Saj je bil način upoštevanja prve zaupan presoji cerkvenih vodstev posameznih dežel, glede druge pa je papež še v letu njene razglasitve opozoril, da verskega zavračanja komunizma ne gre istovetiti s politično zapovedjo. Prav glede slednjega se ni mogoče izogniti začudenju ob dejstvu, da je škof Rožman prav temu opozorilu nemudoma zanikal veljavo za Slovence! Kaj naj torej pomeni dejstvo, da je škof Rožman že januarja leta 1938 »popravljal« besede Pija XI. vernikom v Franciji o ponujeni roki francoskih komunistov katoličanom (»Ponujena roka je nekaj, česar se ne zavrača /.../ Sezimo torej v njihovo roko, toda z namenom, da jih potegnemo k nam, k božjemu nauku Kristusovemu.«)? Papeževih besed Francozom Rožman ni navedel, zatrdil pa je, da so bile »vprav njim« (samo Francozom) namenjene in da »za nas [slovenske vernike] ni nobenega dvoma, kako naj se zadržimo nasproti ponujeni roki v katerikoli obliki. Jasno nam je dal direktivo (!) sv. Oče v svoji okrožnici Divini redemptoris.«²⁶ Nekaj

²⁶ Ljubljanski škofijski list, 8. februarja 1938, št. 2.– Še v letu 1937 je Pij XI. v zvezi s svojo protikomunistično encikliko takole svetoval francoskim škofom: »Katolikom Francije se veliko govori o ponujeni roki /.../ Ali lahko sežemo v to ponujeno roko? Jaz bi to rad storil. Ponujena roka je nekaj, česar se ne zavrača. Toda to se ne sme zgoditi na škodo resnice. Resnica pa je Bog. In Boga ne smemo žrtvovati. Tisti, ki govore o ponujeni roki, se o tej točki ne izrekajo nedvoumno. V njihovem govorjenju so nejasnosti in temna mesta, ki jih je treba razjasniti. Sezimo torej v njihovo ponujeno roko, toda z namenom, da jih potegnemo sem k nam, k božjemu nauku Kristusovemu! In kako jih pripeljemo k temu nauku? S tem, da jim ta nauk oznanjamo? – Ne, ampak tako, da jim ga v vsem, kar dobrotornega vsebuje, pokažemo s svojim življenjem /.../« Na te in še na druge papeževe besede v tem nagovoru, objavljenem 15. decembra 1937 v pariškem katoliškem dnevniku »L'Aube«, se je poleti 1942 sklical znani francoski teolog in ideolog krščanskosocialistične smeri Jacques Maritain. Takrat je namreč katoliški javnosti v ZDA pojasnjeval sodelovanje francoskih katolikov s komunisti v odporiškem gibanju proti nacističnim okupantom. Papeževo priporočilo je bilo sicer izrečeno na verskih tleh, dodaja Maritain, velja pa tudi na političnem področju. (Christianisme et démocratie, New York 1943.– Izvod v Institut für Zeitgeschichte, München.) – Prim. Janko Pleterški, Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, 96–97; v tej knjigi str. 302–303.

trenja okrog teh kritičnih besed na račun papeža je moralo biti. Kako bi sicer razložili dejstvo, da je glasilo Ehrlichovih stražarjev kmalu zatem samo navedlo in po svoje uokvirilo značilne besede iz papeževe izjave in ob njih navidez (nemeritorno) ublažilo škofovo zavrnitev, ne da bi jo omenilo?²⁷ Zadeva je bila prelepljena, ne razčiščena. Morda bi bil še pravi čas.

Vsi tisti, ki so se tedaj in v letih svetovne vojne neomajno oklepali črke te okrožnice, niso doumeli, da je Sveti sedež svoj odnos do realnega komunizma že vseskozi odmerjal tudi politično in bil po potrebi pripravljen dati prednost politiki pred filozofijo, kakor se izraža profesor Frank J. Coppa. Ta pove, da je leta 1922 Sveti sedež napotil posebno poslanstvo k sovjetski delegaciji na znameniti konferenci v Genovi, in navaja sporočilo kardinala Gasparrija Sovjetom: »Končna načela Cerkve ne pomenijo nikakršnega zadržka do komunistične oblike vlade. V gospodarskih zadevah je Cerkev agnostična ... Cerkev zgolj zahteva, da organiziranost države, pa naj že bo njena narava ta ali ona, ne krši svobode verovanja niti svobode duhovnikov, da opravljajo naloge svojega poklica.«²⁸ Najbrž se kardinal Gasparri tudi mnogo pozneje takšnega pojasnila ne bi odrekel. Po drugem Vaticanumu je bil blizu temu stališču papež Pavel VI. s svojim nasvetom katoličanom v SFR Jugoslaviji, naj »najdejo v notranji moči svoje vere nov in še močnejši nagib, da brez pridržka sodelujejo pri socialnem in človeškem napredku svoje domovine«. Ljubljanski nadškof Jožef Pogačnik je te papeževe besede leta 1977 strnil s svojo objavo stališč Katoliške cerkve na Slovenskem k dogajanjem »med narodnoosvobodilno borbo in socialno revolucijo«.²⁹

²⁷ »/.../ ljubezen do posameznih komunistov, apostolat med njimi, občevanje z namenom, da bi jih pridobili za Kristusa, za dela usmiljenja itd. – je najbolj iskrena želja cerkve in papeža. 'Ponujeno roko torej primemo, toda tako, da jih z močjo ljubezni in resnice potegnemo na svojo stran.'«

²⁸ Frank J. Coppa, *The Vatican and the dictators between diplomacy and morality*. V: zborniku *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*, New York 1987, 201–202.

²⁹ 39, Družina, 9, oktober 1977.

V »naših« letih, ko bi torej morda bil še pravi čas, Ljubljanski škofijski list tudi ni odseval zgoraj omenjene bojzani vatikanskega glasila pred zapletanjem Cerkve v vojno. Nasprotno, z geslom Hispania docet je ubiral nedvoumno kombatanstke tone o prihajajočem času odločilnega boja katolicizma ne le s komunizmom, temveč tudi proti »hlapcem kominterne« (krščanskim socialistom in drugim kritičnim katoličanom?). Za to nalogo, ki ni le teoretična, je treba zbirati ljudi v vsaki župniji, je pozival!³⁰

Po v letu 1997 objavljenem spominskem zapisu Stanislava Leniča je papež Pij XII. v »nekombatantskem« smislu svetoval tudi ljubljanskemu škofu Rožmanu, kako naj zasnuje svoj (za konec novembra 1943 načrtovani) pastirski list, v katerem misli obsoditi komunizem: »Vedno obsojajte le brezbožni komunizem!«³¹ Papež je torej še vedno odsvetoval vojaško nastopanje Cerkve, četudi proti komunizmu.³² In še vedno tudi v duhu tistega njegovega za svet presenetljivega »modrega« molka o encikliki Divini redemptoris, ki ga je katolicistična radikalna desnica na Slovenskem pospremila s tako neomajno gluhostjo.³³ Ali ta gluhost ni bila izraz totalitarizma?

³⁰ Prim. Janez Zdešar, Delovanje komunistov v Sloveniji. V: Rožmanov simpozij v Rimu, Celje 2001, 241.

³¹ Tamara Griesser Pečar, Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapora, Celovec, Ljubljana, Dunaj 1997, 157. – Prim. Igor Grdina, Preroki, doktrinarji, epigoni. Idejni boji na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja, Ljubljana 2005, 102.

³² V pastirskem pismu škofa Rožmana z dne 30. novembra 1943 res ni neposrednega poziva k vojaškemu nastopu proti komunizmu, vsebuje pa – v zvezi z obsodbo brezbožnega komunizma – nedvoumen poziv k nastopanju (vsakršnemu, tudi vojaškemu) proti delovanju Osvobodilne fronte. Gre za razlago o grešnosti »zarote molka« in za zahtevo, da je to »zaroto« treba pretrgati, torej prijavljati partizane (aktiviste OF) okupatorjevim ali okupatorju podrejenim oblastem. – Prim. Janko Pleterski, Državlanska vojna v Italiji in Sloveniji. Ob knjigi Claudija Pavoneja. V: 34, Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 2, 221–231.

³³ Več o tem gl. Janko Pleterski, Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, 95–139; v tej knjigi str. 301–345. V knjigi Rožmanov proces (str. 309, op. 475) France M. Dolinar opozarja na to mojo dokumentacijo s pripombo, da sem v njej prepričljivo opozoril, da vprašanje, kakšna navodila naj bi bil Rožmanu dajal papež Pij XII., ni tako preprosto, kakor je to zapisano v škofovem zagovoru.

Še nekatera druga ravnanja Svetega sedeža po okupaciji Jugoslavije bi bila mogla vsaj ljubljanskega škofa opozoriti, da Vatikan ne priznava ne mednarodnopravne ne cerkvenopravne veljavnosti nekaterih za položaj Slovencev bistvenih okupacijskih ukrepov. Tu gre za izjalovitev poskusa goriškega nadškofa Margottija, da bi se veljavnost lateranskega konkordata razširila na zdaj domnevno italijansko ljubljansko škofijo in bi se ta vrnila v goriško metropolijo. Dalje gre za zavrnitev zahteve Nemčije (18. januarja 1942), naj ji Vatikan prizna kompetence pri cerkvenih zadevah na osvojenih in priključenih ozemljih, med njimi izrecno tudi »na osvobojenih ozemljih Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske«.³⁴ In tudi zavrnitev želje poglavnika Pavelića, da bi Sveti sedež imenoval nuncija v Zagrebu, je pokazala, da Vatikan ne priznava suverenosti NDH in s tem tudi ne agresorskega razbitja Jugoslavije ter temu nepriznanju nasprotnih okupatorskih ukrepov v Dravski banovini. Škof Rožman, ki je v tej zvezi Svetemu sedežu zagotavljal, da je Pavelić katoličan in da je katoliška tudi nova hrvaška država, bi to moral uvideti.³⁵ Z območja okupirane Francije pa v letu 1942 tudi ni bilo nemogoče opaziti, da je Sveti sedež zavrnil pohujšljivo »kombatantsko« ravnanje kardinala Baudrillarta, rektorja katoliške univerze v Parizu.³⁶

V čem je punctum saliens tega mojega referata? V razmišljanje ponujam strnjeno misel zgodovinarja povsem novega rodu o vprašanju, kakšen je bil vpliv šestojanuarske diktature na razvoj slovenskih političnih taborov, posebej katoliškega, v času, ko je zaradi majhnosti in državnopravne razcepljenosti slovenskega ozemlja internacionalni faktor v prostoru med Alpami in Jadranom vedno igral pomembno politično vlogo. »Katoliki so se pač dobro zavedali, kakšno oporo imajo v

³⁴ ADSS/3, zv. 1, str. 17 in dok. 347.

³⁵ Stella Alexander, *The Tryple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*, New York 1987; hrvaška izdaja: *Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*, Zagreb 1990, 53–55. – ADSS/4, 351. – Prim. Janko Pleterski, *Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945. V: Država in cerkev*, SAZU, Ljubljana 2002, 197 oz. 514.

³⁶ ADSS/5, dok. 160, 178, 193 in 382.

vesoljni cerkvi. Zato je svojevrstna ironija usode, da so v času druge svetovne vojne /.../ pristaši SLS kljub velikim izkušnjam /.../ in dobrim predispozicijam (vzpostavljene in daleč razpletene mednarodne mreže /.../) izgubili boj s komunisti in njihovimi simpatizerji tako na notranji kot na zunanji fronti. Doma so nasprotnemu taboru povsem prepustili iniciativo (čedalje bolj so zgolj reagirali na izzive pristašev narodnoosvobodilnega gibanja), v okvirih globalnega spopada pa so opustili nevtralistično usmeritev vrha katoliške cerkve in že leta 1942 zabredli v oboroženo kolaboracijo s silami osi.«³⁷

K vzrokom tega vojnega poloma, ki ni prizadel le Katoliške cerkve in političnega katolicizma na Slovenskem, temveč je obremenil tudi ljudi vse do danes, bo kot izvirne treba prišteti usmeritev in dejanja katolicističnega totalitarizma tudi v letih pred napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo in na slovenski narod kot celoto. Nekateri zgodovinarji so že popisali veliko, če ne večino nastopov v tridesetih letih, ki jih moremo videti kot izraze totalitarnega duha, ki ga je identificiral Rožman.³⁸ Posebej velja to za razprave Anke Vidovič Miklavčič. Njeno vztrajno in natančno raziskovanje je dalo podobo, iz katere bi tukaj povzel samo dve temeljni črti. Eno, da za diferenciacijo v slovenski katoliški skupnosti ni bil odločilen vpliv marksistične ideologije in njenih nosilcev, ampak ostrina in metoda delovanja katoliške desnice, ki je hotela za vsako ceno doseči idejno in politično prevlado. Drugo, da se je zlasti po

³⁷ Igor Grdina, *Preroki, doktrinarji, epigoni. Idejni boji na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja*, Ljubljana 2005, 102.

³⁸ Poleg treh tematskih zbornikov v izdaji in pripravi Slovenske matice (France M. Dolinar in dr., ur., *Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja*, Ljubljana 1989. – France M. Dolinar in dr., ur., *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, Ljubljana 1993. – Peter Vodopivec in Joža Mahnič, ur., *Trideseta leta*, Ljubljana 1997) je treba omeniti vsaj še novejšo knjigo Anke Vidovič Miklavčič (*Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*, Ljubljana 1994), Egona Pelikana (*Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Maribor 1997) in Sreča Dragoša (*Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne*, Ljubljana 1998). Seveda se za starejšo dobo sklicujem tudi na svojo knjigo o Ivanu Šušteršiču.

kapitulaciji Francije krepila misel o korporativni državi, v okviru katere sta se že dotlej poudarjali namera likvidirati stranke in parlamentarizem v sedanji obliki, in pa potreba uvajanja avtoritarnosti.³⁹ Sam skušam k tem osvetlitvam prispevati nekaj pogledov na obe najvidnejši osebnosti tega podviga, Lamberta Ehrlicha in Ernesta Tomca, kakor jih lahko pridobimo od neposrednih pričevalcev, od Cirila Žebota samega in od tistih v Tomčevem zborniku.⁴⁰ Za izbor teh dveh osebnosti se ni težko odločiti, sklicujem pa se tudi na strnjeni spomin škofa Stanislava Leniča, ki pravi: »Okoli 1940 je bil pri nas čas močne diferenciacije duhov. V katoliškem taboru smo imeli liberalnejše duhove na eni strani – nadaljevanje mladinstva, krščanske socialce itd., na drugi strani pa brezkompromisne borce proti komunizmu – mladce prof. Ernesta Tomca in stražarje prof. Lamberta Ehrlicha. /.../ Težko je bilo biti izven skupin. Zato se je [škof Rožman] končno povsem nagnil na stran Katoliške akcije, kajti narodni odbor [KA] z močnim prof. dr. Alojzijem Odarjem je tako pritiskal nanj, da končno ni mogel drugače ...«⁴¹

Od Žebota, ki se sam predstavlja kot Ehrlichov najbližji sodelavec do njegove smrti, po njej pa kot nadaljevalec njegovega narodnega dela,⁴² izvemo na primer za zelo povedno podrobnost. Korošec je 7. marca 1940 svaril stražarje pred masoni, ki so skrajno popustljivi nasproti komunistom in republikancem, ter vzkliknil: »Vse Kerenskijeve figure so že na vidiku, treba je samo, da se prikaže še Kerenski! /.../ pripravimo se na vse borbe! /.../ Naš Viipuri ne sme biti osvojen!« (141–2)⁴³ Korošec se je tukaj postavljaj v vlogo Fincev, potisnjenih v obrambi pred sovjetskim napadom v že začeti evropski vojni politično na nemško stran, največja nevarnost pa so mu vsi, ki so pripravljeni

³⁹ Zgodovina INZ in 41, Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, 2.

⁴⁰ Ciril Žebot, Neminljiva Slovenija, Celovec 1988, nekoliko tudi Slovenija včeraj, danes in jutri, 1 (1967) in 2 (1969). – Profesor Ernest Tomec. Zbornik člankov in pričevanj ob 50-letnici njegove smrti, Buenos Aires 1991.

⁴¹ Stanislav Lenič, Moji spomini [ur. Franci Petrič], Ljubljana 1997, 16–17.

⁴² Ciril Žebot, Neminljiva Slovenija, Celovec 1988, 24–25.

⁴³ Strani, navajane v besedilu, se nanašajo neposredno na to Žebotovo knjigo.

sodelovati prav s komunisti. Z omembo Kerenskega je daleč vnaprej nakazal prihajajočo dilemo in svoje stališče, kakšna naj bo pravilna, totalitarno antikomunistična odločitev ljudi iz slovenskega katoliškega tabora pod sovražno okupacijo. V navideznem skladu s tem napotkom (navideznem, saj Jugoslavije in Slovencev niso napadli Rusi, temveč nasprotno, Nemci s svojimi antikominternskimi zavezniki) so pozneje stražarji svojemu letaku ob nasilni smrti Ehrlicha dali naslov »Kerenskijade«, kar je pač letelo na domnevno sokrivdo katoličanov in sploh nekomunistov v Osvobodilni fronti. Domobranci so nato na Turjaku svoj prerokovani neosvojeni finski Viipuri (Viborg) prekrstili v tragični španski Alcazar, Boris Kidrič pa je leto pozneje pospremil vrnitev v IOOF vseh medtem izpadlih prvotnih njegovih članov z ugotovitvijo, da nihče ni doživel usode Kerenskega. Sam Aleksander Fjodorovič Kerenski je umrl leta 1970 v emigraciji, star 89 let, najbrž ne da bi kdaj izvedel, kako je njegovo ime v zgodovini Slovencev služilo za ponazoritev njegovih lastnih dilem in odločitev.

O vlogi Ehrlicha pod okupacijo pove Žebot (271), da je v njej dvakrat nastopil »na slovenskem zgodovinskem odru«. Prvič 1941 s predlogom Natlačenu za podtalno obnovitev »suverene narodne oblasti za zasedeno Slovenijo«, drugič 1. aprila 1942 s »protestno spomenico italijanskim oblastem v Rimu in Ljubljani«.

Prvi predlog je bil, po Žebotu, šele posledica neuspeha Natlačenovega Narodnega sveta, ki je hotel »... rešiti celovitost in samostojnost jugoslovanskega dela Slovenije vsaj v okviru trojnega pakta«! (207) Nemška in italijanska zasedbena oblast sta namreč »oholo« zavrnila dogovor z njim »o vojnopravni ohranitvi domače uprave na zasedenem slovenskem ozemlju«. (262) Sklep o ustanovitvi Narodnega sveta dne 6. aprila 1941 torej ni bil le ozadje za veliko opisovani Natlačenov poskus pri nemškem generalu v Celju, ampak je, po Žebotu, sam imel v ozadju tudi vsebinsko identični predlog Frana Kulovca in Mihe Kreka Hitlerju za slovakizacijo Slovenije po razbitju Jugoslavije, storjen že pred tem, dne 5. aprila 1941, prek slovaškega poslanstva

v Beogradu, in ki ga velik del slovenskega zgodovinopisja vztrajno ignorira, četudi ga je hrvaški akademik Ferdo Čulinović razkril po nemškem dokumentu že v letu 1970. Šele spričo neuspeha obeh ponudb – zaradi »oholosti« okupatorjev – je Ehrlich po vrnitvi v Ljubljano sklenil razmišljati o drugih možnostih. Po Žebotu (257) je tedaj dojel »slovenski odporniški aksiom«, da bo oboroženi odpor postal smiseln šele, ko bo zavezniška vojska z zahoda vdrla na evropsko celino. Za zdaj pa predlog za podtalno slovensko vlado. Dobro je znano, da ta prvi Ehrlichov »nastop na slovenskem zgodovinskem odru« ni bil uspešen, a da je zato drugi s svojo uspešnostjo postal usoden za premnoge Slovence v vojni in po njej. Dolgo le fragmentarno znano spomenico najdemo zdaj reproducirano v celoti.⁴⁴ Ne more biti več dvoma, da je šlo za predlog oborožene kolaboracije z italijanskimi okupatorji, premalo učinkovitimi v represiji partizanskega upora.

Le na prvi pogled preseneča, da Žebot ne šteje Ehrlichovega programskega predloga v letu 1941, imenovanega »Slovenski problem«, za tretji njegov nastop na slovenskem zgodovinskem odru. Stvar ima namreč svojo zgodbo, ki je tudi Žebotova. Tudi omenjeni predlog je šele nedavno objavljen v celoti. S pristavljenim mnenjem zgodovinarja, da je Ehrlich z njim »za seboj zapustil sled, ki /.../ je kontinuirano živela /.../ vse do uresničitve leta 1991 /.../«⁴⁵ O sledi ni dvoma, uresničitev je manj nedvoumna. Zgodovina je namreč morala poprej iz nje izbrisati Ehrlich-Žebotovo totalitarno klavzulo, ki je vsem očitno udarila na dan v maju 1946 s predlogom Žebotovega akcijskega komiteja vladama Velike Britanije in ZDA, naj se z mirovno pogodbo z Italijo Slovenija ne širi na zahod prek rapalske meje z Italijo, če je že ni mogoče cele vključiti v od komunistične Jugoslavije ločeno Svobodno Julijsko državo (Free Julian state). Ta predlog je izzval tisto na začetku navedeno Rožmanovo ugotovitev o obstoju totalitarnega

⁴⁴ Viktor Blažič, *Semena razdora. Politični umor kot začetek*, Ljubljana 2003, 75–82.

⁴⁵ Bojan Godeša, *Ehrlich in zasnova slovenske države*. V: *Ehrlichov simpozij* (2001, Roma), 279–308.

duha v slovenskem katoliškem taboru. Izbris totalitarne klavzule iz Ehrlichovega programa je bil storjen s splošnim priznanjem dejstva, da se je v 20. stoletju kot edina državno neminljiva Slovenija izkazala tista, ki je bila izbojevana z narodnoosvobodilnim bojem v okviru antifašistične koalicije v drugi svetovni vojni in uveljavljena v njeni mirovni ureditvi. Ciril Žebot sam je to dejstvo priznal jeseni 1987, ko je socialistično republiko Slovenijo označil kot suvereno državo z ustavno zajamčeno pravico do odcepitve, ki si tega že doseženega položaja ne bo več pustila odvzeti. Žebot pojasnjuje, da se je (avnojska) Jugoslavija drugače razvijala kot pa ZSSR (18–21).

Ehrlichov načrt slovenske državnosti izvira tudi po Žebotovem pisanju dovolj očitno šele iz časa po okupaciji.⁴⁶ V Neminljivi Sloveniji to potrjuje z delno objavo »Slovenskega problema«, a tudi k temu je dodana pripomba, da Ehrlich svoje misli o tem problemu v kontekstu druge svetovne vojne ni več sistematično razvil. (29) Jasno pa je, da pod okupacijo spisani program nadaljuje misli iz prejšnjih let. Že pri Žebotu je mogoče razbrati, kar je nedavno potrdila razprava Bojana Godeše, da je stara profesorjeva »višarska« misel bila v program izoblikovana šele pod okupacijo, smotrno datirana s 23. novembrom 1941, in da ji je avtorsko neoznačeni članek v »Sloveniji in Evropi« z dne 20. novembra 1941 nekakšno programsko izhodišče.⁴⁷ To je članek, ki smo ga že omenili, ko smo govorili o klerototalitarnem presojanju pomena druge svetovne vojne po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo. Zdaj pa je potrebno navesti vsaj odlomek iz njega, da bi lažje uvideli ideološki značaj Ehrlichovega narodnega programa, ki ga uvaja.

»Da, vzroki te vojne segajo za stoletja nazaj, ko se je v usodni ošabnosti zameglenega uma sprožil prvi kamen evropskega zla, iz katerega se je končno nagromadil plaz kapitalizma in masonerije, boljševizma

⁴⁶ Ciril Žebot, *Slovenija včeraj, danes in jutri*, 1, pasim, zlasti 124–125.

⁴⁷ Tudi ta dokument je v celoti reproduciran. V: Božo Repe, *Mimo odprtih vrat*, Ljubljana 1988.

in nacizma. Ta plaz je razkrojeno Evropo potisnil v najstrašnejšo vseh vojn, s katero Kralj kraljev in Vladar narodov očituje svojo strašno kazen nad nestvori, ki so si domišljali, da so Ga, – vsak na svojem področju –, vrgli s prestola tega sveta. Ta vojna bo zaključila petsto let evropskega razkroja, ali pa se Evropa (s tem, kar kulturno zgodovinsko pod njenim imenom razumemo) ne bo več dvignila. Ta vojna bo vrnila Evropi duhovno edinstvo vesoljne krščanske omike, ki je bilo razdejano, ali pa jo bo – kot nosilko civilizacije in vodilni kontinent – za vselej izničila. Da, za restavracijo krščanske omike gre! Zato je prazno upanje tistih, ki še vedno upajo na masonske, boljševiške in nacistične zmote, ki jim je sojeno, da s to vojno izginejo z obličja zemlje! Zaman njihove zadnje vabe in triki, ki so, kakor vsak smrtni boj, najsilnejši. Nova Evropa ne bo ne masonska, ne nacistična, ne boljševiška, bo krščanska, ali pa je ne bo. /.../«

Ko to preberemo, ni presetljivo ugotoviti, da tudi »Slovenski problem« nosi pečat totalitarnega duha. Zanimiv je, ko išče rešitve na podlagi (zveze) nacionalnih držav, med katere šteje tudi slovensko. Že pri razmejitvi nacionalnih držav praktično vključuje ideološko merilo, ko Ukrajince pušča razdeljene z državno mejo komunistične Sovjetske zveze. Pa tudi za vse države skupaj terja izključitev vseh totalitarizmov, pri čemer ni dvoma, da gre za ozemlja pod oblastjo komunistov. Kako je to klavzulo razumel Žebot, se je pokazalo v letu 1946, kakor že omenjeno.⁴⁸ Na tej točki našega razglabljanja ne bi smeli pozabiti, da je bil citirani dokument takrat predstavljen kot avtoritarna ideološka zavrnitev opozoril katolikov v Osvobodilni fronti na zadržanost Vatikana v vojni, na znamenja o njegovem prilagojenem tolmačenju protikomunistične enciklike (z besedami: »Danes /.../ ko Vatikan ne reče žal besede komunistom, ko škofje in nadškofje v drugih deželah

⁴⁸ Predlog Žebotovega akcijskega komiteja je našel in prvi o njem pisal Tone Ferenc v opombah k natisu dnevnika Izidorja Cankarja. Natančnejši prikaz v Janko Pleterški, Predlog za ohranitev rapalske meje in delitev Slovenije. V: Acta Histriae, 1998, 325–330. – Janez Arnež v svoji knjigi o Cirilu Žebotu ta memorandum sicer omenja, a njegove vsebine ne razčleni.

javno govore za sporazum in zvezo s Sovjetsko zvezo /.../«). In seveda, totalitarna zavrnitev OF.⁴⁹ Zdaj izvemo, da je to in takšno zavrnitev spisal sam Ehrlich, kot del utemeljitve svojega narodnega programa.

Ob razglabljanju Ehrlichovega narodnega programa ni odveč upoštevati tudi njegovo osebno pojmovanje slovenstva. Pri Žebotu beremo, kako je še v stari Avstriji na Koroškem ocenjeval, da je privrženost človeka slovenskemu narodu varuh njegove vernosti in da je v tem škodljivost narodnega odpada (28). Za svojo osebo pa Ehrlich slovenske narodne zavesti ni potreboval za varuha vere, pa očitno tudi ne za slovenske izobražence, če upoštevamo spomin koroškega zdravnika in politika Franca Petka: »Meni osebno pa je še pred plebiscitom dejal: 'Poslušajte! Slovensko, slovensko – kaj je to? To ni nič! Katoliško – to je svet! To je za akademika! Kaj pa hočete s slovenskim?' – Leto dni po plebiscitu je na nekem sestanku koroških študentov na Golici tem rekel: 'Veseli bodite, da ste v Avstriji!'«⁵⁰

Ni nezanimivo, kakšno podobo zapušča Lambert Ehrlich v percepciji njemu sodobnega dramatika katoliške idejne usmeritve. Leta 1953 ga je naslikal Stanko Majcen v »krvavi komediji« Revolucionija.⁵¹ Ob svoji sicer od literarnih zgodovinarjev že zdavnaj ugotovljeni »slepi pegi« za kolaboracijo vidi Majcen v Ehrlichu (Torkarju) predvojni vir za nastanek problema drame. Omenja škofa, ne omenja papeža kot Torkarjevega inspiratorja. Ob novici o likvidaciji »profesorja bogoslovja Janeza Torkarja« se prvi oglasi Stvarnik (Majcen sam): »Torkar /.../ čuden mož. Kaj se vtika v snovanje mladine? Pa še s tendenco – žilica mu ni dala, da ne bi navračal vode na svoj mlin. No, da, poslal ga je škof, odločilni so bili višji momenti. Pastirja pač skrbi čreda. Preiskren,

⁴⁹ Gl. Janko Pleterski, O soslednosti novejšje zgodovine Slovencev. Nekaj pripomb ob in k posvetu »Slovenci in leto 1941«. V: 43, Prispevki za novejšjo zgodovino, Ljubljana 2003, št. 1, 103–124.

⁵⁰ Franc Petek, Iz mojih spominov, Slovenska matica, Ljubljana, Borovlje, 1979, 56.

⁵¹ Stanko Majcen, Kasija; Prekop; Revolucionija, Mladinska knjiga, Ljubljana 1988. – O avtorju Goran Schmidt, Stanko Majcen, Litera, Maribor 2004.

načelno preoster je bil. Ah, to so pač žrtve /.../ vsak preval iz dobe v dobo jih zahteva. Kdor leže v kolesnice, bo zmljet. Dober tovariš je bil in naša univerza zgublja z njim svetlo glavo.« – »Bil je mož, da mu ni enakega. /.../ Ni je pridobitve na katerem si bodi polju človeškega delovanja brez žrtve. In Torkar je taka žrtev. Žalujmo za njim, toda ne omahujmo! Vodstvo že ve, zakaj ga je žrtvovalo.«

Za pomen Ernesta Tomca se lahko najprej opremo na spomin zgodovinarja Karla Capudra na izoblikovanje značaja Katoliške akcije v slovenskih škofijah.⁵² »Do obrata je prišlo šele, ko je po zgledu Belgijcev (Cardijn) pri nas začela Katoliška akcija odločno osvetljevati zmotna gibanja med dijaštvom in so se ustanovili Mladci Kristusa Kralja, ki jih je organiziral in vodil prof. Ernest Tomec; ta je imel poseben dar pridobivanja najboljših dijakov že na srednjih šolah, zlasti s tem, da jim je poverjal pomembne naloge propagiranja katoliških idej med njihovimi tovariši na šolah.« – »Organizacijo Mladcev je s svojimi socialnimi spisi vodil dr. A. Ušeničnik. Iz njegovih spisov v Naši poti so delali člani katoliških organizacij redne izpite. /.../ V osrednjem vodstvu Katoliške akcije je dolgo trajalo ostro trenje med od škofa imenovanim asistentom profesorjem teologije dr. Fabjanom in Ernestom Tomcem, ki je zahteval, da se mora naša slovenska Katoliška akcija ravnati po belgijskem zgledu in po navodilih papeža Pija XI., ki ga imenujejo tudi papeža »Katoliška akcija«. – To trenje je močno zaviralo delovanje Katoliške akcije, dokler ni kočno škof odpoklical dr. Fabjana in določil za asistenta v vodstvu Katoliške akcije dr. Odarja. Tedaj šele je Katoliška akcija zaživela. /.../ Zdaj je Katoliška akcija šele postala pravo orožje v boju proti komunizmu zaradi njegovega protiverskega stališča.«

O Ernestu Tomcu obstaja avtentično gradivo v že omenjenem zborniku. To gradivo še čaka izčrpne razčlenbe, pa iz njega izbiram samo nekaj značilnosti za naš problem. Boštjan Kocmur, ki je eden tesnih sodelavcev in najvidnejši član triumvirata Tomčevih naslednikov, pove,

⁵² Karel Capuder, Spomini. Feljton v 108 delih. Slovenec, februar–junij 1996.

da je prav ob papeških okrožnicah nastal razkol na tri skupine in da je zlasti glede Katoliške akcije zavladalo silno nasprotovanje (135).⁵³ Tudi Kocmur se je opredelil šele, ko je Tomec zagrozil z domnevnimi besedami Pija XI.: »Kdor udari Katoliško akcijo, udari papeža. Kdor pa udari papeža, umrje!« – »Če bomo pa papeža ubogali /.../ nastala bo nova krščanska doba, kakor je bila v srednjem veku. Katoliška akcija hoče izzvati katoliško poplavo, poplavo čez ves svet /.../« (134–135) V svojem programskem nagovoru je Tomec od mladcev terjal obljubo za delo zoper materializem, liberalizem, laicizem, pretiran nacionalizem, nenravnost na sploh, osrednje vsemu temu pa je bilo vprašanje: »Ali se hočete boriti proti največji nevarnosti današnjega časa: proti organiziranemu brezboštvu [pač: komunizmu]?« In še več vprašanj, tudi o subordinaciji: »Ali obljubite papežu in škofom spoštovanje, pokorščino in zvestobo?« (119) Ob tem je Tomec mladim govoril z vojaškimi izrazi, kako »priti v mogočno osvajalno ofenzivo«, za nov krščanski red, v boj za zmago božjega kraljestva. V prizadevanju za uvajanje »strumnosti« je zašel v razhajanje s Štajerci. (124)

O Tomcu, organizatorju v najvišjem in najlepšem pomenu, pravi Milan Komar: »Organizirati mu je pomenilo zidati človeške združbe /.../ vdihovati umetnim tvorbam življenje /.../« (67) Alojzij Odar: Papeške enciklike je sprejemal »z vojaško preprostostjo in jih neprestano preučeval in skušal izpolniti po črki«. Gorel je za papeško avtoriteto, za brezpogojno poslušnost in vdanost Katoliške akcije njej. (61) Kocmur glede tega dodaja, da tudi škofa ne bi ubogal, če bi se ne držal papeža ali delal proti njemu. (64) In tudi: Tomec je bil potreben tiste čustvene opore in varnosti, ki jo daje življenje v sistemu. Dajal si je »duška samo znotraj postavljenega reda«. (71) Očitno je Tomec to svojo pozicijo jemal kot pooblastilo, da je on tisti, ki – po besedah Jožeta Velikonje – »kaže« (ukazuje), drugače od Ehrlicha, ki da je bolj »iskal«. (246) Branje zbornika zapušča vtis, da so »mladci« Tomcu bili nekakšna avantgarda KA. Poseben je vtis, ki ga zapušča zgodba o Tomcu na smrtni postelji

⁵³ V besedilu navedene številke se neposredno nanašajo na strani v zborniku.

(26. aprila 1942). Še zadnjič noče verjeti ne sebi ne dogajanju krog sebe in hoče gotovost, da ravna pravilno, najti le v skrajni zvestobi papeškemu navodilu. Gre za pripoved, kako je zahteval, naj mu podajo okrožnico Pija XI. Divini redemptoris, da bi še v svojem zadnjem trenutku vnovič prebral odstavek o prepovedi sodelovanja s komunizmom.

Že iz navedenega pričevanja Karla Capudra je vidno, da je bilo izvajanje papeškega navodila o Katoliški akciji možno na več načinov ter z mnogimi nameni in da je bil pri nas po avtoritarni odločitvi škofa Rožmana uveljavljen tisti način, ki je svoj prvi smoter videl v antikomunizmu, ne v čem drugem. Tudi v literaturi se definicije Katoliške akcije in njenih smotrov razlikujejo. Avstrijski cerkveni aktivisti so navajali tolmačenje Pija XI. španskim katoliškim sociologom poleti 1935, potem ko so opravili tečaj o korporativizmu in o Katoliški akciji. Papež jim je potrdil, da se prvi nanaša na »časne, človeške, navsezadnje zemeljske dobrine«, medtem ko je za Katoliško akcijo ponovil svojo definicijo, »udeležba laikov pri hierarhičnem apostolatu Cerkve«. Navedel je tri pogoje njene uspešnosti: osebno versko izobrazbo laikov, njihovo subordinacijo cerkveni hierarhiji in ločenost Katoliške akcije od politike. Dobesedno: »Katoliška akcija stoji zunaj in nad politiko vsakršne stranke, katere si bodi. Ne politike po sebi, če to razumemo v smislu obče blaginje, v smislu 'polisa', ker je potem to lahko srčno vzvišena ljubezen do vseh.« Smisel sklepnega odstavka te papeževe razlage Katoliške akcije je v citatu povzet takole: eno je pripadati dobri stranki, drugo je ljubezen do vseh, do vseh ljudi, kakor je to v evangeliju. Citat je iz Revista Javeriana, julij 1935. – Avstrijski primus, Theodor kardinal Innitzer, je ob tem pojasnjeval cilje Katoliške akcije in Pija XI. s svojega vidika. Gre za začetek ofenzive, ki naj opravi delo, potrebno za vnovično pridobitev že povsem sekulariziranega človeštva, do kraja zapadlega razkristjanjeni in brezbožni kulturi.⁵⁴ Po J. Messnerju je šlo za rešitev problema pristojnosti Katoliške

⁵⁴ Der Aufbau; Jahrbuch der Katholischen Aktion in Oesterreich 1935, ur. Karl Rudolf, Seelsorger-Verlag, Wien (1936), 178–179 in 7–10.

cerkve za delovanje v političnem območju («kolikor se življenje države zanika kot območje tudi cerkvenega poslanstva, medtem ko so v delovanju države vendar prizadeti tudi absolutni eksistencialni smisli ljudi»). K temu še Messner: »Danes gre za sistematično cerkveno pripravo laikov za izpolnjevanje njihovih obveznosti v civilnem in poklicnem življenju, da bi se s tem dosegla obnovljena učinkovitost verskih in moralnih načel v sekularizirani družbi. To je pot, ki se označuje kot 'Katoliška akcija' in ki jo je Pij XI. definiral v obravnavanem smislu kot 'v družbi delujočo Cerkev'.« (771–772)

V primerjavi s to razlago je treba videti, da se je Katoliška akcija v Dravski banovini obnašala precej drugače. Po Žebotovi razlagi je bila Katoliška akcija v prvih letih diktature, ko ni bilo več ne stranke SLS ne Orla ne Prosvetne zveze itd., uporabljena kot avtoritarni okvir celotnega katoliškega delovanja v Dravski banovini. Na tak način uporabljena, ker je zaradi svojega cerkvenega značaja bila edina oblastno dovoljena in obenem samostojna organizacija. A ker cerkvena, seveda tudi avtoritarna. Obojno, politično in versko delovanje je bilo združeno v Katoliški akciji. Takšna koncepcija Katoliške akcije je bila poglobljeno utemeljena na Evharističnem kongresu 1935 in takšna je ostala tudi še potem, ko se je slovenski politični katolicizem vključil v vladno stranko JRZ in ko je v okviru njenih centralističnih kompetenc zavladal nad Dravsko banovino. Četudi zdaj formalno ločena od politične oblasti, pa Katoliška akcija, še vedno imenovana in pojmovana tudi kot nacionalna, ni prenehala v sebi združevati cerkvenega delovanja s političnim, na njej lastni, avtoritarni način. Prav slednje je vir Žebotovih tožb zaradi pomanjkanja demokracije, pri čemer pa ni imel v mislih državljanske.⁵⁵ Katoliška akcija se ni gradila po škofijah, temveč kot narodno enotna organizacija z »narodnim odborom« na čelu, postavljenim od enega obeh škofov (ljubljskega) pač v formalnem sporazumu z drugim. Izbrani način delovanja je bil na evharističnem kongresu 1935 izrazito ciljno usmerjen k reformi

⁵⁵ Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija*, 111–124.

cele narodne družbe v smislu uvajanja stanovskega reda, pri čemer je imel Ernest Tomec posebno vidno vlogo pri pisanju programskih besedil. Takšna ciljna usmerjenost ni bila zgolj usposabljanje laikov za življenje v sekularizirani državi v skladu z verskimi načeli. Bila je politična s svoje strani. Za obče državne pogoje življenja je tedaj morala skrbeti stranka, ki je kot slovenski del vsedržavne JRZ dejansko nadaljevala izročilo z diktaturo prepovedane SLS. Podoba pa je, da se je Katoliška akcija prav tedaj začela in vse bolj razvijala kot vzporedna organizacija oblasti tudi za sistemsko urejanje življenjskih zadev družbe v banovini. V Katoliški akciji se je združeval politični in cerkveni vpliv v enotno delovanje in subsidiarno politično odločanje. Katoliška akcija se je navzven sicer poudarjeno ločevala od delovanja v stranki, dejansko pa je bilo drugače. Karierna pot je npr. Miho Kreka peljala od »narodnega odbora Katoliške akcije« na vodilni položaj v slovenskem delu JRZ oz. SLS. Politični katolicizem v Dravski banovini se je na ta način oblastno vse bolj utrjeval s strukturo politične moči, ki je izvirala iz dveh baz. S strankarsko, izvirajočo iz baze, ki jo je nudil avtoritarnosti prirejani in oktroirani volilni sistem v državi in banovini, in pa z oblastjo, izvirajočo iz vrst Katoliške akcije. Ta, druga oblast, je bila formalno le cerkvena, a dejansko prav tako obče politično odločujoča, v zadnjih letih tudi v medijih. Nastala je dvobazna oblast pod vodstvom totalitarno izključujoče desnice, z vse močnejšim poudarkom na Katoliško akcijo. To je postalo posebno vidno z družbeno prenovitveno pobudo Katoliške akcije ob kapitulaciji Francije in okupaciji Belgije, Nizozemske, Danske in Norveške. Katoliška akcija je 19. julija 1940 vabila na vsebanovinski katoliški shod v Kranju za premislek potreb novega časa z argumentom, ki priča o tem trendu: »S silno naglico beže mimo nas usodni dogodki. Propadajo stare in mogočne državne tvorbe, podira se stari svet z vsem svojim dosedanjim redom. V neizmernem trpljenju in žrtvah pa se porajajo nove gospodarske, politične in družabne oblike, ki bodo bodočim stoletjem vtisnile svoj pečat /.../« Dnevni tisk je ta čas politično usmerjeno poudarjal, da osnova zla ni le komunizem, temveč tudi »brezdušni liberalizem«, in navduševala ga je »duhovna in npravstvena« prenova

Petaínove Francije, kjer se je maršal znal upreti parlamentarizmu kot slepemu orodju sebičnih strank.⁵⁶

Vsaj bežno je treba opaziti, da je dvobazna struktura oblasti postopoma uvajala v odločanje tudi dvojnost avtoritet, eno bolj civilnega, drugo bolj cerkvenega izvora. Na poseben in tudi usoden način se je ta dvojnost avtoritet izkazala pozneje, ko je emigrirani del strankarskega vrha v Londonu zaman skušal odvrčati avtoritete v okupirani Ljubljani od politične in oborožene kolaboracije s sovražnikom v drugi svetovni vojni. V odločilni meri jo je spodbudil ravno Lambert Ehrlich, človek, ki nikoli ni pripadal civilni oblastni strukturi. Presemetljivo sodoživljajoče je usodni kratki stik med Ehrlichovim osebnim verskim čustvovanjem in njegovo za narod porazno politično odločitvijo otipal ravno najostrejši današnji kritik njegovega političnega umora, izvirajoč z nekdanj partizanske strani.⁵⁷

Na posvetu leta 1995 v Slovenski matici sem nakazal, kako je katolicistični integralizem – totalitarizem pripeljal SLS do tega, da zaradi ohranitve svoje oblasti v okviru jugoslovanskega avtoritarnega sistema stopi ob bok srbskih centralistov proti demokratizaciji in parlamentarizaciji države, in kako se odloči, da postavi na led celo svojo osrednjo zahtevo po banovini Sloveniji, in to ne le zaradi vojne nevarnosti, ampak tudi zaradi svoje nepripravljenosti na ponovno uvedbo bolj demokratičnih volitev na domačih tleh, ki bi po ustanovitvi banovine Slovenije postale neogibne.⁵⁸ Prav izkušnja, da se vladajoči politični tok v katoliškem taboru ni hotel lotiti svojega izvoljenega totalitarnega nasprotnika z demokratizacijo, tehtno dokazuje njegov lastni totalitarni značaj, kljub njegovemu sakralnemu cilju. Danes si vrnitve k srednjeveškemu sakralnemu idealu ni mogoče več zamisliti, ugotavlja Jacques Maritain. Tu gre za možnost priznati dejstva, ki niso prav

⁵⁶ Vlado Mihelj, Slovinci padajo v nebo, Ljubljana 1995, 207.

⁵⁷ Tako vsaj izhaja iz zavzeto izdelanega premisleka Viktorja Blažiča v že navedeni knjigi, str. 37–67.

⁵⁸ Politika naroda v krizi družbe, države in idej. V: Peter Vodopivec in Joža Mahnič, ur., Slovenska trideseta leta, Ljubljana 1997, 43–57.

nič odvisna ne od filozofije, ne od katoliške vere, čeprav so ji prvinsko nezaželena. Kot je to na primer religijska razdeljenost ljudi.⁵⁹

Pomanjkanje zmožnosti priznavanja dejstev te vrste v pogojih obstoja naroda, ki ni več, če je sploh kdaj bil, izključno in preprosto »naš«, in Slovenija »naša«, kakor je to bilo z najtrdnejšim prepričanjem opredeljeno še leta 1889 v Rimskem katoliku,⁶⁰ je pač ena najglobljih korenin katolicističnega totalitarizma na Slovenskem, ki se je tako utopistično hotel razrasti v letih 1935–1941. Kdor danes bere njegove takratne emanacije, se utegne spomniti na znanstveno fantastiko Karla Čapka, na njegovo »Tovarno absolutnega«, ki jo je pisal kot svarilo pred vsemi totalitarizmi. Pisal v istem času, kakor Lambert Ehrlich svoje prve smrtne obsodbe sovjetskega komunizma v ljubljanskem »Času«. Danes že dovolj dolgo vemo, da je komunizem na Slovenskem in drugod v Evropi prišel ob oblast in se ji končno odpovedal na način, ki je bil – bolj kot Ehrlichovemu – podoben tistemu načinu, kakršnega si je – namesto vojne, tudi križarske – zamišljal Pij XII. proti nacizmu v Hitlerjevi Nemčiji. Za ugotavljanje vloge, ki jo je katolicistični »totalitarni duh« imel pri tem na Slovenskem in tudi za prepoznavanje značilnosti njega samega, ne zadošča ozreti se le na objavljene dokumente o zunanji politiki Svetega sedeža v drugi svetovni vojni. Za doumetje slovenske izkušnje bo treba pogledati tudi na ravnanje Cerkve pod fašističnimi osvajalci drugod. Posebno tam, kjer je bila nevarnost komunizma najbolj neposredna, kakor na Poljskem, a kjer niti Katyn ni omajal cerkvene zavrnitve zveze z nacisti.⁶¹

⁵⁹ Jacques Maritain, *Čovjek i država*, Zagreb 1992, 111.

⁶⁰ »Ne smemo mirovati, dokler ne priženemo naših liberalcev do te alternative: ali naj se brezpogojno podvržejo katoliški ideji ali pa naj javno prestopijo v tabor liberalnih Nemcev in Židov. Slovenijo pa naj pustijo nam: naša je!« Le nekaj let zatem je bila ista izključitvena misel izrečena glede slovenskih socialistov: ubijejo se naj s prestopom v tabor nemških. Takšne zamisli ni bilo najti ne tedaj ne pozneje pri političnih katolicistih nobenega drugega naroda Avstro-Ogrske, niti v njeni soseščini. – O tem več v Janko Pleterski, *Slovenija in evropska družbena gibanja*, Revija 2000, št. 127/128, 2000, 96–125.

⁶¹ Prim. Robert A. Graham, S. J., *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?* Ignatius Press, San Francisco 1996.

Kakšno je bilo pri tem vizionarstvo Poljakov? Gotovo drugačno in očitno bolj daljnovidno od Ehrlichove posvečene totalnosti, ki je stavila na vse ali nič. In to takoj. V še okupirani Sloveniji. Sredi še neodločene svetovne vojne. Vizionarstvo, ki ni seglo do vprašanja soodgovornosti za grozljivi konec podviga v letu 1945 in za polstoletni izpad krščanske demokracije v življenju naroda.

Ne bo avtentične zgodovine Slovenije in Slovencev – v pomembnem vidiku tudi ne evropske – dokler se bo zgodovino pisje izmikalo potrebi, da ugotovi in preuči pojav tudi tega totalitarizma med Slovenci, natanko in na pojav osredotočeno!⁶²

Problemi demokracije na Slovenskem 1918–1941, Zbornik SAZU, 2007

⁶² To sem predlagal leta 2002 v svojem kritičnem zapisu »O soslednosti slovenske zgodovine«, objavljenem v: 43, Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 2003, št. 1, str. 104–106.

35.

Predlog za ohranitev rapalske meje in državno delitev Slovenije 1946

V vladi generala Dušana Simovića – stvaritvi državnega udara z dne 27. marca – je po begu v tujino aprila 1941 prav kmalu prišlo do tako hudih zaostritev v odnosih med srbskimi in hrvaškimi ministri, da je obnovitev vojaško razbite Jugoslavije, tudi če zavezniki zmagaajo, postala skrajno negotova. Takšen položaj je bil posebno kočljiv za narodno prihodnost Slovencev. Podpredsednik vlade Miha Krek, vodilni med slovenskimi ministri, hkrati pa priznan – po smrti Frana Kulovca 6. aprila 1941 – kot novi vodja Slovenske ljudske stranke, tradicionalno najmočnejše stranke med Slovenci, je v tem položaju poslal 8. septembra 1941 direktivno pismo svojemu strankarskemu somišljeniku in ministru Francu Snoju, ki se je takrat mudil s političnimi nalogami v ZDA.

V pismu Krek Snoja obvešča, kako si slovenski člani vlade predstavljajo prihodnost Slovencev, za kaj si naj prizadeva in kakšne so prioritete posameznih možnosti. Prva prioriteta je doseči, da bi bila »cela Slovenija v Jugoslaviji, po možnosti v federativni državi SHS«. Sploh je treba preprečiti delitev Slovenije, zlasti pa to, da bi prišli pod Nemce ali Italijane. In še natančneje: »Zato smo rajši samostojni v tržaškem pristanišču ali v kakšni drugi obliki, da nas ne bi priključevali, delili med Nemce in Italijane.« Očitno še računa z možnostjo sporazumnega miru. Snaj naj ima vedno v mislih, da je treba gojiti prisrčne zveze s Hrvati in imeti pred seboj tri možne rešitve: jugoslovansko,

slovensko-hrvaško in tržaško-angleško. Javno je treba delati za Zedinjeno Slovenijo, »ki bodi samostojna, neodvisna enota po možnosti in po naših željah v Jugoslaviji, toda neodvisna od centralizma«. (Šepić, 1983, 32–33)

Po videnju Mihe Kreka gre torej za tri možne rešitve. Najbolj zaželena je Slovenija v Jugoslaviji; če to ne bi bilo mogoče, potem Slovenija v eni državi skupaj s Hrvati; in končno zadnja, najmanj zaželena možnost, Trst s Slovenijo kot ena država pod britanskim varstvom. Vse tri rešitve imajo eno skupno potezo, en temeljni namen: preprečijo naj delitev Slovenije, posebno tisto med Nemčijo in Italijo.

Emigrantska vlada je delovala na območju Velike Britanije in Miha Krek je moral molčati o skrivnosti, da sta s Franom Kulovcem še komaj pred petimi meseci, na zadnji dan Kulovčevega življenja, poskusila doseči še eno različico za reševanje Slovencev, namreč, da bi ozemlje Dravske banovine dobilo pod nemško okupacijo status nekačšnega protektorata. (Čulinović, 1970, 137–138) Dejansko je bila to takrat njuna prva prioriteta, saj sta nad Jugoslavijo že naredila križ. Toda v dneh, ko piše Krek z angleških tal pismo Snoju, je položaj že čisto drugačen.

Možnosti za Slovence so zdaj slovenskemu vodstvu v Londonu že razločno vidne. Za našo temo je relevantno, da se zadnja in obenem minimalna rešitev imenuje tržaško-angleška. Tako so stvar videli begunski ministri v Londonu, ne da bi mogli vedeti, da bo vojna trajala še 44 mesecev, ki bodo prinesli veliko nepredvidljivega.

Ob koncu vojne in v času zavezniškega sklepanja o mirovni pogodbi z Italijo se nekdanjim slovenskim ministrom vse alternative zastavljajo bistveno drugače. Obstoj Jugoslavije je medtem trdno zagotovljen. Odločeno je, da bo živela kot federacija narodnih držav, med njimi je tudi slovenska. Toda izvršeno dejstvo je tudi nekaj njim skrajno nezaželenega.

Federativna ljudska republika Jugoslavija je sicer dežela, ki je izpričano zaslužna za zavezniško zmago, vojaško močna in mednarodno pomembna. Toda, v njej vladajo komunisti! Stari slovenski politični faktorji, ki so ostali v begunstvu, niso več ministri kakršnekoli mednarodno priznane vlade. Nimajo več niti možnosti, da bi se učinkovito distancirali od poloma svojih privrženecv na tleh Jugoslavije, ki so pred zavezniškim svetom izpostavljeni kot kolaboracionisti, poraženi skupaj s Hitlerjem. Obupno si seveda prizadevajo, da bi si izoblikovali nov »locus standi« v zavezniškem svetu. In začetni pojavi hladne vojne jim res bude upe, saj računajo na simpatije zahodnih zaveznikov za njihov izpričani antikomunizem. Toda, nekaj je, kar jih kot opazovalce dogajanj na pariški mirovni konferenci spravlja v protisloven položaj.

Na konferenci se odloča o tistem vprašanju, ki je bilo srčika vseh njihovih nekdanjih zamišljenih rešitev, o tistem jedru, ki je pogojevalo sprejemljivost celo najskromnejše od njih. To je bilo vprašanje združenja Slovenije. In prav o tem odloča zdaj mirovna konferenca.

Protislovje, ki ga občutijo, tiči v dejstvu, da na konferenci to vprašanje zdaj postavlja namesto njih država, v kateri so na oblasti tako osovraženi zmagovalci, komunisti. Postavlja ga v obliki boja za priznanje nove zahodne meja nasproti Italiji.

Izgledi Jugoslavije na uspeh so omejeni, toda v pomembnem obsegu zelo realni. Dejstvo je, prvič, da zahodni zavezniki načelno priznavajo potrebo, da se Jugoslaviji oz. Slovincem in Hrvatom popravijo najhujše krivice, ki so jim jih nekoč sami prizadeli. In dejstvo je, drugič, da je nova Jugoslavija – po zaslugi izjemno močnega in vztrajnega protifašističnega odpora Slovencev in Hrvatov na primorskih domačih tleh, na koncu podkrepjenega z jugoslovansko armado kot celoto – že dobro zasidrana na ozemlju kontroverzne Julijske krajine. Praznih rok Jugoslavija ne more ostati. Težava za slovenske politične emigrante je v tem, da bo vsaka poprava stare meje krepila novo Jugoslavijo, krepila njen režim in odrinila v nedogled restavracijo

njihovega predvojnega, poraženega. Toda za združenje Slovenije gre! Zato opazujejo dogajanje na mirovni konferenci z dvojnimi, protislovnimi občutki: kot Slovenci in kot ideološko determinirani begunci. A v celem nedejavno, ker menijo, da jugoslovanskim ozemeljskim zahtevam proti Italiji vendarle ne smejo škodovati. (Novak, 1995, 296)

Drugače se je odločil krog Cirila Žebota, ki je nadaljeval izročilo Lamberta Ehrlicha. Ta močno izpostavljeni ideolog integralistične katoliške desnice v Ljubljani, ki si je v svojem radikalizmu izbrala oboroženo kolaboracijo kot manjše zlo, si je že v letih med vojnama zamislil neko »višarsko slovenstvo«, Slovence kot »narod sredi Evrope« – »evropski kolodvor«. Tako piše Ciril Žebot, njegov najvidnejši somišljenik. Natančneje omenja Ehrlichov načrt slovenske državnosti v treh variantah, bodisi v zvezi s Trstom kot »jadranske Švice«, bodisi v jugoslovanski konfederaciji, bodisi kot članici širše evropske zveze držav. Iz Žebotovega pisanja lahko razberemo, da ta načrt izvira iz časa pod okupacijo. Politikom okrog Slovenske zaveze, vključno ministrom v Londonu, so ti bili načrti znani. (Žebot, 1967, mestoma, zlasti 124–5; Novak, 1995, 295–296)

V začetku 1946 se je ob C. Žebotu zbral krog ljudi, ki niso bili zadovoljni z ravnanjem in stališči Krekovih mirnih opazovalcev. Šestega aprila so naznanili ustanovitev Akcijskega odbora za zedinjeno in suvereno slovensko državo – kratko AO (Action committee for unified and sovereign (sic!) Slovenian state). Potem ko je najprej poslal neko spomenico zavezniški anketni komisiji na Primorskem (19. marca 1946), je AO poslal vladam treh zahodnih zaveznikov spomenico z naslovom »Problem Trsta« (The problem of Trieste), datirano z 31. majem (po objavi štirih razmejitvenih črt velikih sil). Podpisali so jo Jože Špindler, Ciril Žebot in Fran Erjavec. (PRO, 1946) Spomenico je v fondu britanskega zunanjega ministrstva našel Tone Ferenc in jo prvič omenil l. 1985: »Žebotov krog je tudi pozneje, med pariško mirovno konferenco, nasprotoval priključitvi Primorske in Istre k Jugoslaviji in si prizadeval za ustanovitev državnice, ki bi obsegala Julijsko

krajino in Koroško zunaj Jugoslavije, o čemer priča njegov predlog britanskemu zunanjemu ministrstvu.« (Cankar, 1985, 84) G. Ferenc mi je posredoval kopijo spomenice in dovolil, da jo tukaj predstavim, za kar se mu lepo zahvaljujem.

Spomenica obsega 19 gosto tipkanih strani besedila in 27 še obsežnejših strani prilog. Omejujem se na najkrajši povzetek bistvenih momentov besedila. Avtorji označijo zahtevo po priključitvi Primorske k jugoslovanski Republiki Sloveniji kot »poskus vključiti celo severnojadransko območje v Titovo 'Jugoslavijo' pod sovjetskim nadzorom« (»attempt to include the whole Northern Adriatic area into Soviet-controlled Tito's 'Yugoslavia'»). Podajo obsežno in slabo pregledno argumentacijo za svojo osnovno idejo, da bi bilo vprašanje »severnojadranskega območja« najbolje rešiti z ustanovitvijo nekakšne večje multietnične države (etnična Slovenija z obrobniimi ozemlji, tj. s Trstom, Istro, Furlanijo, Koroško – Slovenci bi v njej predstavljali 62 % prebivalstva). Pri tem dajo razumeti, da vedo, da takšne rešitve na konferenci ni mogoče pričakovati. V nadaljevanju zato predlagajo »konkretne možnosti politične odločitve« (»the following concrete eventualities for a political decision on the issue offer themselves to be examined«).

Izhodiščna zahteva vseh variant je, da se ozemlje »Julijske Benečije« ne sme deliti po lokalni etnični črti, marveč se naj ta enota ohrani kot celota. S to predpostavko opišejo prvo varianto svojega predloga: Na celotnem spornem ozemlju (Julijska Benečija oz. Krajina, najbrž vključno z Beneško Slovenijo) naj se ustanovi »Svobodna Julijska država« (Free Julian state). Z drugimi besedami, Jugoslavijo oz. republiko Slovenijo je treba zadržati na stari, nespremenjeni rapalski meji. To je pravzaprav njihova temeljna zahteva, saj od ohranitve rapalske meje izhajata tudi oba nadaljnja predloga. Najprej sledi varianta, ki seže že mimo kompetenc delujoče konference, saj zadeva vprašanje Avstrije, ki ni na dnevnem redu. Predlagajo, da bi se »Svobodni julijski državi« priključila tudi avstrijska dežela Koroška. Ob obeh variantah izrazijo mnenje, da ne bi mogli predstavljati trajne rešitve, ker bi

Svobodna julijska država in »Dravska banovina« težili k združitvi oz. priključitvi druge k drugi, v tej ali oni smeri. S to oddaljeno možnostjo v mislih govore o tretji varianti, ko bi se Dravska banovina priključila Julijski državi in bi se na ta način uresničila v uvodnem delu spomenice opisana ideja o državi s slovenskim jedrom in s »plurietnično sestavo« obrobja.

Organizirana bi bila na temelju kantonov po švicarskem vzorcu in v njej bi se uveljavljalo načelo »svobode pred raznarodovanjem« in pred »Titoizmom« pod ruskim sponzorstvom. Sledi še nekakšna rekapitulacija že uvodoma podanih argumentov. Zadnji poudarek pa je, da bi ustanovitev takšne politične formacije, ki bi se potem sama odločila, ali se priključi kakšni širši konfederaciji, prinesla pomiritev tega nemirnega območja.

Avtorji torej ostajajo glede »tretje« rešitve na tleh razmišljanja o zelo oddaljenih možnostih. Saj, če bi jo zares predlagali konferenci kot »konkretno možnost politične odločitve«, bi to ne moglo pomeniti nič drugega, kakor da predlagajo konferenci, naj napove vojno Jugoslaviji z Rusijo vred. Seveda bi bila že prva predlagana varianta – ohranitev celovitosti Julijske krajine zunaj starih meja Jugoslavije – uresničljiva samo z vojaško prisilo. Začasno pa so dejansko predlagali delitev Slovencev po stari rapalski meji v dve državi. Domišljali so si, da se bo Italija odrekla celi Julijski Benečiji njim in njihovi oblasti na ljubo.

Uradna SLS, piše profesor Bogdan Novak, je v privatnih pismih svojim zaupnikom program AO obsodila kot rušenje edinosti med emigranti in povzročanje novega nemira in prepira med jugoslovenskimi »demokratskimi« vrstami v tujini. Navaja pismo Mihe Kreka 25. maja 1946 prijateljem v Rim o »nerazsodno postavljenih težah«, s katerimi bi si emigrantje samo še poslabšali svoj položaj. Edino, kar lahko emigracija stori, je ignoriranje in molk. Novak dodaja, da je tudi škof Rožman obsodil ustanovitev AO in njegovo delo. (Novak, 1995, 299)

Miha Krek in njemu bližnji so poleg izrecno navedenih ugovorov gotovo tudi presodili, da bi takšna delitev Slovenije mogla pomeniti le to, da bi na koncu koncev Italija obdržala »Svobodno Julijsko državo« v celoti kar zase, tudi če bi jo zavezniki začasno vrisali na politični zemljevid. In odločili so se, da svoj antikomunizem in jezo podrede aktualni možnosti, da se Slovenija državno združuje v Jugoslaviji, takšni, kakršna pač je.

Viri in literatura:

Cankar, Iz. (1985): Londonski dnevnik, 1944–1945. Ljubljana.

Čulinović, F. (1970): Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd.

Novak, B. (1995): Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. V: Slovenci in država. Ljubljana, SAZU, 296–305.

PRO – Britanski državni arhiv Public Record Office, fond ministrstva za zunanje zadeve.

Signatura: PRO, FO 371, 1946, R-9405.

Šepić, D. (1983): Vlada Ivana Šubašića. Zagreb, Globus.

Žebot, C. (1967): Slovenija včeraj danes jutri. Celovec.

Predlog za ohranitev rapalske meje in delitev Slovenije. V: Acta Histriae, 1998

36.

»Spomenica duhovnikov Slovenske Koroške« konferenci zunanjih ministrov v Moskvi 1947

Pod tem naslovom je koroški Slovenski vestnik dne 7. marca 1947 objavil naslednje besedilo:

»V času, ko se odloča usoda slovenskega naroda na Koroškem, čutijo podpisani duhovniki Slovenske Koroške potrebo in dolžnost, da na jasen način izjavijo: Soglašamo s spomenico FLR Jugoslavije, predloženo gg. zastopnikom zunanjih ministrov velesil v Londonu glede zahteve po priključitvi Slovenske Koroške k matičnemu narodu. Zato predlagamo visokemu zastopstvu velesil in vsej svobodoljubni svetovni javnosti svojo s krvjo padlih in umorjenih bratov in sester ojačeno prošnjo: Sklenite nas z matičnim narodom slovenskim v Jugoslaviji, ker nam Avstrija ni dala nikakih pogojev ne za kulturni in gospodarski razmah, niti ne za goli obstanek narodnega življenja, ki je naravni in nujni predpogoj vzgojnega in verskega delovanja.

Zvesti izročilu katoliške cerkve in zglednemu trudu naših slavnih pravakov, kakor so škof Slomšek, Einspieler, Jarnik, Majar-Ziljski, Ražun, prošt Randl, dekan Limpel, dekan Singer, Poljanec, smo bili slovenski duhovniki na Koroškem vedno neustrašeni branitelji božjih in naravnih pravic; brezpravno in zatirano slovensko koroško ljudstvo je zrlo v nas svoje borce za narodni obstoj. Zato se je strupeno sovraštvo nemških nacionalistov zaganjalo posebno proti slovenskim duhovnikom,

katerim so preganjanja in ječe vsakdanji kruh. V svetovni vojni 1914–1918 so bili mnogi v ječah, ker so simpatizirali z Entento, v kateri so gledali odrešiteljico izpod avstro-ogrskega jarma. Leta 1919 je zloglasna avstrijska milica Volkswehr pustošila slovenske domove in ropala in skrunila cerkve, mnogi slovenski duhovniki pa so bili tedaj izpostavljeni strahovanju in celo krvavim izgredom. Za Slovence ponesrečeni plebiscit leta 1920 je pognal 30 duhovnikov iz domovine, da ne bi postali žrtev nemško-avstrijske nestrpnosti; našli so v Jugoslaviji zavetje. Leta 1921 je bil zahrbtno obstreljen dekan Limpel, zaradi česar je prerano umrl. Potem nas je vsa leta zagrizeno, nadduto in pretkano zalezoval germanizatorični Heimatdienst in Schulverein Südmark. Ko je z letom 1938 z nacional socializmom nemški šovinizem na avstrijskih tleh in v koroškem predelu prikipel do vrha, nas je bilo 62 slovenskih duhovnikov ali celih 90 odstotkov po ječah, izseljenih, v pregnanstvu, v koncentracijskih taboriščih. Tako je bilo naše število nasilno skrčeno. Ko so koroški partizani v junaških odredih Jugoslovanske armade začeli boj na samem ozemlju Reicha, je nacifašistična oblast iztaknila zveze partizanov z župnišči in sledila so nova preganjanja duhovnikov, njihovih pomočnikov in gospodinj, ki so deloma žrtvovale življenje.

Vse te ogromne žrtve so bile doprinešene za človečansko načelo, da ima tudi slovenski narod na Koroškem naravno pravico do narodnega izživljanja, do vzgoje in izobrazbe v maternem jeziku in božjo pravico do verskega pouka in bogoslužja v svojem narodnem idiomu.

Ker se ta načela niso upoštevala, so se slovenski duhovniki na Koroškem že od nekdaj borili skupno z ljudstvom za pravice slovenskega jezika, tako z izdajanjem časopisov, Mohorjevih knjig, na ljudskih taborih, na nešteti zborovanjih, v gospodarskih udruženjih, v prosvetnih društvih. V minulem stoletju je bila nasilna germanizacija na Koroškem v polnem teku in se ni pretrgala kljub vsem intervencijam in spomenicam državnih in deželnih poslancev slovenskih prav do razsula avstro-ogrske monarhije.

Po zloglasnem plebiscitu 1920, ki ga nismo nikoli smatrali za dokončno ureditev narodnostnega vprašanja na Koroškem, Nemška Avstrija ni izpolnila nobene obljube in obveznosti nasproti koroškim Slovencem. Z mrzlično doslednostjo je germanizirala slovenski živelj na Koroškem, da bi nemški narod čimprej našel tudi svojo jezikovno mejo na Karavankah. Laž o ljudski volji, o naravni asimilaciji, o pravilnem ljudskem štetju, o popolni kulturni svobodi koroških Slovencev naj bi zakrivala dejanske vsenemške težnje pod vodstvom Heimatbunda in Südmarke. Po Anschlussu je bila leta 1941 izdana prepoved slovenskega jezika v zasebnem in javnem življenju in pod vplivom te prepovedi je tudi škofijski ordinariat odredil, da se pri verouku in bogoslužju ne sme več uporabljati slovenski jezik. Ta odlok je škofijski ordinariat po kapitulaciji majnika 1945 sicer zopet preklical, ni pa dejansko dobrohotno preskrbel, da bi se popravilo prvotno jezikovno razmerje v slovenskih in deloma mešanih župnijah. Z množičnim izseljevanjem slovenskih družin leta 1942 naj bi bil storjen zadnji korak nasilnega raznarodovanja, da se tako slednjič likvidira slovenski živelj na Koroškem.

Čeprav katoliška cerkev v evangeljskem smislu poudarja in zagovarja načelo, da se mora dušno pastirstvo vršiti v maternem jeziku, je na Koroškem vpliv pangermanskih stremeljenj tako silen, da odnehava celo deželna cerkvena oblast od načel, ki izhajajo iz nadnaravnega značaja vesoljne cerkve. Na slovenskih in mešanih župnijah se često nastavljajo duhovniki, ki so popolnoma nevešči jezika slovenskih vernikov in tako ne odgovarjajo zahtevi cerkvenega prava o kanonični sposobnosti. Tako se slovensko ljudstvo s pomočjo cerkve ponemčuje, odtujaše svojemu pokolenju, zavaja v neznačajnost v pogledu narodne zvestobe in pripadnosti.

Zelo kričeče so šolske razmere, kjer se šele v zadnjem času pod pritiskom razmer po mili volji učiteljstva ponekod poučuje nekoliko slovenščine. V deželi ni niti ene ljudske, glavne ali srednje šole, ki bi le za silo odgovarjala potrebam koroških Slovencev in bi otroci ne bili usmerjevani le v nemški prostor, kjer ne bo bodočnosti za našo mladino.

Skrajni čas je, da se koroški Slovenci rešijo raznarodovanja in se tako obsodi kruta germanizacija. Zaupanje v obljube avstrijske in koroške vlade smo zdavnaj izgubili in v našem nezaupanju nas najnovejše potvorbe, klevete in laži v časopisju, v radiu, v govorih le potrjujejo. Tudi od zloglasne pete kolone priučena »Flüsterpropaganda«, polna gorostasnih novic o Jugoslaviji, nas ne omaje. Vemo, da je predpogoj za mir v naši ožji domovini trdna jezikovna meja, podkrepljena z državno, da se za vselej onemogoči germanizatorični pritisk na koroške Slovence. Za trajno izpolnjevanje zakonov in obljub, ki se sedaj kopičijo, nimamo nikakih vzgledov v preteklosti in nikakih garancij v bodočnosti. Rešitev Slovenske Koroške je samo v priključitvi k FLR Jugoslaviji v smislu jugoslovanskega memoranduma. Kot smo bili slovenski duhovniki na Koroškem kar na veliko pahnjeni v ječe, v pregnanstvo, v koncentracijska taborišča, tako tudi sedaj strnjeni izpovedujemo svojo voljo, v prepričanju, da bo pravica znagala in nas resnica osvobodila.

V Celovcu, dne 13. februarja 1947.«

Spomenica je sprožila različne odmeve. Z odobravanjem je pač bila sprejeta med narodno zavzetimi Slovenci na Koroškem, še posebno med tistimi, ki so bili politično osredotočeni okrog Osvobodilne fronte za Slovensko Koroško. Ta je bila takrat edina delujoča slovenska politična organizacija. Poseben pomen si je pridobila tudi s tem, da je britanske zasedbene oblasti niso priznavale, ker se je uprla njihovi čudno nedemokratični zahtevi, da ne bo javno nastopala za spremembo državne meje. Avstrijske stranke s takšnim pogojem niso bile prizadete in so delovale neovirano in polnopravno. Ugodnemu sprejemu spomenice v slovenski javnosti je po drugi strani gotovo škodovalo, da je vodstvo Osvobodilne fronte poskušalo spomenico izrabiti tudi v političnem boju s svojimi domačimi slovenskimi tekmeci, in še bolj proti vplivu »domobranskih« beguncev, ki so se takrat mudili na Koroškem. Ravno v zvezi z mejnim vprašanjem pa so ti Slovenci prihajali v nenavadno dvoumen položaj. Znani zgodovinski viri o tem

ne govore, nekaj le osebna pričevanja. Takšno je pismo profesorja Matjaža Kmecla z dne 14. 12. 1999: »Veliko kasneje sem v Avstraliji naletel na nekega Jožeta Čuješa, ki je bil tisti čas [na Koroškem] 'koptiran' (kot bivši domobranec, pa skrajno lojalen in celo politično toleranten Slovenec) v angleško protiobveščevalno: v nedogled je pripovedoval zgodbe o tem, kako so morali takoj po vojni delovati proti koroškim oefarjem – politično je to zanje bilo sprejemljivo, narodno pa nikakor; potem so pač, če so le mogli, sabotirali protislovenske (= protioefovske) 'akcije', pač iz stare poplebiscitne bolečine. Škoda, mož je že rajnki.«

Razume se, da je bila spomenica sprejeta kot dobrodošel argument za aktualna prizadevanja jugoslovanske zunanje politike za revizijo državne meje z Avstrijo. Profesor Fran Zwitter jo je kot izvedenec na jugoslovanskem ministrstvu za zunanje zadeve naslednje leto uvrstil v »belo knjigo« tega ministrstva, Documents on the Carinthian Question (Beograd 1948), pripravljeno za konferenco namestnikov zunanjih ministrov štirih velikih sil o Avstriji v Londonu. In ni bilo čudno, da je z ostrim ukorom njenim podpisnikom spomenico kot »žalosten pojav v škofiji in pregrešek proti cerkveni avtoriteti« zavrnil celovski škof Josef Köstner in od slovenskih duhovnikov odločno zahteval, da se »v bodoče vzdrže vsakega vmešavanja v politične zadeve«. Nobenega dvoma ne more biti, da škofu spomenica ni pomenila samo dejanja, storjenega brez odobritve ordinariata, ampak tudi nezaželen izraz slovenske narodne volje, ki ji je nasprotoval s svojega avstrijsko-nemškega narodnega in državnega stališča. Za posledice tega stališče je značilno, da se je Narodni svet koroških Slovencev v letu 1959 ponovno čutil prisiljenega (zaman) prositi škofa Köstnerja za ustanovitev generalnega škofovskega vikariata za fare dvojezičnega ozemlja in za imenovanje za generalnega vikarja osebe, ki je »zmožna slovenskega jezika in ki uživa tudi nedvoumno zaupanje koroških Slovencev«.

Povedati pa je treba, da tudi med slovenskimi koroškimi duhovniki ni bilo tako popolnega soglasja z zahtevo spomenice po državni

sklenitvi s slovenskim matičnim narodom, kakor so jo izrazili njeni podpisniki. Prelat Valentin Podgorc, znan že iz časov habsburške monarhije kot zastopnik prepričanja, naj se koroški Slovenci držijo stranke nemškoavstrijskih krščanskih socialcev, človek, ki je v času plebiscita zagovarjal ohranitev Koroške v okviru Avstrije, a je po plebiscitu odločno zagovarjal manjšinske pravice Slovencev v tej državi, tudi tokrat ni sprejemal mejne zahteve. Svoje stališče je izrazil v pismu predsedniku Osvobodilne fronte na Koroškem Francu Petku: »Če nas višja sila porine na jug, bomo pač tam. Sami pa v komunizmu ne moremo videti bodočnosti.«¹ Argument nasprotja s sistemom v novi Jugoslaviji je svojemu staremu stališču dodal, očitno, s prepričanjem. Theodor Domej meni, da se je v slovenski duhovščini na Koroškem ob spomenici pojavil »globok jarek«, toda manj zaradi protijugoslovanstva [prvinskega pri Podgorcu], kakor bolj zaradi antikomunizma. Pripominja pa: »V oči bode, da v seznamu podpisnikov manjkajo tisti slovenski duhovniki, ki so v hierarhiji krške škofije zavzemali najvišja mesta.« Oba argumenta bi torej bila »domača« zlasti v višji plasti? – Še isto leto je eden izmed podpisnikov, župnik v Ločah dr. Jožef Ogris, označil razloge odločitve za spomenico. Najbolj temeljni je bil prepričanje, da bi nadaljnja skupna državnost z Nemci pomenila skorajšnji propad Slovencev v vsakem pogledu: narodnem, gospodarskem, moralnoverskem.²

Politična emigracija iz Slovenije in z njo tudi pobegli škof ljubljanski, dr. Gregorij Rožman, je vplivala na koroško slovensko okolje. K zgodbi o spomenici Feliks Bister zato upravičeno pripominja: »Vsekakor je zanimivo, da tedanja emigracija ni preprečila tega koraka /.../« – Ob tem se je treba spomniti, da se je analogno vprašanje za to emigracijo pojavilo že v letu 1946, ko je šlo na konferenci za mir z Italijo za pripojitev Julijske krajine FLR Jugoslaviji. Danes je znano, da se je

¹ Slovenski vestnik, 13. junij 1947.

² O dr. Ogrisu se pripoveduje, da s škofom, ki seveda ni znal slovenski, uradno ni hotel govoriti nemški, marveč le latinski.

takrat emigracija v tem vprašanju razdelila. Akcijski odbor za slovensko državo okrog Cirila Žebota je zavezniškim vladam predlagal, da se Julijska krajina oz. njen slovenski del ne priključi komunistični Jugoslaviji, marveč se naj na celotnem ozemlju te dotlej italijanske dežele ustanovi posebna »Svobodna Julijska država« (Free Julian state). To bi pomenilo ohranitev rapalske zahodne meje Jugoslavije in razdelitev narodnostne Slovenije na vzhod in zahod. Proti temu je nastopil Miha Krek in dobil 17. maja 1946 pisno podporo škofa Rožmana!³ Narodni interes, državno zedinjenje Slovencev, je torej dobil prednost pred ideološkim argumentom. Obratno kot v času vojne. In tako lahko domnevamo, da je bilo pol leta pozneje podobno tudi na Koroškem. Za tako domnevo govori takrat na Koroškem razširjeni glas, da škof Rožman spomenici ni nasprotoval.⁴ Morda bi se škof s tem tudi kot Korošec želel razbremeniti zgražanja, ki ga je v maju 1944 izrazil Pavel Zablatnik, eden poznejših podpisnikov spomenice in ena najuglednejših slovenskih kulturnih osebnosti. V zaupljivem pogovoru je takrat dejal: Sram me je, kako se obnaša škof Rožman v Ljubljani, ki je vendar Korošec!⁵

Vprašanje, kako je prišlo do spomenice in kdo vse jo je podpisal, je bilo vedno zanimivo. Po informaciji Draga Druškoviča, ki se ujema tudi z drugimi pričevanji, je bil osrednja osebnost med duhovniki pri tej akciji (in prvi podpisan pod spomenico) župnik v Hodišah dr. Janko (Ivan) Mikula (rojen 29. oktobra 1904 v Zgornjem Dobju nad Baškim jezerom, umrl 8. aprila 1988 v Sydneyju, Avstralija). Četudi šolan v Rimu na Germaniku, ga je škof Adam Hefter poslal služiti »v gorsko samoto Slovenjega Plajberka«. V Hodiše je bil končno premeščen jeseni 1939. Že dotlej je bil član odbora Slovenske prosvetne zveze, zadnje samostojne slovenske narodne organizacije, še dopuščene v času

³ Bogdan Novak, Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. V: Slovenci in država, Ljubljana 1995, 299.

⁴ Ustna informacija Bogdana Osolnika, tisti čas jugoslovanskega dopisnika v Celovcu, 9. decembra 1999.

⁵ Sporočilo sogovornika, Srečka Škofiča iz Ljubljane, 5. marca 1995.

avstrijske stanovske države in dokončno prepovedane pod nacisti, v hipu nemškega napada na Kraljevino Jugoslavijo. Člani odbora so bili tedaj zaprti, premoženje zveze pa zaplenjeno. Po pričevanju župnika Lovra Kaslja je J. Mikula v Hodišah prišel v konflikt z gestapom zaradi načina opravljanja božje službe. Gestapo ga je poklical na zavor 14. aprila 1942. Pozneje ga je nemška varnostna služba osumila povezave s partizani in aretirala. V gestapovskem zaporu v Celovcu je prebil od 23. januarja do 5. maja 1945. Dne 15. avgusta 1945 ga vidimo med podpisniki (zavrnjene) vloge na britansko vojaško vlado v Celovcu za obnovo Slovenske prosvetne zveze. – Imena podpisnikov spomenice niso bila objavljena, tudi Mikulovo ne. Slovenski vestnik je ob natisu spomenice le pojasnil, da »jo je doslej podpisalo nad 50 duhovnikov«. Edina objava imen je dozdej francoska, v knjižici Jeana Durkheima. V tem očitno najpopolnejšem seznamu je najti 51 imen; med podpisi je le eden označen kot nečitljiv.

Še danes zbuja dejstvo spomenice iz leta 1947 različne odzive. Med njimi je najočitnejši molk iz zadrege. Toda F. J. Bister se ji leta 1981 v predavanju o povojnih odnosih med Katoliško cerkvijo in slovensko narodno skupnostjo na Koroškem nikakor ni molče ognil. Menil pa je, da so težave za njeno razumevanje. Kdo je sestavil koncept besedila in kakšen pomen so podpisniki pripisovali posameznim njegovim postavkam? Njegov glavni pomislek je: »Popolno soglašanje z jugoslovansko spomenico /.../ glede zahteve po priključitvi slovenske Koroške k matičnemu narodu je z današnjega vidika vendar tako presenetljivo, da bo treba spomenico ob priliki temeljito razčleniti.« Sam tega (še) ni storil.

Vendar je gotovo, da spomenica tudi z današnjega vidika ni kak tujek v koroški zgodovini. Po svojem cerkvenem in narodno-političnem značaju ima predhodnika v pastirskem listu »Dolžnosti vernika na dan plebiscita«, ki ga je malo pred 10. oktobrom 1920 izdal generalni vikar za plebiscitno ozemlje pod jugoslovansko upravo, prošt Matija Randl v Dobrli vasi. V tem dokumentu najdemo vsebinske paralele k

spomenici. Ne le osnovne, ki izvirajo iz trajno nerešenega narodnega položaja Slovencev na Koroškem, temveč tudi posebne, ki se nanašajo na izkušnjo s krškim ordinariatom. Spomenica se z besedilom jugoslovanskega memoranduma stika izrecno le v točki o pomenu državne meje, kot stabilne jezikovne meje, za narodno rešitev Slovencev na Koroškem. In nato še v splošnem pritrdilnem odnosu do pomena partizanskega boja za to rešitev. V vsej ostali argumentaciji in pri naštetju zahtev je spomenica tematsko in po svoji dikciji prav očitno samostojna, napisana z roko duhovnika. Tudi s stališča cerkvenega pojmovanja problema, vse v smislu temeljnega prepričanja, da je obstanek narodnega življenja naravni in nujni predpogoj vzgojnega in verskega delovanja. Nič drugega. Podpisniki so se jasno zavedali zgodovinskega položaja in zaslužijo prav z današnjega vidika priznanje za neustrašno dejanje za narodno rešitev. Pogled na Koroško zadostuje sam.

Literatura:

Celovita študija o spomenici še ni napisana. Delno je obravnavana v spisih nekaterih avtorjev. Navedeni po časovnem redu: Jean Durkheim, *Une Alsace-Lorraine Yougoslave. La Carinthie Slovène*, Paris 1947. – Jožef Ogris, *Položaj slovenskih duhovnikov na Koroškem*, Koledar Slovenske Koroške 1948, Wien 1948. – [Fran Zwitter], *Documents on the Carinthian Question*, Beograd 1948. – Janko Pleterški, v: Marjan Žnidarič in dr., ur., *Kulturno-moralne razsežnosti NOB 1941–1945*, Maribor 1995. – Feliks J. Bister, v: Vincenc Rajšp, ur., *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996. – Theodor Domej, v: Th. Domej, ur., *Austria Slovenica*, Klagenfurt/Celovec–Ljubljana 1996. – Avguštin Malle, v: Helmut Rumpfer, ur., *Kärnten. Von der deutschen Grenzmark zum österreichischen Bundesland*, Wien–Köln–Weimar 1998. – Avguštin Malle, v: Brigitte Entner in dr., ur., *Auf dem Weg zur Selbstfindung. Geschichte der slowenischen Volksgruppe in Kärnten von 1945–1955*, Klagenfurt/Celovec 1999, še čaka na natis.

Spomenica duhovnikov Slovenske Koroške. V: *Znamenje*, 2000

37.

Osimo v zgodovinski perspektivi soseščine Italijanov in Slovencev

Dvostranska potrditev v Osimu celotne italijansko-jugoslovanske, danes slovenske, državne meje na podlagi že dotlej doseženih mednarodnih dogovorov, je bila dejanje na poti k združevanju Evrope, ki se je medtem trdno vzdalo v zgradbo Evropske unije. Z izjemo tržaškega odseka je to seveda meja, določena z mirovno pogodbo iz leta 1947. Toda Osimo iz leta 1975, skupaj s svojimi današnjimi nasledki za soseščino Italijanov in Slovencev, pomeni očitno tudi otipljiv izid prevlade nekih bistveno drugačnih načel za urejanje mirnih odnosov med narodi in državami v epohi po drugi svetovni vojni, kakor so bila tista načela, ki so Evropo še obvladovala po prvi svetovni vojni. Dejanje s tolikšno zgodovinsko težo za vse neposredno ali posredno prizadete ljudi, narode, države in širše skupnosti, upravičeno ostaja predmet razmišljanj z mnogih vidikov, tudi takšnih, ki niso kar naravnost aktualni, utegnejo pa biti trajno zanimivi ali spodbudni za sodobnike. Ta naš prvi zasnutek pogleda na Osimo z vidika obojim neogibne soseščine naroda Italijanov in naroda Slovencev v novejši zgodovini je lahko le majhna spodbuda za nadaljnji in globlji premislek. Mogoče je namreč domnevati, da je navsezadnje lahko tudi zgodovina obema narodoma koristna učiteljica in da je torej tak premislek upravičen.

Zgodovinarji seveda nikjer nimajo pravice dajati tej učiteljici lekcij, kakor je rad poudarjal naš profesor Fran Zwitter. Lahko ji le pomagajo spregovoriti, če jo kdo hoče poslušati. So pa v vsaki deželi stvari, ki

so za njene ljudi posebno kočljive in se za posluh o njihovi zgodovini težje odločajo. Spoznanje in priznanje dejstva, da se vzhodno od Italije nikakor ne razprostira neko prosto deljivo ozemlje nedoločenega primitivnega ljudstva, da je tu prostor povsem razločno in nedvoumno konstituiranega naroda Slovencev in slovenske države, je ena takšnih stvari. Še v 20. stoletju je za marsikoga ostalo nedojeto, da vzhodna meja Italije ni samo nekakšen tehnično nujen podboj za njena vrata proti Orientu. Vsem je potrebno spoznanje, da se je v zgodovini ob tej meji in z njo začel in se tu še danes začne samostojen problem Evrope, ki mora v zavesti ljudi obakraj meje biti povezan s pojmom o soseščini Italijanov in Slovencev. Tudi na pogodbo v Osimu je mogoče pogledati z vidika tega problema v zgodovini, zlasti novejši.

Temeljit nov pogled na zgodovinsko celoto problema moderne italijansko slovenske soseščine je knjiga Milice Kacin Wohinz in Jožeta Pirjevca. (Ljubljana 2000 oz. italijanska izdaja, Venezia 1998) Nekateri vodilni Italijani so se po zedinjenju Italije, ko je ta skoraj popolnoma dosegla svojo vzhodno etnično mejo, kakor jo je v svojem slovitnem spisu o dolžnostih človeka ugotovil Giuseppe Mazzini, lotili z jadranskim iredentizmom osvajanja ozemelj onstran te črte, kjer jih je pričakovala stara Avstrija, v marsičem nekoč njihova zatiralka. Niso brali slovenskih avtorjev, ki so na začetku 20. stoletja opozarjali na prvobitno dejstvo, da obstaja na vzhodni strani avstrijske meje, večidel obenem z njo, tudi etnična meja Slovencev, podobna Mazzinijevi vzhodni meji Italije, torej na Soči, in da se severneje od Gorice meja slovenskega jezika prilega že zahodnim obronkom Brd onkraj Soče in nikakor šele daljnjim grebenom Julijskih Alp, kakor to hoče videti jadranski iredentizem. Niso brali goriškega erudita, politika in uveljavljenega publicista Henrika Tume, ki je tedaj analitično opozarjal, da gre pri Slovencih, kakor sploh pri vseh južnih Slovanih, za različne narode, ki je vsak za sebe kulturna in politična individualnost, vsak zase nosilec enake pravice do samostojnosti in samoodločbe. Jasnovidno je tako med Bolgari in Srbi ugotovil tudi samostojno individualnost Makedoncev. In vse skupaj, pa seveda tudi sosednje Italijane, Nemce

in Madžare, je na moderen, znanstven način opozoril na staro kulturno in moderno politično narodno individualnost Slovencev z enako pravico. (Tuma, Gorica 1907)

Da onstran avstrijske državne meje vzhodno od Italije živijo »Slovani« in ne kar neko neznano pleme osovraženih Habsburgov, je jadranskim iredentistom seveda bilo do sitega znano. Niso pa verjeli, da gre tukaj za narod, ki ima svojo lastno voljo in pravico do življenja, prav posebej tudi do državnega. Napočil pa je kmalu čas, ko so to morali ugotoviti kot odgovor na lastno spraševanje prizadetih prebivalcev Avstrijskega primorja.

Skoraj natanko sto let je tega, kar je profesor iz Rima, Vittorio Racca, sredi februarja 1906, obiskal v Trstu zbrane slovenske primorske in istrsko-hrvaške politike iz političnega društva »Edinost«, dr. Gustava Gregorina, dr. Otokarja Rybarža, dr. Edvarda Slavika in prof. Matka Mandića. Po naročilu Ricciotti Garibaldija, uglednega voditelja italijanskih demokratičnih iredentistov, zagovornika boja proti Avstriji, in po priporočilu hrvaškega dalmatinskega politika in pesnika dr. Anteja Tresića - Pavičića, je Racca od njih želel dobiti priznanje, da se ne bodo upirali brezpogojni vključitvi v Italijo, da so torej pripravljeni postati Italijani, narodnopolitično kot Slovenci abdicirati. Presenečenim Primorcem je s tem odkril, da se mimo njih pripravlja italijansko-hrvaški sporazum o jadranskem vprašanju na podlagi delitve Avstrijskega primorja. Bilo je mogoče razumeti, da je vpletena hrvaška politika (tako imenovanega »novega kurza«) tedaj računala na ozemeljski kompromis z Italijo, vendar ne na račun zgodovinske troedine Kraljevine Hrvaške. Zase bi sicer terjala obrežje južno od Reke (torej Dalmacijo, sporno z iredentisti), hkrati pa je izražala dezinteres ne le za Trst in Gorico, temveč tudi za zahodno Istro, celo od Učke naprej. Pač zelo všečno jadranskemu iredentizmu, posebno endemičnemu prav tukaj.

Tako so se pred stoletjem v tej konceptiji hrvaško-italijanskega sporazuma o Jadranu zarisovale konture Rapalla, vsiljenega Slovencem in

Hrvatom nekdanj Avstrijskega primorja poldrugo desetletje pozneje. Vse to, ne da bi se bili hrvaški in italijanski politični aktivisti s Slovenci kaj posvetovali. Z obeh strani so jih izključevali kot moteč faktor brez samostojne državne vloge. Profesor Racca je bil neprijetno presenečen, ko se je moral osebno prepričati, da Slovenci in tudi istrski Hrvatje, ki jih je preverjal, na takšno zamisel nikakor ne pristajajo. Videti je moral, da Slovencem niti na misel ne pride, da bi abdicirali kot polnopraven narod, ne tukaj ne nikjer. Le nespremenljivost mednarodnega položaja Avstro-Ogrske v miru je bila tista, ki je, vsaj kar zadeva uradno Italijo, takrat še določala stvari.

Ob tem se je vredno spomniti, da so v teh letih prizadevanj za mir na Jadranu iredentistom poglobljeno nasprotovale socialistične stranke, tako v Italiji kot v podonavski monarhiji. Ta načelni odpor vojni je bil po njenem začetku in po vstopu Italije vanjo preplavljen in utišán z grozoto bojnega dogajanja in le malo vpliva mu je ob koncu vojne ostalo za vplivanje na sklepanje miru, ki je potekalo v duhu londonskega pakta.

Podobno kakor že v letu 1906, je bilo z idejo o osvoboditvi narodov Avstro-Ogrske, ki se je artikulirala na konferenci njihovih antantofilskih predstavnikov marca 1918 v Rimu. Kljub izjavam za razmejitve po narodnostnem, etničnem načelu, so se tako tisti iz Jugoslovanskega odbora (Ante Trumbić) kot neuradni, »civilni« predstavniki Italije (Andrea Torre, Leonida Bissolati) po tihem sporazumeli o razmejitvi, ki je bila blizu določilom londonskega pakta, nekoliko modificiranega s starimi idejami profesorja Racce, posebno glede izvzetja Dalmacije. (Šepić, 1970, 296–7, 343) Sama epizoda s profesorjem Racco pa je bila že tedaj kot nekaj neprijetnega potlačena v spominu vseh. Slovensko zgodovinopisje jo je odkrilo šele 70 let pot njej. (Pleterski, 1975, 49–88, oz. Pleterski, 1981, 69–100) Po naključju prav v času sklepanja pogodbe v Osimu in seveda brez vsake povezanosti obojega. Današnji posvet pa je priložnost, da se poskusimo na čas do osimske pogodbe ozreti tudi z razgledišča položaja pred stoletjem, ki

ga omenjena epizoda označuje. Tako se pokaže, da je glede vprašanj italijansko-slovenske soseščine osnovni nesporazum izviral iz prepričanja Italije, da njeni vzhodni sosedje Slovenci niso narod, ki bi se zares hotel, kaj šele zmogel postaviti v bran za samostojni obstoj na ozemlju, ki si ga tukaj želi prilastiti jadranski iredentizem.

Z evropsko vojno v letu 1914 je na prizorišče odločanja v mednarodnih odnosih Italije, in posebej glede ciljev jadranskega iredentizma, neposredno stopila italijanska vlada. Usmerila se je k politiki, ki se je 26. aprila 1915 iztekla v sklenitev takrat skrivanega, danes še vedno premalo ocenjenega, čeprav že zdavnaj dobro znanega londonskega pakta.

S takšnim dejanjem je italijanska vlada pokazala, da ni pripravljena verjeti v neljubo izkušnjo profesorja Racca, kaj šele vzeti jo v račun, saj ji je bilo bolj vseč ugodnejše poročanje novega poizvedovalca v Trstu o stališču slovensko-hrvaških politikov, Carla Gallija. Ta je njihove »evazivne« besede menda razumel kot »pozitivne«. (Nećak in Repe, Ljubljana 1905, 106) Medtem so tekla skrivna pogajanja z vladaми antante za sklenitev londonskega pakta. Vredno se je spomniti, da je njihov udeleženec, italijanski veleposlanik v Parizu Tommaso Tittoni, posvaril svojo vlado o škodljivosti vključevanja nemškega in slovenskega življa v italijansko državo z besedami: »Tocca a noi a vedere se ci convenga avere in casa nostra due focolari di irredentismo, uno tedesco ed uno sloveno che, potendo divenire pretesto di future guerre, ci obbligheranno ad una politica di grandi armamenti continuati.« – »Sami smo dolžni presoditi, ali nam ustreza, da bi v svoji hiši imeli dve ognjišči iredentizma, eno nemško in eno slovensko, ki bi mogli postati pretveza za bodoče vojne in ki bi nas primorali voditi politiko trajnega velikega oboroževanja.« (Documenti diplomatici Italiani, 5, III, doc. 172)

O skrivanju londonskega pakta piše dandanes Jehuda L. Wallach z univerze Tel Aviv: »/.../ the concessions that Italy wrestled from its

new partners were so superlative that the Allies had indeed every reason to keep the treaty secret/.../ it would have been bad propaganda in America.« – »/.../ koncesije, ki si jih je Italija napulila iz rok svojih novih pajdašev, so bile tako veličastne, da so zavezniki zares imeli vse razloge, da ohranijo pogodbo skrivno /.../ saj bi sicer pomenila slabo priporočilo v Ameriki.« (Wallach, 1993, 39)

S poudarkom pravila, da naj za vzhodno mejo Italije velja demokratično etnično načelo, je bila imperialna metoda londonskega pakta načelno zavrnjena že med prvo svetovno vojno, diplomatsko najtehtneje v izjavi predsednika ZDA januarja 1918 (Wilsonov mirovni program »14 točk«), v Italiji pa v sklopu že omenjene konference zatiranih narodov marca 1918. Toda mirovna ureditev italijansko-slovenske (jugoslovanske) soseščine je vzlic vsemu temu uveljavila pristop iz londonskega pakta.

Kako malo se je Italija naučila iz svoje vojne in politične izkušnje na soški fronti, je jarko osvetlila izjava italijanskega premiera Vittoria Orlanda 11. marca 1919 na versajski mirovni konferenci, nabita z nejevoljnimi, a hkrati neverjetno preprostimi presenečenjem na račun primorskih Slovencev in Hrvatov: »Kar zadeva Italijo, so ti ljudje samo zasedli mesto Avstrije.« Tako poroča ameriški zgodovinar Baker Ray Stannard v knjigi, *Woodrow Wilson and the world settlement*. (Lipušček, 2003, 57) Orlando seveda ni dodal, da je Italija od njih pričakovala abdikacijo, če ne spontane, pa vsaj izsiljeno. To se mu je kot državniku v družbi velikih zmagovalcev zdelo pač preveč samoumevno. S podobno logiko je odpor Slovencev na Soči očrnil v očeh predsednika ZDA Wilsona v svojem pismu 3. aprila 1919 tudi zunanji minister Italije Sidney Sonnino, češ da je bila Italija s Slovenci in Hrvati štiri (!?) leta v vojni. (Lipušček, 2003, 288)

Slovinci so se na soški fronti upirali italijanskim oz. antantnim ali zavezniškimi napadom, ker so tukaj, na lastnih tleh, čutili in tudi vedeli, da branijo svoj narodni obstoj pred tujim osvajanjem. Zgodovinarji,

ki so preučevali protiavstrijski odpor med slovenskim vojaštvom, ki se je v maju 1918 v dolini reke Mure podalo v največje zaledne upore, kar se jih je dogodilo v avstrijski armadi (Lojze Ude, Dušan Kermavner), opozarjajo, da bi se upori ne mogli dogoditi na Soči, ravno zaradi občutja slovenskih vojakov, da tamkaj branijo svoj narod pred osvajalcem. Drugače je bilo že v nemških Tirolah, kjer je Ljudevit Pivko mogel pridobiti množico svojih sobojevnikov za dobro znani prebeg na italijansko stran.

Slovinci se na Soči niso tako obnašali iz golega avstrijskega patriotizma ali celo zaradi želje po zmagi centralnih sil. Zanje je bil to protisloven položaj glede na svetovno vojno. Marsikateri udeleženi Slovenec se je tega položaja dobro zavedal. Naj navedem le primer Lovra Kuharja, pozneje s psevdonimom Prežihov Voranc, avtorja znamenitega vojnega romana Doberdob. Potem ko je zbolel na soški fronti, je 3. februarja 1916 pisal iz dunajske vojaške bolnišnice domačim: »Mene le zanima, kaj bo po vojski. To je gotovo, da bomo našo hrabrost drago plačali in da bomo potisnjeni v kot.« (Druškovič, 1969, 246) Tako protisloven je položaj Slovencev bil in ostal do konca vojne tudi zaradi dovolj zmedene politike njihovih narodnih voditeljev. Vendar je bila pripravljenost na odpor nedvoumna in je izvirala iz »substance« naroda, ki na abdikacijo ni pomišljal. Prav tega pa politika Italije ni bila zmožna dojeti, da bi se ognila svojim poznejšim frustracijam pri nasilni asimilaciji slovenskih »aloglottov«.

Tako je še liberalna Italija, ki je dosegla od Kraljevine SHS pristanek na za Slovence porazno rapalsko mejo, in potem že fašistična, morala ugotoviti, da prisvojeni primorski Slovenci in istrski Hrvatje pomenijo trd oreh, ki se ga kljub vsemu nepredstavlljivemu nasilju države in fašistične politike v vsej dobi med vojnama ni dalo streti. Naj omenimo le klasično delo še izpred druge svetovne vojne o tem zatiranju in odporu (Čermelj, 1965), pa tudi tisto med najnovejšimi, ki odkriva dotlej dokumentarno manj dostopni odpor slovenskih krščanskih socialcev. (Pelikan, 2002) Narodni odpor primorskih

Slovencev in Hrvatov, zlasti proti fašističnemu divjanju, si je pridobil simpatije italijanskih antifašistov, med katerimi je bil antifašizem teh dveh narodnih manjšin pač najzgodnejši svoje vrste.

Druga agresija Italije čez svojo vzhodno mejo, 6. aprila 1941, tokrat čez po njeni lastni volji zakoličeno rapalsko, se je njenim državnikom prvi hip izkazala kot udarec v prazen prostor. Obramba Kraljevine Jugoslavije se je sesula kot v pravljici in nič ni državnikov Italije navajalo k spoznanju, da so svoji državi zdaj tukaj nakopali nerešljiv problem. Problem, ki ga je v zgodovini zmožen ustvariti narod, ki tudi po zavzetju in okupaciji svoje glavnine noče abdicirati. Dvajsetletni odpor Slovencev in Slovenk v Julijski krajini se je v kratkem času zdaj nesluteno pomnožil z odporom novoosvojenih Slovenk in Slovencev onkraj rapalske meje.

Italija na njihovih tleh namreč ni nastopila le kot okupatorska sila na vojaško osvojenem ozemlju, marveč si je poskusila to ozemlje tudi državnopravno prilastiti. S takšnega aneksionističnega stališča je z vsemi sredstvi državnega nasilja zatirala odpor iz vrst domačega prebivalstva in dosegla v tem takšno stopnjo intenzivnosti, da je to mogoče – za čas do kapitulacije Italije in po sorazmerju uporabljene moči ter trajanju udara – označiti kot kulminacijo vojskovanja fašistične osi proti antifašističnemu odporu na zasedenih ozemljih Evrope. Eklatanten primer za to je tako imenovana roška ofenziva proti rezistenci Slovencev v »Ljubljanski pokrajini«. Ta je štela vsega 336.279 prebivalcev in tu se je leta 1942, od 16. julija do 4. novembra, proti odpornikom iz njihovih vrst vojskovalo blizu 70.000 italijanskih vojakov vseh rodov, v dvanajstih operativnih fazah! V tej »italijanski« pokrajini bi ta silna vojska morala »za vsako ceno obnoviti italijansko prevlado in ugled, pa čeprav bi morali izginiti vsi Slovenci«. S takšnimi besedami je italijanski armadni poveljnik Mario Robotti na začetku sporočil nemen ofenzive svojim generalom. Med ofenzivo pa je na eno izmed poročil zapisal opomin: »Ubija se premalo.« – »Si ammazza troppo poco.« (Fischer, 2005, 651–653)

Z mirovno pogodbo, sklenjeno v Parizu 15. septembra 1947, je bila določena nova vzhodna meja Italije. Ta določitev pa ni bila le nekakšno kaznovanje njenega fašističnega režima za agresijo z dne 6. aprila 1941 na Kraljevino Jugoslavijo in s tem za prelom dvostranske rapalske pogodbe iz 1920. Določitev meje z Jugoslavijo v mirovni pogodbi 1947 je z vidika treh nekdanjih antantnih velikih držav, zdaj zmagovalk v vojni proti državam osi, pomenila tudi nekakšen preklic njihovega lastnega samovoljnega določanja vzhodne meje Italije v tajnem londonskem paktu 1915. Mirovna ureditev 1947 se je vrnila – vsaj načelno in v okviru, ki ga je dopuščal evropski povojni razkol – k demokratičnemu načelu etnične razmejitve kot jamstvu enakopravnosti in miru med sosedi.

Tudi dejstvo, da Trst ni ostal v mejah Italije in da je kot samostojen mednarodni subjekt obenem ostal neodvisen tudi od Jugoslavije, je bilo utemeljeno na volji zaveznikov, da se, vsaj delno upošteva demokratično etnično načelo, ognejo izročilu londonskega pakta. Seveda jim je za izkaz te volje dobro služil izgovor na mednarodni položaj, ki je že dolgo, že od časa kriz, ki so pripeljale do druge svetovne vojne, porajal na zahodu misel, da so problemi severnojadranskega prostora in njegovega zaledja rešljivi z državnim izvzetjem tržaškega mesta in pristanišča. Istorodna želja zahodnih velesil po krotanju mednarodne krize, noseče vojno nevarnost globalnega obsega, je v letu 1954 narekovala delitev STO med SFR Jugoslavijo in Italijo. Šele na takšni načelni osnovi in v sporazumu s SFR Jugoslavijo, se je Italiji izročil bližnji Trst z mestnimi in okoliškimi Slovenci vred. Nekdaj multikulturno pristaniško mesto širokega zaledja se je znašlo v zemljepisni zanki meja italijanske nacionalne države, podobni mejni kletki.

Odločitev Italije v letu 1975 za Osimo, je ob vsem tem vsebovala, ne le objektivno pomenila, tudi njeno samostojno odpoved imperialnim metodam londonskega pakta. Vsebovala je zavestno vrnitev k prvinski demokratični zamisli njenega lastnega risorgimenta o etnični razmejitvi zedinjene Italije s sosednjimi narodi na vzhodu, ki so se državno

osamostalili tudi po izvirnem italijanskem zgledu. Spoštovanje Osima omogoča danes Italiji in Sloveniji in tudi njunim čezmejnimi etničnim skupinam, da njuna v protislovni zgodovini končno ustvarjena meja dobiva in ohranja evropsko združevalno vlogo. Posebej za Trst velja, da mu takšno spoštovanje Osima prinaša možnost, da se brez ogrožanja sosedov in svojega lastnega bistva ozre iz mejne kletke po svetu, od katerega je bil nekoč tako povzdignjen in odprt vsem in vseh njemu.

S takimi preudarki, ki nadgrajujejo (helsinško) pravilo o nespornosti obstoječih državnih meja kot opore enakopravnemu sodelovanju, ne ločevanju, je Osimo danes še posebno skladen z razmišljanji sodobne Evrope, te velike sosesčine različnih narodov, malih in velikih.

Literatura

- Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000, Nova revija, Ljubljana 2000.
- Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, Storia degli sloveni in Italia 1866–1998, Marsilio, Venezia 1998.
- Henrik Tuma, Jugoslovanska ideja in Slovenci, Gorica 1907.
- Dragovan Šepić, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje, 1914–1918, Školska knjiga, Zagreb 1970.
- Janko Pleterski, Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci, V: Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3–4, Beograd 1975.
- Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor 1981.
- Documenti diplomatici Italiani, 5, III, doc. 172.
- Jehuda L. Wallach, Uneasy coalition: The Entente Experience in World War I, Greenwood Press, Westport Conn. 1993, 39.
- Uroš Lipušček, Ave Wilson: ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920, Sophia, Ljubljana 2003.
- Drago Druškovič, Opombe k zbranim delom Prežihovega Voranca, V, DZS, Ljubljana 1969.
- Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama, Slovenska matica, Ljubljana 1965.
- Egon Pelikan, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom, Nova revija, Ljubljana 2002.
- Dušan Nečak in Božo Repe, Prelom 1914–1918, Sophia, Ljubljana 1905.
- Jasna Fischer et al., ur., Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, Mladinska knjiga, Ljubljana 2005.

38.

Zgodovinski pluralizem motivov za osamosvojitve Slovenije

»Slovenijo pa naj pustijo nam: naša je!«

(Rimski katolik, 1889)

Samostojna država Republika Slovenija ni bila kreacija a nihilo. Vsi, ki so na plebiscitu glasovali zanjo, so dejansko izhajali iz dosežkov prve samoodločbe Slovencev v letu 1918 in od obrambe oziroma ponovne uveljavitve samoodločbe v letih 1941–1945. Realno tako dosežena in obstoječa SR Slovenija je bila zgodovinska podlaga vsem glasovalcem, ne glede na to, ali so jo občutili kot del lastne zgodovine ali pa so jo hoteli iz nje izključiti. Enotno pa so zdaj, z udeležbo na plebiscitu, vsi stavili na demokracijo (pravno državo, človekove pravice). Vendar enotnost ni bila več takšna, kakršna je bila še 1848 pri snovalcih programa Zedinjene Slovenije, ko še ni bilo tiste misli idejno razločenih političnih subjektov, kakor je potem zavladala pred koncem 19. stoletja, namreč misli, da mora ta Slovenija biti »naša«, politična posest najmočnejšega med njimi. Na plebiscitu za demokracijo Slovenijo 1990 so bile stranke enotne. Vendar je pri tem le redkokomu šlo za »golo« demokracijo, zgolj za novo ustavnost. Večidel so jo različni družbenopolitični subjekti (ali manj formalno opredeljene interesne skupine) povezovali s svojimi posebnimi (političnimi) željami in s svojimi predstavami o prihodnosti, te pa so bile različne. Dokaz o pluralizmu motivov za sicer impozantno enotnost pozitivnega glasovanja na plebiscitu se je po njem nemudoma

prikazal prav v poudarjeni različnosti, ko je šlo za priznavanje ali nepriznavanje zgodovinske Slovenije.

Negativni glasovi na plebiscitu že zaradi svoje maloštevilnosti niso mogli imeti vloge dokaza za obstoj nekega konsistentnega, celo alternativnega koncepta Slovenije. Bili so le odkrški tistih širših političnih subjektov ali interesnih krogov, ki so v svojih trdnih glavninah glasovali pozitivno. Kar je te odkrške družilo, bi mogli še najprej razumeti kot nezaupanje do političnih sil, ki so sicer pripeljale do plebiscita, a so že na tej kratki poti izkazale toliko medsebojnega nasprotovanja, celo izključevanja, da se je dvom glede njihove zmožnosti za vodenje države vsiljeval na vsakem koraku.

V referatu ne gre za zgodovino federacije in njenega konca in tudi ne za ugotavljanje pluralnosti odnosov političnih subjektov do te zgodovine. Gre za poskus ugotovitve, kakšna so bila različna pričakovanja leta 1990 in kaj v zgodovini jih lahko pojasni. Pravzaprav še skromneje: gre za naznačitev teme, ki se raziskovanju šele ponuja.

Brez posebnega raziskovanja je mogoče domnevati nekatera, glede na »golo« demokracijo presežna pričakovanja ob pozitivnem glasovanju na plebiscitu. Prav posrečeno jih je opazil snovalec našega posveta, ko je sprejel mojo ponujeno temo: »Zagotovo je pri vsaki od 'interesnih skupin', ki predstavljajo 'enotno voljo slovenskega naroda', mogoče najti ustrezno obrazložitev [glasovanja]. Npr.: Cerkev (rekatolizacija, pravoslavje itd.); v Demosu intelektualci s političnimi ambicijami (afirmacija); predstavniki bivše komunistične partije (nevarnost 'trdega sestopa' z oblasti); preprosti ljudje (prepričanje, da bo Slovenija v letu ali dveh najmanj 'Švica'); poveljna emigracija (prevrednotenje medvojnega in poveljnega zgodovine) itd.«¹ Seveda krog interesentov s tem ni izčrpan. Tu bi se dalo dodati vse izrazite socialne ali poklicne skupine, ki pa so spet same idejnopolitično diferencirane in bi podoba

¹ Dr. Egon Pelikan v pismu 21. 1. 2001.

morala biti že skoraj enaka anketi. Niti ni izčrpan seznam pričakovanj, med katerimi so gotovo na izpostavljenem mestu tista v zvezi z Evropsko skupnostjo in Natom in sploh s prihodnjimi mednarodnimi odnosi, ki jih bo razvijala Slovenija. Lahko bi celo rekli, da se je glasovanje za samostojnost Slovenije ujemalo ne le z odločanjem za sistem demokracije, marveč tudi za odprtost države v svetu.

Nedvomno mora prvim zaznavam slediti pravo raziskovanje. Saj ga je veliko že bilo in so problemi v bistvu razluščeni. Toda prav spričo že vidnih rezultatov se nazorno kaže tista razlika, od katere izhajamo, namreč razlika med kategorično opredelitvijo za demokracijo ob plebiscitu in pričakovanji, kakšni bodo njeni sadovi. Znanost o zgodovinskih problemih seveda ne razpravlja z demokratičnim glasovanjem, temveč edinole z dokazi, argumenti. Lahko pa politična demokracija razvija javno zavest, vpliva na njeno dojemljivost za argumente, spreminja ali blaži reagiranje javnosti na dejstva, ki jih znanost odkriva in ki so večidel različno pomembna za zgodovinsko podobo posameznih družbenih subjektov, ki si jo ta zavest riše. Izjave tipa »Sem za objektivno razčiščevanje naše preteklosti, vendar čas za to še ni dozorel« (Rode, 2001, 11) izražajo, poleg vsega drugega, razočaranje nad javnim mnenjem, kakršno se je razvilo v desetletju demokracije v samostojni Sloveniji. Z drugo besedo, pričakovanja ob glasovanju na plebiscitu so »golo« demokracijo daleč presežala in so tako presežna še danes.

Dejavniki političnega katolicizma so na plebiscitu nedvomno strnjeno glasovali za osamosvojitve Slovenije. Odločenost za izstop iz jugoslovanskega državnega okvira pa je imela v preteklosti protislovne korenine. Že pot od izjave Antona Korošca 1. oktobra 1918, da hočejo Slovenci s Hrvati in Srbi skupaj živeti in umreti, do sporočila Frana Kulovca in Mihe Kreka 5. aprila 1941 Hitlerjevi Nemčiji, da Slovenci zdaj skupaj s Srbi umreti nočejo, je bila ne le dolga, marveč celo za čudne čase čudna. Še komaj leto pred tem je takratna SLS sklenila svojo zahtevo po slovenski avtonomiji, banovino Slovenijo, zapreti v predal, in to zaradi bojazni, da z njo v Beogradu »niti za senco, niti za slutnjo

ne [bi] zapravi[la] priljubljenosti slovenske zemlje«, zdaj ko ta meji na vojskujočo se Nemčijo in Italijo in je Beograd njena zaščita. (Slovenec, 8. 5. 1940, 103) To zaščito jugoslovanskega okvira je slovenska katolicistična stranka takrat sprejemala v svoji vlogi sestavnega dela vladajoče državne stranke JRZ, in to kljub temu da je ta okvir pomenil hromečo intervencijo »Balkana« v razvoj stanovskega sistema, obejtajočega se katolicizmu v potencialno »srednjeevropski« Sloveniji.² Niti polom Kraljevine Jugoslavije v aprilski vojni 1941 ni SLS odvrnil od tega, da svojih ciljev v poznejšem razvoju vojne ne bi spet povežala z njenim okvirom, od katerega je vrh tega pričakovala rešitev iz poloma svojega kolaborativnega vojskovanja. Jugoslovanskega okvira se po letu 1945 tudi v emigraciji ni odrekla, do najnovejšega časa ne, tako rekoč vse do sklepne krize jugoslovanske socialistične federacije ne. Le frakcija stranke (»stražarska«, spočeta od Lamberta Ehrlicha) je od svojega nastanka po encikliki Quadragesimo anno naprej zasledovala »smer v slovensko državo«.³ Glavnina SLS in frakcija sta se do leta 1989 v tej »smeri« poenotili, pri čemer ju je združilo pričakovanje, da bo prav osamosvojitve prinesla v Sloveniji konec neuvrščenega titovskega socializma, ki je v razmerah bipolarnosti sveta postal na Zahodu že skoraj udomačen. Podobno tudi katolicisti (po novem, krščanski demokrati) na domačih tleh. In podobno seveda tudi vsi preživeli tradicionalni liberalni in socialni demokrati, ki jim je bilo dovolj oblasti brez njih.

Ne da bi to posebej poudarili, je bil koncept od vseh pričakovane demokracije liberalnega značaja. Drugačnega namreč nihče ni imel več na voljo. Vprašanje stanovskega gospodarskega in temu primerne političnega sistema kot nadomestila za odpravljenega socialističnega je bilo namreč za evropski politični katolicizem medtem že zdavnaj rešeno. Že v letu 1945 je moral ta tabor odgovoriti na vprašanje, ali

² Prim. tezo v Pleterski (1997, 43–57).

³ Program Slovenske ljudske stranke, New York, 23. april 1954. (Godeša, 2001) – Rokopis referata za simpozij o L. Ehrlichu septembra 2001 v Rimu mi je dal na vpogled avtor, za kar se mu lepo zahvaljujem.

bo zdaj, ko je v Nemčiji (in Italiji) uničen korporativizem fašističnega tipa, spet nastopil s svojimi nekoč razglašanimi koncepcijami, ali bo še zdržal z njimi v vlogi alternative vračajočemu se liberalizmu. Del slovenske katolicistične politične emigracije bi očitno tedaj v tem še kar vztrajal. Še sredi leta 1946 se je oklepal stanovskega koncepta »urejene svobode«, vsekakor še v smislu papeške enciklike iz leta 1931. (Stanovska ureditev Slovenije, 1946)⁴ Toda stvar je bila tedaj na evropskem zahodu že zdavnaj odločena drugače.

Predvsem je papež Pij XII. konec 1944 demokracijo sprejel ne le kot politično realnost, marveč tudi kot izhodišče postfašističnih programov političnega katolicizma.⁵ Prava preizkušnja pa je za Katoliško cerkev nastopila – kot rečeno – neposredno po koncu druge svetovne vojne, in to v zahodnih conah okupirane Nemčije. Mogoča je bila le liberalna varianta izhoda. Vse elemente organske družbe, ki so jih tam nekoč hoteli uveljaviti katoliki, je namreč nacistični režim medtem do kraja kompromitiral (državnost, avtoriteto, nadosebnostni red). Države na Zahodu v letu 1945 ni bilo mogoče utemeljiti drugače, kot da postane služabnica osvobojene gospodarske in pridobitniške družbe, pravo nasprotje tistega, k čemur so katoliki nekoč težili. To je bila demokratična samovlada liberalne družbe.⁶

Kaj je Katoliški cerkvi v Sloveniji pomenilo 45 let vladavine komunistov za premislek in za revizijo njenih lastnih elementov organske

⁴ Tu je ugotovljeno, da sta tako liberalizem kot kolektivizem zmota, da je »naš ideal – urejena svoboda«. To je svoboda v stanovsko urejeni družbi na podlagi naukov Katoliške cerkve.

⁵ Cerkvi je bilo prepričano zблиžanje z demokracijo mogoče opraviti šele po daljnosežni dezideologizaciji in popredmetenju samega pojma demokracije. To se je zgodilo na Zahodu povsod tam, kjer razvoja ni več blokiral kak preživel laicizem. Zdaj šele je bilo Cerkvi omogočeno »realno in trezno razumevanje demokracije«. Tako meni nemški katoliški zgodovinar Hans Maier (1988).

⁶ Tako meni nemški katoliški zgodovinar Ernst-Wolfgang Böckenförde (Böckenförde, 1988). – Na Böckenfördeja opozarjajo poznavalci med drugim zato, ker je poskusil teoretično razložiti pojav šibke demokratične vztrajnosti ne le pri nemški katoliški stranki, ampak takšne lastnosti katoliškega gibanja v preteklosti nasploh.

družbe, programiranih nekdej v mnogem tudi po nemških vzorih, je še komaj načeto zgodovinsko vprašanje.⁷ Vendar dejstvo je, da se je v letu 1990 tudi slovenska »krščanska demokracija«, podobno kot po zmagi Združenih narodov nad nacizmom nemška, izrekla za (liberalno) demokracijo kot temelj slovenske države. Pri tem ne smemo pozabljati, da je bil sam pojem te države, kolikor so nanj mislili pred vojno, npr. Lambert Ehrlich, povezan s stanovskim konceptom. Samostojnost države je bila pred vojno pri njem pojmovana kot instrument tega koncepta.

Ideja Intermarija, širše vzhodnosrednjeevropske, večidel katoliške državne zveze, s katero so po koncu druge svetovne vojne nastopali nekateri katolicistični slovenski politični emigranti, ni bila Ehrlichova. Njegova pa je bila ideja o »višarski Sloveniji« kot obveznem, samostojnem členu Intermarija ali kakšne drugačne primerne mednarodne državne združbe.⁸ Niti ideja Intermarija niti ideja ožje, Ehrlichove, slovenske državne enote pa inicialno nista bili povezani s programom demokracije. Poleg tega so v tem taboru partizansko in nato socialistično Jugoslavijo oziroma Slovenijo pojmovali dosti globlje kot zgolj nepremagljivo oviro za oblast političnega katolicizma, nasilno in osovraženo. V njej so zaznavali predvsem najstrašnejšo tekmičo Cerkvi na odrešenskem polju, saj se je komunizem uveljavljal med ljudmi tudi kot eshatološka možnost, vsakomur otipljiva. Zato se v obnovljeni katolicistični politiki samostojnost in zdaj obenem tudi demokratičnost Slovenije razumeta kot tisti dejavnik, ki najbolj odpira možnost, da se revitalizacija gospodarskega sistema, četudi liberalnega, izkoristi za kar najbolj totalno izničenje vsega ustvarjenega v času socializma. Takšna pragmatično sprejeta sistemska podlaga je obenem dojeta kot nova zgodovinska pripravljenost za uresničevanje lastne politike, ki je bilo z napadom držav osi 6. aprila 1941

⁷ Omeniti bi bilo prispevke Tineta Hribarja, Ivana Štuhec, Vinka Vodopivca in Rudija Koncilije pod naslovom »Tu lastninita Krek in Kardelj« (1992).

⁸ Andre Visson (1945) trdi, da Pij XII. zdaj uresničuje sanje Pija XI. o Intermariju. (Aarons, Loftus, 1991, 181).

ustavljeno od zunaj. V okviru te restavrativne koncepcije je bila stara nasprotnost liberalizmu – prvemu sovražniku v moderni dobi, »očetu socializma« – odložena na »zrelejši« čas.⁹ Morda na tistega, ko tukaj med sosednjimi državami katoliških narodov meja »ne bo več«, ko bomo Slovenci skupaj z njimi pod isto vesoljno streho.¹⁰

Misel katoliškega intelektualca Boža Voduška v letu 1926, da morajo Slovenci šele postati »političen narod«¹¹ in si postaviti za ideal »lastno državno obliko«, je izvirala iz občutljivosti za realnost problemov obstoja slovenskega naroda, se oblikovala brez nadrejenih političnih ciljev in kot takšna v naslednjih letih živela v krogih demokratične katoliške levice, tudi krščanskih socialistov. V času tuje agresije se je uveljavljala s katoliškimi aktivisti in tudi voditelji v Osvobodilni fronti. Popolne državne neodvisnosti ti krogi niso forsirali brezpogojno ne pred letom 1941 ne po tem letu, dopuščali so federativne rešitve, a vselej kritično do duha federacije. Zgodovina malo govori o tem, da je avnojski sklep o pridružitvi Slovenije Jugoslaviji vznemiril njihove vrste v Osvobodilni fronti. V znamenje nasprotovanja so ji nekateri prenehali dajati prispevke. Avnojski sklep je v krogu teh ljudi menda zbudil več vznemirjenja kakor »Dolomitska izjava«. Saj o slednji še ni bilo očitno, kakšne posledice prinaša, medtem ko je bila izkušnja

⁹ Če ob 57. številki Nove revije iz katoliških krogov ni bilo ustreznega odziva (tako Jože Snoj (1995, 27–31)), tega najbrž ne gre pripisovati njihovemu oportunističnemu, marveč zavesti, da bo še potreben boj tudi proti liberalizmu (tako Justin Stanovnik (1995, 33–38)).

¹⁰ Marjan Schiffrer, poslanec krščanskih demokratov, je v državnem zboru naredil velik vtis, ko se je veselil, da je »sprememba ustave in potrditev evropskega pridružitvenega sporazuma edinstven trenutek /.../ Slovenci bomo spet združeni v istih mejah!« (Dnevnik, 19. 7. 1997). Ni bilo besede, da bomo »v istih mejah« združeni s celotnimi narodi Italijanov, Nemcev oziroma Avstrijcev, Madžarov, z vso njihovo tradicijo in mogočno strukturo, z narodi, ki še vedno živijo in delujejo brez prave refleksije svojega odnosa do Slovencev.

¹¹ Današnji avtorji – Tine Hribar posebno poudarjeno – namesto tega v naši zgodovini že zdavnaj uveljavljenega pojma raje uvajajo izraz »nacija«; pravzaprav ga uvajajo »mimo« njega, saj se obstoja starega izraza niti ne zavedajo, in predstavljajo vprašanje o razliki med narodom in političnim narodom kot svoje odkritje.

z Jugoslavijo že stvarna. Ni pa znano, da bi tisti čas kdo vsaj v osebnem krogu opredelil kako alternativno rešitev za Slovenijo.¹² Dediči te (Voduškove) misli so se med vsemi, ki so na plebiscitu glasovali za samostojno in demokratično Slovenijo, odločali morda najbolj svobodno za ideal sam, brez računov na kakršnekoli višje politične interese, glasovali zgolj v korist človeka v Sloveniji in naroda samega.

Vrh Katoliške cerkve na Slovenskem je dovolj glasno govoril, kako si v osamosvojeni Sloveniji obeta najširših možnosti za »novo evangelizacijo«¹³ ljudstva. Že poudarek na novosti tega sicer v vsaki cerkvi trajno temeljnega delovanja je nakazoval, da imajo odgovorni bolj kot ljudstvo v mislih politični narod in pretekle zablode te moderne stvaritve in da njihovo izhodišče ne bo kak kritičen odmik od sicer očitno nezmagovitega delovanja svojih predhodnikov v letih največje krize naroda pod sovražno zasedbo, ampak prizadevanje za restavracijo nekdanjih pozicij. Tudi na območju takšnih namer (ne le ob vprašanju družbenega sistema) je sicer že obstajala izkušnja nemških katolikov v obnovljeni (Zahodni) Nemčiji. Niso mogle biti neznane svarilne besede katoliškega teologa, filozofa in sociologa, znamenitega publicista Walterja Dirksa iz leta 1950 nemškimi sovornikom: »Obnoviti svet, ki se je bil sam razdejal, pomeni prav gotovo obnavljati svet, v katerem spet tiči kal zla.«¹³ Šele zdaj pa se ve, kaj je že 9. marca 1947 o koristi restavrativnosti za Slovenijo menil sam škof Gregorij Rožman, ko se je oziral domov iz tujine: »Tudi če se bo mogoče vrniti, nikdar več ne bo tako, kakor je bilo. Kolo zgodovine se vrtil naprej, nihče ga ne more ustaviti, še manj nazaj zavrteti.«¹⁴ Ne nameravam govoriti o tem, kako se je v letih po osamosvojitvi vprašanje restavrativnosti v cerkvenem konceptu za Slovenijo razvijalo naprej.¹⁵

¹² Po ustni pripovedi dr. Emilijana Cevca avtorju referata 4. oktobra 2001.

¹³ Walter Dirks, 1950. Dirksova stališča so oprta – po besedah Hartmuta Hentiga – »na trdno zgrajen temelj versko vezanega razsvetljenskega mišljenja«.

¹⁴ Pove dr. Avguštin Malle, zgodovinar iz Celovca.

¹⁵ Lahko le za primer opozorim na študijo Petra Kovačiča Peršina (2000a; 2000b; 2000c).

Neresno bi bilo danes dvomiti o aktualnih, državotvorno dobrih namenih dedičev slovenskega liberalizma iz časov kraljevine Karađorđevićev, kaj šele odkrivati pomen in smer nosilcev liberalne demokracije v današnji Sloveniji. Tudi oni imajo glede same Slovenije svojo izvorno tradicijo. Saj vemo, da je celo nekdanj tako prepričani centralist Gregor Žerjav v kritičnem letu 1908 kot rešitev predlagal ustanovitev federalnega »slovenskega kraljestva«, samostojnega med drugimi na jugu habsburškega cesarstva.¹⁶ Spomenica tržaškega časnika Andreja Muniha in liberalnega duhovnika Leopolda Lenarda, izročena leta 1914 ruski diplomaciji, pa je bilo sploh prvo slovensko dejanje v mednarodnih odnosih, ki je predvidelo docela neodvisno Slovenijo, četudi le kot stopnjo na poti k ustanovitvi federativne Jugoslavije, federativne po vzoru Nemčije.¹⁷ Da ne navajam primerov naprej. Tu ne kaže jemati mere pri tistem razočaranju, ki so ga zasebno izražali emigranti iz kroga nekdanj poraženih jugoslovansko usmerjenih »plavogardistov«, ko so morali videti, kako se je njim tako zaželeno sesutje komunističnega sistema povežalo s sesutjem njim tako nepogrešljive Jugoslavije. Seveda pa so bila ob nedvomnem glasovanju za samostojno in demokratično Slovenijo pričakovanja vsakršnih slovenskih liberalcev povezana tudi s širšimi družbenimi in političnimi nameni. Še posebno izrazito, saj je obnova kapitalizma tako rekoč istovetna z njihovim idejnim bistvom. Reči pa je treba, da pri tem nikakor ni šlo, z res redkimi izjemami, za hlepenje nekih v prejšnjem sistemu že zdavnaj razlaščenih kapitalistov, ki bi si zdaj želeli ne le denacionalizacije, temveč tudi vrnitve starih časov.

Podobno novodobni socialdemokrati. Z Jožetom Pučnikom so si pridobili sloves najbolj izpostavljenih dejavnikov politične opozicije v prejšnjem režimu, z Janezom Janšo pa to še dodatno na vojaškem polju. V ožjem smislu je zato neodvisnost Slovenije zanje posebno pomenila varnost pred še vedno perečo represijo. V širšem smislu pa so Slovenijo in demokracijo doživljali kot pogoj za obračun z Zvezo komunistov

¹⁶ Žerjav, 1908a; 1908b.

¹⁷ O tem podatki v Pleterski (1971, 33–34, 276).

Slovenije in njenimi dediči ter hkrati kot stopnico k lastni oblasti. Ta prav s specifično socialnodemokratskega stališča tako samoumevni antikomunizem pa so širili čez rob svojega demokratičnega temelja, v območje protipartizanstva, nekateri celo zagovora kolaboracije. Socialdemokratska strankarska tradicija je glede na samostojnost Slovenije najmanj izrazita, četudi se lahko tudi ona sklicuje na Ivana Cankarja. Segati po dokaze v čas kraljevine Jugoslavije ali v navzočnost nekaterih v Slovenski zavezi? Oboje je vezano na unitarizem. A mogoče je tudi, in verjetno vendarle pretežno, misliti tudi na socialista Franca Svetka, ki ga je zgodovina odkrila kot menda edinega »prepričanega antikomunista«, izpostavljenega v OF.¹⁸ Glede na demokracijo je bila socialdemokratska tradicija načeloma seveda jasna in morda prav kot takšna ni vnaprej izključevala zavezništev v boju za oblast, ki pa so precej daleč od zgodovinske tradicije, povezane z imenom stranke.

Če na koncu poskusim povzeti še razloge slovenskih »reformnih« komunistov za osamosvojitve Slovenije, naj začnem s pragmatičnimi. Tu je želja, ne izgubiti stika z narodom, za katerega so slovenski komunisti še v letu 1942 sklenili prevzeti odgovornost¹⁹ in kateremu je izbruh nedemokratične usmeritve v danem jugoslovanskem okviru ogrozil tisto polnopravnost, ki je bila nekoč izhodišče za njihovo uspešno pobudo.²⁰ Opredelitev za demokratično osamosvojitve Slovenije je

¹⁸ Godeša, 1991, 78.

¹⁹ Mnenje, da je KPS v osvobodilnem boju dotlej že prevzela položaj »vodilne avantgarde« naroda, in iz tega izpeljano svojo misel, da je na ta način prevzela odgovornost tudi do naroda, da zato niti sama s svojimi lastnimi napakami ne sme škodovati interesom narodovega boja, ki stojijo v prvi vrsti, in so torej tudi pred »partijskimi«, je izrazil Edvard Kardelj julija 1942 v pogosto citiranem članku »Odločen boj sektaštvu!«, objavljenem tedaj v »Delu«, organu CK KPS, št. 4 (Ponatis, 1947, 168). Momenta samega in njegovega pomena za zgodovino naroda navajalci članka praviloma ne opazijo. – Prim. Pleterski, 1982.

²⁰ »Jugoslavija ima pomen za Slovence samo toliko in dotlej, dokler bodo v njej in z njo zavarovani slovenski narodni interesi. Kdor bi hotel iskati njen pomen kjerkoli drugod, bo zašel na stranpota.« (Sperans, 1939, 251) – Prvi stavek tega navedka je 1992 navedel tudi dr. Franc Rode, tedaj še tajnik Papeškega sveta za dialog z neverujočimi, s pripombo: »/.../ vsaj v tem se lahko z njim povsem strinjamo.« (Rode, 1992, 23).

bila zadnja možnost, ne za oblast, ampak za neantagonistični sestop z oblasti, ki je izgubila svoj smisel in ki je z bremenom odgovornosti za vse zgođe in nezgođe pa še za kaj hujšega v Socialistični republiki Sloveniji postala njenim trenutnim nosilcem nevarna. In konceptualni razlogi? Le docela sporadično se je še oglašal motiv, da bo razvoj socializma lažji zunaj kakor pa znotraj sprevržene, gazimestanske federacije. Odločila je večinska presoja, da socializmu tudi zamisel samoupravljanja, ki dejansko ni bila preseгла ravni režiranega uprizarjanja, nekakšnega »igrokaza«, ni mogla vrniti tiste demokratične utemeljenosti, brez katere noben družbeni napredek ni (več) mogoč. Zadnje odmeve »evrokomunizma« je prehitelo sesutje »realnega socializma« na vzhodu in brez ostanka se je prebilo spoznanje, da je socializmu brez demokracije preostal le še »Trg nebeškega miru«. Puščica, ki naj bi bila zadela zvezdo na nebu, je padla na tla.²¹ Toda prav demokracija, ki je preživela že dvesto let, je še, kakor že vedno, dopuščala up – na socialno demokracijo. In seveda je tudi kritičnost do apriornega »jugoslovanstva« – kot dozdevnega postulata socializma – obstajala in zorela že dolga desetletja. Od jugoslovanskega »zajedništva« kot novega gesla velikodržavnega centralizma, iznajdenega v času obračunavanja s partijskim »liberalizmom«, se je v začetku 70. let odmaknil del ZKJ z novimi argumenti, presegajočimi ideološke. Misel, da mora »skupno življenje narodov in narodnosti v Jugoslaviji« imeti razlog obstajanja tudi »v istih smotrih družbenega in humanega napredka«, poleg izrecno socialističnih, je prenikala široko in visoko.²² Dejstvo je, da so prav razlike v pojmovanju takšnih najširše označenih »smotrov«

²¹ Slovenska ljudska pravljica »Pet bratov« pravi: »Tretji je bil strelec, da je zadel zvezdo na nebu.« V tem motivu sem zaznal možno prisposodbo za dejanje komunistov v slovenski zgodovini, pa sem svojo knjigo »Senca Ajdovskega gradca. O slovenskih izbi-
rah v razklani Evropi« opremil z risbo znamenite sponke iz 7.–8. stoletja, ki upodablja Kentavra lokostrelca, odkrito na blejskem Brdu. – Prvotno sem mislil na sliko Franceta Kralja »Revolucija«, vendar mi je avtorjev dedič uporabo slike odklonil. Danes se mi zdi, da je bil Kentaver lokostrelca kar prava rešitev.

²² Takšne besede je v sklepe predsedstva ZKJ z dne 11. julija 1972 o »zajedništvu« vrnil – očitno ob podpori Krsteja Crvenkovskega in Latinke Perović, dveh notornih »liberalcev« – spet Edvard Kardelj. Dokumenti s te seje predsedstva ZKJ so v arhivu CK ZKS.

pripeljale 22. januarja 1990, na nedokončanem XIV. kongresu ZKJ, do izstopa ZK Slovenije, kar je bil začetek fizičnega razhoda SFRJ.

Na demokratično pravico do samoodločbe so potemtakem na plebiscitu prisegli vsi, ki so glasovali za samostojnost, pri čemer se je zdelo samoumevno, največkrat pa se je tudi reklo, da je to v isti mah votum za liberalno demokracijo zahodne Evrope. In v tem smislu je bila takrat potrjena zunanja politika Slovenije, ki ima včlanitev v Evropsko skupnost in v Severnoatlantsko pogodbeno organizacijo za svojo osnovo. Pa vendar so bili motivi za sprejemanje tudi tega konteksta plebiscita različni. O tem šele danes nekoliko pričajo neka razhajanja. Razlika nastaja med tistimi državljani, ki jemljejo ustavno določeno demokratično odločanje v Republiki Sloveniji kot polnovredno izpeljavo svojih pravic, in med onimi, ki vztrajajoč pri dualizmu zakonitosti in legitimnosti še postavljajo pogoj dodatnih jamstev za demokratičnost sistema, ker ta ni v zadostni meri izpolnil njihovih posebnih pričakovanj. Pogrešano dodatno jamstvo iščejo celo na območju nadnarodnih struktur. Ne zanesejo se samo na razsodnost državljanov Slovenije, niso pripravljeni sprejemati njihovih odločitev v vsakem danem primeru. Če niso po njihovi meri, mora biti mogoč apel na oblast nad njimi. Med računom, recimo, na nadoblast kanonskega prava nad državnim, ali pa med zadoščenjem, da bo kakemu zelo napačnemu političnemu votumu državljanov nujno sledil natovski popravek, ni načelne kakovostne razlike. Eno kot drugo sodi v cono (že minulega, tako upajmo) somraka. Toda dejstvo samo, da se o takšnih jamstvih ne molči, dodatno priča o obstoju zgodovinskega pluralizma motivov za osamosvojitve Slovenije.

Literatura

- Aarons, M., Loftus, J. (1991): *Ratlines. How the Vatican's Nazi Networks Betrayed Western Intelligence to the Soviets*. London, Heinemann.
- Böckenförde, E.-W. (1988): *Der deutsche Katholizismus im Jahre 1933. Kirche und demokratisches Ethos*. Freiburg – Basel – Wien, Herder.
- Dirks, W. (1950): *Der restaurative Charakter der Epoche*, 5. Frankfurter Hefte, 9, september 1950. (Ponatis v 4. knjigi zbranih del Walterja Dirksa, Zürich 1987, 326–348)

- Dnevnik: neodvisni časopis. Ljubljana.
- Godeša, B. (1991): Priprave na revolucijo ali NOB? V: Gestrin, F., Grafenauer, B., Pleterski, J. (eds.): Slovenski upor 1941. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 69–85.
- Godeša, B. (2001): Ehrlich in zasnova slovenske države. Rokopis referata za simpozij o L. Ehrlichu septembra 2001 v Rimu.
- Hribar, T., Štuhec, I., Vodopivec, V., Koncilija, R. (1992): Tu lastninita Krek in Kardelj. Delo, XXXIII, 2, 4. 1. 1992. Ljubljana, 27.
- Kovačič Peršin, P. (2000a): Restavracijski model rekatolizacije na Slovenskem, 1. Politika, prikrita z vero. Delo, XLII, 279, 25. 11. 2000. Ljubljana, 12–14.
- Kovačič Peršin, P. (2000b): Restavracijski model rekatolizacije na Slovenskem, 2. Oživljanje mrtvih sovražnikov. Delo, XLII, 280, 2. 12. 2000. Ljubljana, 14–15.
- Kovačič Peršin, P. (2000c): Restavracijski model rekatolizacije na Slovenskem, 3. Prečiščenje ali zdrs v sekto. Delo, XLII, 281, 9. 12. 2000. Ljubljana, 12–13.
- Maier, H. (1998): Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der Christlichen Demokratie. Freiburg, Herder.
- Pleterski, J. (1971): Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana, Slovenska matica.
- Pleterski, J. (1982): Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih in narodnem vprašanju. Anthropos: časopis za sodelovanje humanističnih in naravoslovnih ved, za psihologijo in filozofijo, 1–2. Ljubljana, 11–18.
- Pleterski, J. (1993): Senca Ajdovskega gradca: O slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana, samozaložba.
- Pleterski, J. (1997): Politika naroda v krizi družbe, države in idej. V: Vodopivec, P., Mahnič, J. (eds.): Slovenska trideseta leta. Ljubljana, Slovenska matica, 43–57.
- Ponatis (1947): Ponatis ilegalnih izdaj Dela iz 1941–1942. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Rode, F., Kovač, E. (1992): Slovenska nacionalna zavest. Ljubljana, Družina.
- Rode, F. (2001): Dr. Franc Rode v intervjuju za Die Presse, 5. 9. 2001. Delo, Sobotna priloga, 8. 9. 2001. Ljubljana, 11.
- Slovenec: Politični list za slovenski narod. Ljubljana, Ljudska tiskarna.
- Snoj, J. (1994): 29. študijski dnevi Draga 94, Slovenci in prihodnost. Trst.
- Sperans (1939): [Kardelj, E.] Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana, Naša založba.
- Stanovnik, J. (1994): 29. študijski dnevi Draga 94, Slovenci in prihodnost. Trst.
- Stanovska ureditev Slovenije (1946): Stanovska ureditev Slovenije, tretja predelana izdaja. Lienz, Slovenska delavska zveza.
- Visson, A. (1945): Federation of Catholic Slavs seen as Vatican's post-war goal. New York Herald Tribune, 11. 2. 1945. New York.
- Žerjav, G. (1908a): Jugoslovansko kraljestvo v okviru habsburške monarhije. Naš list, 49, 12. 12. 1908. Kamnik.
- Žerjav, G. (1908b): Jugoslovansko kraljestvo v okviru habsburške monarhije. Naš list, 50, 19. 12. 1908. Kamnik.

39.

Beseda o štetju žrtev Slovenije v drugi svetovni vojni

V Svobodni misli z dne 10. maja 2002 sem prebral, da so na Inštitutu za novejšo zgodovino predstavili izsledke projekta, ki je glede na njegov naslov – »Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem« – očitno namenjen spoštljivemu in, kakor je v listu zapisano, ideološko nevtralnemu popisu vseh takšnih mrtvih domačinov današnje Slovenije. Bralca iz Evropske unije, ki še vedno ne ve, kam bi vtaknil to Slovenijo in jo zato praviloma uvršča na rep svojih preferenc za nove člane njegove zveze, in ki bi se ob omembi zadržka glede ideologije začudil, bi bilo seveda treba opozoriti, da je tu naletel ravno na prvo med specifičnimi lastnostmi današnje Slovenije. Da namreč ne gre za to, da bi bili Slovenci sumljivo nevtralni do fašizma-nacizma, torej do tiste ideologije, zaradi katere se je druga svetovna vojna sploh morala bojevati in dobojevati. Moral bi izvedeti, da je Slovenija na vso moč imenitna med evropskimi državami po tem, da Slovenci pri štetju svojih mrtvih iz časa druge svetovne vojne, in zaradi nje, ne preštevajo toliko, koliko jih je padlo v boju z agresorji in okupatorji ter uničevalci njihove države in naroda, ampak da jih veliko bolj zanima, kolikšne so v primerjavi s tem žrtve njihovih domačih sonarodnjakov, ki so se oboroženi prostovoljno bojevali v vrstah okupatorskih vojska, in da pri predstavitvi tega presunljivega dejstva mimo ideološke razlage ne pridejo niti v statistiki.

To razkrije pogled na predstavitev izsledkov raziskave. V tej predstavitvi se žrtve svetovne vojne ne razporejajo po pripadnosti obema vojskujočima se državnima skupinama, ampak se štejejo tako, da jih izločajo iz meddržavne vojne. Vse kaže, da se držijo teze, da gre, pri

nas predvsem, če že ne edino, za žrtve neke državljanske vojne znotraj napadenega slovenskega naroda in države. Oboroženi kolaboranti z napadalcem niso predstavljeni kot takšni, ampak kot »vojaške osebe protipartizanskega tabora«. Žrtve med njimi niso žrtve, ki bi bile padle na tej ali oni od obeh strani v drugi svetovni vojni, ampak so izločene v izjemno kategorijo pripadnikov nekega tabora. Kaj izraz »tabor« v strukturi vojskujočih se držav sploh pomeni, ostaja odprto vprašanje. Očitno je dovolj, da je označen kot »protipartizanski«, pri čemer pa niti »partizanstvo« ni definirano. »Nikakor nočemo sprožiti prepиров,« so avtorji zadevne statistike zagotavljali na predstavitvi.¹ Jaz jim verjamem, vsem po vrsti, vendar moram vsem tudi reči, da živijo glede svojega koncepta, ki je izražen v prezentaciji njihovega sicer tako potrebnega in dobrega dela, v zelo očitvidni utvari. S tem, da so kolaborante na Slovenskem izključno označili kot nasprotnike »partizanstva«, ne da bi jih kot kolaborante najprej sploh všteli v vojaško silo osi, teh vojakov pač niso definirali glede na njihovo dejansko bojno vlogo, ampak so jih poskusili najprej zgodovinsko razložiti in vsekakor upravičevati. S takšnim postopkom žal niso svojih mukotrпно izsledenih statističnih podatkov izvzeli iz političnih »prepиров«, ampak so prav takim prepіrom dali novega maha. In res ni bilo treba čakati dolgo.

Prva »uporaba« sumarnih podatkov s predstavitve je bila ravno politična. In to s strani visokošolskega učitelja zgodovine, mojega starega osebnega prijatelja. »Na Slovenskem se je poleg močnega protiokupatorskega boja razmahnila še državljanska vojna,« je zapisal in za svojo tezo pohitel ponuditi novoodkriti znanstveni dokaz. »Najnovejša raziskava Inštituta za novejšo zgodovino o žrtvah 2. svetovne vojne na Slovenskem pove, da je od skupnega števila 64.448 žrtev kar 19.710 ali skoraj tretjino pripisati revolucionarnemu komunističnemu terorju med vojno in ob koncu vojne.«² S temi številkami je

¹ Delo, 8. april 2002, priloga Znanost.

² Janko Prunk, Mozaični temelji slovenskega naroda in države. V: Delo, 4. maja 2002, Sobotna priloga, str. 13–14.

ciljno podprl svoj politični ugovor predlogu, naj se preambula slovenske ustave dopolni v smislu izrecnega priznanja pomena slovenskega protifašističnega in narodnega odpora.

Ne gre zdaj za to, da sem predlog podpisal tudi sam. Želim opozoriti, da je sumarna, in verjetno tudi podrobna prezentacija ugotovljenih žrtev, ki je že napovedana (napovedana je celo izdelava poglobljene analize dokončane zbirke, tako da bo ta pomembno prispevala k »razjasnitvi celotnega značaja druge svetovne vojne na Slovenskem«), s svojim ideološko pogojenim in tako že zastavljenim konceptom, vse prej kot primerna, da slovensko zgodovinsko zavest spelje v strugo njenega stvarnega spoznavanja in ne politiziranja. Na predstavitvi – tako poročilo v »Delu« – je bilo med drugim povedano, da je bilo v zahodni Evropi kar nekaj popisov, ki so bili »narejeni samo za žrtve med kolaboranti«, pa da »so imeli tam največkrat bistveno manj tovrstnih žrtev kot mi – še največ v Franciji«. Temu je treba pač ugovarjati. Kajti, če bi podatke našega popisa, kakor so bili predstavljeni v slovenskem jeziku, lahko prebral Francoz, bi ta moral ugotoviti, da je res ravno nasprotno. V Sloveniji, srečni deželi, kolaborantov sploh ni bilo! Le neke vojaške osebe iz protipartizanskega tabora. Protipartizani? Najbrž zgodovinsko ime za nasprotnike nelojalne konkurence v boju proti fašističnim okupatorjem, bi se lahko domislil naš Francoz v svoji dobri veri.

Tu gre za kategorizacijo mrtvih (žrtev vojne) po merilu njihovega odnosa do »partizanov«. Tu ne gre za tisto običajno kategorizacijo po merilu odnosa preminulih državljanov do druge svetovne vojne kot takšne, ne po njihovem odnosu do njihovih držav kot mednarodnopравниh vojnih subjektov, ne po njihovem odnosu do napadalno-obrambnega dvojnega značaja te vojne, opazovanega z vidika vojne prava in po temeljnem njenem zgodovinskem pomenu. Tu ne gre za kriterij boja proti »hitlerizmu«, kakor izhajajo iz dokumentov Združenih narodov, posebno tistega washingtonskega, z dne 1. januarja 1942, ki tako izrecno prepoveduje vsakršno separatno paktiranje s tem skupnim sovražnikom in ki poudarja zavezo zvestobe v tem

vojskovanju, vse do skupne končne zmage. Skratka, popisna kategorizacija naših žrtev druge svetovne vojne, kakor je bila predstavljena in ki ne izhaja iz teh postavk in se jim izmika, je po mojem mnenju samovoljna, nehistorična. Vrhu tega pa je za tiste, ki jih grupira v pojmu »partizani«, diskriminatorna po merilu enakih zakonitih pravic in dolžnosti državljanov tedaj in danes. Niti ne zadeva jedra vprašanja (preživetja naroda in države) in vrh tega je za državljane, ki jih zadeva s pojmom »partizani«, žaljiva. S tem pojmom namreč razlaga in na novo presoja odgovornost za odločitev tistih Slovencev, ki so se zavestno odločili, da bodo vojaško in še na druge načine prostovoljno sodelovali (kolaborirali) z vojnim in vsakršnim drugim nasiljem fašističnih napadalcev in okupantov njihove zakonite države. Takšno sodelovanje (kolaboracija) kateregakoli državljana je bilo in je še danes kaznivo dejanje po notranjem pravu vsake moderne države. V drugi svetovni vojni so ga države protihitlerjevske koalicije tudi izrecno kazensko preganjale (sankcionirale). Odgovornost za odločitev za kaznivo dejanje zadeva po splošno uveljavljeni pravni normi neposredno le storilca dejanja samega. Biti privrženec ali nasprotnik »partizanov« je nekaj drugega kot odločiti se za kolaboracijo s sovražnikom po normah, ki so veljale v času druge svetovne vojne. Za takšno odločitev je odgovornost na storilcu. To bi moralo biti tudi v statistiki temelj za kategorizacijo žrtev, ki iz kolaboracije izhajajo. Nagib, skušnjava (nasprotnost nekomu drugemu) sta v kategorizaciji ločeni od storjenega dejanja (sodelovanje s sovražnikom v vojni), ki je prineslo svoje žrtve. Takšno razvrščanje v številne kategorije se ogiba poseganju v presojo o pravni in moralni odgovornosti za dejanje prostovoljne kolaboracije, ki je bilo zavestno sklenjeno in storjeno in ki je povzročilo svojo vrsto žrtev med Slovenci v času vojne z okupatorji.

Vsako kaznivo dejanje, posebno če je politično motivirano, kakor je bila storitev kolaboracije, katere žrtve zdaj kategorizira popis v svoji predstavitvi na sporen način, je mogoče in potrebno v zgodovini razlagati. Dejanje upravičiti pa je nekaj drugega. To vedo pravniki. Sam sem na posvetu »Slovenski upor 1941« v dneh 23. in 24. maja 1991

v Ljubljani, ki so ga skupno priredili Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter Slovenska matica ob nepogrešljivem sodelovanju referentov z Inštituta za novejšo zgodovino, predlagal – prav z namenom historične razlage – da se o slovenski kolaboraciji v fazi vaških straž in Slovenskega domobranstva govori kot o »funkcionalni kolaboraciji«.

Ker se je ta izraz udomačil celo pri najkompetentnejših avtorjih v čisto drugačnem smislu kot je bil moj, ko sem ga »iznašel« in predlagal, ponavljam svoje prvotne besede: »Kot »funkcionalno« lahko poimenujemo prostovoljno kolaboracijo, ki naj bi opravila funkcijo vojne proti domačemu komunizmu in s tem tudi proti Osvobodilni fronti. Teza o državljanski in ne narodnoosvobodilni vojni je eminentno politična teza. Podobno kot je njena nedomišljena protiteza, da v narodnoosvobodilnem bojevanju Osvobodilne fronte ni bilo revolucionarne vsebine. Ustaljeno pravno pojmovanje izključuje za to dogajanje oznako »državljanska vojna«. Toda historična analiza motivov, ki so vplivali na odločitve nasprotnikov Osvobodilne fronte pa bi za njihovo pozicijo dopuščala že omenjeno oznako »funkcionalna kolaboracija«: kolaboracija ne zaradi kolaboracije, temveč z namenom, da opravi protikomunistično funkcijo. Slovenska funkcionalna kolaboracija je po takšnih svojih motivih posebnost med pojavi prostovoljne oborožene kolaboracije v drugih evropskih deželah. Medtem ko je na zahodu Evrope bazična motivacija bila usmerjenost k fašizmu, so na vzhodu bili bazični etnični motivi. Edinole v okupirani Sloveniji, kjer bi etnični motivi prostovoljno kolaboracijo morali najbolj izključevati, domačega fašizmafilstva pa je bilo razmeroma malo, je kolaboracijo (v »Ljubljanski pokrajini«) bazično motiviral antikomunizem, večidel versko pogojen, deloma pa tudi antikomunizem iz razlogov obnove starega jugoslovanskega nacionalno hegemonističnega državnega sistema. – O kakovostni razliki med kolaborativnim antikomunizmom in zavračanjem komunizma v zgodovinskem razvoju Evrope po zmagi Združenih narodov nad fašizmom, nekaj več v nadaljevanju.«

To ni bilo ne opravičevanje in še manj upravičevanje slovenske prostovoljne kolaboracije, ampak poskus njene historične razlage. In že takrat sem povedal, da je to tudi poskus, da bi uporabil nek moder nasvet slovenskega uma. Za olajšanje današnjim Slovencem tako neogibno potrebne pripravljenosti, da svojo zgodovino sprejmejo, tudi tisto najbolj bolečo, kot svojo lastno, saj se brez nje ne morejo ne razumeti in ne identificirati, ne pred seboj, ne pred svetom, sem tedaj poskusil, da bi zgodovinopisno uporabil modri nasvet – pravzaprav pravilo obnašanja in obravnavanja – ki nam ga je v svojem zgodovinopisnem delu stoletje poprej zapustil dr. Janez Evangelist Krek. Oblikoval ga je, ko je pisal o katastrofalnem koncu poraženih komunardov v Parizu, ko so jih vojaki protirevolucionarnega režima »na tisoče pomorili brez vsake preiskave«. Njegove besede ob dogajanju, ki bi ga danes imenovali zločin proti človeštvu in zunajsodni pomor, so bile: »/.../ preganjanje, ki se ne da opravičiti, pač pa razlagati.« Razlagati, toda ne opravičevati tistega, kar je zločin! Še vedno sem trdno prepričan, da je to edini način, s katerim lahko historično razpravljamo o zlih dejanjih v naši zgodovini, prav izrecno in predvsem o tistih dveh, ki nas še danes najbolj mučita, čeprav je minilo že dobro desetletje, odkar je mogoče o njih razpravljati svobodno: to sta kolaboracija, kakršna je pač bila, in povojni pomor ljudi, izpostavljenih tveganju te iste kolaboracije, pomor, kakor so ga zmagovalci naložili na dušo celemu narodu. Kakor hitro pa razlago uporabimo za opravičevanje (legalizacijo, legitimizacijo) storjenega, izgubi razlaga svoj moralni pomen in pomen vrednote, ki naj potomcem olajša sprejem njihove lastne zgodovine, olajša njihovo tvorno življenje kot svobodne družbe danes, in zagotovi njihovo zmožnost prestati kot takšna družba tudi preskušnje jutrišnjega dne. To je razlog, zakaj mislim, da predstavljena kategorizacija popisa žrtev vojne ni prava ne dobra, čeprav smo to štetje samo po sebi vsi želeli in težko pričakovali in ga v prvih obrisih pričakali s hvaležnostjo njegovim pridelovalcem, še posebej obema garačkama.

Prav nič pa ni prezentacija kriva za tisto nerodnost, ki se je pripetila profesorju Prunku, ko je v predstavljenih rezultatih iskal argumente

za podkrepitev svoje teze o državljanski vojni, in to državljanski po izključni krivdi »komunističnega forsiranja revolucije« (neforsirana bi smela biti?). Da bi stopnjeval moč svojega argumenta o krivdi »revolucionarnega komunističnega terorja med vojno«, je k njegovim žrtvam prištel tudi kategorijo »vojaške osebe protipartizanskega tabora«. Tovrstne vojake, ki so padli v bojih v času vojne, je torej štel kot žrtve terorja vojakov, ki so v teh bojih stali na drugi strani bojne črte. Drugače se njegove številke o celotnem številu žrtev komunističnega terorja ne da izračunati.

Seveda je vsaka vojna, celo če se dogaja po mednarodnem vojnem pravu, glede na posameznika žal samo legalizirano morjenje. Saj zato naj bo vsaj danes izločena iz življenja človeštva. Toda teza, da so vojaki, padli na frontah, žrtve terorja vojakov na nasprotni strani bojnih črt, je lahko le lapsus calami, spodrslijaj prezagnanega peresa. V takšnem vzdušju mozganja o pridobljenih številkah pa tudi ni čudno, če kdo ne opazi, da te številke same po sebi, tudi če bodo prezentirane drugače, nasprotujejo tezi o državljanski vojni, individualizirani poleg in mimo meddržavne vojne pri nas.

Na Slovenskem se je druga svetovna vojna po aprilskem porazu kraljeve jugoslovanske vojske dogajala na bojni črti, ki se je odprla med Narodnoosvobodilno vojsko in partizanskimi odredi Slovenije na eni strani in oboroženimi silami Nemčije oz. Italije na drugi strani. Na tej drugi strani so Nemčiji in Italiji pomagale tudi »vojaške osebe protipartizanskega tabora«. To seveda vsi (domačini, ne tujci) že vemo, čeprav to v prezentaciji žrtev ni označeno. Do domneve o tem se da priti tudi po logičnem sklepanju, glede na izbrano imenovanje »tabora«, če se kdo potrudi. Toda, ali je to dokaz o obstoju tudi državljanske vojne? Prezentirano gradivo govori ravno nasprotno. Žrtve NOV in POS so predstavljene v eni sami koloni, torej niso diferencirane glede na to, kateri streli so jih pobili, naj so prihajali bodisi iz nemških in italijanskih pušk v rokah nemških in italijanskih vojakov, bodisi iz nemških in italijanskih pušk v rokah slovenskih strelcev,

ki so se jim pridružili iz svojih zasebnih nagibov. Po definiciji, kaj je državljanska vojna, ki velja danes in ki o njej predavajo tudi na Fakulteti za družbene vede (to je spopad, ki ni mednaroden, »a non-international conflict«), bi podatki za žrtve strelav iz rok slovenskih strelcev morali biti razvidni ločeno od žrtev strelav nemških in italijanskih vojakov.

Nemški in italijanski vojaki so nedvomno bili udeleženi v meddržavni vojni, ki jo imenujemo »druga svetovna vojna«, in tako jo imenuje tudi naslov predstavljenega projekta. Tu ne gre za posledico nekega koncepta prezentacije, ampak preprosto za neko dejstvo, ki je po svojem značaju enotno in ga ni mogoče deliti na dve vrsti vojne. Tudi tako seveda vsi vemo, da gre za partizanske borbe, ki so padli v bojih tako proti tujim vojakom kot proti Slovincem, ki so se tujim pridružili kot zasebniki. Danes nam novoobjavljeni dokumenti še bolj potrjujejo njihov zasebni značaj, saj dokazujejo, da je organizirana oborožena kolaboracija v Sloveniji nastala proti nasvetom, ki so jih dajali slovenski člani begunske vlade Kraljevine Jugoslavije, celo prvi in glavni med njimi, dr. Miha Krek. Objavljeni so bili v delih prof. Jerce Vodušek Starič in Janeza A. Arneža.

Še bolj presunljiv dokaz o eni sami vojni je dejstvo, ki ga pokaže tudi takšna prezentacija popisa žrtev. Vse žrtve Slovencev, ki so se okupatorjem in njihovim slovenskim pomočnikom upirali kot civilne osebe, so namreč zaradi iste nemožnosti razločevanja v dve vojni seštete v enotno kolono. V sklepnem poročilu je ta kolona pojasnjena: »Okrog 20.000 žrtev (86 odstotkov vseh civilnih žrtev) je bilo posledica različnih oblik okupatorjevih represalij.« Kje je tu pojav državljanske vojne? Naš virtualni Francoz bi to kolono prebral kot dokaz o grozovitosti okupatorjev in ostalo bi mu prikrito tisto naše žalostno dejstvo, da je velik, najbrž velikanski delež žrtev represalij povzročil tabor, ki ga mirno, tj. resnici ustrezno, lahko imenujemo le tabor organiziranih kolaboracionistov. Seveda funkcionalnih, toda kolaboracionistov.

Kako je to bilo, vemo vsi, stari iz lastnih izkušenj, mladi iz družinske tradicije. V primerjavi s to vednostjo je učinek »komunistične šole« in »uradnega« strokovnega zgodovinopisja pač zanemarljiv. Ljudje vedo svoje, tako ali tako. Vzemimo za primer besede tržaškega pisatelja Borisa Pahorja, izrečene v debati, ki jo je 7. aprila 1995 organiziral Svetovni slovenski kongres, konferenca za Slovenijo: »Tako imenovano protikomunistično vodstvo, ki ni bilo zmožno organizirati osvobodilnega boja, je sodelovalo z okupatorji, češ da se bojuje proti ateističnemu komunizmu. Ker se je to pač dogajalo, ko je okupator Slovenijo zbrisal z zemljevida Evrope, je bil tak nastop neutemeljen in zgrešen tako na slovenski kot na evropski zavezniški ravni. To je treba priznati brez sofizmov, kakor je treba priznati vsa zlodejstva, še posebno pa je treba priznati krivdo zaradi smrti vseh ljudi, ki so bili poslani v nemška taborišča.«

Tako je to pač bilo, kakor koli in s kakršnim koli že talentom kdo snuje popisna grupiranja in imenovanja žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem. Neizbrisno je, da je bila ta vojna, da je bil njen izid, najbolj pomemben in najbolj odločilen okvirni dejavnik za narodno usodo Slovencev sploh. To, da so do tal poteptani Slovenci s svojim osvobodilnim bojem proti okupatorjem, ob vseh njegovih problemih in tudi tragičnih zmotah, v tej veliki svetovni vojni Združenih narodov sodelovali in tudi sami prispevali k njenemu srečnemu izidu in odločitvi, pa jim je bilo in jim ostaja najmočnejši steber obstoja in najobčutnejše določilo življenjske odločnosti. Američani so vse probleme svoje osvobodilne revolucije strnili v sklep: »Enough good men!« (»Dovolj dobrih ljudi!«). Kdor tega ne vidi ali noče sprejeti, je sam prikrajšan.

Beseda ob predstavitvi popisa žrtev vojne. V: Svobodna misel, 12. 07. 2002

40.

O narodnoosvobodilnem boju Osvobodilne fronte in državljanski umiritvi 2006

1

Slovenski odpor okupaciji fašističnih držav, ki so med drugo svetovno vojno napadle in si razdelile slovenski del Jugoslavije s celotno kraljevino vred, odpor, ki se je z lastnimi silami ljudstva razvil v štiri leta trajajočo narodnoosvobodilno vojno na celotnem ozemlju slovenske naseljenosti, je v zgodovini slovenskega naroda vse do današnjega dne njegova najmogočnejša storitev in najučinkovitejši izraz njegovega obstoja in volje, da ostane živ še naprej. S tem odporom so si Slovenci to življenje zagotovili tudi mednarodno, v Evropi in svetu, ki se je na novo oblikoval na temelju skupnih žrtev narodov v drugi svetovni vojni za rešitev pred suženjstvom, ki ga je vsem na zemeljski obli hotel pripraviti fašizem. Izkazalo se je, da je takšen zaplet in izid svetovne vojne imel poseben pomen za svobodni obstoj narodov Evrope, še posebej tudi za sam obstanek tistih malih med njimi, ki so se šele morali pred svetom dokončno dokazati. V tem je druga svetovna vojna imela tudi poseben pomen v zgodovini Slovencev kot naroda. Ta pomen je bil neposredno občuten pri določanju položaja Slovencev v okviru nove mirovne ureditve, bil pa je tudi dolgoročen, ko se je vsem trajno obrestoval z izbrano lastno državo in se jim končno izplačal petdeset let pozneje v njeni osamosvojitvi. Pravica do osamosvojitve in zmožnost njenega uresničenja sta bili v tem novem odločilnem trenutku za vse njih in za Evropo vprašanji, ki sta na dlani

in se postavljata samoumevno, saj sta izvirali iz skoraj že polstoletne navzočnosti slovenske republike v državnih mejah mednarodno vsestransko in nesporno priznane jugoslovanske federacije. Brez odpora, brez NOB tega dolgoročnega pomena druge svetovne vojne za Slovence ne bi bilo. V tem dejstvu je zgodovinsko jedro pritrilnega odgovora na danes za nekatere strankarske potrebe iznajdeno vprašanje, ali se je splačalo začeti upor okupatorjem. Vsakdo, kdor je sodeloval v tem neverjetnem podvigu v življenju naroda, neverjetnem takrat in pozneje tujim opazovalcem, in za katerega si danes žal premnogi prizadevajo, da bi obveljal kot neverjeten tudi narodu samemu, ostaja s tem dejanjem del žive narodove zrasti, ker je pripomogel k temu, da se je proti sovražnemu naklepu izpolnil pogoj za ohranitev ustvarjalne navzočnosti ljudi v tej deželi. Ostal je del žvljenjskega tkiva tega človekovega prostora, ki hoče živeti v svetlobi in ki zmore zbrati dovolj moči, da v njej trajno raste. Osmislil je svoje življenje, tudi če ga je (ali pa k sreči ni) moral dati.

2

Odločitev za kolaboracijo je porodila tista zagrizenost ali fanatičnost, ki jo danes imenujemo ideološki totalitarizem. S stališča klerikalnega ali katolicističnega totalitarizma so nekateri Slovenci iz obrambe napadenega in uničujoče okupiranega slovenskega naroda vnaprej izključevali komuniste in s tem že takoj tudi OF. S tem pa so tudi sebi že vnaprej izključili možnost, da bi odpor spodbudili oni sami, ker so pač vedeli, da komunistov in sploh levice v vsenarodnem gibanju ni mogoče odmisлити. Pred javnostjo in pred lastno vestjo so se zato sklicevali na protikomunistično okrožnico Pija XI. Divini redemptoris iz leta 1937 kot na nekakšno versko zapoved, četudi je še isti papež francoskim škofom tolmačil, da namen okrožnice ni zavriniti ponujene roke komunistov. Po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo je tudi papež Pij XII. ponovno razrahljal politično izključnost te okrožnice in o njej poslej molčal. Papežev molk o protikomunistični okrožnici je

presenetil ves svet, Hitlerja in Mussolinija, ki sta pričakovala, da bo Sveti sedež podprl njuno vojno proti Rusiji kot križarsko, pa navdal z besnim razočaranjem. Slovenski klerikalni totalitaristi so papežev molk prezrli. Enako so ravnali tudi potem, ko je papež storil še korak več in pooblastil ameriške škofe, da vernikom napadenih narodov oznanijo, da okrožnica ne prepoveduje sodelovanja s komunisti, če gre za obrambo pred napadom sil osi v tej svetovni vojni.

Odločitev za oboroženo sodelovanje z okupatorji pri zatiranju odporiškega gibanja OF so skrajni klerikalni desničarji tvegali s stališča, ki ni bilo enako papeškemu. Pred papežem so v odločilnih trenutkih očitno zamolčali, da jim gre za politične odločitve, da zbirajo vernike za oborožen boj proti »komunistom«. Česa drugega iz objavljenih dokumentov samega Vatikana ni mogoče razbrati. Nasprotno. Ti dokumenti pričajo, da je Vatikan vso vojno skrbno varoval nevtralistično stališče cerkvene države. Pa tudi sicer Katoliške cerkve v svetu ni hotel postavljati v vlogo neposredno udeleženega bojevnika v vojni. V tem smislu je papež ljubljanskega škofa še novembra 1943 opozoril, da se naj v svoji dejavnosti proti komunizmu omejuje le na versko območje.

3

Osvobodilna fronta je od vsega začetka postavljala v program osvobodilnega boja zahtevo po priznanju pravice slovenskega naroda do samoodločbe, do nacionalne, državne suverenosti. To je bila tradicionalna zahteva demokratičnih revolucij. Med uveljavljanjem te zahteve je OF postopoma, začevši z ustanovitvijo Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora, 16. septembra 1941, dosegla ustanovitev slovenske države. To je bilo dejanje narodne revolucije. Temeljilo je tudi na stališču, da OF ne priznava sovražnega razbitja Kraljevine Jugoslavije kot mednarodno priznanega državnega osebka in da je vsakršno bodoče razmerje slovenskega naroda do njega, tudi ločitev, stvar njegove

samoodločbe. Prav takšno stališče je bilo vzrok za sovražnost političnih nosilcev jugoslovanskega državnega unitarizma in centralizma do NOB OF, zaradi česar so se oni tudi v Sloveniji odločili za kolaboracijo po vzoru dogajanja v Srbiji. Podobno slovenskim kolaboracionistom klerikalnega izvora so to odločitve in ravnanje utemeljevali z nasprotnostjo komunistični revoluciji in komunizmu samemu. Antikomunizem je bil geslo, ki je proti NOB OF poslej združevalo v skupno akcijo kolaboracioniste obeh vrst, to akcijo samo pa poistovetilo s temeljnim namenom fašističnih napadalcev. Komunizem, komunistična revolucija, to jim je bila eksistencialna, življenjska potreba za njihovo politiko, bolj od vsakdanjega kruha. Kolikor je komunistov in njihovega delovanja bilo najti na terenu, to jim je bila najbolj dobrodošla in največja sreča. Njihovim današnjim somišljenikom enako zaželena, saj bi sicer kolaboracija s sovražnim napadalcem v drugi svetovni vojni ostala pred očmi zgodovine v vsej goloti to, kar je bila – absurдна izdaja države in naroda. Ne po mednarodnem pravu ne po med zavezniki dogovorjenih normah se kolaboracija s fašizmom v drugi svetovni vojni ni mogla upravičiti s sklicevanjem na protirevolucionaren namen. Tak namen lahko v najboljšem primeru dobi samo vlogo nekakšne razlage odločitve kolaborantov za storjeno absurdno dejanje.

Koliko je v dejanjih komunistov bilo najti podlage za takšno razlago? Tudi ob tem vprašanju je treba zgodovinarju izhajati iz pravila, da je treba kot odločujoče za presojo razločiti tisto, kar je bilo storjenega, od morebiti nameravanega ali zgolj zaželenega. Ni torej odločilno vprašanje, ali so se komunisti pripravljali bolj na revolucijo ali bolj na narodnoosvobodilni boj. Odločilno je vprašanje, ali so ta boj dejansko bojevali, kako vztrajno in koliko uspešno so to počeli. Ugotovitev, da so ga bojevali resnično, vztrajno in uspešno, ni ločljiva od prav tako ugotovljene resničnosti, vztrajnosti in uspešnosti NOB OF. Kakšno je bilo razmerje med njihovimi posebnimi zamislimi in namerami in pa storjenimi dejanji v tem resnično bojevanem boju, je zanimivo in upravičeno vprašanje, ni pa merodajno za pomen tega resnično bojevanega boja v okviru svetovne vojne, za zmago Združenih narodov

in posebej za zmago slovenskega v njej. Pomen boja in zmage ne bi bil nič drugačen, tudi če bi bili komunisti mogli v njem uresničiti vse svoje posebne cilje. Ali pa nobenega le-teh. Do konca vojne je veljalo med zavezniki pravilo: enoten boj za zmago vseh skupaj, po njej pa vsem enake pravice v različnosti. To pa ni pomenilo pravice do istočasnih, med seboj protislovnih izbir strani v razporedu obeh državnih zavezniških taborov, ki sta se na življenje in smrt spopadala v njej, dokler je trajala.

S tem ni rečeno, da v NOB niso bili navzoči tudi socialnorevolucionarni cilji, da ni bilo poskusov komunistov, da bi se uresničenju nekaterih kdaj tudi približali, celo na račun dinamike osvobodilnega boja. O tem je zgodovinarje že v osemdesetih letih marsikaj, in to najpomembnejšega, odkrilo in objavilo. Bistvo ravnanja KPS v NOB je že leta 1943, tik pred uprizoritvijo Dolomitske izjave, strnil Boris Kidrič: »Proletariat Slovenije je storil slovenskemu narodu čudovito uslugo. Iz razrednih pobud izvirajočemu izdajstvu protiljudske reakcije je postavil nasproti svoj boj za slovensko narodno enotnost in uspel. Hkrati s tem pa je tudi samemu sebi olajšal svojo zgodovinsko pot.«

Njegove besede o potrebnih ali nujno neogibnih zgodovinskih poteh proletariata opozarjajo pri tem nazorno tudi na osrednjo kočljivost ideje komunističnega gibanja, ki se je on sam še ni zavedal. Govore o utvare, da obstaja v zgodovini posebna zakonitost, ki neogibno določa pot proletariata k zmagi, kar je bilo, kakor se je izkazalo, podlaga za usodni totalitarizem komunistične stranke ob izteku vojne in po njem. Vendar pa besede o uslugi narodu niso bile izrečene tja v en dan, niti znotraj vojskujočih se sil v vojni tako razumljene. Vztrajnost, organizacijske sposobnosti in požrtvovalnost komunistov so nedvomno pripomogle OF, da izpolni svojo glavno nalogo v okviru boja slovenskega naroda v drugi svetovni vojni.

Naj mi bo oproščeno, da na tem mestu ponovim svoje mnenje iz knjige Senca Ajdovskega gradca. Čisto izrecno je treba poudariti, da

dolomitski zgodovinski sporazum o mirnem, tj. znotraj OF skupno poenotenem povojnem odločanju o novem redu, gotovo ni pomenil pristanka nekomunistov (niti široke množice novih članov KPS) v OF na misel o kakem pomoru slovenskih kolaborantov. S partijskega, vojaškega in morda celo s kakega zunanjega vrha moči porojena in končno dejansko izvršena zamisel povojnega vsejugoslovanskega pomora vojaških kolaborantov vseh vrst, vključno slovenskih, katere-mu je glavno prizorišče bila na koncu koncev ravno Slovenija, je tudi zato pomenil za slovensko KP prvi in najusodnejši polom njene lastne osvobodilne zamisli in prelom besede, dane v dolomitski zavezi, o mirnem prehodu k socialistični revoluciji po osvoboditvi. Pomenil je tudi prvo hudo kršenje dejanske veljavnosti avnojske federacije, temelječe na samoodločevanju vsakega naroda posebej o vseh zanj usodnih vprašanjih. Znanje in spoznanje o tem je politično udarilo šele naslednje rodove in trajno obremenilo njihova prizadevanja.

4

Za kolaboracijo nekaterih Slovencev odgovorni ljudje so prezrli, da je imela odločitev zanjo dve posledici. V okviru svetovne vojne so se takšni Slovenci uvrstili na stran sil osi, na območju svoje zakonite države in svojega naroda pa so se izločili tako iz države, proti kateri so zdaj uperili orožje, kot tudi iz slovenskega naroda samega, saj so ju – po kopitu antičnega Efijalta – izdali sovražnim napadalcem. Na teh dveh dejstvih niso mogli po koncu svetovne vojne odgovorni ničesar več spremeniti niti s srditimi poskusi, da bi odločitev za takšno kolaboracijo prekrstili v državljansko vojno.

Raje bi namreč zdaj za nazaj veljali za udeležence v državljanski vojni, kakor pa za kolaborante (četudi po osnovnem namenu antikomunistične – »funkcionalne«). Pač zaradi tega, ker takšna vojna ni mednarodna in potemtakem ni predmet mednarodnega prava, pa je to pravo seveda ne more obsoditi. Vojne, ki se dogajajo samo znotraj

posameznih narodov, državljanske vojne, so po narodni morali lahko tudi nekaj častnega, po krščanski pa celo bogu dopadljivega, če je nasprotnik v njej le dovolj zavržen. Tudi znameniti Anton Mahnič je vladarju po božji volji uvidevno dopuščal »domačo vojno«, če je temu šlo za to, da uveljavi nek svoj, domnevno božanski namen ali cerkveni interes v novodobni meščanski družbi.

V evropskem pravnem pojmovanju naši zagovorniki prostovoljne oborožene kolaboracije niso našli podpore, čeprav so se opravičevali s tem, da so se bojevali proti komunizmu. Po neskončnih političnih polemikah končno priča o tem evropskem zavračanju prelomna izjava predsednika slovenske vlade leta 2005 na Mali gori, ko je dejal, da je prisega zvestobe okupatorju nekaj neopravičljivega, za demokracijo moralno nedopustnega.

Trditev o državljanski vojni ni rezultat kakšnih novih zgodovinskih raziskovanj, temveč gre za prizadevanje, da se uveljavi neka že zdavnaj, v samem času dogajanja skovana opravičevalna interpretacija kolaboracije. O državljanski vojni se pred okupatorjem sicer niso drznili govoriti, saj jim lastne države ni priznaval. Bilo pa je mogoče situacijo državljanske vojne že kmalu po vojni upodabljati v nekaterih znanih umetniških delih. Gre za dela pod imenom »Revolucija«, ki iz podobe dogajanja med vojno izbrišejo okupatorja in vojni spopad napadenega naroda z njim. Preprosto, kakor Kolumbovo jajce ... Kaj zato, če je strta tudi resničnost – podobno tistemu slovitemu jajcu! Kot rečeno, teza o državljanski vojni ni rezultat upoštevanja novo odkritih dejstev, pridobljenih po zaslugi znanstvenega raziskovanja, temveč le obnovitev starih opravičevanj brez stvarne podlage. Za to početje niti ni primerno uporabljati danes tako priljubljenega pojma o reviziji zgodovine.

Žal pa so poskusom, prekrstiti kolaboracijo v državljansko vojno, nepremišljeno nasedli ne le posamezni slovenski zgodovinarji, temveč tudi posamezni sociologi. Nekateri so tezo o državljanski vojni celo

sprejeli kot elegantno znanstveno razlago spopadanja kolaboracionistov s partizani v okupirani Sloveniji. Posamezniki celo na politični levici danes zapadajo tej razlagi in govore o »NOB in državljanski vojni«, da bi se elegantno izognili jasnemu, a pragmatični politiki kočljivemu pojmu »kolaboracija«. Ta pojem je seveda postal kočljiv pod vtisom neskončnega ponavljanja politično propagandne trditve, »vsi antikomunisti so bili demokratje«. Na takšno trditev se ob kritičnem pretresu skrči pač tudi tisti zmagoslavni krik slovenskih kolaborantov po padcu berlinskega zidu o »zmagi premaganih«. Z vidika zgodovinarja sem že napisal, da bi trditev, da je v okupirani Sloveniji šlo za državljansko (v pravnem smislu nemednarodno) vojno, morala najprej dokazati, da so oboroženi državljani fašistične Italije in nacistične Nemčije imeli v tem vojskovanju vlogo gostov vaških straž oz. domobrancev.

5

Državlјanska umiritev, sprava, če jo razumemo kot brezpogojno soglasje za življenje vseh državljānov v okviru demokratične ustave, je nedosegljiva, če izključimo zgodovinsko zavest o dveh krivdah, storjenih v življenju naroda v času vojne in po njej.

Kateri dve krivdi imam v mislih? Ali nemara zaradi sprave iščem nekakšno simetrijo krivde? Ali morda celo opravičujem kolaboracijo z revolucijo? Nikakor! To bi pomenilo prezreti veličino NOB OF. Ta presegā vse drugo, podobno Triglavu, po višini in po neomajnosti. Naj ponovim, kar sem leta 1997 strnjeno zapisal v razmišljanju o knjigi »Rožmanov proces«.

»Slovenska zgodovina vojnih let 1941–1945, ki je narodu zagotovila jasno razpoznaven in enakovreden prostor med drugimi narodi in ki bi mu lahko pomenila neizčrpen vir samozavesti, bremenita dve neizbrisni, a vzročno drugo z drugim povezani dejstvi. Na eni

strani stoji dejstvo, da je hudodelstvo prostovoljnega sodelovanja v vojskovanju držav, ki so napadle narod Slovencev in njegovo zakonito državo, zagrešila nikoli poprej slutena množica storilcev, končno poraženih v domačem in svetovnem merilu. Na drugi strani stoji dejstvo, da je hudodelstvo zmagovalcev, zagrešeno proti človečnosti in narodu, na koncu terjalo nikoli poprej sluteno množico žrtev – Slovencev, ki so verjeli, da naroda niso izdali in da so za njihove usodne odločitve krivi Slovenci, verujoči v pooblastilo zgodovine človeku samemu. Za vsako obeh dejstev je mogoče ugotoviti strukturno odgovorne dejavnike.«

Koliko je za državljansko umiritev, spravo, uporabna misel o dveh krivdah v razmerju do družbe, naroda, države, ki obe izničujeta idejo svobode vseh teh treh, kar je bila tudi temeljna ideja NOB OF?

Gre za škodo, ki sta ju slovenskemu narodu, ko je proti nasilju tujih fašističnih in nacističnih napadalcev s skrajno požrtvovalnostjo preživljal ali komaj šele uspešno prebil svoj strahoviti, a hkrati veličastni boj za človeka vredni obstoj, prizadejala oba totalitarizma, udomačena na naših tleh. Gre za škodo narodu, povzročeni s kolaboracijo, za katero so se tukaj odločili nosilci katolicističnega, klerikalnega totalitarizma, in gre za škodo, ki so jo istemu narodu prizadeli vsedržavni »izvensodni« poveljni poboji na slovenskih tleh, za katere so se odločili demokratično nekontrolirani nosilci v OF nikoli programiranega komunističnega totalitarizma. Oba totalitarizma imata tisočletja stare korenine v izvorni želji človeka po preseganju smrti in po premaganju bede v življenju samem. Obe želji človeka sploh določata in ju zanikati ne more in brez škode ne sme. Nista pa izvzeti iz možnosti popačenja, ki so se v zgodovini dogajala kar praviloma. Med 19. in 20. stoletjem pri nas posebno izrazito v obliki obeh omenjenih totalitarizmov. Škoda, ki sta ju vsak s svoje strani povzročila narodu, ki je trpel v najtežji preizkušnji svojega obstoja, nam nalaga, da se teh dveh krivd, ki narod še vedno obremenjujeta, zavemo in se ju zavedamo brez pridržkov, brez izključevanja dejstva, da sta se obe v

zgodovini dogodili, pa četudi menimo, da se je ena zgodila zaradi pojava one druge, in obratno. Danes pa se ju moramo zavedati še zlasti brez izključevanja katerega koli državljana ali katerih koli državljanek iz demokratičnega političnega življenja zaradi njihovega idejno različnega pogleda na boleče strani naše zgodovine. Saj je ravno škoda, ki je narodu nastala zaradi pobijanja totalitarizma s totalitarizmom, najprepričljivejši dokaz, da se je mogoče proti totalitarizmu sploh, končno pa tudi proti kateremu koli obeh naših, postaviti po robu uspešno samo s stališča sodobne demokracije.

Tega pa ne bomo dosegli, če se vsi Slovenci škode po obeh totalitarizmih, klerikalnega in komunističnega, ne lotimo vsestransko. In posebej, če se na območju iskanja in zavračanja storjenega »kriminala« omejujemo le na sodno preganjanje zločinov, ki po mednarodno sprejetem pravu ne zastarajo. Saj vprašanja vesti niso zastarljiva. Takšna omejitev z ene strani bi lahko danes pripomogla k temu, da ostane vest naroda neizprašana v segmentu, ki je za njegovo življenje bistven. Kajti, ali more narod sprejeti čaščenje kolaboracije kot podlago za svojo prihodnost? In enako z druge strani. Ali je dovolj le priznavati sodni oblasti upravičenost, da v primeru osebne odgovornosti za kazensko nezastarljiva dejanja postopa po zakonu, široki pomor po vojni pa le obžalovati, četudi obžalovati iskreno, saj je za vsakogar v grozljivem nasprotju z duhom, ki je spodbudil in omogočil veliko dejanje NOB? Gotovo je tej strani potreben tudi poseben razmislek o ravnanju tistih, ki so za NOB končno tudi v Sloveniji obenem z zaslugami prevzeli vodstveno odgovornost.

Imensko kazalo

A

Aarons, Mark 417, 439, 459, 642, 648
Abendroth, Wolfgang 292
Ackerman, Bruce A. 101
Adler, Viktor 158, 159
Ahčin, Ivan 234, 236, 243, 245, 460
Albrecht (habsburški nadvojvoda) 9
Aleksander, kralj 231, 233, 235, 243, 477, 390
Alexander, Stella 224, 301, 302, 315, 430, 519, 593
Andrejka, Jernej 10
Andrian, Viktor 54
Antonić, Zdravko 283
Apih, Josip 35, 37, 38, 39, 42, 47, 51, 52, 53, 58, 59, 69, 70, 71, 72, 98, 130, 421
Armstrong, John A. 273
Arndt, Moritz Ernst 48, 52
Arnež, Janez A. 521, 522, 535, 577, 658, 599
Aron, Raymond 344
Aškerc, Anton 9, 10
Atherton, Terence 387, 566
Attenborough, Richard 529
Attolico, Bernardo 350, 354
Auersperg, Anton (Anastasius Grün) 47, 51, 52, 53, 54
Auersperg, Herbard VIII. von 65
Avšič, Jaka 477, 488

B

Bach, Alexander 58
Badeni, Felix Kazimir 20, 115, 125, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 152
Badinter, Robert 7, 27
Badoglio, Pietro 374, 375
Bajt, Aleksander 96, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 550
Baker, James 27
Barker, Elisabeth 87
Barker, Thomas M. 512, 513
Barraclough, Geoffrey 359
Baudrillart, Alfred 354, 407, 593
Bauer, Otto 25, 129
Baum, Gregory 518

Beckman, Francis 325
Beneš, Edvard 253
Benetek, Anton 435
Beran, Jaromir 151
Berger, N. Johann 56, 57
Berlin, Isaiah 16
Bianchini, Stefano 371, 372, 374, 375, 376
Biber, Dušan 89, 258, 282, 495, 496, 497, 512, 532
Bismarck, Otto 54, 214
Bissolati, Leonida 630
Bister, Feliks J. 622, 624, 625
Blasina, Paolo 183, 184
Blažič Viktor 597, 606
Bleiweis, Janez 12, 66, 152
Blet, Pierre 309, 584
Boban, Ljubo 201, 203, 257
Bobbio, Norberto 92
Böckenförde, Ernst-Wolfgang 227, 228, 229, 230, 641, 648
Boehm, Hildebert Max 18
Bohinec, Valter 40
Boršnik, Marja 75
Botz, Gerhard 522
Bouwisma, William J. 189
Bracher, Karl Dietrich 268, 292, 294, 542
Brecelj, Marjan 198
Broucek, Peter 429
Broz, Josip - Tito 89, 102, 252, 277, 279, 289, 385, 387, 388, 390, 391, 392, 398, 417, 437, 438, 439, 444, 462, 474, 476, 479, 481, 482, 483, 484, 530, 560, 564, 566, 613
Bučar, France 23, 24, 290, 298, 543, 544, 545, 548
Bush, George W. 402

C

Cadorna, Luigi 162
Cajnkari, Stanko 189
Cankar, Ivan 89, 96, 146, 168, 217, 551, 646
Cankar, Izidor 171, 383, 522, 599, 613, 615
Capuder, Karel 601, 603
Carnegie, Andrew 26
Castren, Erik 272
Cazzani, Giovanni 368

- Celestin, Fran 75
 Cevc, Emilijan 644
 Chamisso, Albert 217
 Charmatz, Richard 138
 Churchill, Winston 79, 247, 301, 327, 333,
 350, 396, 398, 401, 482, 484, 521, 522,
 527, 532, 587
 Cianfarra, Camille 312
 Cicognani, Amleto Giovanni 324, 325, 326,
 329, 334, 335, 336, 364
 Cole, George Douglas Howard 526
 Coleman, John 518
 Collier, Richard 79, 521
 Constant, Benjamin 108
 Coppa, Frank J. 224, 227, 591
 Corsini, Umberto 192
 Costantini, Celso Benigno Luigi 315
 Cromwell, Oliver 547
 Crvenkovski, Krste 647
 Csoklich, Fritz 113
 Curiel, Eugenio 360
 Currie, Lauchlin 521
 Cuzzi, Marco 477
 Cvirn, Janez 137, 146
- Č
- Čankajšek 483, 521
 Čapek, Karel 607
 Čermelj, Lavo 123, 633, 636
 Čuješ, Jože 621
 Čulinović, Ferdo 84, 261, 597, 610, 615
- D
- Dahl-Keller, Ulrike Marga 422
 Daladier, Edouard 582
 Dante Alighieri 44
 Debevec, Jožef 107, 108
 Dedijer, Vladimir 277
 Dežman, Karel 77
 Dimitrov, Georgi 398
 Dirks, Walter 644, 649
 Dittmar, Peter 294
 Dolenc, Ervin 78, 492
 Dolinar, France Martin 82, 85, 88, 351,
 407, 413, 414, 427, 429, 430, 431, 436,
 438, 439, 498, 513, 514, 518, 520, 539,
 558, 592
 Dollfuß, Engelbert 218, 349, 580
 Domej, Theodor 622, 625
 Draganović, Krunoslav 459, 460
- Dragoš, Srečo 73, 81, 82, 594
 Drobnič, Anton 557
 Droz, Jacques 219
 Druškovič, Drago 623, 633, 636
 Duclos, Paul 344
 Dunant, Henri 10
 Duraczynski, Eugeniusz 269
 Durkheim, Jean 624, 625
- E
- Eden, Anthony 252, 484
 Ehrlich, Lambert 85, 285, 305, 487, 561,
 562, 563, 564, 587, 591, 595, 596, 597,
 598, 600, 602, 606, 607, 608, 612, 640,
 642
 Einspieler, Andrej 617
 Eisenstadt, Shmuel Noah 548
 Engel-Janosi, Friedrich 218, 219, 220
 Erjavec, Fran 23, 107, 109, 122, 175, 612
 Eusebio (pater) 367
- F
- Fabijan, Janez 241, 601
 Fabjančič, Vladislav 161
 Faidutti, Luigi 190
 Fajfar, Tone 297, 530
 Fanta, Walter 507
 Farinacci, Roberto 316
 Feis, Herbert 321
 Felice, Renzo De 92
 Ferdinand I. (cesar) 62
 Ferenc, Tone 284, 560, 573, 612, 613, 599
 Finžgar, Fran Saleški 183
 Fischer, Jasna 232, 634, 636
 Fischhof, Adolf 132
 FitzAlan (vikont) 338, 339
 Fleck, Hans Georg 134
 Forrestal, James 499
 Fraenkel, Ernst 268, 542
 Franc Ferdinand 176
 Franc Jožef 10, 19, 127
 Franco 184, 220, 322, 589
 Friedjung, Heinrich 36, 130
 Furet, François 525
 Fuster, Anton 35, 130
- G
- Gaberc, Vinko 182, 183
 Gabršček, Andrej 190
 Galen, Clemens August von 425

Galli, Carlo 162, 163, 631
 Gangl, Engelbert 547
 Gardner, Lloyd C. 252, 502, 521
 Garibaldi, Ricciotti 155, 156, 629
 Gasparri, Pietro 183, 591
 Gaulle, Charles de 87, 479, 485
 Gestrin, Ferdo 148, 299
 Gešev, Ivan 161
 Gide, Andre 528
 Giskra, Karl 152
 Glaise Horstenau, Edmund 429
 Gleason, Philip 321, 322, 338
 Glišić, Venceslav 283
 Godeša, Bojan 518, 523, 537, 587, 597, 598,
 640, 646, 649
 Godfrey, William 338, 339
 Goebbels, Joseph 354
 Gogala, Stanko 241
 Golia, Pavel 547
 Göring, Hermann 397
 Gorjup, Anton 72
 Görlich, Ernst Josef 109
 Gorodetsky, Gabriel 393, 394, 395, 396, 397,
 398, 399, 400, 401, 402
 Gorrieri, Ermanno 369
 Gosar, Andrej 81, 204, 238, 280, 432, 496,
 500, 501, 538, 564
 Gottlieb, Gidon 24, 25, 26, 27
 Govekar, Fran 196
 Gradišnik, Branko 96
 Grafenauer, Bogo 65, 67, 80, 194, 195, 202,
 551
 Graham, Robert A. 82, 309, 347, 348, 349,
 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 427,
 433, 500, 520, 584, 607
 Granda, Stane 53, 54, 66, 72, 437
 Gratzy, Oscar 47
 Graziani, Rodolfo 364
 Grazioli, Emilio 408, 430
 Grdina, Igor 160, 592, 594
 Gregorič, Ilija 66
 Gregorin, Gustav 155, 156, 629
 Gresham, Joy 529
 Griesser Pečar, Tamara 82, 85, 88, 90, 351,
 408, 409, 413, 416, 429, 430, 436, 438, 439,
 498, 514, 520, 557, 558, 592
 Grmič, Vekoslav 454
 Gulick, Charles 579
 Gundlach, Gustav 295, 299
 Guštin, Damijan 532

H

Haas, G. Arthur 20, 127
 Halifax, Lord 582
 Hanisch, Ernst 549
 Hass, Gerhart 522
 Hebblethwaite, Peter 92, 459
 Hefter, Adam 623
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 229
 Helfert, Josef 132
 Hentig, Hartmut 644
 Hess, Rudolf 247, 399
 Heydrich, Reinhard 253
 Hinsley, Arthur 338, 339, 341
 Hirsch Houlton, Elizabet 587
 Hirsch, Lisl 571
 Hitler, Adolf 33, 54, 79, 91, 92, 96, 188, 208,
 219, 220, 227, 228, 252, 256, 261, 262, 272,
 277, 294, 295, 303, 309, 311, 312, 313, 315,
 316, 318, 319, 320, 326, 327, 329, 330, 332,
 333, 337, 341, 342, 343, 344, 348, 349, 351,
 354, 355, 361, 371, 374, 375, 376, 380, 394,
 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 416, 426,
 427, 429, 448, 452, 453, 475, 478, 480, 492,
 500, 511, 519, 522, 523, 527, 528, 529, 530,
 532, 571, 572, 583, 584, 586, 587, 596, 598,
 607, 611, 639, 662, 663
 Hlond, August 423
 Höbelt, Lothar 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
 55, 56, 57, 58, 59, 135
 Hobsbawm, Eric 529
 Hoensch, Jörg K. 224
 Hoffman (profesor) 395
 Hoover, Herbert 323
 Hopkins, Anthony 529
 Hopkins, Harry 320
 Horthy, Miklos 589
 Howard, D. F. 282
 Hren, Tomaž 13
 Hribar, Ivan 118, 154, 161, 162, 172, 181
 Hribar, Spomenka 31, 577
 Hribar, Tine 642, 643, 649
 Hruščov, Nikita 393
 Hrvoj, Dragutin 118
 Hudal, Alois 459
 Hurem, Rasim 283
 Hurley, Joseph Patrick 324, 325

I

Iggers, Georg G. 30
 Innitzer, Theodor 582, 603

J

Janez (nadvojvoda habsburški) 53

Janković, Dragoslav 162

Janša, Janez 645

Janžekovič, Janez 519, 537, 538

Jarnik, Urban 617

Jeglič, Anton Bonaventura 12, 116, 120, 121,
180, 185, 216, 217, 241, 589

Jelačič, Josip 50, 54

Jelić, Ivan 277

Jeras, Josip 547

Jevđević, Dobroslav 444, 467, 481

Jong, Louis de 247, 266

Jovanović, Slobodan 389

Judt, Tony 277, 364

Juhant, Janez 431

Jurčec, Ruda 261

Jurčič, Josip 167

Juvančič, Ivo 86, 430, 455

K

Kacin Wohinz, Milica 526, 628, 636

Kallay, Miklos 340, 352, 353

Kann, Robert Adolf 19, 36, 65, 130, 131, 132,
140

Karadorđević, Aleksander 12, 82

Karadorđević, Peter I. 12

Karadorđević, Peter II. 232, 438, 564

Karadorđevići (družina) 12, 645

Kardelj, Edvard 89, 95, 96, 209, 275, 279, 283,
285, 286, 288, 290, 297, 388, 474, 475,
560, 573, 646, 647, 649

Karel I. Avstrijski 133, 169, 170, 171, 181

Karin, Andrej 160

Kaselj, Lovro 624

Kavčič, Matija 70, 421

Keith, Damon 552

Kerec, Darja 424

Kerenski, Aleksander Fjodorovič 595, 596

Kermauner, Taras 89, 445, 471, 545, 546,
547, 548Kermavner, Dušan 118, 145, 147, 148, 163,
196, 526, 633

Ketteler, Wilhelm Emmanuel 213

Kidrič, Boris 88, 89, 90, 92, 96, 98, 99, 284,
287, 291, 297, 437, 447, 448, 530, 531,
547, 567, 596, 665

Kidrič, France 71

Kindermann, Gottfried Karl 582, 583

Kladnik, Drago 120

Klemenčič, Lovro 161

Klun, Karol 111

Kmecl, Matjaž 621

Koblar, France 587

Kocbek, Edvard 81, 89, 284, 297, 514

Kocmur, Boštjan 205, 601, 602

Kohn, Hans 16, 21, 542

Kolar, Bogdan 437

Kolarič, Jakob 347, 435

Kolmer, Gustav 111

Komar, Milan 602

Koncilija, Rudi 642, 649

Kopič, Franc 512

Kopitar, Jernej 127

Koralka, Jirži 16

Korošec, Anton 12, 78, 82, 113, 118, 163,
165, 172, 181, 185, 194, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 234, 235, 236, 240, 241,
242, 243, 244, 245, 255, 257, 258, 261,
262, 431, 564, 595, 639Kos, Stane (pr. i. Jeločnik, Nikolaj) 391, 428,
429, 433, 434

Kossuth, Lajos 156

Köstner, Josef 621

Košmerlj (duhovni svetnik) 500, 577, 578

Kovač, Edvard 649

Kovač, Stane 530, 531

Kovačič Peršin, Peter 191, 205, 206, 271, 547,
548, 644, 649

Kozak, Ferdo 547

Kozak, Juš 547

Kozler, Peter 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
45, 46

Kralj, France 647

Kralj, Janko 194, 195

Kramer, Albert 78, 200, 244, 546

Kranjc, Jožef 128

Kranjec, Silvo 65, 67

Krek, Janez Evangelist 116, 122, 140, 185,
191, 217, 218, 241, 258, 405, 656Krek, Miha 78, 83, 84, 89, 111, 112, 114, 116,
118, 121, 176, 203, 235, 251, 261, 262,
282, 371, 382, 383, 390, 460, 462, 463,
467, 484, 496, 497, 508, 509, 532, 570,
571, 577, 596, 605, 609, 610, 612, 614,
615, 623, 639, 658

Kremenšek, Slavko 517

Kremžar, Franc 391

Krenner, Franc 391

Kristan, Etbín 25, 76, 144, 145, 158

- Krištof, Jovanka - Mira 467
 Krizman, Bogdan H. 118, 249
 Kuhar, Alojzij 23, 444, 521, 522
 Kuhar, Lovro (Prežihov Voranc) 521, 633
 Kuhl, Reinhard 226
 Kukovec, Vekoslav 78
 Kulovec, Franc 84, 261, 371, 596, 609, 610, 639
 Kušej, Rado 241, 422
 Kvedrova, Zofka 196
- L
- Lah, Ivan 78
 Lampe, Evgen 185, 242
 Lapajne, Jelka 512
 Lapajne, Stanko 512
 Laschan, Anton 52
 Laszlo, Leslie 224
 Lavigerie, Charles 106
 Leković, Miša 283
 Lenard, Leopold 645
 Lenič, Stanislav 436, 592, 595
 Leon XIII. 105, 106, 107, 109, 215, 216, 225, 228, 267, 307
 Leskošek, Franc 297
 Levstik, Fran 445
 Lewis, Oliver 529
 Limpel, Valentin 617, 618
 Linhart, Karl 76, 146, 147
 Lipušček, Uroš 632, 636
 Littlejohn, David 406, 407, 447
 Locks, John Soames 439
 Loftus, John 417, 439, 459, 642, 648
 Löhner, Karl 45
 Löhner, Ludwig 35, 36, 37, 38, 40, 45, 55, 56, 129, 130
 Lončar, Dragotin 37, 147
 Lönne, Karl Egon 105, 106, 107, 227, 579
 Lovrenčić, Rene 153
 Löwe, Wilhelm 50
 Lübbe, Hermann 189
 Lubej, Franjo 297
 Luebbert, Gregory M. 187, 236
 Lueger, Karl 111
 Lukacs, John 401
 Lukač, Dušan 273
 Lukan, Walter 109
 Luthar, Breda 541
 Luthar, Oto 541
 Lutz, Heinrich 227
- M
- MacDonald, Callum 253
 Madame de Stael 108
 Maček, Ivan 297
 Maček, Vladko 203, 485
 Mačkovšek, Janko 445, 512
 Maglione, Luigi 183, 184, 249, 327, 328, 329, 341, 367
 Mahnič, Anton 106, 108, 109, 110, 112, 114, 118, 122, 123, 189, 667
 Maier, Hans 105, 221, 227, 267, 641, 649
 Majar, Matija 167, 617
 Majcen, Stanko 600
 Maksimilijan I. Habsburški 62
 Malle, Avguštin 500, 520, 577, 625, 644
 Mandić, Matko 155, 156, 629
 Mann, Golo 360
 Mann, Thomas 294, 448, 449
 Mao Cetung 484, 521
 Marchiani (vatikanski diplomat) 364
 Mareck, Titus 47, 51, 53, 54, 55, 57
 Margotti, Carlo 249, 350, 428, 429, 593
 Marija Terezija 126
 Maritain, Jacques 303, 590, 606, 607
 Marković, Lazar 162
 Markow, Walter 522
 Marmont, Auguste Viesse de 12
 Martini, Angelo 309, 584
 Marušič, Branko 197, 208
 Marušič, Drago 231, 234, 240, 244, 245, 547
 Masaryk, Tomaš 153
 Maser, Werner 395
 Mayeur, Jean Marie 105, 206, 579
 Mazzini, Giuseppe 628
 McNicholas, John T. 335, 336, 350, 426, 518
 Melik, Vasilij 41, 119, 135, 148, 149, 152, 175, 239
 Messner, Johannes 581, 584, 603, 604
 Metternich, Clemens 7, 19, 20, 59, 127
 Mihailović, Draža 86, 90, 251, 252, 253, 268, 385, 386, 387, 389, 390, 444, 467, 468, 470, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 487, 555, 561, 565, 566
 Mihelj, Vlado 261, 606
 Miklas, Wilhelm 113
 Mikula, Janko (Ivan) 623, 624
 Mikuž, Metod 83, 194, 202, 203, 281, 297, 434, 437, 477, 511, 512, 573, 577
 Mill, S. John 20, 21

- Mlakar, Boris 282, 286, 433, 436, 456, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 532, 533, 534
- Molisch, Paul 47
- Molotov, Vjačeslav 393, 396, 397, 398
- Montini, Giovanni Battista (Pavel VI.) 91, 364, 459, 582
- Mooney, Edward 325, 335, 336
- Morača, Pero 283
- Moravec, Dušan 196, 245
- Moro, Renato 275
- Moscatello, Nikola 430, 456
- Mozetič, Gerald 580
- Mrzel, Ludvik 245
- Munih, Andrej 645
- Murray, John Courtney 221
- Mussolini, Benito 33, 80, 91, 208, 218, 219, 220, 262, 295, 303, 316, 317, 330, 349, 367, 371, 373, 376, 379, 382, 396, 408, 411, 426, 453, 475, 478, 500, 519, 523, 571, 663
- N**
- Nadrah, Ignacij 438
- Napoleon, Bonaparte 12, 48, 59, 108, 214, 547
- Natlačen, Marko 234, 262, 382, 410, 487, 509, 546, 563, 564, 587, 596
- Naumann, Friedrich 133
- Nečak, Dušan 41, 631, 636
- Nedić, Milan 480, 497
- Nedog, Alenka 203
- Nell-Breuning, Oswald 81, 293
- Nenni, Pietro 76, 77, 368
- Nickolson, William 529
- Nogara, Giuseppe 365
- Nolte, Ernst 250, 276, 277, 359, 395, 523
- Novačan, Anton 496
- Novak, Bogdan 612, 614, 615, 623
- Novak, Karel 444, 467, 481
- O**
- Ocvirk, Drago 94
- Odar, Alojzij 595, 601, 602
- Ogris, Jožef 622, 625
- Orlando, Vittorio 632
- Orsenigo, Cesare 313, 355, 356
- Osborne, D'Arcy 315, 341
- Osolnik, Bogdan 84, 623
- Ovijač, Blaž 71
- P**
- Pacelli, Eugenio (Pij XII.) 218, 337, 341
- Pahor, Boris 507, 659
- Palacky, František 36, 45, 126, 131
- Palermo, Mario 375
- Palmer, Alan 589
- Papen, Franz von 92
- Pašić, Nikola 161
- Paulova, Milada 163
- Pavel VI. 91, 100, 459, 591
- Pavel (knez) 200, 380
- Pavelić, Ante 224, 430, 452, 460, 461, 485, 546, 566, 593
- Pavone, Claudio 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 374, 520
- Pawlikowski, Ferdinand 425
- Paxton, Robert O. 224
- Payne, Stanley G. 224
- Pech, Stanley Z. 46
- Pečanac, Kosta 480
- Pelikan, Egon 73, 79, 86, 517, 523, 594, 633, 636, 638
- Perović, Latinka 273, 647
- Perovšek, Jurij 78
- Pešić, Desanka 273
- Petaín, Henri-Philippe 260, 261, 351, 354, 407, 585, 606
- Petejan, Josip 208
- Petek, Franc 600, 622
- Peter II. (kralj) 380, 391, 415, 468
- Peterson, John Bertram 336
- Petranović, Branko 249, 283
- Pij IX. 107
- Pij X. 160
- Pij XI. 81, 218, 220, 225, 258, 275, 293, 295, 302, 303, 306, 307, 310, 313, 318, 324, 329, 332, 334, 335, 336, 338, 341, 349, 362, 366, 411, 412, 418, 426, 519, 585, 586, 590, 601, 602, 603, 604, 642, 662
- Pij XII. 218, 221, 226, 259, 294, 295, 302, 306, 309, 310, 311, 316, 317, 318, 325, 326, 327, 329, 333, 338, 340, 341, 343, 344, 348, 350, 352, 353, 354, 368, 427, 438, 459, 462, 463, 500, 518, 585, 592, 607, 641, 642, 662
- Pijade, Moša 274
- Pirjevec, Avgust 37, 38, 39, 40

- Pirjevec, Jože 628, 636
 Pirkmajer, Otmar 233
 Piry, Ivo 111
 Pivko, Ljudevit 633
 Pleterski, Janko 27, 40, 55, 67, 72, 73, 74, 76, 78, 82, 83, 90, 102, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 135, 136, 145, 147, 152, 153, 159, 160, 163, 165, 173, 176, 177, 190, 192, 200, 236, 245, 258, 259, 268, 272, 273, 283, 285, 287, 347, 401, 426, 427, 494, 498, 502, 517, 520, 524, 532, 536, 551, 565, 580, 587, 590, 592, 593, 599, 600, 607, 625, 630, 636, 640, 645, 646, 649
 Podgorc, Valentin 114, 622
 Pogačnik, Jožef 100, 591
 Poljanec, Vincenc 617
 Popović, Vladimir 286
 Post (profesor) 395
 Praprotnik, Avgust 451, 497
 Prepeluh, Albin 118, 145, 431
 Prešeren, France 5, 63
 Prešern, Anton 460, 462, 463
 Prijatelj, Ivan 147
 Privitera, Francesco 371, 372, 373
 Prunk, Janko 116, 174, 181, 194, 203, 293, 516, 517, 522, 652, 656
 Puc, Boris 547
 Pucelj, Ivan 382
 Pučnik, Jože 645
 Purić, Božidar 390
- Q**
 Quisling, Vidkun 449
- R**
 Racca, Vittorio 155, 156, 629, 630, 631
 Radetzky, Josef 9, 10
 Radics, Peter 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67
 Radić, Stjepan 117, 184
 Rahten, Andrej 176
 Rainer, Friedrich 410, 435, 436, 444, 481
 Randl, Matija 617, 624
 Rant, Pavle 503
 Rarkowsky, Franz Justus 315
 Rauchberg, Heinrich 136, 190
 Ražun, Matej 617
 Ready, Michael 335
 Regent, Ivan 208
 Rendel, George 282, 484, 532
 Renner, Karel 25
- Repe, Božo 238, 280, 282, 307, 308, 538, 543, 588, 598, 631, 636
 Revel, Paolo Thaon di 162
 Rhodes, Anthony 588
 Ribbentrop, Joachim von 313, 343, 355, 393, 397
 Rich, Norman 298
 Rieger, Vladislav 58
 Rijavec, Milan 518, 519
 Roatta, Mario 372, 373
 Robotti, Mario 412, 413, 634
 Rodano, Franco 356
 Rode, Franc 551, 639, 646, 649
 Rohracher, Andreas 425, 460
 Rokkan, Stein 548
 Rommel, Erwin 14
 Roosevelt, Franklin Delano 301, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 340, 350, 482, 518, 520, 521, 522
 Rösener, Erwin 416, 492, 510
 Rostohar, Mihajlo 172
 Roter, Zdenko 88, 448
 Rožman, Gregorij 82, 85, 86, 87, 102, 249, 250, 258, 259, 307, 339, 347, 351, 355, 366, 391, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 422, 423, 426, 428, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 447, 451, 452, 454, 455, 456, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 498, 500, 502, 519, 520, 557, 577, 578, 583, 590, 592, 593, 594, 595, 597, 603, 614, 622, 623, 644
 Rupel, Dimitrij 545, 548
 Rupnik, Leon 87, 252, 411, 415, 435, 436, 443, 452, 463, 468, 486, 495, 546, 583
 Rus, Jože 297
 Rybar, Miloš 88, 344, 347, 424, 425
 Rybarž, Otokar 155, 156, 629
- S**
 Saje, Franček 82
 Salandra, Antonio 162
 Salazar, Antonio de Oliveira 349, 589
 Samotar, Janez 240
 Sazonov, Sergej Dmitrievič 161, 162, 163
 Schapiro, J. Salwyn 202
 Scheicher, Josef 108, 109
 Scheliessnig, Jakob 52
 Schiffrer, Marjan 643

- Schiller, Friedrich 16
 Schmidt, Goran 600
 Schmidt - Hartmann, Eva 16
 Schneider, Burkhardt 309, 584
 Schuschnigg, Kurt 580, 582
 Schuselka, Franz 64
 Schuster, Alfred 368
 Schwarzenberg, Felix 56
 Scialoja, Mario 523
 Segalla, Adrijana 193
 Seipel, Ignaz 218, 344
 Selvaggiani, Marchetti 364
 Sernec, Dušan 231, 232, 233, 234, 242, 243, 244
 Seton-Watson, Robert 178
 Sherwood, Robert 320, 321
 Sieber, Ernst Karl 36
 Sima, Valentin 507
 Simović, Dušan 248, 262, 371, 380, 398, 484, 609
 Singer, Štefan 617
 Sirovatka, Henrik 153
 Skirmunt, Kazimir 183
 Slavik, Edvard 155, 629
 Slomšek, Anton Martin 617
 Smersu, Rudolf 201
 Smith, Anthony D. 16, 20
 Smodlaka, Josip 156
 Snoj, Franc 522, 609, 610
 Snoj, Jože 643, 649
 Sonnino, Sidney 162, 632
 Spellman, Francis 325, 460
 Spinčič, Vjekoslav 179
 Spindler, Vekoslav 78
 Spiridovič, Artur Ivanovič Čerep 154
 Stadion, Franz 36, 130
 Stalin, Josip Visarijonovič 220, 237, 277, 313, 318, 320, 321, 322, 323, 329, 330, 332, 333, 340, 350, 366, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 482, 521, 527, 528, 529, 530
 Stannard, Baker Ray 632
 Stanovnik, Justin 643, 649
 Stare, Josip 69
 Stare, Miloš 494, 496, 535, 536
 Stehle, Hansjakob 82, 220, 293, 295, 309, 313, 315, 324, 329, 330, 332, 333, 340, 342, 343, 344, 427
 Steindl, Franz 425
 Stepinac, Alojzij 88, 301, 315, 422, 423, 430
 Stojkov, Todor 245
 Stourzh, Gerald 132, 133
 Strahl, Eduard 52, 53
 Stremayer, Carel 56
 Stres, Anton 93, 94, 537, 539, 540
 Stritch, Samuel 336
 Sturzo, Luigi 190, 275, 360
 Sušnik, Tone 23, 522
 Sutter, Berthold 64, 111, 113, 137, 138
 Suvorov, Viktor (pr. i. Rezun, Vladimir) 394, 395
 Svatkovskij, Vsevolod 162, 163
 Svetek, Franc 646
- Š
- Šarić, Ivan 407, 461
 Šepić, Dragovan 162, 163, 610, 615, 630, 636
 Šetinc, Franc 512
 Šetinc, Natalija 512
 Škerbec, Matija 199, 205
 Škerl, France 267, 288, 304, 518
 Škofič, Srečko 623
 Škufca, Irena 424, 437
 Šlebinger, Janko 231
 Šmid, Gašper 204
 Šnuderl, Makso 90, 547, 559, 560, 562
 Šolar, Jakob 280, 432, 496, 538, 564
 Špindler, Jože 612
 Štempihar, Ivan 238, 239, 240
 Štrajn, Darko 552
 Štuhec, Ivan 642, 649
 Šubašić, Ivan 90, 289, 387, 390, 391, 392, 437
 Šuklje, Franjo 52, 188
 Šušteršič, Ivan 5, 10, 73, 77, 116, 117, 120, 160, 164, 165, 170, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 199, 217, 241
- T
- Taaffe, Eduard 20, 133, 134
 Tardini, Domenico 91, 330, 331, 332, 333, 334, 339, 340, 342, 343, 350, 411, 416, 417, 426, 428, 430, 439, 462, 463
 Tavčar, Ivan 75
 Taylor, Alan J. P. 400, 482, 500, 515, 516, 534, 535
 Taylor, Myron 325, 326, 327, 328, 329, 330, 340, 352
 Thomas, Georg 311
 Tiso, Jozef 416

- Tišler, Joško 261
 TITTONI, Tommaso 631
 Tomažič, Ivan Jožef 424, 425, 427, 428, 454
 Tomec, Ernest 595, 601, 602, 605
 Tomšič, Ivan 272
 Topitsch, Ernst 395
 Torkar, Janez 600, 601
 Torre, Andrea 630
 Toynbee, Arnold J. 266
 Trdina, Janez 29, 32, 126
 Tresić - Pavičić, Ante 153, 154, 155, 156, 157, 629
 Trevelyan, G. M. 542, 543
 Trgo, Fabijan 283
 Triandafilov, Vladimir 400
 Trstenjak, Anton 87, 439, 502, 512, 520, 522
 Trumbić, Ante 154, 162, 630
 Tucović, Dimitrij 159
 Tuhačevski, Mihail 400
 Tuma, Henrik 155, 159, 160, 163, 171, 196, 207, 628, 629, 636
 Turk, Boštjan 423
- U**
 Ude, Lojze 97, 113, 115, 117, 118, 154, 186, 232, 247, 272, 285, 437, 633
 Urbanitsch, Peter 67
 Ušeničnik, Aleš 107, 117, 170, 215, 601
- V**
 Vadney, T. E. 483
 Valeri, Valerio 425, 454
 Vatovec, Fran 232
 Vauhnik, Vladimir 429
 Velikonja, Jože 602
 Velikonja, Tine 506, 507
 Verbič, Boris 542
 Vidmar, Josip 96, 231, 232, 245, 297, 547
 Vidmar, Luka 127
 Vidovič Miklavčič, Anka 73, 201, 259, 516, 594
 Vilfan, Sergij 64
 Visson, Andre 642, 649
 Vodopivec, Peter 517, 523, 524, 649
 Vodopivec, Vinko 642
 Vodušek, Božo 643, 644
 Vodušek Starič, Jerca 90, 152, 253, 290, 435, 495, 525, 537, 658
 Vujović, Djuro 283
 Vukičević, Velja 197
- W**
 Wallach, Jehuda L. 631, 632, 636
 Wallinger, Geoffrey 439
 Wandruszka, Adam 67, 125
 Wehberg, Hans 272
 Weinzierl, Erika 224
 Weizsäcker, Ernst 343, 355, 394
 Welles, Sumner 320
 Wheeler - Bennet, John W. 311
 Wheeler, Mark 277, 278
 Wilkinson, Peter A. 512, 572
 Wilson, Woodrow 175, 481, 485, 632
 Winger, Debra 529
 Wolff, Richard J. 224, 275
- Z**
 Zablatnik, Pavel 623
 Zdešar, Janez 592
 Zečević, Momčilo 165, 249
 Zeender, John 224, 227
 Zois, Žiga 127, 240
 Zorc, V. 161
 Zorn, Tone 67
 Zupelli, Vittorio 162
 Zwitter, Fran 39, 51, 52, 53, 54, 55, 129, 138, 469, 513, 517, 535, 621, 625, 627
- Ž**
 Žebot, Ciril 102, 199, 304, 391, 418, 503, 562, 563, 564, 573, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 604, 612, 615, 623
 Žebot, Franjo 241
 Železnikar, Ivan 232
 Železnikar, Saša Aleksander 231, 232, 234, 239
 Žerjav, Gregor 78, 153, 154, 645, 649
 Živković, Dušan 274
 Živković, Petar 233, 242, 243
 Žukov, Georgij 398, 399, 400

